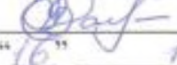

Установа адукацыі
“Брэсцкі дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт”
Эканамічны факультэт
Кафедра лінгвістычных дысцыплін і міжкультурных камунікацый

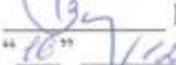
УЗГОДНЕНА

Загадчык кафедры

 В.І. Рахуба
“16” 12 2024 г.

УЗГОДНЕНА

Дэкан факультэта

 В.В. Зазерская
“16” 12 2024 г.

**ЭЛЕКТРОННЫ
ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС
ПА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЕ
“Беларуская мова (прафесійная лексіка)”**

для спецыяльнасцей (накіраванні спецыяльнасці):

- 6-05-0412-03 Лагістыка
- 6-05-0412-04 Маркетынг
- 6-05-0411-02 Фінансы і крэдыт
- 6-05-0611-04 Электронная эканоміка (*прафілізацыя – Эканоміка электроннага бізнесу*)
- 6-05-0611-04 Электронная эканоміка (*прафілізацыя – Электронны маркетынг*)
- 6-05-0311-02 Эканоміка і кіраванне
- 6-05-0411-01 Бухгалтарскі ўлік, аналіз і аўдыт
- 6-05-1036-01 Мытная справа

Складальнік: дацэнт Я.Р. Самуйлік, кандыдат філалагічных навук

Разгледжана і зацверджана на пасяджэнні Навукова-метадычнага савета ўніверсітэта
27.10.2024, пратакол № 2.

пер. н. ч. ч.к. 24/25-27

Тлумачальная запіска

Актуальнасць вывучэння дысцыпліны “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” абумоўлена неабходнасцю падрыхтоўкі камунікатыўна развітай асобы, здольнай наладжваць зносіны на роднай мове ў прафесійнай сферы, перакладаць і рэферыраваць прафесійна арыентаваныя і навуковыя тэксты, выступаць з навуковымі паведамленнямі і публічнымі прамовамі, весці справавую дакументацыю і інш.

Асноўнымі мэтамі выкладання дысцыпліны з’яўляюцца:

- забяспечэнне студэнтаў якаснымі ведамі, навыкамі і ўменнямі выкарыстання моўных сродкаў сучаснай беларускай мовы ў прафесійна арыентаванай дзейнасці;
- фарміраванне і засваенне сістэмы нормаў беларускай літаратурнай мовы ва ўмовах руска-беларускага і беларуска-рускага білінгвізму;
- азнаямленне з функцыянальнымі стылямі маўлення, вызначэнне адметных асаблівасцей навуковага і афіцыйнага-справавога стыляў мовы;
- павышэнне агульнай моўнай культуры і ўменняў і навыкаў прафесійнага маўлення;
- развіццё пачуцця нацыянальнай самасвядомасці на аснове павагі да беларускай мовы як найвялікшага скарбу ў культурна-гістарычнай спадчыне беларускага народа.

У адпаведнасці з мэтамі ставяцца наступныя задачы:

- спрыяць узбагачэнню слоўнікавага запасу і развіццю арфаграфічных навыкаў, асвятленню пытанняў лексікалогіі, шляхоў і спосабаў фарміравання прафесійна-тэрміналагічнай лексікі;
- фарміраваць ў студэнтаў веды пра беларускую мову як нацыянальную з развітай сістэмай літаратурных нормаў;
- стварыць цэласнае ўяўленне пра функцыянальныя стылі мовы;
- выпрацоўваць ў студэнтаў навыкі правільнага, дакладнага, лагічнага, багатага, выразнага, чыстага і мілагучнага маўлення;
- спрыяць фарміраванню камунікатыўна развітой асобы, здольнай наладжваць кантакты на роднай мове.

Кароткае апісанне электроннага вучэбна-метадычнага комплексу:

электронны вучэбна-метадычны комплекс “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” прызначаны для студэнтаў спецыяльнасцей 6-05-0412-03 Лагістыка, 6-05-0412-04 Маркетынг, 6-05-0411-02 Фінансы і крэдыт, 6-05-0611-04 Электронная эканоміка (*прафілізацыя – Эканоміка электроннага бізнесу*), 6-05-0611-04 Электронная эканоміка (*прафілізацыя – Электронны маркетынг*), 6-05-0311-02 Эканоміка і кіраванне, 6-05-0411-01 Бухгалтарскі ўлік, аналіз і аўдыт, 6-05-1036-01 Мытная справа. ЭВМК распрацаваны з улікам асноўных палажэнняў канцэпцыі навучання беларускай мове ў сістэме бесперапыннай адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь, канцэпцыі сучаснай моўнай адукацыі, а таксама ў адпаведнасці з наступнымі нарматыўнымі дакументамі:

– тыпавай вучэбнай праграмай “Беларуская мова (прафесійная лексіка)”, зацверджанай Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь 02.09.2008, рэгістрацыйны № ТД-СГ.015/тып. і вучэбнымі планами спецыяльнасцей, напрамкаў спецыяльнасцей, спецыялізацый;

– на аснове адукацыйных стандартаў вышэйшай адукацыі (I ступені): АСВА 6-05-0412-03-2022; АСВА 6-05-0412-04-2022; АСВА 6-05-0411-02-2022; АСВА 6-05-0611-04-2022; АСВА 6-05-0311-02-2022; АСВА 6-05-0411-01-2022; АСВА 6-05-1036-01-2022.

Мэты ЭВМК:

- забяспечэнне якаснага метадычнага суправаджэння працэсу навучання;
- арганізацыя эфектыўнай самастойнай работы студэнтаў.

Змест і аб’ём ЭВМК цалкам адпавядае адукацыйнаму стандарту вышэйшай адукацыі спецыяльнасцей 6-05-0412-03 Лагістыка, 6-05-0412-04 Маркетынг, 6-05-0411-02 Фінансы і крэдыт, 6-05-0611-04 Электронная эканоміка (*прафілізацыя – Эканоміка электроннага бізнесу*), 6-05-0611-04 Электронная эканоміка (*прафілізацыя – Электронны маркетынг*), 6-05-

0311-02 Эканоміка і кіраванне, 6-05-0411-01 Бухгалтарскі ўлік, аналіз і аўдыт, 6-05-1036-01 Мытная справа, а таксама вучэбна-праграмнай дакументацыі адукацыйных праграм вышэйшай адукацыі.

Матэрыял прадстаўлены на неабходным метадычным узроўні і адаптаваны да сучасных адукацыйных тэхналогій.

Структура электроннага вучэбна-метадычнага комплексу па дысцыпліне “Беларуская мова (прафесійная лексіка)”:

тэарэтычны раздзел ЭВМК прадстаўлены тэарэтычным матэрыялам;

практычны раздзел ЭВМК змяшчае матэрыялы для практычных заняткаў;

раздзел кантролю ведаў ЭВМК уключае заданні да выніковай атэстацыі (кантрольныя пытанні да заліку);

дапаможны раздзел змяшчае вучэбную праграму па дысцыпліне і спіс рэкамендаванай літаратуры.

У тэарэтычным раздзеле ў адпаведнасці з тэмамі вучэбнай праграмы асвятляюцца асноўныя пытанні беларускай мовы. Практычны раздзел змяшчае рознапланавыя заданні для студэнтаў, што скіраваны на засваенне звестак пра асаблівасці функцыянавання мовы ў сацыуме, класіфікацыі і рэалізацыі яе функцый, адметнасці працэсу станаўлення, фарміравання і развіцця беларускай мовы на розных гістарычных этапах; характарыстыку лексічнага складу беларускай мовы з улікам розных крытэрыяў яго класіфікацыі (паходжання, ступені і сферы ўжывання), вывучэнне асноўных разрадаў спецыяльнай лексікі (тэрміны, прафесіяналізмы, наменклатурныя назвы), іх дыферэнцыяцыі і адрознення ад агульнаўжывальнай лексікі, азнаямленне з асноўнымі лексікаграфічнымі крыніцамі; уменне аналізаваць з’явы білінгвізму, выяўленне прычын і вынікаў руска-беларускай і беларуска-рускай інтэрферэнцыі, засваенне норм беларускай літаратурнай мовы; азнаямленне з функцыянальнымі стылямі маўлення, вызначэнне адметных асаблівасцей навуковага і афіцыйнага-справавога стыляў мовы; развіцце асноўных камунікатыўных якасцей маўлення. Значнае месца ў сістэме практычных заняткаў ЭВМК займаюць разнастайныя віды аналізу навуковых тэкстаў і пераклад спецыяльных (эканамічных) тэкстаў з рускай мовы на беларускую (спецыяльныя тэксты для перакладу змешчаны ў дадатку А). Узоры афармлення спіса літаратуры, пададзеныя ў дадатку Б, будуць садзейнічаць замацаванню навыкаў правільнага афармлення такіх навуковых тэкстаў, як рэферат, даклад, курсавая і дыпломная праца. Раздзел кантролю ведаў ўключае кантрольныя пытанні да заліку. Дапаможны раздзел змяшчае вучэбную праграму па дысцыпліне і спіс рэкамендаванай літаратуры (асноўная; дадатковая).

I. ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

ТЭМА 1. УВОДЗІНЫ Ё ДЫСЦЫПЛІНУ “БЕЛАРУСКАЯ МОВА (ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)”. БЕЛАРУСКАЯ МОВА І ЯЕ МЕСЦА Ё СІСТЭМЕ АГУЛЬНАЧАЛАВЕЧЫХ І НАЦЫЯНАЛЬНЫХ КАШТОЎНАСЦЕЙ

1. Вучэбная дысцыпліна “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” як сродак фарміравання сацыяльна-прафесійных і сацыяльна-асобасных кампетэнцый.

1.1. Прадмет і задачы курса і яго месца ё сістэме сацыяльна-гуманітарных навук. Прадметам вучэбнай дысцыпліны “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” выступае комплекс навуковых ведаў пра сучасную беларускую мову ё яе прафесійна-камунікатыўнай сферы.

Вучэбная дысцыпліна “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” выступае неад’емным элементам сацыяльна-гуманітарных блоку дысцыплін, садзейнічае фарміраванню і развіццю сацыяльна-асобасных кампетэнцый, забяспечвае цэласнасць засваення гуманітарных ведаў у адпаведнасці з кантэкстам будучай прафесійнай дзейнасці.

Выкладанне вучэбнай дысцыпліны накіравана на фарміраванне такіх кампетэнцый як уменне прымяняць базавыя навукова-тэарэтычныя веды для вырашэння тэарэтычных і практычных задач, валоданне сістэмным і параўнальным аналізам, набыццё навыкаў самастойнай даследчыцкай працы з перспекывамі ўвядзення інавацый у прафесійную дзейнасць. У цэлым рэалізацыя адукацыйнай праграмы вучэбнай дысцыпліны “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” скіравана на тое, каб выпускнік установы вышэйшай адукацыі валодаў прафесійнымі кампетэнцыямі ё такіх відах дзейнасці, як камунікатыўна-справавая, арганізацыйна-кіраўнічая, навукова-даследчыцкая, інавацыйная.

Раскрыццё зместу і тэматычнае нападўненне вучэбнай дысцыпліны “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” забяспечваецца праз сувязь з такімі курсамі, як гісторыя беларускай літаратурнай мовы, гістарычная граматыка беларускай мовы, дыялекталогія, лексікалогія, функцыянальная стылістыка, культура маўлення, беларуская літаратура, фальклор, гісторыя Беларусі (у кантэксце сусветнай гісторыі), філасофія, сацыялогія, логіка, псіхалогія і інш.

Арганізацыйна-метадычная дзейнасць устаноў вышэйшай адукацыі па фарміраванні моўных кампетэнцый падчас падрыхтоўкі спецыялістаў пэўнага профілю павінна быць скіравана на забеспячэнне метадычнай, метадалагічнай, інфармацыйнай, камунікатыўнай, аналітычнай, рэфлексійнай кампетэнтнасці студэнтаў, фарміраванне інавацыйных падыходаў, удасканаленне сістэмы інфармацыйна-аналітычнага забеспячэння, укараненне новых ведаў у прафесійнай сферы. Для рэалізацыі праграмных задач вучэбнай дысцыпліны “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” выкарыстоўваюцца як традыцыйныя, так і інавацыйныя метады. У межах гуманітарных вучэбных дысцыплін мэтазгодна аддаваць прыярытэт прыёмам камунікатыўнага характару дзеля замацавання ролі актыўных носьбітаў мовы. Дыялогавыя формы ё якасці кампанента метадычнай арганізацыі практычных заняткаў найбольш выніковыя пры разглядзе такіх аб’ёмных тэм, як “Уводзіны ё дысцыпліну “Беларуская мова (прафесійная лексіка)”. Беларуская мова і яе месца ё сістэме агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей”, “Лексічная сістэма беларускай літаратурнай мовы”, “Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму”, “Навуковы стыль”, “Культура прафесійнага маўлення”.

Пры інтэрактыўнай методыцы правядзення практычных заняткаў на першы план выступае здольнасць самастойна збіраць, апрацоўваць, аналізаваць і сістэматызаваць матэрыял. Логіка адукацыйнага працэсу развіваецца ад ведання да разумення, а затым да спасціжэння глыбіннага сэнсу моўных з’яў. Выкладчыку, які глыбока даследаваў выбраную праблему, валодае дастатковай сістэмай доказаў і фактаў, неабходна дапамагчы студэнтам спарадкаваць набытую інфармацыю. Пасля таго, як вызначаны ўзровень валодання мовай усёй групы і кожнага студэнта ё прыватнасці, дарэчы будзе правядзенне імітацыйных вучэбных гульняў, у аснове якіх ляжыць метады так званай сістэмнай дынамікі. У працэсе навучання паступовае

ўскладненне форм павінна ісці ад простых “пытанне – адказ” да рэфератыўных, дыскусійных, працы ў малых групах. Пры чытанні рэфератаў і абмеркаванні тэм вусных выказванняў можна практыкаваць шматступенную сістэму авалодання інтэрактыўнымі метадамі.

Замацаванне асобнай пазіцыі прадугледжвае спалучэнне лагічных і эмацыйных прыёмаў, што ў выніку прыводзіць да фарміравання перакананняў. У такім дыялогу да месца выкарыстоўваць фразеалагізмы, прыказкі, крылатыя выслоўі, папярэдне скіраваўшы студэнтаў на пошук па адпаведных крыніцах. Светапоглядныя асновы народнай маралі, нормы сужыцця ў грамадстве, станоўчыя і адмоўныя якасці асобы, закладзеныя ў беларускім фальклору і літаратуры, – абавязковы кампанент для запамінання і ўзнаўлення на занятках.

Праз дыялог шукаюцца адказы на пытанні, чаму вучыцца па-беларуску, пісаць па-беларуску, гаварыць па-беларуску – гэта неад’емнае права кожнага, і адначасова патрыятычны абавязак. Фарміраванне ўстаноўкі на практычнае ўкараненне атрыманых ведаў у прафесійнай дзейнасці і іншых сферах сацыяльнай актыўнасці непасрэдным чынам звязана з веданнем канстытуцыйных асноў функцыянавання сучаснай беларускай мовы ў Рэспубліцы Беларусь. Дзеля гэтага прапануецца праца з адпаведнымі артыкуламі асноўнага закона нашай краіны, дзе падаецца прававое вызначэнне статуса беларускай мовы як нацыянальна-дзяржаўнай: “Дзяржаўнымі мовамі ў Рэспубліцы Беларусь з’яўляюцца беларуская і руская мовы (артыкул 17 Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь); “Кожны мае права захоўваць сваю нацыянальную прыналежнасць, таксама як ніхто не можа быць прымушаны да вызначэння і ўказання нацыянальнай прыналежнасці. Знявага нацыянальнай годнасці караецца згодна з законам. Кожны мае права карыстацца роднай мовай, выбіраць мову зносін. Дзяржава гарантуе ў адпаведнасці з законам свабоду выбару мовы выхавання і навучання” (артыкул 50 Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь).

Неабходна таксама звярнуць увагу на тое, што поўнае і ўсебаковае авалоданне прафесійнай лексікай у пэўнай галіне магчымае толькі ва ўмовах паўнаважнага функцыянавання самой моўнай сістэмы, якая забяспечвае ўсе асноўныя ўзроўні грамадскага жыцця. А паколькі ў сучасных умовах засваенне культурна-гістарычнай спадчыны народа адбываецца не праз родную мову, а праз рускую як пераважную форму адукацыі і камунікацыі, працягваецца працэс функцыянальнага згортвання беларускай мовы, нягледзячы на тое, што ў Рэспубліцы Беларусь створаны канстытуцыйныя ўмовы для яе поліфункцыянальнага пашырэння як нацыянальна-дзяржаўнай мовы. Гэтая сітуацыя можа быць абмеркавана на практычных занятках.

Паколькі ў сучасных умовах асноўны клопат па захаванні беларускай нацыянальнай мовы кладзецца на сістэму адукацыі, у межах некаторых праграмных тэм важна практыкаваць форму рэфератаў, дакладаў і паведамленняў як відаў пісьмовай працы, спалучанай з вусным пераказам іх зместу перад аўдыторыяй. Варта даручыць падрыхтоўку дадзеных прац найлепш падрыхтаваным студэнтам. У гэтым сэнсе важнымі кампанентамі вучэбнай дысцыпліны “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” з’яўляецца актыўнае далучэнне студэнцкай моладзі да спадчыны славетных беларусаў, якія ў розныя гістарычныя эпохі праявілі сябе ў беларускай навучы, літаратуры, мастацтве і культуры. Да таго ж падрыхтоўка пісьмоўных рэфератаў, дакладаў і паведамленняў паводле вызначанай тэматыкі прадугледжвае знаёмства з навукавай, навукова-папулярнай, хрэстаматычнай літаратурай, адпаведнымі інтэрнэт-рэсурсамі.

1.2. Развіццё сацыяльна-прафесійных і сацыяльна-асобасных кампетэнцый.

Паглыбленне ў пазнанне роднай мовы абуджае творчы патэнцыял асобы. Праз беларускую мову як крыніцу інфармацыі ствараюцца магчымасці мэтанакіраванага развіцця сацыяльна-асобасных і сацыяльна-прафесійных кампетэнцый студэнтаў. Асноўным прынцыпам, пакладзеным у аснову метадычнай канцэпцыі гуманітарных дысцыплін, з’яўляецца адзінства навучання і выхавання. Таму неад’емнымі кампанентамі практычных заняткаў па беларускай мове з’яўляюцца індывідуальныя творчыя заданні. Яны скіраваны на праяўленне ў студэнтаў здольнасцей лагічнага мыслення і паслядоўнага выкладу думак. Пры такіх заданнях правяраецца ступень засваення лексічнага запasu беларускай мовы і веданне літаратурных нормаў. Дзейным спосабам актуалізацыі беларускай мовы ў прафесійным навучанні

з'яўляецца прапанова выбраць актуальную тэму і напісаць па-беларуску афіцыйна-справавыя дакументы і справавыя лісты.

У справе пашырэння беларускай мовы мэтазгодна кіравацца прынцыпам нацыянальна-культурнага цэнтрызму. У навучанні і выхаванні гэта паспрыяе ўспрыняццю ўласнай нацыянальнай культуры як феномена, які ацэньваецца і ўсведамляецца ў разнастайным сучасным свеце па адметных крытэрыях, забяспечвае выхаванне асобы паводле найлепшых грамадзянскіх традыцый. Таму прадугледжваецца ўвядзенне ў структуру практычных заняткаў абавязковага кампанента для запамінання ці завучвання на памяць, які выступаў бы квінтэсенцыяй дыдактычнага напаўнення тэмы.

Абавязковыя для разгляду ў межах адпаведных тэм такія пытанні, як паходжанне ўласнага прозвішча і імя, іх словаўтваральная мадэль, формы змянення па склонах у беларускай і рускай мовах. У выніку кожны студэнт павінен мець інфармацыю пра месца свайго прозвішча і імя ў нацыянальным антрапаніміконе. У далейшым самыя дапытлівыя студэнты могуць распачаць збор звестак пра сваіх суродзічаў, свой радавод. Праца над асабістым генеалагічным дрэвам разлічана на ўвесь курс навучання. Вынікі даследаванняў могуць быць аформлены ў выглядзе рэферата, выступлення на студэнцкіх навуковых канферэнцыях рознага ўзроўню. Такім чынам, гістарычна сфарміраваная сістэма каштоўнасцей павінна асэнсоўвацца кожным новым пакаленнем і перадавацца нашчадкам як духоўная спадчына.

У кантэксце выхаваўчага працэсу адукацыйнай сферы асабліваю актуальнасць набывае фарміраванне ў моладзі глыбінных уяўленняў пра сутнасць грамадскіх ідэалаў. Важна засяродзіць увагу студэнтаў на тым, што ўспрыманне і асэнсаванне нацыянальнай гісторыі, культуры, традыцый, звычаяў, наогул рэчаіснасці апасродкавана роднай мовай. Яна з'яўляецца як бы своеасаблівай прызмай, праз якую чалавек “бачыць” свет. Па сутнасці, уся гісторыя развіцця чалавецтва – гэта найперш гісторыя моўных зносін. Яны аб'ядноўвалі пакаленні людзей у часе і прасторы і тым самым забяспечвалі бесперапыннасць чалавечай цывілізацыі. І сёння адным з паказчыкаў прагрэсу лічыцца ўзровень моўнай камунікацыі ў грамадстве. Мова захоўвае спадчыну нацыі, звязвае продкаў і нашчадкаў.

Такім чынам, засваенне і прафесійнае прымяненне сучаснай беларускай літаратурнай мовы мае на мэце фарміраванне не толькі сацыяльна-прафесійных кампетэнцый – выпрацоўку і замацаванне практычных уменняў і навыкаў карыстання яе вуснай і пісьмовай формамі, але і фарміраванне сацыяльна-асобасных кампетэнцый – развіццё моўна-эстэтычнага густу і творчага патэнцыялу асобы.

2. Мова і соцыум.

2.1. Сацыяльная прырода мовы. Уявіць сённяшняе жыццё без мовы немагчыма. Усе тыя сувязі, якія існуюць паміж людзьмі, цалкам грунтуюцца на мове. Дзякуючы мове мы можам карыстацца ўсімі назапашанымі чалавецтвам ведамі, разам з тым яна з'яўляецца галоўным сродкам зносін людзей, моваю ахоплены ўсе сферы духоўнага і матэрыяльнага жыцця грамадства.

З даўніх часоў людзі задавалі сабе пытанне: што такое мова? Пра гэта сведчаць працы старажытных вучоных Грэцыі, Рыма, Індыі і іншых краін. Такое ж пытанне цікавіць нас і сёння. Мы імкнёмся зразумець, што такое мова, як яна ўзнікла, чым яна адрозніваецца ад іншых праяў чалавечай існасці.

У гісторыі чалавецтва існавалі розныя погляды на мову. Адны вучоныя разглядалі мову як з'яву *біялагічную*, такую ж, як здольнасць есці, піць, хадзіць і г. д. Лічылася, што мова закладзена ў самой біялагічнай сутнасці чалавека і перадаецца ў спадчыну (як колер вачэй, валасоў, форма твару і інш.). Другія вучоныя лічылі мову з'явай *псіхічнай*, адносілі яе да сферы *падсвядомой псіхафізіялагічнай* дзейнасці. Падобныя свёрджанні, аднак, маюць аднабаковы характар. Сапраўды, мова – з'ява і біялагічная і псіхічная, але ў тым сэнсе, што ў чалавеку генетычна закладзена здольнасць авалодаць мовай, г. зн. ён валодае псіхафізіялагічным механізмам, які забяспечвае магчымасць маўлення. Але рэалізаваць гэту здольнасць чалавек можа толькі ў стасунках з іншымі людзьмі – носьбітамі пэўнай мовы. Здаралася, што маленькія дзеці, пазбаўленыя, як кіплінгаўскі Маўглі, чалавечых кантактаў,

раслі сярод звяроў. Як правіла, яны набывалі звычкі звяроў, але гаварыць не маглі. Былі выпадкі, калі старажытныя варвары спецыяльна пазбаўлялі дзяцей узаемаадносін паміж людзьмі, каб даведацца, якая мова першародная. Мэты яны не дасягалі. Без падтрымкі іншых людзей дзіця не рэалізуе сваёй здольнасці стаць *Homo sapiens*.

Мова не перадаецца, як іншыя біялагічныя прыкметы, у спадчыну кожнаму канкрэтнаму чалавеку. Дзіця пачынае гаварыць на той мове, якую чуе з першых дзён жыцця, і гэта бывае не абавязкова мова продкаў. Напрыклад, нашчадкі афрыканцаў у ЗША размаўляюць на англійскай мове, а іх суродзічы ў Рэспубліцы Куба гавораць па-іспанску. Родныя мовы яны ўжо забылі. Значыць, мова асобнага чалавека развіваецца толькі ў асяроддзі людзей.

Звычайна кожная нацыя атаясамліваецца са сваёй нацыянальнай мовай: палякі – з польскай, французы з французскай. Але ў сучасным свеце ёсць мовы, якія з’яўляюцца сродкам зносін некалькіх нацый адначасова. Напрыклад, *партугальская мова* ў Партугаліі (партугальцы) і Бразіліі (бразільцы), *іспанская мова* ў Іспаніі (іспанцы) і краінах Цэнтральнай і Лацінскай Амерыкі (аргенцінцы, венесуэльцы, перуанцы, чылійцы і інш.). Магчымыя і адваротныя сітуацыі, калі адна нацыя карыстаецца некалькімі мовамі. Напрыклад, у наш час насельніцтва Фінляндыі карыстаецца фінскай і шведскай мовамі, ў Бельгіі гавораць на нідэрландскай, французскай і нямецкай мовах.

Такім чынам, кожны чалавек валодае не мовай увогуле, а канкрэтнай мовай (ці мовамі), што належыць пэўнаму народу. У гэтым праяўляецца дваісты характар мовы: з аднаго боку, яна з’ява індывідуальная, бо ўласціва чалавеку. Яна дапамагае кожнаму індывідууму заявіць пра сябе як пра арыгінальную асобу, са сваім духоўным светам, інтэлектуальным патэнцыялам. З другога, мова – з’ява грамадская (ці сацыяльная), бо належыць канкрэтнай грамадскай супольнасці. Сацыяльная прырода мовы заключаецца найперш у тым, што яна аснова і форма грамадскай свядомасці і разам з тым унікальны і ўніверсальны сродак зносін людзей, феномен духоўнай культуры чалавецтва.

Акрамя стасункаў унутры нацыі чалавек мае патрэбу ў кантактаванні з іншымі этнічнымі калектывамі, у сувязі з чым узнікае неабходнасць у *замежных мовах*, паколькі мовы народаў свету з’яўляюцца скарбніцамі ведаў і вопыту чалавецтва. Роля міжнацыянальных і міжмоўных кантактаў узрастае і набывае з цягам часу ўсё большую актуальнасць.

Слова “мова” ўжываецца і ў дачыненні да творчасці асобнага чалавека, індывіда – *мова Янкі Купалы, мова Адама Міцкевіча*. Адметны аўтарскі (індывідуальны) стыль такіх аўтараў, або *ідыястыль* (ад грэч. *idios* ‘свой, своеасаблівы’ і *stylos* ‘палачка для пісьма’), дазваляе вылучыць мову іх твораў у асобны прадмет даследавання.

Нарэшце, мовай называюць знакавую сістэму, якая выступае ў адносінах да натуральнай (чалавечай) мовы ў якасці дапаможнай, хаця і мае сацыяльна-культурнае значэнне: *мова кінамастацтва, мова жыванісу, мова музыкі, мова тэатра, мова жэстаў, мова мімікі, мова рухаў, мова дарожных знакаў, мова лічбаў, мова кветак, мова рэкламы, мова моды* і пад.

Існуюць таксама *штучныя мовы*, наўмысна створаныя чалавекам на аснове натуральных моў для дасягнення розных мэт – пошуку ўніверсальнага сродку зносін, творчага і эстэтычнага задавальнення, эксперыментальнага доследу, новых тэхнічных дасягненняў:

– *інфармацыйныя мовы*;

– *мовы праграмавання*;

– *інкос* – мова космасу, іншапланетных цывілізацый;

– *эльфійская мова, квенья* – прыдуманая мова фантастычных народаў з твораў

Дж. Толкіна;

– *фкуіль, лаглан (логлан), ілакш, сольрэсоль* – філасофскія і лагічныя мовы;

– *інтэрлінгва, славія, валапюк, іда, нэа* – скаструяваныя мовы для ажыццяўлення зносін у пэўных групах (славянскіх, еўрапейскіх) ці рэгіёнах.

Адзін з найбольш паспяховых моўных эксперыментаў – мова *эсперанта*, распрацаваная ў 1887 г. польскім навукоўцам Л. Заменгофам, псеўданім якога быў доктар Эсперанта, што ў перакладзе з новай мовы азначала ‘які спадзяецца’.

Вядомы спрощаны варыянт эсперанта – мова *еўрапанта*, складзеная ў наш час італьянцам Д. Марані з элементаў моў Еўрасаюза.

У параўнанні з натуральнымі мовамі штучныя не маюць усеагульнага пашырэння і выступаюць як другасныя сістэмы.

Такім чынам, мова – з’ява грамадская, якая ўзнікла на пэўным этапе развіцця чалавецтва і з’яўляецца вынікам прынцыпова новага якаснага ўзроўню развіцця чалавека і сацыяльнай арганізацыі грамадства.

Мова забяспечвае бесперапыннасць этнічнага і культурнага развіцця любой грамадскай супольнасці на працягу ўсёй яе гісторыі, з’яўляецца спосабам захавання адзінства народа ў часе і прасторы, формай трасляцыі ад пакалення да пакалення сацыяльнага вопыту і духоўнай культуры народа. Па сутнасці, мова – гэта неабходная ўмова існавання грамадства, яго падмурак. Без яе не можа быць грамадства, як і сама мова не можа існаваць без грамадства.

2.2. Функцыі мовы. Мова – складаная знакавая сістэма. Пры яе дапамозе мы можам даведацца, як жылі нашы продкі тысячы гадоў таму, абменьвацца інфармацыяй, наладжваць кантакты, выказаць адзін аднаму свае думкі, пачуцці, усведамляць і асэнсоўваць свет.

Такі ўніверсальны характар мовы вызначае разнастайнасць яе функцый. Пад функцыямі мовы разумеюць яе прызначэнне і тую ролю, якую яна выконвае ў жыцці асобнага чалавека і сацыуму ў цэлым. **Соцыум** (ад лац. *socium* ‘агульнае, сумеснае’) – калектыў людзей, які характарызуецца агульнасцю сацыяльнага, эканамічнага і культурнага жыцця; грамадства; асяродак.

У мовазнаўстве няма агульнага погляду на класіфікацыю функцый мовы. Большасць даследчыкаў да ліку асноўных адносяць *камунікатыўную* і *пазнавальную* функцыі, якія цесна ўзаемазвязаныя паміж сабой: для таго каб размаўляць, трэба думаць і ўмець перадаваць свае думкі з дапамогай моўных рэсурсаў. На базе асноўных функцый вылучаюць вытворныя, больш прыватныя функцыі: *намінатыўную*, *фатычную*, *рэгулятыўную*, *экспрэсіўную*, *акмулятыўную*, *этнічную*.

Камунікацыйная (ад лац. *communicatio* ‘зносіны, сувязь’) рэалізуецца ў тым, што мова з’яўляецца найважнейшым сродкам зносін паміж людзьмі, асноўным каналам перадачы інфармацыі.

Пазнавальная, ці **кагнітыўная** (ад лац. *cognitio* ‘пазнанне’), выяўляе сябе ў тым, што праз мову чалавек пазнае свет, далучаецца да набыткаў сусветнай культуры і навукі. Адначасова мова з’яўляецца і інструментам пазнання, бо стварэнне і ўзбагачэнне асноўных катэгорый мыслення (паняццяў) адбываецца на аснове мовы.

Намінатыўная (ад лац. *nominatio* ‘называнне’) функцыя, дзякуючы якой адбываецца найменне прадметаў і з’яў рэчаіснасці, перадае сувязь чалавека з навакольным светам. Праз яе адлюстроўваецца адметнае светаўспрыманне і светабачанне кожнага народа: як правіла, тым прадметам і з’явам рэчаіснасці, якія адыгрываюць важную ролю ў жыцці калектыву, даецца значна больш разнастайных назваў, чым з’явам і прадметам, якія знаходзяцца на перыферыі інтарэсаў. Так, у беларусаў ёсць больш за 20 намінацый з агульным прасторавым кампанентам ‘раздолле, свабода’: *прастора*, *абшар*, *прасцяг*, *пространь*, *прыволле*, *раздолле*, *разлегласць*, *разлог*, *далягляд*, *даль*, *далеч*, *далячынь*, *шырыня*, *шыр*, *бязмер*, *бязмер’е*, *бязмежжа*, *бязмежнасць*, *бясконцасць*, *бяскрайнасць*, *неагляднасць*, *абсяг*. Верагодна, такі багаты намінацыйны рад тлумачыцца тым, што спрадвеку прыродны характар нашай краіны – раўнінны, а таму раздольны, неабсяжны. Гэта трапна адлюстравана ў нашай мове. Ды і самі беларусы – людзі шчырыя і адкрытыя, з шырокай душой.

Фатычная (ад лац. *fatum* ‘выраз’), ці **асацыятыўная**, функцыя спрыяе наладжванню кантактаў паміж суразмоўцамі. Па сутнасці, яна перадае зносіны дзеля зносін, а не з мэтай атрымаць новую інфармацыю. Стандартнасць, павярхоўнасць і лёгкасць падобных кантактаў дапамагае наладзіць сувязь паміж людзьмі, пераадолець разрозненасць ці некамунікабельнасць. Гэта фармат разнастайных віншаванняў, вітанняў, размоў на агульныя тэмы аб надвор’і, палітыцы, кіно і пад.

Рэгулятыўная, ці **валюнтатыўная** (ад лац. *voluntas* ‘воля, жаданне’), функцыя дазваляе адрасанту (адпраўніку паведамлення) рознымі шляхамі ўздзейнічаць на паводзіны адрасата (атрымальніка паведамлення): пабуджаць да дзеяння, забараняць дзеянне, змяняць намер адрасата. Той, хто гаворыць, імкнецца паўплываць на таго, хто слухае, рознымі камунікатыўна-пабуджальнымі прыёмамі.

Экспрэсіўная функцыя (ад лац. *expressio* ‘выразнасць’) выражае думкі і пачуцці людзей, перадае настрой, стаўленне да прадмета гутаркі ці суразмоўцы. Радасць, шчасце, смутак, боль, неспакой – усе пачуцці чалавек раскрывае праз мову. Праз яе выяўляецца непаўторнасць светаадчування і светаразумення кожнага з нас.

Эстэтычная (ад грэч. *aisthētikos* ‘адчуванне, пачуццё’), ці мастацкая, функцыя ўвасабляецца ў катэгорыях прыгожага мастацтва і выражаецца праз розныя віды слоўнай творчасці: прозу, паэзію, публіцыстыку, сцэнічнае маўленне, красамоўства і г. д. Яна выходзіць з густ чалавека і служыць сродкам стварэння станоўчых эмоцый. Так, ад прачытанага ці пачутага твора, у якім па-майстэрску скарыстаныя вобразныя рэсурсы мовы, або *тропы* (ад грэч. *tropos* ‘зварот’), мы атрымліваем сапраўднае эстэтычнае задавальненне і асалоду.

Акумулятыўная (ад лац. *accumulatio* ‘назапашванне’) функцыя мовы прызначана перадаваць нашчадкам багатую гісторыка-культурную і моўную спадчыну папярэдніх пакаленняў. Гэтай функцыі надаецца асаблівае значэнне – захоўваць непарыўную сувязь часоў, традыцый, уяўленняў.

У аснове **этнічнай** (ад грэч. *ethnikos* ‘народны’), ці **этнасацыяльнай**, функцыі палягае разуменне мовы як фактару аб’яднання і адзінства народа. У стараславянскай мове слова *языкъ* ужывалася ў значэнні ‘народ’. Так са старажытных часоў ідзе разуменне таго, што народам можа лічыцца толькі тая супольнасць людзей, якая аб’ядноўваецца адной мовай. Этнічная функцыя перадае стаўленне людзей да мовы, да нацыянальна-культурнай ідэалогіі, таму лічыцца сімвалічнай, не звязанай з моўным выкарыстаннем.

На практыцы моўна-этнічная суаднесенасць “адзін народ – адна мова” не заўсёды супадае: народ можа размаўляць на дзвюх і больш мовах (беларуская і руская – у беларусаў, ірладская і англійская – у ірладцаў) ці адной і той жа мове, на якой размаўляюць і іншыя народы (іспанская мова, англійская мова). Тым не менш на фоне сусветнай глабалізацыі ўзрастае імкненне народаў захаваць ці адрадыць сваю мову як жывое сведчанне культурна-духоўнай самабытнасці, усведамленне свайго этнічнага “я” (выразнага нацыянальнага аблічча) у агульнай супольнасці народаў.

Як правіла, функцыі мовы рэалізуюцца не паасобку, ізалявана, а ў адзінстве, бо кожнае выказванне з’яўляецца шматфункцыянальным. Пры гэтым усе функцыі працуюць на камунікацыю, а значыць, на камунікатыўную функцыю. Таму яе вылучаюць у ранг вядучай функцыі мовы. Аднак для беларускай мовы яна страчвае сваю першасную значнасць. паколькі асноўнае месца ў камунікатыўнай сферы займае другая дзяржаўная мова – руская. У беларускай мове этнічная функцыя (быць нацыянальным сімвалам, кансалідаваць народ і адрозніваць яго ад іншых этнасаў) першынствуе над асноўнымі (камунікатыўнай і пазнавальнай). На сённяшні дзень ў нашай мове найбольш паўназначна рэалізуецца эстэтычная функцыя.

2.3. Мова і духоўная культура народа. Мова – гэта найважнейшая прыкмета нацыі, падмурак этнічнага самаўсведамлення народа, аснова яго культуры. Праз родную мову чалавек знаёміцца са светам, праз матчыну мову ён становіцца грамадзянінам сваёй дзяржавы, праз родную мову ажыццяўляецца непарыўная сувязь чалавека са сваім народам.

На лінгвістычнай карце свету, паводле розных падлікаў навукоўцаў, налічваецца ад 3 да 6 тысяч моў. Назваць больш дакладную лічбу пакуль не ўяўляецца магчымым. Гэта звязана з тым, што, па-першае, асобныя рэгіёны нашай планеты недастаткова вывучаны (Паўднёвая Амерыка (Амазонія), Паўднёвая Афрыка, ціхаакіянскія астравы), па-другое, часам бывае цяжка вызначыць, што перад намі: дзве мовы або мова і яе дыялект, асабліва пры апісанні тых моў і дыялектаў, якія не маюць сваёй пісьмовай формы.

Каб прайлюстраваць складанасць моўнай карціны свету, прывядзём некалькі прыкладаў. У Кітайскай Народнай Рэспубліцы дзяржаўнай мовай з’яўляецца *кітайская*, але ў краіне дзейнічаюць шматлікія кітайскія дыялекты, рэгіянальныя *кайнэ* – дыялекты буйных цэнтраў (Пекін, Шанхай і інш.), якія служаць сродкам зносін у пэўных рэгіёнах, агульнанародная кітайская мова (*путунхуа*), старая пісьмовая мова (*вэньян*), а таксама мовы розных нацыянальных меншасцей. На тэрыторыі Дагестана (Расійская Федэрацыя) пражывае больш за 50 народнасцей; насельніцтва карыстаецца 38 мовамі і вытворнымі ад іх дыялектамі, 14 з гэтых моў прызнаныя дзяржаўнымі. І таму Дагестан (у перакладзе – *краіна гор*) называюць яшчэ і “*горы моў*”. Гэта паказвае, як цяжка падлічыць і раскласіфікаваць жывыя натуральныя мовы.

Па колькасці насельніцтва першае месца ў свеце займае Індыя (на сярэдзіну жніўня 2024 г. больш за 1 млрд 430 млн чалавек). У гэтай краіне размаўляюць на 447 мовах і 2000 дыялектах. У Канстытуцыі Індыі абумоўлена, што хіндзі і англійская з’яўляюцца дзвюма мовамі працы нацыянальнага ўрада, г. зн. дзяржаўнымі мовамі. Акрамя таго, прадстаўлены афіцыйны спіс з 22 моў (*scheduled languages*), якія могуць выкарыстоўвацца ўрадамі індыйскіх штатаў для розных адміністрацыйных мэт. Адзначым, што статус афіцыйных і рабочых моў ААН маюць англійская, арабская, іспанская, кітайская, руская, французская.

За кожнай з моў свой непаўторны свет зносін, гісторыя, культура, традыцыі, думкі і пачуцці пэўнага народа. Беларуская мова – адна з развітых і багатых моў свету. Яна трымае нас разам, цэментуе беларускую нацыю. Паводле даных перапісу 2019 г., на тэрыторыі краіны пражывала 9 413 446 чалавек (з іх 7 990 719, або 84,9 % прызналі сябе беларусамі). З агульнай колькасці насельніцтва краіны 5 094 928 (54,1 %) назвалі беларускую мову роднай, 2 447 764 (26 %) звычайна размаўляюць на беларускай мове дома.

Паводле даных Нацыянальнага статыстычнага камітэта на 1 студзеня 2024 г., на тэрыторыі Беларусі пражывала больш за 9 155 978 чалавек. Па колькасці насельніцтва наша краіна займае 97-е месца ў свеце і 7-е – сярод краін СНД.

3. Паходжанне беларускай мовы і асноўныя этапы яе развіцця.

3.1. Беларуская мова ў індаеўрапейскай моўнай сям’і. Усе мовы свету падзяляюцца на роднасныя і няроднасныя. Гэты падзел залежыць ад гісторыі паходжання мовы, наяўнасці або адсутнасці агульных рыс з іншымі мовамі і называецца генеалагічнай класіфікацыяй моў. На аснове падабенства роднасных мовы аб’ядноўваюцца ў моўныя сем’і (іх каля 20): індаеўрапейская, угра-фінская, цюркская, мангольская, кітайска-тыбецкая, семіта-хаміцкая і інш. У сваю чаргу, моўныя сем’і дзеляцца на моўныя групы і падгрупы. Аднак ёсць мовы (напрыклад, японская, якая абслугоўвае больш за 130 млн чалавек, карэйская, – каля 78 млн чалавек, якія існуюць ізалявана, не ўваходзяць у склад сем’яў ці груп.

Беларуская мова належыць да індаеўрапейскай моўнай сям’і, славянскай групы, усходнеславянскай падгрупы.

Вучоныя пранікаюць у глыбіню вякоў, знаходзяць многа цікавага і ствараюць на падставе сваіх знаходак навуковыя тэорыі, гіпотэзы.

Паводле агульнапрынятай думкі, практычна ўсе еўрапейскія і многія азіяцкія народы маюць адну прарадзіму, а іх мовы ўзыходзяць да адзінай мовы-крыніцы, якую называюць **агульнаіндаеўрапейскай, індаеўрапейскай прамовай** ці **праіндаеўрапейскай мовай**.

Сёння цяжка дакладна сказаць, дзе і калі існавала гэтая мова. Існуе некалькі гіпотэз наконт прарадзімы індаеўрапейцаў. Адны даследчыкі лічаць, што першапачаткова, прыкладна ў IV–III тыс. да н. э., яны займалі прастору ад Дона і Паўночнага Каўказа да Дуная. Адсюль індаеўрапейцы пайшлі ў Еўропу, Сярэдняю Азію і праз Каўказ на Блізкі Усход і ў Індыю. Згодна з іншымі гіпотэзамі, індаеўрапейская моўная супольнасць узнікла на Блізкім Усходзе або ў Індыі і адтуль рушыла на ўсход і захад. Выказваецца таксама меркаванне, што прарадзімай індаеўрапейцаў магла быць тэрыторыя ад Урала да Каспійскага мора.

Нягледзячы на тое, што ў навуцы пакуль няма адзінаства ў вызначэнні першаснай лакалізацыі праіндаеўрапейскай мовы, вучоныя не сумняваюцца ў тым, што яна існавала.

Параўнальна-гістарычны аналіз фактаў розных моў дазваляе рэканструяваць праіндаеўрапейскую мову.

Праіснаваўшы некалькі тысячагоддзяў, індаеўрапейская моўная супольнасць распалася, і на аснове яе дыялектаў пачалі складвацца мовы (кельцкія, германскія, раманскія, славянскія і інш.). Мовы, якія паходзяць ад праіндаеўрапейскай мовы, з'яўляюцца роднаснымі, і на гэтай падставе іх аб'ядноўваюць у адну моўную сям'ю – індаеўрапейскую. Індаеўрапейскія мовы – самая вялікая ў свеце моўная сям'я. У наш час амаль кожны другі чалавек на планеце гаворыць на мове індаеўрапейскага паходжання. Індаеўрапейскія мовы гучаць на велізарных прасторах Еўразіі, на працягу апошніх пяці стагоддзяў яны пашырыліся таксама ў Паўночнай і Паўднёвай Амерыцы, Аўстраліі і часткова Афрыцы.

Па ступені роднасці індаеўрапейская сям'я падзяляецца на асобныя групы моў. Вучоныя налічваюць каля 16 (у некаторых даследчыкаў называецца лічба 12) моўных груп індаеўрапейскай сям'і: *германская* (нямецкая, англійская, нідэрландская, або галандская, ідыш, або новаяўрэйская, шведская, нарвежская, дацкая, ісландская і іншыя мовы, мёртвыя – гоцкая, бургундская, вандалская і іншыя мовы), *раманская* (французская, італьянская, рэтараманская, іспанская, партугальская, каталанская, румынская, малдаўская і іншыя мовы, мёртвая – лацінская мова), *кельцкая* (ірландская, шатландская (гэльская), мэнская, валійская, брэтонская, корнская мовы, мёртвыя – кумбрыйская, гальская і іншыя мовы), *балтыйская* (літоўская, латышская мовы, мёртвыя – пруская, яцвяжская мовы), *іранская* (персідская, таджыцкая, афганская, белуджская, курдская, тацкая і іншыя мовы, мёртвыя – старажытнаперсідская, авестыйская, скіфская, мідыйская і іншыя мовы), *індыйская* (хіндзі, урду, панджабі, раджастхані, орыя, біхары, бенгалі, цыганская і іншыя мовы, мёртвыя – ведыйская, санскрыт, палі і іншыя мовы) і інш. *Беларуская мова* разам з рускай, украінскай, польскай, славацкай, чэшскай, сербалужыцкай, балгарскай, сербскай, харвацкай, македонскай і славенскай належыць да *славянскай* групы моў індаеўрапейскай сям'і. У індаеўрапейскую моўную сям'ю ўваходзяць і асобныя мовы: грэчаская, албанская, армянская, мёртвыя – старажытнагрэчаская і сярэднягрэчаская, або візантыйская. Некаторыя мёртвыя мовы выкарыстоўваюцца для богаслужэння – *царкоўнаславянская* (змененая стараславянская – першая пісьмовая мова славян) – у праваслаўнай царкве, *лацінская* – у касцёле.

Зараз індаеўрапейскія мовы вельмі адрозніваюцца між сабой, але быў перыяд іх блізкасці, калі існавала адзіная індаеўрапейская прамова, якая толькі падзялялася на дыялекты. Ад тых часоў ва ўсіх індаеўрапейскіх мовах застаўся даволі вялікі пласт слоў, якімі карысталіся тысячы гадоў таму старажытныя індаеўрапейцы, у якіх яны замацоўвалі свае веды пра навакольны свет і пра сябе. Так, у беларускай мове індаеўрапейскімі паводле паходжання з'яўляюцца тэматычныя групы слоў, што абазначаюць: 1) паняцці духоўнага і культурнага жыцця: *бог, вера, дух, дзіва, бяда* і інш.; 2) часавыя паняцці: *век, месяц, дзень, ноч, вечар* і інш.; 3) назвы з'яў прыроды: *агонь, сонца, вецер, дым, неба, снег, холад* і інш.; 4) тэрміны роднасці, сваяцтва і іншых адносін паміж людзьмі: *маці, дачка, брат, сястра, дзед, зяць, гасць, друг* і інш.; 5) назвы частак цела чалавека: *вока, вуха, зуб, кроў, мозг* і інш.; 6) найменні жывых істот, раслін: *звер, алень, воўк, вуж, авечка, свіння, журавель, вярба, лён, авёс, зерне, семя* і інш.; 7) назвы колераў, прыкмет якасці: *белы, чорны, новы, стары, жывы, злы, сухі* і інш.; 8) назвы дзеянняў, стану: *быць, браць, будзіць, верыць, гарэць, драмаць, хадзіць, есці* і інш.

Індаеўрапеізмамі з'яўляюцца таксама некаторыя лічэбнікі (*адзін, два, тры, сем, сто* і інш.), займеннікі (*я, ты, мы, хто*), службовыя словы (*без, ды, не* і інш.). Падабенства гэтых слоў выяўляецца ва ўсіх індаеўрапейскіх мовах або ў асобных іх групах, што сведчыць, з аднаго боку, пра роднасць гэтых моў, з другога – пра сам факт іх паходжання. Параўн.: бел. – *дзень*, рус. – *день*, укр. – *день*, пол. – *dzień*, чэш. – *den*, балг. – *ден*, серб. – *дан*, літ. – *dienà*, лат. *diena*, лац. – *dies*, англ. – *day*, ст.-ірланд. – *denus*, ст.-інд. – *dīnat*; бел. – *снег*, рус. – *снег*, укр. – *сніг*, пол. – *śnieg*, чэш. – *sněh*, балг. – *сняг*, серб. – *снег*, літ. – *sniegas*, лат. – *sniegs*, англ. – *snow*, ням. – *Schnee*, ст.-інд. – *snīhyati* 'мокнуць, станавіцца клейкім'; бел. – *тры*, рус. – *три*, укр. – *три*, пол. – *trzy*, чэш. – *tři*, балг. – *три*, серб. – *три*, літ. – *trīs*, лат. – *trīs*, лац. – *tres*, ісп. – *tres*, англ. – *three*, ням. – *drei*, вал. – *tri*, ст.-інд. – *trāyas (trī, trīni)* і інш.

Беларуская мова атрымала ў спадчыну індаеўрапейскую лексіку з мовы старажытных славянскіх плямёнаў.

3.2. Праславянская мова і яе распад. На вялікай тэрыторыі Еўропы і Азіі жывуць славяне – народы, аб’яднаныя агульнасцю паходжання і незвычайнай блізкасцю моў. Агульная колькасць славян у свеце складае каля 300 млн чалавек (па іншых звестках – 250–300 млн), размаўляюць на славянскіх мовах прыкладна 400 млн чалавек (па іншых звестках 400–500 млн), а славянскія мовы складаюць пятаю паводле распаўсюджанасці групу моў на зямлі (пасля кітайскай, індыйскай, германскай і раманскай).

Пэўны час старажытныя славяне жылі супольна на адносна невялікай тэрыторыі. Праўда, вучоныя спрачаюцца, дзе знаходзілася іх прарадзіма. Яе шукаюць на тэрыторыі сучаснай Польшчы (паміж Одрай і Віслай), ля падножжа Карпат і ў стэпах Паўднёвай Украіны. Але найбольш верагодна, што месцам першаснага рассялення славян быў басейн Прыпяці (Паўднёвая Беларусь і Паўночная Украіна).

Гэта быў агульны перыяд у гісторыі славян – агульнаславянскі. Мову славян гэтага перыяду называюць *агульнаславянскай*, або *праславянскай*. Праславянская мова не мела пісьмовай фіксацыі, стан і яе развіццё рэкаструюцца параўнальна-гістарычным метадам (лексіку ў праславянскай мове ўмоўна пазначаюць так: **domь* ‘дом’, **golva* ‘галава’, **medь* ‘мёд’, **lьnь* ‘лён’, **darь* ‘дар’, **gostь* ‘госць’, **sestra* ‘сястра’¹).

Праславянская мова не была аднолькавай на ўсёй тэрыторыі. Яна члянілася на дыялекты. Вучоныя вылучаюць тры асноўныя яе дыялекты, якія ўмоўна называюць усходнім, заходнім, паўднёвым. На думку даследчыкаў, носьбіты славянскіх дыялектаў у старажытнасці былі ў асабліва блізкіх адносінах з балтамі (носьбітамі балтыйскіх дыялектаў). Магчыма, нейкі час існавала адзінства, якое дазваляе гаварыць пра агульную балта-славянскую мову-продак славянскіх і балтыйскіх моў.

Паступова славяне пашыралі тэрыторыю свайго рассялення. У сярэдзіне – другой палове I тыс. н. э. славянская гаворка ўжо гучала ў паўночных раёнах Усходняй Еўропы, на Балканах, на тэрыторыі сучаснай Чэхіі, Славакіі, Венгрыі, Румыніі, у Малой Азіі. Славянская каланізацыя, асіміляцыя неславянскага насельніцтва ішла ў гэты час даволі інтэнсіўна. Але за час вандровак славян па Еўропе сувязі паміж імі паслабляліся. Гэта прывяло ўрэшце (прыкладна ў сярэдзіне I тыс. н. э.) да распаду агульнаславянскага моўнага адзінства. У выніку на аснове ўзаемадзеяння дыялектаў, што былі ў нетрах праславянскай мовы, і гаворак мясцовага асіміляванага насельніцтва паступова пачалі складвацца славянскія моўныя падгрупы і асобныя мовы. Адносна перыяду, калі існавала праславянская мова, у навукоўцаў няма адзінага погляду. Аднак неабходна адзначыць, што праславянскі перыяд цягнуўся не адно стагоддзе.

У залежнасці ад асаблівасцей гістарычнага развіцця, геаграфічнага знаходжання на карце свету сучасныя славянскія мовы падраздзяляюцца на тры моўныя падгрупы. Паходжанне сучасных славянскіх моў можна паказаць умоўна ў выглядзе дрэва (мал. 1).

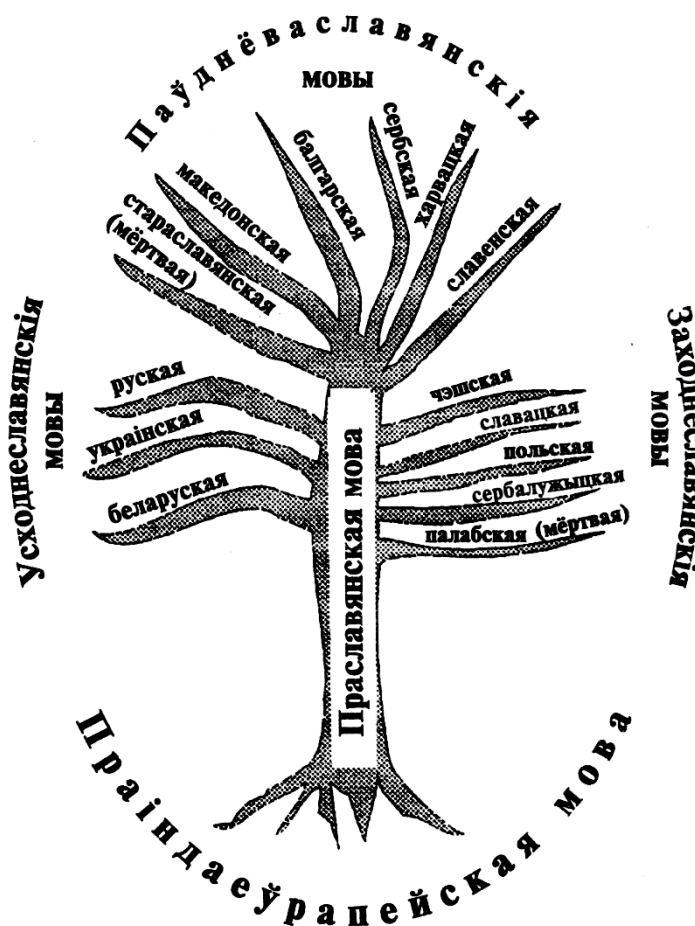
Беларуская мова разам з рускай і ўкраінскай належыць да падгрупы ўсходнеславянскіх моў. *Усходнеславянская падгрупа* – самая малая па колькасці моў, але самая вялікая па колькасці носьбітаў, што гавораць на мовах гэтай падгрупы (каля 240 млн чалавек).

Носьбіты ўсходніх славянскіх дыялектаў, на аснове якіх сфарміраваліся беларуская, руская і ўкраінская мовы, пачалі актыўна засяляць Усходнюю Еўропу ў сярэдзіне I тыс. н. э. Традыцыйна доўгі час лічылася, што на базе гэтых дыялектаў, якія мелі высокую ступень агульнасці, у XI ст. узнікла адзіная *старажытнаруская (агульнаўсходнеславянская) літаратурная мова*. У сучаснай лінгвістыцы пытанне аб поўным дыялектным адзінстве ўсходнеславянскіх моў і адзінай старажытнарускай мове разглядаецца з новых пазіцый. Тэрмін старажытнаруская мова ўжываецца для абазначэння: 1) гіпатэтычнай сукупнасці дыялектаў, якімі размаўляла ўсходнеславянскае насельніцтва (агульнаўсходнеславянская

¹ Аднак трэба выразна размяжоўваць праславянскі дапісьмовы перыяд (да VI ст. н. э.) і агульнаславянскі пісьмовы перыяд (VII–XII стст. н. э.), калі ў нашых продкаў з’явіліся першыя пісьмовыя помнікі, а з IX ст. – творы на стараславянскай мове – найстаражытнейшай літаратурна-пісьмовай мове славян.

мова); 2) наддыялектнай пісьмовай мовы, якой карысталіся ўсходнія славяне (старажытнаруская (старажытнакіеўская) пісьмова-літаратурная мова). Аднак правамернасць прымянення гэтага тэрміна ў абодвух яго значэннях прызнаецца не ўсімі даследчыкамі.

Сучасныя ўсходнеславянскія мовы маюць шэраг агульных рыс, якія адрозніваюць іх ад іншых славянскіх моў. На гэты факт абапіраецца гіпотэза пра існаванне ў мінулым агульнай мовы ўсходніх славян, на аснове якой утварыліся беларуская, украінская і руская мовы. Прыхільнікамі гэтай тэорыі былі А. Х. Вастокаў, І. І. Сразнеўскі, А. А. Пацябня, А. І. Сабалеўскі, А. А. Шахматаў, М. М. Дурнаво, Б. М. Ляпуноў, Л. А. Булахоўскі, М. К. Грунскі, В. У. Вінаградаў, Р. І. Аванесаў, Ф. П. Філін, У. Ф. Маркаў, В. В. Німчук і інш.

Мал. 1. Славянскае “моўнае дрэва”

Ужо напачатку XX ст. украінскі лінгвіст С. І. Смаль-Стоцкі выказаў іншы пункт гледжання. Заўважыўшы пэўныя агульныя рысы ўкраінскай і сэрбскай моў, якія не ўласцівыя рускай мове, ён высунуў гіпотэзу аб фарміраванні ўкраінскай, беларускай і рускай моў непасрэдна з праславянскай мовы і запырэчыў існаванне ў мінулым агульнай мовы ўсходніх славян. Згодна з гэтым пунктам гледжання, агульныя рысы ўсходнеславянскіх моў з’явіліся не ў сілу агульнага паходжання, а з прычыны ўзаемнага ўплыву ўжо пасля распаду старажытнаславянскай супольнасці. Такого пункта гледжання прытрымліваліся і прытрымліваюцца Я. К. Цімчанка, І. І. Агіенка, Ю. У. Шавялёў, Р. П. Піўтарак, І. Р. Матвіяс, В. Р. Складарэнка і інш.

Паміж прыхільнікамі двух пунктаў гледжання ішла ажыўленая навуковая дыскусія. Наяўны на той час лінгвістычны матэрыял не дазваляў аддаць перавагу ні адной з двух гіпотэз. Згасанне дыскусіі ў другой палове XX ст. было выклікана палітычнымі фактарамі. У 30-х гг. XX ст. шэраг выдатных украінскіх лінгвістаў, у прыватнасці Я. К. Цімчанка, былі рэпрэсаваныя, а з канца 1940-х гг. ідэолагі савецкага рэжыму звярнуліся да распаўсюджвання гістарычнай канцэпцыі аб Кіеўскай Русі як “калыскі трох брацкіх народаў”. Гэтая канцэпцыя

змяшчала і пастулат пра існаванне ў часы Кіеўскай Русі “адзінай старажытнарускай народнасці” з адзінай мовай. Публічнае распаўсюджванне іншых пунктаў гледжання ў Савецкім Саюзе было забаронена. Лічылася, што ў гіпатэтычнай старажытнарускай мове існавалі: 1) гаворкі паўночна-заходніх тэрыторый з цоканнем (неадрозненнем [u] і [ч] (пераважна старажытнааўгародскі дыялект), выбухным [z], формай роднага склону адзіночнага ліку жаночага роду на **-ѣ**: у *женѣ* і інш.); 2) гаворкі паўднёвых і паўднёваўсходніх тэрыторый з адрозненнем [u] і [ч], фрыкатыўным [y], формай роднага склону адзіночнага ліку жаночага роду на **-ы**: у *жены* і інш.). Дыялектныя адрозненні былі і ў лексіцы. Далейшае развіццё дыялектных рыс звязвалася з т. зв. феадальнай раздробленасцю Русі (XII–XIII стст.).

Сітуацыя змянілася толькі ў 90-я гг. XX ст. З прычыны распаду СССР спыніўся ідэалагічны ціск, і дыскусія па вышэйадначанай праблематыцы вярнулася ў навуковае рэчышча.

Назапашаны лінгвістычны матэрыял дазволіў паставіць кропку ў спрэчцы пра існаванне ў мінулым агульнай ўсходнеславянскай мовы. Ключавую ролю ў гэтым адыгралі вынікі даследавання наўгародскіх берасцяных грамат. Рускі лінгвіст А. А. Залізняк выявіў, што ў мове старажытных грамат спецыфічныя рысы старажытнааўгародскага дыялекту выявіліся найбольш яскрава. У мове больш позніх грамат спецыфічных наўгародскіх рыс становіцца менш. Значыць адбывалася не разыходжанне, а збліжэнне наўгародскага дыялекту з іншымі ўсходнеславянскімі дыялектамі. Такім чынам, канчаткова высветлена, што старажытнааўгародскі дыялект развіўся з праславянскага моўнага адзінства незалежна ад старажытнакіеўскага.

Рускі лінгвіст С. Л. Нікалаеў на аснове аналізу гістарычнага развіцця сістэмы націскаў у дыялектах славянскіх моў прыйшоў да высновы, што і шэраг іншых усходнеславянскіх групак паходзілі з розных галін славянства і размаўлялі на аддаленых славянскіх дыялектах.

Рускі лінгвіст Г. А. Хабургаеў адмаўляе існаванне адзінай старажытнарускай мовы і разглядае дыялекты XI–XII стст. як непасрэдную спадчыну познепраславянскай эпохі, а агульныя рысы ўсходнеславянскіх моў, на яго думку, сфарміраваліся ў выніку канвергентных працэсаў зыходна неаднародных славянскіх дыялектаў, якія ўступілі ва ўзаемадзеянне на тэрыторыі Усходняй Еўропы.

У XI–XIII стст. адбывалася пэўнае збліжэнне славянскіх дыялектаў на тэрыторыі Усходняй Еўропы, аднак паралельна ішоў працэс фарміравання новых фанетычных, лексічных, марфалагічных і граматычных рыс, якія з’яўляюцца спецыфічнымі для сучасных беларускай, украінскай і рускай моў. Такім чынам, гіпотэзу пра існаванне ў мінулым агульнай мовы ўсходніх славян можна лічыць абвергнутай.

Ужыванне тэрміна “старажытнаруская мова” ў адносінах да ўсходнеславянскіх дыялектаў ў працах сучасных лінгвістаў з’яўляецца данінай традыцыі і не адлюстроўвае рэальнай лінгвістычнай карціны таго перыяду.

Да нядаўняга часу лічылася, што ўсходнеславянскія этнапалітычныя супольнасці (славены, крывічы, вяцічы, радзімічы, дрыгавічы, падняпроўскія паляне, вальняне, драўляне, сіверане, улічы, ціверцы, дулебы (бужане), беляя харваты) размаўлялі на блізкароднасных ўсходнеславянскіх дыялектах, якія вылучыліся з праславянскай этнамоўнай супольнасці прыкладна ў сярэдзіне I тыс. н. э.

Паводле сучасных даных, згаданыя ўсходнеславянскія групыкі паходзяць з розных дыялектных зон праславянскай мовы. Старажытны ўсходнеславянскі моўнай арэал быў дыялектна даволі выразна дыферэнцыраваны. Не было маналітнай, структурна аднастайнай мовы. Моўныя асаблівасці ўсходнеславянскіх дыялектаў рэканструюцца на аснове сведчанняў пісьмовых помнікаў, напісаных кірыліцай (вядомы з сярэдзіны XI ст., асобныя надпісы – з X ст.), і сучасных ўсходнеславянскіх гаворак з прыцягненнем матэрыялу іншых славянскіх моў.

Пытанне аб існаванні ва ўсходніх славян агульнай пісьмовай мовы значна менш спрэчнае. Абсалютная большасць лінгвістаў прызнае існаванне такой мовы. Аднак у навуковым асяроддзі існуе дыскусія адносна апраўданасці ўжывання тэрміна “старажытнаруская мова”.

У адрозненне ад сучасных літаратурных моў усходнеславянскіх народаў, пісьмовая мова усходніх славян XI–XIII стст. была значна менш звязана з мясцовымі дыялектамі. Бурнае развіццё пісьменства на ўсходнеславянскіх землях пачалося з прыходам на яе тэрыторыю хрысціянства. Разам з прыняццем хрысціянства на Русі пачала распаўсюджвацца і пісьмовая мова славянскага перакладу Свяшчэннага Пісання – *стараславянская (царкоўнаславянская) пісьмовая мова*. Гэтая мова была створана ў сярэдзіне IX ст. Кірылам і Мяфодзіем на аснове дыялекту, на якім размаўлялі продкі сучасных македонцаў. Яны жылі тады на некалькі большай тэрыторыі, да якой належаў і родны горад Кірылы і Мяфодзія Салунь (цяпер горад Салонікі ў Грэцыі). Акрамя македонскіх, гэтая мова змяшчала таксама мараўскія элементы, паколькі Кірыла і Мяфодзій доўгі час вялі місіянерскую дзейнасць сярод славян Вялікай Маравіі. У канцы IX ст. мова славянскага перакладу Свяшчэннага Пісання была падвергнута далейшай мадыфікацыі на тэрыторыі Балгарыі.

Такім чынам, стараславянская пісьмовая мова, якая прыйшла на ўсходнеславянскія землі разам з хрысціянствам, спалучала у сабе лінгвістычныя асаблівасці македонскіх, мараўскіх і балгарскіх дыялектаў. У фарміраванні гэтай мовы ўсходнеславянскія дыялекты ўдзелу не прымалі.

Знаходзячыся ва ўжытку ва ўсходніх славян, стараславянская мова ўбірала ў сябе ўсё больш рыс мясцовых дыялектаў. Глыбіня гэтага працэсу была рознай у розных сферах выкарыстання названай мовы. Найменшаму ўплыву падвергнуліся кананічныя тэксты рэлігійнага зместу. Мова гэтых тэкстаў заставалася найбольш блізкай да першапачатковага варыянта стараславянскай пісьмовай мовы. Дадзены варыянт стараславянскай атрымаў назву *царкоўнаславянскай мовы*.

У свецкіх дакументах ўплыў мясцовых дыялектаў быў значна мацнейшы. Пішучы дагаворы, купчыя граматы і іншыя справавыя паперы іх аўтары не маглі абысціся без бытавой лексікі, якую яны вымушаны былі браць з гутарковай мовы. Такім чынам, мова свецкіх дакументаў на ўсходнеславянскіх землях усё больш спалучала ў сабе як стараславянскую аснову, так і некаторыя рысы мясцовых дыялектаў. Наконт суадносін гэтых двух кампанентаў думкі лінгвістаў розняцца. Частка даследчыкаў, не адмаўляючы прысутнасці ў пісьмовай мове ўсходніх славян мясцовых элементаў, лічыць, што ў сваёй аснове ўсё ж яна заставалася стараславянскай. Таму яны мяркуюць дарэчным лічыць яе мясцовым варыянтам стараславянскай мовы. Аднак большасць філолагаў, прызнаючы стараславянскую аснову старажытнарускай мовы, усё ж мяркуюць, што прысутнасць ўсходнеславянскіх элементаў у ёй з’яўляецца настолькі значнай, што дазваляе гаварыць пра асобную старажытнарускую пісьмовую мову.

Старажытныя пісьмовыя помнікі ўсходніх славян выразна адлюстроўваюць адметныя рысы, уласцівыя адпаведна будучым беларускай, рускай і ўкраінскай мовам. Разам з гэтым можна гаварыць і пра шэраг агульных для гэтых моў асаблівасцей, што адрозніваюць іх ад заходніх і паўднёvasлавянскіх моў, напрыклад, поўнагалосныя формы: бел. – *галава*, рус. – *голова*, укр. – *голова*, пол. – *głowa*, чэш. – *hlava*, балг. – *глава́*, серб. – *гла́ва*; бел. – *малако*, рус. – *молоко*, укр. – *молоко*, пол. – *mleko*, чэш. – *mléko*, балг. – *мля́ко*, серб. – *млэ́ко*; бел. – *карова*, рус. – *корова*, укр. – *корова*, пол. – *krowa*, чэш. – *kráva*, балг. – *кравá*, серб. – *кравá*; пачатковае *о-/а-* ў словах тыпу *адзін*, *алень*, *(в)озера* (замест *е-/је-* ў заходне- і паўднёvasлавянскіх мовах): бел. – *адзін*, рус. – *один*, укр. – *один*, пол. – *jeden*, чэш. – *jeden*, балг. – *едѝн*, серб. – *јѣдан*; бел. – *алень*, рус. – *олень*, укр. – *олень*, пол. – *jelen*, чэш. – *jelen*, балг. – *елѝн*, серб. – *јѣлен*; бел. – *(в)озера*, рус. – *озеро*, укр. – *озеро*, пол. – *jezioro*, чэш. – *jezero*, балг. – *ѣзеро*, серб. – *јѣзеро*.

Аднак у большасці выпадкаў узаемаадносіны паміж беларускай, рускай і ўкраінскай мовамі маюць даволі складаны характар. Так, адны з моўных рыс з’яўляюцца агульнымі для беларускай і ўкраінскай моў (напрыклад, зацвярдзенне шыпячых (*жыццё* – *життя*, *чысты* –

чистий), чаргаванне [ɛ], [к], [х] са свісцячымі [з], [ц], [с] (*нага, нога – назе, нозі, рука – руцэ, руці*), пераход [л] у [ў], [в] (*воўк – вовк, спаў – спав*), падаўжэнне зычных (*насенне – насіння, зелле – зілля* і інш.), але іх няма ў рускай мове; другія супадаюць толькі ў беларускай і рускай мовах (наяўнасць парных цвёрдых і мяккіх зычных, з’ява *акання*, ужыванне на месцы былога гука **Ѣ** галоснага [e] (*хлеб, лес*) і інш.; ёсць асобныя рысы агульныя для рускай і ўкраінскай моў (наяўнасць цвёрдага і мяккага [р] (*резкий – різкий*)). Некаторыя асаблівасці замацаваліся толькі ў адной з трох моў. У беларускай мове, напрыклад, *дзекаанне* і *цеканне* (*дзень, ціхі*), у рускай – выбухны зычны [ɛ] (*город, гора*), спалучэнні [ро], [ло] (*дрожать, глотать*), ва ўкраінскай – галосны [i] на месцы былога **Ѣ** (*сіно, хлеб*), мяккі зычны [ц] (*жнець, палець*) і інш.

Аналагічныя з’явы назіраюцца ў граматычнай і лексічнай сістэмах усходнеславянскіх моў, дзе побач з агульнымі для трох моў выяўляюцца спецыфічныя рысы, уласцівыя адной ці дзвюма мовам.

Заходнеславянскую моўную групу ўтвараюць польская, чэшская, славацкая, сербалужыцкая (верхня- і ніжнялужыцкая) і мёртвая палабская (асімілявана нямецкай мовай да пачатку XVIII ст.). Носьбіты гэтых моў, якіх больш за 60 млн чалавек, жывуць цяпер у Польшчы, Чэхіі, Славакіі, Германіі і інш.

Некаторыя асаблівасці заходнеславянскіх моў з’яўляюцца агульнымі з беларускімі. У фанетыцы, напрыклад, гэта такія з’явы, як *дзекаанне, цеканне*, зацвярдзелы гук [р]; мяккія з “шапялявым” адценнем свісцячыя. Вучоныя разглядаюць іх як вынік агульных працэсаў, што адбываліся ў роднасных славянскіх мовах у старажытныя часы.

Да *паўднёvasлавянскіх* моў адносяцца балгарская, македонская, сербская, харвацкая, славенская, а таксама мёртвая стараславянская. Носьбіты паўднёvasлавянскіх моў, якіх больш за 30 млн чалавек, жывуць у асноўным на Балканскім паўвостраве – у Балгарыі, Македоніі, Сербіі, Чарнагорыі, Харватыі, Славеніі, Босніі і Герцагавіне, а таксама ў сумежных з імі краінах (Грэцыі, Аўстрыі, Венгрыі і інш.).

На працягу апошняга тысячагоддзя славянскія мовы развіваліся ў розных умовах. Тым не менш і сёння здзіўляе незвычайная блізкасць гэтых моў у лексічным складзе і структуры слова, у агульнасці каранёў, граматычных формаў, сінтаксічных канструкцый.

Ва ўсіх славянскіх мовах амаль аднолькава гучаць старажытныя словы, звязаныя з сямейнымі адносінамі (бел. – *маці*, рус. – *мать*, укр. – *мати*, пол. – *matka*, чэш. – *matka*, балг. – *майка*, серб. – *ма̀ти, ма́јка*; бел. – *сястра*, рус. – *сестра*, укр. – *сестра*, пол. – *siostra*, чэш. – *sestra*, балг. – *сестра́*, серб. – *сестра* і г. д.), з раслінным і жывёльным светам (бел. – *бярэза*, рус. – *берёза*, укр. – *береза*, пол. – *brzoza*, чэш. – *bříza*, балг. – *бреза́*, серб. – *брéза*; бел. – *конь*, рус. – *конь*, укр. – *кінь*, пол. – *koń*, чэш. – *kůň*, балг. – *кон*, серб. – *коњ* і г. д.), назвы пор года (бел. – *лета*, рус. – *лето*, укр. – *літо*, пол. – *lato*, чэш. – *léto*, балг. – *лѣто*, серб. – *лѣто*; бел. – *зіма*, рус. – *зима*, укр. – *зима*, пол. – *zima*, чэш. – *zima*, балг. – *зіма*, серб. – *зіма* і г. д.), частак чалавечага цела (бел. – *рука*, рус. – *рука*, укр. – *рука*, пол. – *ręka*, чэш. – *ruka*, балг. – *ръка́*, серб. – *рука*; бел. – *нос*, рус. – *нос*, укр. – *ніс*, пол. – *nos*, чэш. – *nos*, балг. – *нос*, серб. – *нос* і г. д.) і інш. Усё гэта – водгалас старажытных сувязей продкаў славян. Блізкасць славянскіх моў часткова тлумачыцца і агульнасцю гістарычнага лёсу асобных груп славян.

На падставе вывучэння міжславянскіх моўных сувязей вучоныя імкнуцца рэканструюваць малянак узаемных стасункаў славян у глыбокай старажытнасці. Лічыцца, што чым больш агульных рыс мае пэўная славянская мова з астатнімі, тым бліжэй да цэнтра старажытнай праславянскай моўнай прасторы знаходзіліся яе носьбіты, і наадварот, чым менш такіх агульных рыс і з меншай колькасцю славянскіх моў яна звязана, тым далей ад цэнтра былі яе носьбіты ў старажытнасці. У сувязі з гэтым узнікае пытанне: якое месца займалі продкі беларусаў у праславянскай моўнай прасторы? Адназначнага адказу пакуль няма. Аднак многія даследчыкі лічаць, што мова продкаў беларусаў пэўны час займала цэнтральнае месца ў праславянскім свеце. Так, рускі вучоны А. А. Шахматаў меркаваў, што продкі беларусаў займалі прамежкавае становішча паміж продкамі рускіх, украінцаў і прадстаўнікамі заходніх славян. Сведчанне таму – шэраг агульных для беларускай і заходнеславянскіх моў працэсаў, сярод якіх найважнейшымі з’яўляюцца *дзекаанне, цеканне*, страта мяккага [р]. Беларускі

даследчык П. Бузук таксама лічыў, што беларуская мова знаходзілася ў цэнтры праславянскай моўнай прасторы, пра што сведчаць шматлікія рысы, якія звязваюць беларускую мову з мовамі ўсходніх і заходніх славян. Паводле А. М. Трубачова, продкі беларусаў разам з украінцамі былі бліжэй да носьбітаў дыялектаў, якія леглі ў аснову паўднёvasлавянскіх (сербскай, харвацкай, славенскай), а таксама некаторых заходнеславянскіх (лужыцкай) моў.

Стан даследавання беларуска-іншаславянскіх сувязей старажытнай пары не дазваляе канчаткова акрэсліць месца “прабеларусаў” у праславянскай моўнай прасторы, але, на думку вучоных, “хутчэй за ўсё яны размяшчаліся бліжэй да цэнтра, чым да перыферыі” (Г. А. Цыхун). Магчыма, старажытнабеларускія (прабеларускія) дыялекты басейнаў Прыпяці і Дняпра займалі ключавое становішча ў праславянскім дыялектным кантынууме. Неабходна зазначыць, што яшчэ доўгі час прабеларускі дыялект, як і іншыя праславянскія дыялекты, існаваў толькі ў вуснай форме.

3.3. Вытокі беларускай мовы. Як вядома, праславянская мова члянілася на дыялекты. Беларускі лінгвіст Я. Станкевіч сцвярджаў, што дыялект, з якога развілася беларуская мова, узнік яшчэ на пачатку нашай эры, у нетрах праславянскай мовы (паміж I і V стст.). На яго думку, ніякай агульнаўсходнеславянскай мовы не існавала: “Тыя самыя асабліваеці языковыя, супольныя ў Беларусаў ізь іншымі Славянамі, сьведчыць, што беларускі язык беспасярэдне выдзяліўся зь языка праславянскага, значыцца, што ня было пары прамежкавай паміж праславянскай і беларускай”. Вучоны абгрунтаваў гэтую тэорыю як кампаратыўным шляхам (параўноўваючы розныя славянскія мовы), так і спасылаючыся на аўтарытэтных славянскіх мовазнаўцаў, напрыклад, чэшскага прафесара О. Гуера, які сцвярджаў, што сучасныя славянскія мовы выйшлі непасрэдна з праславянскіх дыялектаў. Пра тое, што беларуская мова сфарміравалася незалежна ад старажытнарускай мовы (агульнаўсходнеславянскай), выказваліся Я. Ю. Лёсік, П. А. Бузук, В. Ю. Ластоўскі, С. М. Некрашэвіч. Беларускі прафесар В. У. Мартынаў на падставе таго, што прабеларускі дыялект з’яўляецца адным з самых старажытных (узнік на пачатку I ст.) сцвярджае менавіта беларусізацыю балтаў. Гэта значыць, што беларуская мова зарадзілася і сфарміравалася на паўднёвабеларускіх землях, а пазней толькі пашырала свой арэал за кошт паўночных суседзяў. Канцэпцыя В. У. Мартынава з’яўляецца альтэрнатывай тэорыі балцкага субстрату, якая тым не менш дагэтуль найбольш пашырана і папулярна ў беларускай гістарыяграфіі. Яна грунтавалася на думцы, што беларускія землі ў праславянскі перыяд былі заселены балтамі, а прышлае славянскае насельніцтва пачало змешвацца з аўтахтонамі, ў выніку чаго ўзнік беларускі этнас і мова. Аднак сучасныя даныя археалогіі, згодна з якімі працэс славянагенезу адбываўся на поўдні Беларусі, дазваляюць карэнным чынам пераглядзець тэорыю балцкага субстрату.

Праславянскія дыялекты, пашыранныя ў басейне Прыпяці і сумежных раёнах Падняпроўя (паўднёвая Беларусь і паўночная Украіна), пачалі распаўсюджвацца на поўнач і актыўна ўзаемадзеінічаць з балцкімі і фіна-ўгорскімі гаворкамі мясцовага насельніцтва. Славянскія дыялекты паступова асімілявалі (выцеснілі) балцкія. Ад апошніх засталася ў беларускай мове багатая гідранімія (рэкі *Цна, Дзісна, Грыўда, Гайна* і інш., азёры *Лосвіда, Нарач, Асвея, Снуды, Дрысвяты* і інш.) ды шматлікія айконімы (гарады *Ашмяны, Смаргонь, вёскі Лучоса* (а таксама і рака), *Кемелішкі, Гервяты, Геранёны* і інш.)

На старажытнай этнічнай тэрыторыі беларусаў у другой палове I тыс. н. э. сфарміраваліся старажытнабеларускія этнапалітычныя супольнасці крывічоў, дрыгавічоў і радзімічаў, на чале якіх стаялі князі-правадыры. Пачынаецца доўгі і няпросты шлях кансалідацыі гэтых славянскіх групавак у *беларускую народнасць*. У X ст. на землях Усходняй Еўропы складваліся першыя дзяржаўныя ўтварэнні. Ужо ў канцы VIII ст. узнік цэнтр крывічоў – *Полацк* (у пісьмовых крыніцах згадваецца пад 862 г.). Крывіцкае правадырства паступова перарасло ў раннефеадальную дзяржаву – *Полацкую зямлю* (X ст.). Прыкладна ў гэты час умацоўвае свае пазіцыі і другі цэнтр усходніх славян – *Кіеў*. Кіеўскім князям удаецца аб’яднаць большасць усходнеславянскіх земляў у адзіную дзяржаву – *Русь* (распалася ў першай палове XII ст.). Полацкая зямля адстаяла сваю незалежнасць ад Русі. Полацк меў

ключавыя геапалітычныя пазіцыі на шляху “з варагаў у грэкі” (Паўночная Еўропа – Візантыя), з’яўляўся гандлёвым канкурэнтам Кіева. З канца X ст. важнае значэнне ў гісторыі Усходняй Еўропы стаў займаць **Ноўгарод**. Размяшчэнне горада на скрыжаванні шляхоў “з варагаў у грэкі” і Волжскага спрыяла развіццю гандлю, рамёстваў і культуры. *Смаленская* і *Тураўская* землі вылучыліся са складу Кіеўскай дзяржавы (*Русі*) у самастойныя дзяржаўныя ўтварэнні толькі ў XII ст. У XIII ст. на палітычную сцэну выйшла *Новагародская зямля*, якая стала падмуркам новай феадальнай дзяржавы – *Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ)*.

Моўнай адзінкай замест племянных дыялектаў у межах новых тэрыторый становяцца *тэрытарыяльныя дыялекты*. *Тэрытарыяльныя дыялекты* – гаворкі абласцей, якія аб’ядноўваліся ў эканамічных і палітычных адносінах вакол пэўнага горада. Яны маглі супадаць са старымі племяннымі дыялектамі, але маглі і не супадаць, бо з утварэннем феадальных княстваў адбывалася пэўная перагрупоўка і нівеліроўка дыялектаў.

У выніку інтэграцыйных моўных працэсаў, на думку вучоных, пры фарміраванні мовы беларускай народнасці сталі вядучымі два дыялекты – *паўднёва-заходні* (панямонскія гаворкі Новагародскай зямлі і гаворкі Тураўскага і Пінскага княстваў) і *паўночна-ўсходні* (гаворкі Полацкай і Смаленскай земляў). Пытанне аб дыялектнай аснове мовы беларускай народнасці даволі складанае і да канца не высветленае з-за слабой распрацаванасці гістарычнай дыялекталогіі беларускай мовы.

З X ст. пачаўся актыўны працэс хрысціянізацыі (пераважна ў грэка-візантыйскіх формах) славянскіх земляў. Разам з хрысціянствам на ўсходнеславянскія землі прыйшла і **пісьменнасць на стараславянскай (царкоўнаславянскай) мове**. Многія даследчыкі схільны лічыць, што да афіцыйнага хрышчэння Русі, якое адбылося пры князе Уладзіміру ў 988 г., усходнія славяне не карысталіся якой-небудзь упарадкаванай сістэмай пісьма. Грунтуецца гэты погляд у асноўным на тым факце, што самыя раннія агульнаўсходнеславянскія помнікі датуюцца XI ст. Напрыклад, “Астрамірава евангелле” (1056–1057 гг.), два зборнікі кіеўскага князя Святаслава (1073 і 1076 гг.), Наўгародскія службовыя мінеі (1095–1097 гг.), надпісы на сценах кіеўскага і наўгародскага Сафійскіх сабораў і інш.

Такім чынам, можна сцвярджаць, што стараславянская мова з’яўляецца самай старажытнай пісьмовай мовай славян.

У аснову стараславянскай мовы пакладзены паўднёваславянскі салунскі дыялект, якім карысталіся славяне Грэчаскай Македоніі. Аднак з самага пачатку яна насіла характар наднацыянальнай мовы, зразумелай усім славянскім этнасам.

Унармаванне стараславянскай мовы прыпісваецца візантыйскім (грэчаскім) місіянерам Кірылу і Мяфодзію, якія пасля стандартызацыі мовы пачалі выкарыстоўваць яе для перакладу Бібліі ды іншых грэчаскіх літургічных тэкстаў, патрэбных, каб прапаведаваць хрысціянства сярод славян.

Стараславянская мова адыграла прыкметную ролю ў гісторыі ўсіх сучасных славянскіх моў і паслужыла асноваю і ўзорам для развіцця пазнейшых традыцый царкоўнаславянскай мовы, якую некаторыя праваслаўныя і грэка-каталіцкія цэрквы да нашага часу выкарыстоўваюць у богаслужэнні. З’яўляючыся самай старажытнай пісьмовай мовай сярод усіх славянскіх моў, стараславянская мова выкарыстоўваецца для рэканструкцыі праславянскай мовы – агульнай мовы-продка ўсіх славянскіх моў, якая не была пісьмова засведчана. У сваю чаргу, стараславянскую мову не трэба блытаць з праславянскай мовай: дыялекты, што леглі ў аснову стараславянскай мовы, узніклі пасля распаду праславянскай мовы.

Стараславянская мова ўзнікла як стандартызаваная мова для вядзення місіянерскай дзейнасці прапаведнікамі Кірылам і Мяфодзіем сярод славян Вялікай Маравіі ў 863 г. Для гэтай мэты яны пачалі перакладаць рэлігійную літаратуру на новую мову, заснаваную, як мяркуе большасць даследчыкаў, на тагачасных дыялектах радзімы асветнікаў – горада Салонікі (Фесалонікі), што на поўначы Грэцыі (каланізаванай на той час славянамі). Пры

падрыхтоўцы да місіі была створана новая азбука – *глаголіца*², якой сталі запісвацца пераклады асноўных малітоўных і літургічных кніг (Евангелле было перакладзена прыкладна ў гэты ж перыяд, але невядома, якія адносіны да гэтага мелі Кірыла і Мяфодзій). Мова і яе алфавіт вывучаліся ў Вялікай Маравіі і выкарыстоўваліся для царкоўных і адміністрацыйных патрэб у 863–885 гг. Тэксты гэтага перыяду ўтрымліваюць рысы тагачасных славянскіх дыялектаў названай дзяржавы. У 885 г. мова была забаронена Папам Рымскім. Вучні прапаведнікаў, будучы выгнанымі з краіны, у 886 г. прынеслі глаголіцу ў Балгарыю.

У Балгарыі мова пачала выкладацца паводле дзвюх кніжных школ: Прэслаўскай і Охрыдскай. Глаголіца першапачаткова выкарыстоўвалася ў абедзвюх школах, але ў Прэслаўскай неўзабаве на замену глаголіцы была створана *кірыліца*. Тагачасныя тэксты, напісаныя ў Балгарыі, маюць характэрныя дыялектныя рысы, уласцівыя тагачаснаму славянскаму насельніцтву царства. Прыблізна ў гэты ж перыяд стараславянская мова пачынае распаўсюджвацца па іншых славянскіх землях, такіх як Боснія, Харватыя, Сербія, Багемія, Малая Польшча, а таксама на ўсходнеславянскіх землях, захаваўшы пры гэтым паўднёvasлавянскія дыялектныя асаблівасці. Пазнейшыя тэксты, напісаныя на кожнай з гэтых тэрыторый, пачалі насычацца рысамі мясцовых славянскіх гаворак той эпохі, у выніку чаго прыкладна ў сярэдзіне XI ст. стараславянская мова набыла вялікую колькасць варыянтаў, рэдакцый або ізводаў³. Гэтыя мясцовыя варыянты вядомы пад назвай *царкоўнаславянскай мовы*.

Царкоўнаславянская мова – сучасныя формы стараславянскай мовы, якія ўжываюцца ў богаслужэнні пераважна ў славянскіх краінах. Письменнасць заснавана на аснове кірыліцы і глаголіцы. Каб дадаткова адрозніваць царкоўнаславянскую мову пазнейшых часоў, быў уведзены падзел на старацаркоўнаславянскую мову (мова помнікаў пісьменнасці X–XI стст.) і царкоўнаславянскую мову (мова больш сучасных, аж да XIX ст., помнікаў царкоўнаславянскай пісьменнасці).

Існуе некалькі ізводаў стараславянскай (царкоўнаславянскай) мовы. Рукапісы Маравіі лічацца самым раннім ізводам стараславянскай мовы. Ён названы ў гонар свайго паходжання, дзяржавы, што існавала ў IX – пачатку X ст. на тэрыторыях сучасных Чэхіі, Славакіі і сумежных землях.

Стараславянская мова была кадыфікавана ў Першым Балгарскім царстве і вывучалася спачатку ў Прэславе (сталіца дзяржавы ў 893–972 гг.), потым – у Охрыдзе (сталіца – у 991–995 гг., 1015 г.). Гэты варыянт мовы быў своеасаблівым папярэднікам усходняй падгрупы паўднёvasлавянскіх моў. Існаванне двух асноўных цэнтраў літаратуры царства прывяло да ўзнікнення двух ізводаў, балгарскага і македонскага. Некаторыя лінгвісты, зрэшты, не выдзяляюць двух ізводаў, называючы абодва разам македонска-балгарскім або проста балгарскім ізводам.

Іншыя лінгвісты змянялі сваё меркаванне па гэтым пытанні: так, амерыканскі лінгвіст Г. Лунт меркаваў, што адрозненні ў першапачатковай стараславянскай мове недастатковыя, каб сцвярджаць існаванне двух розных ізводаў, македонскага і балгарскага. Пазней ён жа, грунтуючыся на палеаграфічных, фаналагічных і іншых адрозненнях, прышоў да высновы пра існаванне двух асобных ізводаў стараславянскай мовы – македонскага і балгарскага.

Сярод пазнейшых ізводаў мовы вылучаюцца славенскі, харвацкі, сербскі і ўсходнеславянскі, але яны адносяцца да пазнейшай формы мовы – царкоўнаславянскай.

Стараславянская мова – мова самых старажытных вядомых славянскіх пісьмовых помнікаў. Аднак захавалася іх нязначная колькасць, большая частка складзена ў Першым Балгарскім Царстве ў перыяд X – пачатку XI ст. Мова гэтых помнікаў мае паўднёvasлавянскую

² Назва паходзіць ад стараславянскага *глаголь* ‘слова’. Глаголіца амаль супадае з кірыліцай алфавітным складам (адпаведна 40 літар і 43 літары), а таксама назвамі, гукавымі значэннямі і размяшчэннямі літар. Літары алфавіта адрозніваліся ад кірылічных формай і складанасцю іх напісання. Паступова на ўсходзе і поўдні славянскага свету глаголіца была выцеснена кірыліцай, а на захадзе – лацінскім пісьмом.

³ Рэгіянальная версія якой-небудзь старой рэгіянальнай мовы, звычайна тэрмін выкарыстоўваецца адносна славянскіх моў.

аснову з невялікім дадаткам заходнеславянскіх рыс, прынесеных місіяй Кірылы і Мяфодзія з Вялікай Маравіі – тэрыторыі, дзе цяпер распаўсюджаныя заходнеславянскія мовы. Адзіны добра захаваны рукапіс мараўскага ізводу стараславянскай мовы, т. зв. “Кіеўскія Лісткі” (напісаны на глаголіцы), адзначаецца заменай некаторых паўднёvasлавянскіх лексічных і фанетычных рыс заходнеславянскімі. У рукапісах Другога Балгарскага Царства колькасць заходнеславянскіх асаблівасцей павялічваецца. Стараславянская мова цікавіць гістарычных лінгвістаў з прычыны захавання ў ёй архаічных рыс, якія, як лічыцца, у мінулым былі агульнымі для маўлення славян.

Зберагліся таксама спісы кірыла-мяфодзіеўскіх перакладаў X–XI стст., напісаныя глаголіцай (“Заграфскае евангелле”, “Марыінскае евангелле”, “Асеманіева евангелле”, “Зборнік Клоца”, “Сінайскі псалтыр” і інш.), кірыліцай (“Савава кніга”, “Супрасльскі рукапіс”, “Астрамірава евангелле”, “Енінскі апостал”, “Тураўскае евангелле” і інш.).

За межамі славянскіх краін стараславянская пісьмовая мова выкарыстоўвалася ў якасці богаслужэбнай мовы Румынскай Праваслаўнай Царквой і мовы справядства ў Валахіі і Малдове, але ў XVI–XVII стст. была заменена мясцовай народнай мовай – румынскай. Пазнейшая форма мовы – царкоўнаславянская мова – на працягу многіх стагоддзяў мела прэстыжны статус сярод усходніх славян (асабліва ў Маскоўскай дзяржаве) і выконвала прыблізна тыя ж функцыі, што і латынь у заходніх славян. Але ў параўнанні з латынню царкоўнаславянская мова мела перавагу, бо была значна бліжэйшаю да народнай мовы. Некаторыя праваслаўныя цэрквы, напрыклад, Руская Праваслаўная Царква, Украінская Праваслаўная Царква, Балгарская Праваслаўная Царква, Сербская Праваслаўная Царква і Македонская Праваслаўная Царква да нашага часу выкарыстоўваюць царкоўнаславянскую мову для богаслужэння.

Выкарыстанне на Русі стараславянскай мовы далучала ўсходніх славян да агульнаславянскай культуры, паглыбляла культурныя сувязі з іншымі славянскімі народамі. Стараславянская мова выкарыстоўвалася ўсходнімі славянамі ў такіх важных сферах, як навук, літаратура і рэлігія. Стараславянская мова на Русі набыла своеасаблівы выгляд: ужо да канца XI ст. яна валодала багатым слоўніковым складам, развітай сістэмай стылістычных сродкаў, дасканалым граматычным ладам. Гэта была адна з вядучых літаратурных моў тагачаснай Еўропы.

У залежнасці ад прызначэння вылучаюць тры тыпы (стылістычныя разнавіднасці) тагачаснай літаратурнай мовы: *кніжнаславянскі, народна-літаратурны (свецка-мастацкі), справавы*.

1. Кніжнаславянскі тып. Літаратура кніжнаславянскага стылю – гэта ў асноўным творы, звязаныя з богаслужэннем, царкоўнай ідэалогіяй, прапагандай хрысціянскага вучэння і барацьбой супраць розных ерасей. Яна прадстаўлены найбольшай колькасцю пісьмовых помнікаў.

Самым старажытным датаваным помнікам кніжнаславянскага стылю з’яўляецца славутае “*Астрамірава евангелле*”. Гэта кніга евангельскіх чытанняў па тыднях, што перапісана з балгарскага арыгінала ў 1056–1057 гг. дыяканам Рыгорам для наўгародскага пасадніка і ваяводы Астраміра (адсюль і назва). У “Астраміравым евангеллі”, акрамя асаблівасцей агульнаўсходнеславянскіх, адлюстраваны і такія моўныя адметнасці, якія з часам сталі характэрнымі для беларускай і ўкраінскай моў. Евангелле зберагаецца ў Расійскай нацыянальнай бібліятэцы ў Санкт-Пецярбургу.

Вядомы таксама “*Чудаўскі псалтыр*” і “*Яўгенаўскі псалтыр*” XI–XII стст., *Наўгародскія службовыя мінеі* 1095–1097 гг. (хатнія чытанкі па месяцах і днях) і інш.

Разам з перапісанымі богаслужэбнымі тэкстамі ўзніклі і арыгінальныя творы царкоўнай белетрыстыкі – казанні, павучанні, жыцці святых.

“*Казанне пра Барыса і Глеба*” – помнік усходнеславянскай літаратуры, прысвечаны гісторыі забойства сыноў князя Уладзіміра Хрысціцеля, Барыса і Глеба, пазней кананізаваных царквой у ліку яе пакутнікаў. “Казанне” напісана ў сярэдзіне XI ст. у апошнія гады княжання Яраслава Мудрага.

“Жыццё Феадосія Пячэрскага” – помнік усходнеславянскай літаратуры, напісаны прападобным Нестарам Летапісцам. Існуюць розныя датаванні напісання “Жыцця”: 1080-я гг. (зыходзячы з апісання шэрагу падзей, твор быў напісаны не пазней за 1088 г.) ці пачатак XII ст. Помнік расказвае пра жыццё ігумена Кіева-Пячэрскага манастыра прападобнага Феадосія, пачынаючы ад яго нараджэння, прыходу ў манастыр да ігуменства і смерці.

Асаблівай ўвагі заслугоўвае культурна-асветніцкая дзейнасць *Ефрасінні Полацкай* (магчыма 1104–1167 гг.). Яна пабудавала на свае сродкі дзве царквы ў Полацку, заснавала пад Полацкам жаночы і мужчынскі манастыры, якія сталі асяродкам асветы ў Полацкім княстве (працавалі вучэльні, бібліятэкі, скрыпторыі, дзе перапісваліся святыя кнігі, багадзельня, верагодна, інакапісная і ювелірная майстэрні). Па яе заказе майстрам Лазарам Богшам у 1161 г. быў створаны незвычайнай прыгажосці крыж.

Пра мову і стыль асветніцы можна меркаваць па надпісе на крыжы, які па стылі адносіцца да бытавой пісьменнасці. Надпіс распадаецца на дзве часткі: справавую, дзе падаецца сутнасць справы, і традыцыйнае заклінанне: *“Въ лето 6669 покладаеть Офросинья чьстьный крсть въ манастыри своемъ въ цркви святого Спаса. Чьстьное древо бесценно есть, акованье, и жьнчюгъ въ 100 гривнъ а да... 40 гривнъ. Да не изнесеться из манастыря никогда же, яко ни продати ни атдати. Аще се кто преслоушаеть, изнесетъ и от манастыря, да не боуди емоу помощникъ чьстьный крестъ ни въ съ векъ, ни въ боудоуций, и да боудеть проклять святою животворящею троицею и святыми отци 300 и 50 семию съборъ святыхъ отецъ и боуди емоу часть съ Июдою, иже преда Христа...”*. Першая частка напісана старажытнарускай пісьмова-літаратурнай мовай, царкоўнаславянізмаў няма, за выключэннем тэрмінаў. У надпісе адлюстравана поўнагалоссе (*серебро*), пачатковае *о* на месцы **je* (*Офросинья*), прыстаўка *по* і мяккі *ть* у канчатку дзеяслова трэцяй асобы (*покладаеть*), лексема *кованье*.

Другая частка насычана царкоўнаславянізмамі.

Нягледзячы на праклён, змешчаны ў другой частцы надпісу, які павінен быў забяспечыць знаходжанне святыні ў манастыры, крыж неаднойчы вывозілі з Полацка. У 1514 г. Васіль III захапіў Смаленск і забраў крыж у Маскву. У 1563 г. Іван Грозны вярнуў крыж царкве святога Спаса падчас аблогі Полацка. Але ўжо ў 1579 г. Полацк захапілі войскі караля Польшчы і вялікага князя Літоўскага Стэфана Баторыя, і царква Спаса перайшла да езуітаў. З гэтага часу крыж захоўваўся ў Сафіійскім саборы. У 1812 г., калі Полацк некалькі месяцаў знаходзіўся пад акупацыяй французаў, крыж захоўваўся ў сцяне Сафійскага сабора ў замураванай нішы. У 1921 г., ужо пры савецкай уладзе, святыню рэквізавалі большавікі, а ў 1929 г. крыж трапіў у Магілёў, куды меркавалі перанесці сталіцу БССР. У 30-я гг. XX ст. крыж быў перавезены з музея ў будынак зямельнага банка, дзе знаходзіліся абкам і гаркам партыі. Адтуль крыж і знік у 1941 г.

Жыццё і дзейнасць Ефрасінні Полацкай апісаны ў “Жыцці”, складзеным пасля смерці асветніцы адным з яе вучняў. Ефрасіння Полацкая – першая жанчына, якая ў 1547 г. кананізавана рускай праваслаўнай царквой, а ў 1893 г. прылічана да святых (у 1984 г. – да Сабора Беларускіх Святых).

Атрымлівае пашырэнне ў гэты час і перакладная гістарычная літаратура. Багаты і разнастайны матэрыял змяшчаюць візантыйскія хронікі.

Найбольш папулярнай сярод іх была “Хроніка Георгія Амартала”. Яе складальнік – візантыйскі манах Амартал – па-грэчаску – грэшнік; гэта традыцыйны самаўніжальны эпітэт манаха, якім напісана 4 кнігі з падзей сусветнай гісторыі. “Хроніка” пачынае апавед ад стварэння Сусвету за 6 дзён, затым выкладае ўсю біблейскую гісторыю, гісторыю вавілонскіх і персідскіх цароў, распавядае пра рымскіх імператараў, пачынаючы з Юлія Цэзара, затым пра візантыйскіх імператараў, пачынаючы з Канстанціна Вялікага. Такім чынам, першапачаткова “Хроніка” была даведзена да падзей сярэдзіны IX ст., а пазней дапоўнена яго прадаўжальнікам Сімяонам Лагафетам да сярэдзіны X ст. “Хроніка” перакладзена на славянскую мову ў XI ст. Самы ранні вядомы рускі спіс напісаны ў Цвяры на мяжы XIII–XIV стст.

Узорам аратарскай мовы з'яўляецца “Слова пра закон і Боскую ласку” мітрапаліта Іларыёна – адзін з найстаражытнейшых помнікаў усходнеславянскай літаратуры, створаны за некалькі дзесяцігоддзяў да “Аповесці мінулых гадоў”. Помнік уяўляе сабою ўрачыстую прамову мітрапаліта Іларыёна ў сярэдзіне XI ст. “Слова” складзена паміж 1037 і 1050 гг., аднак некаторыя даследчыкі звужаюць гэтыя храналагічныя рамкі да 1037–1043 гг.

Наступны ўсходнеславянскі літаратурны помнік аратарскага майстэрства – “Пасланне прасвітару Фаме” – адзіны твор (перапрацаваны ў XIV ст. манахам Афанасіем) мысліцеля, царкоўнага дзеяча, пісьменніка Клімента Смаляціча (год нараджэння невядомы – пасля 1164 г.; у 1148–1155 гг. Мітрапаліт Кіеўскі і ўсяе Русі).

Да лепшых узораў аратарскай мовы адносяцца таксама і арыгінальныя пропаведзі, малітвы, павучанні, прытчы, каноны, створаных на ўзор антычнай і візантыйскай прозы, беларускага і ўсходнеславянскага царкоўнага дзеяча, багаслова, пісьменніка, філосафа, палескага Златавуста Кірылы Тураўскага (нарадзіўся не раней за 1110 г. і не пазней за 1134 г. ці каля 1113 г. – памёр каля 1182 г. ці пасля 1190 г.). Магчыма, ужо ў пачатку XIII ст. ён ушаноўваўся як святы (звесткі пра яго афіцыйную кананізацыю не выяўлены). У 1984 г. Кірыла Тураўскі ўключаны ў Сабор Беларускіх Святых, 28 красавіка (старага стылю) – Дзень яго памяці.

Пісьменнік імкнуўся не павучаць, а мастацкімі сродкамі раскрываць сутнасць той ці іншай рэлігійна-маральнай праблематыкі, у форме намалёванай словамі карціны ўзнавіць перад слухачамі пэўную падзею гісторыі: “Днесь весна красуецца оживляюци земное естество. И бурьнии ветри тихо повевающе плоды гобзьють, и земля семена питаюци земную траву рождает”. Чаргаванне блізкіх па значэнні і аднатыпных па сінтаксічнай структуры сказаў надае тэксту строгую рытмічнасць. Мова твораў Тураўскага – тыповая агульнаўсходнеславянская разнавіднасць узору ўзнёслага кніжнаславянскага стылю.

Мова вышэйназваных твораў – пераважна царкоўнаславянская. Рысы беларускай мовы сустракаюцца ў іх спарадычна.

2. Народна-літаратурны тып. Твораў свецка-мастацкага стылю захавалася вельмі мала. Народна-літаратурны стыль найбольш поўна адлюстраваны ў творах арыгінальнай мастацкай літаратуры і летапісах.

“Павучанне Уладзіміра Манамаха” – помнік усходнеславянскай пісьменнасці XII ст., першы свецкі літаратурны твор, што напісаны вялікім князем Кіеўскім Уладзімірам Манамахам (1053–1125 гг.) як завет-настаўленне сваім дзецям. “Павучанне” створана ў форме аўтабіяграфіі і прасякнута дыдактычнымі павучаннямі і думкамі дзяржаўнага, палітычнага і этычнага характару (трэба адзначыць, што Уладзімір Манамах з асаблівай жорсткасцю ставіўся да беларускіх зямель: у 1077 г. спаліў ваколіцы Полацка, у 1084 г. разрабаваў Менск, не пакінуўшы “ні чалядзіна, ні скаціны”; ён імкнуўся падпарадкаваць Полацка-Менскую зямлю, у 1118 г. захапіў у палон менскага князя Глеба Усяславіча).

“Маленне Данііла-заточніка” – помнік усходнеславянскай літаратуры XIII ст., які прыпісваецца аднайменнаму гістарычнаму ці літаратурнаму герою. Захаваўся ў спісах XV–XVI стст. “Маленне” напісана ў форме паслання і спалучае ў сабе апалогію моцнай княжацкай улады і асабістае самасцвярджэнне. У ім выкарыстоўваюцца традыцыі кніжнай культуры, цытуецца Біблія і іншыя літаратурныя творы.

“Задоншчына” – помнік усходнеславянскай літаратуры канца XIV – пачатку XV ст. Гэта воінская аповесць аб Кулікоўскай бітве 1380 г., у якой рускія войскі пад кіраўніцтвам вялікага князя Маскоўскага Дзмітрыя Іванавіча (Данскога) і яго стрыечнага брата Уладзіміра Андрэевіча атрымалі перамогу над мангола-татарскімі войскамі правіцеля Залатой Орды Мамая. Твор напісаны, магчыма, Сафонам Разанцам з арыентацыяй на “Слова пра паход Ігаравы”, што было выклікана агульнай ідэйнай задачай аўтараў: барацьба за адзінства рускіх княстваў.

“Слова пра паход Ігаравы” – найвыдатнейшы помнік літаратуры Кіеўскай Русі канца XII ст., у якім апавядаецца пра няўдалы паход на полаўцаў у 1185 г. ноўгарад-северскага князя Ігара Святаславіча, а таксама змешчаны звесткі пра полацкіх князёў, у прыватнасці пра

Усяслава Чарадзея. Сэнс твора ў асуджэнні княжацкіх міжусобіц і ў закліку князёў да аб'яднання ўсіх усходнеславянскіх сіл для барацьбы супраць знешніх ворагаў.

Што да мовы, то ў помніку спалучаюцца стараславянскія і агульнаўсходнеславянскія (старажытнарускія) элементы. Кніжнаславянская моўная плынь тут таксама прыкметная, хоць яна пастаўлена на службу агульнаўсходнеславянскай народнай стыхіі і асімілявана ёю. Знойдзены спіс не ўзыходзіць да арыгінала, таму ў тэксе шмат так званых “цёмных мясцін”. Мова твора вызначаецца язычніцкай сімволікай, вобразамі славянскай міфалогіі.

У аснове лексікі – агульнаўсходнеславянскія словы, якія захоўваюцца ва ўсіх сучасных усходнеславянскіх мовах. Значная частка адзінак ужо выйшла з ужытку (*вои, котора* ‘разлад’, *туль* ‘калчан для стрэл’). Слоўнікавы склад налічвае каля 2800 адзінак і багаты ў тэматычных адносінах. Гэта грамадска-палітычныя тэрміны, словы, якія характарызуюць узровень ваеннай справы, назвы жывых істот, прыродных з’яў, нябесных цел, раслін, траў, рэльефу, часавых паняццяў. У помніку ёсць словы, якія па сваім фанетыка-марфалагічным абліччы больш блізкія да лексікі беларускай мовы: *древо, мати, око, оксамить, ратай, смага, стягъ, туга, студений, шизий, брехати, полонити, абы, велми, коли*.

У помніку адлюстраваны фанетычныя рысы наўгародскіх гаворак: неадрозненне гукаў [ц] і [ч] (*лучи/луци, русици/русичи*).

З пункту погляду гісторыі беларускай мовы цікавасць маюць тыя старажытныя марфалагічныя рысы, якія захаваліся ў беларускай мове: гэта змяненне заднеязычных *г, к, х* у *з, ц, с* у формах меснага склону назоўнікаў мужчынскага і жаночага роду (*на Немизе, на тоце, на реце*); давальнага склону адзіночнага ліку жаночага роду назоўнікаў з мяккай асновай з канчаткам *-и* (*по земли*).

Звычайная для “Слова пра паход Ігаравы” клічная форма ўжываецца ў беларускіх гаворках, а таксама ў мове мастацкай літаратуры (*брате, княже, Бояне, Игорю*).

Вобразнасць надаюць фальклорныя параўнанні з назвамі звяроў і птушак у творным склоне (*Коли Игорь соколом полете, тогда Влур волком потече*); з параўнальнымі злучнікамі *яко, акы* (*сами скачють, акы серьи vloци в поле*); эпітэты (*влокъ серый, орель шизий, трава зеленая*); словы-сімвалы (*соколь* ‘добры моладзец’, *лебедь* ‘прыгожая дзяўчына’).

“*Аповесць мінулых гадоў*” – помнік усходнеславянскага летапісання, першы летапісны звод, што складзены на пачатку XII ст. (каля 1113 г.), відаць, манахам Кіева-Пячэрскага манастыра Нестарам на падставе больш ранніх крыніц. Летапіс апісвае гісторыю Русі з IX па XIII ст.

У гэтых творах найбольш ярка выражаны тыповыя рысы старажытнаруускай пісьмова-літаратурнай мовы, заснаванай на творчым выкарыстанні традыцый народна-паэтычнай мовы і царкоўнаславянскай кніжнасці. Творы дайшлі пераважна ў пазнейшых спісах, таму няма магчымасці дакладна ўстанавіць усе асаблівасці той мовы, на якой яны першапачаткова былі напісаны.

3. Справавы тып. Самыя раннія помнікі старажытнай справавой пісьменнасці адносяцца да XI ст. Найбольш каштоўныя з іх наступныя: “*Руская праўда*” – першы афіцыйны звод законаў рускага права часоў Кіеўскай Русі і феадальнай раздробленнасці, складзены ў XI ст. пры Яраславе Мудрым (987–1054 гг., сын хрысціцеля Русі князя Уладзіміра Святаславіча (з роду Рурыкавічаў) і полацкай князёўны Рагнеды Рагвалодаўны, бацька, дзед і дзядзька многіх кіраўнікоў Еўропы), дапаўняўся ў XII ст., захаваўся ў копіях XIII–XV стст.; “*Грамата вялікага князя Мсціслава Валадзіміравіча і яго сына Усевалада*” (каля 1130 г.); “*Укладная грамата манаха Варлаама Хутынскаму манастыру*” (XII–XIII стст.); “*Дагаворная грамата Аляксандра Яраславіча Неўскага і наўгародцаў з немцамі*” (1262–1263 гг.).

Захавалася прыватная перапіска жыхароў Старажытнай Русі ў выглядзе берасцяных грамат, значную колькасць складаюць надпісы на прадметах (графіці) з аднаго або некалькіх слоў.

Справавы дакумент павінен быў быць дакладным, зразумелым па сэнсе, канкрэтным па змесце. Усякая метафарычнасць, пераноснасць, вобразнасць слова не дапускалася. Помнікі справавога пісьменства вызначаліся шаблоннасцю пабудовы, аднастайнасцю мовы, багата

насычанай бытавой лексікай, канцылярска-юрыдычнай тэрміналогіяй, своеасаблівай стандартнай фразеалогіяй і аднатыпнымі сінтаксічнымі канструкцыямі.

Спецыфіка твораў справавой пісьменнасці вымагала ад пісца звяртацца непасрэдна да народнай гаворкі. Ужо самыя раннія помнікі справавога пісьменства ствараліся на старажытнарускай пісьмова-літаратурнай мове. Ні ў якіх іншых помніках не ўжыта ў такой меры народная гаворка, як у справавых.

У берасцяных наўгародскіх граматах XI ст., напрыклад, пераважаюць поўнагалосныя формы (*володимирь, всеволоду, серебряно*) і інш. У “Рускай Праўдзе” сустракаюцца формы назоўнікаў мужчынскага роду ў родным склоне адзіночнага ліку з канчаткам *-у* (*гороху, торгу, своду*) і інш. У гэтым афіцыйным зводзе рускага права часоў Кіеўскай Русі ўжываюцца такія юрыдычныя тэрміны, як *правьда* ‘збор правілаў’, *судь* ‘разбор справы’, *послухъ* ‘сведка’.

Лексіка багатая сельскагаспадарчай тэрміналогіяй: *жито, возъ, борона, горохъ, медь, овесъ, пшено, сено, хлебъ, сыръ* і інш.

Заходняя частка былой Кіеўскай Русі ў пашырэнні пісьменнасці не саступала іншым тагачасным рускім землям. Полацк, Тураў, Смаленск у тых часы былі цесна звязаны і палітычна, і эканамічна, і этнаграфічна з тэрыторыяй, што затым склала Беларусь. Гэта былі буйныя цэнтры агульнаўсходнеславянскай пісьменнасці. У старажытных пісьмовых помніках можна сустрэць указанні на існаванне школ са сваімі ўласнымі пісьменнымі кадрамі ў такіх гарадах, як Пінск, Слуцк, Мінск, Мазыр.

3.4. Роля беларускай мовы ў ВКЛ. Такім чынам, пісьменнасць даволі хутка пашырылася на ўсходнеславянскіх (у тым ліку і на беларускіх) землях. Першым вядомым помнікам беларускага пісьменства з’яўляецца надпіс *горушича* або *гороушина* ці *гороушиа*⁴ (‘гарчыца’, ‘гарчычнае зерне’ або ўвогуле ‘горкая прыправа’) на глінянай пасудзіне, знойдзенай пры раскопках курганоў каля в. Гнёздава пад Смаленскам (другая чвэрць – сярэдзіна X ст.). Тым жа стагоддзем датуецца надпіс на пячатцы полацкага князя Ізяслава (сына Рагнеды). Гэта найстаражытнейшыя помнікі пісьменства не толькі на Беларусі, але і на ўсім абшары Усходняй Еўропы.

Пра распаўсюджанасць пісьма на тэрыторыі этнічнай Беларусі ў XI–XIII стст. сведчаць наступныя факты:

1. Камяні-валуны з высечанымі на іх кірылічнымі надпісамі ў Полацкім княстве XI–XII стст. Гэта т. зв. Барысавы камяні з высечаным крыжам і надпісам: “*Господи, помози рабу своему Борису*”.

2. Рагвалодаў камень пад Оршай таксама з высечаным крыжам і надпісам, зробленым у 1171 г. па загадзе былога полацкага князя Рагвалода.

3. Надпіс на абломку глінянага гладыша, адкапанага ў Пінску ў 1955 г., чытаецца як “*Ярополчо вино*” (XI ст.).

4. Прасліца, знойдзеная ў Гродна, з надпісам імя (астатняе неразборліва). На прасліцы з Віцебска напісана “*бабино прясльне*”.

5. Амфара, знойдзеная ў Навагрудку, з надпісам *Олекъси* (XII ст.).

6. Надпіс XII–XIII стст. на ручцы нажа, знойдзенага ў Дарагічыне (Беласточчына): “*ежъковъ ножъ, а иже и украдет – прокляту бу*”.

7. На Берасцейскім гарадзішчы знойдзены самшытавы грэбень (XII–XIII стст.) з выразаным на ім з двух бакоў кірылічным алфавітам (ад А да Л). Гэта своеасаблівы самы старажытны “буквар” на тэрыторыі Беларусі.

8. Знаходкі берасцяных грамат ў Смаленску, Віцебску і Мсціславе (XII–XIII стст.).

Высокі агульны ўзровень агульнаўсходнеславянскай моўнай культуры, існаванне ў многіх гарадах і манастырах школаў і вучылішчаў спрыяла таму, што гэты край у XII ст. даў шэраг таленавітых пісьменнікаў, такіх як Ефрасіння Полацкая і Кірыла Тураўскі (гл. вышэй).

З XIII–XIV стст. моўныя адрозненні асобных усходнеславянскіх тэрыторый становяцца больш прыкметнымі ў параўнанні з папярэднім перыядам. Пры вылучэнні блізкароднасных

⁴ Некаторыя даследчыкі (А. Трубачоў, Р. Якабсон) лічаць, што гэты надпіс трэба чытаць як *гороуна*, г. зн. – ‘гарунова, Гаруну прыналежная’.

моў неабходна ўлічваць не толькі лінгвістычныя, але і гісторыка-культурныя фактары. Жыхары ўсходнеславянскіх земляў у XIII ст. апынуліся ў розных палітычных і эканамічных умовах. Значная частка ўсходнеславянскіх земляў трапіла пад цяжкае мангола-татарскае ярмо. З XIV ст. Масква паступова станавілася сталіцай цэнтралізаванай дзяржавы. На тэрыторыі ж сучаснай Беларусі ў XIII ст. набывае эканамічную і палітычную магутнасць Новагародская зямля. Полацкая дзяржава, якая дасягнула найбольшай магутнасці ў часы княжання Усяслава Брачыславіча (XI ст.), к гэтаму часу страчвае моц і распадаецца на дробныя княжацкія воласці. Цэнтр палітычнага і эканамічнага жыцця паступова пераходзіць з *Падзвіння ў Панямонне* (пазнейшую гістарычную Літву), якое становіцца ядром кансалідацыі ўсходнеславянскіх і балцкіх тэрыторый у адзіную дзяржаву – **Вялікае Княства Літоўскае**. ВКЛ узнікла ў XIII ст. як саюз Новагародскай і Літоўскай земляў. Апошняя размяшчалася ў міжрэччы Нёмана і Віліі, паміж Налібоцкай пушчай і Вільняй (Ашмянскае ўзвышша), і адчувала інтэнсіўны працэс славянізацыі. Раннегародскія цэнтры на тэрыторыі летапіснай Літвы (Крэва, Гальшаны, Вільня) насілі ўсходнеславянскі характар. Вакол новага дзяржаўнага ўтварэння аб'ядналіся іншыя беларускія землі: *Полаччына, Меничына, Случчына, Тураўшчына, Піншчына*, сілай былі падпарадкаваны балцкія тэрыторыі *Дзяволтва і Нальшчаны*. Так, на працягу XIV ст. амаль усе этнічна беларускія землі ўвайшла ў яго склад. Гэта была дзяржава шматэтнічная (яе насялялі, паводле сучаснай тэрміналогіі, беларусы, украінцы, літоўцы, палякі, яўрэі, татары і інш.), рознаканфесіянальная (тут жылі праваслаўныя, католікі, уніята, іудзеі, мусульмане, пратэстанты) і шматмоўная (акрамя ўсіх этнічных моў, у рэлігійнай сферы праваслаўныя выкарыстоўвалі стараславянскую, католікі – лацінскую, іўдзеі – старажытнаўрэйскую, татары – арабскую мову).

Пачатак станаўлення новай беларускай феадальнай дзяржавы характарызаваўся моцнымі цэнтралізацыйнымі тэндэнцыямі, абшары якой, напрыклад у часы Вітаўта (1350–1430 гг.), сягалі ад Пскоўскай мяжы да Чорнага мора і ад Акі і Курска да Падляшша. ВКЛ было магутным не толькі паводле сваёй тэрыторыі, але і той ролі, якое яно адыгрывала ў палітычным жыцці тагачаснай Еўропы. Культурнае жыццё краіны вызначаў высокі ўзровень развіцця літаратуры і мастацтва, філасофіі і права. Сталіцай дзяржавы пры Міндоўгу (каля 1195–1263 гг.; заснавальнік і першы вялікі князь літоўскі, першы і апошні кароль літоўскі) быў Новагародак, а пры Гедзіміне (каля 1275–1341 гг.) – Вільня. Упершыню Вільня ўпамінаецца ў граматах вялікага князя Гедзіміна 25 студзеня 1323 г. да ганзейскіх гарадоў. Тут быў заключаны мірны дагавор 1323 г. ВКЛ з Лівонскім ордэнам і Рыгай. Фактычна Вільня заставалася культурнай сталіцай Беларусі да 1939 г.

Этнічную большасць у ВКЛ складала старабеларускае насельніцтва – нашчадкі былых усходнеславянскіх этнапалітычных супольнасцяў (*крывічоў, дрыгавічоў, радзімічаў*), якія захавалі свае традыцыі, звычкі, веру, культуру, сваю мову, атрыманую ў спадчыну з даўніх часоў. Розныя групы старабеларускага этнасу, у тым ліку і групы беларусізаваных балтаў, на працягу XIV–XV стст. канчаткова кансалідаваліся ў **беларуская народнасць**, сфарміравалася **беларуская літаратурна-пісьмовая мова** (у навуковай літаратуры яе часцей прынята называць **старабеларускай**). Вядучую ролю ў яе фарміраванні адыгралі, на думку вучоных, хутчэй за ўсё, гаворкі Віленшчыны і паўночных гарадоў ВКЛ – Полацка, Віцебска, Смаленска.

Старабеларуская мова з'яўлялася асноўнай літаратурна-пісьмовай мовай у ВКЛ. У той час яе называлі *“рускай”* (тэрмін “беларуская мова” ўзнік пазней), у адрозненне ад *“языка словенскаго”* – царкоўнаславянскай мовы. Часам беларускую мову называлі *“літоўскай”*. Такія найменні нельга разумець з пазіцыі сучасных значэнняў.

Прыметнік *“рускі”* паходзіць ад назвы “Русь”. Нагадаем, што замест назвы “Русь”, якая абазначала ўсходнебеларускія тэрыторыі, з цягам часу замацавалася назва “Белая Русь”, за паўднёвай часткай Беларусі – “Палессе”, за заходняй – Падляшша. Тэрмін “Белая Русь” у адносінах толькі да Полацкай зямлі ўпершыню сустракаецца ў канцы XIV ст., які ў далейшым пашырыўся на ўсю Беларусь. Што да тэрміна *“літоўская”* ў адносінах да *старабеларускай* мовы, то гэта назва характарызавала мову паводле дзяржавы. Так

у пісьмовых дакументах таго часу беларускія землі часта называлі Літвой, а беларусаў *літвой* або *літвінамі*, а мову *літоўскай* (або *рускай*). Назва “літвіны” стала гістарычным этнонімам беларусаў. На тэрыторыі ВКЛ жылі і іншыя народы (гл. вышэй), якія захоўвалі свае этнічныя рысы, сярод іх балцкае насельніцтва – продкі сучасных літоўцаў. У сувязі з гэтым існаваў і палітонім “літвіны”, які азначаў дзяржаўную прыналежнасць усіх жыхароў ВКЛ. Што ж да пісьмовай літоўскай мовы, то яна з’явілася толькі ў XVI ст. на аснове лацінскай графікі. Назва ж “*белоруский языкъ*” пачала ўжывацца толькі з XVII ст. у Маскоўскай дзяржаве.

Старабеларуская мова склалася як літаратурная мова ў актавай пісьменнасці на аснове мясцовых гаворак і пісьмова-моўных традыцый папярэдніх стагоддзяў. Яна выкарыстоўвалася ў наддыялектных пісьмовых зносінах на тэрыторыі ўсёй дзяржавы. Гэтая мова мела статус афіцыйнай, дзяржаўнай мовы ў ВКЛ, таму ўжывалася ва ўсіх сферах грамадскага жыцця. Аднак у дыпламатычнай перапісцы з іншымі дзяржавамі ў Княстве, як ва ўсёй Еўропе, карысталіся *лацінскай* мовай, а ў стасунках з суседнімі краінамі гэтую ролю выконвала старабеларуская мова. У ВКЛ беларуская мова была мовай не толькі асноўнага народа названай краіны, не толькі дзяржаўнай (што замацавана ў Статуце ВКЛ⁵), але і мовай міжэтнічных зносін. У часы Сярэднявечча, напрыклад, Малдова і Валахія (паўднёвая вобласць у сучаснай Румыніі, паміж Карпатамі і ракой Дунай) у дыпламатычнай перапісцы карысталіся афіцыйнай мовай ВКЛ (г. зн. старабеларускай). Ведалі беларускую мову і карысталіся ёю людзі з маскоўскага Пасольскага прыказу, службоўцы канцылярыі нямецкага вялікага магістра з Рыгі. Пасля таго як каралём Польшчы ў 1386 г. стаў вялікі князь ВКЛ Ягайла (1352/1362–1434 гг.), у значнай ступені беларускамоўным зрабіўся кракаўскі каралеўскі двор. Паказальна, што ў 1392–1393 гг. нават хан Залатой Арды Тахтамыш піша ліст Ягайлу на старабеларускай мове. Польская і руская сталіцы вялі перапіску паміж сабой па-беларуску. Засведчаны факт, што калі ў 1646 г. польскія паслы на сустрэчы з маскоўскімі калегамі падалі дакумент на польскай мове, на што атрымалі пярэчанне: “*Издавно повелось, што грамоты королевские к великому государю пишутся белорусским письмом, и теперь, мимо прежних обычаев, по-польску писать не годится...*”. Гэта азначалі і сучаснікі, у прыватнасці ў 1501 г. віленскі прэлат Эразм Вітэлі: “Летувіны маюць уласную мову. Але з тае прычыны, што русіны (беларусы) насяляюць сярэдзіну дзяржавы, усе звычайна карыстаюцца іх моваю, бо яна вытанчаная і больш лёгкая”. Натуральна, што пры такіх умовах яна мела разгалінаваную сістэму стыляў і жанраў. Найбольш вядомымі жанрамі тагачаснай літаратуры з’яўляліся летапісы, справавая, мемуарная, мастацкая, рэлігійная, палемічная, лінгвістычная літаратура, красамоўства.

1. Справавая літаратура. Канцылярска-юрыдычнае пісьменства зарадзілася ў выглядзе грамад – даравальнага дакумента цэрквам і манастырам. Першымі напісанымі помнікамі беларускага права лічацца дагаворы. Справаводства было самай пашыранай галіной ужывання старабеларускай мовы.

Да гэтага жанру літаратуры адносіліся гандлёвыя дагаворы, дарчыя граматы, судовыя і пасольскія кнігі, пастановы сейма, справаздачы, каралеўскія наказы, пісьмовыя правы на валоданне зямлёй і інш., напрыклад: “Дагавор Полацка з Рыгай” (1330 г.), “Дарчая грамата” Вітаўта літоўскім канонікам (1399 г.), “Судзебнік” караля Казіміра IV Ягелончыка (1468 г.), “Кніга судовых спраў” (1516 г.) і інш.

Помнікі справавой пісьменнасці, як рукапісныя, так і друкаваныя, сабраны ў 600 тамоў *Метрыкі ВКЛ*, ці *Літоўскай метрыкі*, дакументы якой даюць уяўленне пра розныя бакі палітычнага, эканамічнага, культурнага жыцця ВКЛ на працягу некалькіх стагоддзяў і з’яўляюцца крыніцай вывучэння беларускай мовы. У 1794 г. архіў быў вывезены ў Расію і цяпер захоўваецца ў Цэнтральным дзяржаўным архіве старажытных актаў у Маскве.

Найбольш вядомымі заканадаўчым дакументам таго часу лічыцца *Статут Вялікага Княства Літоўскага*, які вытрымаў тры рэдакцыі (1529 г., 1566 г., 1588 г.). Статут ВКЛ 1588 г. дзейнічаў на беларускіх землях (і некаторых украінскіх) нават і тады, калі яны

⁵ Беларуская мова – адна з найстаражытнейшых дзяржаўных нацыянальных моў Еўропы (1566 г.). Для параўн.: англійская мова набыла афіцыйны статус у 1362 г., французская – у 1400 г.

апынуліся ў складзе Расійскай імперыі (да 1840 г.). Статут быў падрыхтаваны на высокім тэарэтычным узроўні кваліфікаванымі правазнаўцамі пад кіраўніцтвам канцлера ВКЛ А. Б. Валовіча і падканцлера Л. І. Сапегі. У яго ўвайшлі нормы дзяржаўнага (канстытуцыйнага) права, чаго на той час не было ў заканадаўчай практыцы іншых еўрапейскіх дзяржаў. Статут абагульніў тагачасныя дзяржаўна-прававыя ідэі, некаторыя з іх апырэджвалі свой час. Статут ВКЛ 1588 г. быў выкарыстаны таксама ў іншых краінах: у Прусіі пры кадыфікацыі права ў канцы XVI ст., у Расіі пры ўкладанні Саборнага ўлажэння 1649 г., на Украіне ў афіцыйна не зацверджаных зборніках “Права, за якімі судзіцца малоросійскі народ” (другая чвэрць XVIII ст.) і “Суд и розправка в правах малоросійских” (1750–1758 гг.). У заканадаўстве і судах Польшчы, Латвіі і Эстоніі Статут ужываўся як дадатковая крыніца права. Статут ВКЛ упершыню надрукаваны на старабеларускай мове ў 1588 г. у Віленскай друкарні братаў Мамонічаў. Пра неаспрэчную папулярнасць і запатрабаванасць гэтага юрыдычнага кодэкса ў Еўропе сведчаць яго перавыданні і пераклады. У XVI–XX стст. Статут чатыры разы перавыдаваўся на старабеларускай мове, быў перакладзены на польскую мову (вытрымаў аж дзевяць выданняў), расійскую, украінскую, нямецкую, французскую і лацінскую мовы. У 1989 г. ажыццёўлена комплекснае выданне, прысвечанае Статуту ВКЛ 1588 г., якое ўключае: нарыс “Сацыяльна-гістарычныя ўмовы ўзнікнення Статута Вялікага Княства Літоўскага 1588 года”, дзе раскрыта падрыхтоўка і ўвядзенне ў дзеянне Статута; арыгінальны тэкст Статута (факсімільнае ўзнаўленне), яго адаптаваны тэкст і пераклад на рускую мову; энцыклапедычны даведнік з 820 артыкулаў; паартыкулярны каментарый; тэрміналагічны і імяны паказальнікі. Выданне прымеркавана да 400-годдзя Статута і з’яўляецца першай у Беларусі яго поўнай публікацыяй.

Статут ВКЛ – сведчанне дзяржаўнасці беларускага і літоўскага народаў, іх высокай прававой культуры. Некаторыя гісторыкі многія гады даказвалі, што да кастрычніка 1917 г. беларусы аб дзяржаўнасці толькі марылі. Публікацыя “Статута Вялікага Княства Літоўскага” (Мінск, 1989 г.) – важкі аргумент у сённяшніх спрэчках аб нашай дзяржаўнасці і мове.

Справавыя дакументы таго часу даволі паслядоўна адлюстроўвалі асаблівасці народнай гаворкі, яе багатую лексіку, фанетычныя і граматычныя з’явы. Слоўнік старабеларускай мовы папаўняўся грамадска-палітычнай, юрыдычнай, гандлёвай, ваеннай тэрміналогіяй: *аброк, права, мыто (пошліна), послух (сведка), рубель, чалядзін, дзяржава, прыгонныя людзі, помста, забойца, кошт* і інш.

2. **Летапісанне.** Летапіс – гэта больш ці менш падрабязны паслядоўны пагадовы запіс тагачасных гістарычных падзей. Аповед у ім звычайна пачынаецца словамі: “*в лето...*” (г. зн. *у годзе...*). Па-іншаму летапісы яшчэ называюць *хронікамі* (у візантыйскай традыцыі) і *аналамі* (у Заходняй Еўропе эпохі Сярэднявечча). Летапісы – самы старажытны і пашыраны жанр тагачаснай літаратуры. Летапісанне існавала на Беларусі з XII па XIX ст. Яно дае багаты матэрыял для вывучэння фанетыкі, марфалогіі, сінтаксісу, лексікі і фразеалогіі старабеларускай мовы.

Адным з першых гісторыка-літаратурных твораў, напісаных на беларускіх землях, з’яўляецца *Полацкі летапіс*, які не з’ярогся. Таму час узнікнення (магчыма, быў складзены ў Полацку ў XII ст.), аўтар, змест і характар летапісу дакладна не ўстаноўлены. Полацкі летапіс вядомы паводле нешматлікіх прамых і ўскосных звестак з розных пісьмовых крыніц. На думку С. М. Салаўёва, У. Ц. Пашуты, Л. В. Аляксеева і іншых вучоных, урыўкі з гэтага летапісу ёсць у Кіеўскім летапісе, які з’ярогся ў складзе Іпацьеўскага летапісу (звесткі пра полацкія падзеі другой паловы XII ст.). Паводле міфаў Полацкі летапіс знік разам з легендарнай Полацкай бібліятэкай, якая правалілася пад зямлю (гл. аповесць В. Ю. Ластоўскага “Лабірынты”). Мясцовыя запісы на той час вяліся і ў іншых гарадах Беларусі (Новагародак, Пінск, Слуцк, Смаленск і інш.).

Беларуска-літоўскі летапіс 1446 – першы агульнадзяржаўны летапісны звод ВКЛ, прысвечаны гісторыі ўсходніх славян і Літвы. У яго аснове – летапіс, складзены каля 1430 г. у Смаленску невядомай асобай духоўнага стану ў асяроддзі епіскапа, у 1432–1435 гг. – у акружэнні мітрапаліта Герасіма, гарачага прыхільніка агульнарускай праграмы вялікага

князя Вітаўта, і прадоўжаны пазней да 1446 г. Першапачатковая рэдакцыя не збераглася. У 1490-я гг. узнікла другая рэдакцыя (Нікіфараўскі летапіс, Супрасльскі летапіс, Акадэмічны летапіс), каля 1500 – трэцяя, скарачаная рэдакцыя (Слуцкі летапіс).

Летапіс храналагічна ахоплівае перыяд ад сярэдзіны IX да сярэдзіны XV ст. Звесткі па гісторыі Русі за 854–1427 гг. запазычаны з рускіх летапісаў (мітрапаліта Фоція 1420-х гг., Сафійскага Першага і Наўгародскага Чацвёртага летапісаў); тэксты якіх істотна скарачаны. У зводзе аб’яднаны самыя розныя гістарычныя запісы і творы, напісаныя ў Кіеве, Ноўгарадзе, Маскве, Вільні, Смаленску, у вялікакняжацкай канцылярыі і ў асяроддзі духавенства, свецкім справавым, кніжнаславянскім стылямі, на старажытнарускай і старабеларускай мовах, што надае яму пэўную стракатасць і незавершанасць. Аднак адзінства тэмы і гістарычнай канцэпцыі, дзяржаўнага погляду на падзеі робяць летапіс адносна цэласным творам. З мясцовых твораў у яго ўвайшлі Смаленская хроніка, “Пахвала Вітаўту”, смаленскія пагадовыя запісы за 1432–1446 гг. і “Летапісец вялікіх князёў літоўскіх” з “Аповесцю пра Падолле”. Паводле характару Беларуска-літоўскі летапіс 1446 – гэта агульнарускі звод. Палітычная гісторыя Беларусі, Літвы, часткова Украіны XIV – першай паловы XV ст. у ім пададзена ў цеснай сувязі з гісторыяй Маскоўскай Русі і пераемнасці з гісторыяй Кіеўскай Русі. Шмат увагі ў творы надаецца апісанню гераічнай барацьбы ўсходніх славян з іншаземнымі заваёўнікамі, а таксама княжанню Вітаўта, галоўнага героя арыгінальнай часткі летапісу, у якой свярджаецца магутнасць і вялікі міжнародны аўтарытэт гэтага князя, ухваляецца яго аб’яднаўчая палітыка на Русі. Большасць звестак беларуска-літоўскай часткі летапісу ўнікальныя, не паўтараюцца ў іншых крыніцах таго часу.

Аўтар зводу праводзіў ідэю гістарычнай еднасці ўсходніх славян і абгрунтоўваў заканамернасці іх палітычнага аб’яднання ў складзе ВКЛ, якое лічыў вядучым цэнтрам збірання ўсходнеславянскіх земляў. У летапісе выявіліся імкненні перадавых грамадскіх колаў Беларусі, Літвы і Украіны першай паловы XV ст.; у ім упершыню асэнсавана і раскрыта важная гістарычная роля ВКЛ ва Усходняй Еўропе.

Твор складзены пад уплывам традыцый усходнеславянскага летапісання. Своеасаблівае грамадска-палітычнае і культурна-духоўнае жыццё Літвы і Беларусі XV ст., надзённых ідэйна-мастацкіх задач, якія стаялі перад беларуска-літоўскімі летапісцамі, абумовілі шмат у чым адметны характар гэтага помніка. У ім спалучаны традыцыйная, пагадовая форма выкладу з прагматычным звязным апавяданнем пра мінулае, гістарычныя аповесці з кароткімі справавымі запісамі, літаратура і дакумент.

Летапіс – каштоўная крыніца інфармацыі па гісторыі народаў Усходняй Еўропы, сведчанне рознабаковых узаемасувязей беларускага, літоўскага, украінскага і рускага народаў эпохі сярэднявекі. Ён захваў шэраг звестак па гісторыі Паўночна-Усходняй Русі XIV – першай трэці XV ст., якіх няма ў іншых рускіх летапісах, таму мае значэнне і для даследавання рускага летапісання таго часу. Летапіс паслужыў крыніцай для “Хронікі Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага”, Хронікі Быхаўца і іншых летапісных твораў у ВКЛ і Расіі XVI–XVII стст.

Беларуска-літоўскі летапіс 1446 адкрыты і ўпершыню апублікаваны ў 1823–1824 гг. І. Даніловічам у часопісе “Dziennik Wileński” (“Віленскі дзённік”).

“Летапісец вялікіх князёў літоўскіх” – найбольш даўні помнік беларуска-літоўскага летапісання, адзін з першых твораў уласнабеларускай гістарычна-дакументальнай прозы. Напісаны на старабеларускай мове невядомым аўтарам у канцы 1420-х гг. у Смаленску. Асноўны змест – палітычная гісторыя ВКЛ ад смерці Гедзіміна (1341 г.) да канца XIV ст., галоўная ідэя – усхваленне цэнтралізатарскай палітыкі беларуска-літоўскіх князёў, абгрунтаванне гістарычнай неабходнасці і заканамернасці палітычнага аб’яднання беларускіх, літоўскіх і ўкраінскіх земляў у адной дзяржаве – ВКЛ.

“Летапісец” – аповесць-хроніка, складаецца з апавяданняў пра мінулае Беларусі, Літвы і Украіны. Першая частка – аповесць пра Кейстута і яго барацьбу з Ягайлам (скончылася гвалтоўнай смерцю Кейстута). Яна напісана ў 1390-я гг. з мэтай гістарычнага абгрунтавання права Вітаўта на вялікае княжанне ў Вільні. Гэты твор свецкі паводле зместу, з займальным

драматычна напружаным сюжэтам, адметны высокім літаратурным майстэрствам, лаканічнасцю і дынамічнасцю апавядання. Другая частка “Летапісцу” больш фрагментарная, характарызуецца царкоўна-рэлігійнай афарбоўкай падзей і складаецца з кароткіх апавяданняў пра палітычнае жыццё ВКЛ апошняй чвэрці XIV ст., найбольш – пра дзейнасць Вітаўта.

Гэты помнік – сінкрэтычны твор, спалучае рысы прававога дакумента, твора апавядальнай прозы і грунтуецца на сапраўдных гістарычных фактах. Напісаны з новых, агульнадзяржаўных пазіцый як першая спроба кароткай гісторыі ВКЛ. Ён быў важным этапам у гісторыі летапісання на Беларусі. У ім упершыню ў беларускай старажытнай літаратуры пераадолены старыя літаратурныя традыцыі – летапісная, пагадовая форма выкладу гісторыі. Поўная рэдакцыя ўключае яшчэ і “Аповесць пра Падолле”.

Твор захаваўся ў розных спісах (Віленскім, Супрасльскім, Слуцкім, Красінскага, Рачынскага і інш.), летапісных зводах і гістарычных кампіляцыях. У XIV–XV стст. паслужыў асновай арыгінальнай часткі Беларуска-літоўскага летапісу 1446 і часткова выкарыстаны польскім храністам Я. Длугашам у “Гісторыі Польшчы”. У XVI ст. увайшоў у склад Другога беларуска-літоўскага летапіснага зводу (гл. “Хроніка Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага”) і Хронікі Быхаўца, праз якія перайшоў у “Хроніку польскую, літоўскую, жамойцкую і ўсяе Русі” М. Стрыйкоўскага. Помнік быў вядомы таксама ў Расіі, дзе не раз перапісваўся і перарабляўся (спісы Дуброўскага, Пагодзіна і інш.). Перакладзены на польскую, нямецкую, літоўскую лацінскую і рускую мовы.

“Летапісец вялікіх князёў літоўскіх” упершыню апублікаваны ў 1823 г. І. Даніловічам у часопісе “Dziennik Wileński” (“Віленскі дзённік”).

“Хроніка Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага” – гісторыка-літаратурны твор XVI ст., у якім выкладзена гісторыя ад легендарнага князя Палемона да Гедзіміна. Напісана ў 1520-я гг. на беларускай мове, відаць, у Вільні ў асяроддзі літоўскіх (бацкіх) феодалаў. Яе другая і трэцяя рэдакцыі ўзніклі ў сярэдзіне XVI ст.

У аснову хронікі пакладзена легенда пра паходжанне літоўскіх князёў і шляхты ад рымскіх арыстакратаў. Яна літаратурна апрацавана, храналагічна прывязана да пэўных этапаў еўрапейскай гісторыі (пачатак падзей аднесены да часоў Нерона, I ст. н. э.), набыла выгляд гістарычнай аповесці пра сапраўдныя падзеі мінулага. Крыніцамі для яе паслужылі розныя гістарычныя паданні (пра паходы Гедзіміна на Украіну, бітвы з татарамі, пра мінулае Вільні, Полацка, Новагародка, пра язычніцкія звычаі літоўцаў і інш.), Беларуска-літоўскі летапіс 1446 г., Іпацьеўскі летапіс. Апошні быў выкарыстаны адвольна і тэндэнцыйна.

У хроніцы ўзвясціваецца і гераізуецца мінулае Літвы і прыніжаецца гісторыя Русі, а гісторыя ўзнікнення ВКЛ падаецца з пазіцый літоўскіх феодалаў і мае шмат фактычных недакладнасцей і свядомых скажэнняў. Хроніка створана з мэтай сцвердзіць панаванне літоўскіх феодалаў у дзяржаве, абудзіць пачуцці нацыянальнага гонару і патрыятызму літоўцаў. Напісана ў звязнай форме, вельмі бегла, месцамі схематычна. З літаратурнага боку найбольш цікавае ў ёй паэтычнае апавяданне пра заснаванне Гедзімінам Вільні, якое пабудавана на апрацаванай народнай фантазіяй тапанімічнай легендзе.

Хроніка распаўсюджвалася на Беларусі ў складзе другога аднайменнага беларуска-літоўскага летапіснага зводу, што ўзнік у выніку яе аб’яднання з “Летапісцам вялікіх князёў літоўскіх” і іншымі часткамі Беларуска-літоўскага летапісу 1446 г. Хроніка збераглася ў трох рэдакцыях: кароткай (Летапіс Красінскага), пашыранай (Альшэўскі Летапіс, Патрыяршы рукапіс, Румянцаўскі летапіс і іншыя спісы) і поўнай (Летапіс Рачынскага, Еўраінаўскі летапіс). Яна паслужыла непасрэднай крыніцай Хронікі Быхаўца, “Хронікі польскай, літоўскай, жамойцкай і ўсёй Русі” М. Стрыйкоўскага, “Хронікі Еўрапейскай Сарматы” А. Гваньіні і некаторых іншых хронік і гісторыі XVI–XIX стст.

Хроніка Быхаўца (Летапіс Быхаўца, Быхаўца хроніка) – трэці, найбольш поўны агульнадзяржаўны летапісны звод ВКЛ. Выяўлена ў 1820-я гг. у бібліятэцы А. Быхаўца, памешчыка з маёнтка Магілёўцы пад Ваўкавыскам. Пачатак і канец хронікі не зберагліся. Вядома ў адзіным спісе канца XVII – пачатку XVIII ст., перапісаным лацінкай з больш даўняга, кірылічнага тэксту. Рукапіс згублены ў другой палове XIX ст.

Крыніцамі Хронікі Быхаўца паслужылі “Хроніка Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага”, Галіцка-Валынскі летапіс, Беларуска-літоўскі летапіс 1446 г. Аўтар зводу перанёс пачатак падзей з I у V ст., з часоў Нерона ў эпоху Вялікага перасялення народаў і дапоўніў легендарную гісторыю Літвы аповесцю пра Міндоўга і Войшалка (запазычана з Галіцка-Валынскага летапісу). Беларуска-літоўскі летапіс 1446 г. уключаны ў хроніку ў скарачаным выглядзе, без агульнарускай часткі і “Пахвалы Вітаўту”. Асноўнымі крыніцамі арыгінальнай часткі, якая складае каля паловы тэксту і ахоплівае падзеі пераважна XV – пачатку XVI ст., паслужылі розныя гістарычныя і сямейныя паданні, успаміны відавочцаў, уласныя назіранні аўтара.

Хроніка Быхаўца прысвечана гісторыі ВКЛ ад легендарных часоў да пачатку XVI ст. Арыгінальная частка твора складаецца з асобных дакументальных запісаў і гістарычных апавяданняў пра мінулае Беларусі і Літвы, гісторыю беларуска-літоўскіх княжацкіх і магнацкіх родаў (найбольш пра Гаштольдаў і Алелькавічаў), пра значныя падзеі ўнутранага і знешнепалітычнага жыцця дзяржавы. Дамінуючая тэма – ваенна-патрыятычная. Шмат старонак у хроніцы аўтар прысвяціў апісанню паходаў і бітваў. Асаблівай жывасцю і літаратурнай дасканаласцю вылучаюцца апавяданні пра адзін з паходаў Альгерда на Маскву, Грунвальдскую бітву 1410 г. і забойства вялікага князя Жыгімонта Кейстутавіча ў 1440 г. Твор абрываецца на апісанні перамогі войска ВКЛ пад камандаваннем М. Глінскага над татарамі пад Клецкам у 1506 г. Асобныя старонкі хронікі маюць выразную публіцыстычную накіраванасць. Прыкметна непрыязнае стаўленне аўтара да кіруючых колаў Польшчы, у якіх ён бачыў галоўных ворагаў палітычнай незалежнасці сваёй радзімы. Адначасова храніст высока ацэньваў ролю беларуска-літоўскіх феодалаў у гісторыі ВКЛ, у абароне яго дзяржаўных інтарэсаў. У Хроніцы Быхаўца выявіліся імкненні і погляды патрыятычна настроенай часткі мясцовай шляхты, заклапочанай гістарычным лёсам сваёй краіны.

Мова твора – узор старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы XVI ст. Асобныя дэталі зместу і гістарычныя рэаліі хронікі сведчаць, што яе асноўная частка напісана беларусам праваслаўнага веравызнання. Як летапісны звод завершана, відаць, у 1530-я гг.

Хроніка Быхаўца – важная крыніца па сярэдневяковай гісторыі Беларусі і Літвы, каштоўны помнік грамадска-палітычнай думкі беларускага і літоўскага народаў, беларускай мовы і літаратуры эпохі Адраджэння. Яна паслужыла крыніцай “Хронікі польскай, літоўскай, жамойцкай і ўсёй Русі” М. Стрыйкоўскага, а праз яе – і апошняя (1611 г.) рэдакцыя “Хронікі Еўрапейскай Сарматы” А. Гваньіні, “Хронікі Польшчы” М. Бельскага, І. Бельскага, шэрагу іншых хронік і гісторый XVII–XIX стст., у тым ліку беларуска-ўкраінскага хранографа “Вялікая хроніка”. Твор перакладзены на рускую, літоўскую і сучасную беларускую мовы.

Хроніка Быхаўца ўпершыню апублікавана ў 1846 г. Т. Нарбутам.

У XVII–XIX стст. летапісны жанр на Беларусі зноў набывае мясцовы каларыт.

Баркулабаўскі летапіс (*Баркулабаўская хроніка*, *Баркалабаўскі летапіс*) – помнік беларускага летапісання пачатку XVII ст. Захаваўся ў адзіным спісе ў т. зв. Патрыяршым рукапісе трэцяй чвэрці XVII ст., які зберагаецца ў Дзяржаўным гістарычным музеі ў Маскве. Летапіс складзены ў мястэчку Баркулабава (цяпер аграгарадок (раней вёска) Баркалабава Быхаўскага раёна Магілёўскай вобласці) хутчэй за ўсё мясцовым праваслаўным святаром Ф. Ф. Магілёўцам.

Твор пачынаецца са звестак пра сойм 1545 г. у Берасці і пабудову ў 1526 г. Магілёўскага замка. Больш сістэматызавана выкладзены падзеі ў летапісе, пачынаючы з 1563 г. (захоп Полацка Іванам Грозным) і да 1608 г. Найбольш падрабязна ў творы апісаны перыяд з 1580-х гг. да пачатку XVII ст. У летапісе змешчаны каштоўныя звесткі па гісторыі ўсходняй Беларусі і, часткова, Літвы, Польшчы, Расіі: інфармацыя пра асобныя ваенна-гістарычныя падзеі, з гісторыі беларускай культуры і праваслаўнай царквы, пра гістарычных асоб, у тым ліку двух Ілжэдзмітрыяў, пра ўзнікненне мястэчка Баркулабава і іншыя гісторыка-краязнаўчы і этнаграфічны матэрыял. У ім разгорнута апісаны Берасцейскі царкоўны сабор 1596 г., у якім удзельнічаў аўтар.

Асноўнымі крыніцамі для летапісу паслужылі асабістыя назіранні і ўспаміны аўтара, выкладзеныя ў эмацыянальных замаўлёўках, жыццё і побыт беларускай вёскі ў цяжкія часы разбуральных ваенных паходаў, розных стыхійных бедстваў і голаду. Летапісец быў блізкі да народа і асвятляў падзеі з патрыятычных пазіцый. У прыватнасці, ён асуджаў дзеянні запарожскіх казакоў, якія на Беларусі “вялікую шкоду чынілі... горш, чым злыя непрыяцелі”. У летапіс уключаны ліст Івана Грознага да Стэфана Баторыя 1580 г., грамата Жыгімонта III 1592 г., “Універсал рокашу 1606”.

У жанравых адносінах Баркулабаўскі летапіс – хроніка, у якой перамяжоўваюцца дакументальныя запісы з гісторыка-мемуарнымі замалёўкамі. Твор кампазіцыйна рыхлы, літаратурна недапрацаваны. У ім трапляюцца недакладнасці ў датаванні гістарычных падзей, іншыя фактычныя памылкі. Летапіс напісаны жывой беларускай мовай, вобразнай і каларытнай.

Баркулабаўскі летапіс упершыню апублікаваны ў 1877 г. украінскім пісьменнікам і вучоным П. А. Кулішам.

Магілёўская хроніка – помнік гарадскога летапісання XVII–XIX стст., апошні беларускі летапісны звод. Хроніка складзена ў Магілёве купецкім старастам Т. Р. Суртам (у 1693 г. склаў першы летапіс, які дапаўняў да 1701 г., прадставіў звесткі за 1526–1701 гг.) і рэгентам гарадской канцэлярыі Ю. Трубніцкім (прадставіў звесткі за 1701–1746 гг.), прадоўжана сынам апошняга Аляксандрам і ўнукам Міхаілам (да 1856 г.). Хроніка напісана па-польску, запісы за 1841–1865 гг. – па-руску.

Найбольшую навуковую і гісторыка-літаратурную каштоўнасць мае частка, напісаная першымі двума храністамі (звесткі за 1526–1746 гг.), якая збераглася ў рукапісе, датаваным 1747 г. (лісты запісаў за 1705 г. і 1710–1744 гг. згублены). Крыніцамі твора паслужылі розныя летапісныя запісы і ўспаміны сучаснікаў, матэрыялы Магілёўскага архіва, хронікі А. Гваньіні, М. Стрыйкоўскага, кіеўскі “Сінопсіс”, асабістыя назіранні аўтараў. У хроніцы адлюстравана сацыяльна-палітычнае, гаспадарча-эканамічнае і культурнае жыццё Магілёва эпохі позняга феадалізму. Помнік сведчыць пра высокі узровень развіцця беларускага горада ва ўмовах гарадскога самакіравання.

Хроніка змяшчае матэрыял па гісторыі Беларусі, Літвы, Украіны, Польшчы, Расіі XVI–XIX стст. Запісы пра падзеі перыяду Паўночнай вайны 1701–1725 гг. паказваюць цяжкае становішча горада і яго жыхароў. У хроніцы створаны вобразы Пятра I, Карла XII, А. Д. Меншыкава, І. Мазепы і інш. Многія старонкі помніка напоўнены сацыяльным падтэкстам, прасякнуты крытычным стаўленнем да феадалаў і гарадской буржуазіі, спачуваннем простаму чалавеку, нянавісцю да іншаземных захопнікаў (асабліва хроніка Ю. Трубніцкага). Аўтары, у значнай ступені паланізаваныя беларускія мяшчане, не страцілі сувязі з народнымі традыцыямі і апіраліся на беларускую культурную спадчыну. У хроніцы змешчаны таксама шэраг літаратурных твораў першай паловы XVIII ст. (вершаваны пасквіль на польскага кардынала М. Радзьяёўскага, алегарычная сатыра “Карнавал іншаземны ў Польшчы” і інш.).

Паводле жанравай формы Магілёўская хроніка – летапіс, які месцамі пераходзіць у дзённік горада. Помнік складаецца з кароткіх пагадовых запісаў і разгорнутых апавяданняў пра значныя гістарычныя падзеі і асобныя моманты з жыцця герояў. Хроніка з’яўляецца каштоўным зборам арыгінальных, нярэдка ўнікальных звестак па гісторыі беларускіх земляў, багатай крыніцай пазнання жыцця беларускага горада эпохі барока, асабліва Магілёва. Як літаратурны помнік – гэта гістарычная аповесць дакументальна-мемуарнага характару, што вылучаецца жывасцю і дэталёвасцю апавядання, рэдкай для летапісаў набліжанасцю аўтараў да аб’екта апісання.

Хроніка часткова была апублікавана ў XIX ст. у перакладзе на рускую мову, частка (да 1746 г.) змешчана ў “Поўным зборы рускіх летапісаў”. Яе рукапіс захоўваецца ў Расійскай нацыянальнай бібліятэцы ў Санкт-Пецярбургу.

Віцебскі летапіс (Dzieje miasta Witebska) – помнік гарадскога летапісання Беларусі XVIII ст. Складзены ў 1768 г. на польскай мове жыхаром Віцебска С. Аверкам на аснове

летапісу М. Панцырнага (звесткі датаваны 896–1709 гг.), кароткіх гістарычных запісаў Чарноўскіх (1601–1633 гг.) і Г. Аверкі (1733–1757 гг.), а таксама матэрыялаў, сабраных аўтарам.

Твор кампіляцыйны, кампазіцыйна рыхлы, яго часткі не аб’яднаны ў цэласны звод. Складаецца пераважна з кароткіх сухіх пагадовых запісаў-паведамленняў, месцамі размешчаных не ў строга храналагічнай паслядоўнасці, а хаатычна. Звесткі па рускай, польскай, сусветнай і беларуска-літоўскай гісторыі запазычаны пераважна з польскіх хронік і хранографіў і змяшчаюць шмат розных недакладнасцей. Найбольш каштоўная і арыгінальная інфармацыя ў летапісе па гісторыі Беларусі і Віцебска, асабліва пра ваенна-палітычныя падзеі канца XVII – пачатку XVIII ст. Напрыканцы яго змешчаны спісы членаў віцебскага магістрата 1597 г., віцебскіх ваявод за 1516–1753 гг. і іншыя гісторыка-дакументальныя матэрыялы.

Летапіс упершыню апублікаваны А. П. Сапуновым у зборніку дакументаў “Віцебская даўніна” (1883 г.) у перакладзе на рускую мову. Яго рукапіс захоўваецца ў Расійскай нацыянальнай бібліятэцы ў Санкт-Пецярбургу.

Летапісы і хронікі былі найбольш даўгавечным літаратурным жанрам на Беларусі. Яны з’яўляюцца найкаштоўнейшымі помнікамі гістарыяграфіі і грамадска-палітычнай думкі беларускага народа, яго мовы і гістарычнай прозы. Мясцовыя летапісы сваім зместам вельмі блізкія да твораў мемуарнай літаратуры.

3. Мемуарная літаратура. Да гэтага жанру старабеларускай пісьменнасці належаць помнікі XVI–XVII стст., у прыватнасці, “*Гістарычныя запіскі*” (“*Дзённяк*”) *Ф. М. Еўлашоўскага* (*Ф. М. Еўлашэўскага*; 1546 г. – пасля 1616 г. або першая палова 1619 г.), пісьменніка і грамадскага дзеяча ВКЛ і Рэчы Паспалітай.

Ф. М. Еўлашоўскі нарадзіўся ў горадзе Ляхавічы Новагародскага ваяводства (цяпер у Брэсцкай вобласці), паходзіў з дробнапамеснай шляхты. Яшчэ ў дзяцінстве шляхам самаадукацыі ён набыў значныя веды ў матэматыцы, справаходстве і юрыспрудэнцыі, дзякуючы чаму карыстаўся павагай у сучаснікаў. У час Лівонскай вайны 1558–1583 гг. Ф. М. Еўлашоўскі ў 1554 г. прымаў удзел у бітве на рацэ Уле, пасля якой пакінуў вайсковую службу, пераканаўшыся ў бессэнсоўнасці войнаў для ВКЛ. Стаў прыхільнікам пратэстантызму. Адукаваны юнак хутка звярнуў на сябе ўвагу такіх знатных магнатаў, як М. К. Радзівіл Сіротка, Я. Хадкевіч, К. Астрожскі, якія, не зважаючы на яго беднасць, даручалі яму весці важныя судовыя справы ва ўсіх інстанцыях. У Вільні ў час эпідэміі Ф. М. Еўлашоўскі захварэў хранічнай хваробай (магчыма, т. зв. англійскай гарачкай). Прымаючы пад увагу юрыдычныя здольнасці і багаты практычны вопыт свайго земляка, яго вядомасць пры каралеўскім двары, а таксама ўдзел у Люблінскім сойме 1569 г., новагародская шляхта ў 1579 г. паслала Ф. М. Еўлашоўскага сваім павятовым паслом на Варшаўскі вальны сойм. Быў на службе ў Жыгімонта II Аўгуста, з 1572 г. – у М. К. Радзівіла Сіроткі. У 1576 г. у Торуні ён сустракаўся са Стэфанам Баторыем. Паводле каралеўскага прывілея, з 1577 г. займаў пасаду пінскага і сервецкага мастаўнічага. Разам з новагародскім суддзёй А. Трызнам Ф. М. Еўлашоўскаму было даручана прыняць удзел у выпрацоўцы тэксту “Трыбунала” – статута вышэйшага апеляцыйнага суда ВКЛ. У 1584 г. прымаў удзел у сесіях Ваўкавыскага, Менскага, Новагародскага і Слонімскага саветаў, запрошаны на пасаду судовага абвінаваўцы. Калі ў 1592 г. у новагародскім земскім судзе аказалася вакантным месца падсудка, у ліку чатырох іншых прэтэндэнтаў ваяводская шляхта абрала яго сваім кандыдатам. З іх Жыгімонт III Ваза выбраў менавіта Ф. М. Еўлашоўскага, які займаў гэту пасаду да 1613 г.

Ф. М. Еўлашоўскі вядомы як аўтар першых мемуараў “*Гістарычныя запіскі*”, або “*Дзённяк*” на беларускай мове, якія пачаў пісаць у 1603 г., магчыма, пад уплывам дыярыўша Радзівіла “*Паломніцтва да Святой зямлі*”. Апошні запіс у творы датуецца 1604 г. Першая старонка рукапісу з загаловам не захавалася, таму мемуары Ф. М. Еўлашоўскага даследчыкі называюць “*дзённякам*”, “*успамінамі*”, “*гістарычнымі запіскамі*” (апошняя ў найбольшай ступені адпавядае зместу твора).

“Гістарычныя запіскі” – адзіны вядомы твор з літаратурнай спадчыны пісьменніка. У жанравым плане гэта класічны мемуарны твор з элементамі мастацка-літаратурнага вымыслу. “Гістарычныя запіскі” носяць пераважна аўтабіяграфічны характар, факты ў іх пададзены ў строгай храналагічнай паслядоўнасці, што паслужыла падставай пазнейшым даследчыкам называць іх дзённікам. З грамадска-палітычных падзей Ф. М. Еўлашоўскі згадвае тыя, удзельнікам або сведкам якіх ён быў сам: асобныя бітвы Лівонскай вайны (1558–1583 гг.), прыёмы манархамі Рэчы Паспалітай замежных паслоў, заключэнне Люблінскай уніі 1569 г., выбары каралёў. Аўтар дэтальна апісаў у мемуарах паўстанне пад кіраўніцтвам С. Налівайкі, выказаў яму сваё спачуванне, але асудзіў тэрарызм і грабязь паўстанцаў. У “Гістарычных запісках” упамінаецца шмат прыватных асоб і звестак з іх жыцця. Значнае месца ў творы займаюць апісанні эпідэміі і пажараў, надзвычайных прыродных з’яў. Аднак пытанні вялікай палітыкі у ім не закранаюцца, бо аўтар лічыў гэта прэрагатывай магнатаў.

“Гістарычныя запіскі” ўпершыню апублікаваны (са значнымі папраўкамі) у 1886 г. украінскім гісторыкам А. Антановічам. Арыгінал гэтага твора захоўваецца ў Галоўным архіве старажытных актаў (Варшава), фотакопія – у Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі.

Да мемуарнай літаратуры адносяцца таксама творы *А. Філіповіча (А. Берасцейскага)*; каля 1595 г. або 1597 г. – 1648 г.), святаго шэрагу праваслаўных цэркваў, пісьменніка-публіцыста, палітычнага і царкоўнага дзеяча. Нарадзіўся, магчыма, на Берасцейшчыне ў сям’і немагчымага шляхціца ці рамесніка-гарбара.

У дзяцінстве А. Філіповіч атрымаў даволі грунтоўную адукацыю, верагодна, у віленскай брацкай школе пры Свята-Духавым манастыры. Магчыма, пасля заканчэння названай установы, жадаючы прадоўжыць адукацыю, ён вучыўся ў Віленскім езуіцкім калегіуме. А. Філіповіч добра ведаў багаслоўскую і гістарычную літаратуру, бліскуча валодаў польскай, лацінскай, грэчаскай, царкоўнаславянскай, старабеларускай мовамі. З маладых гадоў святар пачаў настаўнічаць “*по науках церковно-русских*”, магчыма, у дамах праваслаўнай і каталіцкай шляхты.

У 1620 г. (паводле іншых пісьмовых крыніц – у 1622 г.) канцлер ВКЛ Л. Сапега прызначыў А. Філіповіча выхавальнікам Я. Ф. Лубы, якога польскія прыдворныя колы выдавалі за рускага царэвіча, прэдэндэнта на маскоўскі трон.

У 1627 г. А. Філіповіч пастрыгся ў манахі пры віленскім Свята-Духавым манастыры. Жыў у Куцеінскім (пад Оршай), Міжыгорскім (каля Кіева), Дубойскім, Купяціцкім (каля Пінска) манастырах.

У 1637–1638 гг. А. Філіповіч ездзіў да расійскага цара ў Маскву. Пра мэты і вынікі свайго візіту ён напісаў спецыяльную рэляцыю, або, як сам потым назваў яе, “Гісторыю падарожжа ў Маскву”. Гэта быў першы публіцыстычны твор А. Філіповіча, у якім ён расказаў пра нялёгкае становішча праваслаўных вернікаў Беларусі і Украіны ў Рэчы Паспалітай. У ліпені 1838 г. святар вярнуўся ў родны (Купяціцкі) манастыр.

У 1640 г. у Купяціцы паступіла прашэнне ад браціі Свята-Сімяонаўскага манастыра ў Берасці, якая страціла настаяцеля, блаславіць да іх ігуменам А. Філіповіча або яго сябра М. Такарэўскага. У выніку на дадзеную пасаду быў абраны Філіповіч. Тут ён апынуўся ў самым цэнтры барацьбы праваслаўя з уніяй, бо Берасце быў горадам, у якім з’явілася на свет і як нідзе больш распаўсюдзілася “грэка-каталіцтва”. Яшчэ раней усе 10 праваслаўных храмаў горада былі пераўтвораны ва ўніяцкія, і толькі ў 1632 г. праваслаўнаму брацтву ўдалося вярнуць храм у імя Сімяона Стоўпніка з манастыром пры ім, а ў 1633 г. – царкву ў гонар Нараджэння Багародзіцы.

За актыўнае процідзеянне Берасцейскай царкоўнай уніі 1596 г. і рэзкія выпадкі на адрац караля на дзяржаўных соймах (1641 і 1643 гг.) А. Філіповіча саслалі ў Кіеў (1643 г.). Тут у чаканні суда духоўнай кансісторыі з мэтай свайго апраўдання прападобны напісаў на латыні “Тлумачальную запіску суду духоўнай кансісторыі”, у якой выклаў мітрапаліту П. Магілу прычыны, што прымусілі яго рабіць пэўныя захавы ў абарону праваслаўя. Суд пад старшынствам рэктара Кіева-Магілянскай акадэміі І. Гізеля пастанавіў, што А. Філіповіч

выкупіў свой “грэх” зняволеннем і што, такім чынам, яму павінна быць даравана свабода і вернуты сан святара. Мітрапаліт П. Магіла пацвердзіў гэта рашэнне і 20 чэрвеня 1643 г. накіраваў прападобнага ігуменаў ў Свята-Сімяонаўскі манастыр з пасланнем, у якім прадпісвалася быць больш асцярожным і стрыманым у царкоўных справах.

Летам 1645 г. А. Філіповіч быў арыштаны як “дзяржаўны злачынца” па справе Я. Ф. Лубы, выхавальнікам якога ён быў. Падставай для арышту паслужыла паведамленне прападобнага расійскаму паслу ў Рэчы Паспалітай пра роллю, якую адводзілі польскія палітыкі Я. Ф. Лубу. Луба, які на той час знаходзіўся ў Маскве, быў затрыманы. Польскія ўлады ў адказ затрымалі А. Філіповіча як заложніка.

Знаходзячыся ў зняволенні каля паўгода, А. Філіповіч напісаў шэраг артыкулаў: “Навіны” (з уласным духоўным вершам, пакладзеным на ўласную музыку), “Фундамент непарадку касцёла рымскага”, “Падрыхтоўка да суда”, “Парада набожная”, “Пра фундамент царкоўны” і інш.), у якіх з дэмакратычных пазіцый крытыкаваў палітыку Рэчы Паспалітай, царкоўных іерархаў і свецкіх магнатаў, выступаў супраць царкоўнай уніі, за саюз з Рускай дзяржавай. Выратаванне свайго народа святар бачыў у адраджэнні і ўмацаванні праваслаўнай царквы. Сваё зняволенне А. Філіповіч разглядаў як палітычную акцыю і помсту за нястомную барацьбу ў абарону праваслаўнага насельніцтва Рэчы Паспалітай.

Нават калі Я. Ф. Луба шчасліва вярнуўся з Масквы, А. Філіповіч не атрымаў жаданай волі. Яго накіравалі ў чарговую ссылку ў Кіева-Пячэрскі манастыр пад нагляд мітрапаліта П. Магілы. Менавіта тут у 1646 г. Афанасіем быў створаны “Дыярыўш” (ад лац. *diarium* ‘дзённік’)⁶ у тым выглядзе, у якім быў пасля апублікаваны (акрамя апошняй часткі): усе свае артыкулы аўтар звёў у адну працу, забяспечыўшы раннія творы каментарыямі. Затым ён перадаў “Дыярыўш” мітрапаліту з надзеяй на вызваленне, але беспаспяхова.

Пасля смерці мітрапаліта ў пачатку студзеня 1647 г. Луцкі іерарх А. Пузына, які прыехаў на пахаванне мітрапаліта, забраў з сабой А. Філіповіча і па просьбе браціі дазволіў яму вярнуцца ў Берасце. У сувязі з паўстаннем Б. Хмяльніцкага ў 1648 г. супраць праваслаўных вернікаў узнялася новая хваля ганенняў. Па даносе капітана каралеўскай гвардыі Шумскага ў пачатку ліпеня гэтага ж года прападобны быў арыштаваны адразу пасля Боскай літургіі ў храме Нараджэння Багародзіцы па абвінавачанні ў супрацоўніцтве з паўстанцамі, нібыта за “*посылане якіхсь листов и порохи до козаков*”. У адказ на абвінавачванні Афанасій запатрабаваў сведчаньняў мытнікаў: “*Нехай они признают, если я коли колвек куды порохи проводил. А стороны листов, нехай ми тут довод який на тое покажет, абым их посылал, яко поведает*”. Неўзабаве ў берасцейскім манастыры быў праведзены вобыск, які, аднак, не даў станоўчых вынікаў.

Тады ў віну А. Філіповічу паставілі тое, што “*уню святую ганил и проклинал*”. У адказ на апошняе абвінавачванне святар адказаў: “*Проклятая есть теперешняя уния ваша. И ведайте о том запевне, если еи з панства своего не выкорените, а православной церкви восточней не успокоите, гневу божого над собой заживете*”. Суддзі пастанавілі, што А. Філіповіч заслугоўвае смяротнага пакарання, аднак для апошняга патрабавалася канчатковая санкцыя з Варшавы. Афанасія часова закавалі ў калодкі і кінулі ў цэйхгаўз. У ноч на 5 верасня, неўзабаве пасля таго, як святар пацвердзіў праклён уніі перад прыехаўшымі луцкім біскупам Гембіцкім і канцлерам Альбрэхтам Радзівілам, у яго келлю быў накіраваны студэнт-езуіт. Аднак спробы апошняга схіліць Філіповіча на свой бок былі няўдалымі. Неўзабаве Афанасія, папярэдне зняўшы з яго калодкі, прывялі да берасцейскага ваяводы А. Масальскага, які, не жадаючы браць яго да сябе, сказаў: “*По що-сте его до мене привели? Маєте юж в руках своих, чините ж себе з ним що хочете!*”. Затым Філіповіча з абору ваяводы вывелі ў бор каля вёскі Гершановічы (пазней – вёска Гершоны; з 1 чэрвеня 2007 г. – у межах горада Берасця) і пасля жорсткіх катаванняў салдаты берасцейскага ваяводы расстралялі святара.

⁶ Дыярыўш – жанр гістарычна-дакументальнай прозы, у якім падзеі грамадска-палітычнага ці прыватнага жыцця перадаваліся ў храналагічнай паслядоўнасці ў форме датаваных запісаў праз суб’ектыўнае ўспрыняцце аўтара.

А. Філіповіч з'яўляецца аўтарам зборніка “Дыярыўш” (“Діаріушь албо список дѣевъ правдивыхъ”) – аднаго з першых літаратурных твораў аўтабіяграфічнага жанру і адзінай палемічнай аўтабіяграфіі ў беларускай літаратуры. Святар лічыцца таксама адным з апошніх прадстаўнікоў праваслаўнага (Кіеўская метраполія Канстанцінопальскага патрыярхату) напрамку ў палемічнай літаратуры XVII ст., артыкулы якога змяшчаюць цікавыя звесткі па сучаснай аўтару царкоўнай гісторыі беларускіх земляў. Прападобны ўсё сваё жыццё прысвяціў змаганню за правы і прывілеі праваслаўнай царквы, таму грамадскае і асабістае ў яго творы цесна пераплецена.

“Дыярыўш” А. Філіповіча – публіцыстычны звод (паводле М. Дабрыніна – аўтабіяграфічная палемічная аповесць, паводле С. Гараніна – споведзь-пропаведзь), які змяшчае сямнаццаць інфармацыйных фрагментаў, два з якіх напісаны пасля яго смерці. Тэкст самога святара складаецца з дзесяці самастойных артыкулаў, напісаных у 1638–1646 гг. і аб’яднаных пяццю ўстаўкамі.

У творы аб’яднаны ў адно цэлае дарожныя і тлумачальныя запіскі аўтара, яго успаміны, дзённікі і аўтабіяграфічны нарыс пра пражытае і перажытае, розныя легенды і ўбачаныя містычныя вобразы, пасланні і лісты А. Філіповіча, яго выкрывальніцкія прамовы, канспектыўныя накіды асобных артыкулаў, філасофска-багаслоўскія трактаты, вершы, прысвечаныя барацьбе, і нават напеў (запісаны кіеўскай 5-радкавай натацыяй) гімнападобнага канта – аднаго з найбольш ранніх нотных запісаў у беларускай музыцы.

“Дыярыўш” А. Філіповіча напісаны ў пераходны і пераломны для рэлігійнай барацьбы час і знаходзіцца на памежжы палемічнай і мемуарнай літаратуры. Твор вызначаецца адкрытай тэндэнцыянасцю, палітычнай і рэлігійнай заостранасцю, пафаснасцю, ідэйнай насычанасцю. У “Дыярыўшы” спалучаюцца элементы барока, гатычнай паэтыкі і рэалізму. Да таго ж неаднародная кампазіцыя і мова твора – месцамі амаль размоўная, месцамі ўскладненая і забытаная са шматлікімі паланізмамі і стараславянізмамі. Разам з тым мова твора – *“сакавітая, прыгожая, мілагучная, мова беларуса, беларуса высокаадукаванага”*. Аўтар лічыў, што яго “Дыярыўш” захаве актуальнасць і пазней, *“у потомные часы”*.

А. Філіповіч кананізаваны праваслаўнай царквой паміж 1658 і 1666 гг. Частка яго мошчаў знаходзіцца ў Свята-Сімяонаўскім саборы, Свята-Афанасьеўскай царкве і Свята-Мікалаеўскім храме ў Берасці.

Напрыканцы верасня 1893 г. у Гарадзенскім Барысаглебскім манастыры быў узведзены храм у імя святога прападобнамучаніка А. Берасцейскага (на жаль, да нашага часу не захаваны). На мяжы XIX–XX стст. у в. Аркадзія пад Берасцем (з 1 верасня 2007 г. у межах горада) у памяць аб А. Берасцейскім, недалёка ад месца яго гібелі, была ўзведзена драўляная капліца – Свята-Афанасьеўская царква са званіцай на галоўным фасадзе. Тут жа ў 1996 г. па благаслаўленні Свяшчэннага сінода Рускай праваслаўнай царквы быў заснаваны Свята-Афанасьеўскі манастыр, у склад якога ўваходзіць і вышэйназваны храм.

У 2006 г. у Берасці на праспекце Машэрава каля Свята-Сімяонаўскага сабора быў узведзены помнік “нябеснаму заступніку” А. Берасцейскаму (Філіповічу), аўтарам якога з’яўляецца скульптар А. Гуршчанкава. У 2010 г. Сінод Беларускай праваслаўнай царквы заснаваў ордэн прападобнамучаніка А. Берасцейскага.

Пісьменнікам-мемуарыстам, а таксама грамадска-палітычным дзеячам з’яўляецца Я. Цадроўскі (1617 г. – 1682 г. ці 1688 г.).

Я. Цадроўскі нарадзіўся ў в. Пагост каля Слуцка. Паходзіў са шляхецкай кальвінісцкай сям’і, сын Яна, пасла на соймы 1626 г., 1632 г., 1634 г., дэпутата Трыбунала ВКЛ. З 1631 г. вучыўся ў Каралявецкім (Кёнісбергскім) універсітэце (Прусія), з 1636 г. – слухач Ягелонскага ўніверсітэта ў Кракаве.

На працягу 32 гадоў (1637–1669 гг.) Я. Цадроўскі служыў пры двары князя Б. Радзівіла. У 1638–1639 гг. суправаджаў Б. Радзівіла ў яго падарожжы па Германіі, Даніі, Галандыі, Францыі і Англіі. У 1643 г. Я. Цадроўскі асеў у Старой Вёсцы на Падляшшы як радзівілаўскі ўраднік. У 1655 г., падчас вайны Расіі з Рэччу Паспалітай (1654–1667 гг.), ён уцёк з сям’ёй на Жамойць пад пратэкцыю шведаў. У 1656 г. менская шляхта паслала Я. Цадроўскага да цара

Аляксея Міхайлавіча з просьбай не працягваць яе да будаўніцтва Менскага замка і захаваць старыя шляхецкія судовыя правы (застаў цара ў Друі і суправаджаў яго да Рыгі). У 1658 г. удзельнічаў у баявых дзеяннях менскай шляхты супраць царскага войска каля Каменя Харэцкага, у 1660 г. правёў дывізію Чарнецкага ад Сверханя да ракі Бярэзіны. Я. Цадроўскі меў вялікі аўтарытэт сярод шляхты Менскага ваяводства. Дзесяць разоў выбіраўся паслом на соймы, два разы – дэпутатам Трыбунала ВКЛ.

Я. Цадроўскі пісаў на польскай мове. Яго мемуары (без назвы) асвятляюць падзеі 1617–1682 гг. і складаюцца з двух частак. У першай частцы (скончана ў 1672 г.) змешчаны сціслыя аўтабіяграфічныя нататкі, адлюстраваны гістарычныя і грамадскія падзеі, апісаны дыпламатычныя даручэнні ў час вайны Расіі з Рэччу Паспалітай 1654–1667 гг., голад 1656 г. на Міншчыне, расправа католікаў над віленскімі кальвіністамі. Другая частка (скончана ў 1682 г.) складаецца пераважна з мартыралога, дзе прыведзены звесткі пра сваякоў і знаёмых людзей. У цэнтры твора – выключна свецкія падзеі. Аўтар заклікае да верацярпімасці, усяляе зямное жыццё чалавека.

Мемуары Я. Цадроўскага – цікавая гістарычная крыніца. Яны ўпершыню апублікаваны ў 1855 г. у часопісе “Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских”.

Да гэтага ж жанру адносяцца эпістальныя (т. зв. водпісы, лісты-данясенні) *Ф. С. Кміты-Чарнабыльскага* (каля 1530 г. – 1587 г.), ваеннага і палітычнага дзеяча ВКЛ і Рэчы Паспалітай. Паходзіў са шляхетнага роду Кмітаў, аселага ў Кіеўскім ваяводстве.

Падчас Лівонскай вайны (1558–1583 гг.) *Ф. С. Кміта-Чарнабыльскі* камандаваў войскамі на ўсходняй мяжы ВКЛ. У 1562 г. ён арандаваў замак Асцёр каля Кіева, удзельнічаў у войнах супраць Маскоўскай дзяржавы. Узначальваючы невялікі атрад коннікаў, узяў штурмам Чарнігаў, правёў шэраг іншых ваенных аперацый на беларуска-рускім памежжы. У студзені 1564 г. *Ф. С. Кміта-Чарнабыльскі* прыкрываў наступленне галоўных сіл арміі ВКЛ (камандуючы М. Радзівіл Руды) супраць групы рускіх войск, сканцэнтраваных у Полацку пад камандай князя І. Шуйскага, не дапусціў злучэння гэтай групы з арміяй князя Сярэбранага Абаленскага, якая рухалася з Вязьмы да Оршы. Потым, скарыстаўшы перамогу князя Радзівіла над Шуйскім на Іванавым полі, ён паспяхова здзейсніў акцыю, у выніку якой расійская армія адступіла на Смаленск. Летам 1565 г. *Ф. С. Кміта-Чарнабыльскі* ўступіў у Северскую зямлю і ўзяў горад Почап, потым вярнуўся ў Асцёр.

За ваенныя заслугі кароль Жыгімонт II Аўгуст паводле прывілея ад 1566 г. падараваў *Ф. С. Кміце-Чарнабыльскаму* Чарнабыльскае ўладанне. Ад замка Чарнобыль і паходзіць яго другое прозвішча. У тым жа годзе атрымаў Аршанскае староства. Як староства *Ф. С. Кміта-Чарнабыльскі* абараняў межы дзяржавы, адначасова праводзіў ваенную разведку, інфармаваў Вільню пра ўнутраныя справы і палітычныя планы І. Грознага, вёў дыпламатычныя перагаворы. У 1568 г. ён ваяваў на Смалешчыне, у прыватнасці, выманіў у поле і разбіў частку смаленскага гарнізона, прымаў удзел у вайне з Маскоўскай дзяржавай у 1579–1582 гг. У час полацкага паходу атрад *Ф. С. Кміты-Чарнабыльскага* прыкрываў армію Рэчы Паспалітай з боку Смаленска. У тым жа годзе прызначаны ваяводам смаленскім (пасада намінальная і непрыбытковая, бо Смаленск застаўся ў Расіі, але давала яму права атрымаць месца ў Сенаце Рэчы Паспалітай). Блізу 1580 г. *Ф. С. Кміта-Чарнабыльскі* прызначаны намеснікам у горад Вялікія Лукі. У час паходу на гэты горад у 1580 г. з 9-тысячным войскам ён уварваўся на Смаленшчыну, але быў разбіты і вярнуўся да Оршы. У 1580–1581 гг. *Ф. С. Кміта-Чарнабыльскі* працягваў ваенныя дзеянні на памежжы з Маскоўскай дзяржавай, рабіў рэйды ў глыб расійскіх тэрыторый.

Ф. С. Кміта-Чарнабыльскі – аўтар цікавага помніка беларускай эпістальнай літаратуры, т. зв. водпісаў, лістоў-данясенняў. Збераглося 30 лістоў, якія ён дасылаў з Оршы ў Вільню панам-радзе (ураду) ВКЛ і найбольш уплывовым дзяржаўным асобам. Першы з іх датаваны 1573 г., астатнія – 1574 г. Гэта службовыя данясенні пра ваенна-палітычную сітуацыю на ўсходніх межах краіны, становішча ў Маскоўскай дзяржаве, пра намеры І. Грознага, руска-

татарскія адносіны. Пра апошняе, як вынікае з тэксту лістоў, аўтар даведваўся ад сваіх агентаў “шпегаў”, што дзейнічалі ў суседняй краіне.

У некаторых лістах Ф. С. Кміта-Чарнабыльскі характарызуе ўнутрыпалітычнае жыццё Рэчы Паспалітай таго часу, закранае вострыя сацыяльныя праблемы, выкрывае і асуджае пануючы класс, яго маральную разбэшчанасць, абыякавасць да лёсу Радзімы. Вылучаюцца лісты да троцкага кашталяна А. Валовіча, у якіх выяўлена асоба аўтара, яго індывідуальны стыль, адлюстравана жыццё і побыт службылай шляхты, паказаны характар чалавека, яго перажыванні і адносіны да навакольнай рэчаіснасці. Яны напісаны на добрай беларускай мове, з выкарыстаннем прыказак, народных сродкаў гумару і сатыры.

Лісты Ф. С. Кміты-Чарнабыльскага – каштоўны гісторыка-літаратурны дакумент часу, прыкметная з’ява ў развіцці старажытнай беларускай пісьменнасці. Яны ўпершыню апублікаваны ў 1844 г., найбольш поўна з навуковымі каментарыямі – у 1975 г.

4. Мастоцкая літаратура. Мастоцкая літаратура XV–XVII стст. была вельмі багатай і жанрава разнастайнай: перакладная і арыгінальная, праявістая і вершаваная. У сваю чаргу *перакладная* літаратура звычайна падзялялася на *свецкую* і *царкоўна-рэлігійную* ў залежнасці ад таго, якія ідэйна-мастацкія тэндэнцыі пераважалі ў творах і якую службовую ролю ў духоўным жыцці грамадства выконваў той ці іншы літаратурны жанр, хоць гэты падзел часам вельмі ўмоўны. Да *свецкай* літаратуры адносяцца наступныя перакладныя творы.

1. Гістарычныя раманы і апавесці. “Александрыя” – помнік сусветнай літаратуры, прысвечаны апісанню жыцця, паходаў і подзвігаў А. Македонскага. Тэкст твора грунтуецца на белетрызаванай біяграфіі, складзенай у пачатку III ст. у Егіпце на грэчаскай мове.

Большасць герояў рамана (персідскі цар Дарый, індыйскі цар Пор, жонка Аляксандра Раксана, яго военачальнікі Антыёх і Пталамей) – рэальныя гістарычныя асобы, агульная схема паходаў і бітваў адпавядае сапраўднасці. Аднак у цэлым “Александрыя” – мастацкі твор на гістарычную тэму, у якім шмат выдуманнага, легендарнага і нават казачна-фантастычнага (напрыклад, апісанне прыгод галоўнага героя ў Індыі).

Усходнім славянам твор вядомы ў трох асноўных рэдакцыях: лацінскай (узнікла ў IV ст.), хранаграфічнай (XI–XII стст.) і сербскай (XIV ст.). На Беларусі ў XV ст. быў перакладзены паўднёvasлавянскі варыянт “Александрыі”. Непасрэднай крыніцай беларускага перакладу лацінскай рэдакцыі было адно з польскіх друкаваных выданняў XVI ст. Раман бытаваў у розных скарачаных варыянтах, уключаўся ў гістарычныя зборнікі, хронікі, хранографы і ўпрымаўся тагачасным чытачом як праўдзівая і дакладная адлюстраванне гістарычных падзей і рэалій. Асноўныя беларускія спісы твора ўпершыню апублікаваў У. А. Анічэнка ў кнізе “Александрыя” (1963 г.).

“Троя” (“Гісторыя траянскай вайны”, “Аповесць пра Трою”) – помнік беларускай перакладной літаратуры XV ст., гістарычная апавесць пра падзеі легендарнай Траянскай вайны. Асноўны змест твора грунтуецца не на “Іліядзе” Гамера, а на больш позняй апрацоўцы народных паданняў, якая ў антычную эпоху прыпісвалася грэку Дыктысу і траянцу Дарэсу (Дарэту) і выдавалася за ўспаміны сапраўдных удзельнікаў вайны.

Аповесць паслужыла крыніцай для шматлікіх літаратурных апрацовак. У XV ст. усходнім славянам праз паўднёvasлавянскае пасрэдніцтва стала вядома т. зв. “Прытча пра каралёў” з візантыйскай хронікі XII ст. К. Манасіі, у канцы XVI ст. перакладзеная на беларускую мову. У ёй апісваецца гісторыя заснавання Троі, незвычайнае жыццё траянскага царэвіча Парыса (у беларускім тэксце – Фарыжа), сцісла апісваецца традыцыйна фальклорная версія прычын узнікнення Траянскай вайны: грэкі выступаюць супраць траянцаў таму, што Парыс выкраў у іх царэўну-прыгажуню Алену. Асноўнае месца ў “Троі” займае апавяданне пра падзеі апошняга года вайны, якая скончылася смерцю яе галоўных герояў (Гектара, Ахіла, Парыса і інш.).

У творы ўслаўляецца воінская мужнасць і доблесць герояў, падзеі асвятляюцца з гуманістычных пазіцый (асуджаецца неапраўданая жорсткасць на вайне, бязлітасць да пераможаных), з глыбокім спачуваннем аўтар ставіцца да траянцаў і іх роднага горада. “Троя”

карысталася значнай папулярнасцю сярод беларускіх чытачоў, яе, як і “Александрыню”, згадвае Ф. Скарына.

“*Аповесць пра Скандэрбега*” – помнік беларускай і рускай перакладной літаратуры пачатку XVII ст. Аповесць прысвечана апісанню нацыянальна-вызваленчай барацьбы албанскага народа супраць турэцкага нашэсця ў XV ст. пад кіраўніцтвам Г. Кастрыёці, празванага Скандэрбегам.

Твор з’яўляецца пераробкай раздзела “Пра Скандэрбега Македона, албанскага князя” з “Хронікі ўсяго свету” (1564 г.) польскага гісторыка М. Бельскага. Асноўнай крыніцай для яго паслужыла белетрызаваная “Гісторыя жыцця і спраў Скандэрбега” (1508 г.) албанца М. Барлеці, якая была вядома на Беларусі ў перакладзе Ц. Базыліка на польскую мову (Брэст, 1569 г.). У параўнанні з польскай крыніцай аповесць дэмакратызавана: Скандэрбег у барацьбе з туркамі апіраецца не на феадалаў, а на народ, гуманна ставіцца да мірнага турэцкага насельніцтва.

Твор захаваўся ў дзесяці спісах, з іх два (Пагодзінскі і Міністэрства замежных спраў) з выразнымі беларускімі моўнымі асаблівасцямі. “Аповесць пра Скандэрбега” служыла пазнанню гераічнага мінулага балканскіх народаў, выхаванню ў чытачоў патрыятычных пачуццяў.

“*Гісторыя пра Атылу*” – помнік перакладной літаратуры Беларусі другой паловы XVI ст., беларускі пераклад гістарычнай аповесці венгерскага пісьменніка-гуманіста Міклаша Олаха, што зроблены ў асяроддзі шляхты з польскага друкаванага выдання 1574 г. Аповесць збераглася ў адзіным спісе ў “Пазнанскім зборніку” (каля 1580 г.), які паходзіць з Новагародчыны.

У творы падаюцца падзеі V ст., эпохі “вялікага перасялення народаў”, апісваюцца ваенныя паходы гунскіх плямён пад кіраўніцтвам “Біча Божага” Атылы ў Італію і Францыю, аблогі гарадоў, слаўная бітва на Каталаунскіх палях і інш., раскрываецца гераізм еўрапейскіх народаў у барацьбе супраць нашэсця варвараў. Атыла паказаны як выдатны палкаводзец, правадыр гунаў, якія атаясамліваюцца з уграмі (венграмі), як станоўчы герой еўрапейскай гісторыі. У творы адлюстраваны погляды перадавых венгерскіх колаў эпохі Адраджэння, якія перад тварам турэцкай небяспекі марылі пра мудрага і магутнага правадыра нацыі, лічылі гунаў сваімі продкамі і ў патрыятычна-асветных мэтах імкнуліся ўзнавіць гераічныя старонкі далёкай мінуўшчыны свайго народа.

Пераклад гэтай гістарычнай аповесці на беларускую мову сведчыць пра вялікую цікавасць на Беларусі ў XVI ст. да твораў гісторыка-гераічнай тэматыкі, да гісторыі іншых краін і народаў. Беларускі пераклад выкананы свецкім стылем старабеларускай мовы, свабодным ад архаічных стараславянскіх элементаў.

2. Р ы ц а р с к і я р а м а н ы. “*Аповесць пра Трышчана*” – помнік беларускай перакладной літаратуры, папулярны сярэдневяковы рыцарскі раман.

Твор перакладзены на беларускую мову ў другой палове XVI ст. з сербскай крыніцы, якая ўзыходзіла да італьянскага арыгінала. Беларускі пераклад твора з’явіўся ў спісе сярэдзіны XVI ст. у “Пазнанскім зборніку”, у якім пад агульным загаловам (“*Повесть о витязех с книг сэрбских...*”) змешчана таксама “Аповесць пра Баву”, а ў канцы – “Аповесць пра Атылу” і тэкст поўнай рэдакцыі беларуска-літоўскай “Хронікі Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага”.

У аснове рамана паэтычная кельцкая легенда пра ўзнёслае каханне рыцара Трыстана і каралевы Ізольды (у беларускай рэдакцыі – Трышчана і Іжоты), што ў шматлікіх літаратурных апрацоўках на працягу стагоддзяў бытвала сярод народаў Еўропы. “Аповесць пра Трышчана” – унікальны славянскі варыянт літаратурнай апрацоўкі слаўтай легенды, помнік беларускай культуры XVI ст.

Беларускі пераклад твора зроблены ў свецкім асяроддзі, вылучаецца творчым падыходам да тэксту, багаццем беларускай літаратурнай мовы таго часу. Беларуская рэдакцыя рамана перакладзена на сербскахарвацкую (Бялград, 1966 г.), італьянскую (Фларэнцыя, 1983 г.) і англійскую (Лідс, 1977 г.; Нью-Ёрк; Лондан, 1988 г.) мовы.

“Аповесць пра Баву” – помнік беларускай перакладной літаратуры, сярэднявекавы рыцарскі раман, што ўзнік у Францыі. Беларускі пераклад помніка зроблены ў другой палове XVI ст., відаць, з сербскага тэксту і паслужыў крыніцай шэрагу расійскіх спісаў. Раман зьявіўся ў адзіным спісе сярэдзіны XVI ст. у т. зв. “Пазнанскім зборніку”.

Твор мае займальны любоўна-авантурны сюжэт. Асноўны змест рамана – незвычайныя прыгоды сына цара Гвідона і царыцы Мілітрысы (у беларускай рэдакцыі – Мератрысы) у яго змаганні за бацькоўскую спадчыну і царэўну Дружнену. У імя каханьня Бава праходзіць выпрабаванні, здзяйсняе волатаўскія подзвігі, пасля шчасліва вяртаецца на радзіму і карае смерцю падступную маці і яе палубоўніка Дадона, забойцаў свайго бацькі.

“Аповесць пра Баву” нагадвае твор народнага гераічнага эпаса, у якім выкарыстаны прыёмы гіпербалізацыі: Бава валодае надзвычайнаю сілаю, героем выступае напачатку чалавек-напачатку Палкан і інш. Драматычна напружаны сюжэт, багацце казачнага элемента спрыялі папулярнасці рамана, які бытаваў ва ўсходніх славян да XX ст., пранік ў фальклор, стаўшы народнаю казкаю.

3. З б о р н і к і н а в е л. “Рымскія дзеі” (“Рымскія гісторыі”) – сярэднявекавы зборнік дыдактычных і псеўдагістарычных аповесцей, навел і прытчаў; помнік перакладной беларускай літаратуры XVII ст. Твор складзены, відаць, у Англіі ў XIII ст. на падставе заходнееўрапейскіх, антычных і блізкаўсходніх крыніц.

У самых поўных рэдакцыях зборнік змяшчае каля 180 твораў, частка з іх была звязана са старажытнарымскімі падзеямі (адсюль і назва), у тым ліку дзеяннямі імператараў Веспасіяна, Ціта, Даміцыяна, Траяна, Гардыяна, Максіміяна. Прызначаліся пераважна для выхаваўчых мэт, хоць у зборніку нямала белетрыстычнага матэрыялу для займальнага чытання. У канцы кожнага твора падаюцца маралізатарскія павучэнні-тлумачэнні, некаторыя з выразнай рэлігійнай афарбоўкай. Сюжэты, вобразы, прытчы зборніка выкарыстоўвалі хрысціянскія прапаведнікі, настаўнікі, пісьменнікі, у тым ліку – Бакачыя, Шэкспір, Вальтэр.

На беларускай мове вядомы два рукапісы “Рымскіх дзей”: “Магілёўскі” (1688 г., дэфектны, без канца) і Ціханравава (1729 г.). У першым 36, у другім 39 твораў. Паводле свайго складу беларускі пераклад адносіцца да найбольш старажытных рэдакцый. У беларускіх зборніках змешчаны не толькі павучальныя гісторыі-прытчы і легенды (як ілюстрацыі да зместу пэўных маральных правіл паводзін людзей: пра няверную жонку, чалавечую няўдзячнасць, пра справядлівасць і высакароднасць, пра спакусы д’ябла, страшны суд і г. д.), але і такія папулярныя творы сярэднявекавой літаратуры, як “Жыцце Аляксея, чалавека Богага”, “Жыцце Яўстафія Плакіды”, скарочаная рэдакцыя антычнага рамана “Гісторыя пра Апалона Цірскага”, гісторыя пра святога Рыгора (рымскага папу канца VI – пачатку VII ст.) і інш.

У мове беларускага перакладу “Рымскіх дзей” няма архаізмаў і русізмаў, хоць непасрэднай крыніцай для яго, хутчэй за ўсё, паслужыў польскі тэкст.

Да царкоўна-рэлігійнай літаратуры адносяцца наступныя перакладныя творы.

1. А п о к р ы ф ы. “Страсці Хрыстовы” – помнік беларускай перакладной агіяграфічнай літаратуры канца XV ст., апакрыфічная аповесць пра І. Хрыста. Змешчана ў рукапісным зборніку разам з “Аповесцю пра трох каралёў” і “Жыццём Аляксея, чалавека Богага”.

Аповесць перакладзена з лацінскай мовы з выкарыстаннем польскіх і чэшскіх крыніц. Пераклад зроблены католікам, вызначаецца высокай дакладнасцю і мастацкай дасканаласцю. Мова твора без царкоўнаславянізмаў, поўна адлюстроўвае жывую беларускую мову таго часу. Асноўная літаратурная крыніца помніка – апакрыфічнае евангелле ад Нікадзіма.

У цэнтры твора яркае, драматычна напружанае апісанне апошніх дзён жыцця, пакутніцкай смерці і ўваскрэсення галоўнага героя, прарока, богачалавека, які быў па-здрадніцку выдадзены яго вучнем Іудам за 30 сярэбранікаў мясцовым рымскім уладам у Іерусаліме і па патрабаванні натоўпу распяты на крыжы як ерэтык і злачынец. Смерць І. Хрыста пададзена з пункту гледжання царкоўна-рэлігійных ідэйна-мастацкіх канцэпцый хрысціянства як гераічны подзвіг і высокародная ахвяра ў імя лепшай будучыні для ўсіх людзей. У аповесці створаны таксама кранальны вобраз Багародзіцы. Яе душэўныя перажыванні, глыбокі боль за сына раскрыты ў псіхалагічна праўдзівых маналогам-плачам.

“Страсці Хрыстовы” ўпершыню выдадзены М.М. Тупікавым у 1901 г. Аповесць зберагаецца ў Расійскай нацыянальнай бібліятэцы ў Санкт-Пецярбургу.

“*Аповесць пра трох каралёў*” – помнік беларускай перакладной літаратуры апакрыфічнага характару. Арыгінал твора напісаны ў XIV ст. нямецкім манахам Іаганам з Гільдэсгейма на лацінскай мове. На беларускую мову перакладзены ў другой палове XV ст. Помнік захаваны ў трох спісах. Найбольш ранні спіс, Пецярбургскі, XV ст. зберагаецца ў Расійскай нацыянальнай бібліятэцы ў складзе рукапіснага зборніка разам з творамі “Жыцце Аляксея, чалавека Богага”, “Страсці Хрыстовы”.

У аснове аповесці евангельскі эпізод пра пакланенне новароджанаму І. Хрысту трох усходніх цароў-язычнікаў, якія пасля сталі шчырымі хрысціянамі. У творы апісваецца іх падарожжа ў Святую зямлю, прырода земляў Блізкага Усходу, побыт, звычай, веравызнаўчыя і этнічныя асаблівасці розных народаў, у тым ліку грэкаў, сірыйцаў, армян, грузін.

Аповесць каштоўная як сведчанне духоўных запатрабаванняў пэўных слаёў беларускіх чытачоў XV–XVI стст., адна з крыніц іх гісторыка-геаграфічных уяўленняў пра краіны Блізкага Усходу. Пераклад помніка зроблены на высокім узроўні, яго мова без царкоўнаславянізмаў.

“*Хаджэнне Багародзіцы па пакутах*” (“*Пра дванаццаць пакут*”) – помнік беларускай перакладной літаратуры, час і месца ўзнікнення якога дакладна не вызначаны.

У творы апісваецца падарожжа Багародзіцы па замагільным свеце. Жыва, каларытна, з яркімі натуральнымі дэталямі расказваецца ў апокрыфе пра тых страшных пакаранні, якія адбываюць у пекле душы нябожчыкаў за іх зямныя грахі. Характэрна, што сярод асуджаных на вечныя пакуты прадстаўнікі самых розных сацыяльных груп – ад дробных злодзеяў і п’яніц да князёў і найвышэйшых царкоўных іерархаў. Маляўнічае і эмацыянальнае апісанне пякельных жахаў у творы накіравана на тое, каб сцвердзіць думку пра немінучасць суролага, але справядлівага пакарання чалавека на тым свеце за зямныя грахі, за парушэнне прынцыпаў хрысціянства, боскіх заповедзяў. Аднак у апокрыфе выразна гучыць і гуманістычная тэндэнцыя спачування грэшнікам, суперажывання іх невыносным пакутам, якія нярэдка асацыяваліся з зямнымі пакутамі простага чалавека. Ролю мастацкага правадніка гэтай ідэі выконвае вобраз Багародзіцы, чулай, глыбока чалавечнай жанчыны, заступніцы людзей, якая, моцна ўражаная ўбачаным у пекле, звяртаецца да Бога з настойлівай просьбай злітавацца над грэшнікамі, зменшыць ім пакаранне і палегчыць пакуты.

Гуманістычны пафас твора, яго незвычайны і сур’ёзны змест, у якім закраналіся пытанні, што заўсёды вельмі цікавілі вернікаў, забяспечылі ўстойлівую папулярнасць апокрыфа сярод чытачоў Беларусі на розных этапах яе гісторыі.

2. Р э л і г і й н а я а п о в е с ц і. “*Казанне пра Сівілу-прарочыцу*” – помнік перакладной беларускай літаратуры. “Казанне” змешчана ў рукапісным зборніку XVI ст., які належаў бібліятэцы Красінскіх у Варшаве. Помнік адносіцца да т. зв. псеўдапрароцкіх кніг.

Як вядома, сівіламі ў Старажытнай Грэцыі і Рыме называлі прадказальніц, да якіх людзі ў цяжкую хвіліну звярталіся па параду. На старабеларускую мову з чэшскай “Казанне” перакладзена ў канцы XV – пачатку XVI ст. (у тэксце твора ўжываюцца царкоўнаславянскія, паланізмы і чэхізмы). Помнік уключае некалькі біблейскіх і апакрыфічных апавяданняў.

Пачынаецца “Казанне” аповедам, як “*за мудраго цара Саламона бяше прарочица звездарка именем Сивилла, а та бяше вел(ь)ми мудра, а бяше красна а богата, але едину ногу на подобенство гусину мела*”. Дачуўшыся неяк пра незвычайную мудрасць Саламона, Сівіла вырашае адправіцца да яго для філасофскіх размоў. Гуляючы перад абедам у садзе, героі праходзяць міма “адамавага дрэва” і “гусіная” нага Сівілы надзвычайным цудам ацяляецца. На пытанне Саламона аб прычыне такога цуду прарочыца адказвае: “*Ведай, царю, иже ся маеть дитя ис тебе на той-то свет народити з девы, а маеть умрети на том древе*” (прадказвае нараджэнне Хрыста, нашчадка Саламона ў 28 калене, ад Дзевы Марыі і яго ўкрыжаванне). На просьбу цара Сівіла адкрывае яму і астатнія таямніцы будучыні: лёс яўрэйскага народа, з’яўленне антыхрыста, другое прышэсце Хрыста і канец свету.

“Кніга пра Таўдала-рыцара” – помнік перакладной беларускай літаратуры. Твор узнік у XII ст. у Ірландыі і хутка набыў вядомасць па ўсёй Еўропе, асабліва пасля таго, як у XIII ст. Вінсэн дэ Бавэ ўключыў яго ў скарачаны варыянт свайго Люстра гісторыі.

У хуткі часе твор быў перакладзены на многія мовы, у тым ліку і чэшскую. На беларускую мову з чэшскай “Кніга пра Таўдала-рыцара” была перакладзена ў першай палове XVI ст.

Аснову сюжэта твора складае апісанне падарожжа галоўнага героя па замагільным свеце. Калі з перапою рыцар на тры дні страціў прытомнасць, яго душа за гэты час пабывала ў пекле і раі і, пакаяўшыся, вярнулася на зямлю. Такім незвычайным чынам грэшны герой быў перавыхаваны, стаў на праведны шлях жыцця і прыняў манаскі пострыг.

3. **Жыццi i.** “*Жыццiе Аляксея, чалавека Божага*” – помнік беларускай перакладной агіяграфічнай літаратуры канца XV ст., што змешчаны ў рукапісным зборніку разам з творамі “Страсці Хрыстовы” і “Аповесць пра трох каралёў”.

Твор перакладзены з польскай мовы з выкарыстаннем чэшскіх крыніц. Помнік шырока адлюстроўвае рысы беларускай народнай гаворкі таго часу.

Твор апавядае пра Аляксея, які ў імя веры пакінуў багатых бацькоў і жонку і стаў хрысціянскім падзвіжнікам. Пасля вярнуўся ў бацькоўскі дом пад выглядам жабрака і жыў там 17 гадоў. Толькі пасля яго смерці бацькі даведаліся, што гэта быў іх сын.

Аповесць вядома ў чэшскім і польскім перакладах, у праявічым, вершаваным і драматургічным варыянтах.

Помнік зберагаецца ў Расійскай нацыянальнай бібліятэцы ў Санкт-Пецярбургу.

4. **Філасофска-містычныя і прыродазнаўчыя зборнікі.** “*Арыстоцэлевы вароты*”, або “*Тайна тайных*” – павучальны-дыдактычны твор, помнік беларускай перакладной літаратуры.

Твор узнік у арабскай літаратуры ў VIII–IX стст., каля XIII ст. перакладзены на лацінскую, потым – на іншыя мовы. Беларускі пераклад зроблены з яўрэйскага спіса, відаць, у канцы XV – пачатку XVI ст., з далучэннем звестак з твораў філосафа Майманіда, арабскага лекара Алразі (X ст.) і грэчаскага лекара Галена (II ст.).

Помнік напісаны ў форме павучання, нібыта адрасаванага старажытнагрэчаскім філосафам Арыстоцелем славутаму палкаводцу А. Македонскаму. Кампазіцыйна складаецца з 8 частак, якія падзяляюцца на раздзелы (“вароты”). Кожны раздзел твора прысвечаны якой-небудзь тэме – агульным нормам паводзін чалавека, адносінам палкаводца да сваіх падначаленых, апісанню спосабаў вядзення вайны, арганізацыі войска, прыёмам рацыянальнага харчавання, рэцэптам прыгатавання лекастваў і г. д. Значнае месца ў помніку адведзена фізіягноміцы – вучэнню пра вызначэнне характару і якасцей чалавека па рысах і форме цела.

Адзіны вядомы беларускі спіс твора другой паловы XVI ст. зберагаецца ў Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі.

“*Шасцікрыл*” – кніга астранамічнага характару, якая змяшчае табліцу месяцаў, падзеленая на шэсць частак-крылаў (адсюль і назва). Яе аўтарам лічыўся італьянскі яўрэй Імануэль-бен-Якуб.

Першапачаткова “Шастацікрыл” прызначаўся для вызначэння даты святкавання Вялікадня, але пазней пачаў выкарыстоўвацца як кніга для варажбы. Беларускі пераклад кнігі, найхутчэй, быў зроблены з яўрэйскай мовы, на што ўказвае прысутнасць у ім вялікай колькасці адпаведнай лексікі.

“*Лапатачнік*” – малавядомы старабеларускі твор XVI ст. Перакладзены, як мяркуюць, з яўрэйскай мовы. Твор змяшчаў інструкцыю варажбы на авечай лапатцы.

У XVI ст. з яўрэйска-арабскіх крыніц была перакладзена “*Логіка*” Майманіда-Аль-Газалі. Пры гэтым для тлумачэння чытачу адцягненых, філасофскіх паняццяў у тэкст уводзілася шмат абстрактнай лексікі.

Шляхі пранікнення перакладной літаратуры ў ВКЛ сведчыць пра шырыню і плённасць беларускіх літаратурных кантактаў з літаратурамі іншых народаў (пераклады з польскай, чэшскай, сербскай, лацінскай, грэчаскай, арабскай, яўрэйскай і некаторых іншых моў). Аднак

у эпоху Адраджэння не толькі нашы продкі перакладалі замежную літаратуру (пераважна еўрапейскую), але і еўрапейцы знаёміліся з высокай духоўнай культурай нашай дзяржавы.

Паэзія XV–XVII стст. адлюстроўвае сітуацыю культуралагічнай полілінгвальнасці эпохі Адраджэння ў ВКЛ. **Беларускамоўная паэзія** прадстаўлена імёнамі:

– *С. Полацкага* (у свеце *С. Г. Пятроўскі-Сітняновіч (Сітняновіч)*, паводле некаторых звестак – *Емельянавіч*; 1629–1680 гг.), паэта, драматурга, перакладчыка, педагога, царкоўнага і грамадскага дзеяча, заснавальніка сілаба-танічнага верша і жанру дэкламацыі ў беларускай і рускай літаратурах, выхавальніка дзяцей цара А. Міхайлавіча;

– *А. Рымшы* (каля 1550–1599 гг.), паэта, заснавальніка панегірычнай (хвалебнай) паэзіі ў старажытнай беларускай літаратуры;

– *Я. К. Пашкевіча* (апошняя чвэрць XVI ст. – да пачатку лютага 1636 г.), беларускага паэта, аўтара адзінага верша “*Полска квітнет лаціною...*” (захаваўся ў Слуцкім спісе Статута ВКЛ 1529 г. і датаваны 1621 г., апублікаваны ў 1842 г.), заснавальніка грамадзянскай лірыкі;

– *Л. Зізанія (Тустаноўскага; 1550–1560 гг. – каля 1634 г.)*, педагога-гуманіста, мовазнаўцы, перакладчыка, царкоўнага дзеяча, аўтара вучэбных кніг “Граматыка словенска Съвершеннаго искоуства осми частій слова, и иных ноуждных. Ново съставленна Л, Z” і “Наоука коу читанню, розоумѣню писма словенскаго, тоу тыж о святой Тройци и о вчловеченіи господни” (“Азбука”; у выданні таксама змешчаны “Лексис сирѣчь реченія вкратыцѣ събранны и из словенскаго ꙗзыка на просты роускій діялектъ истолкованы Л, Z” – першы друкаваны старабеларускі слоўнік);

– *Л. Мамоніча* (год нараджэння невядомы – каля 1607 г.), беларускага кнігавыдавца і грамадскага дзеяча;

– *С. Собаля* (год нараджэння невядомы – каля 1645 г.), беларускага друкара і асветніка (ён упершыню ўжыў назву “буквар”, а яго кніга па навучанні першاپечатковай грамаце называлася “азбука”);

– *І. Труцэвіча* (год нараджэння невядомы – 1654 г.), беларускага рэлігійнага, культурнага і грамадскага дзеяча, друкара, пісьменніка (пад яго рэдакцыяй выйшлі “Лексіконъ славеноросскій и именъ тлькованіе” П. Бярынды (1653 г.), “Трефологіонъ” (1647 г.) і інш.);

– *Я. (А. Х.) Белабоцкага (Белаблоцкага)*, усходнеславянскага паэта і філосафа другой паловы XVII – пачатку XVIII ст. (ён займаўся перакладчыцкай і літаратурна-педагагічнай дзейнасцю) і інш.

Польскамоўная паэзія таксама была шырока прадстаўлена творамі:

– *Ц. Базыліка* (каля 1635 г. – пасля 1600 г.), беларускага і польскага дзеяча культуры, паэта, перакладчыка, кампазітара, кнігавыдаўца (у 1560–1570 гг. уладальнік і кіраўнік Берасцейскай друкарні);

– *Я. Казаковіча (Казака, уживаў таксама мянушку Літвін; каля 1550-х гг. – пасля 1603 г.)*, паэта, перакладчыка (найбольшую вядомасць прынёс яму выдадзены Я. Карцанам пераклад на польскую мову кнігі І. Флавія “Іудзейская вайна” (Вільня, 1595 г.), з якога потым невядомым аўтарам быў зроблены пераклад на старабеларускую мову (не апублікаваны));

– *Г. Пельгрымоўскага (Пельгжымоўскага; сярэдзіна XVI ст. – да пачатку жніўня 1605 г.)*, дзяржаўнага і грамадскага дзеяча, пісьменніка (яго паэма “Гутарка аднаго паляка з Маскалём на маскоўскім замку ў 1601 годзе” знаходзіцца ля вытокаў беларускай паэзіі);

– *Я. Б. Пратасовіча* (год нараджэння невядомы – пасля 1608 г.), беларускага пісьменніка і перакладчыка (пакінуў 6 вершаваных твораў, напісаных па-польску і выдадзеных у друкарні Я. Карцана ў Вільні) і інш.

У гэты час стваралася і **лацінамоўная паэзія**, лепшымі прадстаўнікамі якой былі *Я. Вісліцкі* (1480 г. – 1520-я гг.), паэт-лацініст ВКЛ і Польшчы (еўрапейскую вядомасць яму прынесла гістарычная паэма “Пруская вайна” (Кракаў, 1616 г.), у першай частцы якой сцісла выкладзена старажытная гісторыя Польшчы, другая частка твора прысвечана Грунвальдскай бітве 1410 г.) і *М. Гусоўскі* (1470-я гг. – пасля 1533 г.), беларускі і польскі паэт-гуманіст і асветнік эпохі Адраджэння, прадстаўнік новалацінскай усходнееўрапейскай школы, дзеяч славянскай культуры (М. Гусоўскі – заснавальнік лацінамоўнай рэнесансавай паэзіі Беларусі,

стваральнік першай, адрасаванай еўрапейскаму чытачу рэалістычнай ліра-эпічнай паэмы “Песня пра зубра”).

Варта адзначыць і тое, што незалежна ад свайго этнічнага паходжання, ад таго, на якой мове – беларускай, польскай, лацінскай – яны пісалі свае творы, гэтыя паэты называюць сваёй Бацькаўшчынай Літву, некаторыя з іх дадаюць да свайго прозвішча палітонім “ліцвін”, выяўляючы ў гэтай ліцвінскасці свой беларускі патрыятызм.

5. Рэлігійная літаратура. Пераклад і выданне на Беларусі рэлігійнай твораў звязаны з асобай выдатнага гуманіста-асветніка, беларускага і ўсходнеславянскага першадрукара, пісьменніка, грамадскага дзеяча, прадпрымальніка, вучонага-медыка *Францыска Скарыны* (каля 1490–1551 гг.).

Заснаванне Ф. Скарынам беларускага кнігадрукавання стала вяршыняй яго духоўнай дзейнасці, найбольш выразным і яскравым пралогам беларускага Адраджэння першай паловы XVI ст. У друкаванай кнізе ён бачыў невычарпальныя магчымасці духоўнай асветы народа, выхавання высокіх хрысціянскіх, маральных і грамадзянскіх якасцей, далучэння нашых суайчыннікаў да еўрапейскай сацыякультурнай прасторы. Відаць, доўгія падарожжы Ф. Скарыны па краінах з развітым кнігадрукаваннем (Польша, асабліва Італія, Чэхія і інш.), знаёмства з друкаванай кнігай, якая з канца XV ст. усё ў большых маштабах пранікала на землі ВКЛ, спрыялі яго планам, а падтрымка беларускіх мяшчан Вільні і Полацка забяспечылі іх ажыццяўленне. У адрозненне ад Польшчы, дзе ў той час значныя колы духавенства і вярхоўная ўлада не падтрымлівалі падобных праектаў (як раней і Ш. Фіёля⁷ ў XV ст.) і дзе існавала значная манапалізацыя друкарскай справы, больш падыходзіла для рэалізацыі планаў асветніка Чэхія.

Менавіта ў заснаванай у Празе друкарні (пры падтрымцы віленскіх мецэнатаў Я. Бабіча і Б. Онкава) Ф. Скарына ў 1517–1519 гг. выдаў шэраг кніг *Бібліі* з уласнымі прадмовамі і пасляслоўямі, у якіх патлумачыў паходжанне і аўтарства кожнай з кніг, асаблівасці іх сюжэтаў, вобразнасці і сімволікі, раскрыў значэнне Бібліі ў рэлігійным, маральным і грамадзянскім выхаванні звычайнага чалавека. Кожны раздзел кнігі ён забяспечыў анатацыяй са сціслым выкладам яго зместу. У якасці асноўнай крыніцы перакладу паслужылі чэшская Біблія 1506 г. і Вульгата (лацінская Біблія), якія асветнік старанна звернуў па старажытных яўрэйскіх арыгінальных тэкстах і іх стараславянскіх перакладах. З выдадзеных у Празе захаваліся 23 ілюстраваныя кнігі Старога Завету пад агульным загалоўкам “Біблія руска выложена доктором Франциском Скориною из славного града Полоцька, богу ко чти и людем посполитым к доброму научению” (першай з гэтых кніг быў “Псалтыр”, выдадзены 6 жніўня 1517 г.). У прадмове ён пісаў: “*Детям малым початок всякое доброе науки*”. У “Псалтыры” ёсць звесткі па граматыцы, логіцы, рыторыцы, музыцы, матэматыцы: “*Она [Псалтырь] пожиточный суть всякому человеку, мудрому и безумному, богатому и убогому, младому и старому, наиболее тым они же хотят имети добрые обычаи и познати мудрость и науку*”. Ф. Скарына, па сутнасці, увёў у шырокі ўжытак сярод усходніх славян новыя прынцыпы перакладу: друкаванага, ілюстраванага, зверанага па некалькіх крыніцах і забеспечанага каментарыем.

Віленскія выданні асветніка 1520-х гг. – “Малая падарожная кніжка” і “Апостал” – больш звязаны з традыцыйнай беларускай і ўсходнеславянскай кніжнасцю (за выключэннем некаторых дадаткаў, арнаментыкі і каментарыяў аўтара) і выдаваліся на царкоўнаславянскай мове. У Вільні Ф. Скарына ў адрозненне ад Прагі меў сваю друкарню ў доме найстаршага бурмістра Я. Бабіча каля Рынку і больш актыўна займаўся непасрэднымі друкарскімі справамі.

Кнігі асветніка вылучаюцца высокімі выдавецкімі і друкарскімі якасцямі. Рэнэсансавыя выданні Ф. Скарыны, адметныя мастацкім, гравюрным, арнаментальным упрыгожаннем, шрыфтам і іншымі кампанентамі выдавецкай эстэтыкі і майстэрства, былі арыентаваны на ўсе пласты беларускага насельніцтва. Яны вылучаліся практычнымі памерамі, а каментарыі разлічаны на ўпрыняцце кніжнай прамудрасці простым (“паспалітым”) людзям “языка рускага”

⁷ Фіэль (Fiol) Швайпольт (год нараджэння невядомы, г. Нойштат, Германія – паміж 1525 і 1526 гг.) – славянскі першадрукар, заснавальнік першай у свеце друкарні кірылаўскага шрыфту.

(беларускай і іншых усходнеславянскіх моў). З гэтай мэтай ён тлумачыў на палях кнігі архаічныя царкоўнаславянскія словы “рускай мовай”. Іншыя маргіналіі (паметы) Ф. Скарыны павінны былі падкрэсліць духоўнае адзінства Свяшчэннага Пісання. З замежных, магчыма, славянскіх, выданняў першадрукар запазычыў падзел псалмоў на вершы.

Біблія Ф. Скарыны была другой пасля Пражскай Бібліі 1488 г. надрукаванай ва ўсім славянскім свеце. Выданні асветніка настолькі насычаны беларусізмамі, што паміж вучонымі ўзніклі рознагалосці адносна іх моўнай асновы. Адны вучоныя лічаць яе беларускай, другія сцвярджаюць пра перавагу царкоўнаславянскай іх асновы. Аднак як бы гэта не называлі – беларуская рэдакцыя царкоўнаславянскай мовы ці “высокі стыль” старабеларускай мовы – важна, што Ф. Скарына першы свядома сінтэзаваў у сваіх выданнях элементы мёртвай царкоўнаславянскай мовы і жывой беларускай гаворкі. На літаратурнай і мовазнаўчай ніве Беларусі асветнік распачаў тую ж самую працу, якую ў велікарускай літаратуры двума стагоддзямі пазней пачне М. В. Ламаносаў, дбаючы пра “равносьць” паміж кніжнаславянскай і рускай гутарковай мовамі. Моватворчую дзейнасць Ф. Скарыны можна зразумець і ацаніць на агульнаеўрапейскім фоне эпохі Адраджэння, якой паасобныя еўрапейскія мовы і абавязаны ўзыходжаннем з простых “гаворак” да ўзроўню нацыянальных моў. Нагадаем вялікіх італьянскіх гуманістаў – Дантэ, аўтара “Боскай камедыі”, які першым гаворку сваёй Бацькаўшчыны – Тасканскай вобласці – імкнуўся ўзняць да агульнаітальянскай нацыянальнай свядомасці, Петрарку, Бакачыя, якія шырока спалучалі ў сваіх творах лацінскую мову з жывой народнай гаворкай. Перакладаючы Біблію, асветнік дастасоўваў беларускае слова да высокіх мерак Свяшчэннага Пісання, суадносіў беларускую мову з іншымі мовамі свету – халдзейскай, яўрэйскай, лацінскай, грэчаскай, царкоўнаславянскай.

Кнігі Ф. Скарыны зрабілі вялікі ўплыў на развіццё духоўнай культуры Беларусі і Украіны, стымулявалі ўзнікненне кнігадрукавання ў Маскоўскай Русі, распаўсюджваліся ў шматлікіх рукапісных копіях.

Паслядоўнікам і прадаўжальнікам культурна-асветніцкіх, нацыянальна-патрыятычных і філасофскіх традыцый Ф. Скарыны з’яўляецца С. Будны (каля 1530 г. – 1593 г.) – беларускі мысліцель-гуманіст эпохі Адраджэння, рэфарматар, тэолаг, філолаг, гісторык, паэт, філосаф, педагог.

Разам з Л. Крычкоўскім, К. Кавячынскім і яго братамі заснаваў Нясвіжскую друкарню, дзе ў 1562 г. выдаў на беларускай мове кнігі “Катэхізіс” і “Пра апраўданне грэшнага чалавека перад Богам”. У 1563 г. у Берасці надрукавана першая польская пратэстацкая Біблія (т. зв. Радзівілаўская), перакладзеная з грэчаскіх і яўрэйскіх арыгіналаў, у падрыхтоўцы якой бралі ўдзел тагачасныя еўрапейскія тэолагі (І. Ласкі, С. Зак, Ф. Станкар і інш.). Менавіта гэта выданне паклала пачатак рэфармацыйнай бібліеістыцы ў Беларусі, значны ўклад у развіццё якой зрабіў ідэолаг польска-беларускай рэфармацыі С. Будны, выдаўшы ў 1572 г. у Нясвіжы Біблію ў польскім перакладзе. Важнейшая заслуга рэфарматара ў тым, што свой пераклад ён ажыццявіў на новых прынцыпах, заснаваных на філалагічных метадах, а яго польскамоўны пераклад Бібліі (Лоск, 1574 г.) у еўрапейскай бібліеістыцы лічыўся ў свой час найбольш дасканалым.

Тытанічная дзейнасць беларускага асветніка і першадрукара знайшла таксама свой працяг у справах пратэстанцкага гуманіста-асветніка, перакладчыка, кнігавыдаўца і пісьменніка В. Цяпінскага (1530-я гг. – каля 1600 г.).

У 1570-я гг. ён упершыню пераклаў на беларускую мову і часткова апублікаваў ва ўласнай друкарні тры Евангеллі – ад Матфея, Марка і часткова Лукі (тэксты пададзены па-старабеларуску і царкоўнаславянску ў паралельным размяшчэнні). У сваёй глыбока патрыятычнай прадмове (захавалася ў рукапісе) да выдання В. Цяпінскі, спасылаючыся на вопыт некаторых еўрапейскіх народаў, гаворыць пра неабходнасць перакладу Бібліі на родную мову, выкладае свае погляды на жыццё, выступае як палымяны публіцыст супраць заняпаду нацыянальных пачуццяў у найвышэйшых колах грамадства, падкрэслівае ролю і неабходнасць школ.

У гэты ж час з’явіліся кітабы (ад араб. *kitab* ‘кніга’) – рукапісныя рэлігійныя кнігі, напісаныя па-беларуску арабскай вяззю (вядома каля 30 зборнікаў). Кітабы ствараліся з XVI ст. татарамі, што пасяліліся на тэрыторыі Беларусі і Літвы ў XIV–XV стст. і паступова забылі сваю родную мову.

Лінгвістычная каштоўнасць дадзеных тэкстаў у тым, што арабскімі літарамі больш паслядоўна і выразна, чым кірыліцай, перадаюцца фанетычныя асаблівасці беларускай мовы: *аканне, яканне*, перадача фрыкатыўнага [z] ([ɣ]), афрыкатаў [дж], [дз], мяккага [с] і інш. У тэкстах гэтых помнікаў назіраецца паступовы пераход ад марфалагічнага да фанетычнага прынцыпу напісання слоў. Акрамя ўласных лексем, у дадзеных помніках ёсць і беларуская фразеалогія (*галаву звесіць, сэрца баліць, чыніць паклон* і інш.).

У старабеларускіх рукапісных і друкаваных кнігах даволі разнастайна пададзены жывыя моўныя з’явы, уласцівыя беларускім гаворкам і не характэрныя ў цэлым для рускай і ўкраінскай моў. Да пералічаных ужо фанетычных адметнасцей неабходна дабавіць падаўжэнне зычных (*зелле, жыццё* і інш.), зацвярдзенне [р], [ж], [ш], [ч] (*прамо, божэ, иншихъ, чыи* і г. д.), прыстаўныя гукі [в], [з] (*восень, гусеница* і інш.), пераход [в], [у], [л] у [ў], перададзенае праз [в] (*вжо, прышовъ* і пад.), чаргаванне складоў [ро], [ло] з [ры], [лы] ў становішчы паміж зычнымі (*кровъ – криви, глотка – глытати* і пад.). З марфалагічных рысаў: скланенне назоўнікаў тыпу *боль, жаль, тень, насыпъ* і г. д. на ўзор мужчынскага роду, ужыванне канчаткаў -у (-ю) у назоўніках роднага склону адзіночнага ліку мужчынскага роду (*народу, броду* і пад.). У слоўнікавым складзе беларускай мовы, акрамя спрадвечна беларускай лексікі, сустракаюцца шматлікія запазычанні з розных моў: польскай (*скарга, еднасць, ліст, ксёндз* і інш.), чэшскай (*брама, гарцаваць* і інш.), літоўскай (*пуня, клуня, жвір* і інш.), нямецкай (*варта, штурм, фурман* і інш.), французскай (*папарт, сяржант* і інш.), італьянскай (*пошта, палац, кампанія* і інш.), лацінскай (*правінцыя, камісія, працэс, копія* і інш.), грэчаскай (*біблія, манах* і інш.), цюркскіх (*атаман, тавар, торба* і інш.) і г. д.

6. Палемічная літаратура. Творы палемічнай літаратуры (памфлеты, трактаты, звароты і інш.), што пісаліся на царкоўнаславянскай, старажытнабеларускай, украінскай і польскай мовах, адлюстроўвалі спрэчку вакол рэлігійнага пытання: аб’яднання царквы і касцёла пад вяршыцтвам папы рымскага (ідэя уніі). Літаратурная палеміка асабліва абвастралася напярэдадні і пасля падпісання Брэсцкай царкоўнай уніі 1596 г.

Каталіцка-ўніяцкі бок прадстаўлялі творы:

– *I. Пацея* (свецкае імя *А. Львовіч*; 1541–1613 гг.), царкоўнага і дзяржаўнага дзеяча ВКЛ, пісьменніка, аднаго з ініцыятараў і арганізатараў уніі;

– *II. Скаргі* (1536–1612 гг.), польскага тэолага і пісьменніка, аднаго з галоўных натхніцеляў і ідэолагаў Берасцейскай уніі 1569 г. (ён асабіста ўдзельнічаў у Берасцейскім саборы);

– *I. Руцкага* (*Веляміна-Руцкага*, свецкае імя *I. Феліксавіч*; 1573 г. ці 1574 г. – 1637 г.), дзеяча ўніяцкай царквы, пісьменніка, аднаго з ініцыятараў стварэння асобнай беларуска-літоўскай ўніяцкай патрыярхіі (ён адстойваў ідэі хрысціянскага адзінства).

З праваслаўнага боку з’яўляюцца творы наступных аўтараў:

– *С. Зізанія* (*Тустаноўскага*, брата *Л. Зізанія*; год нараджэння невядомы – каля 1600 г.), педагога-гуманіста, пісьменніка, царкоўнага прапаведніка (яго рацыяналістычныя і радыкальна-рэфармісцкія погляды адыгралі важную ролю ў развіцці гуманізму і асветы на Беларусі і Украіне);

– *М. Бранеўскага* (1564 г. або 1565 г. – 1624 г.), пратэстацкага рэлігійнага дзеяча Рэчы Паспалітай (яго кніга “Апокрысіс, або адказ на кнігі пра Берасцейскі сабор ад імя людзей старажытнай грэчаскай рэлігіі”, якая выйшла на польскай мове (Вільня, 1597 г., перавыдадзена на старабеларускай мове ў 1598 г.) пад псеўданімам Хрыстафор Філалет (ад грэч. *Chrystophor Philaleth* ‘Хрыстаносец Праўдалюб’), адыграла значную ролю ў рэлігійнай палеміцы праваслаўных з католікамі і ўніятамі канца XVI – пачатку XVII ст.);

– *К. (В.) К. Астрожскага* (каля 1524 г. ці 1527 г. – 1608 г.), дзяржаўнага і ваеннага дзеяча ВКЛ (ён быў галоўным апекуном праваслаўнай царквы ў Рэчы Паспалітай);

– *М. Сматрыцкага* (свецкае імя *М. Герасімавіч*; 1577 г. ці каля 1578 г. – 1633 г.), беларускага і ўкраінскага пісьменніка, грамадска-палітычнага і царкоўнага дзеяча (у 1610 г. пад псеўданімам Тэафіл Арталог ён выдаў адзін з лепшых сваіх твораў – “Трэнас”, галоўнай тэмай якога з’яўлялася ўсеагульная крытыка каталіцкай царквы: ад яе догмаў да маральнага аблічча яе святароў; аднак у 1627 г. тайна, а ў 1628 г. адкрыта *М. Сматрыцкі* перайшоў на бок уніятаў).

Палемічныя трактаты і дыскусіі гэтых і іншых асоб пазней сталі грунтам для стварэння багаслоўскіх прац па гісторыі праваслаўя, каталіцызму, уніяцтва і іншых хрысціянскіх канфесій.

Да адмысловых сатырычных твораў адносяцца “*Прамова І. Мялешкі*” і “*Ліст да Абуховіча*”.

“*Прамова І. Мялешкі*” – парадыйна-сатырычны твор першай паловы XVII ст. Гэта палітычны памфлет у форме соймавай прамовы, прыпісанай мсціслаўскаму, берасцейскаму (пазней смаленскаму) кашталяну *І. І. Мялешку* (каля 1552 г. – 1622 г.), што скіраваны супраць замежнага (галоўным чынам польскага) уплыву, нацыянальнага нігілізму апалячанай беларускай і ўкраінскай шляхты.

“*Прамова І. Мялешкі*” напісана жывой, трапнай і вобразнай старабеларускай мовай, з багатымі фальклорнымі рысамі, з мноствам побытавых дэталаў.

“*Ліст да Абуховіча*” – помнік беларускай літаратуры XVII ст. Твор напісаны ў 1655 г. і адрасаваны смаленскаму ваяводу *П. К. Абуховічу*, які ў 1654 г. здаў горад расійскім войскам у час вайны Расіі з Рэччу Паспалітай 1654–1667 гг.

Ва ўсіх вядомых спісах адрасантам гэтага паслання названы *Ц. Камуняка*, аднак дакладна не ўстаноўлена, сапраўднае гэта імя ці псеўданім.

Твор глыбока патрыятычны. У пасланні, поўнай злой іроніі, *Ц. Камуняка* развенчвае бяздарнасць ваяводы ў ваеннай справе, асуджае яго як здрадніка. У асобе *П. К. Абуховіча* аўтар выкрывае буйную шляхту таго часу, высмейвае яе норавы і паводзіны, з’едліва крытыкуе яе сквапнасць, прадажнасць, бездапаможнасць у справе абароны Айчыны.

Помнік напісаны жывой беларускай мовай, месцамі рыфмаванай, пазбаўленай паланізмаў. У творы выкарыстана агульнаўжывальная беларуская лексіка і фразеалогія, ён шчодро насычаны вусна-паэтычнымі выслоўямі (прыказкамі, устойлівымі параўнаннямі).

7. Лінгвістычная літаратура. Першыя навуковыя працы па апісанні мовы ва ўсходніх славян з’явіліся на Беларусі ў канцы XVI ст.

Да іх належаць “*Граматыка словенска Сьвершеннаго искоуства осми частій слова, и иных ноуждних. Ново съставленна Л, Z*” і “*Наоука коу читанню, розоумѣнню писма словенскаго, тоу тыж о святой Тройци и о вчловеченіи господни*” (“*Азбука*”) *Л. Зізанія* (гл. вышэй). Кнігі былі падрыхтаваны мовазнаўцам у Берасці, а выдадзены ў Віленскай брацкай друкарні ў 1596 г.

“*Граматыка*” *Л. Зізанія* – першая сістэмная граматыка царкоўнаславянскай мовы, адна з самых дасканалых і грунтоўных мовазнаўчых прац, з якой пачаўся новы этап у гісторыі беларускага мовазнаўства. Яна вучыла пісаць і складаць вершы. Імя і прозвішча аўтара “*Граматыкі*” абазначаны на тытульным аркушы абрэвіятурай – спалучэннем славянскай і лацінскай літар: *Л, Z*.

“*Граматыка*” насычана вызначэннямі, правіламі, парадыгмамі скланення іменных часцін мовы, спражэння дзеясловаў. Каб растлумачыць граматычныя паняцці, *Л. Зізаній* падаваў матэрыял у форме пытанняў і адказаў, прычым адказы ў ёй даюцца на царкоўнаславянскай і на старабеларускай мовах. Пры тлумачэнні асобных з’яў царкоўнаславянскай мовы аўтар выкарыстоўваў і асаблівасці беларускай мовы, што надавала граматыцы адметныя рысы, садзейнічала збліжэнню яе мовы з жывой беларускай гаворкай. Мясцовы моўны матэрыял выкарыстаны не як аб’ект даследавання, а як сродак апісання царкоўнаславянскай мовы

“*Граматыка*” складаецца з уводзін, арфаграфіі, прасодыі, этымалогіі. Сінтаксіс даецца невялікімі часткамі ва ўсіх раздзелах Пры тэарэтычным асэнсаванні моўных фактаў і з’яў *Л. Зізаній* абапіраўся на традыцыі грэчаскай і лацінскай лінгвістычнай тэорыі.

“Грамматікоу” Л. Зізаній лічыў тым падмуркам, на якім можа трымацца далейшае вывучэнне розных навук. Імкнучыся па-філасофску асэнсаваць ролю граматыкі як навукі ў сярэдневяковай сістэме ведаў, мовазнаўца раскрываў арганічную сувязь граматыкі з рыторыкай, філасофіяй і багаслоўем, праяўляў цікавасць да розных філасофскіх праблем, якія бралі свой пачатак ад антычных вучоных, звяртаўся да спадчыны Арыстоцеля, Эпікура, Катона Старэйшага і інш. Вывучэнне антычнасці ўзбагачала светапогляд вучонага-педагога, давала магчымасць па-новаму падысці да вырашэння розных праблем.

Л. Зізаній быў упэўнены, што на першым этапе, каб авалодаць граматай, неабходна невялікая кніжка, якая вучыла б асновам чытання і пісьма, давала агульныя звесткі пра навакольны свет, тлумачыла новыя паняцці і ў той жа час выходзіла, фарміравала ідэал чалавека. Усё гэта асветнік увасобіў у “Азбуцы”. Кніга выдадзена невялікім фарматам, мае 44 аркушы (88 старонак). “Азбуку” Л. Зізанія можна ўмоўна падзяліць на тры часткі: матэрыял, які вучыць чытаць і пісаць; дапаможны лексічны матэрыял; царкоўныя палемічныя тэксты і малітвы. Таму кніга магла выкарыстоўвацца як ў царкоўным, так і свецкім навучанні. Складальнікам першых дзвюх частак быў Л. Зізаній, апошняй – яго брат С. Зізаній. У якасці дадатку да “Азбукі” змешчаны “Лексис сирѣчь реченія вкратыцѣ събранны и из словенскаго ꙗзыка на просты роускій діялектъ истолкованы Л, Z” – першы друкаваны старабеларускі слоўнік. Асноўнае прызначэнне “Лексиса” – распрацоўка царкоўнаславянскай мовы. У рээстравай частцы “Лексиса” налічваецца 1061 слова, а ў тлумачальнай – больш за дзве тысячы. Л. Зізаній імкнуўся размясціць лексемы ў алфавітным парадку, але найчасцей даваў гнёзды аднакаранёвых слоў: *блюдоу – стерегоу, блюденіе – стережѣнье* і інш. Царкоўнаславянскае слова тлумачыцца адным або некалькімі беларускімі адпаведнікамі ці апісальна: *месть – помста; бракъ – женитва, веселье; баснь – казка, слово, байка; виновный – тот, который есть чемоу причиною* і інш. Многія лексемы з тлумачальнай часткі слоўніка вядомыя сучаснай беларускай мове: *влада, клоуня, лазня, глоупство* і інш. “Лексис” – каштоўная крыніца вывучэння слоўнікавага складу беларускай мовы XVI ст., яе сродкаў словаўтварэння, асноўных шляхоў пранікнення запазычанняў. Л. Зізаній першым з усходніх славян выкарыстаў большасць вядомых сёння прыёмаў укладання слоўніка.

Дадзеныя працы Л. Зізанія аказалі значны ўплыў на развіццё мовазнаўчай навукі і адукацыі ўсходнеславянскіх народаў. “Грамматіка” была шырока распаўсюджаным падручнікам у Беларусі, Літве, на Украіне і ў Расіі. Яе добра ведалі таксама ў Сербіі, Балгарыі і ў Польшчы. Некалькі дзесяцігоддзяў падручнік з’яўляўся настольнай кнігай у брацкіх школах. Праца Л. Зізанія стала ўзорам для складальнікаў пазнейшых граматык. У сваю чаргу “Азбука” асветніка заклала асновы распрацоўкі будучых азбукоўнікаў⁸, якія ў XVII ст. у вялікай колькасці з’явіліся ў Расіі. “Лексис” уключаў словы з жывой народнай гаворкі, аблягчаючы разуменне царкоўнаславянскай мовы, што спрыяла развіццю беларускай мовы, якая потым стала часткай літаратурнай. У слоўніку прыведзены самыя разнастайныя звесткі па ваеннай гісторыі, прававым становішчы розных сацыяльных груп насельніцтва ў дзяржаве, па філасофіі, геаграфіі, этнаграфіі, біялогіі, медыцыне. Такім чынам, мовазнаўчыя працы Л. Зізанія ўводзілі якасна новыя рацыяналістычныя паняцці і пашыралі кола ведаў, неабходных вучням ва ўмовах развіцця эканомікі і культуры сярэдневяковых гарадоў.

Самая знакамітая на той час была “Грамматіки славенския правильное синтагма” М. Смотрицкага (гл. вышэй), выдадзеная у 1618 / 1619 г. у Еўі (каля Вільні), якая з’явілася абагульненнем яго навуковай працы і педагогічнай дзейнасці.

Дадзеная праца прысвечана апісанню стараславянскай мовы, але, як і ў Л. Зізанія, метамай (г. зн. мовай, з дапамогай якой апісваецца іншая мова, у прыватнасці,

⁸ Азбукоўнікі – першыя ўласна лексікаграфічныя працы, якія складаліся з азбукі са складамі і пропісямі, а таксама паводле сціслых граматычных, гістарычных і рэлігійна-павучальных звестак. Азбукоўнікі прызначаліся галоўным чынам для тлумачэння Свяшчэннага Пісання і навучання грамаце. Словы падаваліся па алфавіце, указвалася іх паходжанне, пераклад і тлумачэнне. Многія слоўнікавыя артыкулы ўтрымлівалі інфармацыю па гісторыі, прыроднаўстве, касмаграфіі. У азбукоўніках сумяшчаліся задачы будучых тлумачальных, арфаграфічных, этымалагічных, энцыклапедычных слоўнікаў, а таксама слоўнікаў іншамой лексікі.

царкоўнаславянская) паслужыла старабеларуская, дзе адзначаюцца рысы жывой беларускай гаворкі: зацвярдзелы [p], *аканне*, замена **ѣ** (яця) на [e], беларускія лексемы *але*, *друк*, *праца* і інш. У граматыцы ўпершыню на высокім навуковым узроўні тлумачыліся арфаграфія, этымалогія, сінтаксіс і прасодыя.

Больш як два стагоддзі яна была адным з самых аўтарытэтных падручнікаў па славянскім мовазнаўстве. Граматыка двойчы перавыдавалася ў Маскве (1648 г., 1721 г.). Вытрымкі з яе І. Капіевіч (1651–1714 гг., беларускі асветнік, перакладчык, кнігавыдавец) надрукаваў у Галандыі (“Руководение во грамматику словенороссийскую”, 1706 г.). У XVIII – першай палове XIX ст. “Грамматіки славенския правильное синтагма” стала ўзорам для сербскай, харвацкай, румынскай і балгарскай граматык. Нават у “Грамматике русского языка” М. Ламаносава адчуваўся непасрэдным уплыў працы М. Смятрыцкага. Па граматыцы М. Смятрыцкага вучыўся славуты рускі навуковец, які называў яе поруч з “Арыфметыкай” Л. Магніцкага і “Псалтырю рифмотворной” С. Полацкага “вратами своей учёности”.

У XVI–XVII стст. на Украіне і Беларусі шырока карысталіся кнігамі на царкоўнаславянскай мове. У школе на ёй выкладалі розныя дысцыпліны, вывучалі яе і як асобны прадмет. Але для шырокага кола чытачоў многія формы і словы царкоўнаславянскай мовы былі незразумелыя. Выкладчыкам і вучням брацкіх школ і наогул пісьменным людзям патрэбны быў перакладны слоўнік. Такія слоўнікі пачынаюць з’яўляцца ў другой палове XVI ст.

Адной з найлепшых, самых поўных прац усходнеславянскай лексікаграфіі стаў двухтомны “Лексіконъ славеноросскій и именъ тлькованіе” П. Бярынды (свецкае імя *Павел*; год нараджэння невядомы – 1632 г.), украінскага і беларускага лексікографа, друкара, пісьменніка, гравёра (Кіеў, 1627 г., 2-е выданне ажыццёўлена ў 1653 г. у Куцейне пад Оршай, пад рэдакцыяй і з прадмовамі І. Труцэвіча).

Твор змяшчаў каля 7000 слоўнікавых артыкулаў. У ім дзве часткі (царкоўнаславянская і ўкраінска-беларуская) – перакладны слоўнік іншамоўных слоў, агульных назваў і ўласных імёнаў, што сустракаліся ў тагачаснай літаратуры. “Лексіконъ” сумяшчае рысы тлумачальнага, энцыклапедычнага і этымалагічнага слоўнікаў. Асноўны матэрыял аўтар сабраў з друкаваных і рукапісных царкоўнаславянскіх кніг, але выкарыстоўваў і шмат даступных яму лексікаграфічных прац цалкам (напрыклад, “Лексис” Л. Зізанія), кнігі М. Грэка, візантыйскага аўтара XV–XVI стст. Мануіла Рытара, а таксама глосы (тлумачэнні на палях) Ф. Скарыны, усходнеславянскія азбукоўнікі, заходнееўрапейскія лексіграфічныя выданні. Рэестр першай часткі слоўніка П. Бярынды складаюць царкоўнаславянскія і старарускія словы, сустракаюцца таксама лексемы з польскай, чэшскай, нямецкай, грэчаскай і лацінскай моў, шмат слоў беларускіх і ўкраінскіх. Наяўнасць іх тут сведчыць пра тое, што дзеячы культуры XVII ст. не заўсёды маглі правесці мяжу паміж царкоўнаславянскай і жывой народнай мовай, бо царкоўнаславянская зазнала значны ўплыў жывой народнай мовы, асабліва літаратурнай, якой карысталіся на беларускіх і ўкраінскіх землях у ВКЛ. Абсалютная большасць другой часткі слоўніка – лексемы іншамоўнага паходжання. Аўтар не толькі прыводзіць, але і тлумачыць фразеалагізмы царкоўнаславянскай мовы.

“Лексіконъ славеноросскій и именъ тлькованіе” П. Бярынды – важная крыніца вывучэння слоўнікавага складу беларускіх і ўкраінскіх моў XVII ст. Слоўнік мае вялікую каштоўнасць і таму, што ў ім раскрываецца змест, які ўкладвалі ў царкоўнаславянскія лексемы культурныя дзеячы XVI–XVII стст. на Беларусі і Украіне, з’яўляецца добрым дапаможнікам для чытання беларускіх, украінскіх і рускіх помнікаў, пісаных царкоўнаславянскай мовай. Як важны помнік лексікаграфіі і крыніца для вывучэння старажытнай лексікі ён перавыдадзены з выдання 1627 г. факсімільным спосабам у Кіеве ў 1961 г.

Асобна сярод навуковых прац вылучаецца лацінамоўная “Граматыка славенская” І. Ужэвіча (дакладныя даты жыцця невядомы, магчыма, каля 1610 г. – пасля 1645 г.), беларускага і ўкраінскага філолага і паэта сярэдзіны XVII ст. Яе аўтар вучыўся ў Кракаўскім (1637–1641 гг., запісаны як *Ioannes Petri Uzewicz d. Vil.* – Іван, сын Пятра, Ужэвіч, Віленскай дзяцэзіі) і Сарбонскім (1643–1645 гг., Парыж) універсітэтах.

“Граматыка славенская” вядома ў 2 рукапісных варыянтах 1643 г. і 1645 г. (першы зберагаецца ў адзеле рукапісаў Нацыянальнай бібліятэкі ў Парыжы, другі – у французскім горадзе Арас). У працы апісваецца літаратурна-пісьмовая (аўтар называе яе “простай”, “*lingua popularis*”) мова ВКЛ (часам падаючы беларускія і ўкраінскія варыянты) са спасылкамі на элементы царкоўнаславянскай мовы і заўвагамі наконт іншых славянскіх моў. Прыклады і парадгмы (табліцы словазмянення) у працы пададзены кірыліцый. Паводле асаблівасцяў роднага дыялекту, вызначаных Д. Бунчычам, аўтар “Граматыкі славенскай” паходзіў з цэнтральнага ці заходняга Палесся. Выдадзены пераклады працы на ўкраінскую і беларускую мову (адпаведна Я. Кудрыцкім (1970 г., парызскі рукапіс) і А. Жлуткам (2001 г., араскі рукапіс)).

Такім чынам, “Граматыка славенская” І. Ужэвіча з’яўляецца першай удамай спробай граматычнай сістэматызацыі агульнанароднай мовы і супастаўляльнага аналізу з іншымі славянскімі і неславянскімі мовамі.

8. Красамоўства. Майстэрства прыгожага маўлення на Беларусі трывала звязваецца з імем выдатнага літаратара, педагога, аратара, музыканта, філосафа, доктара тэалогіі *С. Лаўксміна* (*Ляўксміна, Лаўксмана*; 1596 г. ці 1597 г. – 1670 г.). Ён вучыўся ў Віленскай акадэміі (універсітэце), найстарэйшай навучальнай ўстанове Усходняй Еўропы, што была заснавана ў 1570 г. (дарэчы, беларускую мову вывучалі ўсе студэнты гэтай установы).

С. Лаўксмін выкладаў рыторыку ў Полацку, філасофію ў Віленскай акадэміі, а таксама тэалогію і кананічнае права ў Вільні, Бранёве, Полацку, Пінску. Ён быў рэктарам Полацкага калегіума, віцэ-рэктарам і праканцлерам Віленскай акадэміі, наведваў з афіцыйнай місіяй Рым. *С. Лаўксмін* аўтар першых айчынных падручнікаў па грэчаскай мове, музыцы, рыторыцы, і самы славеты сярод іх – “Практычнае красамоўства, або Правілы рытарычнага мастацтва...”. У XVII–XVIII стст. падручнік 2 разы выдаваўся ў Рэчы Паспалітай і 11 разоў за яе межамі (у Мюнхене, Празе, Вене, Франкфурце-на-Майне, Кёльне і іншых гарадах). У адрозненне ад папярэдніх класічных падручнікаў, *С. Лаўксмін* увёў у структуру сваёй працы вялікі эмпірычны матэрыял (самастойна распрацаваў практыкаванні, што завяршалі кожную главу), узоры прамоваў (напісаных у трох асноўных родах красамоўства: дарадчым, судовым і ўрачыстым), а таксама матэрыял па логіцы. Прамовы вылучаюцца натуральнасцю стылю, змястоўнай глыбінёй, чысцінёй мовы.

Такім чынам, старабеларуская мова на працягу некалькіх стагоддзяў з поспехам абслугоўвала розныя сферы грамадскага жыцця ў ВКЛ. Да таго ж яна аказала ўплыў на іншыя мовы, у прыватнасці, на літаратурную мову рускай народнасці. Усё гэта дае падставы вучоным называць XIV–XVI стст. “залатым векам” у гісторыі беларускай культуры, літаратуры, мовы. Гэты перыяд адзначаны багаццем творчага плёну, яго шматграннасцю, абсягам, пафаснасцю ўсяго створанага нашымі продкамі, шырокім распаўсюджаннем асветы, высокім патрыятызмам і чалавекалюбствам. У часы Рэфармацыі еўрапейскае грамадства пачало выразна ўсведамляць, што народная мова заслугоўвае не меншай увагі за царкоўную, калі нават Біблія пачала перакладацца на самыя розныя нацыянальныя мовы. У тагачаснай Еўропе, як сведчыць гісторык Ё. Первольф, веданне чэшскай і беларускай моў было адзнакай найвышэйшага тону. Напачатку нават польская арыстакратыя, узгадаваная на ўзорах чэшскага этыкету, з вялікай пашанай ставілася да ўсяго беларускага. Нездарма дзеячы польскай культуры разглядалі нашу мову як крыніцу ўзбагачэння сваёй (напрыклад, лінгвіст Г. Кнапскі, складальнік польска-лацінска-грэчаскага слоўніка, які быў заўзятым прыхільнікам чысціні роднай мовы, усё ж увёў у свой слоўнік шмат беларускай лексікі).

3.5. Стан беларускай мовы ў Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі. Аднак далейшы ход развіцця беларускай народнасці і яе мовы быў надзвычай неспрыяльным. З пачатку XV ст. ВКЛ вымушана была ваяваць з Маскоўскай дзяржавай, якая пасля вызвалення ад мангола-татараў пачала наступ на захад, імкнучыся захапіць суседнія беларускія землі. Агрэсія з усходу стала галоўнай прычынай аб’яднання ВКЛ з Польскім Каралеўствам (у выніку Люблінскай уніі 1569 г.) у адзіную феадальную канфедаратыўную дзяржаву – Рэч Паспалітую. Валодаючы ўнутрапалітычнай ініцыятывай у новаўтворнай дзяржаве, польскія ўлады пачала ажыццяўляць

вялікадзяржаўную палітыку ў адносінах да ВКЛ. Яна выяўлялася найперш ў імкненні падпарадкаваць гэты край Кароне, у пашырэнні каталіцызму, польскай мовы і культуры. Да таго ж супраць сваёй волі Беларусь стала арэнай безупынных ваенных сутычак паміж Рэччу Паспалітай і Расіяй. Толькі двойчы на працягу стагоддзя (у час паўстання Багдана Хмяльніцкага 1648–1651 гг., вайны Расіі з Рэччу Паспалітай 1654–1667 гг. і Паўночнай вайны 1700–1721 гг.) насельніцтва Беларусі скарачалася напалову: кожны другі жыхар загінуў або трапіў у палон ці быў выселены ў Расію. У выніку эканоміка Беларусі апынулася ў стане глыбокага заняпаду. Бадай, ніводны народ Еўропы не перажываў такога дэмаграфічнага і вытворчага рэгрэсу, як беларусы. Унутраны разлад у краіне паглыбляўся ў выніку абсалютызацыі “шляхецкіх вольнасцей” (*ліберум вета*)⁹, абастрыліся міжканфесійныя канфлікты, узмацніліся працэсы апалячвання.

З канца XVI ст. на Беларусі распаўсюджваецца лацінская мова – афіцыйная пісьмовая на той час мова Польскай дзяржавы. Яна пачынае выкарыстоўвацца (часта паралельна з беларускай мовай) у судовай практыцы, навуковым ужытку, становіцца прадметам школьнага вывучэння. І хоць глыбокіх каранёў латынь на Беларусі не паспела пусціць, але яна рыхтавала глебу да пранікнення ў пісьменнасць польскай мовы. Экспансія польскай мовы асабліва пашыраецца на пачатку XVII ст. Калі дакументы Метрыкі ВКЛ на працягу XV–XVI стст. напісаны на беларускай мове, то ў XVII–XVIII стст. – пераважна на польскай і часткова лацінскай. Польская мова становіцца мовай канфесійнай палемікі, свецкай літаратуры. Паступова беларуская мова выцясяецца з прыватнага пісьмовага ўжытку. У выніку дэнацыяналізацыі і апалячвання ў новых палітычных умовах беларускай шляхты, магнатаў (чыя патрэбы найперш абслугоўвала беларуская літаратурная мова) гутарковай мовай гэтых сацыяльных груп таксама становіцца польская. Яна часта выступае як своеасаблівы сацыяльны жаргон, у якім польскія рысы перамяшчаюцца з беларускімі мясцовымі моўнымі асаблівасцямі.

Творы, якія выходзяць на беларускай мове ў канцы XVI–XVII стст., беспадстаўна напайваюцца паланізмамі, прычым не толькі лексічнымі, але і граматычнымі, словаўтваральнымі. Часта ўсё выказванне афармляецца на ўзор польскай стылістыкі. Паводле слоў Я. Ф. Карскага, беларуская літаратурная мова да канца XVII ст. так паланізавалася, што па сваім лексічным складзе стала мала адрознівацца ад польскай гаворкі.

Такім чынам, працяглая паланізацыя, вынікам якой стала звужэнне сацыяльнай базы беларускай мовы (складу яе носьбітаў), абмежаванне яе жанравай структуры, нематываванае пранікненне ў беларускі слоўнік паланізмаў, а з другога боку, архаізаванасць самой структуры граматычных і правапісных норм старабеларускай мовы, часта далёкіх ад жывой народнай мовы – усё гэта прывяло да заняпаду беларускай літаратурнай мовы старой традыцыі. Яна ўжо не магла задаволіць камунікатыўныя патрэбы тагачаснага грамадства.

Засмечаная і сацыяльна непрэстыжная, беларуская літаратурная мова ўступае пазіцыі польскай мове. І калі яшчэ ў 1621 г. беларускі паэт Я. К. Пашкевіч з захапленнем пісаў, што “*Полска квітнет лаціною, Литва квітнет русчизною...*”, то ў 1696 г. Варшаўскі сойм канстатуе, што ў справядстве ВКЛ усе рашэнні павінны складацца на польскай мове. Да канца XVII ст. афіцыйная пісьменнасць на беларускай мове амаль спыняецца.

Такім чынам, з гэтага часу беларуская мова вывучаецца толькі ва ўніяцкіх базыльянскіх школах, працягвае існаваць ў вусна-гутарковым маўленні сялян, ніжэйшых колаў грамадства, у шматлікіх помніках фальклору (казкі, легенды, паданні, прыказкі).

Беларуская мова выкарыстоўвалася таксама ў польскамоўных драматычных творах пераважна ў жанры камедыі і інтэрмедыі (ад лац. *intermedius* ‘які знаходзіцца пасярэдзіне’ – кароткая камічная п’еса, якая выконваецца паміж дзеяннямі ў спектаклі). Найбольш значным творам гэтага жанру з’яўляецца “Камедыя” К. Марашэўскага. П’еса вылучаецца тым, што гэта даволі вялікі самастойны твор, а не дробная інтэрмедыя, большасць сцэн якой напісана

⁹ Ліберум вета (ад лац. *liberum veto* вольнае “не дазваляю”) – права, якое мелі соймавыя дэпутаты ў Рэчы Паспалітай у другой палове XVI – XVIII ст. Выражалася ў выкрыку дэпутата “не дазваляем” або “пратэстуюм”, што вяло да спынення пасяджэння сойма і адмены ўсіх прынятых на ім пастановаў.

беларускай гутарковай мовай. У п'есе “Доктар на прымусе” М. Цяцёрскага (пераробленая камедыя Мальера “Лекар паняволі”) уведзены вобразы беларускіх сялян, сцэны з якімі нагадваюць традыцыйныя беларускія інтэрмедыі, мальераўскі сюжэт напоўнены мясцовым каларытам.

Нягледзячы на гэта не варта зніжаць беларускіх літаратурных дасягненняў эпохі позняга барока (другая палова XVII – першая палова XVIII ст.), калі вусная ананімная паэзія стала адным з найбольш папулярных відаў мастацкай творчасці. Яна пачала актыўна пашырацца ў асяроддзі дробнай шляхты і мяшчан і дэмакратызавацца. Беларуская паэзія пераходнага перыяду адчула моцнае ўздзеянне фальклору і пад яго ўплывам набыла новыя якасці і рысы, жанрава ўзбагацілася (узніклі гумарыстычныя творы, інтымная лірыка і інш.), умацнілася яе сувязь з жывым народным словам. Вусная народная творчасць шырока бытвала ў розных шматмоўных рукапісных летапісных зборніках, частка якіх дайшла да нашага часу. Адзін з найбольш цікавых і багатых – *Аршанскі зборнік* пачатку XVIII ст. У ім змешчана больш як 60 вершаваных твораў на беларускай мове (яго ў пачатку XX ст. адкрыў у бібліятэцы Чартарыйскіх у Кракаве, дзе зборнік зберагаецца і зараз, А. Брукнер, а найбольш грунтоўна вывучаў А. Мальдзіс). Таксама вядомы *Варшаўскі зборнік*, *Курніцкі зборнік*, некалькі *Маскоўскіх зборнікаў* і інш.

Спецыфіка гэтых твораў у тым, што яны напісаны пераважна лацінкай, у аснове якой ляжаў фанетычны прынцып правапісу. У адрозненне ад гісторыка-этымалагічнага, ці традыцыйнага правапісу кірылаўскіх старабеларускіх выданняў, дзе многія спецыфічныя рысы беларускай фанетыкі (*аканне*, *цеканне* і інш.) звычайна не адлюстроўваліся, фанетычны прынцып пісьма лацінкай вельмі дакладна перадаваў ўсе асаблівасці беларускага вымаўлення.

Мова драматычных твораў надзвычай блізкая да сучаснай беларускай мовы. Тут амаль не сустракаюцца царкоўнаславянізмы, не выяўляюцца якія-небудзь кніжныя, архаічныя элементы, тыповыя для старабеларускай пісьменнасці. Гэтыя творы створаны цалкам на аснове народнай гаворкі, у гэтым сэнсе даюць уяўленне аб тагачасным яе стане.

Драматычныя творы XVII–XVIII стст. цесна звязаны з моватворчасцю народа, стаяць на мяжы мовы народнасці і нацыянальнай літаратурнай мовы, якая пачала фарміравацца на народна-дыялектнай аснове.

У канцы XVIII ст. беларускі народ апынуўся ў новых гістарычных абставінах. Некалі вялікая Рэч Паспалітая пасля трох падзелаў (1772 г., 1793 г., 1795 г.) паміж Аўстрыяй, Прусіяй і Расіяй перастала існаваць. Беларускія землі ўвайшлі ў склад Расійскай імперыі. Але ў складзе Расіі Беларусь канчаткова страціла дзяржаўнасць і нават сваю этнічную назву, ператварыўшыся ў “Паўночна-Заходні край” імперыі, тэрыторыя якога была падзелена на генерал-губернатарствы. Пачалася жорсткая русіфікацыя краю, якая ўзмацнялася пасля нацыянальна-вызваленчых паўстанняў 1794 г., 1830–1831 гг., 1863–1864 гг.

Царскі ўрад ігнаруе не толькі дзяржаўную самастойнасць, але і этнічную, моўную, культурна-рэлігійную адметнасць беларускага народа. У 1832 г. як рассаднік вальнадумства зачыняецца Віленскі ўніверсітэт (заснаваны ў 1570 г. езуітамі, як калегіум, які на падставе прывілея караля Стэфана Баторыя ў 1579 г. ператвораны ў акадэмію). У 1839 г. на Полацкім царкоўным саборы скасоўваецца унія – уніяты далучаюцца да Рускай праваслаўнай царквы. Афіцыйная навука разглядае беларускую мову як дыялект (“наречіе”) рускай мовы, а беларусаў – як рускую народнасць. Гэта адпаведна адкрывала дарогу рускаму заканадаўству, рускім школам, афіцыйнай рускай мове. Загадам Мікалая I у чэрвені 1840 г. на Беларусі ў якасці афіцыйнай уводзіцца руская мова: “Усе справы, як урадавыя, так і судовай часці, не выключаючы і спраў дваранскіх дэпутацкіх сходаў, праводзіць на рускай мове”. У гэтым жа годзе царскі ўрад скасоўвае дзеянне Статута ВКЛ 1588 г., а таксама забараняе ўжываць самы назвы “Беларусь” і “Літва”. Да таго ж у 1864 г. Міністэрства асветы прыняла пастанову, якая забараняла ў навучальных установах нават размаўляць па-беларуску. Беларуская мова ў гэты і пазнейшыя часы ў афіцыйны ўжытак, пісьменнасць, школы не дапускалася.

Аднак да 1830-х гг. па-ранейшаму ўжывалася і польская мова, якая захоўвалася ў справаходстве і школьным навучанні, на ёй гаварылі і пісалі польскія і мясцовыя памешчыкі

і арыстакраты. Беларускай мовай у яе дыялектнай разнавіднасці карысталася найперш сялянства, блізкія да яго паводле сацыяльнага становішча дробная шляхта і жыхары мястэчак, а таксама ніжэйшыя слаі насельніцтва буйных гарадоў. На роднай мове працягваў развівацца фальклор. Аднак у 1836 г. царскім указам забараняецца выкладанне ў навучальных установах на польскай мове, якая замянялася рускай. Масава пачалі зачыняцца каталіцкія і ўніяцкія школы.

Узмоцненая русіфікацыя “Паўночна-Заходняга краю” праводзілася пры дапамозе такіх інстытутаў, як руская школа, руская адміністрацыя, руская праваслаўная царква. Генерал-губернатар М. М. Мураўёў (кіраўнік Паўночна-Заходняга краю) гаварыў: “Что не смог сделать русский штык, доделает русская школа. В Северо-Западном крае так называемый белорусский язык необходимо свести на нет. Ибо, если этого не сделать, он постоянно будет инспирировать мысль об отдельном белорусском народе и о праве этого народа на этническую самобытность и национально-государственную суверенность, чего допустить нельзя”. Замест зачыненых уніяцкіх школ паўставалі рускія праваслаўныя.

Жорсткімі рэпрэсіямі былі знішчаны тыя парасткі беларускага нацыянальна-культурнага адраджэння, якія з’явіліся ў 40–50-я гг. XIX ст., і надоўга выкаранены ўсе праявы рэвалюцыйнай і адраджэнскай дзейнасці. Беларускі народ не прызнаваўся, як і раней, самастойным этнасам, а наша мова і культура лічыліся састаўнымі часткамі рускай мовы і культуры. З паўстаннем 1863 г. звязанае і закрыццё адзінай на той час вышэйшай навучальнай установы ў Беларусі – Горы-Горацкага земляробчага інстытуту (адкрыты ў 1849 г.), скарачэнне колькасці сярэдніх навучальных устаноў. Да канца свайго існавання самадзяржаўе так і не дазволіла адчыніць хоць бы адну ВНУ, што адмоўна адбілася на фарміраванні інтэлігенцыі, развіцці навукі і культуры ў Беларусі. Для беларусаў вышэйшая адукацыя стала магчымай толькі за межамі Беларусі. Да Першай сусветнай вайны ўзровень адукацыі ў беларускіх губернях заставаўся значна ніжэйшым, чым па астатняй Еўрапейскай Расіі: тры чвэрці насельніцтва было непісьменным. У 1867 г. царскія ўлады забаранілі ўвесь друк на беларускай мове, што стала цяжкім ударам для беларускага нацыянальнага адраджэння (забарона праіснавала да 1905 г.). За ўсё XIX ст., па падліках даследчыкаў, выйшла не больш за 75 кніг. Пасля паўстання 1863 г. на працягу 30 гадоў не было надрукавана ніводнай кнігі на беларускай мове. А тыя, што выходзілі ў свет, друкаваліся за межамі Расійскай імперыі.

3.6. Новая (сучасная) беларуская літаратурная мова. Новы перыяд у гісторыі беларускага пісьменства, у межах якога фарміруецца новая беларуская літаратурная мова (сучасная), звязаны з нацыянальным адраджэннем беларускага народа на фоне агульнавызваленчых рухаў іншых народаў Расійскай імперыі (украінскага, грузінскага, армянскага і інш.). Менавіта ў час нацыянальна-культурнага заняпаду ў асяроддзі навукоўцаў-беларусаў, выхаваных на лепшых традыцыях польскай і рускай культур, умацоўваецца разуменне самабытнасці беларускага народа.

З другой паловы XVIII ст. і да сярэдзіны XIX ст. большасць літаратурных славянскіх моў зведала перыяд адраджэння і імклівага развіцця. Фарміруюцца сучасныя літаратурныя мовы ў балгараў і славакаў, развіваюцца два варыянты колішняй сербахарвацкай мовы (бялградскі і заграбскі). Чэшская мова, што пачала шырока вывучацца ў гімназіях з сярэдзіны XIX ст., захавала арганічную еднасць з кніжнай традыцыяй свайго залатога стагоддзя (1520–1620 гг.). Украінская літаратурная мова, якая да канца XVII ст. утварала разам са старабеларускай фактычна адзіную пісьмовую мову, а потым да сярэдзіны XIX ст. існавала ў двух варыянтах, славяна-рускім і кніжным, была сінтэзавана сумесна з народна-размоўнай стыхіяй у адзіную літаратурную мову найперш у творчасці Т. Шаўчэнкі і І. Катлярэўскага. Большасць новых славянскіх літаратурных моў грунтуецца не на стараславянскай аснове, а на народнай.

У такіх складаных умовах адбывалася станаўленне *новай беларускай літаратурнай мовы*. Яна паўстала на грунце беларускіх народных гаворак і амаль страціла непасрэдныя сувязі са старабеларускай пісьменнасцю.

Мова адлюстроўвалася ў разнастайных ананімных творах (аўтарства некаторых ужо фактычна ўстаноўлена, напрыклад, парадыйна-сатырычная паэма “Энеіда навыварат” (1845 г.) В. Равінскага, сатырычна-гумарыстычная паэма “Тарас на Парнасе” (1889 г.) К. Вераніцына), у творчасці філаматаў і філарэтаў¹⁰ (А. Міцкевіч, Я. Баршчэўскі, Я. Чачот, Т. Зан, А. Адынец і інш.), а таксама К. Каліноўскага, В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, Я. Лучыны, А. Гурыновіча, А. Абуховіча, К. Каганца. Усе гэтыя ды іншыя асобы былі гарача адданымі сваёй роднай зямлі. У іх творах, што ў асноўным пісаліся па-беларуску, выразна адчуваецца непрыхаваная беларускасць і глыбокі патрыятызм. Беларуская мова, па сутнасці, становілася сімвалам нацыянальна-гістарычнай адметнасці і культурна-духоўнай самабытнасці нашага народа: “Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не умёрлі!” (Ф. Багушэвіч, прадмова да зборніка “Дудка беларуская”).

Дзякуючы сваёй цалкам народна-дыялектнай аснове, новая беларуская літаратурная мова канчаткова сфарміравалася ў канцы XIX – пачатку XX ст. у новай якасці, захаваўшы і глыбінныя агульнаславянскія карані, і свае непаўторныя спецыфічныя рысы, што дало падставу некаторым навукоўцам лічыць беларускі этнас і яго мову – “*маці славянскай сям’і моў*” (В. Ластоўскі, М. Доўнар-Запольскі).

Такім чынам, сучасная беларуская літаратурная мова пачынае складвацца амаль праз два стагоддзі пасля спынення старабеларускай пісьмовай традыцыі – у мастацкай творчасці, прызначанай найперш сялянину, які заставаўся адзіным, па сутнасці, захавальнікам сваёй спрадвечнай мовы і нацыянальнай культуры. Асаблівасцю новай беларускай літаратурнай мовы было тое, што яна фарміравалася пераважна на народна-гутарковай аснове, без цэласнай сувязі з культурай старога беларускага пісьменства. Таму ўсе адметныя беларускія якасці сучаснай літаратурнай мовы, яе беларуская “ўзорнасць” з’яўляюцца вынікам таго, што, па словах Б.А. Тарашкевіча, “*пакінуўшы даўно парваныя і заняпаўшыя традыцыі старасвецкае беларушчыны, мова новага пісьменства адразу пачала буйна ўзрастаць з народнага карэння*”. І не толькі ўсё адметнае беларускае, што ўласціва сучаснай беларускай літаратурнай мове, але і многае, што ёсць у ёй з іншых моў, – усё гэта ад яе гаворак. У нацыянальным моватворчым працэсе беларускага народа вядучая роля належала і працягвае належыць ім, а не літаратурнай мове. І ў гэтым яго адрозненне ад падобных працэсаў у многіх іншых народаў, якія грунтаваліся ў развіцці сваіх літаратурных моў на старых літаратурна-пісьмовых і элітарна-моўных традыцыях (напрыклад, рускага, англійскага, французскага і інш.). Таму важнейшыя пытанні фарміравання і развіцця сучаснай беларускай літаратурнай мовы непасрэдна звязаны з вывучэннем гаворак беларускай мовы. Літаратурная мова – гэта, можна сказаць, іх твор, іх асаблівая агульнанацыянальная разнавіднасць.

Большасць пісьмовых беларускамоўных помнікаў 1801–1890 гг. друкаваліся лацінкай, што па дадзенай вонкавай прыкмеце нітавала беларускую мову з заходнеславянскімі мовамі. Але з 1890 па 1917 г. пазіцыі лацінкі істотна аслаблі.

Стан і ўзровень развіцця беларускай мовы сярэдзіны XIX ст. засведчаны ў арыгінальным і грунтоўным тлумачальна-перакладным “Слоўніку беларускай мовы” І. І. Насовіча (1788–1877 гг.), мовазнаўцы-лексікографа, фалькларыста, этнографа. Гэта навукова-лінгвістычны летапіс народа і часу, самы поўны на той час збор лексікі і фразеалогіі жывой беларускай мовы. Над сваім творам аўтар самаадана працаваў на працягу 16 гадоў (скончыў у 1863 г., выдадзены ў 1870 г., Дзямідаўская прэмія 1865 г.). У слоўнік увайшло больш за 30 тыс. лексічных адзінак, сабраных І. І. Насовічам з усяго моўнага ландшафту тагачаснай Беларусі, а таксама выбраных з вуснай народнай творчасці, старабеларускіх пісьмовых помнікаў. Ён свядома не ўключаў

¹⁰ Філаматы (ад грэч. *philomathes* ‘аматар ведаў’) – тайнае патрыятычнае таварыства ў Віленскім універсітэце ў 1817–1823 гг. Таварыства аб’ядноўвала моладзь Беларусі, Літвы і Польшчы. Філаматы займаліся культурна-асветнай дзейнасцю, выходзілі ў сабе актыўную грамадзянскасць, рыхтаваліся да нацыянальна-вызваленчай барацьбы. У 1820 г. у іх складзе арганізавана нелегальнае таварыства філарэтаў (ад грэч. *philarehtos* ‘аматар дабрачыннасці’). Арганізацыя мела 4 секцыі, што падзяляліся на групы, якія ўзначальвалі выбраныя кіраўнікі. Прэзідэнтам таварыства з’яўляўся Т. Зан. У 1823 г. таварыствы філаматаў і філарэтаў былі раскрыты, а яго члены рэпрэсаваны.

у рэстр словы, агульныя для беларускай і рускай моў. Для пацвярджэння ўжывальнасці слоў і тлумачэння дакладнасці іх семантыкі І. І. Насовіч выкарыстоўваў самы аўтарытэтны ілюстрацыйны матэрыял: народныя песні, прыказкі, выслоўі, фразеалагізмы. Усе значэнні слоў і словазлучэнняў раскрываюцца аўтарскімі тлумачэннямі з дакладнымі рускімі эквівалентамі і цытатамі з дыялектнай, фальклорнай ці агульналітаратурнай мовы, часам даецца этымалогія слоў. У 1881 г. быў выдадзены “Дадатак да беларускага слоўніка І. І. Насовіча” (каля 1 тыс. новых слоў). І на сённяшні дзень гэты слоўнік з’яўляецца ўнікальным творам у беларускай лексікаграфіі.

У гэты час працуюць вядомыя этнографы і фалькларысты Е. Р. Раманаў, П. В. Шэйн, М. А. Федароўскі, У. М. Дабравольскі, М. Я. Нікіфароўскі, М. В. Доўнар-Запольскі, А. К. Сержпутоўскі, А. Я. Багдановіч і інш.

Менавіта тады разгортвае сваю дзейнасць філолаг-славіст, заснавальнік беларускага навуковага мовазнаўства і літаратуразнаўства, этнограф, фалькларыст, палеограф, педагог, прафесар, акадэмік Я. Ф. Карскі (1861–1931 гг.). Ужо ў студэнцкія гады ён выявіў схільнасць да навуковай творчасці. За першую ў гісторыі дысертацыю па беларускім мовазнаўстве “Да гісторыі гукаў і форм беларускай гаворкі” Я. Ф. Карскаму 23 кастрычніка 1893 г. савет Кіеўскага ўніверсітэта прысудзіў вучоную ступень магістра рускай мовы і славеснасці. Ён – аўтар больш як тысячы прац па славістыцы, беларусістыцы і русістыцы. У прыватнасці, Я. Ф. Карскі даследаваў гісторыю беларускай мовы, дыялекталогію, фальклор, этнаграфію, гісторыю беларускай літаратуры і інш. Сваё першае філалагічнае даследаванне (артыкул) ён апублікаваў у “Рускім філалагічным весніку” (1883 г.). Падштурхнуты адсутнасцю навуковай працоўкі беларускай мовы, Я. Ф. Карскі выдаў у 1885 г. сваю першую значную навуковую працу “Агляд гукаў і форм беларускай гаворкі”. У 1888 г. ён апублікаваў “Граматыку старой царкоўнаславянскай мовы ў параўнанні з рускай мовай”, якая перавыдавалася 19 разоў, аж да кастрычніка 1917 г. З мэтай вырашэння праблемы паходжання, фарміравання і развіцця беларускай мовы, беларускай народнасці Я. Ф. Карскі збіраў фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы (“Беларускія песні с. Беразавец Навагрудскага павета Мінскай губерні”, 1884–1885 гг.; “Беларускія песні в. Навасёлкі-Затроцкія Віленскай губерні Трокскага павета, 1889 г.). Ён падрыхтаваў “Праграму для збору асаблівасцей беларускіх гаворак” (1897 г., 1916 г.), якая стала пачаткам навуковых даследаванняў беларускіх дыялектаў. Я. Ф. Карскі вывучаў таксама гісторыю рускай і ўкраінскай моў, славянскую палеаграфію (“Славянская кірылаўская палеаграфія”, 1928 г.). Выдаваў старажытныя помнікі гісторыі і літаратуры (“Лаўрэнцьеўскі летапіс”, “Руская праўда”). Вышэйшым дасягненнем еўрапейскай славістыкі канца XIX – пачатку XX ст., своеасаблівай энцыклапедыяй беларусазнаўства з’яўляецца фундаментальная 3-томная праца Я. Ф. Карскага “Беларусы” (1903–1922 гг., вып. 1–7), у якой на аснове глыбокага параўнальна-гістарычнага даследавання гісторыі мовы, фальклору, пісьменнасці, шматвяковай культуры беларускага народа была навукова абгрунтавана яго нацыянальная самабытнасць як самастойнага славянскага народа.

У 1905 г. у выніку пэўных дэмакратычных заваёў першай рускай рэвалюцыі з’явіўся т. зв. “закон аб свабодзе друку”, які здымаў абмежаванні ў карыстанні нацыянальнымі мовамі. Аднак пры гэтым нярэдка былі выпадкі, калі беларускія выданні і асобныя выпускі газет канфіскаўваліся. Беларуская мова па-ранейшаму не мела магчымасці пашырацца ў сферах палітычнага і грамадска-культурнага жыцця (выключэнне складала сфера мастацкай літаратуры і публіцыстыкі). Службовыя паперы, напісаныя па-беларуску, не мелі юрыдычнай сілы. У навуцы і школе выкарыстоўвалася толькі руская мова. У 1910 г. Дзяржаўная дума дазволіла навучанне на роднай мове палякам, літоўцам, немцам, татарам, эстонцам, латышам, армянам, чэхам, грузінам, буратам, калмыкам і яўрэям. Беларусам жа і ўкраінцам было адмоўлена ў праве мець школу на роднай мове.

Аднак нягледзячы на тое, што беларуская мова па-ранейшаму не дапускалася ў школы і справаводства, пачалі выходзіць першыя легальныя выданні, адкрываліся выдавецтвы. Першая беларуская легальная газета “Наша доля” выходзіць у Вільні ў 1906 г. (на яе старонках друкуюцца Я. Купала, Я. Колас, Цётка (А. С. Пашкевіч), Ядвігін Ш. (А. І. Лявіцкі) і інш.).

Газета была вельмі радыкальнай і таму хутка была ліквідаваная царскімі ўладамі. Аднак у хуткім часе яна выйшла пад назвай “Наша ніва” (1906–1915 гг., з 1991 г. яе выданне адноўлена). Газета адыграла выключную ролю ў нацыянальным абуджэнні беларусаў, у згуртаванні і выхаванні інтэлігенцыі, у развіцці беларускай літаратуры і выкрышталізаванні сучаснай літаратурнай мовы. Вакол яе аб’ядноўваліся моцныя літаратары, сапраўдныя волаты мастацкага слова: І. Луцкевіч, А. Луцкевіч, З. Бядуля, С. Палуян, Я. Купала, Я. Колас, А. Гарун, М. Багдановіч, М. Гарэцкі, Ф. Аляхновіч, В. Ластоўскі. На базе гэтай газеты сталі функцыянаваць розныя выданні і арганізацыі (часопісы “Саха” і “Лучынка”, папулярны штогадовік “Беларускі каляндар”, дзейнічала кніжнае выдавецтва, намаганнямі І. Луцкевіча быў створаны Беларускі нацыянальны музей).

Нацыянальна-культурны ўздым пачатку ХХ ст. справядліва называюць “нашаніўскім кругабегам”, паколькі гэта газета сапраўды стала цэнтрам беларускага адраджэнскага руху на Беларусі, паклала падмурак узнаўлення нашай дзяржаўнасці, падрыхтавала найбольш актыўныя свядомыя сілы Беларусі для далейшай барацьбы за яе нацыянальныя інтарэсы. Акрамя таго, на пачатку ХХ ст. выдаваліся газеты “Беларусь”, “Гоман”, “Дзянніца”, “Светач”, часопіс “Лучынка”, альманах “Малая Беларусь” і інш. У Пецярбургу была створана выдавецкая суполка “Загляне сонца і ў наша ваконца” (1906 г.; за 8 гадоў выпусціла ў свет каля 40 кніг), у Вільні – Беларускае выдавецкае таварыства (1913 г.; друкавала кнігі Ядвігіна Ш., М. Гарэцкага, Я. Коласа, К. Буйло). Усё гэта спрыяла развіццю беларускай пісьменнасці і нацыянальнага руху.

Пасля рэвалюцыйных падзей 1917 г. Беларусь займела ўласную дзяржаўнасць. У адказ на Брэст-Літоўскі мірны дагавор паміж Савецкай Расіяй і Германіяй у ноч з 24 на 25 сакавіка 1918 г. пасля працяглых спрэчак Рада Беларускай Народнай Рэспублікі (БНР) прыняла Трэцюю Устаўную грамату, у якой Беларусь абвешчалася незалежнай дзяржавай (на тэрыторыі, дзе жыве і мае колькасную перавагу беларускі народ). Афіцыйнай мовай гэтай краіны стала беларуская, дзяржаўнымі сімваламі – бел-чырвона-белы сцяг і герб “Пагоня”, а таксама была прынята часовая канстытуцыя і наладжана выдача пашпартаў.

Найбольшых поспехаў урад БНР дасягнуў у культурным будаўніцтве і адукацыі. За кароткі час паводле розных падлікаў адкрыліся ад 150 да 350 беларускіх школ, у тым ліку гімназіі ў Будславе, Мінску, Навагрудку, Слуцку, Гродне. Падрыхтоўка настаўнікаў, апрача Свіслацкай гімназіі, вялася ў Мінскім педагагічным інстытуце, рыхтавалася адкрыццё Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (гэтай справай займаліся А. Смоліч, М. Доўнар-Запольскі, Я. Карскі, У. Ігнатоўскі і інш.). У красавіку 1918 г. адкрылася Мінская вышэйшая музычная школа, ператвораная ў тым жа годзе ў Беларускаю кансерваторыю. Заняткі пачаліся і ў адноўленай Каталіцкай духоўнай семінарыі. З ініцыятывы А. Луцкевіча ў 1918 г. была створана першая беларуская навуковая ўстанова – Беларускае навуковае таварыства ў Вільні. Вялася падрыхтоўка да адкрыцця Віленскай беларускай гімназіі. У 1918 г. у БНР на беларускай мове выходзіла 6 газет і 3 часопісы, дзейнічала 11 выдавецтваў (выдавецтва “Адукацыя” актыўна друкавала падручнікі для школ). У маі 1918 г. на базе Таварыства драмы і камедыі ўзнік Беларускі дзяржаўны тэатр.

Аднак БНР праіснавала, з невялікімі перапынкамі, толькі да 28 красавіка 1919 г., а таксама ў час Слуцкага паўстання (з 27 лістапада па 31 снежня 1920 г.). Пасля ліквідацыі БНР 1 студзеня 1919 г. была абвешчана Беларуска-Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка (БССР). З утварэннем БССР новая ўлада павінна была вызначыцца ў моўнай палітыцы. Хоць у 20-я гг. у рэспубліцы дзяржаўнымі былі аб’яўлены чатыры мовы ў адпаведнасці з асноўным нацыянальным складам насельніцтва (беларуская, руская, польская і яўрэйская), асаблівая ўвага была нададзена беларускай мове як мове карэннай, тытульнай нацыі. У 1924 г. была прынята пастанова ЦВК БССР “Аб практычных мерапрыемствах па правядзенню нацыянальнай палітыкі”. Распачаўся працэс беларусізацыі – палітыкі Камуністычнай партыі і ўрада БССР у 1920 – пачатку 1930 гг., накіраванай на заканадаўчае замацаванне за беларускай мовай функцый дзяржаўнай мовы (перавод на беларускую мову дзейнасці дзяржаўных, партыйных і грамадскіх устаноў і іх справаводства), пераход на беларускую мову навучання

і выхавання ў большасці школ, дашкольных устаноў, вышэйшай і сярэдняй прафесійнай адукацыі, павелічэнне яе ролі ў галіне культуры, друку, сацыяльна-бытавога абслугоўвання, вайскавай службы і г. д. пры адначасовай гарантыі іншым народам Беларусі права на карыстанне іх роднай мовай ва ўсіх сферах грамадска-палітычнага, эканамічнага і культурнага жыцця. Ініцыятарамі беларусізацыі была творчая і навуковая інтэлігенцыя (Я. Купала, Я. Колас, Ц. Гартны (З. Жылуновіч), М. Гарэцкі, У. Ігнатоўскі), тагачасныя кіраўнікі ЦВК і СНК БССР (А. Чарвякоў, Я. Адамовіч і інш.). Адным з цэнтральных кірункаў беларусізацыі з'яўлялася т. зв. каранізацыя – вылучэнне кадраў з карэннага насельніцтва на партыйную, савецкую, прафсаюзную і грамадскую работу. Гэтая палітыка зрабіла значны ўплыў на працоўных Заходняй Беларусі, дапамагала у іх барацьбе за свае нацыянальныя і сацыяльныя правы, за далучэнне да Савецкай Беларусі. Такім чынам, беларуская мова набыла статус дзяржаўнай і значна пашырыла свае функцыі: з мовы мастацкай літаратуры, фальклору, публіцыстыкі яна зрабілася яшчэ і мовай навукі, адукацыі, культуры, справаводства, паўсядзённага ўжытку.

Да беларускага пісьмовага слова далучыліся мільёны людзей. Толькі за перыяд з 1920 па 1926 г. пачалі сваю творчую дзейнасць каля 500 маладых літаратараў, сярод іх А. Александровіч, А. Бабарэка, Я. Пушча, М. Чарот, А. Дудар, К. Чорны, З. Бядуля, К. Крапіва і інш. У канцы 1920-х гг. каля 90 % літаратуры, якая выпускалася, была беларускай, звыш 80 % школ мелі беларускую мову навучання. Упершыню былі створаны для школ на беларускай мове падручнікі па ўсіх прадметах, слоўнікі. З канца кастрычніка 1921 г. афіцыйна пачаў працу Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, першым рэктарам якога быў У. І. Пічэта. Разам са сваімі вучнямі ён прыехаў з Расіі і не ведаў беларускай мовы, але здолеў вывучыць яе за адзін год і пачаў чытаць свае лекцыі па-беларуску. У 1920–1930 гг. вялася актыўная работа па распрацоўцы і ўпарадкаванні беларускай тэрміналогіі. У лютым 1921 г. пры Наркамасветы ССРБ пачала працу Навукова-тэрміналагічная камісія, у склад якой увайшлі тры секцыі: гуманітарных, прыродазнаўчых і матэматычных навук. На аснове гэтай камісіі ў пачатку 1922 г. быў створаны Інстытут беларускай культуры (Інбелкульт), які ў 1928 г. быў рэарганізаваны ў Беларускую акадэмію навук (гістарычныя назвы: Акадэмія навук БССР у 1936–1991 гг., Акадэмія навук Беларусі ў 1992–1997 гг., Нацыянальная акадэмія навук Беларусі (НАН Беларусі, НАНБ) з 1997 і па сённяшні дзень). Вынікам працы спецыялістаў па розных галінах ведаў і супрацоўнікаў тэрміналагічных камісій Інбелкульта (затым – Беларускай акадэміі навук) сталі падрыхтоўка і выданне 24 выпускаў “Беларускай навуковай тэрміналогіі” (слоўнікаў перакладнога характару па матэматыцы, біялогіі, геаграфіі, псіхалогіі, мовазнаўстве, хіміі, вайскавай справе і г. д.).

Кола працаўнікоў на ніве беларушчыны ўвесь час папаўнялася маладымі сіламі, якія гарэлі жаданнем выказаць свае думкі і пачуцці на роднай мове. У 20-я гг. XX ст. сфарміраваліся і пачалі дзейнічаць першыя беларускія літаратурныя аб'яднанні (“Маладняк”, “Узвышша”, “Польмя”). З дапамогай мастацкага слова, перыядычнага друку праз усе тыпы навучальных устаноў на беларускай зямлі трывала ўсталёўвалася адзіная і добра зразумелая для ўсіх літаратурная мова, што мела вырашальнае значэнне дзеля паглыблення нацыянальнай самасвядомасці.

Захапіўшыся магчымасцямі працы на роднай мове, у 20-я гг. XX ст. ў БССР пераехалі выдатныя беларускія дзеячы з-за мяжы: М. Гарэцкі, В. Ластоўскі, Б. Эпімах-Шыпіла, А. Смоліч, М. Доўнар-Запольскі, А. Цвікевіч і інш. Праз нейкі час усе яны разам з тымі, хто браў удзел у стварэнні БССР (У. Ігнатоўскім, З. Жылуновічам, А. Чарвяковым і іншымі), былі знішчаны камуністычнай рэпрэсіўнай машынай. Ужо ў 30-я гг. пасля ўсталявання таталітарнага сталінскага рэжыму працэс беларусізацыі быў гвалтоўна спынены. Пачалася кампанія па выкрыцці т. зв. “нацыянал-дэмакратаў” (нацдэмаў), да якіх адносілі амаль усіх, хто так ці інакш быў звязаны з беларускай культурай, навукай. У выніку рэпрэсій загінулі тысячы грамадскіх дзеячаў, вучоных, пісьменнікаў, работнікаў асветы (толькі за адзін дзень у Мінску было расстраляна 8 літаратараў: А. Дудар, М. Зарэцкі, П. Галавач, А. Вольны,

В. Каваль, В. Сташэўскі, В. Маракоў, І. Харык; збіраліся матэрыялы для арышту Я. Купалы і Я. Коласа). Знішчалася беларуская творчая інтэлігенцыя.

У сувязі з шырокім выкарыстаннем пісьмовай формы беларускай мовы паўстала патрэба ўсталявання дасканалых правіл арфаграфіі. Варта адзначыць, што асноўныя нормы літаратурнай мовы пачалі складвацца стыхійна толькі ў першым дзесяцігоддзі (1906–1915 гг.) легальнага функцыянавання беларускага друку. Выданне першай беларускай газеты “Наша ніва”, вакол якой згуртаваліся нацыянальныя культурныя сілы, удзел у ёй карэспандэнтаў з розных мясцовасцей Беларусі стваралі магчымасць замацаваць у якасці норм найбольш пашыраныя моўныя з’явы. Аднак гэтыя нормы не былі апісаны і замацаваны адпаведным чынам, а таму часта парушаліся. На старонках “Нашай нівы”, як і ў іншых тагачасных выданнях, свабодна суіснавалі розныя варыянтныя формы, вытокамі якіх былі паўднёва-заходні і паўночна-ўсходні беларускія дыялекты.

Праблемы ўнармавання арфаграфічнай сістэмы і граматычнага ладу беларускай мовы неаднаразова ўздымаліся ў пачатку XX ст. беларускімі пісьменнікамі, выдаўцамі, грамадскімі дзеячамі – Ф. Багушэвічам, А. Грыневічам, Я. Коласам, Я. Купалам, А. Пашкевіч і інш. Першыя спробы стабілізацыі беларускага правапісу рабіліся ў асноўным у межах граматыкі. Вынікам стала выданне шэрагу арыгінальных прац А. Луцкевічам (“*Jak prawilna piśać pa biełarusku*”, Вільня, 1917), Б. Пачобкам (“*Hramatyka biełaruskaj mowy*”, Вільня, 1918), Я. Станкевічам і А. Луцкевічам (“*Biełaruskі prawapis*”, Вільня, 1918), Р. Абіхтам і А. Луцкевічам (“*pròsty spòsab stàcca ў karòtkim càse hràmatnym*”, Брэслаў, 1918), А. Смоліч (“*Зорка. Беларуская граматыка*”, Вільня, 1919) і інш. Гэтыя дапаможнікі вызначаліся схематызмам у распрацоўцы пытанняў правапісу, недасканаласцю граматычнай тэрміналогіі і не аказалі істотнага ўздзеяння на стан літаратурнай мовы ў цэлым. Аднак яны адыгралі станоўчую ролю ў нармалізацыі беларускай графікі і правапісу.

Але найбольш значнай і ўдала распрацаванай сярод іх стала “Беларуская граматыка для школ” мовазнаўцы і грамадска-палітычнага дзеяча Б. Тарашкевіча (адсюль і паходзіць назва “*тарашкевіца*”), выдадзеная кірыліцай і лацінкай у Вільні ў 1918 г. (з 1918 г. па 1933 г. граматыка вытрымала 6 выданняў; 7-е – факсімільнае выданне, Мінск, 1991). Гэта першая праца, у якой навукова карэктна асвятляліся такія нераспрацаваныя галіны беларускага мовазнаўства, як фанетыка, граматыка, словаўтварэнне і сінтаксіс. Яна мела пяць раздзелаў: гукі, часціны мовы, падзел слова, правапіс, сказ. Такім чынам, у сваёй працы Б. Тарашкевіч выйшаў за межы ўласна граматыкі і апісаў усе ўзроўні моўнай сістэмы з пункту погляду іх нарматыўнасці, правіл перадачы на пісьме. Ён замацаваў фанетычны прынцып для напісання галосных (перадача *акання / якання*) і марфалагічны – для перадачы зычных (за некаторым выключэннем на карысць фанетычнага прынцыпу, напрыклад, пры адлюстраванні *дзекання / цекання*, зацвярдзелага [р], прыстаўных гукаў, асіміляцыйнай мяккасці). Словы іншамоўнага паходжання Б. Тарашкевіч прапанаваў пісаць у адпаведнасці з іх вымаўленнем у той мове, з якой яны былі запазычаны: *лэзунг, Пэрсія, катэдра* і інш. Акрамя таго, аўтар распрацаваў правапіс запазычаных слоў у адпаведнасці са ступенню іх асвоенасці ў беларускай мове. Б. Тарашкевіч здолеў акрэсліць асноўныя заканамернасці беларускай літаратурнай мовы, выявіць гістарычна абумоўленую сувязь яе фанетыка-граматычных асаблівасцей з цэнтральнымі (сярэднебеларускімі) гаворкамі, якія аб’ядноўваюць у сабе найбольш агульныя і пашыраныя рысы паўночна-ўсходняга і паўднёва-заходняга дыялектаў беларускай мовы.

Зыхадам “Беларускай граматыкі для школ” Б. Тарашкевіча пачаўся працэс стабілізацыі правапісных норм беларускай літаратурнай мовы. Менавіта дзякуючы гэтай працы быў ліквідаваны частковы разнабой у школьным навучанні, выдавецкай і навуковай дзейнасці. Праўда, шэраг важных праблем у напісанні запазычаных лексем, складаных слоў, уласных найменняў не атрымалі свайго сістэмнага вырашэння. На тэрыторыі Савецкай Беларусі правапіс Б. Тарашкевіча ўпершыню папулярываўся Я. Лёсікам у яго “Практычнай граматыцы” (Мінск, 1922, ч. 1). Нормы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі развівалі таксама многія іншыя аўтары школьных падручнікаў і граматык беларускай мовы 1920–1930-х гг. (А. Багдановіч, Н. Шэўчык і А. Саломенік, І. Пратасевіч і І. Саковіч і інш.).

Важную ролю ў станаўленні нормаў беларускай мовы адыгралі лексіграфічныя працы. У першую чаргу варта вылучыць “Маскоўска-беларускі слоўнік” М. Гарэцкага і Г. Гарэцкага (Смаленск, 1918). Вялікую цікавасць у навукоўцаў сёння выклікаюць “Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік” (Коўна, 1924) В. Ластоўскага, а таксама “Беларуска-расійскі слоўнік” (Мінск, 1926) М. Байкова і С. Некрашэвіча. У 1928 г. С. Некрашэвіч і М. Байкоў выдалі грунтоўны “Расійска-беларускі слоўнік” (745 с.). Пры ўкладанні слоўніка навукоўцы карысталіся вялізнай картатэкай, якая на той час была складзеная не толькі сіламі Інбелкульту, але і соцень энтузіястаў з усёй Беларусі. С. Некрашэвіч і М. Байкоў стварылі слоўнік сапраўды жывой народнай мовы. Аднак падчас Другой сусветнай вайны гэта картатэка была страчана. Пра якасць і значнасць гэтых лексікаграфічных прац сведчыць той факт, што пасля перавыдання і сёння імі карыстаюцца мовазнаўцы, рэдактары, перакладчыкі.

З мэтай удасканалення тагачаснага беларускага правапісу 14–21 лістапада 1926 г. у Мінску была склікана Акадэмічная канферэнцыя па рэформе беларускага правапісу і азбукі, удзел у якой прынялі каля 70 беларускіх і замежных навукоўцаў, выкладчыкаў, грамадскіх дзеячаў (у тым ліку П. Бузук, Я. Лёсік, С. Некрашэвіч (Беларусь), П. Растаргуеў, П. Гарчынскі, Ю. Лазарэвіч (Расія), К. Німчынаў (Украіна), М.-Ю. Фасмер (Германія), В. Ластоўскі, М. Біржышка (Літва), Е. Блесе, К. Езавітаў, У. Пігулеўскі (Латвія), У. Жылка (Чэхія) і інш.).

На канферэнцыі грунтоўна абмяркоўваліся найбольш вострыя і спрэчныя пытанні беларускага правапісу: перадача *акання* / *якання* ў словах іншамоўнага паходжання, выкарыстанне мяккага знака для абазначэння асіміляцыйнай мяккасці зычных (напісанні тыпу *сьнег, зьзяць, дзьве, калосьсе*), пераход на лацініцу і інш. Даклады, прысвечаныя правапісу, былі абмеркаваны ўдзельнікамі канферэнцыі, а асноўныя ідэі арфаграфіі сістэматызаваліся спецыяльна створанай у кастрычніку 1927 г. Правапіснай камісіяй (С. Некрашэвіч (старшыня), А. Багдановіч (сакратар), В. Ластоўскі, П. Бузук, І. Бялькевіч, І. Луцэвіч (Я. Купала), У. Чаржынскі). Камісія правяла звыш 30 пасяджэнняў, у выніку быў падрыхтаваны і выдадзены “Беларускі правапіс (праект)” (Мінск, 1930). Якраз у гэты час на Беларусі пачалася кампанія па выкрыцці т. зв. “нацыянал-дэмакратаў”, да якой аднеслі і большасць членаў Правапіснай камісіі. Выдадзены праект правапісу так і не быў зацверджаны, а пяць з васьмі яго аўтараў былі рэпрасаваны. Замест яго калектывам супрацоўнікаў Інстытута мовазнаўства БАН быў падрыхтаваны новы “Праект спрашчэння беларускага правапісу” (Мінск, 1933). Аднак і другі праект (ліпень 1933 г.), пазбаўлены т. зв. “нацдэмаўскага ўплыву”, быў таксама адхілены з палітычных прычын.

Змена палітычнай кан’юнктуры і пераход уладаў да адкрытай русіфікатарскай палітыкі пад канец 20-х гг. ХХ ст. спынілі працэс свабоднага, натуральнага пошуку нормы, што прывяло да паспешлівага прыняцця 26 жніўня 1933 г. пастановы СНК БССР “Аб зьменах і спрашчэнні беларускага правапісу”. Над рэформай 1933 г. працавалі ўжо зусім іншыя, менш дасведчаныя ў беларускай мове людзі, сярод якіх былі нават нефілолагі і небеларусы. Адпаведна гэты правапіс ужо цалкам адлюстроўваў тэндэнцыю на збліжэнне беларускай мовы з рускай. Было спрошчана напісанне галосных *е, а* ў пераднаціскных і паслянаціскных складах: *зелень* – *злэны*; перастала перадавацца асіміляцыйная мяккасць зычных *з, с, дз, ц*: *звер* – *звер, зь лесу* – *з лесу, сьвет* – *свет, дзьверы* – *дзверы, цьвёрды* – *цвёрды*; у словах іншамоўнага паходжання зычныя, акрамя *д, т*, сталі памякчацца: *газэта* – *газета, касэта* – *касета, анекдот* – *анекдот*; мяккае *л*, наадварот, было скасавана: *плян* – *план, глёбус* – *глобус*. За выключэннем асобных слоў грамадска-палітычнай тэматыкі (*рэволюцыя, большэвік, совет, комунізм*), іншамоўныя словы падпарадкоўваліся фанетычнаму закону акання: *прафесар, сакрэт*. На аснове пастановы СНК 1933 г. Інстытут мовазнаўства БАН падрыхтаваў і выдаў (пад кіраўніцтвам А. Александровіча) “Правапіс беларускай мовы” (Мінск, 1934). Гэты варыянт літаратурнай мовы атрымаў назву “*наркамаўка*” або “*чарнушэвіца*” (паводле наркама асветы Д. Чарнушэвіча).

Такім чынам, правапіс перастаў адлюстроўваць вельмі істотныя якасці жывога беларускага вымаўлення (напрыклад, асіміляцыю цвёрдых і мяккіх, свісцячых і шыпячых), што пацягнула за сабой глыбінныя змены ў гукавым ладзе мовы. Абылася нівеліроўка

і некаторых граматычных асаблівасцей беларускай літаратурнай мовы, што таксама аддаліла яе ад жывых гаворак цэнтральнай часткі Беларусі, якія сталі асновай лексіка-граматычных і фанетычных норм. Таму мэтазгоднасць праведзенай рэформы ацэньваецца цяпер мовазнаўцамі неадназначна. Аднак даказаны навукоўцамі факт, што рэформа 1933 г. дала старт моцнай русіфікацыі літаратурнай мовы ў БССР. Гэта выклікала абурэнне беларускай інтэлігенцыі Заходняй Беларусі (у той час Заходняя Беларусь была ў складзе Польшчы).

Варта заўважыць, што афіцыйны правапісны стандарт (“наркамаўка”), гвалтоўна прыняты ў 1933 г., не быў адзіным. Беларускі класічны правапіс (“тарашкевіца”) актыўна выкарыстоўваўся беларускай дыяспарай за межамі рэспублікі. Доўгі час гэтыя дзве разнавіднасці развіваліся адасоблена адна ад адной, але ў канцы 80-х – пачатку 90 гг. (перыяд беларускага нацыянальнага адраджэння) тарашкевіца атрымала значнае пашырэнне (пераважна ў недзяржаўным друку і інтэрнэце), што прывяло да арфаграфічнай дваістасці. Аднак абодва гэтыя варыянты пісьмовай мовы і сёння далёка не дасканалыя.

Хаця паняцці “тарашкевіца” і “наркамаўка” належаць правапісу, розніца паміж імі пашыраецца не толькі на арфаграфію, але і на іншыя моўныя сістэмы:

Тарашкевіца	Наркамаўка
Арфаэнія	
1. Асіміляцыйная мяккасць перадаецца на пісьме і назіраецца пасля [j']: <i>сьнег, насенне, зьезд, раз'ём</i> (за выключэннем губных і выбухных: <i>аб'ява, ад'езд</i>)	1. Асіміляцыйная мяккасць не перадаецца на пісьме і не назіраецца пасля [j']: <i>снег, насенне, з'езд, раз'ём</i>
2. Часціца <i>не</i> і прыназоўнік <i>без</i> перад націскам мяняюцца на <i>ня</i> і <i>бяз</i> : <i>ня веру, бяз нас</i>	2. Часціца <i>не</i> і прыназоўнік <i>без</i> заўсёды пішуцца нязменна: <i>не веру, без нас</i>
3. Прыстаўныя гукі <i>в</i> і <i>г</i> ужываюцца больш шырока, асабліва ў запазычаннях: <i>Ворша, гістэрыка</i>	3. Прыстаўныя гукі <i>в</i> і <i>г</i> звычайна не ўжываюцца ў запазычаннях і геаграфічных назвах: <i>Орша, істэрыка</i>
Арфаграфія	
1. У зваротных дзеясловах перадаецца на пісьме асіміляцыя: <i>мыесься, збіраецся</i>	1. У зваротных дзеясловах не перадаецца на пісьме асіміляцыя: <i>мыешся, збіраешся</i>
2. Вымаўляецца і пішацца: <i>Слуцак, Полацак, метар, літар</i>	2. Вымаўляецца і пішацца: <i>Слуцк, Полацк, метр, літр</i>
3. У іншамоўных словах: а) гук <i>л</i> перадаецца мякка: <i>лёгіка, цыкль</i> ; б) гукі <i>з, с, н, б, п, в, м</i> у корані слова звычайна цвёрдыя: <i>сыгнал, газета</i> ; в) спалучэнні <i>іё, ыю, ію</i> : <i>трыё, радыюс</i>	3. У іншамоўных словах: а) гук <i>л</i> перадаецца цвёрда: <i>логіка, цыкл</i> (выкл.: <i>лямпа, лямант</i>); б) гукі <i>з, с, н, б, п, в, м</i> у корані слова звычайна мяккія: <i>сігнал, газета</i> ; в) спалучэнні <i>іа, ыу, іу</i> : <i>трыа, радыус</i> (выкл.: <i>радыё</i>)
4. Грэчаская літара β перадаецца як <i>б</i> : <i>барбар, Базыль</i> , а літара θ (радзей ϕ) – як <i>т, хв, п, ф</i> : <i>міт, хворма, пасоля</i>	4. Грэчаская літара β перадаецца як <i>в</i> : <i>варвар, Васіль</i> , а літара θ (радзей ϕ) – як <i>ф</i> : <i>міф, форма, фасоля</i>
5. Наяўнасць вялікай літары \check{U} : <i>да Ўльяны</i>	5. Наяўнасць вялікай літары <i>У</i> : <i>да Ульяны</i>
Марфалогія	
1. Разыходжанні ў родзе: <i>тэза, філія</i> – ж. р.	1. Разыходжанні ў родзе: <i>тэзіс, філіял</i> – м. р.
2. Назоўнікі мужчынскага і ніякага роду мн. ліку ў Д. скл. пад націскам маюць канчаткі <i>-ом / -ём</i> : <i>братом, палём</i>	2. Назоўнікі мужчынскага і ніякага роду мн. ліку ў Д. скл. пад націскам маюць канчаткі <i>-ам / -ям</i> : <i>братам, палям</i>
3. Пашыраны займеннікі <i>ягоны, ейны, іхні</i>	3. Пашыраны займеннікі <i>яго, яе, іх</i> (формы <i>ягоны, ейны, іхні</i> дапушчальны ў гутарковай мове)

Тарашкевіца	Наркамаўка
4. Назоўнікі мужчынскага і ніякага роду адз. ліку ў Р. скл. маюць пераважна канчатак -у: <i>камітэту, Менску</i>	4. Назоўнікі мужчынскага і ніякага роду адз. ліку ў Р. скл. маюць пераважна канчатак -а: <i>камітэта, Менска</i>
Лексіка	
1. Пераважаюць уласнабеларускія словы, неалагізмы і агульная з польскай мовай лексіка: <i>адсотак, хаўрус / зьвяз, пазва / пазоў, фатэль, намёт</i>	1. Пераважае агульная з рускай мовай лексіка, русізмы: <i>праэнт, саюз, павестка, крэсла, палатка</i>
2. Уласцівыя народныя формы імёнаў: <i>Юрась, Юрок, Юрка, Міхась, Алесь</i>	2. Захоўваюцца праваслаўныя кананічныя традыцыі імёнаў: <i>Юрый, Міхаіл, Аляксандр</i>
Сінтаксіс	
1. Выбар прыназоўнікаў пры кіраванні: <i>на вайне, камітэт у справах, з прычыны, на загад і інш.</i>	1. Выбар прыназоўнікаў пры кіраванні: <i>пасля вайны, камітэт па справах, па прычыне, на загадзе і інш.</i>
2. Ужыванне канструкцый <i>вучыцца + Р. скл.: вучыцца спеваў, вучыцца музыкі</i>	2. Ужыванне канструкцый <i>вучыцца + Д. скл.: вучыцца спевам, вучыцца музыцы</i>
3. Поўныя формы дзееспрыметнікаў: <i>было зробленае, былі звязаныя</i>	3. Кароткія формы дзееспрыметнікаў: <i>было зроблена, былі звязаны</i>
4. Пасля дзеясловаў <i>быць, стаць</i> ужываецца назоўнік у форме Н. скл.: <i>ён быў добры сябра</i>	4. Пасля дзеясловаў <i>быць, стаць</i> ужываецца назоўнік у форме Т. скл.: <i>ён быў добрым сябрам</i>

З аднаго боку, тарашкевіца – больш ліберальная сістэма, якая дазваляе творча падыходзіць да моўнага выбару, з другога – лінгвістычныя межы тарашкевіцы не вельмі акрэсленыя, фактычна, ледзь не кожны, хто карыстаецца тарашкевіцай, стварае індывідуальны варыянт яе нормаў.

Набліжэнне беларускай мовы да рускай было непасрэдна звязана з палітыкай савецкай дзяржавы. Так, у Канстытуцыі СССР 1927 г. быў артыкул, у якім адзначалася неабходнасць развіцця нацыянальных моў, а ў наступнай рэдакцыі 1936 г. гэтага артыкула ўжо не было. Паступова ўсталёўвалася практыка асабістай улады, таталітарны рэжым, была рэпрэсавана лепшая плеяда беларускіх навукоўцаў, пісьменнікаў, што прывяло ўрэшце да дэградацыі нацыянальна-культурнай жыцця.

Рэформа 1933 г. у многім была непадрыхтаванай і паспешлівай, што пацвярджаецца выходам у снежні 1933 г. пастановы СНК “Аб дадатках і папраўках да пастановы СНК БССР “Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу”, а пра патрэбу далейшага ўдасканалення арфаграфіі ў канцы 1930-х гг. пачаў настойліва пісаць рэспубліканскі друк. Так, у газетах “Звязда”, “Советская Белоруссия”, “Літаратура і мастацтва” публікаваліся выказванні і меркаванні па праблемах правапісу беларускіх пісьменнікаў, навукоўцаў, настаўнікаў, прадстаўнікоў шырокай грамадскасці.

У 30-я гг. партыйнымі і дзяржаўнымі органамі БССР прымаюцца заканадаўчыя акты аб пашырэнні рускай мовы ў краіне. Так, па рашэнні бюро ЦК КП (б) ад 8 сакавіка 1933 на рускую мову пераводзіцца справаводства ў арміі. Згортваецца выкладанне на беларускай мове ў сістэме адукацыі. У выніку СНК і ЦК УКП (б) ад 13 сакавіка 1938 г. прымаюць пастанову “Аб абавязковым вывучэнні рускай мовы ў школах нацыянальных рэспублік і абласцей”. З гэтага часу пачынаецца мэтанакіраванае выцясненне беларускай мовы са сферы навучальна-выхаваўчага працэсу ў школе. Нягледзячы на тое, што сацыяльныя функцыі беларускай мовы пачалі катастрафічна звужацца, у 1940 г. Камісарыят асветы ўсё ж такі стварыў Правапісную камісію, але пачатак вайны савецкага народа з нямецка-фашысцкімі захопнікамі спыніў яе дзейнасць. Аднак па-за межамі СССР, а таксама ў Беларусі падчас Другой сусветнай вайны ў моўнай практыцы працягвалі практыкаваць, развіваць і ўдасканальваць класічны правапіс, (г. зн. правапіс, прапанаваны Б. А. Тарашкевічам). У 1942 г. у Мінску прайшла мовазнаўчая

канферэнцыя, па выніках якой з’явіўся новы правапісны збор – “*Bielaŕuski pravapis*” (Miensk, 1943; у тым жа годзе крыху пазней – кірыліцай “*Беларускі правапіс*”) аўтарства А. Лёсіка.

Новы этап развіцця класічнага правапісу звязана з узнікненнем з сярэдзіны 40-х гг. XX ст. беларускай палітычнай эміграцыі, чые правапісныя пошукі рэалізаваліся ў мове СМІ, у кнігадрукаванні і асвеце. Найбольшы ўплыў на гэты працэс зрабілі такія асобы, як Я. Станкевіч і А. Адамовіч.

3.7. Развіццё і функцыянаванне беларускай літаратурнай мовы ў другой палове XX – першай чвэрці XXI ст. Асаблівасці развіцця беларускай літаратурнай мовы ў другой палове XX ст. у значнай ступені абумоўлены яе функцыянаваннем ва ўмовах канкурэнцыі з рускай мовай. У часы існавання СССР у афіцыйнай навуцы панавала тэорыя “росквіту нацыянальных моў у сацыялістычным грамадстве”, было прынята гаварыць пра “гарманічнае” беларуска-рускае двухмоўе. Аднак нацыянальна-моўная палітыка дзяржавы мела русіфікатарскі характар. У пасляваенны час на Беларусь прыехалі спецыялісты розных галін народнай гаспадаркі з іншых рэспублік Савецкага Саюза, была абвешчана палітыка інтэрнацыяналізацыі, што прывяло да пашырэння рускай мовы і размывання нацыянальнай самасвядомасці. У гэты ж перыяд аднавілася праца па ўпарадкаванні беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. У 1951 г. Арфаграфічнай камісіяй на чале з Я. Коласам быў падрыхтаваны праект новай рэформы беларускага правапісу, які прадугледжваў прынцыповыя змены ў кірунку далейшага збліжэння беларускай мовы з рускай (напрыклад, прапаноўвалася поўнасю адмовіцца ад перадачы *якання*). Аднак пасля грамадскага абмеркавання праект так і не быў прыняты.

У маі 1957 г. Савет Міністраў БССР прыняў пастанову “Аб удакладненні і частковых зменах існуючага беларускага правапісу”, якая ў пэўнай ступені супярэчыла русіфікацыйнаму вектару, зададзенаму рэформай 1933 г. У пастанове адзначалася, што “асобныя правілы арфаграфіі з’яўляюцца недасканалымі і таму не могуць служыць цвёрдым крытэрыем для адзінага і паслядоўнага напісання”, і прапаноўваліся наступныя змены: напісанне *а* на месцы *о* не пад націскам пашыралася на ўсе словы, незалежна ад іх паходжання (за выключэннем слоў тыпу *трыо, Антарыо*): *рэвалюцыя, савет, Арджанікідзе*; уводзілася напісанне *а* (*я*) у першым складзе перад націскам ва ўласных назвах славянскага паходжання (*а* таксама ў даўно запазычаных – неславянскага): *Дзяніс, Пячора, Шаўчэнка*; пашыралася адлюстраванне *дзекання / цекання* пры перадачы на пісьме ўласных найменняў: *Цімафееў* замест *Тімафееў*; сістэматызаваўся правапіс раздзяляльнага мяккага знака і апострафа, складаных слоў, падоўжаных зычных, асобных формаў назоўнікаў, дзеясловаў і лічэбнікаў.

У адпаведнасці з гэтай пастановай у 1959 г. былі выдадзены “Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”, падрыхтаваныя калектывам навуковых супрацоўнікаў Інстытута мовазнаўства АН БССР імя Я. Коласа пад кіраўніцтвам акадэмікаў К. Атраховіча (К. Крапівы) і П. Глебкі. Яны сталі першай спробай стварэння поўнага зводу беларускага правапісу. У складанні “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” прымалі ўдзел вядомыя беларускія лінгвісты М. Г. Булахаў, П. М. Гапановіч, М. П. Лобан, М. Р. Суднік, П. П. Шуба. Частковыя змены, прынятыя ў 1957 г. і выдадзеныя ў 1959 г., не з’яўляліся рэформай, а ўдакладнялі і развівалі “Правапіс беларускай мовы” 1934 г.

Аднак і ў новых “Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” засталася шмат нявырашаных праблем і супярэчнасцей, што абумовіла вялікую колькасць выключэнняў. Разам з гэтым варта заўважыць, што амаль кожная значная лексікаграфічная праца 50–80 гг. XX ст. суправаджалася пэўнымі несанкцыянаванымі навацыямі ў правапісе. Падобныя разбежнасці працавалі не на карысць кансалідацыі, раз’ядноўвалі беларусаў. Да таго ж мова была фактычна выцеснена з афіцыйнага ўжытку, у гарадах не засталася ніводнай беларускай школы, большасць сельскіх школ лічылася беларускімі толькі намінальна.

У 1958 г. былі прыняты Тэзісы ЦК КПСС і Саўміна СССР “Аб умацаванні сувязі школы з жыццём і аб далейшым развіцці сістэмы адукацыі ў краіне”, паводле якіх права выбару мовы навучання ў школе належала бацькам. Пачынаецца практыка вызвалення ад вывучэння беларускай мовы ў школах з рускай мовай навучання. Менавіта мова школьнага навучання

ў значнай ступені вызначае далейшую моўную арыентацыю і моўныя схільнасці асобы. Да таго ж у 1959 г. у Мінску М. С. Хрушчоў гаварыў: “Чым хутчэй усе мы будзем размаўляць на рускай мове, тым хутчэй пабудуем камунізм”. Такім чынам, руфікатарская палітыка дзяржавы працягвалася.

На працягу 50–80-х гг. XX ст., калі працэсы дэнацыяналізацыі грамадскага і культурнага жыцця набылі надзвычай шырокі характар, сферы выкарыстання беларускай мовы хутка звужаліся: скарачаліся тыражы беларускамоўных выданняў, беларускія школы пераводзіліся на рускую мову навучання. Беларуская мова была выцеснена з афіцыйнага ўжытку рускай мовай. Асноўнымі сферамі прымянення беларускай мовы заставаліся мастацкая літаратура, публіцыстыка, у той ці іншай ступені яна выкарыстоўвалася ў гуманітарнай навуцы, адукацыі. Не абароненая дзяржавай, беларуская мова ўступала адну пазіцыю за другой рускай мове, якая, па сутнасці, са сродку міжнацыянальных зносін ператварылася ў дзяржаўную мову рэспублікі.

Русіфікатарская палітыка органаў улады (разам з інтэнсіўнай урбанізацыяй Беларусі, з пашырэннем рускамоўных каналаў інфармацыі) мела вынікам не толькі звужэнне сфер выкарыстання беларускай мовы, але і прывяла да страты ў значнай часткі насельніцтва пачуцця каштоўнасці нацыянальнай моўнай спадчыны, да дэфармацыі нацыянальнай свядомасці. Парадаксальным з’яўляецца той факт, што ўрад не выяўляў асабістай заклапочанасці русіфікацыяй усіх сфер грамадскага жыцця, аднак імкненне выхоўваць, новую гістарычную супольнасць людзей – савецкі народ, савецкага чалавека, інтэрнацыяналіста прывяло да таго, што беларусы самі пачалі выракацца нацыянальных традыцый і звычайў, забыліся на родную мову і культуру.

Сітуацыя кардынальна змянілася ў канцы 80-х – пачатку 90-х гг. мінулага стагоддзя, калі ўзніклі новыя фактары, здольныя ўплываць на моўную сітуацыю. Працэсы дэмакратызацыі грамадства, распачатае будаўніцтва суверэннай дзяржавы абумовілі пачатак адраджэння беларускай мовы. Так, у 1989 г. была распрацавана рэспубліканская праграма “Родная мова” і ўтворана Таварыства беларускай мовы імя Ф. Скарыны (ТБМ), якое ўзначаліў народны пісьменнік Беларусі Н. Гілевіч. У гэты час пачынаюць адкрывацца класы і дашкольныя дзіцячыя ўстановы з беларускай мовай навучання, спыняецца перавод школ на рускую мову. На беларускай мове працуюць вышэйшыя і спецыяльныя навучальныя ўстановы, міністэрствы і іншыя дзяржаўныя органы. У многіх установах адкрываюцца курсы па вывучэнні беларускай мовы.

У адпаведнасці з прынятым Вярхоўным Саветам БССР Законам “Аб мовах у Беларускай ССР”, 26 студзеня 1990 г. беларускай мове быў нададзены статус дзяржаўнай, які прадугледжваў найперш аднаўленне яе ў сферы афіцыйна-справавога ўжытку і адукацыі. Дзякуючы намаганням інтэлігенцыі, дзейнасці ўстаноў асветы, культуры, творчых саюзаў, роля беларускай мовы ў жыцці грамадства значна ўзрасла. Пашырыліся яе функцыі ў сістэме адукацыі – працягвалася практыка пераводу школ і дашкольных дзіцячых устаноў на беларускую мову навучання. Дзяржаўная падтрымка беларускамоўных выданняў, сродкаў масавай інфармацыі значна павялічыла аб’ём камунікацыі на беларускай мове. Пры гэтым правы нацыянальных меншасцей у Законе “Аб мовах у Беларускай ССР” былі ўлічаны ў поўнай меры, а руская мова абвешчана мовай міжнацыянальных зносін.

У ліпені 1990 г. была прынята Дэкларацыя аб дзяржаўным суверэнітэце Беларускай ССР. У гэтым заканадаўчым акце адзначалася, што Беларусь стварае нацыянальную сістэму адукацыі, культуры і інфармацыі. У верасні 1990 г. пастановай Савета Міністраў была зацверджана “Дзяржаўная праграма развіцця беларускай мовы і іншых нацыянальных моў у БССР”, якая прадугледжвала правядзенне ў 1990–2000 гг. комплексу мерапрыемстваў, скіраваных на выкананне “Закона аб мовах”. А гэта актуалізавала праблемы кадыфікацыі правапісу, таму ў названую праграму быў ўнесены адпаведны пункт. Найбольш часта аб’ектамі дыскусіі ў тагачасным перыядычным друку па праблемах арфаграфіі былі такія пытанні, як абазначэнне на пісьме асіміляцыйнай мяккасці зычных, правапіс *не / ня, без / бяз*, правапіс *і / й*, правапіс іншамоўных слоў і інш. Наступным лагічным крокам стала арганізацыя

і правядзенне 19–20 лістапада 1992 г. Інстытутам мовазнаўства імя Я. Коласа АН Беларусі сумесна з Міністэрствам адукацыі, Саюзам пісьменнікаў, Таварыствам беларускай мовы імя Ф. Скарыны Рэспубліканскай навуковай канферэнцыі “Праблемы беларускага правапісу”. У жніўні 1993 г. Савет Міністраў Рэспублікі Беларусь прыняў пастанову “Аб удасканаленні правапісу беларускай літаратурнай мовы”, у адпаведнасці з якой была створана Дзяржаўная камісія па ўдакладненні беларускай арфаграфіі. У яе ўвайшлі Я. І. Брыль, Н. С. Гілевіч (старшыня), В. В. Зуёнак, А. К. Клышка, А. А. Крывіцкі, В. П. Лемцюгова, І. Я. Лепешаў, Г. М. Малажай, А. Я. Міхневіч, І. Я. Навуменка, А. І. Падлужны, Б. І. Сачанка, Л. К. Сухнат, Г. А. Цыхун, Л. М. Шакун, П. П. Шуба, М. Г. Яленскі, А. С. Яскевіч, М. С. Яўневіч.

Дзяржаўная камісія прызнала, што існуючыя правілы беларускага правапісу ў цэлым зацвярджаюць функцыянаванне пісьмовай мовы ва ўсіх сферах выкарыстання, не патрабуюць кардынальных змен, і рэкамендавала Акадэміі навук і Міністэрству адукацыі Рэспублікі Беларусь падрыхтаваць да выдання новую рэдакцыю “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”, дзе былі б улічаны выказаныя прапановы, а таксама патрэбы сучаснай моўнай практыкі. У прыватнасці, было рэкамендавана: пашырыць фанетычны прынцып пісьма як у лексіцы спрадвечна беларускай (напісанне мяккага знака для перадачы асіміляцыйнай мяккасці, падпарадкаванне правілу *якання* слоў тыпу *дзевяты*), так і ў словах іншамоўнага паходжання (перадача канцавых спалучэнняў *-эр, -эл(ь)* у ненаціскным становішчы праз *-ар, -ал(ь)*; напісанне *ў* у выпадках тыпу *ва ўніверсітэце, правесці ўніфікацыю*; пашырыць напісанне мяккага знака: *сведчыць, астраханскі, разьюшаны* і інш.

Аднак ужо 14 мая 1995 г. адбыўся агульнарэспубліканскі рэферэндум, па выніках якога быў прыняты закон аб наданні рускай мове статусу дзяржаўнай нараўне з беларускай. Зноў наша мова была вымушана канкурыраваць з рускай. Прычым, дэ-юрэ замацаванае двухмоўе дэ-факта абарачаецца актыўным выкарыстаннем толькі адной з дзвюх дзяржаўных моў – рускай. Рэферэндум паказаў, на якім узроўні культурнага развіцця знаходзіцца наша грамадства. Ва ўсіх славянскіх краінах у якасці адзіных дзяржаўных моў юрыдычна зацверджаны мовы тытульных нацый. Выключэнне складае Беларусь.

У такіх складаных умовах на працягу 1997–1998 гг. навуковы калектыў у складзе А. І. Падлужнага, А. Я. Міхневіча, А. М. Цясевіч, М. С. Яўневіча, П. П. Шубы, А. А. Крывіцкага падрыхтаваў праект новай рэдакцыі “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”. Аднак праца была ў цэлым негатыўна ацэнена грамадскасцю (артыкулы А. Каўруса, Д. Паўлаўца, П. Сцяцко, водгукі кафедры беларускага мовазнаўства Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта і інш.).

На завяршальным этапе падрыхтоўкі новай рэдакцыі “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” і распрацоўкі праекта Закона Рэспублікі Беларусь “Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” 18 студзеня 2006 г. Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь была створана рабочая група, якая пад навуковым кіраўніцтвам доктара філалагічных навук прафесара В. І. Іўчанкава і доктара філалагічных навук прафесара А. А. Лукашанца канчаткова дапрацавала “Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” з улікам заўваг і пажаданняў, што былі зроблены ў час іх неаднаразовага абмеркавання.

Такім чынам, вынікам шматгадовай працы беларускіх навукоўцаў стала падпісанне Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь 23 ліпеня 2008 г. Закона “Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”, які ўступіў у дзеянне з 1 верасня 2010 г. Гэтым заканадаўчым актам быў устаноўлены двухгадовы тэрмін, на працягу якога старыя і новыя правілы ўжываліся паралельна. У адпаведнасці з Законам дзяржаўныя органы, іншыя арганізацыі, грамадзяне Рэспублікі Беларусь, а таксама замежныя грамадзяне і асобы без грамадзянства, якія пастаянна пражываюць або часова знаходзяцца на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь, павінны кіравацца “Правіламі беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” ва ўсіх сферах і пры выкарыстанні на пісьме беларускай мовы.

Паводле Закона “Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”, асноўныя новаўвядзенні ў сферы беларускага правапісу зводзяцца да наступнага:

- напісанне *a* ў ненаціскным становішчы на канцы запазычаных слоў тыпу *адажыя, імпрэсарыя, Токіа, Ватэрлоа*;
- напісанне *a* ў ненаціскных фіналях запазычаных слоў (акрамя ўласных імёнаў іншамоўнага паходжання): *грэйдар, лідар, камп'ютар, шніцаль*;
- пашырэнне напісання *я* ў першым складзе перад націскам: *дзявяты, сямнаццаць, пяцьдзясят, шэсцьдзясят*;
- напісанне *a* ў корані складанаскарочаных слоў тыпу *прафкам, выканкам, селькар, газпрам*;
- упарадкаванне напісання канцавога *э* ў запазычаных словах: *купэ, рэзюмэ, рэнамэ, кашнэ*;
- уніфікацыя напісання прыметнікаў на *-ск(-і)*, утвораных ад уласных назваў: *чань-чунскі, цянь-шанскі* (пішуцца, як і *любанскі, астраханскі*);
- пашырэнне напісання *ў* “нескладовага” ў словах іншамоўнага паходжання: *для ўніята, ва ўніверсітэце, раўнд, фаўна*;
- пашырэнне ўжывання вялікай літары *ў* назвах органаў дзяржаўнай улады, вышэйшых дзяржаўных і рэлігійных пасадаў, а таксама *ў* назвах знамянальных падзей і дат: *Старшыня Канстытуцыйнага Суда Рэспублікі Беларусь, Савет Міністраў Рэспублікі Беларусь, Далай-Лама; Нараджэнне Хрыстова, Дзяды*;
- пашырэнне напісання прыстаўкі *су-* ў словах са значэннем сумеснасці, узаемнай сувязі з тым, што названа матывавальнай асновай: *суграмадзяне, суродзіч, сунаймальнік, супалімер*;
- спрашчэнне правіл пераносу: *дзя-ці-нства, дзя-цін-ства, дзя-цінс-тва, дзя-цінст-ва* і інш.

Гэты заканадаўчы акт быў успрыняты навуковай грамадскасцю неадзначна. На думку ж яго аўтараў, Закон “садзейнічае стабілізацыі правапісных нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы, забяспечвае захаванне адзінага моўнага рэжыму ў школьным навучанні і адзінства друкаваных беларускамоўных выданняў, што павышае прэстыж беларускай мовы ў грамадстве як дзяржаўнай мовы Рэспублікі Беларусь”.

Аднак і на сённяшні дзень праблема захавання нацыянальнай мовы беларусаў вельмі актуальная. Беларуская мова не з’яўляецца рэальным паўнаважным сродкам камунікацыі беларусаў, хаця мае для гэтага увесь неабходны інструментарый. Наша мова ўключана ЮНЕСКА (спецыялізаваная ўстанова ААН па пытаннях адукацыі, навукі і культуры) у спіс моў, якім пагражае заняпад і забыццё. Пры працяглай жа незапатрабаванасці мова набывае элементы штучнасці, нежыццёвасці (часам “смешнасці”), уласцівыя т. зв. мёртвым мовам, магчымасць далучэння да якіх для беларускай мовы зусім не выключана без кардынальных зменаў у сучаснай моўнай палітыцы Беларусі. Некаторыя даследчыкі лічаць, што наша мова можа пайсці па шляху развіцця ірландскай мовы. Юрыдычна ірландская і англійская мовы ў Рэспубліцы Ірландыя маюць статус дзяржаўных, а фактычна адбываецца скарачэнне функцый ірландскай мовы аж да змярцвення.

У Беларусі назіраюцца парадаксальныя рэчы: мова нацыянальнай меншасці (расіяне) з’яўляецца мовай нацыянальнай большасці (беларусы). Тым не менш сёння наша мова – гэта поліфункцыянальная мова, якая здольна паспяхова вырашаць усе камунікатыўныя задачы грамадства. Нягледзячы на неспрыяльныя сацыяльна-палітычныя ўмовы, у якіх часта аказвалася беларуская літаратурная мова, развіццё на ёй розных жанраў мастацкай, публіцыстычнай, навуковай літаратуры не спынялася на працягу ХХ – першай чвэрці ХХІ ст. Дзякуючы рознабаковай творчасці майстроў слова, вучоных наша мова стала здатнай для таго, каб ствараць на ёй самыя разнастайныя па характары і змесце творы. На беларускай мове выдадзены шматтомныя галіновыя энцыклапедыі, слоўнікі (тлумачальныя, перакладныя, гістарычныя, этымалагічныя і інш.), граматыкі, манаграфіі, на ёй існуе багатая і самабытная мастацкая і публіцыстычная літаратура. І яшчэ адзін парадокс: у той час, як у 60–70-я гг. ХХ ст. у нашай краіне скарачалася колькасць чытачоў беларускай літаратуры, яна выйшла на сусветную арэну. Дастаткова сказаць, што ў 80-я гг. мінулага стагоддзя творы В. Быкава былі самымі перакладальнымі ў свеце на замежныя мовы. Сёння беларуская мова шырока

выкарыстоўваецца ў такіх сферах, як мастацтва, культуразнаўства, філалогія, гісторыя, у сродках масавай інфармацыі. І паказальным з’яўляецца той факт, што мова тытульнай нацыі актыўна асвойвае новыя галіны камунікацыі – інтэрнэт-прасторы, канфесійную сферу, сферы маркетынгу і рэкламы. А значыць, наша мова развіваецца, удасканальваецца і не губляе сваіх правоў. І вялікая інтэлектуальная, духоўная спадчына, створаная на ёй, не будзе страчана для нашчадкаў. І як слушна заўважыў Б. А. Плотнікаў, “ніводная цывілізацыя не можа дапусціць ўжо зафіксаванага ў літаратуры, на пісьме інтэлектуальнага і духоўнага багацця, якое разышлося па ўсім свеце і вывучаецца не толькі беларусамі. Пры глыбокім і арганічным укараненні роднай мовы ў жыццё беларусаў не толькі павялічваецца колькасць прыхільнікаў беларускай мовы, але істотна ўзвысіцца іх чалавечая годнасць у нацыянальным абліччы”. Інакш кажучы, сёння беларуская літаратурная мова – адна з багатых і развітых моў свету.

ТЭМА 2. ЛЕКСІЧНАЯ СІСТЭМА БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ. БЕЛАРУСКАЯ НАВУКОВАЯ ТЭРМІНАЛОГІЯ

1. Лексіка і лексікалогія.

Лексіка (ад грэч. *lexikos* ‘які адносіцца да слова, слоўнікавы’) – 1) слоўнікавы склад мовы; 2) сукупнасць слоў мовы, аб’яднаных пэўнымі крытэрыямі: *літаратурная лексіка, дыялектная лексіка, кніжная лексіка, стылістычна нейтральная лексіка* і інш. Сінонімамі да слова “лексіка” выступаюць таксама *лексікон, лексічны склад, слоўнікавы склад*.

Лексікалогія (ад грэч. *lexikos* ‘які адносіцца да слова, слоўнікавы’ і *logos* ‘слова, вучэнне’) – раздзел мовазнаўства, у якім вывучаецца лексіка як сукупнасць слоў мовы.

У адрозненне ад фаналогіі, марфалогіі і сінтаксісу, якія лічацца закрытымі сістэмамі, лексіка з’яўляецца адкрытым і найбольш пранікальным сегментам мовы. З аднаго боку, яна вельмі аператыўна рэагуе на тэны змены, якія адбываюцца ў жыцці грамадства (так узнікаюць новыя словы – *даларызацыя, фэйсбук, стрэтчынг, квэст*), а з другога – захоўвае тое, што на працягу доўгага часу фарміравалася, развівалася і ўдасканальвалася ў нашай мове (яе асноўны слоўны фонд).

У лексіцы ў сваю чаргу праяўляюцца вынікі моватворчай дзейнасці асобных носьбітаў мовы – асабліва пісьменнікаў, журналістаў, вучоных-мовазнаўцаў і ўсіх, хто прафесійна звязаны са словам. Калі, напрыклад, стварэнне якога-небудзь новага гука ці новай граматычнай формы будзе ўспрымацца як недарэчнасць або недастатковае валоданне мовай, то лексічныя наватворы пастаянна ўзнікаюць у нашым маўленні для абазначэння новых з’яў і прадметаў. Прычым частка гэтых наватвораў з цягам часу замацоўваецца ў літаратурнай мове, асабліва калі ёсць пільная грамадская патрэба ў такіх словах і калі яны створаны ўдала: *мілагучны, адлюстроўваць, светапогляд, святар, вернік* і інш.

Яшчэ адным паказчыкам адкрытасці слоўніка мовы да ўсяго новага з’яўляецца тое, што менавіта на лексічным узроўні адбываецца запазычванне з іншых моў (запазычваюцца словы, а не гукі, марфемы, сказы): *бартар, брэнд, рэйтынг, шоу, брыфінг, кемпінг, спонсар* і інш.

Паводле падлікаў навукоўцаў, у нашай рэчаіснасці існуе больш за чатыры мільёны натуральных і створаных чалавекам прадметаў. Незлічонасць моўных адзінак слоўнікавага складу мовы – адметная асаблівасць лексікі, бо колькасць элементарных адзінак на фаналагічным і марфалагічным узроўнях (г. зн. гукаў, марфем) з’яўляецца больш абмежаванай.

2. Лексіка беларускай мовы паводле паходжання.

2.1. Спрадвечна беларуская і запазычаная лексіка. Лексіка беларускай мовы складалася, няспынна развівалася і ўдасканальвалася на працягу многіх стагоддзяў. І таму натуральна, што яна ўбірала набыткі розных гістарычных эпох і перыядаў, адлюстроўваючы ўсе змены ў грамадскім, гаспадарчым жыцці і побыце, што адбываліся ў той час. У выніку адны словы дайшлі да нас з часу індаеўрапейскага¹ і агульнаславянскага моўнага адзінства,

¹ Размежаваць індаеўрапейскія і агульнаславянскія словы паводле паходжання даволі цяжка.

другія належаць да часоў усходнеславянскай еднасці, трэція ўзніклі ў перыяд фарміравання беларускай народнасці і нацыі, г. зн. належаць толькі беларускаму народу, з'яўляюцца ўласнабеларускімі словамі. Усе гэтыя тры пласты лексікі нашай мовы прынята ў мовазнаўстве лічыць спрадвечна беларускімі словамі.

Але не адна мова не існуе ізалявана, кожная з іх па розных прычынах судакранаецца з іншымі мовамі. Таму ў лексічным запасе пэўнай мовы, у тым ліку і беларускай, апрача спрадвечна беларускай лексікі, выкарыстоўваюцца запазычаныя словы, што прыйшлі ў нашу мову з блізкароднасных славянскіх і неславянскіх моў.

2.2. Агульнаславянская (праславянская) лексіка. Найбольш старажытны пласт беларускай лексікі складаюць словы агульнаславянскай, або праславянскай, мовы, якія ўзніклі ў агульнаславянскі перыяд, г. зн. ад пачатку III тыс. да н. э. да сярэдзіны I тыс. н. э. і з'яўляюцца агульным здабыткам усіх славянскіх народаў. Агульнаславянская мова, апрача таго, ужо мела ў сваёй спадчыне многія індаеўрапейскія словы, якія абазначалі жыццёва важныя і агульнавядомыя прадметы і паняцці: *маці, брат, сястра, дзед, гара, вада, новы*. Да індаеўрапейскіх па паходжанні адносяцца словы, блізкія паводле гукавога складу, з аднолькавымі ці блізкімі значэннямі, якія ўжываюцца не толькі ў славянскіх мовах, але і заходнееўрапейскіх і індыйскіх мовах, напрыклад, *дом* (рус. *дом*, укр. *дім*, пол. *dom*, чэш. *dům*, балг. *дом*, серб. *дом*, ст.-слав. *домъ*, праслав. *domъ*, ст.-інд. *dāmas* 'дом', авест. *dam-*, грэч. *domos*, лац. *domus*), *неба* (рус. *небо*, укр. *небо*, пол. *niebo*, чэш. *nebe*, балг. *небѐ*, серб. *небо*, ст.-слав. *небо*, праслав. *nebo*, грэч. *perhos* 'туман, хмара', лац. *nebula* 'туман', ням. *Nebel* 'туман', ст.-інд. *nābhas* 'туман, пара, неба'), *мыш* (рус. *мышь*, укр. *миша*, пол. *mysz*, чэш. *tuř*, балг. *мишка*, серб. *миш*, ст.-сл. *мышь*, прасл. *туřь*, лац. *mus*, грэч. *mūs*, ст.-в.-ням. *mūs*, англ. *mouse*, ст.-інд. *mīś-*) і інш.

У колькасных адносінах агульнаславянскі пласт даволі невялікі: ён ахоплівае прыкладна 2000 слоў. Паводле семантыкі ў агульнаславянскай лексіцы выразна акрэсліваюцца розныя тэматычныя групы:

– назвы асоб паводле сваяцкіх адносін, роднасці, прафесійнай дзейнасці: *унук, сват, ткач, ганчар, жнец, воін*;

– назвы частак цела чалавека: *галава, нос, рот, шыя, рука, нага, калена, валасы, барада, чалавек*;

– назвы адрэзкаў часу: *восень, вясна, зіма, лета, раніца, год*;

– назвы геаграфічных аб'ектаў і з'яў прыроды: *зямля, вада, дождж, возера, рака, раса, бура, мароз, бераг*;

– назвы расліннага свету: *лес, бор, дуб, клён, ліпа, елка, ясьень, бяроза, лаза, грыб, сліва, яблыня, маліна, жыта, ячмень, пшаніца, гарох*;

– назвы жывых істот: *каза, конь, кот, заяц, бабёр, бык, ліса, карова, гусь, салавей*;

– назвы прылад працы: *барана, каса, молат, піла, саха, серп, лапата, іголка*;

– назвы прадуктаў харчавання: *блін, хлеб, каша, піва, сок, малако, мёд, мука, сала, масла, квас*;

– назвы пабудоў і іх частак: *харомы, двор, гумно, акно, печ, парог*;

– назвы прадметаў побыту: *стол, бочка, вядро, сіта, палатно*;

– назвы з'яў грамадска-палітычнага жыцця: *дзяржава, дружына, войска, полк, воласць, вёска, племя*;

– назвы абстрактных паняццяў: *воля, праўда, памяць, навука, надзея, радасць, розум, страх*;

– назвы колераў, якасцей: *зялёны, жоўты, чырвоны, горкі, салодкі, добры, вялікі, малы, малады, цвёрды, цёплы*;

– назвы дзеянняў: *везці, несці, жыць, класці, месці, піць, жаць, ткаць, малаціць*;

– назвы лікавых велічынь: *чатыры, пяць, дзесяць*;

– займеннікі: *вы, яны, сам, мой, наш*;

– невытворныя прыназоўнікі і злучнікі: *аб, пад, над, за, да, перад, у, і, а, бо*.

Па частотнасці ўжывання агульнаславянскія словы найбольш актыўныя ў мове. На іх аснове фарміраваўся і да нашых часоў няспынна ўзбагачаецца лексічны склад сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

2.3. Усходнеславянская лексіка. Пасля распаду агульнаславянскага адзінства з VI ст. і да XIII–XIV стст. актыўна ствараўся пласт усходнеславянскай лексікі, якая пазней стала агульным набыткам беларускай, рускай і ўкраінскай моў. Гэты пласт значна большы па колькасці слоў і больш разнастайны паводле семантыка-словаўтваральных элементаў у параўнанні з папярэднім, агульнаславянскім. Усходнеславянскія паводле паходжання словы, як правіла, не сустракаюцца ў лексіцы іншых славянскіх (паўднёвых, заходніх) моў, хоць у сваёй большасці ўзніклі на базе агульнаславянскага моўнага матэрыялу. Усходнеславянскія словы актыўна папаўнялі розныя тэматычныя групы:

- назвы людзей паводле заняткаў, роднасці: *ганец, пісар, каваль, конюх, пастух, бацька, дзядзька, пляменнік, падчарка*;
- назвы частак цела чалавека: *тулава, шчака, кулак, загрывак*;
- назвы з часавымі значэннямі: *сёння, пасля, цяпер*;
- назвы расліннага свету: *асака, куст, сад, ліст, карань, кара, хмель, крон, вяз*;
- назвы птушак, звяроў, свойскіх жывёл: *верабей, галка, жаваранак, зяблік, каршун, снягір, гадзюка, камар, жук, шэрышань, сабака, ягня, выдра*;
- назвы бытавых прадметаў і гаспадарчых прылад: *багор, калун, вяроўка, качарга, лыжка, самавар, клін, кузня, долата, воз, колы, лодка, сані, борць, воск, рой, сетка*;
- назвы страў, прадуктаў харчавання: *корж, пірог, калач, цеста, брага*;
- назвы грамадска-палітычнага характару: *сям'я, пасол, слуга, дань, вотчына*;
- назвы абстрактных паняццяў: *веліч, правільнасць, сутнасць, давер, загана*;
- назвы колераў, якасцей, уласцівасцей: *буры, карычневы, сізы, бойкі, дрымучы, зоркі, каравы, цёмны, харошы*;
- назвы дзеянняў, працэсаў: *бурліць, брадзіць, кіпяціць, калыхаць, рухнуць, араць, сеяць, касіць*;
- лічэбнікі: *сорак, дзевяноста*.

Як бачым, ранейшыя лексіка-семантычныя групы слоў узбагаціліся новымі назвамі, што адлюстроўвалі рэаліі эпохі. Адначасова ўсходнеславянская лексіка значна папоўнілася новымі словамі ў выніку ўскладнення і змянення сэнсавай структуры слоў, што існавалі яшчэ ў перыяд агульнаславянскага адзінства. Напрыклад, слова *зямля* з першапачатковымі значэннямі, 'глеба', 'дол' набыло шэраг дадатковых значэнняў: 1) 'дзяржава', 2) 'народ', 3) 'уладанне', 4) 'свет', а таксама стала базай для вытворных слоў *зямлянін, земскі, зямец*. Ускладнілася семантычная структура напачатку адназначнага слова *праўда* 'справядлівасць', у якім развіліся наступныя значэнні: 1) 'добрае імя', 2) 'абяцанне', 3) 'прысяга', 4) 'пастанова', 5) 'закон', 6) 'дагавор', 7) 'апраўданне'. Адначасова ад слова *праўда* ўзніклі вытворныя *праведны, праведна, праведнік*.

Словы, якія ўзніклі ў агульнаславянскі перыяд, мелі неаднолькавую будучыню. Адны з іх набылі розныя значэнні ў беларускай, украінскай, рускай мовах, другія маглі страціцца ў якой-небудзь з гэтых моў або змяніць сваю семантыку ці фанетычнае аблічча ў параўнанні з першапачатковым. Пераважная большасць усходнеславянскіх слоў утворана ад асновы ці кораня агульнаславянскіх з дапамогай сваіх словаўтваральных афіксаў або бязафіксным спосабам.

Усходнеславянская лексіка разам з агульнаславянскай складае самую значную і самую ўстойлівую частку слоўнікавага багацця беларускай мовы.

2.4. Уласнабеларуская лексіка. Спецыфіку лексічнай сістэмы беларускай мовы складаюць, безумоўна, уласнабеларускія словы, якія адносяцца да перыяду фарміравання і самастойнага развіцця беларускага народа – з XIII–XIV стст. да нашых дзён. Лексічны склад беларускай мовы ў гэты час, захаваўшы багатую агульнаславянскую і ўсходнеславянскую спадчыну, няспынна і вельмі актыўна папаўняўся новымі словамі, якія ўтварыліся на базе

наяўных слоў, напрыклад: *араты, асілак, вадзянік, вайсковец, берасцянка, гарлачык, пралеска, надвячорак, красавік, будынак*.

Апрача далейшага колькаснага павелічэння традыцыйных лексіка-семантычных груп, інтэнсіўна фарміруюцца новыя, асабліва тыя, што звязаны з разумовай, духоўнай сферай жыцця, з набыццём жыццёвага вопыту і новых ведаў, напрыклад:

– назвы атмасферных з’яў і паняццяў: *заранка, золак, надвор’е, спёка, цемра*;

– назвы часавых і прасторавых паняццяў: *прадвесне, сакавік, травень, летась, аселіца, палетак, прыгуменне, прастора*;

– назвы абстрактных паняццяў: *абавязак, абставіны, абсяг, асяроддзе, водгулле, вытрымка, замова, замець, звычай, засень, мера, летуценне, пакута, помста, поспех, пяшчота, цяжар*;

– назвы тэрміналагічнага характару: *асяродак, байка, ваганні, выказнік, дзейнік, пытальнік, клічнік, прымаўка, разлік, рух, суквецце, пялёсткі, голанасенныя, павойныя*;

– назвы дзеянняў, працэсаў, псіхічнага стану: *абняславіць, адказаць, адлюстраваць, бачыць, дазволіць, жадаць, крануць, пакутаваць, сачыць, спачываць, стамляцца, спачуваць, хіліць, выхоўваць, клапаціцца*.

Да ўласнабеларускіх адносяцца словы *бусел, будаваць, ачуняць, гаспадар, сяліба, сейбіт, гаворка, гушчар, здань, абрус, волат, лазня, клопат, алешнік, вясёлка, хвароба, хустка* і інш.

Уласнабеларускія словы маюць выразныя фанетычныя і граматычныя прыметы:

1) наяўнасць поўнагалосся: *вароты, загародка, кароткі, вораг, салодкі, серада, пасярод*; 2) прыстаўныя гукі: *аржаны, імгненне, імклівы, іржышча, імішарына, імжа, вудзільна, вуголле, водгулле, вокліч, вокладка, ворыва*; 3) спалучэнні *ры, лы*: *дрыжаць, крывавы, крышыць, трывога, глыток, грымоты, грымучы*.

Уласнабеларускімі лічацца словы, утвораныя ад агульнаславянскіх і ўсходнеславянскіх каранёў: *аўторак, варожка, вестка, сцежка, пустка, спявак, слухач, творца, красамоўства, частка* і інш. Да ўласнабеларускіх слоў адносяцца калькі з рускіх словаўтваральных мадэляў: *адзінкавы, аглядальнік, асветнік, безадаказнасць, выбраннік, вызначальнік, выпрабавальнік, гуртковец, першасны, другасны, невычэрпны, незалежнасць, пазнавальны, пераўтваральнік, самадзейны, супрацоўніцтва, тоесны*.

Своеасабліваю групу ўласнабеларускай лексікі складаюць *безэквівалентныя словы*, якія не маюць аднаслоўных эквівалентаў (адпаведнікаў) у іншай мове ці мовах. Напрыклад, безэквівалентнымі ў рускамоўным дачыненні з’яўляюцца словы *абапал, брыль, гарбарня, гута, дасюль, знічка, кажан, кафлярня, квадра, кнігарня, паўтраця, прысвятак, чыгунка*. Гэтыя словы паказваюць не толькі на моўную непаўторнасць і ўнікальнасць, але і найперш на самабытнасць і адметнасць культуры і менталітэту беларускага народа.

Нярэдка слова не мае аднаслоўных эквівалентаў у іншай мове (мовах) таму, што называе спецыфічнае, характэрнае толькі для культуры пэўнага народа паняцце. Напрыклад, словы *дзядзькаванне, лявоніха, талака* з’яўляюцца безэквівалентнымі ў рускамоўным дачыненні, таму што рэаліі, абазначаныя гэтымі беларускімі словамі, не маюць месца ў жыцці нашых усходніх суседзяў. У такіх выпадках пераклад робіцца апісальна, праз амаль энцыклапедычнае тлумачэнне паняцця: *дзядзькаванне* – ‘старый обычай белорусских панов отдавать своих сыновей на воспитание в крестьянские семьи’; *лявоніха* – ‘белорусский народный танец, музыка к этому танцу’; *талака* – ‘коллективная помощь, работа сообща’.

Яшчэ адна прычына ўзнікнення лексічнай безэквівалентнасці – непадобнасць словаўтваральных сістэм розных моў. Словаўтварэнне беларускай мовы адметнае і адрозніваецца наяўнасцю дзеяслоўнага словаўтваральнага тыпу з агульным значэннем ‘працягласць або мнагакратнасць дзеяння’, выражанага прэфіксам *папа-*: *папахадзіць, папаездзіць, папакрычаць*. Паколькі ў рускай мове няма прэфікса з такім жа значэннем, падобныя дзеясловы на рускую мову перадаюцца двума (некалькімі) лексічнымі адзінкамі: *папахадзіць* – ‘ходит длительное время’, *папаездзіць* – ‘ездит долго, неоднократно’, *папакрычаць* – ‘кричат долго, неоднократно’. Такі самабытны словаўтваральны тып не адзінкавы. Можна назваць яшчэ наступныя: са значэннем празмернага праяўлення прыкметы:

замалады – ‘слишком молодой’, *задоўгі* – ‘слишком длинный, долгий’, *зашырокі* – ‘слишком широкий, несколько широкий’, *завялікі* – ‘чрезмерно большой’, *зацесны* – ‘чересчур тесный’; са значэннем станаўлення прыметы: *паскупець* – ‘стать скупым или более скупым’, *пазванчэць* – ‘стать более звонким’, *парухавець* – ‘стать подвижнее, живее’, *паглыбець* – ‘стать глубже’, *палагадзець* – ‘стать более добродушным, покладистым’.

Асноўнай крыніцай папаўнення лексічнага складу беларускай мовы ўласнабеларускай лексікай была і застаецца да нашых дзён агульнанародная мова беларусаў з яе шматлікімі гаворкамі. Самабытныя беларускія словы складаюць нацыянальную спецыфіку лексічнай сістэмы сучаснай беларускай літаратурнай мовы: *верас*, *ветразь*, *журавіны*, *маладзік*, *неруш*, *жнівень*, *лістапад*, *поўня*, *пястун*. Такія словы разам з геаграфічнымі назвамі *Мінск*, *Нясвіж*, *Нарач*, *Полацк*, *Прыпяць*, *Свіцязь*, *Сож* адлюстроўваюць асаблівасці жыцця і быту беларускага народа, робяць яе выразнай, каларытнай і вобразнай.

2.5. Запазычаныя словы ў беларускай мове. Апрача спрадвечнай беларускай лексікі, у слоўнікавым складзе нашай мовы нямала запазычаных слоў, якія ўвайшлі ў яе з іншых славянскіх і неславянскіх моў. Засваенне любой мовай чужых слоў – натуральны працэс, вынік эканамічных, палітычных і культурных сувязей з іншымі народамі, сведчанне цесных моўных кантактаў. Запазычванне з адной мовы ў другую адбываецца двума шляхамі: вусным, г. зн. праз непасрэдныя кантакты з носьбітамі іншай мовы, і пісьмовым, г. зн. праз навуковую, мастацкую літаратуру, афіцыйныя дакументы, перапіску. Самымі шматлікімі ў беларускай мове з’яўляюцца запазычанні з польскай, лацінскай і нямецкай моў.

Запычанні бываюць непасрэдныя, з мовы ў мову, і апасродкаваныя, з дапамогай моў-пасрэдніц. Напрыклад, у беларускую мову з лацінскай або нямецкай праз пасрэдніцтва польскай мовы трапілі словы *грамата*, *гатунак*, *герб*, *глах*, *кагорта*, *каморнік*, *клямка* і інш. Яшчэ больш моў-пасрэдніц удзельнічала пры запазычванні грэчаскага паводле паходжання назоўніка *аптэка* (ад грэч. *apotheke* ‘склад’), які трапіў у лацінскую мову (*apotheca*), пасля ў польскую (*apteka*). Турэцкае слова *kavun* спачатку ўвайшло ва ўкраінскую (*кавун*), а затым у такім жа фанетычным і графічным афармленні ў беларускую мову.

Працэс запазычвання праходзіў ва ўсе гістарычныя перыяды, г. зн. у індаеўрапейскі, агульнаславянскі, усходнеславянскі, уласна беларускі. І выкліканы ён перш за ўсё гістарычнымі прычынамі, бо народы заўсёды падтрымлівалі паміж сабой гандлёвыя, культурныя сувязі, а вусныя і пісьмовыя помнікі адлюстроўвалі вайсковыя справы, навукова-тэхнічныя адкрыцці і дасягненні. Запазычаныя словы найчасцей прыходзілі ў мову як новыя назвы разам з новымі рэаліямі і паняццямі. Напрыклад, пашырэнне матэматычных, астранамічных, медыцынскіх ведаў выклікала прыток адпаведных запазычанняў з грэчаскай мовы: *асіметрыя*, *гіпатэнуза*, *ромб*, *тапаграфія*, *трапецыя*, *тэарэма*, *цыліндр*, *эліпс*; *апагей*, *астраномія*, *астэроід*; *артэрыя*, *аорта*, *арытмія*, *бронхі*, *траўма*, *трахея*, *тромб*. Пачатак паветраплавання прывёў да запазычвання адпаведнай французскай (*аэраплан*, *ангар*, *аэробус*, *пілот*, *парашут*), галандскай (*штурвал*, *штурм*) лексікі.

Пранікненне ў мову запазычаных слоў выклікаецца і ўласналінгвістычнымі прычынамі. Напрыклад, з мэтай пазбягання мнагазначнасці назоўніка *здача*, які мае 8 значэнняў, выкарыстоўваюцца запазычанні з польскай мовы – *рэшта* (*reszta* < *Rest*) ‘астатак чаго-небудзь, здача’ і з лацінскай – *капітуляцыя* (*capitulatic*) ‘спыненне ваенных дзеянняў і здача пераможцу на прадыктаваных умовах’. За кошт запазычанняў нярэдка дэталізуецца сутнасць з’явы, паняцця, калі разам з уласнымі словамі выкарыстоўваюцца запазычаныя. Так, беларускі назоўнік *варэнне* ‘ягады, фрукты, звараныя з цукрам, мёдам’ дэталізуецца запазычаннямі *павідла* (з пол. *powidła*), *джем* (з англ. *jam*), *канфіцюр* (з фр. *confiture*), у выніку чаго ўтварыўся сінанімічны рад, што ўзбагаціў слоўнікавы запас мовы. Падобная канкрэтызацыя назвы аднаго з відаў мэблі дасягаецца суіснаваннем у беларускай мове запазычанняў *канана* (пол. *kanapa* з фр. *canapa*), *тахта* (перс. *tāxt*), *сафа* (фр. *sofa* ад араб. *suffa*).

Часам узнікае неабходнасць замяніць апісальную, шматслоўную назву кароткай, лаканічнай. Напрыклад, апісальнае тлумачэнне ‘буйныя спаборніцтвы з авальным мячом’ перадаецца запазычаннем *рэгбі* (англ. *rugby*); для замены апісальнага выразу ‘частка сцяны

або столі з малюнкам або арнаментам' выкарыстоўваецца запазычанае слова *пано* (фр. *panneau*); урачыстае адкрыццё мастацкай выставы даўно прызвычаліся называць словам *вернісаж* (фр. *vernissage*); агульны выгляд мясцовасці, краявід звычайна акрэсліваецца запазычаннем *пейзаж* (рус. *пейзаж* < фр. *paysage*).

2.6. Лексічныя запазычанні са славянскіх моў. Генетычная роднасць славянскіх моў, цесныя кантакты паміж славянскімі народамі спрыялі актыўнаму ўзаемадзеянню іх моў, асабліва на лексічным узроўні.

У беларускай літаратурнай мове зафіксавана значная колькасць запазычанняў з польскай мовы. Першыя з іх з'явіліся ў нашай мове пасля Крэўскай уніі 1385 г. у выніку ўзмацнення эканамічных і культурных сувязей Польшчы і ВКЛ: *агрэст, блакітны, касцёл, скарб, кавадла, тлусты* і інш. Пранікненне паланізмаў асабліва актыўна адбывалася падчас знаходжання беларускіх земляў у складзе Рэчы Паспалітай: *гарнец, гузік, апантаны, сукенка, карысць, літасць, брудны, гвалтоўны, вандраваць* і інш. Гэты працэс з рознай ступенню інтэнсіўнасці працягваўся і ў іншыя гістарычныя перыяды. Папаўненне слоўніка нашай мовы паланізмамі спрыяюць таксама наступныя фактары: памежныя кантакты, часовае знаходжанне Заходняй Беларусі ў складзе Польшчы ў 20–30 гг. XX ст., узаемадзеянне двух народаў у сферы літаратуры, навукі і культуры і г. д.

Найбольш тыповыя прыкметы паланізмаў: спалучэнне *дл* (*кавадла, вяндрліна, рыдлёўка*); спалучэнні *ен* (*эн*), *ён* (*он*), *ян* (*ан*) на месцы польскіх насаваых галосных (*арэнда, енчыць, парэнчы, маёнтак, вантробы, вандроўка, паляндвіца*); гук [ц] на месцы ўсходнеславянскага [ч] (*цуд, цурацца, моц*); спалучэнне *лу* паміж зычнымі (*слуп, тлум, тлусты*). Польская мова адыграла ролю пасрэдніцы ў запазычванні беларускай мовай слоў з лацінскай мовы.

Значную групу ў беларускай мове складаюць запазычанні з рускай мовы. Сярод іх вылучаюцца лексічныя адзінкі ўласнарускага паходжання, запазычаныя з захаваннем марфемнага складу мовы-крыніцы: *вяшчанне, дэкабрысты, чарцёж, адвёртка, гусеніца, дальнамер, пыласос, рубільнік, шатун, керагаз*. Некаторыя запазычаныя з рускай мовы словы змянілі ў беларускай мове сваю марфемную будову: *выключальнік, прайгравальнік, прадпрымальнік, непераўзыходны*.

Нямала беларускіх слоў створана з беларускіх словаўтваральных элементаў на ўзор адпаведных рускіх лексічных адзінак (калькаваннем): *добраўпарадкаваны – благоустроенный, мілагучны – благозвучный, недатыкальнасць – неприкосновенность, немэтазгоднасць – нецелесообразность, святлоадчувальнасць – светочувствительность, стагакід – стогометатель, дрэваапрацоўчы – деревообрабатывающий, нафтасвідравіна – нефтескважина*. Пад уплывам рускай мовы некаторыя беларускія словы набылі дадатковыя лексічныя значэнні. Напрыклад, слова *крыніца*, апрача асноўнага значэння 'выхад падземных вод на паверхню зямлі', набыло два дадатковыя значэнні: пераноснае 'тое, з чаго бярэцца, чэрпаецца што-небудзь' (*крыніца даходаў, крыніца дабрабыту*) і спецыяльнае 'пісьмовы помнік, дакумент, на падставе якога пабудавана даследаванне' (*летанісныя крыніцы, літаратурныя крыніцы*). Падобнае семантычнае прырашчэнне адбылося і ў слове *ключ*, у якім прыбавіліся да традыцыйных новыя значэнні: пераноснае 'моўны код для дэшыфроваўкі' і спецыяльнае 'элемент перадачы пры тэлеграфнай сувязі'.

Руская мова ўвесь час актыўна выконвала ролю пасрэдніцы пры запазычванні ў беларускі слоўнік іншамоўных лексічных і фразеалагічных адзінак. Па падліках М. І. Крукоўскага, зробленых у сярэдзіне XX ст., запазычанні праз рускую мову складаюць 13–15 % ад усіх слоў. Так, праз пасрэдніцтва рускай мовы замацаваліся ў беларускай мове французскія словы *алея, банкет, вакзал, кашнэ, тэраса*, англійскія – *грэйдар, джэрсі, блакада, чэк, танк, хакей*, нямецкія – *гільза, клапан, шына, фланг, бутэрброд, вэксаль, гальштук, фарш*, італьянскія – *акорд, арыя, кларнет, лібрэта*. У апошні час запазычанні праз рускую мову папаўняюць слоўнік нашай мовы іншамоўнымі лексічнымі адзінкамі, якія адлюстроўваюць новыя з'явы ў грамадскіх і вытворчых адносінах, у навуцы, тэхніцы і культуры, напрыклад: *асамблея, боінг, бройлер, лазер, плазма, супермаркет, трэнінг, холдынг, чартар, шоу* і інш.

Генетычныя і гістарычныя сувязі беларускага і ўкраінскага народаў спрыялі пранікненню ў беларускую мову ўкраінізмаў: *бадзёры, бублік, боршч, гапак, журыцца, касавіца, кабзар, хлебароб, чубаты, чумак, шакаляр* і інш.

Асобныя словы трапілі ў беларускую мову з іншых славянскіх моў: *бавоўна, робот, прапаршчык, бежанец, краля, полька* – з чэшскай, *вурдалак* – з сербскай.

2.7. Лексічныя запазычанні з неславянскіх моў. Суіснаванне літоўскага і беларускага этнасу ў складзе ВКЛ, а таксама памежныя сувязі з Летувай (сучасная Літва) спрыялі пранікненню літоўскіх і часткова латышскіх слоў (балтызмаў) у беларускую мову. У колькасных адносінах група балтызмаў нешматлікая. Гэта назвы гаспадарчых пабудов (клубня, пуня, свіран, азярод), прылад працы і бытавых прадметаў (*венцер, коўш, мянташка, кубел*), сельскагаспадарчых паняццяў (*дзірван, гірса, сцірта, стог*) і інш.

Вельмі старажытнымі запазычаннямі ў беларускай мове з’яўляюцца цюркско-татарскія словы, або цюркізмы. Асобныя з іх трапілі ў нашу мову ў часы палавецкіх і татарскіх набегав у агульнаславянскі і ўсходнеславянскі перыяды. Але ўсё ж большасць з гэтых лексічных адзінак увайшло ў беларускую мову пазней у выніку рассялення татар на нашых землях. Да цюркізмаў адносяцца наступныя найменні: сельскагаспадарчыя (*атава, баклажан, гарбуз, ішак, кабан, табун*), вайсковыя (*арда, аркан, атаман, барабан, каравул, калчан*), бытавыя (*бязмен, башылык, дыван, тапчан, халат, сарафан, шаравары*). Асобныя словы іншых тэматычных груп таксама цюркскога паходжання: *аул, айва, алмаз, армяк, бархан, буран, нагайка, беркут, балык, калека, кумыс, кутас, барыш; буланы, буры, гняды, кары* і інш.

Прыкметы цюркізмаў наступныя: неаднаразовае паўтарэнне аднаго і таго ж галоснага гука ў слове (*атаман, табар, кабала, караван, чабан, кізіл, бурун, урук*); наяўнасць фіналяў *-ак (-як)* (*армяк, кішлак, казак, каўпак, шышак*), *-ал* (*аксакал, кінжал*), *-ык* (*башылык, ярлык*), *-ча* (*парча, саранча, каланча*).

Сярод іншамоўных лексічных адзінак у беларускай мове сустракаюцца нешматлікія скандынаўскія запазычанні (скандынавізмы), якія трапілі ў беларускую мову ва ўсходнеславянскі перыяд, калі на землях нашых продкаў праходзіў шлях “з варагаў у грэкі”. Гэта найменні рыб (*акула, сіг*), асобных прадметаў (*кляймо, круг, якар*), а таксама ўласныя імёны (*Алег, Аскольд, Ігар, Глеб*).

Фіна-ўгорскія словы ў беларускай мове таксама нешматлікія. Яны запазычаны яшчэ ў старажытную пару і з’яўляюцца назвамі марскіх жывёл, дрэў, з’яў прыроды, бытавых і іншых прадметаў і паняццяў: *камбала, кілька, сёмга, навага, салака, морж, піхта, пурга, тундра; сані, нарты; гуляш, пельмені, сайка*.

Пранікненне грэчаскіх слоў пачалося яшчэ ва ўсходнеславянскі перыяд, калі нашы продкі мелі непасрэдняе кантакты з Візантыяй, грэчаскімі калоніямі на Чорным моры, а таксама ў сувязі з фарміраваннем царкоўнай тэрміналогіі пасля прыняцця хрысціянства. Гэтыя лексічныя адзінкі трапілі ў нашу мову і ў больш познія часы праз пераклады рэлігійнай і навуковай літаратуры і ў выніку вывучэння грэчаскай мовы ў брацкіх школах.

Паводле семантыкі грэцызмы найчасцей абазначаюць навуковыя паняцці ў галіне матэматыкі (*аксіёма, арыфметыка, геаметрыя, катэт, куб, піраміда, прызма, тэарэма, эліпс*); гісторыі (*анархія, гегемонія, дэспатыя, дыялектыка, храналогія*); мовазнаўства (*алфавіт, апостраф, архаізм, дыялект, ідыёма, лексікон, сінтаксіс, фраза*); мастацтвазнаўства (*тэатр, хор, камедыя, ода, драма, трагедыя, паэма, эпіграма, мелодыя, сімфонія*); рэлігіі (*анафема, ангел, архіепіскап, дэман, ікона, клірас, ладан, мітрапаліт, манах, патрыярх*). У наш час актыўна выкарыстоўваюцца такія грэчаскія словы, як *акадэмія, гімназія, дэкан, прафесар, студэнт, матэматыка, аўтар, сакратар, дэпутат, догма, космас, храналогія, стыхія, эпоха* і інш. Асноўныя прыкметы грэцызмаў наступныя:

- пачатковыя гукі [a], [э]: *акіян, эпоха, этап, аўтамат*;
- спалучэнні *кс, ск, пс, мп, мв*: *тэкст, дыск, псеўданім, сімптом, імпульс, сімвал*;
- прыстаўкі *а-, ан- (ана-), анты-, эў-*: *алагізм, анархія, антыкрызісны, эўфемізм*;
- суфіксы *-ад-, -ід-, -ік- (-ык-), -іск-, -ос- (-ас-)*: *лампада, піраміда, рыторыка, абеліск, тэрмас*;

– пачатковыя часткі складаных слоў *бія-* (*біё-*), *геа-* (*гео-*), *філа-* (*філо-*): *біясфера, геапалітыка, філалогія*.

Лацінская мова, як мова навукі ў перыяд Сярэднявечча, стала крыніцай шматлікіх слоў грамадска-палітычнай, сацыяльна-эканамічнай, навукова-асветніцкай і іншых сфер жыцця беларускага народа. Лацінскімі па паходжанні з’яўляюцца наступныя лексічныя адзінкі: *адміністрацыя, ганарар, дакумент, інтэграцыя, канкурэнцыя, кантракт, камісія, манаполія, манета, мінус, працэс, прэмія, рэвізор, статут, сума, фабрыка, фонд* і інш. Асноўныя прыкметамі лацінізмаў з’яўляюцца суфіксы *-ум-, -ус-, -тар-, -ур-, -цы(-я), -ат-*: *акварыум, радыус, аратар, дыктатура, публікацыя, адвакат*.

Запазычанняў з нямецкай мовы ў сучаснай беларускай мове, паводле падлікаў спецыялістаў, не менш за тысячу. Асабліва сць германізмаў у тым, што гэта пераважна старыя запазычання, якія адаптаваліся нашай мовай і маюць вялікія словаўтваральныя гнёзды: *шкода – шкодны, шкодна, шкодзіць, перашкодзіць, пашкодзіць* і г. д. Менавіта таму мы часта іх не ўспрымаем як запазычання, а разглядаем як уласна беларускія словы.

Германізмы пранікаюць у нашу мову, ужо пачынаючы з XIII–XIV стст. Гэта быў час, калі актыўна развіваліся гандлёвыя сувязі паміж паўночнымі гарадамі Беларусі і насельніцтвам Рыгі і Гоцкага берага. Словы гэтага перыяду, што хутчэй за ўсё патрапілі ў беларускую мову непасрэдна з нямецкай, сталі вядомыя нам з грамат і іншых дакументаў: *вага, шалі, рэшта, дах, цэх* і інш. Найбольшая колькасць германізмаў да XV–XIX стст. прыходзіць да нас праз пасрэдніцтва польскай мовы (у адаптаваным выглядзе): *малюнак, ланцуг, жабрак, ліхтар, абцас, махляр* і інш. З XV ст. словы з нямецкай мовы таксама пачынаюць у невялікай колькасці пранікаць у нашу мову праз пасрэдніцтва ідыш². Гэты працэс быў не самым актыўным, паколькі яўрэі вельмі хутка вывучалі беларускую мову і з мясцовым насельніцтвам размаўлялі пераважна на ёй. Акрамя таго, цяжка сказаць, слова наўпрост трапіла з нямецкай мовы ў беларускую ці праз ідыш. Таму больш-менш сапраўднымі ідышызмамі з’яўляюцца наступныя лексічныя адзінкі: *гандаль, рахунак, кафля, рызынкі, труна, хабар* і інш. У савецкі час новыя запазычання з нямецкай мовы прыходзілі да нас перш за ўсё праз рускую мову: *цэнтрыфуга, ландшафт, бухгалтар, акрэдытуй, рэнтген*.

Часта германізмы траплялі ў нашу мову без аніякіх зменаў: *пуд, шпат, шнур, абылаг*. Аднак значная іх частка была адаптавана беларускай мовай як фанетычна, так і семантычна. Напрыклад, слова *андарак*, якое ў нашай мове мае значэнне ‘саматканая паласатая або клятчастая спадніца, якую даўней насілі жанчыны ў Беларусі’ ўтварылася ад нямецкага *Underrock* – ‘ніжня спадніца’. Слова *герб* прыйшло з нямецкай *Erbe* (‘спадчына’) праз польскую мову. Слова *талерка* ўтварылася ад *Teller* (‘металічная пліта ў друкарскай машыне’).

Да германізмаў у беларускай мове адносяцца наступныя лексіка-тэматычныя групы слоў:

- бытавая лексіка: *кухаль (куфель), гонта, фарба, цвік, цэгла, шнур*;
- назвы пабудоваў і іх частак: *дах, гмах, кухня, шпіталь*;
- найменні асобаў: *фурман, шляхта, гетман, бурмістр*;
- лексіка са сферы гандлю: *кірмаш, кошт, шалі, вага, рэшта, цэнтнер*;
- вайсковыя тэрміны: *варта, пляц, штурм, куля*;
- абстрактная лексіка: *лёс, смак, гвалт, жарт, шкода*.

Асноўныя фанетычныя і марфалагічныя прыкметы германізмаў:

² Ідыш – мова германскай групы заходнегерманскай падгрупы індаеўрапейскай моўнай сям’і, гістарычна асноўная мова ашкеназаў (субэтнічная група яўрэяў, якая сфарміравалася ў Цэнтральнай Еўропе), на якой у пачатку XX ст. гаварыла каля 11 млн яўрэяў па ўсім свеце. Ідыш узнік у Цэнтральнай і Усходняй Еўропе ў IX–XII стст. на аснове сярэднянемецкіх дыялектаў у складзе верхнеямецкіх (70–75 %) з шырокімі запазычаннямі са старажытнаўрэйскай і арамейскай (каля 15 %), а таксама з раманскіх і славянскіх моў (у дыялектах дасягае 20 %). Сплаў моў спарадзіў арыгінальную граматыку, якая дазваляе камбінацыю слоў германскага кораня з сінтаксічнымі элементамі семіцкіх і славянскіх моў. Унутры германскай групы ідыш уваходзіць у склад заходнегерманскай падгрупы, унутры якой, у сваю чаргу, – у склад сярэднянемецкіх гаворак верхнеямецкіх дыялектаў. Апошнія традыцыйна лічацца дыялектамі нямецкай мовы. Аднак з сацыялінгвістычных прычын ідыш лічыцца самастойнай мовай.

– спалучэнні *шт, шп* пераважна ў пачатку слова (радзей *шн, шм*): *штандар, штанга, муштра, шпіль, шпалеры, шнапс, шніцаль*;

– спалучэнне *хт* у сярэдзіне слова: *вахта, шахта*;

– суфікс *-унак (-шк)* у нямецкіх запазычаннях, адаптаваных польскай мовай: *малюнак, гатунак*;

– суфікс *-ар / -яр / -ер*: *рыцар, муляр, канцлер*;

– канцавая частка – *майстар*: *гросмайстар, хормайстар, балетмайстар*.

Актыўна пранікаюць у беларускую мову, пачынаючы з XVI ст. і асабліва ў XVIII–XIX стст., французскія словы, што належаць да розных тэматычных груп:

– бытавая лексіка: *салон, кабінет, таршэр, багет, паліто, касцюм, адэкалон, флакон, пудра, манікюр, ліманад*;

– паняцці ў галіне мастацтва: *партэр, ложка, бенуар, ампула, ансамбль, суфлёр, рэфрэн, раяль, нацюрморт*;

– грамадска-палітычная лексіка: *парламент, прэм’ер, дэбаты, рэжым, камюніке, дэмарш, пацыфізм*;

– вайсковыя тэрміны: *арсенал, бліндаж, барыкада, дэсант, манеўры, гарнізон, гвардыя*.

Асноўныя прыкметы галіцызмаў наступныя: канцавыя спалучэнні *анс, ёр, аж / яж* (*баланс, суфлёр, багаж, пляж*); спалучэнні *бю, вю, пю, фю, уа, уэ; лье, нье, цье, сье* (*бюро, гравюра, капюшон, фюзеляж, вуаль, дуэль, атэлье, віньетка, ранцье, дасье*); канцавыя націскныя галосныя [э], [о], [у] (*кашнэ, філе, пано, рагу*).

Англійскія запазычанні найбольш актыўна трапляюць у беларускую мову пераважна праз рускае пасрэдніцтва ў XIX – пачатку XXI ст. Яны папаўняюць такія тэматычныя групы лексікі, як бытавая (*плед, вельвет, нейлон, кліпсы, катэдж, сквер, торт, пуниш, кактэйль, пікнік, тост, джаз*); тэхнічная (*канвеер, камбайн, трактар, транзістар, грэйдар, сейф, трамвай, эскалатар*), грамадска-палітычная (*мітынг, клуб, апартаід, эскалацыя, інтэрв’ю, дэмпінг*), спартыўная (*бокс, футбол, валейбол, хакей, кракет, матч, старт, раўнд, аўт, форвард, спрынтар, спінінг*) і інш. Асноўнымі прыкметамі англіцызмаў з’яўляюцца: пачатковае спалучэнне *дж* (*джоўль, джаз, джынсы*); канцавыя спалучэнні *ер / ёр / эр / ар; інг / ынг* (*буфер, баксёр, камп’ютар, брыфінг, маркетынг*); канцавая частка складаных слоў *-мен (-мэн)* (*джэнтльмен, спартсмен*).

За кошт італьянскіх запазычанняў істотна папаўнялася тэрміналогія розных відаў мастацтва: *алегра, каваціна, кантата, фуга, андантэ, капэла, карнавал, буфанада, навела, карыкатура, барока, бельведэр* і г. д.

З іншых неславянскіх моў у беларускі слоўнік уліліся нешматлікія і ў большасці рэдкаўжывальныя словы, напрыклад: з іспанскай – *матадор, сілас, шышыла, пума, цыгара, эмбарга*; з японскай – *сушы, кіmano, самурай, гейша, цунамі, ікебана, гадзіла*; з кітайскай – *каалін, чай, жэньшэнь, байхавы*; з персідскай – *чамадан, чадра, шах, фарфор*; з венгерскай – *бекеша, шалаш, цымбалы*; з нарвежскай – *слалам, фіёрд*; з грузінскай – *сакля, шампур*; з арабскай – *нашатыр, халва*.

XX ст. і пачатак XXI ст. разам з карэннымі геапалітычнымі і сацыяльна-эканамічнымі зменамі пераарыентавалі і крыніцы запазычвання, асноўнымі з якіх сталі англійская, французская, італьянская і іншыя еўрапейскія мовы. З англійскай мовы засвоіліся словы *бартар, брокер, бізнес, імпорт, канцэрн, кантэйнер, лідар, мітынг, фермер*, з французскай – *аванс, баланс, банкет, буцік, гарантыя, кар’ера, гвардыя, кафэ, метро, парфума, сабатаж, сурвэтка*, з італьянскай – *аварыя, брута, нета, мафія, сальда, сконта, фірма*.

2.8. Асваенне (адаптацыя) іншамоўных слоў у беларускай мове. Пры лексічным запазычванні адбываецца не механічны пераход слова з адной мовы ў другую, а, па сутнасці, узнікненне новага слова на аснове чужога матэрыялу ў выніку яго адаптацыі:

– графічнай – перадача запазычаных слоў на пісьме сродкамі беларускай графікі; параўн.: англ. *computer* < лац. *computare* – бел. *камп’ютар*; англ. *servise* – бел. *сэрвіс*; фр. *serpentin* – бел. *серпанцін*; ням. *Feuerwerk* – бел. *феерверк*; гал. *jacht* – бел. *яхта*; пол. *moc* – бел. *моц*; рус. *щёлочь* – бел. *шчолач*;

– фанетычнай – асваенне гукавога складу слова згодна з нормамі беларускай фанетыкі; параўн.: фр. *compliment* – бел. *каплімент*; англ. *trolleybus* – бел. *тралейбус*; іт. *compasso* – бел. *компас*; ням. *Klemma* – бел. *клема*; грэч. *hupnos* – бел. *гипноз*; пол. *kochać* – бел. *кахаць*; рус. *декабрист* – бел. *дзекабрыст*;

– граматычнай – адаптацыя запазычанага слова да граматычнай сістэмы беларускай мовы:

а) мена формы роду, ліку: ням. *Dach* (н. р.) – бел. *дах* (м. р.); лац. *forum* (н. р.) – бел. *форум* (м. р.); ням. *das Hospital* (н. р.) – бел. *унімаль* (м. р.); фр. *le duel* (м. р.) – бел. *дуэль* (ж. р.); фр. *le foyer* (м. р.) – бел. *фае* (н. р.); англ. *beefsteaks* (мн. л.) – бел. *біфштэкс* (адз. л.); англ. *sakes* (мн. л.) – бел. *кекс* (адз. л.); англ. *pense* (мн. л.) – бел. *пенс* (адз. л.); ням. *Klappen* (мн. л.) – бел. *клапан* (адз. л.);

б) пераход адной часціны мовы ў другую: лац. *biceps* (прыметнік ‘двухгаловы’) – бел. *біцэпс* (назоўнік ‘мышца, якая згінае руку ў лакцявым суставе і галёнку ў каленным суставе’); фр. *nocturne* (прыметнік ‘начны’) – бел. *накцюрн* (назоўнік ‘невялікі музычны пераважна фартэп’яны твор лірычнага характару’); лац. *credo* (дзеяслоў ‘верыць’) – бел. *крэда* (назоўнік ‘перакананні, светапогляд’);

в) з’ява лексікалізацыі (г. зн. утварэнне слова з групы слоў або словаспалучэння): фр. *à jour* – бел. *ажур*; фр. *crêpe de Chine* – бел. *крэпдэшыи*; фр. *nouveau rich* – бел. *нуборыш*; лац. *vere dictum* – бел. *вердыкт*;

– семантычнай – захаванне або змяненне (пашырэнне ці звужэнне) значэння слова; параўн.: ням. *Maler* ‘жывапісец’ – бел. *маляр* ‘рабочы, які фарбуе будынкі, памяшканні, парканы і пад.’; ням. *Börse* ‘кашалёк’ – бел. *біржа* ‘установа для заключэння фінансавых і камерцыйных дамоў з каштоўнымі паперамі; будынак, дзе размешчана такая ўстанова’; лац. *annotatio* ‘заўвага’ – бел. *анатацыя* ‘кароткая характарыстыка кнігі, артыкула’; лац. *antenna* ‘мачта’ – бел. *антэна* ‘частка радыёўстаноўкі, якая служыць для выпраменьвання і прыёму радыёхваляў’; фр. *four* ‘ачаг’ – бел. *фае* ‘памяшканне ў тэатры, кіно як месца адпачынку’; фр. *revue* ‘агляд’ – бел. *рэвю* ‘эстраднае прадстаўленне з асобных сцэн і нумароў, звязаных агульнай тэмай’.

2.9. Інтэрнацыяналізмы. Экзатызмы. Варварызмы. Уласцівы беларускай мове і такія лексічныя адзінкі, як *інтэрнацыяналізмы (інтэрлексы, еўрапеізмы)*. Гэта словы, што паходзяць з адной першакрыніцы і ўжываюцца ў многіх роднасных і няроднасных мовах з аднолькавым ці бліжкім значэннем, напрыклад: англ. *molekule*, ням. *Molekül*, фр. *molécule*, бел. *малекула*; англ. *industry*, ням. *Industrie*, фр. *industrie*, бел. *індустрыя*. Такія лексічныя адзінкі, як правіла, не маюць адпаведнікаў у нацыянальных мовах.

Інтэрнацыяналізмы – гэта пераважна тэрміны, што абазначаюць паняцці навукі і тэхнікі: *логіка, космас, тэлескоп, геаметрыя*; грамадска-палітычнага жыцця: *канстытуцыя, рэвалюцыя, дыктатура, адміністрацыя*; эканомікі: *банк, імпорт, крэдыт, працэнт*; літаратуры і мастацтва: *ананест, навела, драма, опера* і інш.

Асаблівае значэнне сярод іншамоўных слоў належыць *экзатызмам* (ад грэч. *exōtikos* ‘чужы, іншаземны’), лексічным адзінкам, якія называюць прадметы, з’явы, паняцці, характэрныя для жыцця і побыту іншых народаў і не ўласцівыя нашай рэчаіснасці.

Вылучаюць наступныя тэматычныя групы экзатычных слоў: назвы страў і напояў: *чабурэк, лаваш, джын*; назвы адзення і абутку: *унты, чалма, паранджа, кіmano*; назвы жылля і населеных пунктаў: *аул, кішлак, юрта, сакля*; назвы песень, танцаў і музычных інструментаў: *бугі-вугі, джок, тамтам, чардаш*; назвы грашовых адзінак, мер плошчы, вагі і г. д.: *юань, крона, ліра, акр*; назвы асоб, тытулаў, званняў: *аксакал, бай, клерк, шэрыф, містар, мула*; назвы ўстаноў, арганізацый і г. д.: *бундэстаг, бундэсвер* (ФРГ), *меджліс* (Іран, Турцыя), *рыксдаг* (Швецыя), *сейм* (Польшча), *рада* (Украіна) і інш.

У вусным і пісьмовым маўленні часам выкарыстоўваюцца такія іншамоўныя словы, чужароднасць якіх адчуваецца надзвычай выразна. Гэта т. зв. *варварызмы* (ад грэч. *barbarismos* ‘іншамоўнае слова’), або *ксенізмы* (ад грэч. *xenos* ‘чужы’), устойлівыя лексічныя адзінкі і выразы, якія даўно ўжываюцца ў мове без перакладу, але не ўваходзяць у яе склад, перадаюцца сродкамі яе графікі (*ня крэў, проша пані, гуд бай, а’кей, дэжа вю*) або захоўваюць

фанетычна-граматычныя якасці мовы-крыніцы (*mon ami* ‘мой сябра’, *de fakto* ‘фактычна’, *post scriptum* ‘пасля напісанага’). У адрозненне ад экзатызмаў, варварызмы могуць называць паняцці, з’явы, для якіх у беларускай мове існуюць спрадвечна беларускія словы, параўн.: *стрыт* і *вуліца*, *швэрарбайтар* і *чорнарабочы*.

Запасычванне як спосаб узбагачэння і актуалізацыі слоўніка нацыянальнай мовы – з’ява станоўчая і непазбежная, але толькі ў тым выпадку, калі ва ўласнай мове не знайшлося неабходнай адэкватнай лексічнай адзінкі. Калі ж іншамоўныя словы ўжываюцца беспадстаўна, тым больш пры наяўнасці свайго ўласнага адпаведніка, яны засмечваюць родную мову, абцяжарваюць і ўскладняюць зносіны паміж людзьмі.

3. Лексіка беларускай мовы паводле ступені ўжывання.

3.1. Актыўная і пасіўная лексіка. Слоўнікавы склад мовы няспынна развіваецца і ўдасканальваецца. Змены, якія адбываюцца ў грамадска-палітычнай, сацыяльна-эканамічнай, навукова-тэхнічнай і культурнай сферах жыцця грамадства, істотна ўплываюць на развіццё мовы і адлюстроўваюцца ў лексіцы. Менавіта мова фіксуе працэс знікнення і змянення старых рэалій (рэчаў, з’яў, паняццяў) і, адпаведна, слоў, узнікненне новых рэалій (рэчаў, з’яў, паняццяў) і, адпаведна, слоў.

На кожным этапе развіцця грамадства ў мове вылучаюцца два пласты слоў: **актыўная** і **пасіўная** лексіка.

У **актыўны** склад (запас) лексікі ўваходзяць агульнаўжывальныя словы, якія шырока выкарыстоўваюцца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, не маюць адценняў устарэласці або навізны і значэнне якіх звычайна зразумела ўсім носьбітам мовы. З улікам асаблівасцей функцыянавання сярод іх вылучаюцца:

– стылістычна нейтральныя лексічныя адзінкі з развітой сістэмай значэнняў, шырокай спалучальнасцю і высокай словаўтваральнай актыўнасцю, якія абслугоўваюць паўсядзённую маўленчую дзейнасць чалавека: *дарога, бераг, маці, брат, Беларусь, высокі, малады, стары, салодкі, жыць, вучыцца, гаварыць, чытаць, радасна, весела, цёмна, сёння, яна, ты, сам, гэты* і інш.;

– тэрміны розных галін навукі, тэхнікі, культуры, мастацтва, спорту і г. д., якія актыўна выкарыстоўваюцца, хоць і не заўсёды могуць быць зразумелыя ўсім носьбітам мовы: *квадрат, радыус, квазары, ізатоп, стронцый, акумулятар, асіміляцыя, афрыката, этымалогія, дактыль, гіпертанія, інсульт, эпідэмія, нематоды, эпіграма, навела, капэла, нацюрморт, аўт, кракет, форвард* і інш.

Першая група лексічных адзінак уваходзіць у актыўны слоўнікавы запас любога носьбіта беларускай мовы, другая – у актыўны слоўнік тых носьбітаў мовы, якія працуюць у адпаведнай галіне навукі, тэхнікі, культуры, мастацтва, спорту і г. д.

У **пасіўны** склад лексікі ўваходзяць словы, пераважна зразумелыя, але непрывычныя, якія рэдка ўжываюцца ў працэсе моўных зносін і маюць адценне ўстарэласці або навізны. Да іх адносяцца ўстарэлыя словы, неалагізмы, назвы рэдкіх рэалій, вузкасפעцыяльныя тэрміны.

3.2. Устарэлыя словы. **Устарэлыя** словы – гэта моўныя адзінкі, якія выйшлі ці выходзяць са сферы актыўнага ўжытку, у сучаснай мове сустракаюцца зрэдку і таму з’яўляюцца невядомымі ці малавядомымі большасці носьбітаў мовы: *магістрат, шляхціц, арбалет, андарак, ступа, кабрыялет, аршын, керанка, аброк, камбед, послух, ланіта, гелікаптар, гута, бабыль, злуч, лілея, метода*.

Да прычын, па якіх словы выходзяць з разраду актыўнай лексікі і пераходзяць у разрад пасіўнай, можна аднесці наступныя: знікненне назваў асобных паняццяў, якія перастаюць існаваць у аб’ектыўнай рэчаіснасці; замену адных слоў іншымі, больш дасканалымі ў структурных ці семантычных адносінах, больш сістэмнымі ці лаканічнымі, што звязана з развіццём і ўдасканальваннем лексічнага складу мовы. З улікам гэтых акалічнасцей устарэлыя словы падзяляюцца на гістарызмы і архаізмы.

Гістарызмы (ад грэч. *historikos* ‘гістарычны’) – гэта моўныя адзінкі, якія выйшлі з актыўнага ўжытку і перайшлі ў пасіўны запас у сувязі са знікненнем тых рэалій (рэчаў, з’яў,

паняццяў), якія яны абазначалі і якія сталі “гісторыяй”. Да іх звычайна адносяцца наступныя лексіка-тэматычныя групы слоў:

– назвы органаў кіравання і тэрытарыяльна-адміністрацыйных адзінак: *абшчына, веча, сейм (сойм), староства, земства, воласць, павет, ваяводства, губерня*;

– назвы асоб паводле саслоўна-прававога становішча, роду заняткаў: *баярын, дваранін, магнат, гетман, войт, ротмістр, стралец, жандар, стражнік, ураднік, соцкі, канюшы, цівун, бурлак*;

– назвы зброі і ваеннага рыштунку: *дзіда, лук, калчан, алебарда, меч, чакан, шабля, кальчуга, латы, мушкет, бярданка, пішчаль, фузея, марціра*;

– назвы адзення і абутку: *аблавуха, чапел, каптур, магерка, намітка, армяк, сурдут, бравэрка, бурнос, жупан, кабат, сярмяга, лапці, пасталы*;

– назвы прадметаў побыту, прылад працы: *каганец, лучнік, пранік, куфар, церніца, сукала, жорны, цэп, саха*;

– назвы сродкаў перамяшчэння: *струг, арба, тарантас, квадрыга, карэта, ландо, дыліжанс, омнібус, конка*;

– назвы старых адзінак лічэння, мер даўжыні, плошчы, вагі, аб’ёму сыпкіх рэчываў і вадкасцей: *капа, тузін, вяршок, вярста, локаць, сажань, валока, дзесяціна, морг, беркавец, пуд, фунт, асьміна, гарнец*;

– назвы грашовых адзінак: *сярэбранік, грош, грыўня, талер, дукат, солід, пенязь, імперыял, кацярынка, чырвонец*;

– назвы платы, падаткаў і збораў: *месячына* ‘натуральная плата, якую штомесяц выдаваў памешчык беззямельным прыгонным сялянам’, *даніна* ‘натуральны або грашовы падатак, які плаціла насельніцтва свайму князю, феадалу або пераможцу ў бітве’, *мыта (мыт)* ‘грошавы збор, які бралі ў ВКЛ з мясцовых купцоў за ўвоз з-за мяжы або вываз тавараў за мяжу і з іншаземцаў за продаж тавараў на мясцовых рынках ці правоз іх па тэрыторыі дзяржавы’, *падымнае* ‘асноўны дзяржаўны пазямельны падатак ў Рэчы Паспалітай у XVII–XVIII стст.’, *подаць* ‘падушны падатак, які плацілі сяляне і мяшчане ў Расійскай імперыі’ і інш.

Значная колькасць гістарызмаў адлюстроўвае рэаліі савецкай эпохі: *саўнарком, харчразвёрстка, камвуз, рабфак, бальшавік, палітрук, стаханавец, працадзень, акцябрыны* (гэта т. зв. *саветызмы*). Аднак зніклі рэчы, з’явы, паняцці, а разам з імі зніклі з актыўнага ўжытку і словы, якія іх абазначалі.

Гістарызмы не маюць сінонімаў у сучаснай беларускай мове.

Архаізмы (ад грэч. *archaios* ‘першапачатковы, старажытны’) – гэта моўныя адзінкі, якія ў працэсе развіцця мовы былі заменены адпаведнікамі (эквівалентамі), словамі-сінонімамі. У адрозненне ад гістарызмаў – назваў зніклых рэалій (рэчаў, з’яў, паняццяў) – архаізмы з’яўляюцца ўстарэлымі назвамі сучасных рэалій (рэчаў, з’яў, паняццяў). Устарэлым можа быць цэлае слова, адно або некалькі яго значэнняў, марфемная структура, граматычная форма, а таксама вымаўленне (фанематычны варыянт). У залежнасці ад гэтага звычайна вылучаюцца:

– уласналексічныя архаізмы – устарэлыя словы, выцесненыя з актыўнага ўжытку іншымі словамі, з іншым коранем: *абсадка – ручка, атрамант – чарніла, лемантар – буквар, балонка – старонка кнігі, часопіса, паасобнік – экзэмпляр, прастакутнік – прамавугольнік, вакацыі – канікулы, тлумач – перакладчык, бортнік – пчаляр, тартак – лесанільны завод*;

– семантычныя архаізмы – сучасныя словы, асобныя значэнні якіх выйшлі з ужытку і сталі ўстарэлымі: *дружына* ‘у старажытнай Русі: група прыбліжаных князя, якая складала асноўнае яго войска і прымала ўдзел у кіраванні княствам’, *двор* ‘маёнтак’, *камора* ‘1. у ВКЛ і Рэчы Паспалітай у канцы XVIII ст.: мытня, дом, дзе ацэньваўся тавар, які прывозілі купцы і іншыя гандляры, спаганялася мыта; 2. кантрольны пункт лясніцтва ў дарэвалюцыйны час’, *арсенал* ‘прадпрыемства, што вырабляе і чыніць зброю і ваенную амуніцыю’, *калаўрот* ‘прылада, прыстасаванне прасці кудзелю, воўну’;

– лексіка-словаўтваральныя архаізмы – словы, якія адрозніваюцца ад сінанімічных ім сучасных слоў словаўтваральнымі элементамі (часцей суфіксамі): *прасвета – асвета, тэза –*

тэзіс, кісліна – кіслата, абставы – абставіны, дзейца – дзеяч, матацыклет – матацыкл, металёвец – металіст, наскі – наш, адзаду – ззаду, паморак – мор;

– лексіка-фанетычныя архаізмы – словы, якія адрозніваюцца ад сучасных адпаведнікаў вымаўленнем аднаго ці некалькіх гукаў: *гімнасія – гімназія, часопісь – часопіс, газэта – газета, кроніка – хроніка, філэзофія – філасофія, хэмія – хімія, сымболь – сімвал, Эўропа – Еўропа, міт – міф, салаш – шалаш;*

– лексіка-марфалагічныя архаізмы – словы, якія адрозніваюцца ад слоў сучаснай літаратурнай мовы асобнымі граматычнымі значэннямі і сродкамі іх выражэння: *выраза – выраз, кляса – клас, патока – паток, лакаматыва – лакаматыў, санаторыя – санаторый і інш.*

Устарэласць слоў адзначаецца ў лексікаграфічных выданнях з дапамогай спецыяльных памет *уст.* (устарэлае) і *гіст.* (гістарычнае) або шляхам указання на час і месца выкарыстання слова пры тлумачэнні яго значэння: *даўней на Беларусі; у дарэвалюцыйнай Расіі.*

Паколькі развіццё мовы непарыўна звязана з жыццём і развіццём грамадства, то і змены ў грамадска-палітычных і культурна-гістарычных працэсах уплываць на хуткасць перамяшчэння слоў з актыўнага складу ў пасіўны і наадварот. Большасць устарэлых намінацый выходзіла з актыўнага ужытку паступова, на працягу стагоддзяў.

У перыяды карэнных сацыяльна-палітычных змен асобныя лексічныя адзінкі пераходзяць у гістарызмы і архаізмы за адносна кароткі час, напрыклад: *бамбавоз ‘бамбардзіроўшчык’, лятун ‘лётчык’, сказнік ‘выказнік’, будзёнавец, эсэр, нэпман, калектывізацыя, лікбез і інш.*

Гістарызмы і архаізмы стылістычнага ўжывання – устарэлыя словы, якія выкарыстоўваюцца з пэўнай стылістычнай мэтай у творах сучаснай мастацкай літаратуры: для стварэння гістарычнага каларыту пэўнай эпохі, рэальных гістарычных абставін: *Цэлы тыдзень тлумна на Яраславым двары. Сышліся наўгародцы на веча, узброеныя, як раць (Я. Сіпакоў); Па старому, часоў вуніі, звычай, які амаль знік у XIX ст., беларускія паны аддавалі сыноў на “дзядзькаванне” ў сялянскія сем’і (У. Караткевіч); для надання стылю адцення ўрачыстасці, узвышанасці ці, наадварот, камічнасці, жартаўлівасці, іроніі: *Песні для народа тварыў баян Купала (М. Аўрамчык); Яго высокасці Эльбрусу ў захапленні б’ём чалом (М. Калачынскі).**

У беларускай літаратуры гістарызмы і архаізмы шырока і ўмела выкарыстаны ў творах на гістарычную тэматыку Л. Дайнекам, А. Лойкам, У. Караткевічам, К. Тарасавым, У. Арловым, В. Іпатавай і інш.

Гістарызмы і архаізмы часу – устарэлыя словы, ужытыя ў мастацкіх творах, дакументах, пісьмовых помніках і інш., напісаных не ў наш час. Сёння для нас яны не актуальныя, хаця ў час напісання адпаведных твораў актыўна ўжываліся як намінацыйныя, нейтральныя назвы рэчаў, з’яў, паняццяў і таму не былі ўстарэлымі: *На рабфаку на вячэрнім вучацца студэнты (Я. Купала); Разгорнем рамёны мы шырай і вызвалім край (Я. Колас).*

Устарэлыя словы могуць узнаўляцца ў мове, вяртацца з пасіўнага запасу ў актыўны. Так, пасля рэвалюцыйных падзей кастрычніка 1917 г., пры т. зв. новым грамадскім ладзе многія лексічныя адзінкі выйшлі з актыўнага выкарыстання, але потым некаторыя з іх вярнуліся ў актыўны слоўнік, сталі агульнаўжывальнымі: *гімназія, ліцэй, міністр, адмірал, генерал, палкоўнік, салдат, прапаршчык, мічман, яфрэйтар, сяржант, гвардыя, пагоны, апалчэнец і інш.*

3.3. Неалагізмы. Мова кожнага народа няспынна папаўняецца словамі і выразамі, якія з’яўляюцца ў яе слоўніку як намінацыі новых рэалій (рэчаў, з’яў, паняццяў) або замяняюць старыя намінацыі (рэчы, з’явы, паняцці) у розных сферах дзейнасці чалавека; такія лексічныя адзінкі называюцца **неалагізмамі** (ад грэч. *neos* ‘новы’ і *logos* ‘слова’). Асноўныя прыметы неалагізмаў (часцей гэта запазычанні) – свежасць, малавядомасць, незвычайнасць, напрыклад: *электробус* мнагамесная транспартная машына, якая працуе на акумулятарных батарэях без рэак і проваду’, *юнітард* ‘камбінезон для заняткаў спортам у выглядзе суцэльнаскроеных кароткіх легінсаў і купальніка’, *аэраграфія* ‘нанясенне малюнка на паверхню з дапамогай спецыяльнага фарбавальнага аэразолу’. Як толькі знікаюць гэтыя характэрныя адметнасці, неалагізмы пераходзяць у разрад актыўнай лексікі: *аўтастоп, біяполе, гідрапоніка, джынсы,*

інтэрпол, лайнер, мюзікл, плазма, дызайн, хобі, урбанізацыя, біятлон, мотабол, дэльтаплан, мультымедыя, электарат, шопінг, харызма, інаўгурацыя, саміт і інш. Аднак часам цяжка вызначыць: з'яўляецца пэўнае слова на сучасны момант неалагізмам ці яно ўжо перайшло ў разрад агульнаўжывальнай лексікі.

Да прычын узнікнення новых слоў адносяцца:

– сацыяльная неабходнасць у абзначэнні новых рэчаў, з'яў, паняццяў: *піяр, пейнтбол, петанк, плацэба*;

– пераасэнсаванне ранейшых значэнняў слоў і словазлучэнняў (семантычныя неалагізмы, неасемантызмы): *чаўнок* 'дробны гандляр, які ўвозіць тавар з-за мяжы ці вывозіць яго за мяжу з наступнай рэалізацыяй на мясцовых рынках', *вертыкаль* 'сістэма арганізацыі органаў кіравання', *банк* (даных) 'фонд якіх-небудзь даных, што захоўваюцца для інфармацыйных і іншых мэт', *сабака* 'спецыяльны знак – @, які выкарыстоўваецца пры запісе адраса электроннай пошты';

– тэндэнцыя да ўніфікацыі і эканоміі моўных сродкаў: *этнаджас* 'музычны накірунак, які спалучае джас з этнічнай музыкай'; *эма* (скарач. ад *эмоцыя, эмацыянальны*) 'прадстаўнікі моладзевай субкультуры, якім уласціва адкрытае праяўленне эмоцый'; *экамабіль* 'экалагічны аўтамабіль';

– тэндэнцыя да нацыяналізацыі моўных сродкаў: *летнік* 'летні дзіцячы аздаруленчы лагер', *выбітны* 'незвычайны, выключны, выдатны', *апавед* 'апавяданне, расказ', *выстава* 'выстаўка'; *імпрэза* 'мерапрыемства'; *святар* 'свяшчэннік'; *улётка* 'лістоўка';

– дасягненне эмацыянальна-экспрэсіўнай і стылістычнай выразнасці: *водарнасць* 'водарны': *Над водарнасцю праталін, // Над цеплынёю млечнай // Бязвоблачная світае // Ціхих вачэй сінеча* (Г. Кляўко); *агромлены* 'агромністы': *І ў кроне яблыні агромленай, // І ў ацішэлых берагах – // Была святлейшаю ад промня // Правіныяльная туга* (Я. Янішчыц); *светлазорны* 'светлы, зоры': *І плыла навакол задуменная, // Светлазорная ціхая ноч* (З. Астапенка); *мяцеліца, весніць* 'мяцеліца, вясна': *У вёсцы то мяцеліца, то весніць* (В. Коўтун).

Найбольш прадуктыўнымі спосабамі ўтварэння неалагізмаў з'яўляюцца наступныя:

– марфемны: *гагарыніт, чараіт, танзаніт, бальшыня, сумніў, дэфляцыя*;

– аснова- і словаскладанне (у тым ліку складананульсуфіксальны, складанасуфіксальны): *ракетадром, электралёт, касмабачанне, інтэрнэт-залежнасць, інтэрнэт-крама*;

– абрэвіяцыя: *СМС, ПК, СПА, СМІ, ТБ-прагноз, кібарг*;

– калькаванне (у першую чаргу з рускай мовы): *усюдыход* (вездеход), *звышгукавы* (сверхзвукавой), *інішпланецянін* (инопланетянин), *узбуйненне* (укрупнение);

– запазычванне: *цюнінг, паркур, матэль, хоспіс, тэлефакс, смартбук*;

– лексіка-семантычны (семантычная дэрывацыя): *шырокі праспект – рэкламны праспект, прыгожы кошык – спажывецкі кошык, месячны тэрмін – мовазнаўчы тэрмін, галаўны мозг – галаўны інстытут* і інш.

Калі для абзначэння ўжо вядомай рэаліі (рэчы, з'явы, паняцця) узнікае новае слова, то нейкі час у мове існуюць паралельна два або некалькі слоў-дублетаў. Адно з іх застаецца ў актыўным ужыванні, іншае (іншыя) паступова архаізуецца, а потым і зусім можа знікнуць: *лімон – цытрына, мяжа – граніца – кардон, выстава – выстаўка, святар – свяшчэннік, вернік – веруючы* і інш.

У навуковай літаратуры прынята адрозніваць **лексічныя** і **семантычныя** неалагізмы. Лексічныя неалагізмы – словы, якія з'явіліся ў мове для намінацыі новых рэалій (рэчаў, з'яў, паняццяў) і навізна якіх адчуваецца як у форме, так і ў значэнні гэтых слоў: *электрамабіль, экатурызм, авердрафт, квазігрошы, дэмаальбом, арт-бук, суіцыдалогія, аэрограф, сумка-кенгуру, анлайнавы, віджэты*. Гэтыя лексічныя адзінкі ўзнікаюць у мове ў сувязі з развіццём навукі, тэхнікі, культуры, мастацтва, спорту і г. д., утвараюцца на базе вядомых мове структурных элементаў і словаўтваральных мадэлей: *пранаменклатурны, піяраўскі, працатэрапія, электрадубінка, раздзяржаўленне, разбалансаванасць, раздрукоўка, паркурушчык*. Семантычныя неалагізмы (неасемантызмы) – агульнавядомыя лексічныя адзінкі, ў семантыцы якіх развіваюцца новыя значэнні: *архітэктура* 'ўстройства, вузлы і блокі

камп'ютара ці мікрапрацэсара як адзінае цэлае, а таксама сувязі паміж імі', *буфер* 'зона памяці камп'ютара, прызначаная для часовага захоўвання даных пры іх перадачы паміж устройствамі з рознымі хуткасцямі', *ярлык* 'дадатковая піктаграма аб'екта, якая размяшчаецца на экране манітора і спрашчае запуск праграмы альбо дакумента', *дыялог* 'кантакты, перагаворы паміж краінамі, партыямі, грамадскімі дзеячамі', *вектар* 'ідэалагічная скіраванасць чаго-небудзь', *чорны* 'нелегальны, незаконны', *ценыявы* 'звязаны з манапольнай вытворчасцю, крымінальнымі спосабамі абагачэння', *заяц* 'безбілетны пасажыр'.

Кожная эпоха фіксуе новыя рэаліі (рэчы, з'явы, паняцці) у развіцці грамадства і, адпаведна, словы для іх дэфініцыі. Асабліва многа неалагізмаў узнікла у беларускай мове пасля рэвалюцыйных падзей кастрычніка 1917 года: *наркам*, *сельсавет*, *камсамол*, *завочнік*, *калгас*, *трактар*, *леспрамгас*, *пяцігодка*, *суботнік*, *новабудоўля* і інш. Большасць такіх лексічных адзінак трывала замацавалася ў нашай мове. Аднак некаторыя з іх выйшлі з актыўнага ўжытку і ўспрымаюцца ўжо як словы ўстарэлыя (гістарызмы): *валвыканкам*, *наркамат*, *саўнаргас*, *лікбез*, *рабфак*, *нэпман*, *калектывізацыя*, *МТС* і інш. У сувязі з імклівым развіццём навукі, тэхнікі, прамысловасці ў 50–80 гг. XX ст. слоўнік беларускай мовы таксама папоўніўся шматлікімі наватворами: *касманаўт*, *касмадром*, *касмабачанне*, *лунаход*, *спадарожнік* 'штучны лятальны апарат', *акванаўт*, *гідранаўт*, *астранаўт*, *лазер*, *біёніка*, *лаўсан*, *перлон*, *дэдэрон*, *лайкра* і інш. Шмат новых слоў з'явілася ў нашай мове і на пачатку 90-х гг. у перыяд т. зв. "перабудовы", напрыклад: *дэпалітызацыя*, *дэпартызацыя*, *кансэнсус*, *брокер*, *менеджар*, *спонсар*, *экстрасэнс*, *гідрамолат*, *гемабіёніка*, *веласамалёт* і інш.

У наш час у беларускую літаратурную мову трапляе вялікая колькасць неалагізмаў. Гэта, у першую чаргу, запазычанні з іншых моў (пераважна англійскай) у нанатэхналагічнай, камп'ютарнай, эканамічнай і іншых галінах, дзе адбываецца бурнае развіццё. Прычым гэта не толькі тэрміны і нейтральная лексіка (*дыгiтальны*, *тэг*, *біткоін*, *крыптавалюта* і інш.), але і т. зв. слэнг (*лузер*, *юзер*, *глючыць*, *лайкнуць* і інш.). З'яўленне новых слоў можа быць таксама абумоўлена і палітычнымі рэаліямі. Так, самымі ўжывальнымі неалагізмамі працяглы час з'яўляліся лексемы *еўрамайдан*, *брэксiт*. Да таго ж некаторыя рэчы, з'явы, паняцці толькі віртуальна ці гіпатэтычна існуюць у аб'ектыўнай рэчаіснасці. Таму лексічныя адзінкі, якія іх абазначаюць, у моўнай традыцыі пакуль што не замацаваліся: *інфарматэка* 'універсальнае сховішча інфармацыі любога характару', *энланаўт* 'прышэлец з космасу, які з'явіўся на НЛА'.

Паколькі ўзнікненне новых слоў абумоўлена патрэбамі ў іх, то неалагізмы даволі хутка могуць пераходзіць з пасіўнага складу ў актыўны. Распаўсюджанню і папулярнасці неалагізмаў садзейнічаюць сродкі масавай інфармацыі і камунікацыі (газеты, часопісы, радыё, кіно, тэлебачанне, інтэрнэт).

Ад неалагізмаў трэба адрозніваць *аказіяналізмы* (ад лац. *occasio* 'выпадак', *occasionalis* 'выпадковы'), ці *індывідуальна-аўтарскія* – лексічныя наватворы, прыдуманых канкрэтнымі аўтарамі (пісьменнікамі, публіцыстамі, грамадскімі дзеячамі і інш.) з мэтай павышэння мастацкай выразнасці і вобразнасці выказвання: *ажыццяўленне*, *дабрабыт*, *мілагучны*, *мэтазгодны*, *адлюстроўваць* (У. Дубоўка); *неўглядзь*, *нязгледны*, *шумнацечны*, *скаменены*, *скурганелы* (Я. Купала); *светапогляд*, *срэбразвонны*, *вольнаплынны*, *шаўкарунны* (Я. Колас); *аўтатабуны*, *грыбазбіры*, *языкачосы* (П. Панчанка). Некаторыя з гэтых слоў трывала ўвайшлі ў склад сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Большасць аўтарскіх неалагізмаў не выходзіць за межы індывідуальнага словаўжывання і таму не набывае статусу агульнамоўных лексічных адзінак, не ўключаецца ў слоўнікі агульнага карыстання: *вішанна*, *яблычна*, *грушина* 'вішні, яблыкі, грушы': *Я ў сад хачу! // У той прасторны сад, // Дзе вішанна, і яблычна, і грушина, – // Мне тут, на ўзмежку гэтым вольным, // Душина* (Н. Мацяш); *даланясты* 'далоні, далоністы': *Ходзіць бабка лесам-гаем, // У хусціначку збірае: Даланясты ліст кляновы – хлеб на ім пячы жытнёвы...* (М. Танк); *Навукова-гніламёдна* 'навуковы, У. В. Гніламёдаў (літаратуразнаўца і пісьменнік)': *І ўсе напісаны грунтоўна, // Тактоўна, роўна – і дыхтоўна, // Ні звадна, ні паныла-модна, // А навукова-гніламёдна* (Р. Барадулін); *спрэчнік* 'спрэчка': *Дасягнуць такой цэльнасці асобы двум яго спрэчнікам не ўдалося* (У. Калеснік).

Аказіяналізмы раскрываюць індывідуальную моўную манеру мастака слова, надаюць твору арыгінальнасць, свежасць і навізну.

4. Лексіка беларускай мовы паводле сферы ўжывання.

4.1. Агульнаўжывальная лексіка і лексіка абмежаванага выкарыстання. Лексіка сучаснай беларускай літаратурнай мовы паводле сферы ўжывання падзяляецца на дзве вялікія групы: на лексіку *агульнаўжывальную* і лексіку *абмежаванага выкарыстання*.

Да агульнаўжывальнай лексікі адносяцца словы, якія шырока выкарыстоўваюцца ў штодзённых вусных і пісьмовых зносінах на тэрыторыі ўсёй краіны; іх ужыванне не залежыць ад месца жыхарства, прафесіі, узросту, роду заняткаў, адукацыйнага і культурнага ўзроўню, сацыяльнага становішча людзей, не абмежавана моўнай сітуацыяй (стылем, жанрам, формай мовы): *рака, лес, вечар, зіма, дом, жыта, плуг, сані, аргумент, вучань, вялікі, добры, вясёлы, чорны, жоўты, яны, свой, гэты, сам, хто, пяць, восем, дваццаць, сорок, сямнаццаць, гаварыць, есці, гатаваць, ехаць, смяцца, высока, далёка, моцна, холодна, перад, праз, што, гэі, ах* і інш.

Гэтыя словы агульнанародныя, зразумелыя ўсім носьбітам нашай мовы. Яны бытуюць як у літаратурнай мове, так і ва ўсіх мясцовых гаворках і складаюць самую шматлікую групу слоў, якой карыстаюцца ўсе члены грамадства. Лексічныя адзінкі гэтай групы як найбольш старажытныя паводле паходжання ўзніклі ў агульнаславянскі або ў агульнаўсходнеславянскі перыяд. Агульнаўжывальная лексіка з'яўляецца найважнейшай часткай слоўнікавага складу беларускай мовы. Яна – той лексічны стрыжань (цэнтр), без якога не можа існаваць мова, немагчымы зносіны паміж людзьмі. Агульнаўжывальная лексіка – аснова літаратурнай мовы, найважнейшы сродак для фармулявання і выказвання думак, тая скарбніца, на аснове якой у першую чаргу адбываецца далейшае ўдасканаленне, узбагачэнне і развіццё беларускай (таксама як і іншай нацыянальнай) лексікі. Яна шырока пранікае ва ўсе стылі мовы, утварае базу для ўсіх колькасных і якасных перамеркаванняў ў моўнай сістэме.

Да лексікі абмежаванага выкарыстання адносяцца словы, якія ўласцівы мове пэўнай тэрытарыяльнай або сацыяльна абмежаванай групы людзей, людзей пэўнай прафесіі, спецыяльнасці.

У залежнасці ад сферы бытавання такая лексіка падзяляецца на дыялектную, сацыяльна абмежаваную і спецыяльную.

4.2. Дыялектная лексіка. У сучаснай беларускай *дыялектнай* (ад грэч. *dialektos* ‘гаворка, дыялект’) мове вылучаюцца дыялекты і групы гаворак. Яны сфарміраваліся, верагодна, у раннеславянскі перыяд.

У беларускім дыялектным кантынууме выдзяляюцца два буйныя дыялекты – паўночнаўсходні і паўднёва-заходні. Паміж імі размешчаны сярэднебеларускія гаворкі. У кожным дыялекце вылучаюцца групы гаворак: у паўночнаўсходнім – полацкая, віцебская і ўсходнемагілёўская, у паўднёва-заходнім – гродзенска-баранавіцкая, слуцкая і мазырская. Гэтыя дыялектныя арэалы сваімі моўнымі асаблівасцямі супрацьпастаўляюцца заходнепалескім (брэсцка-пінскім, загародскім) гаворкам.

Аснову кожнай мясцовай гаворкі складаюць агульнаўжывальныя словы, а тая частка лексікі, што адрозніваецца ад агульнаўжывальнай, і складае дыялектную (абласную) лексіку. Таму ў народных гаворках бытуюць словы, якім ў літаратурнай мове адпавядаюць зусім іншыя лексічныя адзінкі ці нават апісальныя тлумачэнні (дэфініцыі). Напрыклад, на Мазыршчыне словы *гавяда, тавар, худоба* суадносяцца з літаратурнай апісальнай назвай ‘буйная рагатая жывёла’, *кубло* – з нарматыўнай лексемай ‘гнездо’. У розных рэгіёнах Беларусі дыялектным лексічным адзінкам *радаўніца, вясёлуха, дажджуха* адпавядае літаратурная назва ‘вясёлка’, словам *пяюн, пяхух, когут, кабан* – нарматыўнае найменне ‘певень’, лексемам *асавік, краснагаловік, краснюк, сваяк* – літаратурная назва ‘падасінавік’.

Дыялектныя словы, уведзеныя ў літаратурны тэкст, але поўнасьцю не асвоеныя літаратурнай мовай, называюцца *дыялектызмамі (правінцыяналізмамі)*. У лексікаграфічных даведніках такія адзінкі звычайна маюць паметы “абласное”, “мясцовае”, “дыялектнае”. У залежнасці ад таго, якія моўныя асаблівасці гаворкі адлюстраваліся ў слове, вылучаюць

лексічныя (уласналексічныя, этнаграфічныя, семантычныя), фанетычныя, акцэнталагічныя, граматычныя, словаўтваральныя дыялектызмы.

Лексічныя дыялектызмы – мясцовыя словы, што не ўжываюцца ў літаратурнай мове і адрозніваюцца ад яе гукавым комплексам і значэннем. Сярод іх вылучаюцца уласналексічныя, этнаграфічныя і семантычныя дыялектызмы.

Уласналексічныя дыялектызмы – мясцовыя назвы агульнавядомых прадметаў, з’яў, паняццяў аб’ектыўнай рэчаіснасці. Гэтыя словы маюць адпаведнікі (эквіваленты) у літаратурнай мове, але адрозніваюцца ад іх сваім гукавым комплексам (фонамарфалагічным складам): *шыльбабон* ‘фасоля’, *картопля* ‘бульба’, *пухляк* ‘падбярозавік’, *дуйка* ‘завая’, *згук* ‘рэха’, *вятроўкі* ‘басаножкі’, *лісявы* ‘ласкавы’, *агоўтацца* ‘прывыкнуць’ і інш.

Этнаграфічныя дыялектызмы (этнаграфізмы) – мясцовыя назвы прадметаў, з’яў, паняццяў, якія характарызуюць асаблівасці жыцця, побыту і дзейнасці людзей (адзенне, абутак, ежа, начынне, звычаі і г. д). пэўнага рэгіёна. Гэтыя лексемы не маюць адпаведнікаў (эквівалентаў) у літаратурнай мове. Яны звычайна могуць быць растлумачаны толькі апісальна: *каўган* ‘лыжка з дубовага кораня для мукі ці зерня’, *мач* ‘старажытная драўляная прылада для накідвання гною’, *таўчонікі* ‘аладкі (бліны) з тоўчанай бульбы’, *падкалотка* ‘бульбяны суп, падкалочаны грэцкай мукой’, *рабушка* ‘завітая намітка на галаве ў выглядзе шапачкі’, *абарог* ‘збудаванне з чатырох слупоў і страхі над імі для захоўвання сена’, *кадол* ‘прыстасаванне для пад’ёму на дрэва вулля-борці’, *вішар* ‘няскошаная на балоце трава’, *аснач* ‘плытагон’ і інш.

Семантычныя дыялектызмы – лексічныя адзінкі, якія ў вымаўленні і напісанні супадаюць са словамі літаратурнай мовы, але адрозніваюцца ад іх сваім значэннем: *чайка* ‘рыбацкая лодка-пласкадонка’, *навук* ‘прылада для лоўлі рыбы’, *скрыня* ‘калодзежны зруб’, *мост* ‘падлога’, *суткі* ‘праход пад стрэшкаю паміж двума будынкамі’, *пасажырка* ‘аўтобус’, *чалавек* ‘муж, гаспадар’, *гуска* ‘белая лілія’ і інш.

Фанетычныя дыялектызмы – лексічныя адзінкі, якія па значэнні супадаюць з адпаведнымі словамі літаратурнай мовы, але адлюстроўваюць гукавыя асаблівасці гаворак: *дохтар* ‘доктар’, *пасоля*, *хвасоля* ‘фасоля’, *гавёс* ‘авёс’, *бурыак* ‘бурак’, *настоўнік* ‘настаўнік’, *мабуць* ‘мабыць’, *кеб* ‘каб’, *ліс* ‘лес’ і інш.

Акцэнталагічныя дыялектызмы – гэтыя словы, якія маюць адрознае ад літаратурнай мовы месца націску: *аглабля* ‘аглобля’, *гáрбуз* ‘гарбуз’, *магáзін* ‘магазін’, *крупяны* ‘крупяны’, *слабы* ‘слабы’, *заінець* ‘заінец’, *мільгаць* ‘мільгаць’, *глыбака* ‘глыбока’ і інш.

Граматычныя дыялектызмы перадаюць асаблівасці граматыкі (марфалогіі і сінтаксісу) гаворак і адрозніваюцца ад слоў літаратурнай мовы граматычнымі формамі і катэгорыямі: *пасага* ‘пасаг’, *валасэ* ‘валасы’, *маладый*, *маладэй* ‘малады’, *гавора* ‘гаворыць’, *рашаіць* ‘рашае’, *рабіць мем* ‘будзем рабіць’, *пры дарозі* ‘пры дарозе’, *у садох* ‘у садах’ і інш.

Словаўтваральныя дыялектызмы – лексічныя адзінкі, якія адрозніваюцца ад літаратурных адпаведнікаў словаўтваральнымі сродкамі: *настольніца* ‘настольнік’, *вудар* ‘вудзільшчык’, *сявец* ‘сейбіт’, *пачтар* ‘паштальён’, *могліцы* ‘могілкі’, *тудака* ‘тут’, *прыножак* ‘падножка’, *слон*, *заслон* ‘услон’ і інш.

Дыялектныя лексічныя адзінкі – крыніца ўзбагачэння слоўнікавага складу беларускай мовы. Гэта такія ж гістарычны працэс, як і папаўненне літаратурнай лексікі нашай мовы іншамойнымі словамі. Многія з дыялектызмаў, трапіўшы ў беларускую мову, сталі агульнанароднымі, напрыклад: *весніцы*, *гарышча*, *арэлі*, *ставок*, *таптуха*, *нерат*, *сухадрэвіна*, *мэндлік*, *немаўлёнак*, *бруіцца* і інш.

Адзін са шляхоў пранікнення дыялектных адзінак у літаратурную мову – іх ужыванне ў творах мастацкай літаратуры. Дыялектная лексіка – важны моўны сродак для стварэння мясцовага каларыту, індывідуалізацыі мовы персанажаў, выражэння эмацыянальна-экспрэсіўных адносін да падзей, з’яў і вобразаў. Дыялектызмы шырока выкарыстоўвалі ў сваіх творах такія майстры слова, як Я. Колас, Я. Купала, К. Чорны, М. Гарэцкі, Ц. Гартны, М. Лынькоў, К. Крапіва, І. Мележ, І. Пташнікаў, І. Чыгрынаў, В. Адамчык, Р. Барадулін, Б. Сачанка і інш.: *Кеб з таго кавалка, што каля цагельні, дасталося. То б надзел буй!*..

(І. Мележ); *Верка ўсягды клала на мокры падаконнік анучу, хадзіла пасля ў парог і выкручвала ў цабэрак* (І. Пташнікаў); *Дзе падзеліся людзі, і досі ніхто нічога пэўнага сказаць не можа* (Б. Сачанка); *Чалавек мой палясоўчыкам робя, а дачка – магазінершай!..* (Я. Пархута).

Аднак празмернае і неапраўданае выкарыстанне пісьменнікамі (публіцыстамі) дыялектызмаў псуе твор, зацямяе, абцяжарвае яго змест і мову. Таму ўключэнне ў тэкст дыялектнай лексікі павінна быць дастаткова абгрунтаваным.

У наш час найбольшую верагоднасць замацавацца ў беларускай літаратурнай мове маюць уласналексічныя, этнаграфічныя і семантычныя дыялектызмы. Менавіта гэтыя дыялектныя адзінкі здольны ўзбагаціць намінатыўныя і сінанімічныя сродкі нашай мовы.

4.3. Сацыяльна абмежаваная лексіка. Сацыяльна абмежаваная лексіка – словы і выразы, характэрныя для прадстаўнікоў пэўных сацыяльных груп, звязаных агульнымі ўмовамі жыцця, прафесіі, роду заняткаў, інтарэсаў, узросту.

Сацыяльны дыялект (сацыялект) – разнавіднасць (падсістэма) мовы, што выступае ў якасці сродку зносін у асобных сацыяльных групах і ўзроставах калектывах. Да сацыялектаў належаць жаргоны і аргю.

Жаргон (ад фр. *jargon* ‘умоўная гаворка’) – разнавіднасць мовы (маўлення), якой карыстаюцца групы ці калектывы людзей, аб’яднаных агульнасцю прафесійных заняткаў, сацыяльнага становішча, інтарэсаў, звычак і інш. Характэрнымі асаблівасцямі жаргоннай лексікі з’яўляецца экспрэсіўнасць, эмацыянальнасць, ацэнчанасць і вобразнасць. Звычайна ў сістэме беларускай нацыянальнай мовы вылучаюцца наступныя жаргоны:

1) прафесійны, у склад якога ў сваю чаргу ўваходзяць:

а) традыцыйны або рамесна-прамысловы (кавалёў, цесляроў, бондараў, ганчароў, плытнікаў, бортнікаў, паляўнічых, рыбаловаў і інш.);

б) уласна прафесійны ці спецыяльны (кіроўцаў, акцёраў, музыкантаў, журналістаў, вайскоўцаў, юрыстаў, медыкаў, прадпрымальнікаў і інш.);

2) узростава (школьнікаў або вучняў, моладзі, студэнтаў і інш.);

3) камп’ютарны (спецыялістаў у галіне камп’ютарных тэхналогій, блогінг, месенджар-камунікацыі, сацыяльныя сеткі і інш.).

У наш час назіраецца масавае выкарыстанне жаргоннай лексікі ўсімі слямі насельніцтва, ва ўсіх сферах грамадскага жыцця. Так званыя жарганізмы ўжываюць усе, незалежна ад сацыяльнага статусу і прафесійнай прыналежнасці, узросту або ўмоў камунікацыі (публічныя выступленні, службовыя стасункі, нефармальныя абставіны). Жаргонная лексіка ўсё часцей з’яўляецца на старонках газет і часопісаў, на тэлебачанні і радыё, у інтэрнэце і г. д., што, бяспрэчна, адлюстроўвае, у першую чаргу, працэс зніжэння культуры маўлення і адмоўна ўплывае на агульную культуру зносін. Мэтаў ужывання жарганізмаў з’яўляецца не толькі дэманстрацыя сваёй прыналежнасці да пэўных прафесійных ці сацыяльных груп і наданне гутарцы экспрэсіўнасці, эмацыянальнасці, але і дасягненне камунікабельнасці, узаемаразумення. Асабліва гэта выразна праяўляецца ў маўленні сучаснай моладзі.

Моладзевым жаргонам звычайна карыстаюцца маладыя людзі ва ўзросце да 30–35 гадоў. Гэта навучэнцы (школьнікі, студэнты) і прадстаўнікі розных напрамкаў і рухаў (хіпі, панкі, эма, байкеры і г. д.). У моладзевым (студэнцкім)³ жаргоне вылучаюцца наступныя тэматычныя групы:

– назвы асоб: а) паводле полу, роднасці і сваяцтва: *дзяцел, кент, мажор, чувак* ‘хлопец’, *зорка, гэрла, чувіха, чыкса* ‘дзяўчына’, *інвэстары, мазафазары, радакі, продкі* ‘бацькі’;

б) паводле прафесіі, роду заняткаў, маральных якасцей, знешніх прыкмет: *мент, мільтён, фараён* ‘міліцыянер’, *вучылка* ‘настаўнік’, *каменда* ‘камендант студэнцкага інтэрната’, *праграмер* (англ. *programmer*) ‘праграміст’, *юзер*⁴ (англ. *user*) ‘асоба, якая карыстаецца

³ Студэнцкі жаргон можна разглядаць як разнавіднасць (ці састаўную частку) моладзевага жаргону. Разам з тым студэнцкі жаргон па-за межамі дадзенай субкультуры шырока выкарыстоўваецца прадстаўнікамі іншых субкультур і сфер дзейнасці.

⁴ У якасці жарганізмаў могуць выступаць і прафесійныя тэрміны англійскага паходжання, якія ўжо маюць эквівалент у рускай мове.

камп'ютарам для атрымання інфармацыі і вырашэння розных задач', *стопер* 'аўтастопшчык', *кідок* 'падманшчык, хлус, ашуканец', *шасцёрка* 'даносчык', *тормаз* 'чалавек, які доўга думае', *скін* 'скінхэд';

– назвы частак цела чалавека: *баішка*, *кумпал*, *рэпа* 'галава', *грыва*, *патылы*, *хаір* 'валасы', *пранік*, *таблo*, *хара* 'твар', *зэнькі*, *оптыка*, *фары* 'вочы', *рубільнік*, *шнобель*, *пятак* 'нос', *лакатары* 'вушы', *граблі*, *лапы* 'рукі', *калюгі*, *капыты*, *ласты* 'ногі';

– назвы абутку і адзення: *калёсы*, *педаль*, *шўзы* 'абутак увагуле', *красачы*, *кросы* 'красоўкі', *буцалы* 'спартыўны абутак', *лапсярдак*, *піжмак*, *с'ют* 'пінжак', *джыны* 'джынсы', *абцяжкі* 'легінсы';

– назва ежы і пітва: *жрачка*, *пайка*, *хаўчык* 'ежа ўвагуле', *буцік* 'бутэрброд', *макарыкі* 'макароны', *пірожка* 'пірожнае', *морж* 'марожанае', *джын* з *Толікам* 'джын-тонік', *памірálка* 'мінеральная вада', *гам*, *жова* 'жвачка', *шампунь* 'шампанскае';

– назвы грашовых адзінак: *бабкі*, *бабосы*, *лавандос*, *лавэ*, *мані* 'грошы ўвагуле', *амерыкáнец*, *баксы*, *грыны*, *зялёныя*, *зэлень*, *капуста*, *касары*, *тугрыкі* 'долары ЗША', *расіянін* 'расійскі рубель', *лімон* 'мільён';

– назвы транспартных сродкаў: *матор*, *тачка* 'аўтамабіль', *бусік*, *мікрык* 'мікрааўтобус', *пчолка* 'хуткая дапамога', *лунаход* 'міліцэйская машына', *рагаты*, *трал*, *трáлік*, *троль* 'тралейбус', *трам*, *жалязьяка* 'трамвай', *лясік* 'веласіпед', *моцык* 'матацыкл', *сабака*, *электрoн* 'электрацягнік';

– найменні, звязаныя з вучэбным працэсам: *абітура* 'абітурыент', *пара* 'адзін занятак', *траябан* 'тры балы', *дзсятoгі*, *дзсятoн* 'дзсяць балаў', *курсач* 'курсавая праца', *пратoз* 'практычныя заняткі', *экз* 'экзамен', *пэнсія* 'стыпендыя', *універ* 'універсітэт', *абшчáга*, *курáтнік* 'інтэрнат';

– найменні паселішчаў (айконімы), мікрараёнаў, плошчаў, вуліц, будынкаў горада (урбанонімы): *Бярэзінбург* 'горад Бяроза', *Жабінбург* 'горад Жабінка', *Жданікі*, *Ждань* 'кірмаш «Ждановічы»', *Лош-Анджэлес* 'мікрараён Лошыца', *Серабрoнкс*, *Сербія* 'мікрараён Серабранка', *Сухары* 'мікрараён Сухарава', *Чыкага* 'мікрараён Чыжоўка', *Зялёнка* 'мікрараён Зялёны Луг', *Троіка* 'Траецкае прадмесце';

– назвы дзеянняў і працэсаў: *грабіці* 'ісці', *тусавáцца* 'збірацца ў адным месцы, разам праводзіць вольны час', *маладзіцца* 'цалавацца', *замуціць* 'прыдумаць, пачаць штосьці', *шáрыць* 'разбірацца ў чым-небудзь', *разруліць* 'вырашыць праблему', *наехаць* 'прад'яўляць прэтэнзіі', *развэсці* 'падмануць', *зламáцца* 'здацца', *тупіць* 'доўга думаць';

– назвы якасцей, прыкмет: *кіслoтны* 'вельмі яркі, кідкі', *галімы* 'дрэнны', *умáтавы* 'вельмі дрэнны', *суперскі* 'вельмі добры', *прыкoльны* (*прышпільны*) 'смешны, вясёлы', *ржáчны* 'вельмі смешны', *бáска* 'хораша', *класна*, *клéва* 'добра, цудоўна', *мадэрнoва* 'сучасна, модна';

– найменні камп'ютара, яго частак і праграмнага забеспячэння: *апарáт*, *бандура*, *керагáз*, *тачка*, *лічбагрыз* 'персанальны камп'ютар', *кейбoрда*, *клавá*, *педаль*, *раяль*, *стўкалка* 'клавіятура', *мазгі*, *матор*, *прафэсар* 'цэнтральны працэсар', *вэнік*, *вінт* 'вінчэстар', *мамка*, *матрoшка* 'мацярынская плата', *балвáнка* 'чысты дыск'⁵;

– устойлівыя словазлучэнні і выразы: *быць у тэме*, *рубіць фііку* 'разумець, пра што гавораць', *забіць стрэлку* 'дамовіцца аб сустрэчы', *закідаць бусла* 'заляцацца', *выпасці ў асадак* 'расхвалявацца, разгубіцца', *паласкаць мазгі* 'падманваць каго-небудзь, дакучаць, збіваць з панталыку', *на барабану* 'усё роўна' і інш.⁶

Прыведзеныя групы жаргоннай лексікі даюць яскравае ўяўленне пра тое, як развіваецца моладзевы жаргон. Як і ўсе сацыяльныя дыялекты, гэты жаргон у сваёй аснове ўяўляе лексікон, які паходзіць з агульнанацыянальнай мовы, існуе на яе фанетычнай і граматычнай

⁵ У моладзевым (студэнцкім) жаргоне часта выкарыстоўваюцца запазычанні з іншых жаргонаў, у першую чаргу з камп'ютарнага.

⁶ Асноўнымі спосабамі і прыёмамі ўтварэння жаргонных слоў з'яўляюцца сінанімія, запазычанні, метафарызацыя, універбацыя і інш. (гл. вышэй).

аснове. Адбываецца пастаяннае абнаўленне слоўнікавага складу жаргоннай лексікі, што сведчыць пра яе рухомасць, няўстойлівасць у часе.

Арго (ад фр. *argot* ‘умоўная, тайная мова’) – разнавіднасць жаргону, якую звычайна звязваюць з тайнай, умоўнай мовай дэкласаваных элементаў грамадства (злодзеяў, махляроў, ашуканцаў, спекулянтаў, шулераў, брадзяг і інш.). Арго ствараецца і функцыянуе ў закрытых прафесійных і крымінальных групах людзей, якія спецыяльна засакрэчваюць сваю мову.

Беларускія арго канца XVIII–XIX ст. уяўлялі сабой сумесь беларускай і рускай (афенскай) моў, часткова ўкраінскай і мелі назвы *лэмезь*, *лэmez*, *лэмент* ‘мова тайная’ (параўн.: ідыш. *leimaden* ‘вучэнне, навукі’, *leimed* ‘вучэнне’, а таксама *лэмант*, *лэмент* ‘крык’).

З беларускіх (беларускамоўных па аснове) умоўных моў найбольш вядомыя наступныя:

– *катрушніцкі лэмезь* (мова шапавалаў мястэчка (сяла) Дрыбіна Чавускага павета Магілёўскай губерні);

– *пáрушніцкі (парушніцкі) лэmez* (мова шаўцоў⁷ і шапавалаў мястэчка Шклоў Магілёўскага павета);

– *адвэрніцкая гаворка* (мова рамеснікаў Крычава Магілёўскай губерні);

– *любецкі (любéцкі) лэмент* (мова жабракоў Мсціслаўскага, Чавускага, Чэрыкаўскага паветаў Магілёўскай губерні, а таксама Чарнігаўскага, Мглінскага і Бранскага паветаў);

– *выцірніцкі гаўрыднік* (мова лэбараў – збіральнікаў ахвяраванняў на будаўніцтва цэркваў, а першапачаткова і касцёлаў; мястэчка Янава (Іванава) Кобрынскага павета Гродзенскай губерні) і інш.

Першымі слоўнікамі беларускай аргатычнай лексікі з’яўляюцца слоўнікі тайных моў А. Меера (1786), С. Мікуцкага (1854), Ф. Стаўровіча (1869, 1870), Ф. Сцяпуры (1880), Е. Р. Раманава (1890–1912) і інш. Першы сучасны слоўнік, у якім зроблена спроба падаць жаргонныя адзінкі і растлумачыць іх значэнне, – “Слоўнік новых слоў беларускай мовы” В. І. Уласевіч і Н. М. Даўгулевіч (2009). У яго ўключана лексіка, што з’явілася ў беларускай мове на мяжы XX–XXI стст. у выніку кардынальных змен ў грамадска-палітычным, сацыяльна-эканамічным, навукова-тэхнічным і культурным жыцці краіны. У асноўным гэта агульнаўжывальная лексіка, жаргонная і размоўная падаецца адпаведна з паметай *жарг.* і *разм.* Да сучасных слоўнікаў, у якіх часткова прадстаўлена жаргонная лексіка, можна аднесці таксама “Беларуска-рускі тлумачальны слоўнік новых слоў і новых значэнняў слоў” (2013) і “Слоўнік новых запазычаных слоў беларускай мовы” (2023) тых жа аўтараў. Адзначым, што некаторыя жаргонныя адзінкі, якія ў першым выданні мелі памету *жарг.*, у наступных выданнях ужо пададзены як размоўныя або агульнаўжывальныя (звычайна гэта запазычаныя). Напрыклад: *смáйлiк* (*смайл*) ‘усмешка, значок, які служыць для перадачы эмоцый у пісьмовых зносінах (пры абмене СМС-паведамленнямі, зносінах у сетцы інтэрнэт і пад.)’, *стратэ́гія* (*стратэгічная гульня*) ‘камп’ютарная гульня, сутнасць якой заключаецца ў мадэляванні таго ці іншага працэсу’, *дрынк* ‘напой, адна порцыя алкаголю’, *фан* ‘фанат’ і інш. Да таго ж у інтэрнэце існуе вялікая колькасць анлайн-слоўнікаў жаргоннай лексікі, з якіх найбольш значны “Слоўнік моладзевага слэнгу” (аўтар AnatolV).

Аргатычная лексіка ўтвараецца ў выніку:

– скажэння слоў беларускай мовы (перастаноўка складоў або дабаўленне ці ўстаўка іншых гукавых элементаў): *лосома* ‘салома’, *вафердафер* ‘вада’, *кувецер* ‘вечер’, *кубакуцька* ‘бацька’, *шурака* ‘рака’, *шухашута* ‘хата’, *битак* ‘так’;

– утварэння лексічных адзінак на базе беларускай мовы з дапамогай розных словаўтваральных сродкаў: *зевок* ‘рот’, *рыкуха* ‘карова’, *гудка* ‘пчала’, *лузган* ‘арэх’, *кисляты* ‘яблыкі’;

– запазычвання з іншых арго: *тройман* ‘твар’, *лох* ‘мужык, мужчына’, *клёвый* ‘добры, цудоўны’, *керить* ‘піць’;

⁷ У даступнай нам навуковай літаратуры прыводзяцца іншыя звесткі: мова краўцоў і шапавалаў мястэчка Шклоў Магілёўскага павета.

– запазычвання са славянскіх і неславянскіх моў: *гербацень* ‘гусак’ (укр.), *свяно* ‘свята’ (пол.), *мелюс* ‘мёд’, *петрус* ‘камень’ (грэч.), *штэк* ‘палка’, *шнейдэр* ‘кравец’ (ням. ці ідыш), *Ахвес* ‘Бог’ (ст.-яўр. праз грэч.), *басать* ‘рэзаць’ (татар.) і інш.

На сённяшні дзень умоўныя мовы практычна выйшлі з ужытку, паколькі адышлі ў мінулае сацыяльныя ўмовы, што іх спарадзілі. Адсутнічае ў беларускай мове і крымінальны жаргон, што як моўны факт традыцыйна з’яўляецца адной з формаў існавання рускай мовы. Асобныя лексемны з гэтых моў захаваліся ў дыялектах або перайшлі ў жаргоны новага тыпу, напрыклад, у моладзевай жаргон: *хаз* (*хáза*) ‘дом (кватэра)’, *клёва*, *лох* і інш.

Разам з тэрмінамі жаргон і арго часта выкарыстоўваецца тэрмін слэнг. *Слэнг* (англ. *slang*) – разнавіднасць мовы, якая выступае ў якасці сродку зносін людзей пэўных прафесій і інтарэсаў, сацыяльных праслоек, маргінальных груп, а таксама неформальнай моладзі, камп’ютарных карыстальнікаў і інш. Тэрмін “слэнг” стаў выкарыстоўвацца ў айчынным мовазнаўстве адносна нядаўна; яго пранікненне было звязана з вывучэннем англамоўных краін і іх культур. І калі спачатку пад слэнгам разумеліся толькі абазначэнні іншамоўных рэалій, то паступова сфера яго ўжывання пашырылася. Нягледзячы на цікавасць даследчыкаў да гэтай праблемы і на даволі вялікую колькасць прац, прысвечаных ёй, у лінгвістыцы дагэтуль няма адзінства ў поглядах на слэнг. Гэта звязана з супярэчнасцямі ў адносінах да такога тэрміна, як жаргон. Так, у адных публікацыях рускіх вучоных тэрміны “слэнг” і “жаргон” выкарыстоўваюцца як сінонімы, у іншых слэнг разглядаецца як састаўная частка жаргону. Услед за рускімі даследчыкамі беларускія мовазнаўцы звычайна разглядаюць слэнг і жаргон як ідэнтычныя паняцці, некаторыя – размяжоўваюць іх. Аднак, у адрозненне ад жаргону і арго, слэнгавая лексіка прысутнічае ў маўленні прадстаўнікоў розных прафесійных, сацыяльных і ўзроставых груп, якой яны карыстаюцца з пэўнай камунікатыўнай мэтай па той прычыне, што яна стала агульнаразумелай. Напрыклад: *тусоўка* ‘1. група людзей, звязаная агульнымі інтарэсамі, кампанія; 2. любыя неформальныя зносіны’, *фішка* ‘самае моднае, цікавае, істотнае’, *лузер* ‘няўдачнік; асоба, якая прайграла, пацярпела няўдачу’, *глюк* ‘1. галюцынацыі, выкліканыя ўздзеяннем наркатыкаў; 2. непаладкі ў дзейнасці прыстасаванняў, механізмаў (часцей пра камп’ютар) і інш.

Жаргонныя словы, якія ўжываюцца па-за межамі жаргону (у мастацкай літаратуры, перыядычным друку, гутарковым маўленні), называюцца жарганізмамі (слэнгізмамі): “*Фіфа, ты – не вытрымала Буйнова. – Чым ты фарсіш?..*” (Я. Хвалеі); *У замежных зорак “пансы” свае любімыя цацкі ў выглядзе аўтамабіляў* (“Чырвоная змена”).

Аргатычныя словы і выразы, выкарыстаныя ў літаратурнай мове, у творах мастацкай літаратуры, у перыядычным друку з пэўнай стылістычнай мэтай, называюцца аргатызмамі: *Як студжаны верабей, кідаўся каторы філон на другі канец барака, зашываўся на нары, і чуваць было, як сапеў ён з перапуду, прыводзіў да парадку свае думкі, пачуцці – то ж дагадзі чалавеку, – і, аддыхаўшы, набіраўся смеласці – на шэпты, спачуванні, уздыхі* (М. Лынькоў); *Яму служаць прадажныя генералы і крымінальная “братва”, якую кантралюе сын мільярдэра* (“Звязда”).

У мове мастацкай літаратуры і публіцыстычных тэкстах жарганізмы (слэнгізмы) і аргатызмы ўжываюцца для перадачы адметнасцей розных сацыяльных груп і катэгорый людзей, для маўленчай характарыстыкі персанажаў; яны вызначаюцца яркай экспрэсіўнасцю, маюць адценне грубасці, таму іх выкарыстанне патрабуе ад аўтара вялікага майстэрства і тактоўнасці.

Узнікненне і распаўсюджванне жарганізмаў (слэнгізмаў) і аргатызмаў з аднаго боку, справядліва ацэньваецца як адступленне ад літаратурнай нормы, як негатыўная з’ява ў развіцці нацыянальнай мовы. Нягледзячы на тое, што адзінкі сацыяльна абмежаванай лексікі з’яўляюцца адным з самых яркіх моўных сродкаў, які прыцягвае экспрэсіўнасцю, вобразнасцю, варта памятаць, што яны нясуць адценне вульгарнасці і грубасці, рэзка зніжаюць якасць маўлення. Вядома, жаргоны (слэнг), жарганізмы (слэнгізмы), аргатызмы нельга забараніць, але іх выкарыстанне павінна быць матываваным, стылістычна апраўданым. З

другога боку, само іх існаванне сведчыць, што беларуская мова жывая і пастаянна знаходзіцца ў стане свайго развіцця.

4.4. Спецыяльная лексіка. Спецыяльная лексіка – сукупнасць слоў і словазлучэнняў, якія называюць прадметы і паняцці з розных сфер сацыяльнай дзейнасці чалавека. Асноўнымі разрадамі спецыяльнай лексікі з’яўляюцца тэрміны, прафесіяналізмы, наменклатурныя назвы (номены).

4.4.1. Асноўныя разрады спецыяльнай лексікі. Тэрміны (ад лац. *terminus* ‘мяжа, канец’) – гэта спецыяльныя словы ці спалучэнні слоў, створаныя (прынятыя, запазычаныя і пад.) для дакладнага выражэння пэўных паняццяў са сферы навукі, тэхнікі, культуры, мастацтва, спорту і г. д., напрыклад: *дэбітор* ‘юрыдычная ці фізічная асоба, што мае запазычанасць якому-небудзь прадпрыемству, арганізацыі або ўстанове’, *наміналізм* ‘кірунак у сярэднявечнай філасофіі, прыхільнікі якога лічылі агульныя паняцці, што абазначаюць пэўны клас прадметаў, толькі імёнамі, а не рэальнымі рэчамі’, *клімат* ‘сукупнасць атмасферных умоў, характэрных для дадзенай мясцовасці’.

Тэрміналогія – гэта сукупнасць тэрмінаў канкрэтнай мовы ў цэлым (напрыклад, *беларуская тэрміналогія, руская тэрміналогія, польская тэрміналогія, англійская тэрміналогія* і інш.) або пэўнай галіны навукі, тэхнікі, культуры, мастацтва, спорту і г. д. (напрыклад, *эканамічная, матэматычная, юрыдычная, палітычная* і інш.), а таксама навуковая дысцыпліна, якая займаецца вывучэннем тэрмінаў і прыцыпаў арганізацыі тэрміналагічных сістэм.

Тэрміналогія пэўнай навукі – гэта штучна створаны лексічны пласт, кожная адзінка якога мае пэўныя абмежаванні для свайго ўжывання і аптымальныя ўмовы для свайго існавання і развіцця.

Тэрміналагічныя сістэмы розных галін навукі, тэхнікі, культуры, мастацтва, спорту і г. д., нягледзячы на іх адрозненні, маюць агульныя рысы, паколькі складаюцца з лексічнага матэрыялу той мовы, на якой гавораць вучоныя, і выяўляюць некаторыя лагічныя заканамернасці. Так, напрыклад, у эканоміцы пры ўтварэнні тэрмінаў адным з прадуктыўных словаўтваральных сродкаў з’яўляецца суфікс *-іст* (*аўкцыяніст, лабіст, фінансіст, эканаміст* і інш.).

Такім чынам, тэрміны – гэта такія адзінкі, якія перадаюць пэўнае навуковае паняцце і суадносяцца з іншымі найменнямі ў пэўнай галіне навукі, тэхнікі, культуры, мастацтва, спорту і г. д., утвараючы разам тэрміналагічную сістэму, ці тэрмінасістэму.

Тэрміны адрозніваюцца ад агульналітаратурных лексічных адзінак цэлым шэрагам асаблівасцей, ці спецыфічных рыс. Тэрмін адрозніваецца ад любога іншага слова перш за ўсё функцыянальна. Нават у слоўніках ён не тлумачыцца, а яму даецца азначэнне.

Словы агульнаўжывальнай лексікі засвойваюцца людзьмі па меры іх авалодвання мовай. Тэрміналагічныя адзінкі ж патрабуюць спецыяльнай падрыхтоўкі ў пэўнай галіне навукі, тэхнікі, культуры, мастацтва, спорту і г. д., яны зразумелыя толькі тым, хто вывучае, займаецца, працуе ў гэтай сферы. Вось чаму прафесійная падрыхтоўка патрабуе авалодвання тэрмінамі. Так, цяжка ўявіць менеджара, бухгалтара, які не ведае сутнасці тэрмінаў *дэбет, дэпазіт, крэдытор, жыра, каштарыс, крэдыт, пасіў, трасант* і інш., ці філолага, які не ведае такіх тэрмінаў, як *аказіянальны, вакатыў, графема, графема, інфінітыў, кампаратыў, канатацыя* і інш.

За кожным тэрмінам заўсёды стаіць прадмет думкі, але не думкі наогул, а спецыяльнай, абмежаванай пэўным полем, ці прадметнай вобласцю, галіной навукі. Кожны тэрмін унутры тэрміналагічнага поля выяўляе цэлы шэраг сваіх адметнасцей. Разгледзім асноўныя з іх.

Сістэмнасць. Тэрмін з’яўляецца адзінкай пэўнай тэрміналагічнай сістэмы, у межах якой ён выяўляе сваю сутнасць (эканамічныя тэрміны – у эканоміцы, юрыдычныя – у правазнаўстве, лінгвістычныя – у мовазнаўстве, матэматычныя – у матэматыцы, біялагічныя – у біялогіі і г. д.).

Наяўнасць дэфініцыі. Значэнне звычайнага слова можа быць растлумачана, а сутнасць тэрміна павінна быць дакладна вызначана (параўн. *стол* – гэта мэбля, а *ліквіднасць* – здольнасць актываў быць хутка прададзенымі па кошце, бліжкім да рынкавага).

Тэндэнцыя да адназначнасці. У ідэале кожны тэрмін павінен абазначаць толькі адно паняцце ў навуцы, тэхніцы, культуры, мастацтва, спорту і г. д., а кожнаму паняццю павінен адпавядаць толькі адзін тэрмін.

Адсутнасць канатацыі. Лексічнае значэнне тэрміна не павінна ўтрымліваць эмацыянальнасці, ацэначнасці, экспрэсіі. Стылістычны элемент канатацыі прадстаўлены ў тэрмінах пераважна сваёй кніжнай разнавіднасцю, напрыклад: *дэ-факта* ‘фактычна, на справе, але не юрыдычна (у адрозненне ад *дэ-юрэ*)’.

Пытанне аб узаемадзеянні тэрміналогіі і агульнаўжывальнай лексікі літаратурнай мовы з’яўляецца вельмі складаным. Асобныя даследчыкі лічаць, што тэрміналогія цалкам уваходзіць у склад літаратурнай мовы, другія, наадварот, прапануюць разглядаць тэрміналогію ў якасці аўтаномнага раздзела слоўнікавага складу нацыянальнай мовы, трэція шукаюць кампраміснае рашэнне, сцвярджаючы, што тэрміналогія ўяўляе сабой адносна самастойную частку ў сістэме літаратурнай мовы.

Адрозненні тэрмінаў ад агульнаўжывальных слоў наступныя:

– тэрміны належаць у асноўным навуковаму стылю (у той час як агульнаўжывальныя словы маюць міжстылёвы характар);

– сярод тэрмінаў пераважаюць назоўнікі (агульнаўжывальныя словы прадстаўлены рознымі часцінамі мовы);

– значная колькасць тэрмінаў – гэта словы іншамоўнага паходжання, пры гэтым для ўтварэння тэрмінаў больш актыўна выкарыстоўваюцца інтэрнацыянальныя элементы, часцей за ўсё грэка-лацінскага паходжання (сярод агульнаўжывальных лексічных адзінак пераважаюць не запазычаныя, а словы, створаныя на базе ўласнага моўнага матэрыялу).

Прафесіяналізмы (ад лац. *professio* ‘прафесія’) – гэта словы і выразы, уласцівыя мове прадстаўнікоў якой-небудзь прафесіі або сферы дзейнасці, напрыклад: *экслюзіўчыкі* – асобная катэгорыя рэкламістаў, здольных праводзіць акцыі, розыгрышы, вечарынкi і карпаратыўныя святы; *бульда* – недакладнае папярэдняе сальда, часта памылковае.

Прафесійнай лексіцы ўласцівая экспрэсіўнасць, таму прафесіяналізмы выразна процівапастаўляюцца тэрмінам сваёй недакладнасцю і стылістычнай афарбаванасцю:

Крытэрыі	Тэрміны	Прафесіяналізмы
<i>Час і шляхі ўзнікнення</i>	ствараюцца мэтанакіравана	ствараюцца стыхійна
<i>Нарматыўны статус</i>	з’яўляюцца афіцыйнымі, узаконенымі навуковай літаратурай і спецыяльнымі слоўнікамі (г. зн. кадыфікаванымі) назвамі адпаведных рэалій	з’яўляюцца не афіцыйнымі, не ўзаконенымі навуковай літаратурай і спецыяльнымі слоўнікамі (г. зн. не кадыфікаванымі) назвамі адпаведных рэалій
<i>Адносіны да экстрэсіўнасці</i>	стылістычна нейтральныя	стылістычна афарбаваныя
<i>Выкарыстанне ў тыпах тэкстаў</i>	пераважаюць у пісьмовых тэкстах	пераважаюць у вуснай камунікацыі
<i>Пашыранасць</i>	могуць мець агульнанацыянальны характар	часта носяць мясцовы характар

Напрыклад, у ядзернай фізіцы паскаральнік пратонаў з арбітай пастаяннага радыуса працягла час называўся тэрмінам *сінхрафазатрон*, а ў вусным маўленні спецыялістаў яму адпавядаў прафесіяналізм *каструля* (падабенства па форме). Паліграфісты неразборлівае слова ў арыгінале набору называюць *мухай*, медыкі працэдуру рассячэння рагавой абалонкі вока для паляпшэння зроку пры блізарукасці (*кератамію*) – *насечкай*.

Значэнне прафесіяналізма звычайна ўзнікае на аснове метафарычнага пераасэнсавання слова або звароту, нярэдка перасякаецца са значэннямі іншых прафесіяналізмаў.

Статус прафесіяналізмаў у сучаснай навуцы канчаткова не вырашаны. Розныя лінгвісты іх адносяць:

- да тэрмінаў;
- да адзінак вытворчай лексікі;
- да спецыяльнай лексікі неназыўнога характару;
- да неўнармаванай спецыяльнай лексікі, абмежаванай ва ўжыванні вусным маўленнем прафесіяналаў.

У асобных выпадках прафесіяналізмы могуць выкарыстоўвацца ў пазіцыі афіцыйных тэрмінаў, іх экспрэсіўнасць пры гэтым заўважна зніжаецца: *зуб шасцярні, калена трубы, плячо рычага* і інш. Да прафесіяналізмаў па сваіх характарыстыках набліжаюцца розныя каламбурныя ўтварэнні, напрыклад, у прафесійным жаргоне праграмістаў: *піжамкер* – англ. *page maker*; *чэкіст* – тэкставая праграма *Check It*; *ямеля, мыла* – англ. *e-mail*; *гейміць* – англ. ‘гульня’.

Наменклатурныя назвы (номены) (ад лац. *nomenclatura* ‘пералік імён’) – гэта сукупнасць уласных імёнаў і назваў разнастайных рэалій і аб’ектаў навукі і тэхнікі.

Тэрміны і наменклатурныя назвы (номены) адрозніваюцца паміж сабой цэлым шэрагам прыкмет:

Крытэрыі	Тэрміны	Номены
<i>Паняццыйны змест</i>	абазначаюць навуковыя паняцці	абазначаюць канкрэтныя аб’екты навукі
<i>Функцыі</i>	назваюць і прадстаўляюць навуковыя паняцці	толькі называюць навуковыя паняцці
<i>Матываванаць</i>	валодаюць нізкай ступенню матываванасці	валодаюць высокай ступенню матываванасці
<i>Словаўтварэнне</i>	пераважае афіксацыя	пераважае абрэвіяцыя
<i>Адносіны да штучных моў</i>	уваходзяць у склад натуральных моў	часткова уваходзяць у склад штучных моў

Кожная галіна мае сваю сістэму номенаў. У сферы эканамічных зносін можна адзначыць наступныя наменклатурныя назвы:

Тэрміны	Номены
<i>Дэпазіт (банкаўскі ўклад)</i>	“Валютны экспрэс”, “Пенсійны”, “Ашчадны”
<i>Адкрытае акцыянернае таварыства (ААТ)</i>	“Белінвестбанк”, “Белаграпрамбанк”, “ААБ Беларусбанк”, “Івацэвічдрэў”, “Мотавела”, “Нафтан”, “Гіпрасувязь”, “Мінскі завод ігрыстых він”
<i>Закрытае акцыянернае таварыства (ЗАТ)</i>	“Ідэя Банк”, “Сэрвіс Дэск”, “Сомбелбанк”, “ІнтэрПэйБанк”, “Гомельскі механічны завод”, “Мілавіца”, “Агракапітал”
<i>Гандлёвы цэнтр</i>	“Сталіца”, “Скала”, “Замак”, “Новая Еўропа”, “Кірмаш”
<i>Крэдытная пластыкавая картка</i>	“Dream Line”, “Waller Card”, “Карта Сокровищ”, “Халва”

4.4.2. Структура і паходжанне тэрмінаў. Паводле структуры (будовы) тэрміны суадносяцца са словамі і спалучэннямі слоў, часцей за ўсё са словазлучэннямі (мал. 2).

Аднаслоўныя	Двухслоўныя (бінарныя)	Шматслоўныя
Простыя невытворныя: <i>тарыф, тавар, афішор</i>	Прыметнік + назоўнік: <i>вонкавы доўг, антыманапольная палітыка</i>	Прыметнік + прыметнік + назоўнік: <i>антыкрызісны стабілізацыйны фонд</i>
Простыя вытворныя: <i>індэксацыя, рэфінансаваць, рэструктурызацыя</i>	Назоўнік + назоўнік: <i>кошык валют, сегмент рынку</i>	Прыметнік + назоўнік + назоўнік: <i>хісткі курс рубля</i>
Складаныя: <i>мікраэканоміка, падаткаабкладанне</i>	Дзеяслоў + назоўнік: <i>канвертаваць прыбытак, экспертаваць прадукцыю</i>	Дзеяслоў + назоўнік + назоўнік: <i>маніторыць рынак пакупніка</i>
Абрэвіятуры (складанаскарочаныя словы): <i>ВНП, ПНВ, дзяржплан</i>		

Мал. 2. Структура тэрмінаў

Аднаслоўныя тэрміны (словы-тэрміны) падзяляюцца ў залежнасці ад сваёй лексіка-граматычнай прыналежнасці на назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы, прыслоўі (апошнія сустракаюцца даволі рэдка).

Асноўную колькасць слоў-тэрмінаў у беларускай мове складаюць агульныя н а з о ў н і к і. Так, у эканоміцы зафіксаваны, напрыклад, наступныя тэрміналагічныя адзінкі: *акрэдытыў, аферта, блоўаўт, бэквардэйшн, вальвацыя, дыверсіфікацыя, дэмпінг, жыра, індэксацыя, іпатэка, канцэсія, картэль, лагістыка, лакаўт, маржа, мікрамаркетынг, наблісіці, пралангацыя, рыэлтар, рэцэсія, сальда, субсідыя, факторынг, ф'ючарс, хедж, холдынг, эмітэнт* і інш. Варта таксама адзначыць, што значная колькасць назоўнікаў у эканамічнай тэрміналогіі выкарыстоўваецца для абазначэння асоб, напрыклад: *аваліст, агент, аўдытар, банкір, бізнесмен, брокер, джобер, дылер, заёмшчык, капірайтар, коміваяжор, крэдытор, маклер, менеджар, прадпрымальнік, прамоўтар, рыэлтар, трэйдар, фундатар, укладчык* і інш.

Прыметнікі ў якасці слоў-тэрмінаў у розных тэрмінасістэмах ужываюцца даволі рэдка, паколькі гэтая часціна мовы, як правіла, спалучаецца з назоўнікам, утвараючы словазлучэнне. Але і асобна прыметнікі выкарыстоўваюцца ў многіх галінах навукі, тэхнікі, культуры, мастацтва, спорту і г. д., у тым ліку і ў эканоміцы: *безгаспадарчы, валютны, бюджэтны, дэпазітны, знешнегаспадарчы, камерцыйны, ліквідны, ліцэнзійны, міжгаліновы, падатковы, уліковы* і інш.

Калі гаварыць пра тэрміны, выражаныя д з е я с л о в а м і, то не ўсе даследчыкі згодны з іх выдзяленнем. Тым не менш у навуковай літаратуры, тэрміналагічных слоўніках фіксуюцца і гэтыя групы слоў, хоць іх значна менш. Напрыклад, у слоўніку па маркетынгу адзначаюцца адзінкавыя дзеясловы-тэрміны тыпу *канібалізаваць* 'праводзіць палітыку маркетынгу, калі адна і тая ж фірма спецыяльна выпускае на рынак новую марку тавару ў той жа таварнай катэгорыі, у якой у яе ўжо зарэкамендаваны на рынку тавар, тым самым змяншаючы попыт на яго ў карысць новага тавару', *экспартаваць, фрахтаваць* 'наймаць судна для перавозкі грузаў', *рэкламаваць*. Неабходна таксама заўважыць, што часта ў слоўніку па маркетынгу адзначаюцца тэрміны-дзеясловы тыпу *забяспечваць, ацэньваць, выплочваць, заніжаць, павышаць, вызначаць, маркіраваць, ліквідаваць, рэалізаваць, выручыць, інфармаваць, разлічыць, планаваць, прагназаваць, канверсаваць, інвеставаць, фінансаваць* і інш., побач з якімі фіксуюцца назоўнікі аддзяяслоўнага ўтварэння тыпу *забеспячэнне, ацэнка, выплата, заніжэнне, інвеставанне, прагназаванне, рэалізацыя, канверсацыя, фінансаванне* і інш. Аднак у большасці выпадкаў гэта зусім не тоесныя тэрміны, паколькі заўважаецца, што дзеясловы называюць працэсы, дзеянні, а аддзяяслоўныя назоўнікі называюць вынік гэтых працэсаў, сродкі дзеяння.

Прыслоўя ў ролі слоў-тэрмінаў няшмат, але ўсё ж і яны выкарыстоўваюцца ў некаторых галінах навукі, тэхнікі, культуры, мастацтва, спорту і г. д. Тэрмінаванне прыслоўяў назіраецца асабліва часта для абазначэння характару праяўлення дзеяння, напрыклад, на транспарце: *налівам* (пра бястарную перавозку вадкасцей у цыстэрнах ці наліўных судах), *навалам* (пра перавозку масавага груза без тары); у тэхніцы: *накрыж, употай* (від заклёпкі). Прыслоўі выкарыстоўваюцца ў металургіі: *унакладку, усутык, уручную, шчыльна*; у медыцыне: *унутрывенна, абвострана, рэгрэсіўна, дысперсійна, дынамічна*; у архіўнай і справавой тэрміналогіі: *беражліва, дакладна, дапушчальна, добрасумленна, недакладна, пераканальна, пісьмова* і інш.

Тэрміны-словазлучэнні надзвычай шырока выкарыстоўваюцца ва ўсіх галінах навукі, тэхнікі, культуры, мастацтва, спорту і г. д.

Паводле спосабу выражэння галоўнага кампанента самыя ўжывальныя назоўнікавыя (з назоўнікам у ролі галоўнага кампанента) двухслоўныя (бінарныя) тэрміналагічныя словазлучэнні. У якасці залежнага кампанента ў такіх тэрмінах-словазлучэннях найбольш часта выступае прыметнік (дзеепрыметнік), напрыклад, у эканоміцы: *абаротныя сродкі, ажыўленая канкурэнцыя, банкаўскія паслугі, біржавыя індэксы, бонусныя зніжкі, вонкавы (знешні) доўг, грашовая рэформа, дадатковае асігнаванне, даўгавое абавязанне, даччыная*

кампанія, дысконтная палітыка, дэбіторская запазычанасць (завінавачанасць), дэпазітныя аперацыі, канчатковая цана, каштарысная вартасць, манетарная (грашовая) палітыка, маркетынгавыя камунікацыі, мясцовая (саматужная) вытворчасць, пастаянныя (нязменныя) выдаткі, пачасовая аплата, рознічныя франшызы, спажывецкія тавары, сумеснае прадпрыемства, Сусветны банк, уласны капітал, эканамічны ўздэм і інш.

У тэрмінах-словазлучэннях нярэдка мае месца спалучэнне назоўніка з назоўнікам (галоўнае і залежнае слова), напрыклад: *абарачальнасць (зваротнасць) валюты, біржа працы, велічыня зарплаты, гарантыя вытворчасці, даларызацыя эканомікі, даследаванне рынку, закон вартасці, знак сертыфікацыі, канцэпцыя маркетынгу, кан'юнктура рынку, кола маркетынгу, крыніца прыбытку, маштаб цэнаў, мяжа беднасці, назапашванне капіталу, партфель заказаў, партыя вырабаў, рахунак выдаткаў, сабекошт прадукцыі, трымальнік акцый, умовы пастаўкі, хістанне цэнаў і інш.*

Паводле спаянасці кампанентаў тэрміналагічных словазлучэнні падзяляюцца на свабодныя і несвабодныя. У свабодных тэрмінах-словазлучэннях кожны кампанент па-за тэрмінам можа ўступаць у сувязь з іншымі словамі, напрыклад, у эканоміцы: *рынак пакупніка, рынак прадаўца, сегмент рынку, ёмістасць рынку*. Разам з тым кожнае слова такіх словазлучэнняў – тэрмін. У несвабодных тэрмінах-словазлучэннях можна выдзеліць кампанент, які ізалявана можа і не быць тэрмінам, напрыклад: *бацькоўская фірма, рэвізія кладовак, белы тавар* – тэрміны маркетынгу, дзе прыметнікі *бацькоўская, белы, назоўнік кладоўка* – агульнаўжывальныя словы, якія не маюць тэрміналагічнага значэння, калі ўжытыя па-за тэрмінам.

У якасці залежнага кампанента тэрміналагічных словазлучэнняў з галоўным словам агульным назоўнікам могуць выступаць уласныя назоўнікі, якія называюць законы, з'явы, вопыты і іншае паводле іх адкрывальнікаў: *закон Нільсана, індэкс Доу-Джонса і інш.*

Значна радзей у розных тэрмінасістэмах беларускай мовы сустракаюцца спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікам пры іх, напрыклад, у эканоміцы: *асігнаванні на сродкі рэкламы, ведамства па пытаннях аплаты працы, далучэнне да спажывання, задача пра коміважора, заканадаўства па абароне інтарэсаў спажывцоў, зняцце з абарачэння, націск з боку канкурэнтаў, праца па найме, рэклама ў інтэрнэце, пагадненне аб фінансаванні і інш.*

Часам у ролі галоўнага кампанента ў падобных тэрмінах-словазлучэннях выступае дзеяслоў: *адтрымліваць пазыку, гуляць на біржы, давесці да банкруцтва, даць зніжку, закрыць рахункі, падтрымліваць перавагу перад канкурэнтамі і інш.*

Адметнасцю сучаснай беларускай навуковай тэрміналогіі з'яўляюцца шматслоўныя (трох- і больш кампанентныя) тэрміналагічныя словазлучэнні. Яны ўзнікаюць, каб удакладніць, дапоўніць галоўнае слова, больш поўна, дэтальна і канкрэтна выразіць абазначанае паняцце, адлюстравіць найбольшую колькасць прыкмет паняцця.

У шматслоўных тэрмінах галоўным словам таксама пераважна выступае назоўнік, напрыклад, у эканоміцы: *агенства па куплі-продажу замежнай валюты, аналіз якасці прадукцыі, бюджэтныя ўстановы і арганізацыі, вартасць інвестыцыйных мерапрыемстваў, высокі ўзровень працаздольнасці, дадатковая праграма стымулявання збыту, дзейнасць у галіне прагназавання, кіраўнік апарату ўліку, Еўразійскі банк развіцця, жыццёвы цыкл тавару, кантрольны пакет акцый, кан'юнктура таварнага рынку, матэрыяльна адказная асоба, міжнародныя падліковыя адзінкі, павышэнне жыццёвага ўзроўню, рэзервовы фонд прадпрыемства, рэкламаванне заслуг арганізацыі для стварэння рэпутацыі, свабодна канверсаваная валюта, сегментацыя ў залежнасці ад наводзін на рынку, статут акцыянернай кампаніі, вартасць маркетынгавых затрат для забеспячэння патрэбнага эканамічнага эфекту і інш.*

У састаўных тэрмінах, як можна заўважыць, структура розная, колькасць кампанентаў вагаецца ад двух да пяці і значна радзей больш.

Часам у сучаснай беларускай мове назіраецца замена шматслоўных тэрмінаў аднаслоўнымі намінацыямі, напрыклад: *вядучы прэзентацыі тавару – дэманстратар;*

маркіроўка этыкеткай – *этыкетаж*; рэкламны плакат – *постар*; схема размяшчэння – *кампааноўка, планіроўка* і інш.

Састаўныя тэрміны падобныя да простых перш за ўсё тым, што яны абазначаюць адно цэласнае паняцце. Без ніякай шкоды для зместу тэрміна яго састаўную форму можна замяніць прастай. Аднак на практыцы гэта не заўсёды можна зрабіць. Для прыкладу возьмем слоўнік-даведнік па маркетынгу, дзе даецца пераклад тэрмінаў, як правіла, аднаслоўных ці двухслоўных з англійскай мовы на рускую, беларускую, нямецкую і французскую мовы. У беларускім варыянце яны шматслоўныя: *Art* – мастацкае афармленне рэкламнай аб’явы; *Budget* – крама з таннымі таварамі; *Attitude measurement* – даследаванне і ацэнка адносін спажыўца да чаго-небудзь; *Back end* – дзейнасць фірмы пасля атрымання заказу ад кліента (у прамым маркетынгу); *Business mix* – структурныя кампаненты дзелавой актыўнасці і інш.

Часткова састаўныя тэрміны ўсё ж з часам спрашчаюцца, утвараючы абрэвіятуры, або замяняюцца іншамойнымі словамі, напрыклад: *аўтамабільны завод* – *аўтазавод*, *дзяржаўны заказ* – *дзяржзаказ*, *капітальныя ўкладанні* – *капукладанні*, *прадуктовы магазін* – *прадмаг*, *прамыслова-фінансавы план* – *прамфінплан*, *навуковая арганізацыя працы* – *НАП*, *Еўразійскі эканамічны саюз* – *ЕАЭС*, *Еўрапейская эканамічная супольнасць* – *ЕЭС*, *Цэнтральны ўніверсальны магазін* – *ЦУМ*, *адкрытае акцыянернае таварыства “Брэсцкі машынабудаўнічы завод”* – *ААТ “Брэстмаш”*, *адкрытае акцыянернае таварыства “Брэсцкі радыётэхнічны завод”* – *ААТ “БРТЗ”*, *адкрытае акцыянернае таварыства “Мінскі трактарны завод”* – *ААТ “МТЗ”*; дзейнасць па стварэнні брэнд-іміджу, вобраза і рэпутацыі фірменнасці тавараў і паслуг – *брэндынг*, невялікі магазін-салон, які прапануе элігантнае дарагое адзенне, абутак, галантарэю – *буцік*, высокі попыт на які-небудзь выраб у рознічным гандлі – *блоўаўт*, даведнік цэн па відах і гатунках тавараў – *прэйскурант*; сістэма скідак (зніжак), якая залежыць ад сумы пакупак – *рэбэйт*; уладальнік прыватнага сельскагаспадарчага прадпрыемства, прыватнай гаспадаркі, заснаваных на ўласнай або арандаванай зямлі – *фермер*, час адпачынку (вечар пятніцы, субота і нядзеля) – *уік-энд*.

Эканамічная тэрміналагічная лексіка неаднародная і паводле паходжання. У яе склад уваходзяць уласныя і запазычаныя з розных моў тэрміналагічныя адзінкі.

Сярод ўласных выдзяляюцца дзве вялікія групы. Першую складаюць агульнаўжывальныя словы, якія з цягам часу набылі тэрміналагічнае значэнне (тэрміналагізаваліся): *кошык* (спажыўца), *нажніцы* (цэнаў), *партфель* (заказаў) і інш. Да другой групы тэрмінаў належаць вытворныя лексічныя адзінкі (дэрываты), утвораныя ў беларускай мове з уласнага моўнага матэрыялу рознымі спосабамі: *лішак*, *заробак*, *пакупнік*, *пагадненне*, *справаздачнасць* і інш.

Запазычаныя эканамічныя тэрміны паходзяць у асноўным з *лацінскай* мовы, напрыклад: *аўдыт*, *аўкцыён*, *актуальны*, *аргумент*, *валютарызм*, *дэпазіт*, *індустрыя*, *інфляцыя*, *камерцыя*, *канверсія*, *кааперацыя*, *канкурэнцыя*, *кангламерат*, *кансорцыум*, *карпарацыя*, *манета*, *маярат*, *прыватызацыя*, *фабрыка* і інш. Такую пашыранасць запазычанняў з лацінскай мовы можна растлумачыць тым, што латынь у найлепшай ступені забяспечвае міжнародныя прафесійныя зносіны.

Сустрэкаюцца таксама тэрміналагічныя адзінкі, якія ўтварыліся ад некалькіх лацінскіх кампанентаў: *дыверсіфікацыя* (ад лац. *diversus* ‘розны’ і *facere* ‘рабіць’), *мануфактура* (ад лац. *manus* ‘рука’ і *facere* ‘рабіць’) і інш.

На фарміраванне і папаўненне ўсёй беларускай эканамічнай тэрмінасістэмы непасрэдна ўплываюць працэсы міжнароднага супрацоўніцтва. Таму значную па колькасці групу запазычаных тэрмінаў складаюць *англійцызмы*, напрыклад: *аўтрайт*, *аўтсайдар*, *афшор*, *байкот*, *банкноты*, *бартар*, *бізнес*, *брокер*, *ваўчар*, *дылер*, *дэмпінг*, *канцэрн*, *клірынг*, *лакаўт*, *маркетынг*, *менеджмент*, *рыэлтар*, *супермаркет*, *трэст*, *фермер*, *ф’ючарс*, *фрытрэдарства* і інш.

Невялікую групу тэрмінаў складаюць *паланізмы*, многія з якіх бытуюць у беларускай мове з даўніх часоў (яны трапілі ў польскую мову пераважна з іншых моў, часам – праз іх пасрэдніцтва), напрыклад: *каштарыс*, *кошт*, *магнат*, *рызыка* і інш.

Беларуская тэрміналогія ўзбагачаецца і словамі з французскай мовы – *галицызмамі*, напрыклад: *аваль, авуары, арбітражор, баланс, буцік, бюджэт, коміваяжор, купюра, ранце, эксплуатацыя* і інш.

Ёсць сярод эканамічных тэрмінаў і словы нямецкага паходжання – *германізмы*, напрыклад: *біржа, бухгалтар, вэксаль, капітал, маклер, рынак, рэнтабельны* і інш.

Невялікую групу складаюць тэрміны грэчаскага паходжання, напрыклад: *алігархія, аналаг, базіс, гіпотэза, іерархія, інтэка, манаполія, стратэгія, эканоміка* і інш. Нешматлікімі з’яўляюцца *італьянскія* па паходжанні тэрміны: *акордны, банк, валюта, сальда, сконта, фірма* і інш.

Значная колькасць запазычаных тэрмінаў у беларускай мове з’явілася праз пасрэдніцтва рускай мовы, што абумоўлена пазамоўнымі прычынамі – амаль поўным невыкарыстаннем беларускай мовы ў навуковай сферы і арыентацыяй тэрмінолагаў савецкага часу і нашых дзён на рускую мову.

Часам у межах аднаго тэрміна ўласныя моўныя элементы могуць спалучацца з іншамоўнымі: *сабекошт, пастаянны капітал, паўфабрыкат*.

4.4.3. Утварэнне тэрмінаў. Ва ўмовах фарміравання і станаўлення рынкавых адносін эканамічная лексіка вызначаецца высокай ступенню запатрабаванасці ў нашым грамадстве, напрыклад: *рынак, рынкавыя адносіны, бонус, зніжкі, брэнд, даларызацыя, інфляцыя, дэфіцыт, субсідыя, дэпазіт, абменны курс* і т. д.

Шмат эканамічных тэрмінаў “на слыху”, яны не ўспрымаюцца як выключна вузкапрафесійныя словы і актыўна выкарыстоўваюцца ў штодзённым маўленні, . Большасць эканамічных тэрміналагічных адзінак успрымаецца як гатовы моўны прадукт, а між тым у кожнага з іх свая гісторыя ўзнікнення.

Адны з тэрмінаў не маюць акрамя зыходнай асновы ніякіх сродкаў утварэння і называюцца *невыворнымі* (такіх у мове меншасць), напрыклад: *сальда* – рознасць між паступленнямі і выдаткамі за пэўны прамежак часу; *афішор* – фінансавы цэнтр, які прываблівае замежны капітал шляхам атрымання льгот; *інфляцыя* – павышэнне агульнага ўзроўню цэн; *рэцэсія* – адносна ўмераны, некрытычны спад вытворчасці; *парытэт* – роўнасць двух ці большай колькасці бакоў паводле нейкіх крытэрыяў.

Іншыя тэрміны, наадварот, утрымліваюць у сваёй аснове розныя словаўтваральныя сродкі – гэта вытворныя словы, або дэрываты: *мікраэканоміка* – галіна эканамічнай навукі, якая вывучае паводзіны фірмаў, гаспадарак і іншых эканамічных адзінак, а таксама функцыянаванне рынкаў і агульную эфектыўнасць размеркавання рэсурсаў; *макраэканоміка* – навука пра функцыянаванне эканомікі як цэлага, якая апераўруе агрэграванымі (злучанымі) паказчыкамі; *ліквіднасць* – здольнасць актываў быць хутка прададзенымі па кошце, бліжкім да рынкавага.

Тэрміналагічныя адзінкі ўтвараюцца разнастайнымі спосабамі, сярод якіх вылучаюцца лексіка-семантычны, сінтаксічны, марфемны, асноваскладанне, складанасуфіксальны, складанульсуфіксальны, словаскладанне, зрашчэнне, абрэвіяцыя, камбінацыя.

Лексіка-семантычны спосаб звязаны з тэрміналагізацыяй агульнаўжывальных слоў, якія у працэсе пераасэнсавання набываюць новыя значэнні: *парог* ‘ніжняя частка дзвярнога праёму, мяжа чаго-небудзь’ – *парог* (рэнтабельнасці); *плячо* ‘частка тулава’ – *плячо* (фінансавага рычага); *шапка* ‘галаўны ўбор’ – *шапка* (дакумента).

Нярэдка пры лексіка-семантычным утварэнні асобныя значэнні лексічнай адзінкі страчаюць сувязь паміж сабой, і ўзнікаюць словы-амонімы: *кулак*¹ ‘кісць рукі са сціснутымі пальцамі’ і *кулак*² ‘багаты селянін-уласнік’, *праспект*¹ ‘шырокая вуліца ў горадзе’ і *праспект*² ‘падрабязны план, змест’ і інш.

Варта адзначыць, што цікавыя змены адбыліся і з самім словам *тэрмін*. Паводле падання, лац. *Terminus* – імя рымскага бога, ахоўніка межаў, памежных слупоў, межавых знакаў. Рымскі цар Нума Пампілій пабудаваў у Рыме храм Тэрміна і ў гонар бога ўвёў свята – тэрміналіі. Да межавага знака прыходзілі жыхары бліжэйшых вёсак, упрыгожвалі, прыносілі ахвяры і весяліліся. Таму слова *тэрмін* спачатку абазначала ‘памежны знак, пагранічны камень’,

потым – ‘мяжа, канец,’ пазней – ‘тэрмін, перыяд’, і, нарэшце, яго сталі выкарыстоўваць у сучасным значэнні. У выніку слова *тэрмін* у беларускай мове стала ўжываецца ў якасці амоніма з наступнымі значэннямі: *тэрмін*¹ ‘пэўны прамежак часу; пэўная дата, вызначаны час’ і *тэрмін*² ‘слова (злучэнне слоў), што дакладна абазначае пэўнае паняцце ў навуцы, тэхніцы, мастацтве’.

Лексіка-семантычны спосаб утварэння тэрмінаў мае асаблівае значэнне для мовы навукі. Справядліва сцвярджаць, што менавіта гэты спосаб быў адным з першых словаўтваральных прыёмаў стварэння тэрміналагічных найменняў. Даследчыкі канстатуюць выкарыстанне яго ў перыяд, які папярэднічаў фарміраванню мовы навукі.

Тэрміналагізацыя агульналітаратурных слоў характэрна ўсім тэрмінасістэмам беларускай мовы.

Сінтаксічны спосаб – утварэнне тэрмінаў шляхам рознага тыпу спалучэнняў. Найбольшая колькасць тэрмінаў утворана па мадэлях: *прыметнік + назоўнік*, *назоўнік + назоўнік* і *назоўнік + прыметнік + назоўнік*, напрыклад: *дзяржаўнае кіраванне*, *бонусныя скідкі*, *таварыства ўласнікаў*, *індэксацыя заробнай платы*, *падатак на даданую вартасць* (ПДВ – рус. НДС), *таварыства з абмежаванай адказнасцю* (ТАА – рус. ООО).

Сінтаксічны спосаб найбольш прадуктыўны для ўтварэння тэрмінаў-словазлучэнняў амаль ва ўсіх галінах навукі, тэхнікі, культуры, мастацтва, спорту і г. д.

Марфемны спосаб – адзін з самых пашыраных спосабаў утварэння простых вытворных тэрмінаў з дапамогай розных словаўтваральных сродкаў (суфіксаў, нулявых суфіксаў, прыставак, спалучэнняў прыставак з суфіксамі).

Суфіксальны спосаб – утварэнне новых слоў шляхам далучэння да ўтваральных асноў суфіксаў. У якасці ўтваральных асноў выступаюць дзеясловы, прыметнікі, назоўнікі. Найбольш часта выкарыстоўваюцца суфіксы *-нн-*, *-енн-*, *-к-*, *-асць*, *-ізм*, *-іст*, *-ацы-(-я)* і інш., напрыклад: *кіраванне*, *пагадненне*, *праверка*, *актыўнасць*, *лабізм*, *рэкламіст*, *фінансіст*, *градацыя*, *міграцыя* і інш.

Нульсуфіксальны спосаб – утварэнне новых слоў з дапамогай нулявога суфікса. Нульсуфіксацыя з’яўляецца разнавіднасцю суфіксацыі, у якой суфікс матэрыяльна не выражаны. Такім шляхам звычайна ўтвараюцца назоўнікі ад асноў прыметнікаў і дзеясловаў, а таксама парадкавыя лічэбнікі ад колькасных: *абмер*, *найм*, *разлік*, *прывоз*, *агляд*, *выдатак*, *зalog*, *актыў*, *пяты* і інш.

Прэфіксальны спосаб – утварэнне новых слоў шляхам далучэння да ўтваральных асноў уласнабеларускіх (*ад-* (*ада-*), *без-* (*бяз-*, *бес-*, *бяс-*), *вы-*, *за-*, *не-* (*ня-*), *су-*, *над-*, *пад-*, *ува-*, *звыш-*, *проці-* і інш.) і інтэрнацыянальных (*а-*, *дэ-*, *рэ-*, *віцэ-*, *дыс-*, *суб-*, *анты-*, *архі-*, *гіпер-*, *контр-*, *супер-*, *псеўда-*, *ультра-*, *экс-*, *экстра-* і інш.) прэфіксаў, напрыклад: *адгрузіць*, *безнаяўны*, *вываз*, *заробак*, *нявыгадны*, *суадносінны*, *надзвычайны*, *падлічыць*, *уваходжанне*, *звышпрыбытак*, *процідзейне*; *алагічны*, *дэвальвацыя*, *рэструктурызацыя*, *віцэ-прэм’ер*, *дыспрапорцыя*, *субарэнда*, *антыманопольны*, *архімільянер*, *гіпермаркет*, *контрагент*, *супертанкер*, *псеўданавуковы*, *ультраструктура*, *экс-міністр*, *экстрапаляцыя* і інш.

У сучаснай беларускай тэрміналогіі прэфіксацыя распаўсюджана значна менш, чым суфіксацыя.

Прэфіксальна-суфіксальны спосаб (канфіксацыя) – адначасовае далучэнне да ўтваральнай асновы прэфікса і суфікса, напрыклад: *намеснік*, *напарнік*, *супрацоўнік*, *падаходны*, *паквартальны*, *пачасовы*, *бязвыхадны*, *прыгарадны*, *міжцэхавы* і інш.

Прэфіксальна-нульсуфіксальны спосаб – утварэнне новых слоў з дапамогай прэфікса і нулявога суфікса: *недахоп*, *падмосце*, *прылужжа*, *просінь*, *удзень*, *здавён*, *уголас* і інш.

Асноваскладанне – зліццё дзвюх і больш утваральных асноў у адно слова злучальнай марфемай (звычайна інтэрфіксам), напрыклад: *тавараабарот* (абарот тавараў), *нафтапрамысловасць* (нафтавая прамысловасць), *мясакамбінат* (камбінат па вытворчасці мяса), *вадасховішча* (сховішча для вады), *лесазавод* (завод па перапрацоўцы лесу), *гандлёва-прамысловы* (гандлёвы і прамысловы), *сацыяльна-эканамічны* (сацыяльны і эканамічны), *беларуска-руско-ўкраінскі* (беларускі, рускі і ўкраінскі) і інш.

Складанасуфіксальны спосаб – аб’яднанне двух утваральных асноў у адно складанае слова з дапамогай злучальнай марфемы (інтэрфікса) і суфікса: *бульбаводства, выдаткаёмістасць, заканадаўца, залогатрымальнік, земляробства, ільнаводства, работадаўца, высокааплатавы, пяцігадовы* і інш.

Складананульсуфіксальны спосаб – аб’яднанне двух утваральных асноў у адно складанае слова дапамогай злучальнай марфемы (інтэрфікса) і нулявога суфікса ў другім апорным слове: *хлебароб, землякоп, вільгацямер, правасуддзе, медазбор, воўнапрацоўчы, шырокакрылы, чатырохгалоссе* і інш.

Словаскладанне – аб’яднанне двух слоў у адно без змен з боку гукавога афармлення і агульнага лексічнага значэння, напрыклад: *бізнес-план, магазін-салон, інтэрнэт-маркетынг, купля-продаж, экспарт-імпарт, фабрыка-кухня, вагон-цыстэрна, анлайн-паслуга, слова-тэрмін* і інш. Сёння кампанентамі словаскладання могуць быць самыя розныя па значэнні і форме словы:

– словы з высокай ступенню свабоднай спалучальнасці паміж сабой, пры гэтым змяняюцца абедзве часткі складанага слова, напрыклад: *арантатар-фермер – арантатара-фермера, план-заказ – плану-заказу, салон-цырульня – у салоне-цырульні, фірма-экспарцёр – фірмамі-экспарцёрамі.*

– словы, у якіх змяняецца толькі адна частка, напрыклад: *стартап-кампанія – стартап-кампаніі, эрцац-прадукт – эрцац-прадукту, інтэрнэт-магазін – інтэрнэт-магазінам, тона-кіламетр – тона-кіламетрамі.*

У межах словаскладання ўтвараюцца тэрміны-запазычанні з першай часткай – нязменнымі іншамоўнымі кампанентамі (слоўнымі, графічнымі ці сімвалічнымі), напрыклад: *ка-маркетынг* (ад англ. *co-marketing*) – сумесны маркетынг, *дэй-трэйдынг* (ад англ. *day-trading*) – спекулятыўны гандаль на біржы на працягу дня, *SMS-банкінг, USSD-банкінг, IT-кампанія, топ-менеджар, X-неэфектыўнасць – X-эфектыўнасць* і інш.

Падобныя прыклады тэрмінатворчасці выразна адчуваюць на сябе ўплыў сусветных міжнародных эканамічных і тэхнічных працэсаў, за якімі звычайныя словы не паспяваюць. Для такіх сітуацый носьбіты ствараюць новыя, здольныя, на іх думку, больш дакладна і поўна адлюстраваць сферу інавацый. У некаторай ступені такія лексічныя адзінкі – даніна модзе.

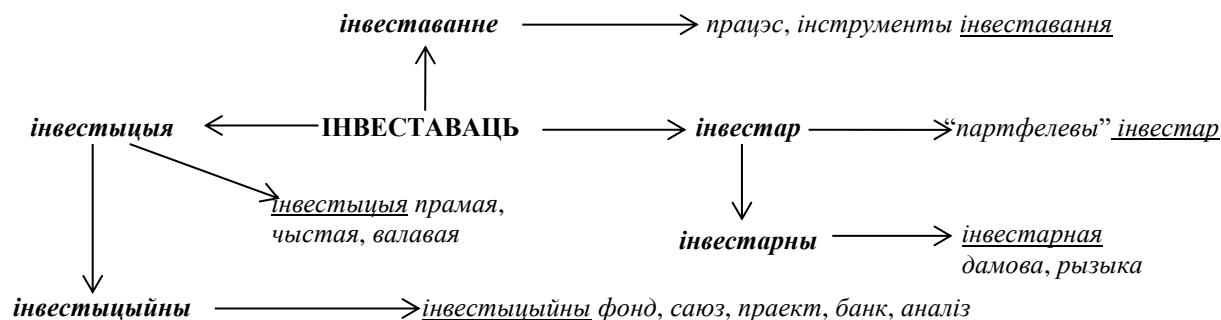
Нярэдка ў межах аснова- (у тым ліку і складанасуфіксальнага спосаба) і словаскладання тэрміны ўтварацца пры дапамозе спалучэння запазычаных (*агра-, бія-, геа-, гідра-, -граф, -графія, -лаг, -логія, макра-, мікра-, аэра-, аўта-, электра-, авія-, відэа-, тэле-* і інш.) або запазычаных і ўласных частак: напрыклад: *аграфірма, біякамбінат, геапалітыка, гідрарэсурсы, паліграф, дэмаграфія, маркеталаг, аналогія, макраструктура, мікраэканоміка, аэрафлот, аўтабан, электрастанцыя, авіякампанія, відэакамера, тэлефакс; аўтапазрузчык, відэазаніс, вільгацеізаляччыя, электраўключальнік, знешнегандлёвы, высокатэхналагічны* і інш.

Зрашчэнне – утварэнне новых слоў (складаных) шляхам зліцця кампанентаў словазлучэння ў адно цэлае без змены іх марфемнага складу (у новаўтворанай лексічнай адзінцы захоўваецца падпарадкавальная сувязь паміж кампанентамі, звычайна першае слова залежнае, другое – галоўнае): *малаўрадлівы, густанаселены, высокаадукаваны, глыбокапаважаны, добрасумленны, хуткадзейны, супрацьпаставіць, мімаволі* і інш.

Абрэвіяцыя – утварэнне новых слоў (абрэвіатур) шляхам складання назваў першых літар або гукаў некалькіх слоў, цэлага слова і назваў першых літар або гукаў некалькіх слоў, частак слоў або цэлага слова і часткі, цэлага слова і назваў першых літар астатніх слоў і пад., напрыклад: *ІДІ – індэкс даходнасці інвестыцый, УСД – унутраная стаўка даходнасці, УВП – унутраны валавы прадукт, ВНУ – вышэйшая навучальная ўстанова, дзяржрэгуляванне – дзяржаўнае рэгуляванне, інфакіёск – інфармацыйны кіёск, бухлік – бухгалтарскі ўлік, перфакарта – перфарацыйная карта* і інш.

Пад уплывам абрэвіяцыі ў беларускай мове (асабліва ў размоўным стылі) назіраецца працэс утварэння скарачаных (усечаных) слоў тыпу *маг* (магазін), *спец* (спецыяліст), *нам* (намеснік), *комп* (камп’ютар), *лабы* (лабараторныя заняткі). Часам да такіх усечаных асноў могуць дадавацца і афіксы: *тэлік* (тэлевізар), *фотка* (фатаграфія), *велік* (веласіпед) і пад.

Словаўтваральныя магчымасці нашай мовы дазваляюць на базе ўласнага ці запазычанага матэрыялу “будаваць” рознымі спосабамі *словаўтваральныя рады і гнёзды*. Напрыклад, словаўтваральнае гняздо можа ўтварыцца ад дзеяслова *інвеставаць* ‘укладаць капітал з мэтай атрымання прыбытку’ (мал. 3).

Мал. 3. Словаўтваральнае гняздо дзеяслова “інвеставаць”

На фоне агульнапашыраных (стандартных) спосабаў словаўтварэння вылучаюцца адзінкавыя “нестандартныя”, нетыповыя для мовы прыёмы ўтварэння тэрміналагічных адзінак. Да іх адносіцца **кантамінацыя** (ад лац. *contaminatio* ‘змешванне’):

- *біфляцыя*: *бі* (‘два’) + *інфляцыя* → ‘эканамічнае становішча, калі працэсы інфляцыі і дэфляцыі адбываюцца паралельна’;
- *агфляцыя*: *аграрны* + *інфляцыя* → ‘аграрная інфляцыя’;
- *стагфляцыя*: *стагнацыя* + *інфляцыя* → ‘эканамічная сітуацыя, пры якой эканамічны спад (стагнацыя) спалучаецца з ростам цэн’.

Пры ўтварэнні розных эканамічных тэрмінаў неабходна найперш кіравацца выбарам тых словаўтваральных рэсурсаў – суфіксаў, прыставак, зыходных асноў, якія раскрываюць адметнасці беларускай мовы, дэманструюць яе моўнае багацце.

1. Для нашай мовы не характэрны ўтварэнні назоўнікаў з суфіксам *-цель*, што пашыраны ў рускай мове. Замест яго пажадана выкарыстоўваць адпаведнікі з суфіксамі: *-льнік, -нік, -ец / -ц-, -овец / -аўц-, -чык, -шчык, -ун, -іт, -ач, -ар, -аль, -к-, -ыр* і інш.: *наймальнік – наниматель, вынаходнік – изобретатель, руплівец – рачитель, пераможца – победитель, наглядчык – надзиратель, адпраўшчык – отправитель, вяшчун – вещатель, просьбіт – проситель, чытач – читатель, валадар – властитель, пэцкаль – маратель, служба – служитель, правадыр – предводитель* і інш. Найчасцей беларускія эквіваленты да рускамоўных лексем на *-тель* маюць суфікс *-льнік*.

2. Пры ўтварэнні адносных прыметнікаў у беларускай мове лепш аддаваць перавагу суфіксам *-ав-* (*-ов-, -ев-, -ёв-*), а не *-н-*: *беспрацэнтавы – беспрацэнтны, рынкавы – рыначны, асяродкавы – асяродачны, выбаркавы – выбарачны, аднакаранёвы – аднакаранны* і інш.

3. Неўжывальныя ў нашай мове формы дзеепрыметнікаў незалежнага стану цяперашняга і прошлага часу з суфіксамі *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*), *-ўшы-, -шы-* і залежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі *-ом-* (*-ем-*), *-ім-* (*-ым-*), што адпавядаюць рускамоўным з суфіксамі *-уц-* (*-юц-*), *-ви-, -ш-, -ем-, -им-*, неабходна перадаваць тэрмінаўтварэннямі з іншымі суфіксамі (або іншымі спосабамі: дзеепрыметнікавы зварот перабудаваць у даданы сказ, перарабіць выраз, замяніўшы дзеепрыметнік іншай часцінай мовы і г. д.): *плаваюцый валютны курс – хісткі валютны курс, абслужываюцый – абслуговы, потерпевиий – пацярпелец* і інш.

4. Шматлікія дзеяслоўныя формы (а таксама ўтвораныя ад іх назоўнікавыя) з іншамоўным элементам *-ір-* у беларускай мове павінны афармляцца з дапамогай суфіксаў *-ава-* (*-ява-*), *-ва-*, а не *-ірава-* (*-ырава-*): *авансаваць, авансаванне, анкетаваць, анкетаванне, імпартаваць, імпартаванне, інфармаваць, інфармаванне, рэгуляваць, рэгуляванне, фінансаваць, фінансаванне, экспартаваць, экспартаванне, канверсаваць, канверсаванне, канверсаваны* і інш.

Аднак у некаторых выпадках ужываецца суфікс *-ірава-* (*-ырава-*):

– калі без гэтага суфікса ўзнікае аманімія дзеясловаў з дзеясловамі (а таксама і ўтворанымі ад іх аддзеяслоўнымі назоўнікамі) з суфіксамі *-ава-* (*-ява-*): *каціраваць* ‘вызначаць (вызначаць) цану (курс) якіх-небудзь каштоўных папер, тавараў, замежнай валюты’ (параўн.: *катаваць* ‘моцна і балюча біць, жорстка мучыць’), *жырыраваць* ‘пераводзіць вэксаль перадатачным надпісам на іншую асобу’ (параўн.: *жыраваць* ‘карміцца, нагульваць тлушч (пра звяроў, птушак, рыбу)’), *апаніраваць* ‘выступаць з крытычным разборам чаго-небудзь на дыспуце, у час абароны дысертацыі і пад.’ (параўн.: *апанаваць* ‘ахапіць, авалодаць (пра фізічны стан, настрой і пад.)’ і інш.);

– калі дзеяслоў без *-ір-* (*-ыр-*) губляе сваю фармальную і семантычную акрэсленасць, г. зн. становіцца незразумелым: *лабіраваць* ‘уздзеянне на дзяржаўных чыноўнікаў або заканадаўцаў на карысць таго або іншага рашэння падчас прыняцця законаў, размеркавання дзяржаўных заказаў і г. д.’ (параўн.: *лабаваць*), *курураваць* ‘ажыццяўляць нагляд і дапамогу’ (параўн.: *кураваць*), *гарманіраваць* ‘адпавядаць, супадаць, быць у сугучнасці’ (параўн.: *гармановаць*) і інш.;

– калі дзеяслоў мае вузкатэрміналагічнае значэнне: *парафіраваць* ‘падпісваць міжнародны дагавор ініцыяламі ўпаўнаважаных асоб кожнага з дагаворных бакоў для пацвярджэння папярэдняй дамоўленасці, да афіцыйнага падпісання’, *штудзіраваць* ‘старанна вучыць што-небудзь’, *юзіраваць* ‘перадаваць інфармацыю па юзе (літарадрукавальным тэлеграфічным апаратах)’ і інш.

У некаторых сітуацыях паралельна могуць ужывацца дзве формы: *інвесціраваць*, *інвесціраванне*, *інвеставаць*, *інвеставанне*, *калькіраваць*, *калькаваць*, але лепш выкарыстаць назоўнік *калькаванне* і інш.

Пры стварэнні тэрмінаў мэтазгодна выкарыстоўваць гнездавы метады, які акрамя словаўтваральных працэсаў, дазваляе ўлічыць лексіка-семантычную і функцыянальную насычанасць тэрмінаў: *поглощательный* – *паглынальны*, *поглощаемый* – *паглынаны*, *поглощённый* – *паглынуты*, *поглощающий* – *паглынальны*.

4.4.4. Сістэмныя адносіны ў тэрміналогіі. Тэрміны як спецыфічныя моўныя адзінкі характарызуюцца адметным функцыянаваннем у межах пэўнай галіны ведаў, аднак ім уласцівы тыя ж рысы, што і астатнім пластам лексікі: яны могуць уступаць у *сінанімічныя*, *антанімічныя*, *аманімічныя* і *паранімічныя* адносіны, мець некалькі значэнняў (*тэрміны-полісеманты*).

Тэрміны-сінонімы ў адрозненне ад сінонімаў (ад грэч. *συνδντος* ‘аднайменны’) агульналітаратурнай мовы, пад якімі разумеюць словы з блізкім значэннем і часцей за ўсё розным стылістычным ужываннем, не характарызуюць розныя ўласцівасці паняцця. Напрыклад, для абазначэння паняцця ‘перавышэнне даходаў над выдаткамі’ выкарыстоўваюцца два тэрміны – *лішак* і *прафіцыт*.

Наяўнасць розных слоў, кампанентаў у словазлучэннях ці розных словазлучэнняў як тэрмінаў для абазначэння аднаго і таго ж паняцця вызначаецца адметнасцю ў параўнанні з агульнамоўнымі сінонімамі. У тэрміналогіі яны не выконваюць стылістычнай функцыі. Калі параўнаць агульнамоўныя сінонімы *глыток* і разм.: *каўток*; *кавалерыст* і ўст.: *улан*, якія адрозніваюцца сферай выкарыстання, рознай стылістычнай роляй, і тэрміны, напрыклад, эканомікі *індасамент* і *жыра*, *дэпазіт* і *рахунак*, то заўважаецца, што апошнія не маюць стылёвай маркіроўкі.

Акрамя сінонімаў, у тэрміналогіі выдзяляюць тэрміналагічныя варыянты, што ўзнікаюць, як правіла, з-за нераспрацаванасці тэрміналогіі ці ўзнікнення тэрмінаў на пачатку развіцця і станаўлення навукі. Так, для беларускай мовы самай істотнай асаблівасцю тэрміналагічнай лексікі пачатку ХХ ст. з’яўлялася шматлікая варыянтнасць. Напрыклад, у эканамічнай лексіцы таго часу адзначаюцца: *зарплата* – *заработная плата* – *заработак* – *заробак* – *плата* – *цэна*; *расходы* – *выдаткі* – *затраты* – *вылажэныя кошты*; *чысты даход* – *чысты заработак* – *чысты спор (прыбытак)* – *чыстыя* і інш. Тут сярод тэрмінаў-сінонімаў маюць і варыянты (*заработак* – *заробак*) і лексічныя дублеты (*заробак* – *плата* – *цэна*).

Узнікненне ў нашай мове тэрмінаў-варыянтаў, тэрмінаў-сінонімаў тлумачыцца сёння не толькі нераспрацаванасцю многіх тэрмінасістэм, а часта і абмежаванасцю, і невялікай запатрабаванасцю беларускамоўных тэрмінаў у эканамічнай і навукова-тэхнічнай сферы, дзе пераважае руская тэрміналогія. Напрыклад, у эканамічнай тэрміналогіі назіраем: *брэнд* – *гандлёвая марка* – *гандлёвы знак* і інш.

Наяўнасць сінонімаў і варыянтаў сярод тэрміналагічных адзінак тлумачыцца і стыхійнасцю моўных кантактаў, паколькі больш за ўсё розных тыпаў тэрмінаў для абазначэння аднаго і таго ж паняцця звязана з узаемадзеяннем слоў уласных і запазычаных. Такім чынам, у залежнасці ад паходжання тэрмінаў, што складаюць сінанімічную пару ці ланцужок, а таксама іх структурных асаблівасцей можна выдзеліць наступныя групы тэрмінаў-сінонімаў:

1) два іншамоўныя тэрміны: *кантралёр* – *рэвізор*, *вэксалядаўца* – *трасант*, *спонсар* – *фундатар*, *універсам* – *супермаркет*;

2) іншамоўны і ўласны тэрміны: *бартарны* – *тавараабменны*, *імпорт* – *увоз*, *дэфіцыт* – *недахоп*, *аккумуляцыя* – *назапашванне*, *авуары* – *маёмасць*, *рэпрадукцыя* – *узнаўленне*, *дэманстрацыя* – *паказ*, *дысконт* – *зніжка*, *маркетынгавая лагістыка* – *рух тавараў*, *аптovy гандаль* – *гуртавы гандаль*;

3) поўны тэрмін і скарачаны (аднаслоўны): *дзяржаўны стандарт* – *дзяржстандарт*, *намінальная цана* – *намінал*, *арганізацыйны ўнёсак* – *аргунёсак*.

У эканамічнай тэрмасістэме сучаснай беларускай мовы існуюць адзінкі аднаго граматычна-семантычнага класа (часціны мовы), якія маюць супрацьлеглыя значэнні, – гэта словы-антонімы (ад грэч. *anti* ‘супраць’ і *опута* ‘імя’). Паводле структуры тэрміны-антонімы падзяляюцца на *лексічныя (рознакаранёвыя)* і *словаўтваральныя (аднакаранёвыя)*. Лексічныя антонімы ствараюцца дзякуючы розным лексемам з супрацьлеглым значэннем, напрыклад: *кантанга* – *бэквардэйшн*, *пасіў* – *актыў*, *спад* – *уздым*, *дарагі* – *танны*, *асноўны цэх* – *дапаможны цэх*, *прагрэсіўны* – *рэгрэсіўны* і інш. Словаўтваральныя антонімы ствараюцца шляхам выкарыстання афіксаў ці антанімічных частак слоў (наяўнасць прэфікса са значэннем адмоўнасці ў адным і адсутнасць яго ў другім тэрміне, антанімічныя прэфіксы і інш.), напрыклад: *баланс* – *дысбаланс*, *даларызацыя* – *дэдаларызацыя*, *інфляцыя* – *дэфляцыя*, *рэклама* – *антырэклама*, *кантрольны* – *бескантрольны*, *увоз* – *вываз* і інш.

Семантычнае процівапастаўленне можа мець індывідуальны характар, калі антанімічнымі адносінамі звязваюцца лексічныя адзінкі, якія ў звычайным выкарыстанні антонімамі не з’яўляюцца. Напрыклад, антанімічную пару ў эканамічнай сферы ўтвараюць словы *мядзведзь* ‘біржавы спекулянт, які гуляе на паніжэнне цэн тавараў, курсаў каштоўных папер, валюты’ і *бык* ‘біржавы спекулянт, які гуляе на павышэнне, прадбачыць яго і спрыяе яму’.

Амонімы (ад грэч. *homos* ‘аднолькавы’ і *опута* ‘імя’) – словы аднолькавыя ў вымаўленні і напісанні, але розныя па значэнні, напрыклад: *банк*¹ – крэдытна-фінансавая ўстанова, якая канцэнтруе грашовыя сродкі і праводзіць з імі розныя аперацыі; *банк*² – 1) у картачнай гульні: грошы, што пастаўлены на кон; 2) азартная картачная гульня; *банк*³ – фонд якіх-небудзь даных, што захоўваюцца для інфармацыйных і іншых мэт; *кампанія*¹ – 1) група асоб, якія разам праводзяць вольны час; 2) прамысловае, гандлёвае, транспартнае і пад. прадпрыемства, створанае звычайна групай прадпрыемальнікаў; *кампанія*² – 1) сукупнасць ваенных аперацый, аб’яднаных агульнай стратэгічнай мэтай; 2) перыяд знаходжання карабля ў плаванні або ваенных аперацый флоту; 3) мерапрыемствы для ажыццяўлення чарговай важнай грамадска-палітычнай або гаспадарчай задачы.

Тэрміны-амонімы ў параўнанні з аманімічнымі лексічнымі адзінкамі агульналітаратурнай мовы часцей за ўсё ўзнікаюць на аснове распаду полісеміі, калі адно мнагазначнае слова ў выніку разыходжання значэнняў утварае аднолькавыя па гучанні, але розныя па семантыцы два і больш словы-тэрміны. Гэта характэрна для выкарыстання тэрміна з аднолькавым фанетычным афармленнем у розных тэрмінасістэмах, а як вынік гэтага – назіраецца міжнавуковая аманімія. Так, напрыклад, тэрмін *дыверсіфікацыя* (ад лац. *diversus*

‘розны’ і *facere* ‘рабіць’) выкарыстоўваецца ў некалькіх тэрміналагічных сістэмах: у эканамічнай – ‘адначасовае развіццё многіх не звязаных паміж сабой відаў вытворчасці, пашырэнне асартыменту вырабаў у маштабе дзяржавы, рэгіёна, прадпрыемства’, у лінгвістычнай – ‘разнастайнасць лексічнага складу у тэксце як паказчык моўнай культуры асобы’; тэрмін *passivus* (ад лац. *passivus* ‘нядзейны’) – у эканамічнай – ‘частка бухгалтарскага балансу, дзе ў грашовым выражэнні паказаны крыніцы фарміравання і мэтавае прызначэнне гаспадарчых сродкаў прадпрыемства, яго даўгі і абавязацельствы’, у лінгвістычнай – ‘залежны стан’.

Часам аманімічныя адносіны (графічныя амонімы, або амографы) устанаўліваюцца паміж адзінкамі адной тэрмінасістэмы: *крэдыт* – *крэдыт*.

У сучаснай беларускай мове сустракаюцца таксама тэрміны-п а р о н і м ы (ад грэч. *para* ‘каля, побач’ і *опута* ‘імя’) – словы адной часціны мовы, утвораныя звычайна ад аднаго кораня, маюць блізкае гучанне, але адрозніваюцца значэннем: *трасат* ‘асоба, якой даручаецца заплаціць па пераводным вэксалі’ – *трасант* ‘асоба, якая выдае другой асобе пераводны вэксаль, вэксалядаўца’, *эканоміка* ‘сукупнасць вытворчых адносін пэўнага грамадскага ладу, якія адпавядаюць развіццю прадукцыйных сіл грамадства’ і *эканомія* ‘ашчаднасць, беражлівасць пры расходаванні чаго-небудзь’; *афіцыйны* ‘які ўстаноўлены ўрадам, адміністрацыяй; службовы’ і *афіцыйны* ‘які фармальна не звязаны з урадам, але фактычна праводзіць яго палітыку’. Гукавое і марфалагічнае падабенства паронімаў можа выклікаць іх змешванне ў маўленні, што парушае сэнс усяго выказвання.

Сярод эканамічных тэрмінаў нашай мовы ёсць а д н а з н а ч н ы я, напрыклад, *дывідэнды* ‘частка прыбытку акцыянернага таварыства, якую яно размяркоўвае паміж акцыянерамі (уладальнікамі акцый) і выплочвае ім штогод у адпаведнасці з наяўнымі ў іх акцыямі з улікам годнасці акцый’, *рэцэсія* ‘адносна ўмераны, некрытычны спад вытворчасці’, *хедж* ‘тэрміновая здзелка, заключаная для страхоўкі ад магчымага змянення цэн’. Аднак значная колькасць лексічных адзінак мае не адно, а два і больш значэнні – гэта м н а г а з н а ч н ы я словы, або тэрміны-п о л і с е м а н т ы (ад грэч. *poly* ‘многа’ і *semantikos* ‘які абазначае’), напрыклад: *бонус* – 1) дадатковая ўзнагарода, прэмія; 2) дадатковая зніжка, што робіць прадавец пакупніку ў адпаведнасці з умовамі здзелкі; *дылер* – 1) юрыдычная ці фізічная асоба, якая з’яўляецца членам фондавай біржы і выконвае аперацыі з каштоўнымі паперамі за свой кошт; 2) супрацоўнік банка, які займаецца аперацыямі з валютай, дэпазітамі, каштоўнымі паперамі; 3) асоба або фірма, якая перапрадае тавары, часцей за ўсё ад свайго імя.

Для розных тэрмінасістэм беларускай мовы характэрна таксама г і п а н і м і я (ад грэч. *huro* ‘унізе, знізу; пад’ і *опута* ‘імя’) – іерархічныя рода-відавныя адносіны паміж лексічнымі адзінкамі. Пры гэтым вылучаюцца два тыпы слоў: а) словы-г і п о н і м ы (ад грэч. *huro* ‘унізе, знізу; пад’ і *опута* ‘імя’), якія выражаюць відавныя паняцці; б) словы-г і п е р о н і м ы (ад грэч. *hyper* ‘над, звыш’ і *опута* ‘імя’), якія выражаюць родавыя паняцці. Гіпанімія з’яўляецца важнейшым спосабам сістэмнай арганізацыі тэрміналогіі. Гэта такі тып сэнсавых адносін, пры якім змест відавога паняцця аказваецца шырэйшым за змест родавага, а аб’ём – вузейшым. Адкуль вынікае, што гіпонімы ўключаюць у сябе большую колькасць семантычных кампанентаў, чым словы-гіперонімы.

З’ява гіпаніміі назіраецца і ў эканамічнай тэрміналогіі, напрыклад:

– тэрмін *авуары* (*актывы*) – гіперонім да слоў *грошы* (*наяўныя ці безнаяўныя*), *чэкі*, *вэксалі*, *акрэдытывы* (гіпонімы);

– лексічная адзінка *аб’яднанне* (*манапольнае*) – гіперонім да слоў *сіндыкат*, *трэст*, *картэль*, *кансорцыум* (гіпонімы).

У сваю чаргу з гіперонімам *грошы* суадносяцца наступныя гіпонімы: *беларускі рубель*, *тэнге*, *кітайскі юань* і інш.

4.4.5. 3 гісторыі беларускай навуковай тэрміналогіі. Фарміраванне беларускай тэрміналогіі непасрэдна звязана з развіццём і функцыянаваннем самой мовы. Паколькі гістарычныя этапы фарміравання нацыянальнай мовы характарызуецца працягласцю і перарывістасцю, то ёсць усе падставы сцвярджаць, што развіццё і станаўленне беларускай

тэрміналагіі таксама з'яўляецца працяглым і перарывістым. Такія найважнейшыя экстралінгвістычныя фактары, як забарона беларускай мовы Варшаўскім соймам у 1696 г. і царскім урадам у 1840 г. (Мікалай I выдае загад аб увядзенні на Беларусі рускага заканадаўства і рускай мовы ва ўсіх ўстановах), якія выклікалі больш чым стагадовы разрыў паміж пісьмовымі традыцыямі старабеларускай і сучаснай беларускай мовы XVII–XVIII стст., адмоўна ўздзейнічалі на пераемнасць натуральнага фарміравання тэрміналагічнай лексікі. Да таго ж аналізуючы фарміраванне нацыянальных тэрмінасістэм, трэба паслядоўна размяжоўваць працэс натуральнага папаўнення тэрміналагічнай лексікі ў часе развіцця пэўных галін навукі, тэхнікі, культуры, мастацтва, спорту і г. д. і ўласна тэрміналагічную працу па яе ўпарадкаванні.

Першапачатковай асновай фарміравання тэрміналогіі старабеларускай мовы правамерна лічыць намінацыі розных прадметаў і з'яў прыроды ў народным маўленні і пазней фіксацыю гэтых намінацый у пісьмовых помніках.

Для разумення працэсу развіцця беларускай тэрміналогіі важна ўзгадаць аб узнікненні і развіцці пісьменнасці на Беларусі.

Знойдзеныя ў Віцебску, Смаленску, Мсціславе справавыя запісы і прыватныя лісты на бытавыя і гаспадарчыя тэмы на бяросце (берасцяныя граматы) таксама сведчаць аб шырокім выкарыстанні пісьма на ўсходнеславянскіх землях і з'яўляюцца сродкам фіксацыі некаторых моўных намінацый прадметаў і паняццяў рэчаіснасці таго часу, у тым ліку і намінацый тэрміналагічнага характару. Так, у тэксце берасцяной граматы, знойдзенай у 1959 г. у Віцебску, якая адносіцца да XIII–XIV стст., можна вылучыць наступныя словы, што ўвайшлі ў склад тэрміналагічнай лексікі старабеларускай мовы і сталі асновай для стварэння асобных тэрмінаў з розных галін гаспадарчай дзейнасці: *грыўня, жыта, купіць, наяўнасць, прадаць. Калі ты прадаў адзенне, то купі мне жыта на 6 грыўняў.*

Як вядома, XIII ст. у гісторыі пісьменнасці на тэрыторыі сучаснай Беларусі характарызуецца значнай колькасцю помнікаў, больш разнастайным характарам іх тэматыкі, што звязана і з больш шырокім выкарыстаннем лексікі, якая служыла для намінацыі прадметаў, з'яў прыроды, паняццяў гаспадарчага і грамадскага жыцця.

Далейшае развіццё мовы беларускай народнасці адбывалася ў межах ВКЛ.

У 1517 г. вядомы беларускі асветнік Ф. Скарына з Полацка выдае ў Празе першую ва ўсходнеславянскім свеце друкаваную кнігу (“Псалтыр”). Затым ў Вільні на царкоўнаславянскай мове ён выдае “Малую падарожную кніжыцу” і “Апостал”, у якіх у значнай ступені адлюстраваліся асноўныя рысы беларускага маўлення і ў прыватнасці – у лексіцы тэрміналагічнага характару (*даремный, дорослый, досконалый, збройный, листь, мовца, отчина, разумность, речи добрые, скарб, час*). Наогул выданні асветніка настолькі насычаны беларусізмамі, што паміж вучонымі ўзніклі рознагалосці адносна іх моўнай асновы. Адны вучоныя лічаць яе беларускай, другія сцвярджаюць пра перавагу царкоўнаславянскай іх асновы. Аднак як бы гэта не называлі – беларуская рэдакцыя царкоўнаславянскай мовы ці “высокі стыль” старабеларускай мовы – важна, што Ф. Скарына першы свядома сінтэзаваў у сваіх выданнях элементы мёртвай царкоўнаславянскай мовы і жывой беларускай гаворкі.

Усходнеславянскае кнігадрукаванне прадоўжылі выдатныя кнігадрукары Б. Ваяводка, С. Будны, В. Цяпінскі, І. Фёдараў, П. Мсціславец, браты Мамонічы, В. Гарабурда, Д. Лянчыцкі, С. Собаль і інш. Надрукаваная ў гэты перыяд літаратура складалася перш за ўсё з царкоўных твораў, а таксама з твораў, звязаных з грамадска-палітычнай і рэлігійнай барацьбой паміж прыхільнікамі і праціўнікамі царкоўнай уніі, паколькі большасць друкарняў належала мясцовым магнатам, праваслаўным брацтвам або езуітам і каталіцкім манастырам. Свецкі характар мела толькі некаторая частка кніг: граматыкі, слоўнікі, буквары, календары, у якіх зафіксавана значная колькасць тэрміналагічных адзінак. У палемічных творах выкарыстоўвалася грамадска-палітычная тэрміналогія. Да ліку фактараў, якія садзейнічалі фарміраванню як беларускай мовы наогул, так і тэрміналагічнай лексікі ў XIV–XVII стст., можна аднесці, па-першае, тое, што з другой паловы XIV ст. пісьмовая беларуская мова стала дзяржаўнай мовай ВКЛ. Гэта спрыяла развіццю поўнафункцыянальнасці старабеларускай

мовы, фарміраванню яе асноўных стыляў, у тым ліку навуковага. Па-другое, як ужо адзначалася, у першай палове XVI ст. у Беларусі ўзнікла, а да сярэдзіны XVI ст. атрымала шырокае распаўсюджанне кнігадрукаванне, якое ў значнай ступені садзейнічала выпрацоўцы лексічных нормаў, расшырэнню слоўніка, замацаванню намінацый новых навуковых паняццяў у моўнай практыцы.

Найбольш развітымі (з пункту погляду натуральнага фарміравання) галінамі тэрміналогіі ў XIV–XVII стст. былі тыя, якія абслугоўвалі асноўныя накірункі гаспадарчага, навуковага і грамадскага жыцця беларускага народа. Гэта гандлёвая, грамадска-палітычная, юрыдычная, сельскагаспадарчая, прамысловая, ваенная тэрміналогія, а таксама тэрміналогія мовазнаўства, астраноміі, матэматыкі і інш. Аднак праца па фарміраванні і ўніфікацыі тэрміналогіі як самастойны від тэрміналагічнай дзейнасці ў старабеларускай мове не вялася (такое заключэнне можна зрабіць па тых помніках старабеларускай мовы, якія захаваліся), хоць сінанімічныя замены тэрмінаў, глосы⁸, “прыточнікі”⁹ і слоўнікі таго часу, безумоўна, выконвалі таксама і функцыі ўнармавання і ўніфікацыі тэрміналогіі.

Асновы беларускай тэрміналогіі былі закладзены ў 20-я гг. XX ст. Так, у 1919 г. быў створаны Беларускі школьны савет, які разглядаў і распрацоўваў асноўныя тэрміны для беларускай пачатковай школы. Аднак сістэматычная праца ў галіне беларускай навуковай тэрміналогіі пачалася ў лютым 1921 г., калі была заснавана Навукова-тэрміналагічная камісія пры Навукова-літаратурным аддзеле Народнага камісарыята асветы Беларусі. У пачатку 1922 г. быў створаны Інстытут беларускай культуры (у 1928 г. рэарганізаваны ў Беларускаю акадэмію навук), у якім прадоўжылася праца па распрацоўцы навуковай тэрміналогіі.

За параўнальна кароткі час, з 1922 па 1930 г., у краіне былі выдадзены 24 выпускі “Беларускай навуковай тэрміналогіі” з розных галін ведаў, куды ўключаліся тэрміны, якія выкарыстоўваліся пераважна ў школьным выкладанні. Побач са слоўнікавай работай і ўзбагачэннем паняццёва-тэрміналагічнага фонду значным укладам Навукова-тэрміналагічнай камісіі ў развіццё беларускай тэрміналогіі з’явілася распрацоўка тэарэтычных і практычных пытанняў тэрміналогіі, якія актыўна абмяркоўваліся ў галіновых секцыях камісіі.

У 1925 г. была выдадзена “Інструкцыя для збірання народнага слоўніка-тэрміналагічнага матэрыялу ў беларускай мове для складання слоўніка жывой беларускай мовы”. У картатэку ўвайшла частка тэрмінаў, што бытавала на тэрыторыі Беларусі, найбольш поўна былі выяўлены тэрміны сельскагаспадарчай вытворчасці, рамёстваў, промыслаў, а таксама найменні флары і фаўны.

Перарывістасць працэсу фарміравання беларускай тэрміналагічнай лексікі ў выніку гістарычных умоў развіцця і функцыянавання беларускай мовы ў XVII–XVIII стст. не толькі выклікала разрыў паміж традыцыямі старабеларускай мовы і традыцыямі сучаснай беларускай мовы і аказала адмоўны ўплыў на пераемнасць развіцця тэрміналагічнай лексікі, а і абумовіла некаторую спецыфіку шляхоў і прынцыпаў развіцця новай беларускай навуковай тэрміналогіі. У значнай ступені гэта спецыфіка знайшла адлюстраванне ў актыўным выкарыстанні дыялектных слоў. Шмат новых тэрмінаў прыйшло з кніжнай лексікі новай беларускай мовы. Аднак многія лексемы характарызаваліся варыятыўнасцю і не мелі стабільнай практыкі выкарыстання, што ўскладняла іх прымяненне ў якасці тэрмінаў. Акрамя таго, у час працы тэрміналагічных камісій адчуваўся востры недахоп як кадраў адпаведных галін навукі і тэхнікі, так і кваліфікаваных лінгвістаў-тэрмінолагаў.

Прынцыпы стварэння новых тэрмінаў распрацоўваліся Навукова-тэрміналагічнай камісіяй і выкладаліся ў прадмовах да выпускаў “Беларускай навуковай тэрміналогіі”. Асноўны прынцып – выкарыстанне сродкаў беларускай мовы. Першым спосабам рэалізацыі гэтага прынцыпу было ўжыванне агульнаўжывальнай лексікі беларускай мовы: *ванняк, вільгаць, вочка, вышыня, глеба, ланцуг замкнуты, святло, адлюстраванае, сіла цяжару, тлушчы* і інш.

⁸ Глоса – заўвага перапісчыка на полі рукапісу або непасрэдна ў тэксце як сродак тлумачэння незразумелага слова або мясціны.

⁹ Прыточнікі – заўвагі перапісчыка, якія падаваліся ў канцы рукапісу, дадаваліся, “прытачваліся” да яго.

Асноўная частка тэрмінаў, створаных шляхам тэрміналагізацыі агульнаўжывальных слоў, трывала замацавалася практыкай і складае аснову сучаснай беларускай тэрміналогіі. Другім спосабам выкарыстання сродкаў беларускай мовы пры стварэнні новых тэрмінаў было шырокае прымяненне на базе нацыянальнай мовы афіксальнага словаўтварэння, аснова-і словаскладання, калькавання, семантычнага перакладу: *ахоўны, зрух слаёў, голанасенныя, паглынальнік, светланосны, сціскальнасць вадкасцей* і інш.

Члены Навукова-тэрміналагічнай камісіі шырока практыкавалі стварэнне на беларускім лексічным і словаўтваральным матэрыяле тэрмінаў-неалагізмаў, якія ў большасці выпадкаў адпавядалі навуковаму зместу адпаведных паняццяў, словаўтваральным заканамернасцям беларускай мовы і трывала замацаваліся ў сучаснай беларускай тэрміналогіі: *даследаванне, магутнасць, прастора, ступень, уяўны* і інш. Аднак значная частка створаных неалагізмаў не замацавалася ў беларускай тэрміналогіі з прычыны шырокай ужывальнасці ў практыцы інтэрнацыянальных і славянскіх, у першую чаргу рускіх, адпаведнікаў, а таксама з прычыны штучнасці асобных наватвораў і недакладнай адпаведнасці навуковаму зместу абазначаных паняццяў: *красленне (чарчэнне), скрутка (спіраль), часамер (хранометр), гадаванне (выхаванне)* і інш.

У канцы 30-х гг. ядро беларускай нацыянальнай тэрміналогіі ў асноўным было ўжо акрэслена, тым не менш праблема развіцця і ўдасканалення тэрміналогіі па-ранейшаму заставалася актуальнай. Але моўная сітуацыя ва ўмовах усталявання таталітарнага рэжыму складалася так, што мэтанакіраваная тэрмінатворчасць пачала згортвацца.

У першае пасляваеннае дзесяцігоддзе ў рэспубліцы не было агульнага цэнтра распрацоўкі і ўпарадкавання тэрміналагічнай лексікі. Адсутнасць такога цэнтра, а таксама дапаможнікаў па тэрміналогіі стала прычынай значнага павелічэння варыятыўнасці: *шагаючы экскаватар і крочачы экскаватар, выключацель і выключальнік, скорасць і хуткасць* і інш. Вялікая ступень варыятыўнасці тэрмінаў характэрна для выдадзеных у 1947–1950 гг. брашур і кніг па тэхналогіі металаў, будаўнічай справе, механізацыі і электрыфікацыі сельскай гаспадаркі. Моўная практыка патрабавала ўзнаўлення ў рэспубліцы тэрміналагічнай работы. У 1955 г. у Інстытуце мовазнаўства Акадэміі навук БССР быў створаны сектар тэрміналогіі, які функцыянаваў да 1965 г. У гэтым сектары падрыхтаваны і выдадзены “Русско-белорусско-латинский словарь ботанической терминологии” (Мінск, 1967), “Русско-белорусский словарь общественно-политической терминологии” (Мінск, 1970), створана картатэка і падрыхтаваны “Русско-белорусский словарь сельскохозяйственной терминологии” (рукапіс), картатэка для “Руска-беларускага політэхнічнага слоўніка”. Названыя слоўнікі ствараліся на аснове прынцыпу збліжэння беларускай тэрміналогіі з рускай. З 1965 па 1979 г. у рэспубліцы не было спецыяльнага тэрміналагічнага цэнтра.

У 50-я гг. пад кіраўніцтвам Я. Коласа была праведзена вялікая навукова-арганізацыйная праца па стварэнні тэрміналагічнай камісіі пры Акадэміі навук БССР, у задачы якой планавалася ўключыць каардынацыйную і нармалізуючую дзейнасць па беларускай тэрміналогіі, таксама выданне бюлетэня рэкамендаваных тэрмінаў. На жаль, смерць Я. Коласа перашкодзіла ажыццяўленню гэтай задачы.

Пэўны ўклад у развіццё тэрміналогіі быў зроблены ў 60–70 гг. XX ст. Камісіяй па навуковай і тэхнічнай тэрміналогіі пры Галоўнай рэдакцыі БелСЭ пад кіраўніцтвам народнага пісьменніка Беларусі К. Крапівы. Да таго ж некаторыя пытанні беларускай тэрміналогіі знайшлі асвятленне ў шэрагу дысертацыйных прац па даследаванні пэўных тэматычных аб’яднанняў слоў і асобных галіновых тэрміналогій у сучаснай беларускай мове.

У 1979 г. у рэспубліцы была створана тэрміналагічная камісія Акадэміі навук БССР, якая складалася з дзевяці секцый і ўключала вядучых вучоных, спецыялістаў розных галін ведаў. У задачы камісіі ўваходзіла распрацоўка тэарэтычных асноў і метадыкі ўпарадкавання беларускай навуковай тэрміналогіі, падрыхтоўка слоўнікаў, вывучэнне вопыту работы Камітэта навукова-тэхнічнай тэрміналогіі АН СССР і тэрміналагічных органаў рэспублік.

Паколькі тэрміны ўзніклі і развіваліся на глебе нацыянальнай мовы, то лексічная, граматычная, лексіка-семантычная сістэмы мовы ляжаць у аснове кожнай галіновай

тэрміналогіі. Патэнцыяльная здольнасць беларускай тэрміналагічнай лексікі перадаць сістэму паняццяў розных галін ведаў абумоўлена высокім навукова-тэхнічным патэнцыялам рэспублікі, развітацю лексічных і граматычных сродкаў беларускай мовы, наяўнасцю пэўнай, хоць і невялікай, практыкі выкарыстання беларускай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі ў беларускім перыядычным друку, на беларускім радыё, тэлебачанні, у навуковых выданнях.

З другой паловы 1980-х да сярэдзіны 1990-х гг. тэрміналагічная работа на Беларусі ажывілася. У 1991 г. Тэрміналагічная камісія была ператворана ў Рэспубліканскую тэрміналагічную камісію пры АН Беларусі. За перыяд з 1991 па 1995 гг. яна выдала пяць выпускаў “Тэрміналагічнага зборніка”. Паколькі адна Рэспубліканская тэрміналагічная камісія не магла вырашыць усе праблемы фарміравання беларускай тэрміналогіі, а ў 90-я гг. у сувязі з пераходам выкладання шэрагу дысцыплін у ВНУ на беларускую мову з’явілася неабходнасць у стварэнні перакладных тэрміналагічных слоўнікаў, то былі створаны Тэрміналагічная камісія Таварыства беларускай мовы, Тэрміналагічны цэнтр БДУ, Тэрміналагічная камісія Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь і шэраг іншых камісій, груп, творчых калектываў у многіх ведамствах, вышэйшых навучальных установах і г. д. У гэты час асобнымі даследчыкамі і грамадствам у цэлым праводзіцца інвентарызацыя, пераацэнка тэрміналагічнага фонду на нацыянальнай глебе. Гэты перыяд характарызуецца актыўным выкарыстаннем спецыфічных рыс нацыянальнай мовы ў спалучэнні з тэндэнцыяй да інтэрнацыяналізацыі, абумоўленай узмацненнем ролі англійскай мовы ў міжнароднай камунікацыі. Абедзве тэндэнцыі ў іх спалучэнні з’яўляюцца канструктыўнымі, паколькі арыентацыя на ўласнамоўныя рэсурсы дазваляе тэрмінасістэме гарманічна ўваходзіць у сістэму мовы ўвогуле, а выкарыстанне інтэрнацыянальных элементаў дазваляе не толькі максімальна ўніфікаваць міжнародную тэрміналогію, але і ліквідаваць некаторую эмацыйную матываванасць, уласціваю тэрмінаадзінкам, утвораным на базе агульнаўжывальных слоў.

Аднак 14 мая 1995 г. адбыўся агульнарэспубліканскі рэферэндум, па выніках якога быў прыняты закон аб наданні рускай мове статусу дзяржаўнай нараўне з беларускай. Таму з другой паловы 1990-х гг. адбываецца пераразмеркаванне сфер выкарыстання беларускай і рускай моў у краіне. У выніку нацыянальная тэрміналогія абслугоўвае ў асноўным толькі асобныя гуманітарныя навукі – лінгвістыку, літаратуразнаўства, гісторыю, грамадазнаўства і інш.

Пры ўсёй разнастайнасці крыніц фарміравання беларускай тэрміналогіі ў розныя гістарычныя перыяды галоўнай крыніцай стварэння новых тэрмінаў і папаўнення канкрэтных галіновых тэрміналагічных сістэм з’яўляюцца агульнаўжывальныя лексічныя і словаўтваральныя сродкі беларускай мовы. Нягледзячы на тое, што ў наш час беларуская тэрміналогія недастаткова запатрабавана ў навукова-тэхнічнай сферы, дзе пераважае руская мова і адпаведна руская тэрміналогія, беларуская мова здольная рэалізаваць самыя разнастайныя тэрміналагічныя задачы, г. зн. быць асновай для стварэння і функцыянавання вялікай колькасці тэрмінаў у розных сферах дзейнасці.

Відавочна, што менавіта моўная палітыка дзяржавы вызначае “запатрабаванасць” ці “незапатрабаванасць” нацыянальнай тэрміналогіі ў адпаведнасці з выкарыстаннем або невыкарыстаннем мовы тытульнай нацыі ў навуцы, адукацыі, грамадска-палітычным і эканамічным жыцці краіны. У той жа час, як трапна адзначаюць даследчыкі, ёсць пэўная мяжа для ўзнаўлення і актывізацыі тэрміналагічнай лексікі. Пры працяглай жа незапатрабаванасці, нефункцыянальнасці яна паступова набывае элементы штучнасці, безжыццёвасці. У сучаснай беларускай тэрміналогіі ўжо існуе пласт тэрмінаў, якія пры сваёй адпаведнасці зместу паняццяў, рэалій і заканамернасцям сучаснай беларускай мовы ўспрымаюцца як штучныя (часам ацэньваюцца носбітамі мовы як недарэчныя, “смешныя”) толькі таму, што звязваюцца ў свядомасці з “ненавуковым” ці “недзелавым” стылем, паколькі не маюць практыкі выкарыстання ў навуковым і справавым стылях.

У навуковай літаратуры існуе абгрунтаванае меркаванне, што ў нармальных умовах нацыянальны тэрмінатворчы працэс павінен балансаваць, з аднаго боку, паміж нацыянальна арыентаванай, а з другога – міжнароднай уніфікацыйнай тэндэнцыямі. Толькі пры захаванні

парытэту паміж гэтымі дзвюма тэндэнцыямі беларуская нацыянальная тэрміналогія зможа паспяхова абслугоўваць сферу навукі, тэхнікі, культуры, мастацтва, спорту і г. д.

4.4.6. Развіццё і станаўленне беларускай эканамічнай тэрміналогіі. Развіццё і станаўленне беларускай эканамічнай тэрміналогіі непарыўна звязана з этапамі фарміравання нацыянальнай мовы (гл. вышэй). З даўніх часоў у яе складзе захаваліся старажытныя словы, зафіксаваныя ў першых помніках пісьменства: *дзяржава, гандаль, кошт, пасол, сведка*. У адным з арыгінальных помнікаў пісьменства XI ст. (“Руская праўда”) зафіксаваны першыя гандлёва-эканамічныя тэрміны: *вира – грашовы штраф за забойства; добытъкъ – маёмасць; каганъ – князь (цар); людинъ – просты чалавек; правда – суд, закон; скотъ – грошы; судъ – разбор справы* і інш.

Як адзначаюць даследчыкі, актыўны працэс фарміравання гандлёвай старабеларускай тэрміналогіі пачаўся ў XV ст., разам з бурным развіццём гарадоў з іх рамеснай і гандлёвай дзейнасцю. На тэрыторыі Беларусі ў ВКЛ у гэты час узніклі буйныя лакальныя рынкі, цэнтрамі якіх былі Мінск, Брэст, Віцебск. У таварна-грашовыя адносіны ўцягвалася таксама і вёска. Узрослыя ўнутраныя гандлёвыя сувязі садзейнічалі дастаткова цесным кантактам насельніцтва, што спрыяла фарміраванню адзінай эканамічнай лексікі. Асноўную частку гандлёвай тэрміналогіі гэтага часу склалі спрадвечныя словы, каля 40 % якіх адносіцца да агульнаўсходнеславянскага перыяду: *вага, важити, весець, грошъ, золотникъ, купецъ, купити, купля, локоть, мена, мерка, мехъ, мостовое, мыто, перекупъ, номерное, прибылькъ, продавати, торговля, торговое, цена, чоповое*.

Каля 60 % спрадвечнай гандлёвай тэрміналогіі – гэта словы, утвораныя спосабам тэрміналагізацыі старабеларускіх слоў, а таксама іншымі спосабамі тэрмінаўтварэння і стварэння неалагізмаў на старабеларускай моўнай аснове ў перыяд асобнага існавання ўсходнеславянскіх моў. Вялікая колькасць гэтых тэрмінаў з прычыны гістарычных умоў з’яўляецца агульнай з украінскай, польскай, чэшскай гандлёвай тэрміналогіяй XV–XVII стст.: *гандель, глякъ, жалезнік, клетка, крама, коштъ, речы, рынок, танный, уздоймом, уторговати*.

Значную частку старабеларускай гандлёвай тэрміналогіі складаюць запазычаныя, многія з якіх прыйшлі з рускай мовы або праз яе пасрэдніцтва: *алтын, аришин, деньга, копейка, половинка*, з польскай або праз яе пасрэдніцтва: *барыл, дукат, кварта, монета, тузинъ*. Некаторыя тэрміны былі запазычаныя з літоўскай (*кентвиртайня* ‘чацвярціна’, *воск* ‘вагавая адзінка’, *пундел*), нямецкай або праз яе пасрэдніцтва (*кипа, лаишь, центноръ*) моў. Даволі часта ў гандлёвай тэрміналогіі XV–XVII стст. сустракаліся сінанімічныя рады або пары са слоў: *торгъ – купецтво – гандель; товаръ – речи – рухлядь; купля – торгъ – крамъ; агуломъ – уздаймомъ*.

Па вядомых гістарычных прычынах пачынаючы з другой паловы XVII ст. і да канца XIX ст. беларуская мова не мела магчымасці паўнаважна развіваць свае тэрмінасістэмы, у тым ліку і эканамічную.

Пачатак XX ст. стаў новым этапам у фарміраванні беларускай навуковай тэрміналогіі, калі актывізавалася работа па ўпарадкаванні і сістэматызацыі тэрміналагічнага фонду беларускай мовы на аснове дзвюх асноўных крыніц – жывой народнай мовы і ўласных словаўтваральных рэсурсаў мовы. Для абазначэння эканамічных працэсаў і з’яў было створана шмат слоў-тэрмінаў, але большасць з іх не прайшлі выпрабаванне часам і зараз не выкарыстоўваюцца ў нашай мове: *здзірца (вымогатель), гатоўка (наличные деньги), ліцытацыя (аукцион), гэльда (биржа), падсумак (итог), скáрбец (ларёк), лічбіна (цифра), недароб (дефицит), духоўніца (завещание), дольнік (участник, пайщик), пазычальнік (заимодавец, кредитор), службовец (служащий), закладчык (учредитель, основатель), гуртавы склад (оптовый склад), пасрэдны падатак (косвенный налог), скарбніца (казначейство), укладчык (вкладчик, составитель), акцызнік (акцизный чиновник), мытнік (таможенный чиновник), пасэсар (орендатор, откупщик)*.

На сённяшні дзень эканамічная тэрміналогія абслугоўвае самыя розныя сферы жыцця грамадства, што пэўным чынам ускладняе яе класіфікацыю. Умоўна эканамічная тэрмінасістэма падзяляецца на асобныя падгрупы:

– агульнарынкавая тэрміналогія – *прадпрымальніцтва, рынак збыту, гіперінфляцыя, эскпартаваць, манетарная (грашовая) палітыка дзяржавы, аптовы гандаль, прыбытак, мяжа беднасці, асартымент тавару;*

– фінансавая тэрміналогія – *дэбет, падатак, каштарыс, квота, аўдытар;*

– банкаўская тэрміналогія – *крэдытаванне, акрэдытыў, рахунак, авердрафт, камісійныя адсоткі;*

– гандлёва-прамысловая тэрміналогія – *клірынг, біржа, брокер, маржа;*

– маркетынгавая тэрміналогія – *рэклама, прамоўшн, рэбрэндынг, менеджар, капірайтынг, стыль кіраўніцтва, кэшбэк;*

– міжнародна-камерцыйная тэрміналогія – *дэмпінг, афшорная фірма і інш.*

Як і тэрміналогія кожнай навукі, эканамічная складаецца з трох асноўных катэгорый:

1) агульнанавуковыя тэрміны: *апломб, аўдыенцыя, вялікая хуткасць, выпіска, выбар, укладыш, варыянт, дакумент;*

2) “памежныя” тэрміны – знаходзяцца на мяжы эканомікі і іншых навук:

– інфарматыка і вылічальная тэхніка – *вылічальны комплекс, імавернасныя мадэлі эканамічнай дынамікі, варыянтны прагноз;*

– сацыяльна-эканамічная статыстыка – *класіфікацыя галін вытворчай сферы, перапіс насельніцтва, сістэма эканамічных класіфікацый, аўтаматызацыя прамысловай вытворчасці;*

– сацыялогія – *бюджэт часу, канфлікт сацыяльны, лад жыцця, эканамічная сацыялогія;*

– матэматыка – *аўтаматызаваная сістэма кіравання прадпрыемствам і аб’яднаннем, алгарытм кіравання, аналіз попыту і спажывання, глабальнае мадэляванне, даныя, дынамічныя мадэлі міжгаліновага балансу;*

– юрыспрудэнцыя, права – *агульная ўласнасць, адвод зямлі, адказнасць калектыўная, адчужэнне, ахова працы, знешнегандлёвыя аб’яднанні, камерцыйныя правы, дамова;*

– сацыяльна-эканамічная геаграфія – *тэрытарыяльнае раздзяленне працы, размяшчэнне вытворчых сіл, прасторавыя сацыяльна-эканамічныя сувязі, рэгіянальнае эканамічнае выраўноўванне;*

3) уласнаэканамічныя тэрміны: *інфляцыя, аўдыт, прадпрымальніцтва, ваўчар, кватаванне, віндыкацыя, нябанкаўскія формы крэдыту, крэдытная дамова, цанавы індэкс і інш.*

Асноўныя шляхі ўзбагачэння і развіцця эканамічнай тэрміналогіі:

– **тэрміналагізацыя** агульнавядомых слоў шляхам змянення іх значэнняў (*цэнавы парасон*);

– **словаўтварэнне** тэрмінаў паводле законаў беларускай граматыкі (*вытворчы – вытворчасць*);

– выкарыстанне **запазычанняў** (*маркетынг, прыватызацыя*).

Асаблівасць сучаснай беларускай эканамічнай тэрміналогіі – у актыўным запазычванні навуковых тэрмінаў з іншых моў, найперш англійскай: *маркетынг, мерчандайзінг.*

Частка беларускіх эканамічных тэрмінаў утвараецца шляхам сэнсавага перакладу і калькавання рускіх слоў. Пры гэтым выкарыстоўваюцца як лексічныя, так і словаўтваральныя сродкі беларускай мовы: *беспрацоўе (безработица), гаспадарчы разлік (хозяйственный расчёт), дапамога (пособие), другасная сыравіна (вторичное сырьё)* і г. д.

Пошук уласных лексічных і семантычных аналагаў – поўных або частковых – прыярытэтная задача навуковай тэрміналагічнай працы: *крэдыт – пазыка, сукупнасць – лучнасць, ільготы – палёгкі, філіял – прадстаўніцтва, працэнтавы – адсоткавы* і пад. У тэрмінатворчасці трэба пазбягаць аднабаковасці і ў кожным канкрэтным выпадку дзейнічаць разумна, каб больш спрыяць развіццю і ўзбагачэнню роднай мовы.

5. Сучасныя тэндэнцыі развіцця лексікі беларускай мовы.

Пад уплывам шэрагу паза- і ўнутрымоўных фактараў (перамены ў эканоміцы, палітыцы, навуцы, спорце, масавай культуры і г. д.) лексічныя працэсы ў сучаснай беларускай мове канца

XX – пачатку XXI ст. набылі некаторыя спецыфічныя рысы Гэты перыяд характарызуецца значнымі зменамі ў грамадскім жыцці, якія паўплывалі на развіццё і функцыянаванне мовы.

У сучасным беларускім грамадстве склаліся два падыходы да разумення і шляхоў развіцця і ўдасканалення мовы:

- рэфарматарскі (радыкальны);
- традыцыяналісцкі (кансерватыўны).

Рэфарматары лічаць патрэбным аднавіць і пашырыць моўныя ўзоры 1920-х гг. у галіне правапісу, арфаграфіі, граматыкі, а таксама словаўтварэння і словаўжывання. Традыцыяналісты выступаюць за захаванне тых моўных нормаў, што склаліся ў маўленчай практыцы ў савецкі час.

Пачынаючы з 1990-х гг. беларуская мова папоўнілася значнай колькасцю новых слоў. У агульным працэсе аднаўлення лексічнага складу беларускай мовы акрэсліліся дзве процілеглыя тэндэнцыі.

Тэндэнцыя да “нацыяналізацыі” праходзіць пад знакам “дэрусіфікацыі” і праяўляецца ў замене лексічных адзінак, агульных з рускай мовай, устарэлымі, дыялектнымі, размоўнымі словамі і г. д. або запазычаннямі з польскай і ўкраінскай моў: *аб’яднальнік – аб’ядновец; бізнесмен – бізнесовец, бізнесоўца; працэнт – адсотак; скідкі – зніжкі; узыск, уклад, лепта – унёсак; магазін – крама; выстаўка – выстава; білет – квіток; выступленне – выступ; вынік, наступленне – наступства; пасольства – амбасада; саюз – звяз; тыраж – наклад; выдатны, выключны – выбітны; апавяданне – аповед; у канцы, пад канец – напрыканцы; сумненне – сумніў; здагадка, меркаванне – здагод; дасведчаны – абазнаны; вадзіцель, шафёр – кіроўца; мабільнік – гутарык, далькажык; рукзак – запlechнік; верагодна – імаверна; лістоўка – улётка; ручка – асадка; май – травень; дача – лецішча; турма – астрог, вязніца; карта – мапа і інш.*

Тэндэнцыя да “інтэрнацыяналізацыі” мае ўніверсальны для большасці моў характар і абумоўлена пашырэннем і інтэнсіфікацыяй міжнародных кантактаў у эпоху навукова-тэхнічнага прагрэсу. У беларускай мове з’явілася значная колькасць запазычаных слоў, асабліва з англійскай мовы (англіцызмаў) і яе амерыканскага варыянта (амерыканізмаў): *геймер, прынтар, сканер, роўмінг, кілер, дылер, маркетынг, шоп, кліп, фрыстайл, хэтчбэк, хэпі-энд* і інш.

Тэматычна запазычанні ахопліваюць усе сферы грамадскага жыцця: эканоміку (*афшор, бартар, дэфолт, клірынг, холдынг, тэндар*), палітыку, сацыяльны лад (*брыфінг, імпічмент, інаўгурацыя, прэс-рэліз, саміт, спікер, спічрайтар, электарат*), культуру, мастацтва, музыку, шоу-бізнес (*бодзі-арт, кастынг, прадзюсар, рэп, хіп-хоп, шоўмэн, экіп*), спорт (*армрэслінг, дартс, допінг, дэкатлон, кёрлінг, кікбоксінг, рафтынг, цюбінг*), медыцыну, касметалогію (*акупунктура, брасаж, ліфтынг, эпіляцыя, зўтаназія, эргатэрапія*), побыт (*арганайзер, блэндар, гамбургер, памперсы, сайдынг, фаст-фуд, чупа-чупс, чызбургер, шэйкер, эспрэса*), камп’ютарныя тэхналогіі (*брадмаўар, вінчэстар, дамп, драйвер, прынтар, сканер, смартфон, ультрабук*).

У большасці выпадкаў іншамоўныя словы пранікаюць у беларускую мову праз пасрэдніцтва рускай мовы, пры гэтым пераважаюць прамыя запазычанні.

У беларускай мове апошнім часам узмацніўся рост абрэвіятурных неалагізмаў у выглядзе:

- графічна незасвоеных лексем: *IQ, tax-free, hands free*;
- гібрыдных утварэнняў: *CD-плэер, GSM-аператар, SPA-салон, SMS-наведамленне, SOS-вёска*;

– адначасова графічна незасвоеных і графічна засвоеных моўнай сістэмай слоў: *сідзіром і CD-Rom, ніяр і PR, онлайн і ON-LINE, інтэрнэт і internet*.

Запазычванне – натуральны працэс, без якога нельга абысціся. Але многія запазычанні замяняюць вядомыя, звычайныя словы, таму іх ужыванне часам трэба разглядаць як немэтазгоднае: *брутальны – жорсткі; пазітыўны – станоўчы, дадатны; шоп – магазін, крама; буцік – невялікі магазін-салон, які прапануе эlegantнае дарагое адзенне, абутак, галантарэю; кансэнсус – згода, пагадненне і інш.*

Апошнім часам назіраецца *тэндэнцыя да інтэнсіўнай “дэмакратызацыі”* беларускай мовы, якая праяўляецца ў актыўным выкарыстанні субстандартных (прастамоўных, жаргонных, абсцэнных) элементаў на старонках перыядычных і мастацкіх выданняў, у вусным маўленні, а таксама ў інтэрнеце: *бабкі, баксы, капуста, адарвацца, тусоўка, кайф, фішка, замачыць, дастаць* і інш. У наш час такія словы пачалі трапляць ужо і ў слоўнікі нарматыўнай лексікі, бо іх удзельная вага з кожным годам павялічваецца, а іх сацыяльная база ахоплівае ўсе слаі насельніцтва.

Характэрная асаблівасць дынамічных моўных працэсаў – павелічэнне колькасці семантычных неалагізмаў (неасемантызмаў): *пірацкі* ‘незаконны; які робіцца, ажыццяўляецца з парушэннем выдавецкага ці аўтарскага права’; *альбом* ‘збор песень якога-небудзь выканаўцы або групы на аўдыё-, відэакасеце, кампакт-дыску’, *камбайн* ‘універсальны кухонны апарат’, *гастралёваць* ‘учыняць супрацьпраўныя дзеянні ў розных населеных пунктах’, *кінуць* ‘падмануць, ашукаць, змахлярыць’. Пашырэнне семантыкі слова цесна звязана з метафарычнасцю, у выніку чаго ўзнікаюць новыя ўстойлівыя выразы: *абвал рубля* ‘зніжэнне курсу нацыянальнай грашовай адзінкі ў адносінах да цвёрдых валют, дэвальвацыя’, *экалогія мовы* ‘напрамак у лінгвістычнай тэорыі і практыцы, які, з аднаго боку, звязаны з вывучэннем фактараў, што негатыўна ўплываюць на развіццё і выкарыстанне мовы, з другога боку, з пошукам шляхоў і спосабаў узбагачэння мовы і ўдасканалення практыкі моўных зносін’, *залатая моладзь* ‘моладзь з забяспечаных слаёў грамадства, якая вядзе марнатраўнае жыццё’, *тэлефон даверу* (*лінія жыцця, крызісная лінія* і інш.) ‘дыстанцыйная служба экстранай псіхалагічнай дапамогі, прызначаная для аказання маральнай, эмацыйнай або духоўнай падтрымкі шырокім пластам насельніцтва’, *сусветная павуціна* ‘сусветная камп’ютарная сетка, доступ да якой дае магчымасць карыстацца адзінай інфармацыйнай прасторай, інэрнэт’ і інш.

Асноўным спосабам узбагачэння лексічнага складу беларускай мовы з’яўляецца *дэрывацыя*. Працэс утварэння новых слоў з уласных моўных рэсурсаў адбываецца пастаянна. Пры гэтым актывізуецца традыцыйныя для беларускай мовы спосабы словаўтварэння:

– словаскладанне: *боўлінг-клуб, сток-магазін, шопінг-тур, шоу-індустрыя, гала-канцэрт, фітнэс-бар, аквамабіль, вэб-камера*;

– суфіксацыя (і нулясуфіксацыя): *вернік, дапаможца, дароўца, вертыкальшчык, моладзевы, нармалёвы, пераслед, назоў*;

– прэфіксацыя: *звышдзяржава, пасляпутчавы, антыглабаліст, псеўдапатрыёт*;

– універбацыя: *мабільнік* ‘мабільны тэлефон’, *гуманітарка* ‘гуманітарная дапамога’, *мінімалка* ‘мінімальнае зарплата’, *дасціпнік* ‘дасціпны чалавек’, *пастаянец* ‘пастаянны наведвальнік’.

Змены ў слоўнікавым складзе сучаснай беларускай мовы цесна звязаны са зменамі ў жыцці грамадства і абумоўлены рознымі працэсамі:

– унутранымі: адкрытасцю і пранікальнасцю лексічнай сістэмы мовы, дзеяннем законаў моўнай эканоміі, сістэмнасці, аналогіі і інш.;

– знешнімі: значнымі зменамі ў грамадскім жыцці, развіццём міжнародных і міжмоўных кантактаў, уплывам сродкаў масавай інфармацыі і інш.

6. Беларуская лексікаграфія.

6.1. Прадмет і задачы лексікаграфіі. *Лексікаграфія* (ад грэч. *lexikós* ‘слоўнікавы’ і *grápho* ‘пішу’) – раздзел мовазнаўства, у якім вывучаецца тэорыя і практыка складання слоўнікаў. Задачамі лексікаграфіі з’яўляюцца вызначэнне тыпаў слоўнікаў і будовы слоўнікавых артыкулаў, распрацоўка памет і прыёмаў тлумачэння значэння слова, размежаванне ў слоўніках амонімаў. Пры вырашэнні гэтых задач лексікаграфія абапіраецца на дасягненні ўсёй сукупнасці лінгвістычных дысцыплін (лексікалогіі, фразеалогіі, арфаграфіі, арфаэпіі, марфалогіі, сінтаксісу, стылістыкі, дыялекталогіі і інш.). Дзякуючы ўсебаковаму даследаванню слова як моўнай адзінкі магчыма складанне слоўнікаў. У слоўніках не толькі фіксуецца, сістэматызуецца і апісваецца лексіка беларускай мовы, але і замацоўваюцца літаратурныя нормы, што спрыяе павышэнню пісьменнасці і культуры маўлення.

Слоўнік – гэта кніга, у якой фіксуюцца словы, пададзеныя ў алфавітным (радзей – алфавітна-гнездавым) парадку; да слоў даюцца тыя ці іншыя тлумачэнні або пераклад на іншую мову. Слова, якое тлумачыцца ў слоўніку, называецца рээстравым (загаловачным) словам. Рээстравае слова разам з усімі звесткамі пра яго складае слоўнікавы артыкул. Будова слоўнікавага артыкула вызначаецца тыпам слоўніка. Так, поўны слоўнікавы артыкул тлумачальнага слоўніка ўключае наступныя элементы: рээстравае слова; граматычную, стылістычную і сэнсавую характарыстыку слова; ілюстрацыйны матэрыял; тэрміналагічныя і фразеалагічныя спалучэнні; этымалагічную даведку (для запазычаных слоў), напрыклад:

ГО́НАР, -у, м. 1. Грамадская або маральная годнасць, тое, што выклікае ўсеагульную павагу. *Выдатная праца – справа гонару кожнага грамадзяніна. □ Пераступіць граніцу са сцягам вызвалення ў руках, ці ж гэта не радасць, не гонар?* Пальчэўскі. *Але нідзе, Нідзе мой дружа верны, Не спляміў я Наш гонар баявы.* Кірэнка.

2. Павага, слава. *Гонар пераможцам. □ Як відаць, вы [Максім] багаты чалавек, – адказала гаспадыня, – такая акуратнасць робіць вам гонар.* Машара.

3. Перавалічанае ўяўленне пра сваю годнасць; фанабэрыстасць, пыха. *«О, чортаў іляхціц! – падумаў Якаў. – Столькі ў цябе гонару, што невядома, з якога боку прыступіцца...».* Чарнышэвіч.

О **Дошка гонару** гл. дошка.

◇ **Збіць гонар** гл. збіць. **Мець гонар** гл. мець. **Рабіць гонар** гл. рабіць. **У гонар каго** (высок.) – у знак павагі да каго-н., ушанавання памяці аб кім-н.

[Ад лац. honor]

Рээстравае слова падаецца ў слоўніках у пачатковай форме; назоўнік – у назоўным склоне адзіночнага ліку, прыметнік, дзеепрыметнік – у назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду, дзеяслоў – у неазначальнай форме. Размяшчаюцца рээстравыя словы ў слоўніках у алфавітным або ў алфавітна-гнездавым парадку. Параўн. слоўнікавыя артыкулы на адны і тыя ж словы ў “Беларуска-рускім слоўніку” (Мінск, 1988) і “Руска-беларускім слоўніку” (Мінск, 2002):

БЯССТРА́ШНА нареч. бесстра́шно, неустраші́мо.

БЯССТРА́ШНАСЦЬ ж. бесстра́шие ср., неустраші́мость.

БЯССТРА́ШНЫ бесстра́шний; неустраші́мый.

БЕССТРА́Ш//ИЕ ср бясстра́шнасьць, -ці ж, адва́жнасьць, -ці ж, сме́ласць, -ці ж; **~НО** нареч. бясстра́шна, адва́жна, сме́ла; **~НЫЙ** бясстра́шны, адва́жны, сме́лы.

У “Беларуска-рускім слоўніку” словы падаюцца ў строгім алфавітным парадку, а ў “Руска-беларускім слоўніку” – у алфавітна-гнездавым (вытворныя ад агульнага караня і блізкія значэннем словы аб’ядноўваюцца ў гняздзе, калі гэта не парушае алфавітнага парадку).

Граматычная і стылістычная характарыстыкі слова даюцца шляхам выкарыстання розных памет. Да граматычных адносяцца паметы роду (*м., ж., н.*), назвы часцін мовы, паметы трывання (*зак., незак.*), а таксама некаторыя іншыя паметы граматычнага характару (*адз. няма, толькі мн., 1 і 2 ас. не ўжыв.*). У стылістычную характарыстыку слова ўваходзяць паметы, якія паказваюць на абмежаванае выкарыстанне слоў: *разм.* (размоўнае), *абл.* (абласное), *кніж.* (кніжнае), *уст.* (устарэлае), *ласк.* (ласкальнае); на сферу выкарыстання: *спец.* (спецыяльнае), *астр.* (астраномія), *бат.* (батаніка), *філас.* (філасофія).

Тлумачэнне значэння слова складае яго сэнсавую характарыстыку. Значэнне слоў раскрываецца апісальна: *дыскусія* – свабоднае публічнае абмеркаванне якога-н. спрэчнага пытання (ТСБМ); шляхам падбору сінонімаў: *згалелы – голы, апусцелы* (пра дрэвы, нівы і пад.); перан. *вельмі бедны, збяднелы* (ТСБМ); выяўленнем словаўтваральных сувязей слова: *асмугласць* – уласцівасць асмуглага; *вєслава́нне* – дзеянне паводле знач. дзеясл. *вєславаць* (ТСБМ). У перакладных слоўніках рээстравае слова тлумачыцца падборам адпаведных слоў з другой мовы: *зсі́лий – загуслы, згуслы*; (пра малако) *скі́слы*; *палітурнік – пераплётчык* (Лемцюгова В. П. Украінска-беларускі слоўнік. Мінск, 1980).

Тлумачэнне значэння слова ўдакладняецца ілюстрацыямі, якімі з’яўляюцца цытаты, узятыя з літаратурных крыніц. У якасці ілюстрацыйнага матэрыялу могуць выкарыстоўвацца

таксама цытаты са старажытных помнікаў, дыялектныя запісы, прыказкі і інш. Ілюстрацыйны матэрыял залежыць ад тыпу слоўніка.

У слоўніках размяжоўваюцца мнагазначныя словы і словы-амонімы. Усе значэнні мнагазначнага слова падаюцца ў адным слоўнікавым артыкуле і пазначаюцца арабскімі лічбамі. Словы-амонімы пазначаюцца надрадковай лічбай, якая ставіцца пасля слова, і падаюцца ў асобных слоўнікавых артыкулах. Параўн. падачу ў 5-томным “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” мнагазначнага слова *арол* і слоў-амонімаў *бак*¹, *бак*²:

АРО́Л, арла́, м. 1. Буйная драпежная з загнутай дзюбай птушка, якая жыве пераважна ў гарыстых або стэпавых мясцовасцях. *Стэпавы арол. Арол-беркут. Белы арол.* □ *За вагонам вагон Мчыцца змеем ліхім. Так ні конь, ні алень, ні арол не ляціць.* Колас. *Арлу з саваю не па дарозе. Прымаўка. Над пешым арлом і сарока з калом.* Прымаўка.

2. *перан.* Пра чалавека мужнай прыгажосці, адважнага, удалага, смелага. [*Дзед:*] – *Зірні толькі, што за арол!* Колас. – *Ты вунь глянь на арлоў сваіх, – наказвае.. [Краўцоў] Ігнату на хлатцоў.* Кавалёў.

О **Двухгаловы арол** – малюнак (фігура) арла з двума галоўмі на дзяржаўным гербе Расіі.

♦ **Глядзець арлом** *гл.* глядзець. **Ляцець арлом** *гл.* ляцець. **Хадзіць арлом** *гл.* хадзіць.

БАК¹, ба́ка, м. Закрытая пасудзіна для вадкасцей. *Казімір калыхнуў матацыкл, правяраючы на слых, на плюханню, ці хопіць у баку гаручага на дарогу.* Краўчанка. *Будынак [вадакачкі] застаўся цэлым. Быў падарваны толькі воданпорны бак.* Лынькоў.

[Фр. bac.]

БАК², ба́ка, м. Насавая частка верхняй палубы судна.

[Гал. bak.]

6.2. Тыпы слоўнікаў беларускай мовы. Слоўнікі падзяляюцца на энцыклапедычныя і лінгвістычныя.

Э н ц ы к л а п е д ы ч н ы я (ад грэч. *enkyklopaideia* ‘кола ведаў’) слоўнікі – гэта даведнікі, у якіх у сціслай форме пададзены асноўныя навуковыя звесткі пра з’явы і прадметы рэчаіснасці, пра розныя галіны навукі, тэхнікі, літаратуры, мастацтва і інш. Яны тлумачаць не словы, а паняцці, абазначаныя словамі, апісваюць прадметы, з’явы, падзеі, расказваюць пра гістарычных асоб, пра дзеячаў навукі, культуры, змяшчаюць звесткі пра гарады і краіны, іх прыродныя багацці, ландшафты і інш. Рээстравае слова ў энцыклапедычных слоўніках не мае граматычнай і стылістычнай характарыстыкі, у ім толькі пазначана месца націску; указваецца паходжанне запазычаных тэрмінаў. Рээстравымі словамі з’яўляюцца назоўнікі або словазлучэнні з назоўнікамі; шырока ўключаюцца ў якасці загаловачных слоў уласныя назоўнікі (назвы краін, населеных пунктаў, водных басейнаў, прозвішчы выдатных людзей). Ілюстрацыямі ў слоўніках гэтага тыпу служаць малюнкi, табліцы, дыяграмы, рэпрадукцыі, карты, схемы, фотаздымкі. Будова слоўнікавых артыкулаў у энцыклапедычных слоўніках паказвае на іх адрозненне ад слоўнікаў лінгвістычных, параўн. слоўнікавы артыкул *азярод* у “Беларускай энцыклапедыі” ў 18 тамах з гэтым самым слоўнікавым артыкулам у “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” і “Беларуска-рускім слоўніку”:

АЗЯРО́Д, 1) гаспадарчая пабудова на Беларусі; збудаванне са слупоў і жэрдак для дасушвання збажыны, сена, бульбоўніку і інш. Лакальныя назвы пераплаот, астраўкі. Найб. пашыраны ў цэнтр. і паўн. раёнах. У фальварках А. размяшчалі непасрэдна каля гумнаў, стадол, такоў. Цяпер у меншай ступені бытуе ўсюды. 2) Бел. нар. гульня. Удзельнікі бяруць дугу за адзін канец, а другім стукаюць аб зямлю так, каб дуга, саспружыніўшы, пераліецца цераз А. (адсюль назва). Пераможца той, у каго дуга пераліціць цераз А. больш разоў. (БелЭн, 1996)

АЗЯРО́Д, -а, М -дзе, м. Прыстасаванне з слупоў і жэрдак для дасушвання збажыны, травы і пад.; прыэлат. *Збажына была пажата і звезена з поля. Яна дасыхала ў азяродах або ў рэдка расстаўленых на гумнішчах бабках і крыжыках.* Шахавец. (ТСВМ, 1977)

АЗЯРОД м. (приспособление для сушки снопов) прясло *ср.* (БРС, 1991)

Энцыклапедычныя слоўнікі бываюць агульныя і галіновыя. А г у л ь н ы я (універсальныя) энцыклапедычныя слоўнікі даюць сістэматызаваныя звесткі па ўсіх галінах ведаў, назапашаных чалавецтвам, г а л і н о в ы я – па адной галіне. Агульнымі энцыклапедычнымі слоўнікамі з’яўляюцца “Беларуская Савецкая Энцыклапедыя” (у 12 т.;

Мінск, 1969–1975), “Беларуская ССР: кароткая энцыклапедыя” (у 5 т.; Мінск, 1978–1981), “Беларуская энцыклапедыя” (у 18 т.; Мінск, 1996–2004) і інш., у якіх адлюстраваны погляды беларускіх вучоных на Сусвет і дзейнасць чалавецтва. У той жа час у гэтых выданнях навукова аргументавана асвятляюцца падзеі, з’явы, звязаныя з Беларуссю, з яе выдатнымі дзеячамі ва ўсіх галінах грамадскага жыцця. Так, у БелСЭ каля 40 % слоўнікавых артыкулаў, а таксама ўвесь 12-ы том прысвечаны Беларусі. Прыкладамі галіновых энцыклапедычных слоўнікаў з’яўляюцца “Энцыклапедыя прыроды Беларусі” (у 5 т.; Мінск, 1983–1986), “Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі” (у 5 т.; Мінск, 1984–1987), “Этнаграфія Беларусі: энцыклапедыя” (Мінск, 1989), “Геаграфія Беларусі: энцыклапедычны даведнік” (Мінск, 1992), “Архітэктура Беларусі: энцыклапедычны даведнік” (Мінск, 1993), “Энцыклапедыя гісторыі Беларусі” (у 6 т.; Мінск, 1993–2003), “Беларуская мова: энцыклапедыя” (Мінск, 1994), “Тэатральная Беларусь” (у 2 т.; Мінск, 2002–2003), “Культуралогія: энцыклапедычны даведнік” (Мінск, 2003), “Гарады і вёскі Беларусі” (у 10 т., 20 кн.; Мінск, 2004–2021), “Беларускі фальклор” (у 2 т.; Мінск, 2005–2006), “Вялікае Княства Літоўскае” (у 3 т.; Мінск, 2005–2010), “Блакітны скарб Беларусі” (Мінск, 2007), “Ваенная энцыклапедыя Беларусі” (Мінск, 2010), “Міфалогія беларусаў: міфалагічны слоўнік” (Мінск, 2011) і інш.

Своеасаблівымі тыпамі энцыклапедый з’яўляюцца: а) біяграфічныя энцыклапедычныя слоўнікі, аб’ект апісання якіх – жыццё і дзейнасць вучоных, палітыкаў, людзей мастацтва і інш.: “Беларускія пісьменнікі: бібліяграфічны слоўнік” (у 6 т.; Мінск, 1992–1995), “Асветнікі зямлі беларускай: Х – пачатак ХХ ст.: энцыклапедычны даведнік” (2-е выд., Мінск, 2006), “Беларускія перакладчыкі, даследчыкі, ілюстратары Слова о полку Игореве” М. Г. Булахава (Мінск, 2012) і інш.; б) персанальныя энцыклапедычныя слоўнікі, прысвечаныя адной славутай асобе: “Янка Купала: энцыклапедычны даведнік” (Мінск, 1986), “Францыск Скарына і яго час: энцыклапедычны даведнік” (Мінск, 1988), “Максім Багдановіч: энцыклапедыя” (Мінск, 2011) і інш.

Л і н г в і с т ы ч н ы я (ад лац. *lingua* ‘мова’) слоўнікі апісваюць словы мовы, тлумачаць іх значэнне, паходжанне, даюць іх характарыстыку і інш. Яны бываюць аднамоўныя, двухмоўныя і шматмоўныя.

Двухмоўнымі і шматмоўнымі з’яўляюцца п е р а к л а д н ы я слоўнікі, у якіх словы адной мовы тлумачацца словамі іншай або некалькіх іншых моў. Да сучасных перакладных слоўнікаў у беларускай лексікаграфіі адносяцца “Русско-белорусский словарь” (у 3 т.; 10-е выд., Мінск, 2012), “Беларуска-рускі слоўнік” (у 3 т.; 4-е выд., Мінск, 2012) пад рэд. А. А. Лукашанца, першыя выданні якіх выйшлі адпаведна ў 1953 і 1962 гг. Час ад часу перавыдаюцца школьныя “Беларуска-рускі слоўнік” і “Руска-беларускі слоўнік” С. М. Грабчыкава.

Цэлы шэраг слоўнікаў прызначаны для забяспячэння камунікацыі беларусаў з іншымі народамі: “Падручны польска-беларускі слоўнік” пад рэд. А. Абрэмбскай-Яблонскай, М. В. Бірылы (Варшава, 1962), “Беларуска-польскі, польска-беларускі слоўнік” Т. Ясінскай, А. Барташэвіча (Варшава, 1996), “Польска-беларускі тэматычны слоўнік для школьнікаў і студэнтаў” Л. Баршчэўскага (Мінск, 2012), “Украінска-беларускі слоўнік” В. П. Лемцюговай (Мінск, 1980), “Беларуска-ўкраінскі слоўнік” Р. П. Піўтарака, А. І. Скапненкі (Кіеў, 2007), “Беларуска-латышскі слоўнік” М. Э. Абала (Рыга, 2010) і інш.

Беларускімі і замежнымі лінгвістамі створаны шматлікія слоўнікі, якія павінны забяспечваць пераклад на (з) англійскую, нямецкую, французскую і іншыя мовы: “Ангельска-беларускі слоўнік” В. Пашкевіч (Мінск, 2006), “Англіска-беларускі слоўнік” пад рэд. Т. М. Сушы (Мінск, 2013), “Нямецка-беларускі слоўнік” М. Кур’янкі (Мінск, 2006), “Беларуска-нямецкі слоўнік” пад рэд. М. Кур’янкі, Л. Баршчэўскага, Т. Вайлера (Мінск, 2010), “Французска-беларуска-рускі слоўнік” пад рэд. С. М. Батуры (Мінск, 1992), “Ідыш-беларускі слоўнік” А. Астравуха (Мінск, 2008), “Вугорска-беларускі слоўнік” пад рэд. А. Голаша, Л. Станкевіч (Нірэдзьгаза, 2007), “5000 слов к экзамену HSK: китаіско-белорусско-русский тематический словарь (Мінск, 2015) і інш.

Арыгінальным вопытам стварэння шматмоўнага перакладнога слоўніка з'яўляецца выданне Л. Баршчэўскага “ЕўраСлоўнік: беларуска-лацінска-англійска-балгарска-венгерска-грэцка - дацка - ірландска-ісландска-іспанска-італьянска - латышска - літоўска - мальтыйска - нарвежска - нідэрландска - нямецка - партугальска-польска - румынска - славацка-славенска-фінска-французска-харвацка-чэшска-шведска-эстонскі слоўнік” (Мінск, 2008; Вроцлаў, 2008).

Найбольш аб'ёмнай групай перакладных слоўнікаў з'яўляюцца тэрміналагічныя перакладныя слоўнікі. Беларускімі і замежнымі лексікаграфамі створаны сотні лексікаграфічных даведнікаў, у якіх прапануецца пераклад на (з) беларускую мову тэрмінаў гуманітарных, эканамічных, тэхнічных, фізіка-матэматычных, прыродазнаўчых навук.

Першымі слоўнікамі, у якіх падбіраліся нацыянальныя адпаведнікі да рускіх філалагічных тэрмінаў сталі “Практыка і тэорыя літаратурнага мастацтва” (Мінск, 1923) і “Слоўнік граматычна-лінгвістычнай тэрміналогіі”, падрыхтаваны Галоўнай тэрміналагічнай камісіяй Інстытута беларускай культуры (Мінск, 1927). Сучасную тэрмінасістэму мовазнаўства адлюстроўваюць “Русско-белорусский словарь” пад рэд. М. В. Бірылы, П. У. Сцяцко (Мінск, 1988), “Беларуска-польска-рускі слоўнік лінгвістычных тэрмінаў і спецыяльнай лексікі” В. Бекіша, Г. Фантаньскага (Катавіцэ, 1997), “Словарь славянской лингвистической терминологии” (у 2 т.; Прага, 1977–1979) і інш.

Найбольш значнымі слоўнікамі ў іншых галінах ведаў, у тым ліку і эканоміцы, з'яўляюцца наступныя: “Русско-белорусский словарь общественно-политической терминологии” пад рэд. М. В. Бірылы, М. В. Судніка (Мінск, 1970), “Русско-белорусский словарь математических, физических и технических терминов” М. М. Касцюковіча, У. В. Люшціка, В. К. Шчэрбіна (Мінск, 1995), “Руска-беларускі фізічны слоўнік” А. М. Каладзінскага, Д. М. Карацінскай, П. У. Сцяцко (Гродна, 1999), “Современный русско-белорусский политехнический словарь” А. М. Булыкі (Мінск, 2007), “Русско-белорусский словарь по инженерно-техническому оборудованию, системам и процессам” Б. М. Хрусталёва, М. Р. Пшонік (Мінск, 2009), “Англо-руско-белорусский словарь менеджера” А. Я. Дубовіка (Мінск, 1996), “Руска-беларускі слоўнік эканамічных тэрмінаў” А. А. Акуленкі, Г. Ф. Вештарт, Т. М. Трухан (Мінск, 2011) і інш.

У аднамоўных слоўніках словы характарызуюцца сродкамі той мовы, да якой яны належаць. Аднамоўныя слоўнікі адрозніваюцца сваім зместам, прызначэннем і спосабамі апісання слоў, а таму падзяляюцца на тлумачальныя, дыялектныя, тэрміналагічныя, гістарычныя, этымалагічныя, слоўнікі іншамоўных слоў, неалагізмаў, устарэлых слоў, арталагічныя, слоўнікі амонімаў, сінонімаў, паронімаў, антонімаў, фразем, марфемныя, словаўтваральныя, анамастычныя, слоўнікі мовы аўтара і інш.

Найважнейшае значэнне для вывучэння слоўнікавага складу мовы маюць т л у м а ч а л ь н ы я слоўнікі, у якіх найбольш поўна адлюстроўваецца лексіка мовы канкрэтнага гістарычнага перыяду. У іх тлумачыцца значэнне слова, даецца яго напісанне, указваецца месца націску, адлюстроўваюцца граматычныя і стылістычныя асаблівасці, у многіх слоўнікавых артыкулах пасля знака (O) прыводзяцца тэрміналагічныя, а пасля знака (◇) – фразеалагічныя словазлучэнні, у некаторых – даведкі пра паходжанне слова.

“Тлумачальны слоўнік беларускай мовы” ў 5 тамах (ТСБМ; Мінск, 1977–1984) з'яўляецца найбольш поўным сучасным даведнікам такога тыпу, у якім фіксуецца агульнаўжывальная лексіка і фразеалогія беларускай мовы XX ст., замацоўваюцца нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы. У слоўнік уключаны таксама навуковыя тэрміны, якія ўжываюцца ў школьных падручніках, навукова-папулярных выданнях і ў перыядычным друку, найбольш пашыраныя неалагізмы, гістарызмы, архаізмы, лексічныя дыялектызмы, словы рэлігійнага культу і г. д. У слоўніку больш за 105 тыс. слоўнікавых артыкулаў. Яго матэрыяльнай асновай з'яўляецца фундаментальная картатэка Інстытута мовазнаўства імя Я. Коласа АН БССР, якая стваралася амаль 25 гадоў і налічвае каля 3 мільёнаў картак-цытат. Выхад гэтага слоўніка – вынік працяглай працы вялікага калектыву навуковых супрацоўнікаў. Прыклад слоўнікавага артыкула з “Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы (т. 3):

МАСЛА, -а, н. **1.** Харчовы тлушч, які атрымліваюць збіваннем смятанкі або смятаны. *Топленае масла.* □ *Гасцей частуе гаспадыня, І на ўсіх чыста вока кіне, То сыр, то масла ім падносіць.* Колас. – *Дайце, я буду масла біць, – кажу я бабе Іванісе і забіраю ў яе бойку.* Васілевіч.

2. Тлустае рэчыва, якое здабываюць з мінеральных рэчываў. *Змазачнае масла. Парафінавае масла.*

О Купарваснае масла – устарэлая назва канцэнтраванай сернай кіслаты.

♦ **Качацца як сыр у масле** гл. качацца. **Кукіш з маслам** гл. кукіш. **Масла масленае** – пра таўталогію, паўтарэнні ў азначэнні чаго-н.; адно і тое, тое самае. **Падліць масла ў агонь** гл. падліць. **Як маслам па сэрцы** – вельмі прыемна. **Як па масле** – лёгка, добра, без ніякіх цяжкасцей (ідзе, атрымліваецца і пад.).

Крыніцамі аднатомнага “Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы” (ТСБЛМ) пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко (Мінск, 1996; 4-е выд., 2005) сталі фундаментальная картатэка Інстытута мовазнаўства АН Беларусі, лексікаграфічныя працы: “Тлумачальны слоўнік беларускай мовы (у 5 т.; Мінск, 1977–1984), “Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне” (Мінск, 1987), “Беларуска-рускі слоўнік” (у 2 т.; 1988–1989); мастацкія і публіцыстычны тэксты 1980–1990-х гг.

У ТСБЛМ уключана шмат слоў, якія з’явіліся ў мове пасля выхаду ТСБМ: *брокер, дыскета, імпічмент, істэблішмент, лецішча, маркетынг, мікрапрацэсар, трылер, файл* і інш. У рэестр слоўніка не ўвайшлі шматлікія аддзяслёныя назоўнікі, зваротныя дзеясловы залежнага стану, прыставачныя дзеясловы, многія тэрміны, рэдкаўжывальная, устарэлая і дыялектная лексіка.

На аснове ТСБЛМ у 2016 і 2022 г. (апошняе выданне ў 2 т.) у перапрацаваным выглядзе апублікаваны слоўнікі пад рэд. І. Л. Капылова. У параўнанні з папярэднімі выданнямі была папоўнена лексікаграфічная база і абноўлены рэестр слоўнікаў за кошт увядзення актуальных для сучаснай беларускай мовы слоў: *аповед, безнаяўны, выстава, гіпермаркет, гулец, дамафон, дамен, інтэрнэт, карыстальнік, клон, мікрахвалёўка, напой, слэнг, снегавік, трэнд, тэндар², фаст-фуд, фітнес, хмарачос, хоспіс* і інш. Унесены неабходныя ўдакладненні ў значэнні некаторых слоў, асобныя артыкулы цалкам зменены. Удакладнена граматычная характарыстыка некаторых слоў, аднастайна пададзены лічэбнікі і канчаткі назоўнікаў агульнага роду, прыведзены варыянты канчаткаў назоўнікаў роднага склону множнага ліку, уключана значная колькасць дзеясловаў без суфікса *-ірава-* (*дэмантаваць, мадэляваць, міграваць, сакцыянаваць* і інш.).

Для вучняў агульнаадукацыйных устаноў прызначаны “Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: для сярэдняй школы” А. Я. Баханькова, І. М. Гайдукевіча, П. П. Шубы (Мінск, 1966; 10-е выд., 2006), “Школьны тлумачальны слоўнік беларускай мовы” Г. М. Малажай, Л. І. Яўдошынай (Мінск, 2007), “Тлумачальны слоўнік беларускай мовы для школьнікаў” І. Л. Капылова, С. Я. Рапацэвіча (Мінск, 2009) і інш.

Разнавіднасцю тлумачальных слоўнікаў з’яўляюцца дыялектныя (абласныя) слоўнікі, у якіх сабрана і апісана лексіка пэўнай гаворкі, групы гаворак, дыялекту.

Асновай для стварэння такіх слоўнікаў з’яўляюцца запісы дыялектнага маўлення ў выглядзе тэкстаў або адказаў на пытанні спецыяльных праграм-апытальнікаў, фальклорныя помнікі, часам творы мастацкай літаратуры. Характар крыніц абумоўлівае паўнату дыялектнага слоўніка. Асаблівасцю дыялектных слоўнікаў з’яўляецца лакалізацыя лексікі – суаднясенне з канкрэтным дыялектам; у слоўнікавы артыкул уключаецца інфармацыя пра зону пашырэння лексемы ці яе асобных значэнняў.

Беларускімі мовазнаўцамі створана некалькі соцень дыялектных слоўнікаў, у якіх адлюстравана лексіка з розных абласцей Беларусі: “Дыялектны слоўнік Брэстчыны” пад рэд. Г. М. Малажай, Ф. Д. Клімчука (Мінск, 1989), “Дыялектны слоўнік Косаўшчыны” А. Ф. Зайкі (Слонім, 2011), “Сказана – звязана: матэрыялы да рэгіянальнага слоўніка Брэстчыны” В. М. Касцючык (Брэст, 2013), “Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны” (у 2 ч.; Віцебск, 2012–2014), “Мова Сенненшчыны: дыялектны слоўнік” (у 2 т.; Мінск, 2015), “Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны” Т. С. Янковай (Мінск, 1982), “Палескі слоўнік: Лельчыцкі раён” І. М. Кучука, А. К. Малюка (Мазыр, 2000), “Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці” Т. Ф. Сцяшковіч (Мінск, 1972), “Скарбы народнай мовы: з лексічнай спадчыны насельнікаў Гродзенскага

раёна” А. П. Цыхуна (Гродна, 1993; 2-е выд., 2014), “Дыялектны слоўнік” Ф. М. Янкоўскага (у 3 вып.; Мінск, 1959–1970), “Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны” І. К. Бялькевіча (Мінск, 1970), “Сучасная народная лексіка: з гаворкі Мсціслаўшчыны” Г. Ф. Юрчанкі (у 3 ч.; Мінск, 1993–1998), “Краёвы слоўнік Чэрвеншчыны” М. В. Шатэрніка (Мінск, 1929; Смаленск, 3-е выд., 2015), “Матэрыялы да слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак” (у 3 ч.; Мінск, 1970–1977) і інш.

Лексічны матэрыял з розных рэгіёнаў Беларусі сабраны ў працы У. В. Анічэнкі “Вопыт літаратурна-дыялектнага слоўніка беларускай мовы” (Гомель, 1999). “Словарь народных говоров Брянщины” П. А. Растаргуева (Мінск, 1973) адлюстроўвае лексіку, якая захоўвае беларускую моўную аснову.

Большасць дыялектных слоўнікаў уключае толькі такія словы, якіх няма ў літаратурнай мове або якія адрозніваюцца ад агульнаўжывальных слоў гучаннем, значэннем, словаўтварэннем.

Найбольш буйнымі і аўтарытэтнымі выданнямі з’яўляюцца 5-томныя “Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча” (Мінск, 1979–1986) і “Тураўскі слоўнік” (Мінск, 1982–1987).

“Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча” пад рэд. Ю. Ф. Мацкевіч змяшчае матэрыял, сабраны на тэрыторыі, куды ўваходзяць заходнія арэалы асноўных беларускіх дыялектаў (паўночна-ўсходняга, паўднёва-заходняга), сярэднебеларускія гаворкі, часткова заходнепалеская група гаворак (Гродзеншчына, частка Брэстчыны, Міншчыны, Віцебшчыны), а таксама беларуская лексіка памежных раёнаў Польшчы, Літвы, Латвіі. Ён ўключае разнастайныя пласты лексікі, якія ад літаратурнай мовы адрозніваюцца фанетычнымі, словаўтваральнымі і семантычнымі асаблівасцямі і абмежаваным тэрытарыяльным пашырэннем, а таксама словы, якіх няма ў літаратурнай мове. Прыклад слоўнікавых артыкулаў (т. 1):

АЛІЎНЫ прым. Белы наліў (гатунак яблык). *Аліўных* [яблык] было многа, *насіць не здолею*. Старыя Трокі Трак., Вялікія Нястанавічы Лаг.; параўн. літ. *alūvinis* ‘наліў’.

БЛАГАВ//АЦЬ незак. безас. Пуставаць. *Зямля благавала, не засеяна была*. Малыя Аўцюкі Калінк.

ГРУДЗІЗНА ж. Грудная косць, грудзінка. *Выразаюць грудзізну асобна, як разбіраюць кабана*. Ліпнікі Вільн. *Сквярста – гэта грудзізна*. Магуны Паст.

“Тураўскі слоўнік” пад рэд. А. А. Крывіцкага з’яўляецца слоўнікам адной гаворкі – у ім апісваецца лексіка, пашыраная ў маўленні жыхароў 34 населеных пунктаў Столінскага і Жыткавіцкага раёнаў.

У тэматычных дыялектных слоўніках лексіка ўпарадкавана па пэўных сэнсавых групам, напрыклад, дзікая і свойская жывёла, дзікія і свойскія птушкі, паўзуны і земнаводныя, рыба і рак, насякомыя і ніжэйшыя.

Каралёк

Самая маленькая лясная птушка з шаравата-зялёным пер’ем на целе і аранжавым або жоўтым цемем.

Каралёк м. – Паст. (СПЗБ), *вузёлчык* м. – Нясв. (Мат. апыт.), *блыхá* ж., *блýchка* ж. – Стол. (ПБ), *вало́уе во́ка* – Стол. (ПБ).

Лексікографамі Інстытута мовазнаўства НАН Беларусі створаны комплекс тэматычных слоўнікаў: “Жывёльны свет: тэматычны слоўнік” (Мінск, 1999), “Раслінны свет: тэматычны слоўнік” (Мінск, 2001), “Чалавек: тэматычны слоўнік” (Мінск, 2006), “Сельская гаспадарка: тэматычны слоўнік” (Мінск, 2010).

Дыялектная лексіка, якая сустракаецца ў фальклорных творах, тэкстах мастацкай літаратуры, адлюстравана ў слоўніках “Дыялектызмы ў творах беларускіх савецкіх пісьменнікаў” М. В. Абабуркі (Мінск, 1979) і “Народная лексіка Гомельшчыны ў фальклоры і мастацкай літаратуры” (Мінск, 1983).

У тэрміналагічных слоўніках тлумачацца моўныя адзінкі якой-небудзь галіны ведаў ці спецыяльнасці.

Сістэма тэрмінаў лінгвістыкі, літаратуразнаўства, філасофіі, інфарматыкі, эканомікі і г. д. прадстаўлена ў цэлым шэрагу тэрміналагічных слоўнікаў: “Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў” П. У. Сцяцко, М. Ф. Гуліцкага, Л. А. Антанюк (Мінск, 1990), “Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў і тэксталагічных тэрмінаў” М. В. Абабуркі, Т. А. Казімірскай, В. М. Саўчанка (Магілёў, 2012), “Тэорыя літаратуры ў тэрмінах” В. П. Рагойшы (Мінск, 2001), “Тэрміналагічна-тлумачальны слоўнік па філасофіі” А. А. Скікевіча, У. С. Шчура (Мінск, 1996), “Тлумачальны слоўнік па інфарматыцы” М. І. Савіцкага (Мінск, 2009), “Тлумачальны слоўнік гандлёвых тэрмінаў” Р. П. Валевіч, М. М. Нясмелава, А. Г. Ромінай, Г. В. Траяноўскай (Мінск, 1995), “Слоўнік катэгорый эканамічнай тэорыі” С. Я. Янчанкі, Т. І. Адамовіча, А. І. Ванькевіча, П. С. Лямешчанкі, М. У. Саковіч, І. С. Святліцкага (Мінск, 1999) і інш.

Гістарычныя слоўнікі адлюстроўваюць гісторыю слоў на ўсім працягу іх існавання ў мове. У гістарычных слоўніках рэгіструецца фанетычная, графічная, марфалагічная варыянтнасць слова, асноўныя змяненні ў яго семантыцы і прагматычных характарыстыках (ступень выкарыстанасці, пашыранасць у розных падсістэмах мовы, стылістычная прыналежнасць і інш.).

Адрозніваюць два тыпы гістарычных слоўнікаў: слоўнікі сінхроннага (гарызантальнага) зрэзу і дыяхранічныя слоўнікі. Слоўнікі сінхроннага зрэзу апісваюць лексіку пэўных перыядаў гісторыі мовы. У іх больш падрабязна прасочваецца дынаміка функцыянавання слова. Да слоўнікаў такога тыпу адносяцца “Слоўнік беларускай літаратурнай мовы XIX ст.” А. Макміліна (Лондан, 1973), “Канкарданс беларускай мовы XIX ст.” Н. М. Сянкевіч (Мінск, 2015).

Дыяхранічныя слоўнікі маюць шырокія храналагічныя межы і ўзнаўляюць гісторыю слова на працягу значных перыядаў развіцця мовы. Дыяхранічным з’яўляецца “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” (вып. 1–37; Мінск, 1982–2017), які змяшчае лексіку, што ў XIV – пачатку XVIII ст. ужывалася ў сферах бытавога, грамадска-палітычнага, юрыдычнага, сацыяльна-эканамічнага, прафесійна-вытворчага, гаспадарчага, ваеннага, навуковага, культурнага, рэлігійнага жыцця беларускага народа. Крыніцамі матэрыялу сталі старабеларускія арыгінальныя і перакладныя пісьмовыя помнікі – дагаворы, граматы, канцылярска-юрыдычныя дакументы, статуты, летапісы, хронікі, хранографы, воінскія і рыцарскія раманы і аповесці, мемуарная, публіцыстычная, навуковая і рэлігійная літаратура. Слоўнікавы артыкул у ім мае наступную будову: загаловачнае слова, граматычная памета, тлумачэнне значэння слова і ілюстрацыя (прыклад ужывання слова ў якім-небудзь помніку старажытнабеларускай пісьменнасці). Прыклад слоўнікавых артыкулаў (вып. 1):

Авкцыя наз. Прырост, павелічэнне падатку. зь розказаня п. войта, зберали сесью для ствержэня однятых уволок луполовскихъ, або поднестъ авкцыю на нихъ цынш' осовитый, за писане картокъ заплатили (ИЮМ, XIII, 110, 1699).

Бастовати дзеясл. Далучаць, забяспечваць, мы... во помощь до реставрованья церквей оныхъ, яко здавна належацихъ парафіянь, бастуемъ (АСД, I, 281, 1637).

“Падручны гістарычны слоўнік субстантыўнай лексікі” (у 2 т.; Мінск, 2013) створаны на аснове картатэкі “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы”. У ім тлумачыцца найбольш актуальная, шырокаўжывальная частка зарэгістраваных у картатэцы назоўнікаў, якія выконвалі ў старабеларускай мове камунікатыўную функцыю.

“Кароткі гістарычны слоўнік беларускай мовы” (Мінск, 2015) А. М. Булыкі ўключае старабеларускую лексіку, якая была прадстаўлена ў мове канцылярска-юрыдычных, актавых дакументаў і арыгінальных твораў XIV – пачатку XVIII ст.

Канцылярска-юрыдычная, грамадска-палітычная, сацыяльна-эканамічная, канфесійная, бытавая, ваенная, прыродазнаўчая лексіка старабеларускай мовы адлюстравана ў выданні “Старабеларускі лексікон: падручны перакладны слоўнік” М. Р. Прыгодзіча, Г. К. Цівановай (Мінск, 1997) і “Падручным слоўніку старабеларускай літаратурнай мовы” А. С. Дзядовой, В. Э. Зіманскага (Віцебск, 2004).

Узорам апісання лексікі адной пэўнай сферы ў гістарычным аспекце з’яўляецца “Рэлігійны слоўнік старабеларускай мовы” І. У. Будзько (Баранавічы, 2003).

У гэтымалагічных слоўніках змяшчаюцца асноўныя звесткі пра паходжанне і гісторыю развіцця слоў адной мовы ці групы або сям’і роднасных моў.

Адрозніваюць два тыпы этымалагічных слоўнікаў: навуковыя (поўныя) і папулярныя (кароткія, школьныя).

Навуковы слоўнік характарызуецца максімальна шырокім рэестрам, дакладным аналізам розных пунктаў гледжання на этымалогію пэўнага слова, наяўнасцю бібліяграфіі. У ім фіксуецца першаснае значэнне слова, узнаўляецца яго архаічная форма, паказваецца, як ўтварылася слова, якая прыкмета ляжыць у яго аснове і г. д. Кожны артыкул будзеца як разгляд этымалогіі аднаго слова (каранёвага або вытворнага).

Папулярны слоўнік мае абмежаваны рэестр, вызначаецца агульнадаступным выкладам слоўнікавых артыкулаў, адсутнасцю бібліяграфічных спасылак.

Беларуская лексіка ўпершыню была ўключана ў “Корнеслов русскаго языка, сравненного со всеми главнейшими славянскими наречиями и с двадцатью четырьмя иностранными языками” Ф. С. Шымкевіча (СПб, 1842) і ў “Этымалагічны слоўнік славянскіх моў” Ф. Міклашыча (Вена, 1886).

Шматтомны “Этымалагічны слоўнік беларускай мовы” (т. 1–14; Мінск, 1978–2017; выданне працягваецца), праца над якім распачалася ў сектары агульнага і славянскага мовазнаўства Інстытута мовазнаўства імя Я. Коласа АН БССР у 1966 г. (В. У. Мартынаў, А. Я. Супрун, Г. А. Цыхун, Р. У. Краўчук, А. Я. Міхневіч і інш.), адлюстроўвае: а) словаўтваральныя і семантычныя архаізмы; б) новыя з’явы ў мове (у тым ліку тэрытарыяльна абмежаваныя); в) запазычаную лексіку; г) экспрэсіўную лексіку; д) інфармацыю пра геаграфічнае пашырэнне лексікі. Крыніцамі для стварэння выдання сталі больш за 120 слоўнікаў, манаграфій, навуковых артыкулаў, апублікаваных у XIX–XX стст. “Этымалагічны слоўнік беларускай мовы” мае важнае значэнне не толькі для нацыянальнага мовазнаўства, але і для славянскай лінгвістыкі ўвогуле.

Будова яго слоўнікавых артыкулаў выразна бачна з наступных прыкладаў:

Булát (БРС). Рус. булát, укр. булát. Запазычанне з цюрк. bulat < перс. rūlāt ‘сталь’. Фасмер, 1, 238. Параўн. Шанскі, I, Б, 222.

Вёршнік ‘коннік, верхавы’ (Яруш.). Укр. вёршник ‘чалавек, які едзе на кані’, паўн.-рус. вёршник ‘коннік’. У бел. мове кніжнае, запазычанае, відаць, са ст.-рус. вершникъ, ‘коннік’ (з XVI ст.). У рус. гаворках роднаснымі з’яўляюцца вёршний, вершной ‘верхні, коннік’, табол. вёршна ‘спіна каня’ (СРНГ, 4, 176). Лексема ўзнікла ў выніку субстантывацыі прыметніка вьгхьль.

Паходжанне слоў, агульных для беларускай мовы і іншых усходнеславянскіх моў, можна ўдакладніць па выданнях, падрыхтаваных рускімі, украінскімі, нямецкімі і іншымі лінгвістамі: “Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд” (вып. 1–42; Масква, 1974–2021; выданне працягваецца), “Этимологический словарь русского языка” М. Фасмера (т. 1–4; Масква, 1964–1973; 4-е выд., 2009), “Этимологический словарь русского языка” пад рэд. М. М. Шанскага (да 1982), А. Ф. Жураўлёва, М. М. Шанскага (у 1999 і 2007), А. Ф. Жураўлёва (2014) (вып. 1–11; Масква, 1963–2014; выданне працягваецца), “Историко-этимологический словарь современного русского языка” П. Я. Чарных (у 2 т.; Масква, 1993; 5-е выд., 2002), “Этимологічний словник української мови” Я.-Б. А. Рудніцкага (у 2 т.; Вініпег, 1962–1982), “Этимологічний словник української мови” (у 7 т., т. 1–6; Кіеў, 1982–2012) і інш.

У беларускую мову ў розны час запазычана значная колькасць слоў з іншых моў. Такія словы фіксуюцца ў тлумачальных слоўніках і ў слоўніках іншамоўных слоў. С л о ў н і к і і н ш а м о ў н ы х с л о ў адзначаюць паходжанне іншамоўнага слова, указваючы на мову-крыніцу і напісанне ў ёй слова, а таксама раскрываюць сэнс запазычанага слова. Да такога тыпу слоўнікаў адносяцца слоўнікі А. А. Булыкі: “Даўнія запазычаныя беларускай мовы” (Мінск, 1972), “Слоўнік іншамоўных слоў” (Мінск, 1993), “Слоўнік іншамоўных слоў” (у 2 т.; Мінск, 1999), “Слоўнік іншамоўных слоў. Актуальная лексіка” (Мінск, 2005) і інш. Слоўнік, выдадзены ў 1993 г., прызначаны для сярэдняй школы. У ім 5600 слоў, пераважна

агульнаўжывальных; з рэдкаўжывальных, вузкаспецыяльных і ўстарэлых уключаны толькі тыя, якія сустракаюцца ў прадугледжаных школьнай праграмай творах мастацкай літаратуры. У некаторых слоўнікавых артыкулах за знакам ◊ змяшчаюцца аднакарэнныя словы, утвораныя ў беларускай мове непасрэдна ад слова, якое тлумачыцца. Прыклады будовы слоўнікавых артыкулаў з гэтага слоўніка:

АПАТЫЯ, -і, ж. (гр. apatheia). Поўная абьякавасць да ўсяго, раўнадушнасць, вяласць. ◊ Апатычны.

БАНАЛЬНЫ, -ая, -ае (фр. banal). Шаблонны, збіты, пазбаўлены арыгінальнасці ў сувязі з частым ужываннем. Банальная фраза. ◊ Банальнасць.

ЛЕКТАР, -а, м. (лац. lector). Асоба, якая чытае лекцыі. ◊ Лэктарскі.

У **Слоўніках неалагізмаў** прадстаўлены неалагізмы – словы, якія нядаўна з’явіліся ў мове, а таксама новыя значэнні, што развіліся з існуючых слоў і не ўключаны ў тлумачальныя слоўнікі беларускай мовы.

“Слоўнік новых слоў беларускай мовы” В. І. Уласевіч, Н. М. Даўгулевіч (Мінск, 2009) змяшчае новую лексіку (пераважна запазычаную), не адлюстраваную ў “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы”, семантычныя неалагізмы, лексіку 1920-х гг., якая пачала актыўна выкарыстоўвацца ў сучаснай мове: *адсотак, амбасада, закладнік, маклер, пабытовы, спампаваць, флаер, чаўнок* і інш.

ДЗЯРЖАЎЦА, ы, м. Той, хто кіруе дзяржавай. *Герцаг Гацье стаў дзяржаўцам Фларэнцыі*. ЛПМ. 1996. № 48. С. 3. // *РБС-24.

Своеасаблівым працягам гэтай працы стаў “Беларуска-рускі тлумачальны слоўнік новых слоў і новых значэнняў слоў” В. І. Уласевіч, Н. М. Даўгулевіч (Мінск, 2013). У ім лексікаграфічнае апісанне пашырана за кошт увядзення зоны перакладу:

Слоўнік новых слоў беларускай мовы (2009)	Беларуска-рускі слоўнік новых слоў і новых значэнняў слоў (2013)
ЛАЗА́ННЯ , -і ж. (іт. lasagnia). Нацыянальная італьянская страва на аснове макароны.	ЛАЗА́ННЯ , -і ж. (іт. lasagnia). Нацыянальная італьянская страва на аснове макароны лаза́нья , -и, ж.

“Слоўнік новых запазычаных слоў беларускай мовы” (Мінск, 2023) В. І. Уласевіч, Н. М. Даўгулевіч з’яўляецца першым у беларускім мовазнаўстве слоўнікам такога тыпу. У ім зафіксавана новая запазычаная лексіка, якая з’явілася ў першай чвэрці XXI ст. і актыўна выкарыстоўваецца ў сучаснай беларускай мове: *акаўнт, данат, дыслайк, майнінг, фрылансер, смайл (смайлік), скрыншот, фэйк* і інш. У некаторых выпадках фіксуюцца словы, што былі запазычаны ў больш ранні перыяд (у канцы XX ст.), зафіксаваны ў апошніх слоўніках беларускай мовы, але не згубілі адцення навізны.

У слоўніку выкарыстаны матэрыялы з папярэдніх выданняў названых аўтараў (гл. вышэй), а таксама асабістая картатэка. Усяго зафіксавана каля 2500 лексічных адзінак, значная частка з якіх не была апісана раней і фіксуецца ў слоўніку ўпершыню.

“Словасклад: слоўнік адметнай лексікі” А. А. Каўруса (Мінск, 2013) уключае беларускую лексіку, якая шырока ўжываецца ў сучаснай мастацкай і публіцыстычнай літаратуры, аднак не была прадстаўлена ў акадэмічных слоўніках: *актыўнік, выступ, гатэль, грудок, жвіроўня, жьціцярыс, заляцанак, зіхуткі, кнігар, кутнік, майдан, набожнік, паганяч, покліч, фундаваць* і інш.

НЕСМАЧ, -ы, ж.; перан. Безгустоўнасць. *Думалася паглядзець добры спектакль, каб перабіць несмач банальных пастановак, абавязкова дыхнуць паветрам мастацтва дзе-небудзь у музеі...* (М. Лужанін).

Крыніцамі выбаркі паслужылі матэрыялы прэсы 1990–2008 гг., а таксама тэксты, змешчаныя ў сетцы інтэрнэт.

Слоўнікі ўстарэлых слоў адлюстроўваюць лексіку, што выйшла з актыўнага выкарыстання.

Слоўнікі ўстарэлых слоў з’яўляюцца тлумачальнымі: рэестравыя адзінкі суправаджаюцца лексіка-граматычнай характарыстыкай – як правіла ўказваецца род, лік, зборнасць назоўніка, трыванне дзеяслова і інш., некаторыя словы маюць стылістычную характарыстыку.

“Слоўнік устарэлых слоў беларускай мовы” А. В. Макарэвіча (Брэст, 2005) створаны на аснове беларускіх лексікаграфічных прац другой паловы ХХ ст. У рэестр уключаны самастойныя часціны мовы (назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы, прыслоўі), а таксама выклічнікі, прыназоўнікі, часціцы. У слоўніку апісваюцца ўстарэлыя словы (*азбукоўнік, войт, інсургент* і інш.), устарэлыя значэнні слоў (*галава, жылот, прапаршчык* і інш.), устарэлыя “неалагізмы-саветызмы” (*акцябрыны, лікбез, наркамат* і інш.), устарэлыя формы слоў (*гэст, кроніка, магнэс* і інш.).

У “Слоўніку архаізмаў і гістарызмаў (па творах беларускай мастацкай літаратуры і публіцыстыкі)” С. М. Струкавай (Мінск, 2007) фіксуюцца ўстарэлыя словы, вызначаецца іх семантычны аб’ём, прыводзяцца канкрэтныя выпадкі ўжывання лексем ў тэксце. Матэрыялам да слоўніка паслужылі творы мастацкай і публіцыстычнай літаратуры ХІХ–ХХ стст., а таксама асобныя тэксты эпістальнага жанру. У слоўнік уключаны выкарыстаныя ў мастацкіх і публіцыстычных творах самастойныя часціны мовы: назоўнікі (у тым ліку ўласныя назвы, абрэвіятуры, формы суб’ектыўнай ацэнкі), дзеясловы (формы закончанага і незакончанага трывання, дзеепрыметнікі) прыметнікі, прыслоўі, лічэбнікі.

Арталогічныя слоўнікі з’яўляюцца прыналежнасцю мовы з развітымі літаратурнымі стандартамі; у іх вызначаюцца нормы літаратурнага напісання слоў і асобных граматычных формаў, нормы вымаўлення і нормы пастаноўкі націску. Працяглы час функцыю найбольш аўтарытэтнага слоўніка беларускай мовы выконваў комплексны “Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне” пад рэд. М. В. Бірылы (Мінск, 1987). У яго ўключана лексіка з акадэмічных перакладных і тлумачальнага слоўнікаў, словаўтваральных і акцэнтных варыянты слоў, якія сустракаюцца ў творах мастацкай літаратуры, найважнейшыя геаграфічныя назвы.

Найбольш аб’ёмнымі сучаснымі арталогічнымі слоўнікамі з’яўляюцца “Беларускі арфаграфічны слоўнік” (Мінск, 2009; 3-е выд., выпр., 2012) і “Слоўнік беларускай мовы” (Мінск, 2012):

Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне (1987)	Слоўнік беларускай мовы (2012)
чулі́васць [льлі] [сьць] -цю чэ́знуць <i>незак.</i> , -ну, -неш [зьне], -не, -нуць; чэ́знуў, чэ́зла, -лі [зьлі]	чулі́васць -цю чэ́знуць <i>незак.</i> , -ну, -неш, -не, -нуць

Напісанне найбольш ужывальных беларускіх слоў можна праверыць па “Беларускім арфаграфічным слоўніку для школьнікаў” І. У. Кандрацені, Л. П. Кунцэвіч (Мінск, 2009; 3-е выд., 2013) і “Слоўніку беларускай мовы: арфаграфія, націск, словазмяненне, стылістычныя паметы” В. М. Сіўковіч (Мінск, 2012).

У “Арфаэпічным слоўніку беларускай мовы” (Мінск, 2017) упершыню ў беларускай лексікаграфіі прапануецца апісанне літаратурнага вымаўлення значнага пласта сучаснай лексікі. Даведнік дазволіць павысіць якасць моўнай адукацыі, забяспечыць належны ўзровень вуснага маўлення. Асабліва надзённым і неабходным такі слоўнік бачыцца ў сувязі з сучасным развіццём мовы, пранікненнем у яе вялікай колькасці новых слоў і выкарыстаннем у маўленчай практыцы лексічных адзінак, вымаўленне якіх патрабуе спецыяльнага ўдакладнення. У аснову арфаэпічнага даведніка пакладзены рэестр “Слоўніка беларускай мовы” пад рэд. А. А. Лукашанца, В. П. Русак (Мінск, 2012).

Па сваёй сутнасці да арфаграфічных слоўнікаў прымыкаюць таксама шматлікія даведнікі, прысвечаныя асобным аспектам беларускага правапісу: “Асобна, разам, праз дэфіс” (Мінск, 1994) і “Пішам без памылак: разам, асобна, праз дэфіс” М. Р. Прыгодзіча (Мінск, 2002),

“Разам, асобна, праз злучок” Н. Д. Бандарэнка, І. Л. Капылова, Т. М. Маракулінай (Мінск, 2012), “Слоўнік арфаграфічных новаўвядзенняў беларускай мовы” Т. М. Маркулінай, І. Л. Капылова (Мінск, 2010) і інш.

Асаблівасці акцэнтацыі беларускай літаратурнай мовы прыведзены ў “Слоўніку націску ў беларускай мове” М. В. Бірылы (Мінск, 1992).

У с л о ў н і к а х а м о н і м а ў з рознай ступенню падрабязнасці прадстаўлены лексічныя адзінкі, якія супадаюць па форме, але адрозніваюцца значэннем.

“Слоўнік амонімаў беларускай мовы” В. Д. Старычонка (Мінск, 1991) змяшчае 1265 аманімічных пар і груп слоў у асноўнай частцы і больш як 750 у раздзеле “Субстантыўная аманімія”. Слоўнік створаны на аснове лексікі, зафіксаванай у акадэмічных перакладных, этымалагічных і тлумачальных слоўніках, а таксама дыялектных слоўніках І. К. Бялькевіча, М. І. Каспяровіча, М. В. Шатэрніка, Р. Яўсеева, “Слоўніку беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча” і інш. Кожны артыкул змяшчае пары ці групы амонімаў з разгалінаванай сеткай значэнняў, а таксама ўказанне на колькасць кампанентаў аманімічнай пары. Індэкс паказвае на спосаб утварэння амонімаў. У канцы слоўніка размешчаны “Індэксавы паказчык тыпаў амонімаў і іх суаднесенасці з рознымі часцінамі мовы”.

ВЕРХАВОДКА 1–2, тып ІІІ

Верхаводка¹ ж. Заправіла, вajak. *Верхаводка кіруе ўсімі, вядзе за сабой.*

Верхаводка² ж. Вада, якая залягае недалёка ад зямной паверхні. *Яма запоўнілася верхаводкай.*

Правільна выбраць патрэбнае слова з рада блізкіх значэннем слоў дапамагаюць с л о ў н і к і с і н о н і м а ў.

У “Слоўніку сінонімаў і блізказначных слоў” М. К. Клышкі (Мінск, 1976; 3-е выд., 2005) каля 1900 сінанімічных радоў, у якіх больш за 11 тыс. слоў і выказаў. Слоўнік уключае агульнаўжывальную лексіку, размоўна-бытавыя словы, фраземы, устойлівыя адзінкі і інш. Матэрыял згрупаваны па сінанімічных радах, якія размешчаны ў алфавітным парадку. Першым у радзе ідзе асноўнае слова (дамінанта), якое ўжываецца ва ўсіх стылях мовы (стылістычна нейтральнае) і найбольш поўна выражае агульнае значэнне ўсіх слоў сінанімічнага рада. Пасля дамінанты прыводзяцца стылістычна нейтральныя сінонімы і блізказначныя словы. Потым пералічваюцца сінонімы і блізказначныя словы, што належаць да гутарковага стылю, кніжныя, устарэлыя, народна-паэтычныя адпаведнікі і словы, якія ўжываюцца жартоўна, іранічна, у пераносным сэнсе; пасля знака □ у некаторых радах прыводзяцца фразеалагізмы, напрыклад: МАРУДЗІЦЬ, КЕШКАЦЦА; БАВІЦЦА, ВАЛАВОДЗІЦЬ (разм.); ДЛУБАЦЦА (абл.); ЦЯГНУЦЬ, СПАЦЬ, ЧУХАЦЦА (перан.) □ *цягнуць вальнку, цягнуць ката за хвост, круціць вала за хвост, спаць у шапку*. Ілюстрацыйны матэрыял узяты з твораў каля 150 пісьменнікаў. Прыклад слоўнікавага артыкула:

РАДАВАЦЬ, ВЕСЯЛІЦЬ, ЦЕШЫЦЬ; САГРАВАЦЬ (перан.).

І на парошы след заечы заўсёды р а д у е мяне. А. Б я л е в і ч.

Ой ты, дудка, ой дуда! Бяда жыці мне, бяда! Не в я с е л і ш ты мяне ў маёй беднай старане. Я. К у п л а.

Ц е ш ы ц ь сэрца селяніна збожжа новага ўраджай. П. Т р у с.

Пісьмы Мікалая Карлавіча с а г р а в а л і. А. А с і п е н к а.

“Слоўнік сінонімаў беларускай мовы” М. С. Шведава (Мінск, 2004) налічвае каля 25 тыс. лексічных і фразеалагічных адзінак. Слоўнік уключае лексіку сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Значнае месца ў ім займаюць навуковыя тэрміны, архаізмы і гістарызмы, іншамоўныя словы і неалагізмы. Аўтар дастаткова шырока і вольна трактуе паняцце “сінонімы” і не пацвярджае прыведзены матэрыял прыкладамі з літаратурных тэкстаў:

канкурэнт • супраціўнік, вораг, апанент, антыпод, антаганіст, супастат.

◇ Гандлёвы канкурэнт...

С л о ў н і к і п а р о н і м а ў прызначаны для сэнсавага адрознення падобных па гучанні і напісанні лексічных адзінак у адной ці некалькіх мовах.

У “Слоўніку паронімаў беларускай мовы” С. М. Грабчыкава (Мінск, 1994) сабраны групы слоў (усяго звыш 3300), падобныя па марфалагічным складзе, але адрозныя па семантыцы. Крыніцамі матэрыялу паслужылі 5-томны “Тлумачальны слоўнік беларускай мовы”, а таксама акадэмічныя перакладныя (руска-беларускі і беларуска-рускі слоўнікі).

УЗМЕЖАК // УЗМЕЖЖА

Узмéжак. Край мяжы; мяжа.

На узмежах палеткаў чырванеюць буйныя ягады шпышыны. *Я. Брыль.*

Узмéжжа. Неўзараная зямля паміж палеткамі.

А ў сад зайдзі узмежжам да рабін – гараць, ірдзеюць на марозе. *А. Пысін.*

У слоўніках антонімаў прадстаўлены лексічныя адзінкі, што маюць супрацьлеглыя значэнні.

У “Слоўніку антонімаў беларускай мовы: канкрэтныя выпадкі ўжывання” У. М. Лазоўскага (Мінск, 1994) прадстаўлены антанімічныя пары слоў, паказана залежнасць антанімічных сувязей ад кантэксту. Значэнні антонімаў тлумачацца і ілюструюцца прыкладамі з мастацкай літаратуры, публіцыстыкі і перыядычнага друку, а таксама фраземамі, прыказкамі, прымаўкамі.

ЦВІСЦІ – ВЯНУЦЬ

Паступова раскрывацца пялёсткам бутона.

Паступова высыхаць і ападаць пялёсткам бутона

Цвісці (вянуць) кветцы.

Спарыш і дзяцельнік гусціліся ля дарог, **цвілі** і **вялі** жоўтыя кветкі на высокіх сцёблах (*Чорны*).

У апошнія дзесяцігоддзі ў беларускім мовазнаўстве акрэслілася тэндэнцыя да ўкладання комплексных слоўнікаў лексічных формаў, у якіх прадстаўлены розныя групы лексікі, напрыклад: “Слоўнік лексічных формаў: сінонімы, амонімы, антонімы, паронімы, амографы, амафоны” Я. І. Хвалея, У. В. Шарпілы (Мінск, 2004), “Беларуска-рускі слоўнік: міжмоўныя амонімы, паронімы і полісемія” В. А. Выхота (Мінск, 2004), “Слоўнік беларускай мовы: амафоны, амаформы, амографы, амонімы, антонімы, паронімы, сінонімы” А. Л. Баршчэўскай, Р. І. Шастак (Мінск, 2006), “Комплексны лексічны слоўнік беларускай мовы: сінонімы, антонімы, амонімы, паронімы” Л. М. Гамеза (Мінск, 2008) і інш. Многія з такіх выданняў з’яўляюцца механічным аб’яднаннем пад адной вокладкай канцэптuallyна розных слоўнікаў і вылучаюцца адсутнасцю адзінага лексікаграфічнага падыходу.

Слоўнікі фразем – гэта такія тып слоўніка, у якіх сістэматызуюцца фраземы – устойлівыя, узнаўляльныя моўныя адзінкі, якія спалучаюцца са словамі свабоднага ўжывання і маюць цэласнае значэнне, не роўнае суме значэнняў іх кампанентаў.

Гісторыя беларускай фразеаграфіі пачалася ў XIX ст., калі ўстойлівыя выразы пачалі сістэматызавацца і тлумачыцца ў працах Я. Ляцкага, І. І. Насовіча, Е. Р. Раманава, А. Рышнінскага, Я. Чачота, П. М. Шпілеўскага і інш.

Адрозніваюць тлумачальныя і перакладныя слоўнікі фразем.

Тлумачальныя фразеалагічныя слоўнікі могуць уключаць як матэрыял літаратурнай мовы, так і фраземы, пашыраныя ў народных гаворках.

Вяршыняй беларускай фразеаграфіі з’яўляюцца працы І. Я. Лепешава: “Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы (у 2 т.; Мінск, 1993) і “Слоўнік фразеалагізмаў беларускай мовы” (у 2 т.; Мінск, 2008).

У гэтых слоўніках фраземы маюць трохбаковую характарыстыку – семантычную, граматычную і стылістычную. У іх уключаны выразы актыўнага фразеалагічнага фонду, якія па сферы ўжывання адносяцца да агульнамоўных. Прадстаўлены асобныя выразы пасіўнага складу з паметамі *устар.* і *абл.*

У “Этымалагічным слоўніку фразеалагізмаў” І. Я. Лепешава (Мінск, 2004) тлумачыцца сэнс і раскрываецца паходжанне фразем беларускай мовы. Для школьнікаў прызначаны “Фразеалагічны слоўнік” Н. В. Гаўрош, І. Я. Лепешава, Ф. М. Янкоўскага (Мінск, 1973).

Устойлівыя выразы, выкарыстаныя асобнымі класікамі беларускай літаратуры, сістэматызаваны ў “Фразеалагічным слоўніку мовы твораў Якуба Коласа” пад рэд. А. С. Аксамітава (Мінск, 1993) і “Слоўніку фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы” В. А. Ляшчынскай, З. У. Шведавай (Гомель, 2007).

Дыялектная фразеалогія прадстаўлена ў цэлым шэрагу слоўнікаў: “Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі” Е. С. Мяцельскай, Я. М. Камароўскага (Мінск, 1972), “З народнай фразеалогіі: дыферэнцыяльны слоўнік” І. Я. Лепешава (Мінск, 1991), “Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны” М. А. Даніловіча (Гродна, 2000), “Рубельскі лексіка-фразеалагічны слоўнік” М. І. Пашкевіча (Брэст, 2008), “Фразеалагічны слоўнік Косаўшчыны” А. Ф. Зайкі (Брэст, 2014), у серыі выданняў Г. Ф. Юрчанкі: “І коціцца і валіцца” (Мінск, 1972), “І сячэ і паліць” (Мінск, 1974), “Слова за слова” (1977) і інш.

У перакладных фразеалагічных слоўніках прыводзяцца нацыянальныя ўстойлівыя выразы і іх адпаведнікі ў іншых мовах. Да такіх выданняў адносяцца: “Англа-беларускі слоўнік фразеалагізмаў параўнальнага тыпу” Л. Д. Корсак, Л. С. Марціновіч (Мінск, 1984), “Słownik frazeologiczny białorusko-polski” А. Аксамітава, М. Чурак (Варшава, 2000), “Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем” З. Ф. Санько (Мінск, 1991), “Руска-беларускі фразеалагічны слоўнік: для сярэдняй школы” І. А. Кісялёва (Мінск, 1991), “Кароткі лацінска-руска-беларускі слоўнік юрыдычнай фразеалогіі” Н. А. Ганчаровай, М. Г. Антанюк (Мінск, 2000), “Англа-беларускі слоўнік саматычных фразеалагізмаў; Беларуска-англійскі слоўнік саматычных фразеалагізмаў” Л. У. Кулік, В. А. Ляшчынскай (Гомель, 2010), “Слоўнік фразеалагізмаў з кампанентамі заонімамі: на матэрыяле беларускай і нямецкай моў” С. В. Мілач (Брэст, 2010), “Беларуска-англійскі ідэаграфічны слоўнік фразеалагізмаў з прасторавай семантыкай” В. А. Арцёмавай (Мінск, 2013; 2-е выд., 2014) і інш.

У м а р ф е м н ы х слоўніках вызначаецца марфемная структура слоў.

Найбольш поўным выданнем гэтага тыпу ў айчынным мовазнаўстве з’яўляецца “Марфемны слоўнік беларускай мовы” А. М. Бардовіча, Л. М. Шакуна (Мінск, 1975; 2-е выд., 1989), у якім размешчаныя ў алфавітным парадку словы (самастойныя часціны мовы) дзеляцца на марфемы: куст, куст-ав-ы, куст-а-рэз, куст-ок, куст-оў-е, кусц-іст-асць, кусц-іст-ы, кусц-і-ц-ца. Калі на стыку марфем адбываецца зліццё гукаў, то ў круглых дужках “аднаўляюцца” марфемы ў іх поўным выглядзе: агарод-н-і[ц-тв]-а (агарод+н+ік+ств+а), інстыту[ц-к]-і (інстытут+ск+і). Змены ў будове слова ў працэсе яго гістарычнага жыцця паказваюцца ў дужках з паметай *гіст.* (гістарычна): абоз (*гіст.* аб-воз), важн-ы (*гіст.* важ-н-ы), дар (*гіст.* да-р), крыл-о (*гіст.* кры-л-о).

Самую ўжывальную лексіку змяшчаюць “Школьны марфемны слоўнік беларускай мовы” А. М. Бардовіча, Л. С. Мормыш, Л. М. Шакуна (Мінск, 2005; 2-е выд., 2006), “Марфемны слоўнік беларускай мовы (для сярэдняй школы)” М. А. Аўласевіча, Т. І. Якубовіч (Магілёў, 1998), “Марфемны слоўнік беларускай мовы” Т. І. Якубовіч (Магілёў, 2003).

С л о в а ў т в а р а л ь н ы я слоўнікі – гэта такі тып слоўнікаў, у якіх адлюстроўваецца словаўтваральная структура слова і ўзаемасувязь паміж вытворнымі словамі. Задача гэтых слоўнікаў – даць даведку пра словаўтваральную будову ўтворанага слова: утваральнае слова, словаўтваральны сродак, спосаб утварэння, змены пры далучэнні словаўтваральнага сродку да ўтваральнай асновы.

У залежнасці ад спосабу кампаўкі матэрыялу словаўтваральныя слоўнікі бываюць *гнездавымі* і *алфавітнымі*.

У гнездавым словаўтваральным слоўніку ў межах аднаго слоўнікавага артыкула разглядаюцца ўсе аднакаранёвыя словы, звязаныя словаўтваральнымі адносінамі, у алфавітным – толькі ўтворанае і ўтваральнае словы:

Тып словаўтваральнага слоўніка	Дадатныя якасці	Адмоўныя якасці
<i>Гнездавы</i>	Паказваецца паслядоўнае ўтварэнне аднаго слова ад другога ў шэрагу аднакаранёвых слоў,	Утвораныя словы размяшчаюцца не па алфавіце, а ў пэўных словаўтваральных гнездах

Тып словаўтваральнага слоўніка	Дадатныя якасці	Адмоўныя якасці
	адлюстроўваецца ступеневы характар словаўтварэння	
Алфавітны	Утварэння словы размяшчаюцца па алфавіце	Адлюстроўваецца толькі пара слоў: утворанае слова і звязанае з ім словаўтваральнымі адносінамі ўтваральнае слова

Да алфавітных слоўнікаў адносіцца “Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы” А. М. Бардовіча, М. М. Круталевіча і А. А. Лукашанца (Мінск, 2000) і “Школьны словаўтваральны слоўнік беларускай мовы” тых жа аўтараў (Мінск, 2006).

вінаград-ар-(Ø) – суф., ад вінаград-(Ø)
вінаградар-ск-(і) – суф., ад вінаградар-(Ø)
вінаград-арств-(а) – суф., ад развядзенне вінаград-(у)
вінаградз-ін-(а) – суф., ад вінаград-(Ø), чарг. д/дз’
вінаград-нік-(Ø)* – суф., ад вінаград-(Ø)
вінаградн-ік-(Ø)** – суф., ад вінаградн-(ы) чарг. н/н’

Гнездавым з’яўляецца “Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы” М. А. Аўласевіча, Т. І Якубовіч (выд. 1 т. на літары А – К; Магілёў, 2002).

вінаград	→	вінаград-ар	→	вінаградар-ск-і вінаградар-ств-а
		вінаград-нік		
		вінаград-н-ы		

У а н а м а с т ы ч н ы х слоўніках фіксуецца розныя віды асабовых найменняў.

Тапанімічныя слоўнікі ўтрымліваюць географічныя назвы – найменні водных аб’ектаў (гідронімы), асабовыя імёны ўнутрыгарадскіх аб’ектаў (урбонімы), назвы сельскіх паселішчаў (камонімы) і г. д.

Тапонімы Беларусі сабраны ў цыклах выданняў Я. Н. Рапановіча “Слоўнік назваў населеных пунктаў...” (па абласцях; Мінск, 1977–1986), у працы В. А. Жучкевіча “Краткий топонимический словарь Белоруссии” (Мінск, 1974), а таксама ў дзясятках іншых лексікаграфічных выданняў: “Анамастычны слоўнік Гродзеншчыны” (ч. 1; Гродна, 2005), “Анамастычны слоўнік Магілёўшчыны” В. І. Рагаўцова, С. Я. Кечык (Магілёў, 2000), “Айканімія Гомельшчыны” Н. А. Багамольнікавай, А. А. Станкевіч (Гомель, 2003), “Віцебшчына ў назвах вуліц” Г. М. Мезенка (у 2 ч.; Віцебск, 2008), “Назвы азёр Беларусі” С. У. Шахоўскай (Мінск, 2014) і інш.

Значным набыткам беларускай лексікаграфіі з’яўляецца 6-томны слоўнік “Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь” пад рэд. В. П. Лемцюговай (па абласцях; Мінск, 2003–2010).

Антрапанімічныя слоўнікі змяшчаюць асабовыя найменні чалавека (прозвішчы, уласныя імёны, імёны па бацьку і інш.).

Беларускія антрапанімы (уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы) зафіксаваны ў працы М. В. Бірылы “Беларуская антрапанімія” (ч. 1–3; Мінск, 1966–1982).

Уласныя імёны ў розных аспектах апісаны ў наступных выданнях: “Слоўнік асабовых імён” М. Р. Судніка (Мінск, 1965; 2-е выд., 2005), “Слоўнік асабовых уласных імён” Г. К. Усціновіч (Мінск, 2011), “Слоўнік беларускіх імёнаў” І. Я. Яшкіна (Мінск, 2009), “Слоўнік беларускіх імёнаў і сямейна-родавых паняццяў” І. Я. Яшкіна (Мінск, 2013), “Анамастычны слоўнік твораў Якуба Коласа” (Мінск, 1990). Беларускія ўласныя імёны з іх адпаведнікамі ў рускай мове падаюцца ў “Слоўніку асабовых уласных імёнаў” У. А. Сарокі (Мінск, 2000) і “Слоўніку асабовых уласных імён” У. М. Завальнюка, В. К. Раманцэвіч (Мінск, 2017).

Адзіным слоўнікам, дзе пад адной вокладкай сабраны псеўданімы і крыптанімы беларускіх пісьменнікаў з'яўляецца “Слоўнік беларускіх псеўданімаў і крыптанімаў” (XVI–XX стст.) Я. Саламевіча (Мінск, 1983).

Слоўнікі мовы аўтара падаюць і тлумачаць словы, ужытыя ў творах пэўнага аўтара або асобным яго творы. Умоўна ў паняцце “слоўнік мовы пісьменніка” ўключаюцца таксама слоўнікі лексікі і фразеалогіі, выкарыстанай на старонках газет, часопісаў і інш.

Такія слоўнікі ствараюцца найперш на матэрыяле творчасці найбольш выдатных асоб у гісторыі нацыянальнай культуры. Слоўнікі мовы пісьменнікаў важныя для вывучэння стылю пісьменніка, гісторыі літаратурнай мовы той эпохі, калі працаваў пісьменнік, для вызначэння яго месца і ролі ў літаратурна-моўным працэсе.

Крыніцамі для “Слоўніка мовы Скарыны” У. В. Анічэнкі (у 3 т.; Мінск, 1977–1994) сталі кнігі “Бібліі”, перакладзеныя Ф. Скарынам і надрукаваныя ў Празе ў 1517–1519 гг., прадмовы і пасляслоўі да кніг “Бібліі”, напісаныя Ф. Скарынам, а таксама іншыя выданні Ф. Скарыны (“Псалтыр”, 1517; “Апостал”, 1525).

“Слоўнік мовы Янкі Купалы” (у 8 т.; Мінск, Гомель, 1997–2012) змяшчае ўсе адлюстраваныя ў мове Я. Купалы знамянальныя і службовыя словы беларускай мовы. Задачы слоўніка: зафіксаваць кожнае слова паэта, паказаць частотнасць яго ўжывання, вызначыць семантычны аб’ём, падаць характэрныя выпадкі выкарыстання лексем і раскрыць іх функцыі ў мове Я. Купалы, праілюстраваны адпаведнымі прыкладамі.

У першых шасці тамах змешчана апелятыўная лексіка. У шостым томе зарэгістравана анамастычная лексіка з твораў Я. Купалы, прыведзена частотнасць ужывання і від наймення: персанаж, назва твора, гістарычная асоба, геаграфічны аб’ект і пад. Сёмы і восьмы тамы складае дадатак, у які ўвайшла лексіка з твораў паэта, не ўключаных у збор твораў па цэнзурных меркаваннях.

У “Тлумачальным слоўніку адметнай лексікі ў творах Якуба Коласа” Г. У. Арашонкавай, Н. А. Чабатар (Мінск, 2003) раскрываецца значэнне слоў, выкарыстаных Я. Коласам у мастацкіх і публіцыстычных тэкстах, у дзённіках і лістах, але не зафіксаваных нарматыўнымі даведнікамі беларускай мовы.

“Слоўнік мовы Нашай Нівы (1906–1915)” В. П. Лемцюговай (у 5 т., т. 1–3; Мінск, 2003–2015; выданне працягваецца) адлюстроўвае лексіку і фразеалогію, якая выкарыстоўвалася на старонках газеты. У першыя чатыры тамы ўключана агульная лексіка і фразеалогія ў поўным аб’ёме. Пяты том павінен змясціць уласныя імёны, прозвішчы, псеўданімы, назвы населеных пунктаў і іншых геаграфічных аб’ектаў. Матэрыяльнай базай для слоўніка стала 300-тысячная картатэка, створаная шляхам суцэльнага распісвання тэкстаў.

6.3. 3 гісторыі развіцця беларускай лексікаграфіі. Беларуская лексікаграфія мае шматвяковую гісторыю; у яе развіцці можна вылучыць наступныя перыяды:

I. XIII–XVIII стст.;

II. XIX – пачатак XX ст.;

III. 1920-я гг.;

VI. 1930-я гг.;

V. канец 1940-х – 1980-я гг.;

VI. 1990-я гг. – першая палова XXI ст.

I. XIII–XVIII стст.

Раннія слоўнікі ўсходніх славян былі ў асноўным падборкамі іншамоўных і ўстарэлых слоў. Першы такі спіс (з вядомых нам) змяшчаецца ў Наўгародскай кормчай кнізе 1282 г., напісанай для архіепіскапа Клімента. У ім тлумачацца пераважна грэчаскія і старажытнаўрэйскія словы (174 адзінкі), якія сустракаюцца ў Свяшчэнным Пісанні.

Узнікненне лексікаграфіі на беларускіх землях было падрыхтавана працяглым працэсам развіцця пісьменнасці і пашырэння кніжнай справы.

Першы перыяд звязаны з дзейнасцю перапісчыкаў і выдаўцоў кніг, якія тлумачылі незразумелыя словы непасрэдна ў тэкстах. Такі прыём тлумачэння лексічных адзінак называлі глосай (ад грэч. *glossa* ‘устарэлае ці рэдкаўжывальнае слова’). Асабліва значнае пашырэнне

набылі глосы ў Бібліі (1517–1519) і “Малой падарожнай кніжыцы” (1522) Ф. Скарыны. Беларускі першадрукар і асветнік мэтай сваёй дзейнасці лічыў пашырэнне асветы сярод народа, а таму многія царкоўнаславянскія словы, цяжкія для разумення простаму чытачу, перакладаў словамі старажытнабеларускай мовы на палях (“боцех”), напрыклад; *кивоть* – *скриня*, *онагри* – *лоси*, *тимъпанъ* – *бубень*, *холми* – *узгорки*. Скарына растлумачыў на палях сваіх кніг каля 200 слоў, менавіта са скарынінскіх глосаў пачынаецца развіццё лексікаграфіі ў Беларусі.

Глосамі карыстаўся і В. Цяпінскі – гуманіст-асветнік, пісьменнік, выдавец, паслядоўнік і прадаўжальнік культурна-асветніцкіх традыцый Ф. Скарыны. У 1570-я гг. ён упершыню пераклаў на беларускую мову і часткова апублікаваў ва ўласнай друкарні тры Евангеллі – ад Матфея, Марка і часткова Лукі (тэксты пададзены па-старабеларуску і царкоўнаславянску ў паралельным размяшчэнні). На палях гэтых выданняў 210 глосаў, да некаторых з іх даецца даведка пра паходжанне (“*то слово греческое, то слово еврейское*”).

З канца XVI ст. з’яўляюцца першыя спецыяльныя рукапісныя зборнікі глосаў. Напрыклад, “Лексисъ съ толкованіемъ словенских мовъ просто” невядомага аўтара (Вільня, 1586) – адна з першых спроб стварэння тлумачальна-перакладнога слоўніка. Ён павінен быў спрасціць перапісчыкам карыстанне “святымі кнігамі”. У слоўніку спалучаны алфавітнае і гнездавое размяшчэнне слоў. У рэестр увайшлі царкоўнаславянскія, агульнаўсходнеславянскія словы, запазычаныя з грэчаскай, лацінскай і іншых моў, якія апісваліся з дапамогай старабеларускай мовы.

У гэты ж час з’яўляецца і першы друкаваны перакладны старабеларускі слоўнік – “Лексис сирѣчь реченія въкратцѣ събранны и из словенскаго ꙗзыка на просты роускій діалектъ истолкованы Л, Z” Л. Зізанія (Вільня, 1596) як дадатак да “Азбукі” – своеасаблівага буквара аўтара. У рэестравай частцы слоўніка 1061 слова, а ў тлумачальнай – больш як дзве тысячы. У ім царкоўнаславянскія словы тлумачыцца сродкамі “простай мовы” (падборам аднаго або некалькіх беларускіх адпаведнікаў ці шляхам апісання): *баня* – *лазня*; *мѣль* – *ванно и тыжъ крѣйда*; *безлобіе* – *щирая добротъ*; *жернов ослий* – *камѣнь млынний, для того называется ослий, же ослами мелють* і інш. Многія словы з тлумачальнай часткі слоўніка вядомыя сучаснай беларускай мове: *справа*, *тваръ*, *ласка*, *людзкость* і інш. Рэестр “Лексиса” арганізаваны па дыферэнцыйным прынцыпе: падаюцца толькі тыя словы, якія па форме або значэнні адрозніваюцца ад усходнеславянскіх. У некаторых слоўнікавых артыкулах пасля тлумачэння слова прыводзяцца царкоўнаславянскія кантэксты і фразеалагічныя спалучэнні з загаловачным словам. Лаўрэнцій Зізаній першым з усходніх славян выкарыстаў большасць вядомых сёння прыёмаў укладання слоўніка (гл. вышэй).

Адным з найбольш аб’ёмных старабеларускіх слоўнікаў XVII ст. з’яўляецца “Лексіконъ славеноросскій и именъ тлъкованіе” П. Бярынды, які выйшаў ў 1627 г. у Кіеўска-Пячэрскай лаўры (другое выданне ажыццёўлена ў 1653 г. у Куцеінскім манастыры каля Оршы). Аўтар быў вельмі адукаваным вучоным-лексікографам, які валодаў многімі мовамі, у тым ліку ўкраінскай, беларускай, рускай, польскай, стараславянскай, грэчаскай, лацінскай, яўрэйскай. Асноўны матэрыял для свайго слоўніка П. Бярында сабраў з рукапісных і друкаваных царкоўнаславянскіх кніг, але выкарыстоўваў і даступныя яму лексікаграфічныя працы цалкам (напрыклад, “Лексис” Л. Зізанія), кнігі М. Грэка, візантыйскага аўтара XV–XVI стст. Мануіла Рытара, а таксама глосы (тлумачэнні на палях) Ф. Скарыны, усходнеславянскія азбукоўнікі, заходнееўрапейскія лексікаграфічныя выданні. “Лексіконъ” мае рысы тлумачальнага, энцыклапедычнага і этымалагічнага слоўнікаў. У ім дзве часткі (царкоўнаславянская і ўкраінска-беларуская), перакладны слоўнік іншамоўных слоў, агульных назваў і ўласных імён, што сустракаліся ў тагачаснай літаратуры. Рэестравыя словы (4980 царкоўнаславянскіх і 2002 іншамоўных, пераважна ўласных імёны) перакладаюцца адным або двума адпаведнікамі (старажытнай беларускай і ўкраінскай, часткова рускай і польскай мовамі), пасля загаловачнага слова часам падаецца тлумачэнне (нярэдка – энцыклапедычнага характару): *красота* – *оздоба*; *лествица* – *драбина*; *агница* – *овечка, овца*; *лето* – *время, рокъ, год, годище*; *баня* – *крещеніе, ванна, лазня, мыльня*; *врачебница* – *домъ, где лечать, и тыжъ аптыка*;

кровь – домъ, стеля, покрыте, драгарь, дахъ, намет. Упершыню ўведзены граматычныя, семантычныя і акцэнталагічныя паметы. “Лексіконъ славеноросскій и именъ тлькованіе” П. Бярынды – найважнейшае дасягненне ўсходнеславянскай лексікаграфіі таго часу (гл. вышэй).

Да XVII ст. адносіцца і тлумачальна-перакладны слоўнік “Сіноніма славеноросская”, які змяшчае каля 5000 слоўнікавых артыкулаў. У яго рэестравай частцы пераважае старабеларуская лексіка, адрозная ад старарускай па значэнні, асаблівасцях словаўтварэння, граматычных або фанетычных характарыстыках: *безъ заганы – непорочный; вага – мерило, превесъ, весь; веселля – бракъ; волоки – поля, ланы, резны, лазы; гукъ – звукъ, кличь, плищ, вопль, молва; жебракъ – нищий; журба – печаль, скорбь.* Загалоначныя словы падаюцца ў алфавітным парадку, сустракаюцца выпадкі алфавітна-гнездавога размяшчэння. Слоўнік засведчыў, што старабеларуская мова ў XVI–XVII стст. была сфарміраванай сістэмай са сваімі спецыфічнымі асаблівасцямі ў галіне фаналогіі, лексікі, граматыкі.

У XVI–XVIII стст. выйшлі наступныя слоўнікі: “Лексікон” Сымона Буднага (паміж 1560–1593 гг.); “Лексеконъ вкротцѣ albo рѣчникъ выборных речей к словенщизнѣ закрытыхъ” (1660); польска-лацінска-грэчаскі слоўнік Г. Кнапскага (1621); шматмоўныя “Номенкляторы (лексиконы)” І. Ф. Капіеўскага (1700); “Лексікон” невядомага аўтара (1722) і інш.

З канца XVII ст. развіццё айчыннай лексікаграфіі фактычна спынілася ў выніку інтэнсіўнай паланізацыі беларускіх земляў і далейшай іх русіфікацыі.

II. XIX – пачатак XX ст.

Беларуская лексікаграфія ў гэты перыяд развіваецца ва ўмовах адсутнасці нацыянальнай дзяржаўнасці. Моўны матэрыял нярэдка сістэматызуецца ў межах апісання лексікі рускай мовы, а лексікаграфічныя працы, якія змяшчаюць беларускую лексіку, разглядаюцца як слоўнікі народнай “гаворкі”.

У адпаведнасці з акадэмічнымі статутам 1841 г. разам з іншымі працамі планавалася ўкладзі “Словарь областных слов”. Для збору дыялектнай лексікі была распрацавана кароткая інструкцыя, якая прадугледжвала: а) поўнае напісанне слоў з пазначэннем націску; б) дакладнае тлумачэнне семантыкі; в) уключэнне ілюстрацый. Сабраныя матэрыялы планавалася падрыхтаваць да выдання ў выглядзе зводнага слоўніка. Аднак аб’яднаць лексіку розных моў у межах адной канцэпцыі аказалася немагчымым. На дыялектнай аснове былі створаны “Опыт областного великорусского словаря” (1852) і “Дополнение к опыту областного великорусского словаря” (1858). Беларускія і ўкраінскія матэрыялы засталіся пераважна ў рукапісах.

Беларуская лексіка і фразеалогія гэтага перыяду адлюстравана ў рукапісах і публікацыях К. Ф. Калайдовіча (1822), А. Ф. Рыпінскага (1840), Ф. С. Шымкевіча (1842), П. М. Шпілеўскага (1846, 1852, 1853), Я. Чачота (1846), Я. П. Тышкевіча (1847), І. І. Насовіча (1852, 1854, 1867, 1869), С. П. Мікуцкага (1853, 1854, 1855), А.-Г. Кіркора (1857, 1858), Р. Б. Валовіча (1867), А. І. Сабалеўскага (1876), А. І. Вярыгі-Дарэўскага (1867), П. В. Шэйна (1873, 1893), Е. Р. Раманава (1885–1886), М. Я. Нікіфароўскага (1895, 1897, 1898) і многіх іншых беларускіх, расійскіх і ўкраінскіх даследчыкаў.

У XIX ст. перад беларускай лексікаграфіяй стаялі дзве асноўныя задачы: а) правесці слоўнікавае апісанне жывой народнай мовы; б) стварыць слоўнік старабеларускай мовы. Для іх вырашэння неабходна было падрыхтаваць планы ўкладання розных слоўнікаў, распрацаваць тыпы слоўнікавых артыкулаў, сфарміраваць прыёмы лексікаграфічнай апрацоўкі слова.

“Собрание слов литовско-русского (белорусского) наречия” Ф. С. Шымкевіча (рукапіс, 1838) – адзін з першых аб’ёмных збораў беларускай лексікі XIX ст. Ён з’яўляецца дапаможным матэрыялам для складання параўнальнага слоўніка. Беларускія лексічныя адзінкі тлумачацца або перакладаюцца на рускую мову адным ці некалькімі сінонімамі: *вакенник – стекольник; жарнасек – каменщик, делающий жернова; хлында – бродяга, бесприютный.*

“Словарь белорусского наречия” П. М. Шпілеўскага (рукапіс, 1845) – першая значная самастойная лексікаграфічная праца XIX ст. У слоўнік уключаны ўласна беларускія словы,

якія адрозніваюцца ад рускіх і польскіх. Паслядоўна перадаецца цвёрдасць [р], [ж], [ч], [ш], *цеканне*, падаўжэнне зычных, *аканне*. Рээстравыя словы тлумачацца або перакладаюцца на рускую мову: *бóхан* – *большой ломоть хлеба*; *на́метка* – *головной женский убор (у простого народа)*; *павéтра* – *холера, моровая язва*; *пачекáнка* – *временение, ожидание*; *рóндель* – *кастрыля*; *саладúха* – *бурда, сладкая похлебка*; *свита* – *верхняя одежда белорусцев, зипун*.

Дадаткам да слоўніка з’яўляецца беларускі мужчынскі і жаночы іменаслоў, у якім пададзены найбольш пашыраныя мясцовыя варыянты хрысціянскіх імён.

“Словарь западнорусского наречия” І. І. Грыгаровіча (рукапіс, 1850-я гг.; літары А, Б, В). Аснова рээстра – лексіка, выбраная з помнікаў пісьменства (старажытныя назвы асоб, будынкаў, прылад працы і зброі, подацей і пошлін, царкоўных прыналежнасцей і рэлігійных абрадаў): *бекет* – *передовая стража в казачьем войске, пикет*; *веселины* – *название дворянского герба в Литве*; *веревщик* – *измеряющий землю посредством веревки*. Слоўнікавыя артыкулы змяшчаюць ілюстрацыі (цытаты са статутаў, актаў, летапісаў) і інш. Аднак у сувязі са смерцю аўтара (1852) слоўнік застаўся незавершаным.

Слоўнікавая картатэка С. П. Мікуцкага (1854–1855) утрымлівае лексіку, якая адрозніваецца ад рускіх слоў фанетычнымі і марфалагічнымі рысамі: *аблога*, *агурок*, *карагод*, *папар*, *рамонак*. Да назваў раслін, жывёл, птушак падабраны лацінскія адпаведнікі. Словы перакладаюцца на рускую мову адным або некалькімі адпаведнікамі. Для ілюстрацый выкарыстоўваюцца ўрыўкі песень, прыказкі, прымаўкі, загадкі і інш.

Найбольш значным дасягненнем беларускай лексікаграфіі XIX ст. стаў “Словарь белорусского наречия” І. І. Насовіча (СПб., 1870), які засведчыў стан і ўзровень развіцця беларускай мовы 1850–1860-х гг., лексіку жывой беларускай мовы (больш за 30 тыс. слоў). Аўтар планаваў стварыць лексікаграфічнае выданне, якое б уключала ўсе словы беларускай мовы, адрозныя ад рускіх. Праца над слоўнікам заняла 16 гадоў, першыя пяць аркушаў адрэдагаваў акадэмік І. І. Сразнеўскі, астатнія – акадэмік А. Ф. Бычкоў. У слоўніку сабрана лексіка беларускіх гаворак Магілёўскай, у меншай ступені – Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губерняў. У якасці фактычнага матэрыялу для слоўніка выкарыстана жывое маўленне мясцовых жыхароў, старабеларускія пісьмовыя помнікі, акты, граматы, перыядычны друк, часткова – лексікаграфічныя працы па рускай мове. Важнымі пісьмовымі крыніцамі матэрыялу сталі: а) “Алфавитный указатель старинных слов, извлечённых из *Актów, относящихся к истории Западной России XIV–XVIII* І. І. Насовіча (рукапіс); б) яго ж “Собрание белорусских слов по алфавиту” (рукапіс); в) слоўнікі-дадаткі да фальклорных зборнікаў, а таксама працы І. І. Грыгаровіча і С. П. Мікуцкага.

Слоўнік планаваўся як нарматыўнае выданне. У рээстравых словах адзначаны доўгія і кароткія склады, уведзены спецыяльныя знакі скарачэння, націску і інш.

Словы размешчаны групамі (словаўтваральнымі гнёздамі) па алфавіце. Іменныя часціны мовы падаюцца ў форме Н. скл. адз. л., прыметнікі – пераважна ў форме м. р., дзеясловы – у форме інфінітыва. Марфалагічныя і фанетычныя варыянты слоў уключаны ў рээстр і аформлены асобнымі слоўнікавымі артыкуламі з адсылкай да асноўнага слоўнікавага артыкула (лексічныя адзінкі тлумачацца па-руску: рускімі аднаслоўнымі адпаведнікамі ці апісальнымі тлумачэннямі на рускай мове):

Жіжа, -н, с. ж. (Лит. žize – огонь, Слав. жизати) детск. 1) Огонь. *Жижга кусь, не рушь*. 2) Человек пламенного характера, вспыльчивый. *Ой ты жижа, все огнем смалишь!*.

Кѣлзаць, сов. заклзаць, гл. д. 1) Взнуздывать, мундштучить. *Коренного келзай, заклзай коня, а ворчаковаго не треба кѣлзать*. 2) перен. Ограничивать чью-либо волю, закабалить. *Хочешь не хочешь, а кѣлаюць вь работники. Не люблю гетой девки, да бацьки келзаюць*.

І. І. Насовіч распрацаваў дасканалую сістэму граматычных і стылістычных памет:

Граматычныя паметы	Стылістычныя паметы
часціна мовы, да якой адносіцца слова (с. – назоўнік, гл. – дзеяслоў, нар. – прыслоўе і г. д.);	ласк. (ласкальнае) <i>бабулька</i> , <i>брацічэкь</i> , <i>мамка</i> ;

Граматычныя паметы	Стылістычныя паметы
род назоўнікаў (м. – мужчынскі, ж. – жаночы, ср. – ніякі); стан дзеяслова (д. – незалежны, стр. – залежны стан)	<i>бранное</i> ці <i>ругат.</i> (сварлівае) – словы <i>агўндэрь</i> (сабачы сын), <i>бабіла</i> (марудлівы чалавек), <i>костольга</i> (плут)

Да фразем падаюцца тлумачэнні, граматычная і стылістычная характарыстыкі. Напрыклад, пры назоўнікавых выразях ёсць граматычная памета “с.” (рус. *существительное*), прыведзены канчаткі ў Р. скл.

Апісанне некаторых фразеалагічных адзінак дапаўняецца этымалагічнымі звесткамі.

Пасля з’яўлення водгукаў на слоўнік І. І. Насовіч доўгі час яго дапрацоўваў і збіраў матэрыялы для папаўнення рэестра. Яны былі апублікаваны пад назвай “Дополнение к белорусскому словарю И.И. Носовича. Слова, извлечённые из составленного им рукописного собрания Белорусских песен и сказок” у “Сборнике Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук” (1881). Дадатак складаецца з 22 старонак, уключае 420 слоўнікавых артыкулаў, складзеных па ўзоры “Словаря белорусского наречия”. Да рэестравых слоў падаюцца тлумачэнні, граматычныя паметы, а таксама ілюстрацыі з твораў вуснай народнай творчасці. Размяжоўваюцца мнагазначныя словы, пазначаюцца пераносныя значэнні.

З 1870-х гг. да канца XIX ст. Я. Ціхінскі збіраў матэрыялы для вялікага беларуска-польска-рускага слоўніка. У час Другой сусветнай вайны матэрыялы слоўніка часткова загінулі. Зараз некалькі тысяч старонак рукапісу захоўваюцца ў Літве. У рукапісе беларускія рэестравыя словы перадаюцца літарамі лацінскага алфавіта, у дужках прыводзіцца іх кірылічнае напісанне і адпаведнікі ў польскай і рускай мовах.

“Белорусский словарь” С. М. Мядзведскага (рукапіс, 1910) складзены на падставе ўласных запісаў аўтара (зробленых, верагодна, на Талачыншчыне) і “Опыта описания Могилёвской губернии” А. С. Дэмбавецкага. У рэестр, акрамя агульнай лексікі, уключаны асобныя імёны людзей (*Аўлас, Ахрэм, Паланя, Самусь*), назвы гарадоў (*Амсціслаў, Вытыбск*). Тлумачэнні вызначаюцца дакладнасцю і даступнасцю: *анóўзлік* 1) малое ползучае дитя; 2) іронічнае названне всякаго чалавека малога ростом; *кóхлик* – коклюш, дэцкая болель; *мурóг* – луговая овсяница (*Festuca elatior*) і інш. Аўтар спрабуе вырашыць шматлікія праблемы прыкладной лексікаграфіі: размежаваць амонімы і мнагазначныя словы, стварыць сістэму адсылак, распрацаваць падачу граматычных варыянтаў і ажыццявіць лексікаграфічнае апісанне спецыяльнай лексікі.

“Смоленский областной словарь” У. М. Дабравольскага (Смаленск, 1914) сістэматызуе лексіку беларуска-рускага памежжа. Яго змест складае бытавая, сельскагаспадарчая, рамесніцкая, абрадавая лексіка, а таксама онімы, устойлівыя і вобразныя словазлучэнні, пашыраныя пераважна ў наваколлях Смаленска. У слоўніку адлюстраваны значэнні слоў, іх сэнсавыя адценні, размежавана аманімія і полісемія, аднак адсутнічаюць граматычныя і стылістычныя паметы. Рэестравыя адзінкі забяспечаны тлумачэннямі або рускімі і лацінскімі адпаведнікамі (для назваў жывёл, раслін, анатамічных тэрмінаў). У якасці ілюстрацый шырока выкарыстоўваюцца прыказкі, прымаўкі, урыўкі з народных песень, замовы.

Да гэтага перыяду адносяцца першыя спробы стварэння гістарычных слоўнікаў з выкарыстаннем матэрыялу старабеларускай мовы.

“Словарь древняго актоваго языка Северо-Западнаго Края и Царства Польскаго” М. І. Гарбачэўскага (Вільня, 1874) уключае словы для абазначэння чыноўніцкіх званняў, пасад з пералікам іх функцый, пошлін і подацей, назвы свят і тыдняў года, старажытную метралогію, назвы адзення, пабудовы і інш.: *лазни* – сторожевыя хижыны или будки. *Такия хижыны имели в королевских лесах осочники и сторожа, бортники и таможенныя служители; слепет, свепет* – два улья или две борти на одном дереве, соединённые вместе; *тубылец* – туземец, житель известной местности – indigenus.

“Справочный словарь юридических терминов дрѣвняго актоваго языка Югозападной Россіи” І. П. Навіцкага (Кіеў, 1871) падае назвы дзяржаўных і службовых асоб, устаноў,

тэрміны прававых адносін і інш. Слова забяспечаны тлумачэннямі пераважна апісальнага характару.

Беларускія антрапонімы адлюстраваны ў наступных працах таго часу: “Географический словарь русской земли” М. П. Барсава (Вільня, 1865), “Географический словарь Жомойтской земли XVI столѣтія” І. Я. Спрогіса (Вільня, 1888), “Этимология местныхъ названій Витебской губерніи” Ю. Ю. Трусмана (Рэвель, 1897) і інш.

III. 1920-я гг.

Утварэнне БССР (1919) істотна змяніла моўную сітуацыю на тэрыторыі Беларусі. Замест адной афіцыйнай мовы (рускай) у краіне быў заканадаўча зацверджаны дзяржаўны полілінгвізм. У адпаведнасці з асноўным складам насельніцтва афіцыйнымі мовамі абвешчаныя беларуская, руская, польская і ідыш. Асаблівая ўвага ўдзялялася развіццю беларускай мовы як сродку зносін карэннай, тытульнай нацыі. Перад лексікаграфіяй былі пастаўлены чатыры асноўныя задачы:

- падрыхтаваць тэрміналагічныя слоўнікі па розных галінах навукі, тэхнікі, культуры;
- распрацаваць перакладныя слоўнікі (найперш руска-беларускія) для забеспячэння камунікатыўных патрэб грамадства;
- максімальна поўна апісаць дыялектную лексіку і фразеалогію;
- стварыць вялікі збор беларускай лексікі (на ўзор слоўніка ўкраінскай мовы Б. Д. Грынчэнкі або польскай мовы Я.-А. Карловіча).

Цэнтрам лексікаграфічнай працы стаў Інстытут беларускай культуры (Інбелкульт), адкрыты ў Мінску ў 1922 г.

Як вядома, вынікам дзейнасці Тэрміналагічнай камісіі Інбелкульту (затым Беларускай акадэміі навук) у 1922–1930 гг. было выданне 23 (па іншых звестках – 24) тэрміналагічных слоўнікаў па матэматыцы, літаратуразнаўстве, географіі і касмаграфіі, логіцы і псіхалогіі, геалогіі, батаніцы, музыказнаўстве, лясной гаспадарцы, анатоміі, правазнаўстве, грамадазнаўстве, заалогіі, анатоміі, лінгвістыцы, глебазнаўстве, бухгалтарскай справе, хіміі, сельскай гаспадарцы, фізіцы, педагогіцы.

Слоўнікі, у якіх апісваліся беларускія тэрміны, ствараліся і за межамі Беларусі.

“Слоўнік геамэтрычных і трыганамэтрычных тэрмінаў і сказаў (расійска-беларускі і беларуска-расійскі)” К. С. Дуж-Душэўскага, В. Ю. Ластоўскага (Коўна, 1923) складзены на матэрыяле найбольш пашыраных у той час падручнікаў па матэматыцы. Ад іншых тагачасных тэрміналагічных слоўнікаў ён адрозніваецца суб’ектывізмам у адборы і апісанні моўных сродкаў. Матэрыял, сабраны ў гэтым слоўніку, дастаткова багаты, але прадстаўлены інтуітыўна. Структура слоўнікавага артыкула вар’іруецца ў залежнасці ад канкрэтнага слова, часам у яе ўваходзяць паметы, якія адлюстроўваюць уласныя адносіны аўтара да тэрміна:

АДНОСІНЫ? (ТАСУНАК!) – отношение (лат. *relatio* – отношу).

КРУЖАК, ДЫСК – диск; кружакowy, дысковы – дисковый.

КУБ – куб (грэч. *kubos* – предмет с шестью гранями; напр. игральная кость). (Кубам завецца правільны шасьцісьцен).

СТАЦЬЦЯВЫ? (стоцьны!) – вертикальный; стоць, стацьма – вертикально.

“Беларуска-польска-расейска-лацінскі ботанічны слоўнік” З. Верас (Вільня, 1924) змяшчае беларускія народныя назвы раслін і адпаведнікі ў польскай, рускай і лацінскай мовах: *званец* – *dzwoniec* *pospolarity* – *погремок* – *phinanthus vulgaris*; *сытнік* – *rozchodnik ostrzy* – *очисток острый* – *sedum acre*; *трыбулька* – *trybulka* – *лук мелкий* – *allium schoenoprassum*. Крыніцай матэрыялу паслужыла праца М. Федароўскага “*Lud Białoruski na Rusi Litewskiej*” (т. 1), “Маскоўска-беларускі слоўнік” М. І. Гарэцкага, Г. І. Гарэцкага (Вільня, 1921), матэрыялы В. Ю. Ластоўскага па Лепельшчыне, Дзісеншчыне і Пружаншчыне, а таксама ўласныя запісы аўтара, зробленыя на Гродзеншчыне.

Дзякуючы актыўнай працы айчынных тэрмінолагаў (А. П. Круталевіча, Л. Л. Більдзюкевіча і інш.), беларуская мова пачала актыўна выкарыстоўвацца ў сферы навукі,

адукацыі, культуры. Выпрацоўваліся стылі літаратурнай мовы, развівалася тэорыя тэрмінаграфіі і тэрміназнаўства.

Задачай Слоўнікавай камісіі Інбелкульты была падрыхтоўка практычных перакладных руска-беларускіх і беларуска-рускіх слоўнікаў. Камісія аналізавала слоўнікі XIX ст. (У. М. Дабравольскага, С. М. Мядзвецкага, І. І. Насовіча, М. Федароўскага, Я. Ціхінскага, П. М. Шпілеўскага) і стварала на іх аснове картатэку беларускай лексікі.

Першыя перакладныя слоўнікі вызначаліся невялікім аб'ёмам, адсутнасцю прадуманай мікраструктуры, аўтарскім суб'ектывізмам у апісанні мовы. У першай палове 1920-х гг. былі ўкладзены: “Маскоўска-беларускі слоўнік” М. І. Гарэцкага, Г. І. Гарэцкага (Смаленск, 1918; 2-е выд., дапрац., Вільня, 1921); “Невялікі беларуска-маскоўскі слоўнік” М. І. Гарэцкага (Вільня, 1919; 2-е выд., 1921); “Беларуска-расійскі слоўнічак” М. І. Каспяровіча (Менск, 1925); рукапісны руска-беларускі слоўнік А. В. Ярушэвіча (1921).

Найбольшым аўтарытэтам карысталіся перакладныя слоўнікі М. Я. Байкова і М. І. Гарэцкага, М. Я. Байкова і С. М. Некрашэвіча, створаныя пад эгідай Інбелкульты, а таксама некаторыя іншыя выданні.

“Практычны расійска-беларускі слоўнік” М. Я. Байкова, М. І. Гарэцкага (Мінск, 1924; 2-е выд., дапрац., 1926) – адзін з першых аб'ёмных двухмоўных слоўнікаў 1920-х гг. Ён змяшчае агульнаўжывальную лексіку, а таксама асобныя тэрміны, пазначаныя спецыяльнымі паметамі. Першае і другое выданні слоўніка істотна адрозніваюцца, што сведчыць як пра навуковую эвалюцыю аўтараў, так і пра станаўленне метадалогіі лексікаграфічнага апісання:

Рэстраве слова	Практычны расійска-беларускі слоўнік	
	1-е выд., 1924 г.	2-е выд., 1926 г.
абонемент	абонэмент, перадплата, падпіска	перадплата
богобоязненный	богабаязны	–
инок	чарнец, манах	манах
луг заливной	сенажаць заліўны, пойма	сенажаць заліўная, пойма, поплаў
напрямик	проста, напрасьцень	напрасьцень, нацянькі
свеча	сьвеча	сьвяча, сьвечка
симфония	сымфонія, сугучнасьць	сымфонія
скорлупа	шкарлюпа	шалупка, луска
щавель	шчавель	шчавель, шчаўе

“Беларуска-расійскі слоўнік” М. Я. Байкова, С. М. Некрашэвіча (Мінск, 1926) быў падрыхтаваны за рэкордна карокія тэрміны – 4 месяцы. Як адзначалі аўтары, слоўнік павінен “даць дапамогу пры чытаньні сучасных беларускіх выданьняў тым асобам, якія хаця й маюць або элемэтарна-тэорэтычнае, або практычнае знаёмства з жывой беларускай мовай, але яшчэ ня зусім дакладна ўяўляюць сабе тое слоўнікавае багацьце, якім ўладае сучасная навукова-літаратурная беларуская мова ў параўнанні з мовай расійскай”. У слоўнік уключана лексіка, якая адрозніваецца ад рускай па сэнсе, вымаўленьні, напісанні. Крыніцамі фактычнага матэрыялу сталі слоўнікі М. Я. Байкова і М. І. Гарэцкага, У. М. Дабравольскага, І. І. Насовіча, А. К. Сержпутоўскага, Я. Ціхінскага, А. Д. Ярушэвіча, першыя выпускі “Беларускай навукавай тэрміналогіі”, мастацкія тэксты Ф. Багушэвіча, Я. Купалы, Я. Коласа, М. Багдановіча, З. Бядулі, Ц. Гартнага, М. Чарота, навукова-метадычныя выданні Б. А. Тарашкевіча і Я. Ю. Лёсіка. Спосаб арганізацыі рээстра – алфавітна-гнездавы. У слоўніку выкарыстоўваюцца граматычныя паметы, якія абазначаюць часціну мовы, яе функцыянальныя і фармальныя асаблівасці: *м.* (мужчынскі род), *аг.* (назоўнік агульнага роду), *в. ст.* (вышэйшая ступень параўнання), *з мес.* (з месным склонам), *дзс. безас.* (безасабовы дзеяслоў) і інш.

Нягледзячы на пэўныя хібы, адзначаныя ў публікацыях Я. Ю. Лёсіка і Л. М. Цвяткова, “Беларуска-расійскі слоўнік” М. Я. Байкова, С. М. Некрашэвіча адыграў значную ролю ў працэсе выпрацоўкі нормаў беларускай літаратурнай мовы.

“Расійска-беларускі слоўнік” М. Я. Байкова, С. М. Некрашэвіча (Мінск, 1928) – найбольш аб'ёмны (з апублікаваных) перакладны слоўнік першай паловы XX ст. У аснове рээстра –

лексічны матэрыял з выданняў У. М. Дабравольскага, Ц. Гартнага, Я. Купалы, Я. Коласа, І. І. Насовіча, А. К. Сержпутоўскага, Я. Ціхінскага, П. В. Шэйна, М. Федароўскага, а таксама запісы, зробленыя падчас палявых экспедыцый на Бабруйшчыне. Рээстраваныя словы перакладаюцца звычайна адным або некалькімі сінанімічнымі беларускімі адпаведнікамі, з якіх на першае месца пастаўлены больш ужывальныя ў тагачаснай літаратурнай мове: *объём – аб’ём, абойма, абнім, ахоп; побороться – наборацца, набарукацца, падужацца; растолочь – растаўчы*. Спосаб арганізацыі рээстра ў слоўніку – алфавітна-гнездавы.

У слоўніку выкарыстоўваецца разгалінаваная сістэма граматычных і стылістычных памет; *драм.* (драматургія), *м.* (мужчынскі род), *нареч.* (прыслоўе), *уст.* (устарэлае), *физиол.* (фізіялогія), *юрид.* (юрыдычны тэрмін) і інш.

Рэцэнзенты лічылі, што слоўнік мае вялікае значэнне для станаўлення лексічнай сістэмы нацыянальнай мовы, аднак адзначалі некаторую нелагічнасць пры перакладзе асобных слоў: *навывлет – наскрозь; насквозь – наскрозь, скрозь, навывлет; сквозь – скрозь, праз, цераз, наскрозь; контур – абрыс; абрис – нарыс; витязь – рыцар; засыреть – завільжэць; ветренность – пустата; дотекать – дапльваць* і інш.

“Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік” В. Ю. Ластоўскага (Коўна, 1924) з’яўляецца найбольш арыгінальным па змесце і спосабах арганізацыі лексікі аўтарскім слоўнікам першай паловы ХХ ст.

У выданні сабраны многія цяжкія для перакладу словы. Выданне складаецца з некалькіх раздзелаў: а) асноўная частка; б) “Крыўскі (беларускі) іменнік”; в) “Назовы птахай”; г) “Іменнік расьцін”; д) “Вайсковая каманда”; е) “Дапаўненні”. Асноўная частка разам з “Дапаўненнямі” складае корпус слоўніка. Аўтар падае рускае слова, указвае яго род і паходжанне (для запазычанага лексікі), тлумачыць яго разгорнутым сказам і дае беларускі адпаведнік з прыкладам ужывання ў маўленні з указаннем крыніцы. Да запазычанняў з іншых моў В. Ю. Ластоўскі імкнуўся падбіраць натуральныя беларускія адпаведнікі: *комизм – сьмешнасьць, сьмешны, сьмешнік*. Пры адсутнасці тоесных паняццяў у беларускай мове для перакладу часта выкарыстоўваюцца ўласныя наватворы: *пакет – спокладак, спокладзень*. Афармленне артыкулаў у слоўніку неўніфікаванае – розныя рээстраваныя словы апісваюцца па рознаму:

АИСТ *м.* пералётны птах з сям’і чапель; **бусел; буслай**, гультай; **буслаць**, гультайць, валондацца бяз працы.

АПЕТИТ *лац.* позыў да ежы; **жадаедзь, апэтыт, смач**.

АПЛОДИРОВАТЬ *каму, франц.* біць у ладкі, **пакляскаць, покляскі**.

БДЕТЬ, човіць, чоўкі, чоўны, чукавы, які ня сьпіць, ня счыняе вачэй; **чуйнасьць, чоўкасьць** – свомасьць чоўкага.

БЛАГОРОДСТВО *ср.* пачуцьце праўдзівай чэсьці і маральнасьці: **крывічэсьлівасьць**. *Крывічэсьлівы наступак. Дабрародлівасьць.*

ВРАЩЕНИЕ *ср.* **аварот**.

ГЛАВНОНАЧАЛЬСТВУЮЩИЙ, галоўназьверхні, дыктатар.

ДОШАГАТЬ, дакрочыць, дажыргаць, датупеняць.

ЗАЛП *м.* адначасовы выстрэл многіх гармат, стрэльбаў; **раптуг, раптугом**.

ЗЕМЛЯК-ЧКА, крывец, крывічка, крыўцы.

ЗЕМЛЯК, пабратым, крывец.

Адбор лексікі ў значнай ступені таксама мае суб’ектыўны характар. Уключана лексіка з розных рэгіёнаў Беларусі. У адзін слоўнікавы артыкул часта зводзяцца розныя лексічныя адзінкі, якія абазначаюць падобныя паняцці:

КОЛЬЦО *ср.* *мэталічны кружок на палец; пярсьцёнак, персьцень, пярсьцёнік*; персьцень з пячаткай **сыгнэт**; персьцень з бліскучым камяшом у аправе, **кляйнодзік**. Кружок з пустатой у сярэдзіне да змацаваньня чаго, **абручок, банька**.

У лютым 1925 г. слоўнікавая камісія была пераўтворана ў Камісію па ўкладанні слоўніка жывой беларускай мовы (тлумачальнага). Планавалася, што слоўнік будзе адлюстроўваць як літаратурную, так і дыялектную лексіку беларускай мовы. Былі вызначаны два спосабы збірання народнага матэрыялу: а) па спецыяльна распрацаванай праграме; б) укладанне

дыялектных (“краёвых”) слоўнікаў. Колькасць рэгіянальных карэспандэнтаў (настаўнікі, студэнты, вучні старшых класаў), якія збіралі матэрыял, праводзілі яго першасную апрацоўку і дасылалі ў Інбелкульт, дасягала 2500 чалавек. Да канца 1927 г. было назапашана каля 400 тыс. картак-слоў літаратурнай і дыялектнай мовы.

У галіне дыялектнай лексікаграфіі меркавалася выдаць 10 краёвых слоўнікаў – па колькасці акруг Савецкай Беларусі (Аршанскай, Бабруйскай, Барысаўскай, Віцебскай, Калінінскай, Магілёўскай, Мазырскай, Мінскай, Полацкай, Слуцкай), а таксама 3 рэгіянальныя слоўнікі па заходняй частцы Беларусі і столькі ж па Гомельшчыне, Смаленшчыне, Невельшчыне.

“Віцебскі краёвы слоўнік” М. І. Каспяровіча (Віцебск, 1927) уключае лексіку, сабраную ў амаль 600 населеных пунктах Віцебшчыны. Рээстраваныя словы забяспечаны граматычнымі паметами і тлумачацца сродкамі рускай мовы. Пазначана часцінамоўная прыналежнасць загаловачных адзінак, род назоўнікаў, паказаны канчаткі субстантываў у Р. скл. Паслядоўна адлюстраваны націск. Да заалагічных і батанічных назваў прыведзены лацінскія адпаведнікі. Выкарыстоўваюцца ілюстрацыі з указаннем мясцовасці, у якой пашырана слова:

КУРАЛЕСЫ, -аў, м. – небылица. *І павёў жа ён сваі куралесы!* (Оўсішча, Сен. р.).

КУРАПАЦЬ, ж. – серая куропатка. *Perdix cinerea L. Тры курапаці забіў* (Слабодка, Куз. р.).

У канцы працы змешчаны “Слоўнічак уласных іменьняў”, у якім беларускія ўласныя імёны перакладаюцца на рускую мову.

“Краёвы слоўнік Чэрвеншчыны” М. В. Шатэрніка (Мінск, 1929) уключае агульнанародны і рэгіянальны лексічны матэрыял з 35 населеных пунктаў Пухавіцкага, Смілавіцкага і Шацкага раёнаў. Пераважная большасць слоў (прыкладна 90 %) зафіксавана ў вёсцы Старына, дзе нарадзіўся і вырас аўтар. Мікраструктура слоўніка мае шмат агульнага з арганізацыяй слоўнікавых артыкулаў у “Віцебскім краёвым слоўніку”. Рээстраваныя словы фіксуюцца, як правіла, у зыходных формах. Пасля ў дужках з адпаведнай паметай нярэдка прыводзяцца і некаторыя іншыя іх формы: пры назоўніках – формы Р. скл. адз. л. (або мн. л., калі назоўнік *pluralia tantum*); павелічальныя, памяншальныя і ласкальныя формы пры якасных прыметніках:

Клец, -і, ж. – небольшой амбар для хранения зерна и разн. продуктов. *Прынясі сала с клеці* (в. Старына). *Кладзі гной на поле густа, то ў клеці ня будзе пуста. Прык.* (в. Дайнава, Пух. р.).

Клешч, -а, м. (*Acarus L.*) – клещ. *Сабака ўсё трэцца: мусіць кляшчэ ў яго ё.* (в. Старына).

“Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны” І. К. Бялькевіча (Мінск, 1970) адлюстроўвае лексіку гаворак жыхароў Мсціслаўскага, Крычаўскага, Клімавіцкага, Касцюковіцкага, Хоцімскага, Краснапольскага, Быхаўскага, Чэрыкаўскага, Чавускага і іншых раёнаў. Матэрыял для слоўніка збіраўся і апрацоўваўся ў 1925–1930-я гг. (першапачатковая назва – “Краёвы слоўнік Калініншчыны”), аднак сам слоўнік быў апублікаваны толькі ў 1970 г. Словы і фраземы падаюцца ў алфавітным наладку з захаваннем іх гучання ў мясцовых гаворках. Пры тлумачэнні дыялектных слоў выкарыстоўваюцца звычайна літаратурныя адпаведнікі. Спецыфічна мясцовыя назвы прадметаў і з’яў тлумачацца апісальна. Пасля дэфініцыі падаюцца ілюстрацыі.

КВАСЕ́Ц, -сца, м. бат. Кісліца, заячая капуста. *Які смачны квасец, мо таму і зайцы яго любяць есці* (Ушакі Чэрык).

КЫ́БЫЗОМ, прысл. Вытыркнуўшыся. *Ні ў голавы, ні пад бок – тырчыць кыбызом* (Палуж Краснап).

МА́КЫЎКУ ЗЬДЗÉЛЬЦЬ. Акунуцца ў ваду. *Макыўку зьдзелый і вылазь з рэчкі* (Хвёдараўка Краснап).

Слоўнік І. К. Бялькевіча добра адлюстроўвае лексічнае багацце беларускай мовы. Напрыклад, толькі на літару “А” ў ім зафіксавана некалькі дзясяткаў слоў з семай “пабіць”:
аббізу́ніць, абдзяўжу́ліць, абжа́рыць, абсцё́баць, адбізу́ніць, адбуксы́рыць, аддуба́сіць, аджву́чыць, аддзя́жыць, адпéтаваць, адпра́жыць, адпаласава́ць, адсцяга́ць, адшабасава́ць, адвазі́ць, адваля́ць, адкалату́шыць, адлупцава́ць, адпéтаць, адпру́дзіць, адпу́дзіць, адсвіста́ць,

адсцёбаць, адсцягаць, адту́заць, адтусавáць, адхлёпаць, адхлопаць, адхламаздаць, адхлястаць, адцягаць, адчубáсіць, адчасáць, адшколіць, адшпáрыць, атадраць, адцяць.

А. Я. Крукоўскім быў падрыхтаваны “Краёвы слоўнік Мазырскай акругі” (1927), аднак страчаны ў гады вайны. У. Шалешка працаваў над стварэннем слоўніка мовы в. Недраска Заслаўскага раёна (лёс рукапісу невядомы).

У Інбелкульце праводзілася праца па ўкладанні гістарычнага і арфаграфічнага слоўнікаў беларускай мовы, польска-беларускага і беларуска-польскага слоўнікаў, а таксама слоўнікаў мовы асобных пісьменнікаў – Я. Купалы, Я. Коласа, А. Гаруна, Ядвігіна Ш., Ф. Багушэвіча, З. Бядулі, Ц. Гартнага, М. Гарэцкага і інш.

IV. 1930-я гг.

З пачатку 1930-х гг. адбываецца заўважнае звужэнне лексікаграфічнай дзейнасці (у першую чаргу, па палітычных матывах). Інтэнсіўная лексікаграфічная праца ў галіне беларускага мовазнаўства прыпынілася, і пачалася барацьба з так званым “нацэмакратызмам”, пад якім разумелася любое праяўленне нацыянальнай самасвядомасці. Слоўнікі, створаныя ў 1920-я гг., былі прызнаны “шкодніцкімі”, што адмоўна адбілася на стане беларускай мовы.

На працягу 1930-х гг. навуковымі супрацоўнікамі Акадэміі навук БССР былі падрыхтаваны адзінкавыя слоўнікі, пераважна тэрміналагічнага характару: “Тэхнічная тэрміналогія” (Мінск, 1932); “Яўрэйска-беларускі слоўнічак” С. Плаўніка, Н. Рубінштэйна (Мінск, 1932); “Ваенны руска-беларускі слоўнік” (Мінск, 1933); “Беларуска-літоўскі і руска-літоўскі тэрміналагічны слоўнік” В. Копкі (Мінск, 1934).

Пасля забароны ў 1930 г. “Расійска-беларускага слоўніка” С. М. Некрашэвіча, М. Я. Байкова (1928) беларускае грамадства сем гадоў не мела нарматыўнага перакладнога слоўніка агульнаўжывальнай лексікі. У гэты перыяд калектывам лексікаграфу Інстытута мовазнаўства вялася праца над укладаннем двухтомнага руска-беларускага слоўніка (першы том на літары А – О ў 1932 г. быў здадзены ў выдавецтва), які, аднак, не быў апублікаваны.

“Руска-беларускі слоўнік”, падрыхтаваны пад рэдакцыяй А. І. Александровіча (Мінск, 1937), з’яўляецца найбольш вядомым выданнем гэтага перыяду. У ім перакладаліся словы, якія “пашыраны ў штодзённым жыцці, а таксама словы, што ўжываюцца ў мастацкай, грамадска-палітычнай і навукова-папулярнай літаратуры” (прадмова). Рускія рэестравыя адзінкі ў адпаведнасці з алфавітам перадаваліся сродкамі беларускай мовы:

пропашка – прапáшка; пропашные культуры – прапашнiя культуры;
пропаций – прапáшчы;
пропекать – прапiякáць;
пропеллер *ав.* – прапéлер.

Слоўнік прызначаўся галоўным чынам для партыйнага, камсамольскага, прафсаюзнага, калгаснага актыву і адрозніваўся палітызаванасцю і тэндэнцыйнасцю пры перакладзе лексічных адзінак. У якасці перакладных адпаведнікаў нярэдка прапаноўваліся відавочныя русізмы: *брэд, бруха, брэдзіць, бульжнік, войлак, воран, дрэбедзень, звысака, кавёр, карасін, карзіна, кружка, лентá, лікаваць, прарок, праслойка, рухнуць, сiгарэтка, хлябаць* і інш.

Слоўнік меў і іншыя недахопы: а) аб’ём рэестра недастатковы для забеспячэння ўсіх камунікатыўных патрэб грамадства; б) адсутнасць многіх рускіх слоў, складаных для перакладу (*благобразный, долженствовать, изваяние, излияние, предпочтительный, тяготиться* і інш.); в) адсутнасць граматычнай характарыстыкі слоў; г) адсутнасць фразеалагічных і ідыяматычных выразаў.

V. Канец 1940-х – 1980-я гг.

У пасляваенны перыяд беларускае грамадства сутыкнулася з глыбокім крызісам лексікаграфіі: адсутнічалі тлумачальныя, арфаграфічныя, тэрміналагічныя, дыялектныя, анамастычныя і перакладныя слоўнікі. У выніку забароны выданняў 1920-х гг. фактычна адзінай працай, якой можна было карыстацца, з’яўляўся “Руска-беларускі слоўнік” (1937). Перад Інстытутам мовазнаўства паўстала некалькі асноўных задач:

– асэнсаваць і абагульніць багаты практычны вопыт выпрацоўкі прынцыпаў пабудовы разнастайных слоўнікаў;

– стварыць крытэрыі вызначэння структуры слоўнікавага артыкула ў сувязі з семантычным, граматычным і стылістычным аналізам слова;

– устанавіць шляхі і прыёмы адрознення значэння слова ад яго сэнсавых адценняў.

Гэтыя і іншыя задачы былі дастаткова поўна вырашаны, дзякуючы арганізатарскім здольнасцям К. К. Атраховіча (Крапівы), М. Р. Судніка, М. В. Бірылы і іншых айчынных вучоных.

Беларуская савецкая лексікаграфія гэтага перыяду развівалася ў некалькіх асноўных накірунках:

– стварэнне перакладных (найперш, руска-беларускага і беларуска-рускага) слоўнікаў;

– стварэнне слоўнікаў беларускай дыялектнай мовы;

– стварэнне акадэмічнага тлумачальнага слоўніка;

– стварэнне арталагічных слоўнікаў;

– стварэнне гістарычнага і этымалагічнага слоўнікаў;

– стварэнне тэрміналагічных слоўнікаў.

Важная роля ў падрыхтоўцы слоўнікаў належыць Інстытуту мовазнаўства імя Я. Коласа Акадэміі навук БССР, супрацоўнікі якога ўдзельнічалі ў шэрагу буйных лексікаграфічных праектаў. Тут праводзілася збіранне моўнага матэрыялу, яго апрацоўка і ўкладанне “Руска-беларускага слоўніка” (1953), “Беларуска-рускага слоўніка” (1962), “Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы” (у 5 т.; 1977–1984), “Слоўніка беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча” (у 5 т.; 1979–1986), “Тураўскага слоўніка” (у 5 т.; 1982–1987), “Слоўніка беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне” (1987), “Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы” (апублікаваны тамы 1–14; 1978–2017; выданне працягваецца), “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы” (вып. 1–37; 1982–2017) і інш.

Многія з апублікаваных слоўнікаў з’яўляюцца ўнікальнымі выданнямі і да нашага часу запатрабаваны беларускім грамадствам.

VI. 1990-я гг. – першая чвэрць XXI ст.

Прыняцце закона “Аб мовах у Беларускай ССР” і набыццё беларускай мовай статусу адзінай дзяржаўнай мовы (1990) прывялі да актыўнага росту колькасці слоўнікаў, найперш тэрміналагічных. Для гэтага перыяду характэрна суіснаванне нарматыўнай і альтэрнатыўнай лексікаграфіі, адсутнасць агульных метадалагічных прынцыпаў лексікаграфавання.

У нарматыўных слоўніках кадыфікуюцца нормы беларускай мовы, зафісаваныя ў “Граматыцы беларускай мовы” (у 2 т.; Мінск, 1962–1966), “Беларускай граматыцы” (у 2 т.; Мінск, 1985–1986).

Альтэрнатыўныя слоўнікі прапануюць аўтарскае бачанне працэсу нармалізацыі беларускай мовы са спасылкай на існуючую маўленчую практыку:

Слова ў рускай мове	<i>Русско-белорусский словарь в 3 т. (2012)</i>	<i>Русско-белорусский математический словарь (1993)</i>	<i>Тэрміналагічны слоўнік па вышэйшай матэматыцы для ВНУ (1993)</i>
возводит в квадрат	узводзіць у квадрат	падвышаць у квадрат	падвышаць да квадрату, квадратаваць
нарастающий	нарастаючы	нарасталыны	нарасталыны
отношение (терм.)	адносіны, адносіна	дачыненне, стасунак	стасунак
потенциальный	патэнцыяльны	патэнцыяльны	патэнцыяльны, патэнцыійны
символ	сімвал	сімвал	сымбаль

У наш час цэнтрамі беларускай лексікаграфіі з’яўляюцца Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, кафедры беларускай і рускай моў ВНУ рэспублікі. Лексікаграфічнай працай заняты як калектывы навуковых супрацоўнікаў гэтых устаноў, так і асобныя вучоныя-моваведы.

ТЭМА 3. ФУНКЦЫЯНАВАННЕ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ВА ЁМОВАХ БІЛІНГВІЗМУ

1. Білінгвізм і маўленчая інтэрферэнцыя.

1.1. Сутнасць і аспекты білінгвізму. У многіх краінах свету галоўную пазіцыю займае мова тытульнай нацыі (Германія, Італія, Польшча, Румынія, Грэцыя, Іран, Японія і інш.). Аднак існуюць дзяржавы, у якіх назіраецца такая з’ява, як *білінгвізм* (ад лац. *bi* ‘два’ і *lingua* ‘мова’), або *двухмоўе*, – валоданне і папераменнае карыстанне адной асобай ці ўсім народам дзвюма мовамі (звычайна першай – роднай, другой – набытай). Калі ва ўжытку знаходзяцца некалькі моў, гавораць пра шматмоўе, або полілінгвізм (ад грэч. *poly* ‘многа’ і лац. *lingua* ‘мова’). Такіх людзей называюць адпаведна білінгвамі і полілінгвамі, а тых, хто размаўляе больш як на шасці мовах, – паліглотамі (ад грэч. *polyglōttos* < *poly* ‘многа’ і *glōtta* ‘мова’).

Функцыянаванне ў грамадстве дзвюх або некалькіх моў – даволі пашыраная з’ява, якая назіраецца ў розных краінах свету: напрыклад, у Фінляндыі – фінская і шведская, у Канадзе – англійская і французская, у Бельгіі – нідэрландская (фламандская), французская, нямецкая, у Швейцарыі – нямецкая (германа-швейцарская), французская, італьянская і рэтараманская мовы. Не з’яўляецца выключэннем і Рэспубліка Беларусь, таму што яна таксама ўяўляе сабой шматнацыянальную дзяржаву з шырока распаўсюджаным двухмоўем (білінгвізмам). У нашай краіне ў якасці дзяржаўных канстытуцыйна замацаваны дзве мовы: беларуская і руская.

Блізкім да паняцця двухмоўя з’яўляецца паняцце *дыгласіі* (ад грэч. *di* ‘двойчы, дваіны’ і *glōssa* ‘мова’) – выкарыстанне дзвюх разнавіднасцей (формаў) адной мовы: напрыклад, *літаратурная мова* – *дыялект* ці *літаратурная мова* – *жаргон*. На Беларусі сацыяльныя ці прафесійныя жаргоны не маюць прыкметнага пашырэння, таму дыгласія характарызуецца суіснаваннем і паралельным выкарыстаннем літаратурнай мовы і мясцовых гаворак.

У залежнасці ад розных крытэрыяў вывучэння адрозніваюць шэраг разнавіднасцей білінгвізму:

- *першасны* (засвоены ад нараджэння, натуральны) і *другасны* (набыты);
- *сінхронны* (адначасовае авалодванне дзвюма мовамі) і *паслядоўны* (паступовае, паэтапнае вывучэнне);
- *збалансаваны* (аднолькавы ўзровень валодання мовамі) і *незбалансаваны* (дамінаванне, перавага адной з моўных кампетэнцый);
- *рэцэптыўны* (разуменне маўлення, якое належыць другаснай маўленчай сістэме), *рэпрадуктыўны* (уменне ўзнавіць прачытанае і пачутае) і *прадуктыўны* (уменне не толькі разумець і ўзнаўляць, але і будаваць асэнсаваныя выказванні);
- *чысты* (ужыванне дзвюх моў ізалювана адна ад другой: напрыклад, адна мова – на працы, другая – дома), *змешаны* (у залежнасці ад камунікатыўнай сітуацыі ўжыванне дзвюх моў уперамешку);
- *кантактны* (вынік сумеснага пражывання двух народаў – беларуска-польскае двухмоўе) і *некантактны* (прамы кантакт паміж групамі адсутнічае – беларуска-італьянскае двухмоўе);
- *пасіўны* (пры выкарыстанні адной мовы носьбіт звяртаецца да іншай) і *актыўны* (кожная з моў функцыянуе незалежна, самастойна).

Па колькасці білінгваў вылучаюць *індывідуальнае* двухмоўе – дзвюма мовамі карыстаюцца асобныя члены сацыяму, *групавое* – двухмоўнымі з’яўляюцца сацыяльныя групы, калектывы, *поўнае* – двухмоўе пашырана сярод усіх жыхароў краіны.

Дзяржаўнае двухмоўе мае месца ў тых краінах, дзе статус дзяржаўнай (афіцыйнай) маюць дзве мовы. Пры гэтым дзяржаўнае двухмоўе можа суправаджацца індывідуальным аднамоўем.

Білінгвізм – гэта вельмі складаны моўны і маўленчы працэс, які закранае не толькі лінгвістыку, але і іншыя навукі: псіхалогію, псіхалінгвістыку, сацыялогію. Таму вылучаюць тры асноўныя аспекты даследавання білінгвізму:

- 1) *псіхалагічны аспект* – звязаны з асаблівасцямі псіхалагічнага складу індывіда, з яго разумовымі здольнасцямі, эмацыянальнай прыстасаванасцю, з праблемай пераключэння з аднаго моўнага кода на другі;

2) *педагагічны аспект* – закранае розныя бакі навучання другой мове, у тым ліку і ўплыў адной мовы на працэс засваення другой;

3) *сацыялінгвістычны аспект* – ахоплівае пытанні, звязаныя з вывучэннем адносін “білінгвізм – грамадства”, прынамсі, закранаецца сфера выкарыстання першай і другой мовы, ступень авалодання мовамі, размеркаванне камунікатыўных функцый паміж мовамі, свядомае ўздзеянне грамадства на мову і г. д.

1.2. Спецыфіка білінгвізму ў Рэспубліцы Беларусь. Двухмоўе на тэрыторыі Беларусі існавала здаўна, хаця яго характар і складнікі змяняліся. У перыяд ВКЛ існавала беларуска-царкоўнаславянскае пісьмовае і вуснае двухмоўе, якое ўзнікла на землях усходніх славян яшчэ ў старажытную эпоху. Значна мацней праяўлялася беларуска-польскае двухмоўе, што працягвалася амаль чатыры стагоддзі. Даволі адчувальным было таксама і беларуска-лацінскае двухмоўе, уласцівае пераважна адукаваным колам насельніцтва. Практыкавалася беларуска-татарскае, беларуска-яўрэйскае, беларуска-літоўскае двухмоўе і інш. Што да беларуска-рускага двухмоўя, то ўмовы для яго зараджэння ўзніклі некалькі пазней, у канцы XVIII ст., калі Беларусь увайшла ў склад Расійскай імперыі.

На Беларусі было і дзяржаўнае шматмоўе, калі ў 20–30 гг. XX ст. (да 1936 г.) у якасці дзяржаўных выкарыстоўваліся чатыры мовы – *беларуская, руская, польская і ідыш*. Ідыш – адна з германскіх моў (заходнегерманская падгрупа); мова значнай часткі яўрэяў, якія жывуць у Беларусі, Польшчы, Літве, Украіне, ЗША, Канадзе, краінах Лацінскай Амерыкі і інш. Асноўныя яе дыялекты: польскі, літоўска-беларускі і ўкраінскі (аснова літаратурнай мовы) (гл. вышэй). На мяжы сумеснага пражывання беларусаў з іншымі народамі сфарміраваліся такія тыпы двухмоўя, як беларуска-польскае (на захадзе), беларуска-ўкраінскае (на поўдні), беларуска-літоўскае і беларуска-латышкае (на паўночным захадзе).

Сучасная моўная сітуацыя ў Рэспубліцы Беларусь характарызуецца дамінаваннем рускай мовы і пераважным яе выкарыстаннем насельніцтвам у розных сферах грамадскага жыцця: дзяржаўным кіраванні, адукацыі, навуцы, культуры, справаводстве, тэхнічнай дакументацыі і г. д. Прычыны такога становішча галоўным чынам у русіфікатарскай палітыцы, якая праводзілася на працягу многіх дзесяцігоддзяў у адносінах да ўсіх нацыянальных рэгіёнаў былога СССР. Як ні парадаксальна, але ў сучаснай Рэспубліцы Беларусь гэтыя тэндэнцыі захаваліся і нават узмацніліся і пашырыліся. З усіх былых рэспублік СССР наша краіна адзіная, дзе разам з мовай тытульнай нацыі (нацыя, якая дала назву краіне) статус дзяржаўнай мае і руская мова. Да таго ж замацаваны за рускай мовай статус другой дзяржаўнай дае падставы ацаніць сучасную моўную сітуацыю ў нашай краіне як незбалансаванае беларуска-рускае дзяржаўнае двухмоўе, пры гэтым мае месца групавое (як беларускае, так і рускае) аднамоўе. Але калі браць пад увагу такі аспект двухмоўя, як пасіўнае валоданне другой мовай, магчымасць і здольнасць успрымаць на ёй інфармацыю, то трэба прызнаць, што ўсё насельніцтва нашай краіны з’яўляецца двухмоўным.

Працэсы, што ўзнікаюць пры блізкароднасным двухмоўі, маюць пэўную спецыфіку, якая адрознівае іх ад працэсаў кантактавання генетычна далёкіх моў. Можна вылучыць некаторыя станоўчыя і адмоўныя бакі блізкароднаснага білінгвізму. Так, індывід параўнальна хутка і лёгка вывучае няродную мову і актыўна ёю карыстаецца. Але ў нашай краіне цяжка вызначыць, якая менавіта мова з’яўляецца роднай. Калі з дзяцінства чалавек для камунікацыі выкарыстоўвае рускую мову, але па нацыянальнасці ён беларус, то як дыферэнцыраваць паняцці “родная мова” – “няродная мова”? Як вызначыць месца і ролю роднай (па нацыянальнай прыкмеце) мовы ў сітуацыі дамінавання няроднай, якая часам успрымаецца як нацыянальная?

Пра характар беларуска-рускага двухмоўя сведчаць і матэрыялы апошняга перапісу. Так, паводле даных перапісу 2019 г., на тэрыторыі Беларусі пражывала 9 413 446 чалавек. Большасць з іх прызналі сябе этнічнымі беларусамі (7 990 719, або 84,9 %). Значныя этнічныя групы складалі таксама рускія (706 992, або 7,5 %), палякі (287 693, або 3,1 %), украінцы (159 695, або 1,7 %). З агульнай колькасці жыхароў краіны беларускую мову назвалі роднай 5 094 928 чалавек (54,1 %), сярод этнічных беларусаў – 61,2 %, сярод этнічных палякаў –

54,5 %. Аднак у паўсядзённым жыцці ў беларускім соцыуме пераважае руская мова, бо паводле перапісу 2019 г. 6 718 557 чалавек (71,4 % усяго насельніцтва краіны) заявілі, што дома гавораць па-руску, у тым ліку ў этнічных беларусаў гэтая доля складае 61,4 %; 2 447 764 чалавекі (26 % усяго насельніцтва краіны) заявілі, што мовай, на якой яны звычайна размаўляюць дома, з’яўляецца беларуская, сярод этнічных беларусаў гэтая доля складае 28,5 %; самая высокая доля тых, хто дома размаўляе па-беларуску, у этнічных палякаў – 46 % (гл. вышэй).

Мала чым адрозніваецца моўная сітуацыя ў межах навучальных устаноў. Напрыклад, за 2020 / 2021 вучэбны год ва ўстановах вышэйшай адукацыі налічвалася 254 400 студэнтаў, з іх на беларускай мове навучалася толькі 200 (0,08 %), на беларускай і рускай мовах – 96 990 (38,1 %), на рускай мове – 153 800 (60,5 %) студэнтаў. Сёння вырасла цэлае пакаленне маладых людзей, якім прасцей размаўляць па-руску, у іх адсутнічае матывацыя да вывучэння беларускай мовы як незапатрабаванай.

Нягледзячы на аднолькавы заканадаўчы статус беларускай і рускай моў, яны маюць неаднолькавае пашырэнне ў грамадстве (беларуская мова існуе дэ-юрэ, руская мова – дэ-факта). Пры гэтым рэальнае дзяржаўнае двухмоўе, як гэта і прадугледжана ў Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь, пры яго дэмакратычным разуменні азначае, што кожны грамадзянін краіны мае права карыстацца любой дзяржаўнай мовай. Якраз дзяржава павінна забяспечыць кожнаму грамадзяніну такую магчымасць. Гэта азначае, што кожны дзяржаўны службовец як прадстаўнік менавіта сваёй краіны павінен рэальна валодаць дзвюма мовамі. Толькі тады можна будзе запяспечыць канстытуцыйна гарантаванае грамадзянам права свабодна карыстацца любой дзяржаўнай мовай.

У ідэале ў краінах, дзе ўзаконены білінгвізм, кожны грамадзянін павінен свабодна размаўляць на абедзвюх дзяржаўных мовах. Аднак чалавек мае права выбару толькі пры ўмове, калі ён знаёмы з абодвума прадметамі свайго выбару. Робячы свой выбар па прынцыпе “я маю права, мне так лягчэй”, мы адкідаем тое, чаго не ведаем, а гэта проста незвычайна ў адносінах да іншай мовы. Адбылася пэўная падмена паняццяў: руская мова, псеўданацыянальная для беларусаў, пачала ўважацца за нацыянальную. Несвядомы выбар рускай мовы з прычыны слаблага валодання беларускай мовай прывёў не проста да парушэння вышэйадначанага прынцыпу, але і да фарміравання псеўданацыянальнай самасвядомасці. На думку навукоўцаў, менавіта альтэрнатыўнае двухмоўе прыводзіць да псіхічнай раскаардынаванасці і падваення асобы, неўраўнаважанасці і маргінальнасці.

Навукоўцы характарызуюць такое становішча як “посткаланіяльны сіндром”. Такім чынам, Гамлетава пытанне “быць ці не быць” – беларусам, Беларусі – да сёння застаецца адкрытым, а адказ на яго, вырашэнне праблемы залежыць ад кожнага з грамадзян.

У святле вышэйадначанага, беларуска-рускі білінгвізм не можа разглядацца ў сваім традыцыйным сэнсе. Класічна полілінгвальнасць ацэньваецца як з’ява станоўчая, паколькі з кожнай новай, засвоенай чалавекам мовай, яму адкрываецца цэлы адмысловы свет новых культурных традыцый, што ўзбагачае светапогляд, пашырае спазнанне і спрыяе дыялогу цывілізацый. Цудоўна сказаў пра гэта калісьці Ё. Гётэ: “Колькі моў ты ведаеш, столькі разоў ты чалавек”. Аднак, калі ў краіне ўзаконены дзве дзяржаўныя мовы, і адна з іх пераважае – у такой сітуацыі малаверагодна, што другая мова вытрымае канкурэнцыю. Зусім натуральным чынам моцны моўны код выцесніць больш слабы. Каб гэтага не адбылося, нам трэба добра памятаць, што беларуская мова з’яўляецца дзяржаўнай толькі ў Беларусі і толькі мы, беларусы, адказны за яе лёс.

1.3. Інтэрферэнцыя і яе віды. У сітуацыі білінгвізму ўзаемадзеянне моў прыводзіць да *інтэрферэнцыі* (ад лац. *inter* ‘паміж’ і *ferens* ‘які нясе, пераносіць’) – узаемапрацікнення элементаў адной моўнай сістэмы ў іншую. Мінімальныя лінгвістычныя адзінкі адхілення ад нормы адной мовы пад уплывам іншай называюцца *інтэрферэмамі*.

Узровень інтэрферэнцыі вар’іруецца ў залежнасці ад моўнага асяроддзя, адукацыі, прафесіі, узросту, нацыянальнай прыналежнасці. Пры гэтым чым больш генетычна блізкія дзве мовы, тым большая ступень інтэрферэнцыі. Гэта звязана з псіхалагічнымі прычынамі,

паколькі пры валоданні роднаснымі мовамі людзі менш усведамляюць іх адметнасці, чым пры валоданні мовамі, аддаленымі генетычна.

Адрозніваюць *беларуска-рускую* інтэрферэнцыю, калі пад уздзеяннем рускай мовы білінгв дапускае памылкі ў сваім беларускім маўленні, і *руско-беларускую*, калі беларуская мова ўплывае на характар рускага маўлення. Сёння відавочнае пашырэнне мае *беларуска-руская* інтэрферэнцыя. Гэта абумоўлена тым, што большасць насельніцтва нашай краіны аддае перавагу ў зносінах рускай мове, а ўзровень валодання беларускай (роднай) мовай няспынна зніжаецца. Як правіла, родная мова засвойваецца ўжо пры сфарміраванай у білінгва сістэме рускай мовы (для большасці дзяцей у Рэспубліцы Беларусь ва ўзросце ад 6 да 10 гадоў характэрны паслядоўны незбалансаваны білінгвізм з дамінаваннем рускай мовы), таму і адчуваецца пастаянны ўплыў з боку апошняй на беларускае маўленне. Руская мова, як дамінантная, адпраўная перадае другой (у нашым выпадку роднай, але не засвоенай з дзяцінства, а значыць, менш зручнай для камунікацыі) моўнай сістэме свае катэгорыі і формы. Таму спачатку білінгв думае па-руску, а ўжо потым перакладае выказванне на беларускую мову. Найлепшы варыянт – гэта выпадак, калі чалавек аднолькава чыста гаворыць на кожнай з моў. На жаль, гэта здараецца не так часта.

Беларуска-руская і *руско-беларуская інтэрферэнцыя* – з’ява распаўсюджаная і закранае ўсе сферы моўнай сістэмы. Вылучаюць наступныя віды інтэрферэнцыі: фанетычная, акцэнталагічная, словаўтваральная, лексічная, марфалагічная, сінтаксічная.

Фанетычная інтэрферэнцыя – гэта з’ява пранікнення спецыфічных фанетычных рыс з адной мовы ў іншую.

Руска-беларуская інтэрферэнцыя – наяўнасць у рускім маўленні двухмоўнага індывіда фанетычных рыс беларускай мовы, напрыклад: фрыкатыўны [ʏ], [ʏ'] на месцы выбухных [z], [z'], цвёрдыя (зацвярдзелыя) [p], [ч] на месцы мяккіх [p'], [ч'], свісцячыя [dз'], [ц'] на месцы [d'], [т'], афрыката [дж] на месцы [ж], спалучэнне гукаў [шч] на месцы [ш':]: *бла[ʏ]ада[p]у́, за[чэ́]м, па[чэ́]му́, к[рэ́]нас[ц]́, [dз'э́ц]́у, паса[dж]у́, [шч]а́стье.*

Беларуска-руская інтэрферэнцыя – наяўнасць у беларускай мове білінгва рускамоўных фанетычных рыс, напрыклад: мяккае вымаўленне гукаў [p'], [ч'] замест цвёрдых (зацвярдзелых) [p], [ч], гук [т'] замест [ц'], зычныя [л], [в], [ф] замест [ў]: *па[p'эч]кі, [ч'і]гўнка, [т]вэ́рды, сказа́[л], во[л]к, пра́[в]да, тра́[ф]ка.*

Кожная мова валодае спецыфічнымі гукавымі асаблівасцямі, сукупнасць якіх адрознівае яе ад іншых моў. Асобныя гукавыя рысы могуць супадаць у розных мовах, але ўсе разам, комплексна, фанетычныя асаблівасці кожнай мовы – гэта яе “візітоўка”, унікальны гукавы код.

Характэрнымі рысамі гукавога складу беларускай мовы з’яўляюцца наступныя:

– *аканне* – супадзенне ў ненаціскным становішчы галосных [o], [э] пасля цвёрдых зычных у гуку [a]: *ц[э́]ны – ц[a]на́, р[э́]чка – р[a]ка́, ст[o]г – ст[a]жкі́, в[о́]ды – в[a]да́; пасля мяккіх зычных такое супадзенне адбываецца толькі ў першым пераднаціскным складзе: с[в'э́]тлы – с[в'а́]тлейшы, [з'э́]млі – [з'а́]мля́, [в'о́]дры – [в'а́]дро́, [в'о́]ска – в[а́]сковы;*

– наяўнасць поўнагалосных спалучэнняў: *г[ало́]ўны, узнаг[аро́]да, ск[ара]чэ́нне, ст[аро́]нка* (параўн. рус.: *г[ла́]вный, наг[ра́]да, сок[ра]щэ́ние, ст[ра]ни́ца*);

– наяўнасць зацвярдзелых гукаў, якія не маюць адпаведных парных мяккіх: [ж], [ш], [дж], [ч], [p], [ц] (этымалагічны, які не паходзіць з мяккага [т']), [ў]: *[ж]ыццэ́, [ш]эсць, ура[dж]а́й, [ч]эк, [p]э́форма, [ц]ана́, да[ў]жні́к;*

– ужыванне ў большасці слоў фрыкатыўных гукаў [ʏ], [ʏ']: *уз[ʏ]о́рак, [ʏ]э́ты, ба[ʏ]а́ты, ска́р[ʏ]а, [ʏ]а́ндаль, [ʏ]ро́шы.* Выбухны [z] вымаўляецца толькі ў асобных запазычаных словах, у спалучэнні [зг] і на месцы [к] перад звонкімі зычнымі: *[z]а́нак, [z]у́зік, [z]о́нта, [z]а́за, [z]ва́лт, [z']і́рса́, ма[зг]і́, ва[з]а́л (вакзал), ру[з]а́к (рукзак), э[з]а́мен (экзамен), э[з]э́мпляр (экзэмпляр).* Вымаўляецца выбухны [z] таксама і на стыку слоў на месцы [к] перад звонкім зычным: *я[z] (як) ба́чыш, та[z] (так) было́;*

– наяўнасць прыстаўных галосных [a], [i] перад спалучэннем зычных, першы з якіх санорны [p], [м] ці [л]: *[a]ржа́ны, [i]мгла́, [i]льго́ты.* У моўнай плыні, калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны, прыстаўны галосны не развіваецца: *многа льгот;*

– наяўнасць прыстаўных зычных [в], [з]: [в]о́зера, [в]у́ліца, па[в]у́к, [з]э́ты;

– мяккія [дз’], [ц’], што паходзяць з [д], [т] (дзеканне і цеканне): *пасá[д]а* – на *пасá[дз’]е*, *свабó[д]а* – на *свабó[дз’]е*, *бюджэ[т]* – у *бюджэ[ц’]е*, *мэ[т]а* – на *мэ[ц’]е*;

– наяўнасць гука [ў], які можа вымаўляцца на месцы этымалагічнага [в] у становішчы пасля галоснага перад зычным ці пасля галоснага ў канцы слова (*сня[в]а́ць* – *сне[ў]*, *гала[в]а́* – *галó[ў]ка* – *галó[ў]*), а таксама на месцы этымалагічнага [л] пасля галоснага ў канцы дзеясловаў прошлага часу мужчынскага роду адзіночнага ліку (*сказа́[л]а* – *сказа́[ў]*, *купі́[л]а* – *купі́[ў]*) і ў сярэдзіне некаторых слоў: *пó[ў]ны*, *шо[ў]к*;

– наяўнасць падоўжаных зычных (акрамя губных і зычнага [р]): *узбярэ́[ж:]а*, *су́[ч:]а*, *заці́[ш:]а*, *палó[з’:]е*, *кало́[с’:]е*, *стаго́[дз’:]е* (*стагоддзе*), *вэ́[ц’:]е*, *ра[л’:]я́*, *насé[н’:]е*.

Акцэнталагічная інтэрферэнцыя – зблытванне двухмоўным індывідам месца пастаноўкі націску ў сугучных словах беларускай і рускай моў, напрыклад: *краніва́* – *крані́ва*, *спі́на* – *спина́*, *кі́шка* – *кишка́*, *тарты́* – *торты́*, *не́сці* – *нести́*, *бра́ла* – *брала́*, *адзіна́ццаць* – *о́диннадцать́*, *за бо́рт* – *за́ борт*.

Словаўтваральная інтэрферэнцыя – ужыванне білінгвам слоў, у якіх назіраецца несупадзенне словаўтваральных сродкаў, напрыклад, у рускім маўленні такімі інтэрферэмамі з’яўляюцца *безлюдность* (рус. *безлюдие*), *атлетичный* (рус. *атлетический*), *вишняк* (рус. *вишневик*), *по-человечьи* (рус. *по-человечески*); ці, напрыклад, у беларускім маўленні – *сумніцельны* (бел. *сумніўны*), *кантраліраваць* (бел. *кантраляваць*), *вымакшы* (бел. *вымаклы*), *ахрышы* (бел. *ахрыплы*).

Лексічная інтэрферэнцыя – змешванне двухмоўным індывідам лексічных і семантычных рэсурсаў беларускай і рускай моў. Напрыклад, ужыванне ў беларусім маўленні слоў, якія толькі фармальна перадаюцца сродкамі нашай мовы, а па змесце не адпавядаюць яе сутнасці: *абарудаванне* – замест *абсталяванне*, *таргоўля* – замест *гандаль*, *страна* – замест *краіна*, *рыскаваць* – замест *рызыкаваць*, *інтарэсны* – замест *цікавы*. На ўзроўні лексікі выразна праўляюцца непадобнасць, нацыянальная спецыфіка мовы.

У блізкароднасных мовах часта не супадае семантычнае напаўненне знешне падобных слоў (міжмоўная аманімія): бел. *плот* ‘агароджа’ – рус. *плот* ‘звязанае бярэна для сплаву па вадзе’, бел. *нядзеля* ‘сёмы дзень тыдня, агульны дзень адпачынку’ – рус. *неделя* ‘адзінка вылічэння часу, роўная сямі дням, ад панядзелка да нядзелі ўключна’, бел. *склон* ‘граматычная катэгорыя’ – рус. *склон* ‘нахілены ўчастак паверхні’, бел. *маніць* ‘хлусіць’ – рус. *манить* ‘вабіць, прыцягваць да сябе’.

Пад уплывам слоўнага атачэння па-рознаму паводзяць сябе суадносныя на першы погляд рады слоў. Напрыклад, рус. *открыть глаза* – *открыть дверь* – *открыть магазин* – *открыть книгу* ў беларускай мове перадаецца чатырма рознымі дзеясловамі-адпаведнікамі: *расплюшчыць вочы* – *адчыніць дзверы* – *адкрыць магазін* – *разгарнуць кнігу*. Параўн. таксама: у рускай мове адно слова *любить* (*любовь*) перадае ўсю шматбаковасць гэтага пачуцця, а ў беларускай мове ўжываюцца два розныя словы – *любіць* (*любоў*) і *кахаць* (*каханне*). Калі *любіць* (*любоў*) спалучаецца з рознымі словамі (*любіць жыццё*, *родны край*, *мову*, *сяброў*, *працу*, *тэатр*, *чытаць*, *лета* і інш.), то праз слова *кахаць* (*каханне*) перадаецца толькі ‘вялікае сардэчнае пачуццё да асобы іншага полу’ – *кахаць дзяўчыну*, *жанчыну*, *нявесту*, *хлопца* і інш.

Стварэнне і ўспрыманне рускамоўнага тэксту беларусамі мае таксама адмысловы псіхалагічны фон – асаблівую сістэму каштоўнасцей і асацыяцый, якія адлюстроўваюць не агульнаўсходнеславянскі, а “свой”, нацыянальна адметны малюнак свету. У рускае маўленне беларусаў трапляюць словы і выразы, якіх няма ў рускай мове: *полная жменя* (*горсть*), *наклеить цетлик* (*расписку*, *квитанцию*), *не сёрбай* (*не хлебай*), *мне мулко* (*жэстко*) *спать*, *ни в коем разе* (*ни в коем случае*), *сюдой и тудой* (*сюда и туда*).

Марфалагічная і інтэрферэнцыя – зблытванне білінгвам граматычнага афармлення слоў у беларускай і рускай мовах. Напрыклад, няправільнае ўжыванне родавых форм назоўніка: бел. *медаль* (м. р.) – рус. *медаль* (ж. р.), бел. *стэп* (м. р.) – рус. *степь* (ж. р.), бел. *гусь* (ж. р.) – рус. *гусь* (м. р.), бел. *сабака* (м. р.) – рус. *собака* (ж. р.), бел. *шынель* (м. р.) – рус. *шинель* (ж. р.), бел. *насыт* (м. р.) – рус. *насыть* (ж. р.). Трэба ўлічваць таксама і адрозненні ў форме

ліку гэтай часціны мовы: бел. *чарніла* (адз. л.) – рус. *чернила* (мн. л.), бел. *паводзіны* (мн. л.) – рус. *поведение* (адз. л.), бел. *каноплі* (мн. л.) – рус. *конопля* (адз. л.), бел. *грудзі* (мн. л.) – рус. *грудь* і *груді* (адз. л. і мн. л.), бел. *чарніцы* (мн. л., адз. л.: *чарніца* ‘адна ягада’) – рус. *черника* (адз. л.), бел. *крупы* (мн. л.) – рус. *крупá* і *крупы* (адз. л. і мн. л.) і інш.

Сінтаксічная інтэрферэнцыя – зблытванне двухмоўным індывідам пабудовы словазлучэнняў і сказаў у беларускай і рускай мовах. Нярэдка пад уплывам рускай мовы білінгв няправільна ўжывае сінтаксічныя канструкцыі па-беларуску, напрыклад: *дзякаваць сына* замест *дзякаваць сыну* (рус. *благодарить сына*), *хварэць ангінай* замест *хварэць на ангіну* (рус. *болеть ангиной*), *пайсці за грыбамі* замест *пайсці ў грыбы* (рус. *пойти за грибами*) і г. д. Разам з гэтым пры карыстанні рускай мовай білінгв уводзіць у яе сінтаксічныя канструкцыі беларускай мовы, напрыклад, *дочкина сумка* замест *сумка дачери* (бел. *даччына сумка*), *сынов костюм* замест *костюм сына* (бел. *сынаў касцюм*), *смеяцца с него* замест *смеяцца над ним* (бел. *смяцца з яго*) і г. д.

Інтэрферэнцыя вядзе да **канвергенцыі** (ад лац. *convergentio* ‘збліжэнне’) – збліжэнне моў, якія кантактуюць, у выніку запазычвання тых ці іншых элементаў (супрацьлеглы тэрмін – *дывергенцыя*, ад лац. *divergentio* ‘разыходжанне’).

Інтэрферэмы не ўплываюць на працэс разумення выказвання, што можа выклікаць ілюзію нязначнасці праблемы. Насамрэч праблема інтэрферэнцыі ва ўмовах дзяржаўнага білінгвізму надзвычай актуальная. Ад яе канструктыўнага вырашэння залежыць не толькі правільнасць і чысціня вуснага і пісьмовага маўлення, але і сам факт захавання і існавання беларускай мовы, а ў выніку – і беларусаў як этнасу.

Такім чынам, становішча мовы ў грамадстве з’яўляецца ідэнтыфікатарам культуры соцыуму і вызначае тэндэнцыю развіцця нацыі ў сучаснай сацыякультурнай прасторы. Высокі ўзровень вербальнай культуры абагульняе культуру нацыі і ў значнай ступені ахоўвае яе ад культурнага рабства. **Родная мова** з’яўляецца найважнейшым сродкам перадачы сістэмы каштоўнасцей і культурнага самавыяўлення, вырашальным фактарам самаідэнтыфікацыі. А страта ідэнтычнасці – занадта дарагая і неапраўданая цана¹.

Калі маўленчую інтэрферэнцыю яшчэ можна ўмясціць у адносна ўпарадкаваныя рамкі наяўных адхіленняў, то ступень уздзеяння рускай мовы на беларускае маўленне пры такой з’яве, як трасянка, немагчыма ні з чым супаставіць і сістэматызаваць.

Трасянка – нетыповая для большасці развітых нацыянальных моў з’ява, своеасаблівы моўны гібрыд, разнавіднасць змешанага, пераважна вуснага беларуска-рускага маўлення, што ўзнікла “шляхам механічнага змяшэння ў розных прапорцыях элементаў матэрыі і формы... дзвюх моў – рускай і беларускай” (Г. А. Цыхун). Дакладны статус “трасянку” ў агульнай сістэме беларускай нацыянальнай мовы на сённяшні дзень навукоўцамі не вызначаны. Аднак гэты феномен сучаснай беларускай моўнай рэчаіснасці апошнія дзесяцігоддзі ў самых розных аспектах актыўна даследуецца айчыннымі і замежнымі навукоўцамі (Г. Генчэль, С. М. Запрудскі, М. Р. Прыгодзіч, Г. А. Цыхун і інш.).

Само слова *трасянка* – гэта лінгвістычная метафара, бо трасянка літаральна азначае ‘сумесь сена з саломай для кармлення жывёлы, якая па якасці значна саступае сену’ (параўн. з выразам *трэсці трасянку* ‘перамешваючы, рыхтаваць што-небудзь’). Сэнс “недабраякасная сумесь” і быў перанесены ў моўную сферу.

Своасабліваць трасянку ў тым, што тут (у адрозненне ад інтэрферэнцыі) адсутнічае маўленчы узус (ад лац. *usus* ‘звычай, ужыванне’). Яе складаюць мноства стыхійна і па-рознаму русіфікаваных індывідуальных варыянтаў беларускага маўлення. Лічыцца, што “трасянка” – наступствы камунікацыі пераважна беларускамоўнага вясковага насельніцтва з рускамоўным горадам. Таму можна пачуць маўленне з элементамі беларускай, рускай літаратурных моў і мясцовых гаворак (дыялектаў).

¹ Паводле звестак ЮНЕСКА, з наяўных у свеце каля 6 тыс. жывых моў палова знаходзіцца на мяжы знікнення. На 96 % моў размаўляе толькі 4 % насельніцтва Зямлі: 80 % афрыканскіх моў не маюць пісьмовай формы. Штогод вымірае каля дзясятка моў.

Трасянка – гэта анарматыўны, непрадказальны і заганны маўленчы варыянт, які ўяўляе пагрозу найперш для далейшага лёсу беларускай літаратурнай мовы. Таму нельга дапусціць, каб трасянка ўспрымалася грамадствам як натуральны элемент маўленчай камунікацыі, а тым больш ледзь не ў якасці новай аўтаномнай мовы ў гарадскім і вясковым асяроддзі.

Такім чынам, толькі моўная практыка, арыентаваная на нормы, можа спрыяць павышэнню ўзроўню валодання беларускай мовай, выпраўленню маўленчых хібаў. Вялікую ролю ў гэтым адыгрывае такое моўнае асяроддзе, дзе прытрымліваюцца правільнага беларускага маўлення.

2. Беларуская нацыянальная мова і формы яе існавання.

Беларуская нацыянальная мова – мова вусных і пісьмовых зносін беларускага народа, адна з істотных яго прыкмет.

Нацыянальная мова фарміруецца ў перыяд пераўтварэння народнасці ў нацыю, паколькі нацыя як гістарычная супольнасць акрамя агульнасці тэрыторыі, эканамічнага жыцця і асаблівасцей псіхічнага складу характарызуецца найперш агульнасцю мовы. Складванне мовы беларускага народа супадае з перыядам т. зв. славянскага адраджэння, калі адбывалася інтэнсіўнае фарміраванне славянскіх нацый і новых славянскіх літаратурных моў (XIX ст.). Аднак ў параўнанні з іншымі славянскімі мовамі беларуская літаратурная мова мае і шэраг істотных адметнасцей у сваім развіцці. Па-першае, нацыянальны (больш чым двухсотгадовы) уціск замарудзіў фарміраванне нацыянальнай мовы беларусаў, у тым ліку і яе вышэйшай формы – літаратурнай мовы. Таму беларуская літаратурная мова адна з самых маладых сярод славянскіх моў. Яе фарміраванне, як мы ўжо адзначалі, прыходзіцца на першую палову XIX – пачатак XX ст. Па-другое, у адрозненне ад большасці ранніх літаратурных моў, што складваліся на аснове папярэдніх кніжных традыцый і паступова збліжаліся з народнымі гаворкамі, засвойваючы з іх толькі асобныя неабходныя моўныя рысы, новая беларуская літаратурная мова фарміравалася пераважна на народна-гутарковай аснове і амаль страціла непасрэдныя сувязі са старабеларускай пісьменнасцю.

Генетычна сучасная літаратурная мова грунтуецца на гаворках цэнтральнай часткі Беларусі, але ў працэсе развіцця яна сінтэзавала найбольш характэрныя для большасці беларускіх гаворак рысы і таму не супадае цалкам з якім-небудзь тэрытарыяльным дыялектам, г. зн. мае *наддыялектны* характар.

Як іншыя развітыя нацыянальныя мовы нацыянальная беларуская мова функцыянуе ў некалькіх формах, асноўнымі з якіх выступаюць: літаратурная мова, тэрытарыяльныя дыялекты; сацыялекты (жаргоны).

Пад тэрмінам *літаратурная мова* ў сучасным мовазнаўстве разумеюць адну з формаў існавання нацыянальнай мовы – найвышэйшую форму выяўлення нацыянальнай свядомасці і нацыянальнай культуры, што ўспрымаецца носьбітамі мовы як правільная, узорная, унармаваная мова.

Літаратурная мова – гістарычна сфарміраваная сістэма агульнаўжывальных моўных элементаў, маўленчых сродкаў, што прайшлі працяглую культурную апрацоўку ў пісьмовых і вусных тэкстах аўтарытэтных майстроў слова, у зносінах носьбітаў нацыянальнай мовы.

У літаратурнай мове сканцэнтраваны такія моўныя сродкі, якія дазваляюць больш дакладна, выразна і дыферэнцыравана называць складаны свет ідэй, уяўленняў, пачуццяў яе носьбітаў, усю шматстайнасць прадметаў, паняццяў і з’яў навакольнай рэчаіснасці. Асноўнае прызначэнне літаратурнай мовы – забяспечваць зносіны людзей, што размаўляюць на гэтай мове, ва ўсіх сферах грамадскай дзейнасці.

Аднак варта строга размяжоўваць паняцці *літаратурная мова* і *мова (мастацкай) літаратуры*:

Літаратурная мова	Мова (мастацкай) літаратуры
кампанент нацыянальнай мовы, які найбольш прыдатны для камунікацыі ў большасці сацыяльных сфер (навуцы, адукацыі, дыпламатыі, юрыспрудэнцыі), у службовых і паўсядзённых зносінах адукаваных і выхаваных людзей	кампанент літаратурнай мовы, які шырока выкарыстоўвае элементы іншых формаў нацыянальнай мовы – тэрытарыяльных і сацыяльных дыялектаў, прастамоўя, індывідуальнай словатворчасці пісьменніка і інш.

Літаратурная мова – катэгорыя *гістарычная*. Яна фарміруецца на пэўным этапе сацыяльна-эканамічнага і культурнага развіцця этнасу, калі ў грамадстве ўзнікае ўсведамленне пра неабходнасць у больш дасканалым, чым тэрытарыяльныя дыялекты, агульнаразумелым сродку зносін ва ўсіх сферах грамадскага жыцця і дзейнасці. Гістарычнасць літаратурнай мовы выяўляецца:

- у паступовай зменлівасці нормаў;
- фарміраванні функцыянальных стыляў мовы, стылістычнай дыферэнцыяцыі сродкаў выражэння, павелічэнні лексіка-фразеалагічнага фонду мовы, фарміраванні тэрміналогіі;
- развіцці пісьменнасці, назапашванні разнажанравых пісьмовых помнікаў (тэкстаў);
- стварэнні заканадаўча-прававых актаў, накіраваных на ахову літаратурнай мовы як агульнанацыянальнай духоўнай каштоўнасці.

Літаратурная мова валодае шэрагам *уласцівасцей*, што істотна адрозніваюць яе ад іншых формаў нацыянальнай мовы:

- літаратурная мова існуе ў вуснай і пісьмовай формах у адрозненне, напрыклад, ад тэрытарыяльных і сацыяльных дыялектаў, якія прадстаўлены пераважна вуснай формай (хоць на некаторых з іх нярэдка ствараюцца мастацкія творы і друкуюцца перыядычныя выданні);

- літаратурная мова кадыфікаваная (ад лац. *cōdex* ‘кніга’ і *facere* ‘рабіць’) моўная падсістэма, якой уласцівы адзіныя, абавязковыя для ўсіх носьбітаў больш-менш устойлівыя нормы; моўныя нормы мэтанакіравана ўдасканальваюцца і фіксуюцца ў граматыках і нарматыўных слоўніках;

- літаратурная мова – поліфункцыянальная падсістэма, прыдатная для выкарыстання ў разнастайных сферах чалавечай дзейнасці;

- літаратурная мова – функцыянальна дыферэнцыраваная падсістэма мовы, якая ў залежнасці ад сферы выкарыстання і ўскладзеных на яе функцый падзяляецца на разнавіднасці (кніжную і размоўную) і функцыянальныя стылі (навуковы, афіцыйна-справавы, публіцыстычны і інш.);

- літаратурная мова – сацыяльна прэстыжная; як адзін з найважнейшых кампанентаў культуры яна ўяўляе сабой такую камунікатыўную разнавіднасць нацыянальнай мовы, на якую арыентуюцца ўсе, хто ёю карыстаецца, незалежна ад ступені валодання літаратурнай формай;

- літаратурнай мове ўласціва пэўная варыянтнасць, якая мае стылістычныя і сэнсавыя адценні;

- літаратурная мова характарызуецца стабільнасцю, без чаго нельга было б абменьвацца культурнымі каштоўнасцямі паміж пакаленнямі носьбітаў гэтай мовы; стабільнасць забяспечваецца падтрыманнем стылявых традыцый і захаваннем кадыфікаваных нормаў, што рэгуляюць сінхранічнае існаванне і развіццё мовы.

Для вызначэння нацыянальнай спецыфікі літаратурнай мовы прыняццёвую ролю адыгрываюць сацыяльныя ўмовы яе існавання, або *моўная сітуацыя*, у якой узнікае, развіваецца і функцыянуе літаратурная мова.

Моўная сітуацыя кардынальна ўплывае на фарміраванне і выкарыстанне ў маўленчай дзейнасці сістэмы стыляў, на актуалізацыю эвалюцыйных змен у галіне лексікі, лексічнай семантыкі, фразеалогіі, словаўтварэння, арфаэпіі, часткова ў сінтаксісе і інш.

На сучасным этапе на беларускай літаратурнай мове выдаецца разнастайная мастацкая літаратура, друкуюцца вынікі навуковых даследаванняў, працуюць радыё, тэлебачанне, тэатры, ствараюцца мастацкія фільмы і г. д.

Дыялектная форма існавання нацыянальнай мовы (*дыялектная мова*) – разам узятыя мясцовыя тэрытарыяльныя разнавіднасці нацыянальнай мовы.

Беларуская дыялектная мова складаецца з шэрагу тэрытарыяльных гаворак, што сфарміраваліся, верагодна, у раннеславянскі перыяд і адрозніваюцца паміж сабою некаторымі рэгіянальнымі асаблівасцямі.

Паводле падабенства мясцовыя гаворкі аб’ядноўваюцца ў групы, дыялекты і дыялектныя зоны. Згодна з адзінствам паходжання ад агульнай старажытнай асновы вылучаюць *паўночна-*

ўсходні (полацкая, віцебская і ўсходнемагілёўская групы гаворак) і паўднёва-заходні (гродзенска-баранавіцкая, слуцкая і мазырская групы гаворак), таксама дзве пазадыялектныя групы гаворак – сярэднебеларускія гаворкі і заходнепалескія гаворкі (брэсцка-пінскія, загародскія) (гл. вышэй).

Дыялектная і літаратурная мовы знаходзяцца ў цесным узаемадзеянні і вызначаюцца адзінствам асноўных сваіх асаблівасцей:

- аканнем, яканнем;
- дзеканнем, цеканнем;
- зацвярдзеннем шыпячых, губных і [p];
- фрыкатыўным гукам [ɣ] і інш.

Такое адзінства абумоўлена паходжаннем дыялектнай і літаратурнай моў ад агульнай старажытнай асновы. Разам з тым паміж імі існуюць і істотныя адрозненні:

Літаратурная мова	Дыялектная мова
адзіная на ўсёй тэрыторыі пашырэння мовы нацыі для ўсіх яе носьбітаў	тэрытарыяльна неаднастайная
выступае ў дзвюх формах – вуснай і пісьмовай	існуе пераважна ў вуснай форме, хоць дастаткова прыкладаў яе пісьмовага выкарыстання: <ul style="list-style-type: none"> • рукапісны варыянт “Пінскай шляхты” В. Дуніна-Марцінкевіча на гаворцы жыхароў наваколляў г. Пінска; • выданне на заходнепалескай гаворцы бюлетэня “Балесы Полісся” і газеты “Збудінне” ў канцы 1980-х гг.; • публікацыя перакладу Новага Запавету (2010, 2019), вершаў (2012) і аповесці (2013) Ф. Д. Клімчука на драгічынскай гаворцы і інш.
адносна стабільная, змены некаторых ажыццяўляюцца рэдка	характарызуецца большай унутрысістэмнай зменлівасцю, што абумоўлена ўплывам розных лінгвістычных і экстралінгвістычных фактараў
абслугоўвае ўсе патрэбы ў сферы культурнага жыцця і грамадскай дзейнасці народа	сфера выкарыстання – пераважна побытавая, ёй карыстаюцца ў сям’і, зносінах з аднавяскоўцамі, промыславых занятках, пры выкананні традыцыйных абрадаў і ў фальклорных творах

Дыялектная мова, як і літаратурная, існуе, рэалізуецца і вывучаецца ў маўленні. У штодзённых зносінах людзі выкарыстоўваюць моўныя сродкі індывідуальна ў залежнасці ад канкрэтных абставін і мэты выказвання. У працэсе маўлення выбіраюцца пэўныя словы і паслядоўнасць іх размяшчэння.

У XIX – пачатку XX ст. дыялектная мова стала асновай сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Для апошніх дзесяцігоддзяў XX – першай чвэрці XXI ст. характэрныя працэсы актыўнага ўздзеяння рускай літаратурнай мовы на беларускую дыялектную мову, у сувязі з чым знікаюць некаторыя істотныя асаблівасці мясцовых гаворак.

Сацыяльны дыялект (сацыялект) – адна з формаў (разнавіднасцеў) існавання беларускай нацыянальнай мовы, што выступае ў якасці сродку зносінаў у асобных сацыяльных групах і ўзроставых калектывах. Да сацыялектаў звычайна адносяць жаргоны і арго.

Жаргон – разнавіднасць мовы (маўлення), якой карыстаюцца групы ці калектывы людзей, аб’яднаных агульнасцю прафесійных заняткаў, сацыяльнага становішча, інтарэсаў, звычак і інш. Звычайна ў сістэме беларускай нацыянальнай мовы вылучаюцца наступныя жаргоны:

1) прафесійны, у склад якога ў сваю чаргу ўваходзяць:

а) традыцыйны або рамесна-прамысловы (кавалёў, цесляроў, бондараў, ганчароў, плытнікаў, бортнікаў, паляўнічых, рыбаловаў і інш.);

б) уласна прафесійны ці спецыяльны (кіроўцаў, акцёраў, музыкантаў, журналістаў, вайскоўцаў, юрыстаў, медыкаў, прадпрымальнікаў і інш.);

2) узроставы жаргон (школьнікаў або вучняў, моладзі, студэнтаў і інш.);

3) камп’ютарны жаргон (спецыялістаў у галіне камп’ютарных тэхналогій, блогінг, месенджар-камунікацыі, сацыяльныя сеткі і інш.).

Гаворачы пра беларускую мову ў інтэрнэце, адзначым, што мы стаім перад чымсьці новым: адмысловы канал перадачы інфармацыі з зусім новым – вербальна-візуальным – кодам, новай лексікай са шматлікімі англіцызмамі, “мінімальнай” граматыкай, спантанна-хаатычна-імпульсіўна-экспрэсіўным сінтаксісам, набліжаным да фармату вуснага маўлення (С. А. Важнік).

Арго – разнавіднасць жаргону, якую звычайна звязваюць з тайнай, умоўнай мовай дэкласаваных элементаў грамадства (злодзеяў, махляроў, ашуканцаў, спекулянтаў, шулераў, брадзяг і інш.). Арго ствараецца і функцыянуе ў закрытых прафесійных і крымінальных груп людзей, якія спецыяльна засакрэчваюць сваю мову.

Разам з тэрмінамі жаргон і арго часта выкарыстоўваецца тэрмін слэнг. **Слэнг** (англ. *slang*) – разнавіднасць мовы, якая выступае ў якасці сродку зносін людзей пэўных прафесій і інтарэсаў, сацыяльных праслоек, маргінальных груп, а таксама нефармальнай моладзі, камп’ютарных карыстальнікаў і інш. У адрозненне ад жаргону і арго, слэнгавая лексіка прысутнічае ў маўленні прадстаўнікоў розных прафесійных, сацыяльных і ўзроставых груп, якой яны карыстаюцца з пэўнай камунікатыўнай мэтай па той прычыне, што яна стала агульнаразумелай (гл. вышэй).

Важнай і нетыповай адметнасцю развіцця беларускай нацыянальнай мовы ў другой палове ХХ – першай чвэрці ХХІ ст., неўласцівай большасці развітых нацыянальных моў, з’яўляецца фарміраванне і шырокае распаўсюджанне такой яе формы, як **тарашкевіца**.

Некаторыя навукоўцы схільныя лічыць “тарашкевіцу” другім, паралельным варыянтам беларускай літаратурнай мовы, што “развіўся і аўтаномна функцыянаваў на працягу другой паловы ХХ ст. паралельна з сучасным літаратурным стандартам у асяроддзі беларускамоўнай дыяспары” (А. А. Лукашанец). Дадзеная разнавіднасць літаратурнай мовы ў сваёй аснове мае:

– пісьмовую традыцыю 1920-х гг. (арыентацыя на правапіс, выкладзены ў “Беларускай граматыцы для школ” Б. А. Тарашкевіча з пэўнымі змяненнямі);

– пісьмова-вусную практыку яе выкарыстання беларускамоўнымі эмігрантамі.

Гэты паралельны варыянт беларускай літаратурнай мовы адрозніваецца ад афіцыйнага, заканадаўча зацверджанага, шэрагам фанетычных, марфалагічных, сінтаксічных, словаўтваральных і арфаграфічных асаблівасцей. Ён актыўна пашырыў вусную і пісьмовую сферы выкарыстання на тэрыторыі Беларусі і ўспрымаецца многімі яго карыстальнікамі як альтэрнатыўны сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Сёння “тарашкевіца” займае пэўнае месца як у сістэме нацыянальнай мовы, так і ў камунікатыўнай прасторы сучаснага беларускага грамадства. З пункту гледжання нарматыўнасці і функцыянавання (наяўнасць пісьмовай і вуснай разнавіднасцей, а таксама наяўнасць значнага пласта пісьмовых тэкстаў, у тым ліку і сучасных) “тарашкевіцу” можна разглядаць як паралельны варыянт беларускай літаратурна-пісьмовай мовы (А. А. Лукашанец)

Некаторыя асаблівасці станаўлення і функцыянавання беларускай нацыянальнай мовы ў розных сферах жыццядзейнасці беларусаў абумовілі адсутнасць у ёй пэўных пластоў **прастамоўя** (характэрнага, напрыклад, для сучаснай рускай літаратурнай мовы). Тым не менш сучасная беларуская мова мае некаторую колькасць прастамоўных лексічных і фразеалагічных адзінак, што дазваляе асобным навукоўцам сцвярджаць пра наяўнасць гэтай формы ў складзе і беларускай нацыянальнай мовы (А. А. Лукашанец).

3. Сістэма нормаў беларускай літаратурнай мовы. Варыянтнасць.

Нормы – прынятыя ў грамадска-моўнай практыцы адзіныя і абавязковыя для ўсіх носьбітаў мовы правілы вымаўлення, напісання, словаўжывання, выкарыстання традыцыйна сфарміраваных граматычных, стылістычных і іншых моўных сродкаў. Норма – адна з істотных уласцівасцей літаратурнай мовы, што забяспечвае яе паўнацэннае функцыянаванне. Норма абавязкова захоўвае маўленчыя традыцыі і цалкам задавальняе паўсядзённыя патрэбы грамадства.

Паняцце нормы літаратурнай мовы распаўсюджваецца на ўсе яе ўзроўні. У адпаведнасці з гэтым вылучаюць, напрыклад:

– **арфаэпічныя нормы** – дакладнае вымаўленне гукаў і іх спалучэнняў у вусным маўленні: напрыклад, нарматыўным з’яўляецца: вымаўленне фрыкатыўнага гука [ɣ] у спрадвечна беларускіх словах: [ɣ]алава́, ба[ɣ]а́ты, [ɣ]нуць; вымаўленне выбухнога [ɣ] у некаторых запазычаных словах, у спалучэнні [ɣɣ] і на месцы [к] перад звонкімі зычнымі і інш.: [ɣ]а́нак, ма[ɣɣ]і́, э[ɣ]а́мен (экзамен); цвёрдае вымаўленне шыпячых [ж], [ш], [ч], [дж], а таксама [ц] (які не паходзіць з этымалагічнага [т]) і [р]: [ж]а́ніх, [ш]а́птаць, [ч]а́сно́к, ме́не[дж]а́р, а́п[ц]ы́ён, [р]а́мяство́; аглушэнне звонкіх зычных перад глухіміў сярэдзіне слова і ў канцавым становішчы: лы́[ш]ка, блі́[с]ка, ага́р[т], [ду́п] і інш.;

– **акцэнталагічныя нормы** – правільная пастаноўка націску ў словах: *спіна*, а не *спіна́*, *мы́сленне*, а не *мыслэ́нне*, *цяжа́р*, а не *ця́жар*, *выпа́дак*, а не *выпа́дак* і інш.;

– **арфаграфічныя нормы** – аднастайная перадача вуснага маўлення на пісьме: напісанне прыставак *з-*, *уз-*, *раз-*, *без-* (*бяз-*), *цераз-* перад звонкімі зычнымі з літарай *з*, а перад глухімі – з літарай *с*: *зрабіць*, *бездакорны*, *ускласці*, *бясшумны*; напісанне прыставак *ад-*, *над-*, *пад-*, *перад-*, *аб-* нязменна перад звонкімі і перад глухімі зычнымі: *адрэзаць*, *адкапаць*, *перадсвяточны*, *перадвыбарчы*, *абгаварыць*, *абхадзіць*; напісанне звонкіх зычных у сярэдзіне слова перад глухімі і ў канцавым становішчы: *градка*, *адказ*, *моладзь*, *мядзведзь* і інш.;

– **марфалагічныя нормы** – правілы словазмянення: ужыванне лічэбнікаў *два* (*дзве*), *абодва* (*абедзве*), *тры*, *чатыры* ў творным склоне адзіночнага ліку з канчаткам *-ума* (*-юма*), *-ыма*, *-ма*: *двума*, *дзвюма*, *абодвума*, *абедзвюма*, *трыма*, *чатырма*; напісанне суфікса *-іва-* (*-ыва-*) у дзеясловах тады, калі форма 1-й асобы адз. л. канчаецца на *-ваю* і перад *-ва* ёсць спалучэнне зычных з апошнімі *л*, *н*, *р*: *падкрэсліваю* – *падкрэсліваць*, *запэўніваю* – *запэўніваць*, *адыгрываю* – *адыгрываць*; калі ж перад *-ваю* няма такога спалучэння зычных, то пішацца суфікс *-ва-*: *выбельваю* – *выбельваць*, *выменьваю* – *выменьваць* і інш.;

– **сінтаксічныя нормы** – правілы пабудовы граматычных канструкцый: пры дзеясловах *смяяцца*, *жартаваць* і іншых ужываецца назоўнік ці займеннік з прыназоўнікам *з*: *смяяцца з яго*, *жартаваць з дзяцей*; пры дзеясловах *дзякаваць*, *дараваць*, *прабачыць* назоўнік ці займеннік ставіцца ў давальным склоне: *даруйце мне*, *прабачце сяброўцы* і інш.;

– **лексічныя нормы** – правільнае ўжыванне слова: *адчыніць акно*, але: *адкрыць (пачаць) сход*; у літаратурнай мове немэтазгодна ўжываць вузкадыялектную (*каплун* ‘цура’, *жудзэль* ‘парасё’) або прастамоўную (*траплó* ‘балбатун’, *швэ́ндацца* ‘хадзіць’ і інш.) лексіку і інш. (больш падрабязна пра літаратурныя нормы гл. тэму “Культура прафесійнага маўлення”).

З аднаго боку, нормы характарызуюцца стабільнасцю (змяненню яны падлягаюць не часта, бо на тое няма аб’ектыўных прычын), а з другога – дынамізмам, рухомасцю. Змене літаратурнай нормы папярэднічае перыяд яе варыянтнасці ў мове. Спачатку ў жывым маўленні з’яўляюцца некалькі раўназначных варыянтаў, якія некаторы час існуюць паралельна, пасля адзін з іх уведзіцца ў літаратурную мову і замацоўваецца там.

Пры гэтым новы варыянт нормы часам можа нават выцесніць з ужытку той, які раней лічыўся адзіна нарматыўным. Так, напрыклад, адбылося са словам *ма́ркетынг* (ад англ. *market* ‘рынак’) – ‘арганізацыя вытворчасці і збыту прадукцыі згодна з запатрабаваннямі рынку на тавары’. І пэўны час яно ўспрымалася ў нашай мове як новае (неасвоенае) і выкарыстоўвалася з двума варыянтамі націску – па першым (як у мове арыгіналу) і на другім складзе (гутарковае вымаўленне). Зараз у беларускай мове замацавалася форма з націскам на другім складзе – *ма́ркетынг*.

Варыянтнасць з’ява, пашыраная і заканамерная ў розных мовах, але ў кожнай мове яна мае сваю адметнасць. Норма ў беларускай мове менш жорсткая і “закасячэнная”, чым, напрыклад, у рускай, бо наша мова фарміравалася на прынцыпова іншай аснове. Таму яна больш адкрытая да пранікнення дыялектных, гутарковых і іншых элементаў. Варыянтнасць (дублетнасць) прасочваецца на ўсіх моўных узроўнях:

– ф а н е т ы ч н ы я варыянты: *істу́жка* – *стужка*, *арабі́на* – *рабіна*, *атэ́ль* – *гатэ́ль*;

– а к ц э н т а л а г і ч н ы я варыянты: *галле́* – *го́лле*, *насланне́* – *насла́нне*, *ра́ніцай* – *ра́ніцо́й*, *наво́кал* – *навако́л*, *шаўко́вы* – *шоўкавы*, *нараўне́* – *наро́ўні*, *дасу́ха* – *до́суха*;

– слова ўтваральныя варыянты: *берастовы – берасцяны, напамін – напамінак, мудрыць – мудраваць, рэкламіст – рэкламшчык, канвертуемы – канверсоўны, заробак – заробак;*

– марфалагічныя варыянты: *раздарожжа – роздараж, тыгр – тыгра, слоў – словаў, вачамі – вачыма;*

– лексічныя варыянты: *экзамены – іспыты, канікулы – вакацыі, амбасада – пасольства, унёсак – уклад, скідка – зніжка;*

– сінтаксічныя варыянты: *сустрэцца ў пяць гадзін – сустрэцца а пятай гадзіне, бачыцца на вечарах – бачыцца вечарамі.*

Пасля карэкціравання арфаграфічнай нормы наша мова пазбавілася дваістасці ў напісанні іншамоўных слоў, напрыклад: *дыстрыб’ютар* (раней – *дыстрыб’ютэр* і *дыстрыб’ютар*), *боўлінг* (раней – *боўлінг* і *боулінг*), *рэзюмэ* (раней – *рэзюме* і *рэзюмэ*) і пад.

Моўная варыянтнасць – найважнейшае паняцце, якое трэба трымаць у памяці кожнаму, хто шукае адказ на пытанне, як правільна сказаць ці напісаць па-беларуску: *ісці па лесе ці ісці лесам, бываіце ці да пабачэння, некалькі гадоў ці год?* Супастаўленне варыянтаў дае магчымасць зарыентавацца ў тым, што называюць моўнай нормай, і выбраць найбольш прыдатны для нашай мовы варыянт.

Сведчаннем грамадскага прызнання той ці іншай нормы літаратурнай мовы з’яўляецца рэгулярнасць і масавасць ужывання канкрэтнай з’явы ў працэсе камунікацыі. Найбольш паказальнай формай такога прызнання выступае **кадыфікацыя** – апісанне і замацаванне нормаў літаратурнай мовы ў слоўніках, граматыках, агульных і галіновых энцыклапедыях, вучэбных дапаможніках і інш.

Нарматыўнасць літаратурнай мовы з’яўляецца рэгулятарам яе сінхранічнага функцыянавання і дыяхранічнага развіцця. Яна абумоўлена *знешнімі (сацыяльнымі) і ўнутранымі (сістэмна-структурнымі)* фактарамі:

Знешнія фактары	Унутраныя фактары
неабходнасць стандартызацыі дакументаў; агульнасць дыдактычных задач школы; дыялектныя і іншамоўныя ўплывы і інш.	наяўнасць моўна-маўленчых вырыянтаў; працэсы фанетычнага і лексіка-граматычнага развіцця; адзінства правапіснай сістэмы і інш.

Значная роля ў захаванні і пашырэнні нормаў літаратурнай мовы належыць мастацкай літаратуры, тэатру, сістэме адукацыі, сродкам масавай інфармацыі.

4. Арфаэпія.

4.1. Арфаэпія як раздзел мовазнаўства. *Арфаэпія* (ад грэч. *orthoepia* < *orthos* ‘правільны’ і *epos* ‘маўленне’) – раздзел мовазнаўства, які вызначае нормы літаратурнага вымаўлення.

Тэрмінам “арфаэпія” таксама называюць сукупнасць нормаў літаратурнай мовы, звязаных з гукавым афармленнем значымых адзінак маўлення.

Арфаэпія мае цесныя сувязі з фанетыкай, паколькі адлюстроўвае ўсе фанетычныя працэсы, якія адбываюцца ў мове. Найбольш выразна сувязь фанетыкі і арфаэпіі ілюструе фанетычная транскрыпцыя.

Арфаэпія ўключае наступныя *падразделы*: вымаўленне галосных і іх спалучэнняў, вымаўленне зычных і іх спалучэнняў.

4.2. Вымаўленне галосных і іх спалучэнняў. Галосныя гукі ў слове могуць знаходзіцца ў націскным і ненаціскным становішчы. Пад націскам (у моцнай пазіцыі) усе галосныя вымаўляюцца выразна: *п[á]ца, з[в’á]зка, д[ó]бры, [л’ó]гкі, д[у]мка, [л’у]дзі, т[э]ма, с[в’э]тлы, [в’і]шня, [л’і]сце, д[ы]м, паз[ы]ка*. Галосныя ў ненаціскным становішчы (у слабай пазіцыі) звычайна вымаўляюцца менш гучна і менш працяжна.

Ненаціскныя галосныя [э], [о], [а] пасля цвёрдых зычных ва ўсіх пераднаціскных і паслянаціскных складах супадаюць у гуку [а] (*аканне*, на пісьме абазначаецца літарай *а*):

р[э]чка – р[а]чны́, ш[э]пт – ш[а]пта́ць, в[о́]ды – в[а]да́, к[о́]лас – к[а]ласы́, с[а]д – с[а]давіна́, пр[а́]ца – пр[а]цава́ць.

Галосны [э] ў ненаціскным становішчы, як правіла, захоўвае сваё гучанне пасля шыпячых, *р, д, т, ц, а* таксама ў пачатку слоў іншамоўнага паходжання: [ж]э́тoн, [р]э́фoрма, д[э]ка́н, мат[э]ма́тыка, [ц]э́мeнт, [э]кскава́тар, [э]кску́рсія, [э]руды́цыя, [э]кра́н, [э]мігра́нт. Толькі ў некаторых даўніх запазычаннях [э] змяніўся на [а]: *а́др[а]с, р[а]мо́нт, с[а]кр[а]та́р.* Аднак у ненацісных фіналях *-эль, -эр* у запазычаных лексемах гук [а] вымаўляюцца паслядоўна: *мі́т[а]ль, шні́ц[а]ль, шпа́т[а]ль, грэ́йд[а]р, камп'ю́т[а]р, лі́д[а]р, мэне́дж[а]р, пэ́йдж[а]р, фарва́т[а]р.* У некаторых словах, запазычаных праз рускую мову, на месцы ненаціскага [э] пераважна пасля [р], [ц] вымаўляецца [ы]: *бр[ы]зе́нт, др[ы]зі́на, інж[ы]не́р, канц[ы]ля́рыя, п[о]чы́рк, р[ы]со́ра, ц[ы]р[ы]мо́нія.* Слова з націскнымі складамі *ро, ло, рэ* не падпарадкоўваюцца аканню. Не пад націскам [о], [э] ў розных формах слова або ў аднакарэнных словах замяняюцца галосным [ы]: *бл[о́]хі – бл[ы]ха́, гл[о́]тка – гл[ы]то́к, гр[о]м – гр[ы]ме́ць, кр[о]ў – кр[ы]ві́, хр[э́]сьбіны – хр[ы]шчэ́нне.* У запазычаных словах, якія заканчваюцца спалучэннем галосных, на месцы ненаціскага [о] вымаўляецца гук [а]: *ада́жы[а], сальфе́джы[а], тры́[а], Анто́ні[а], Більба́[а], Ватэ́рло́[а].* Такое вымаўленне ва ўсіх вышэйпералічаных выпадках супадае з напісаннем.

Пасля мяккіх зычных галосныя [э], [о], [а] супадаюць у гуку [а] толькі ў першым складзе перад націскам (яканне, на пісьме абазначаецца літарай *я*): *с[в'э́]тлы – с[в'а́]тл'ейшы, [з'э́]млі – [з'а́]мля, [в'о́]дры – [в'а́]дро́, [в'о́]ска – [в'а́]ско́вы.* Галосны [а] ў гэтай пазіцыі даволі выразны, яго нельга вымаўляць як гукі [і], [э] або [і^э] (вымаўленне галоснага [у^э] характэрна для рускай мовы: [в'у́]сна́, [с'у́]стра́). У часціцы *не* і прыназоўніку *без* вымаўляецца [а], калі націск падае на першы склад наступнага за імі слова: *[н'а́] ве́даў, [н'а́] пры́йдзе, [н'а́] трэ́ба, [б'аз] ба́цькі, [б'аз] ры́бы, [б'ас] хле́ба* (аднак гэта не адлюстроўваецца на пісьме: *не ведаў, не прыйдзе, не трэба, без бацькі, без рыбы, без хлеба*). У пераважнай большасці запазычаных слоў, а таксама ў вытворных ад іх словах галосны [э] ў першым пераднаціскным складзе захоўваецца: *а[б'э́]ліск, [б'э́]нзін, [г'э́]ро́й, [к'э́]фі́р, [л'э́]гэ́нда, [м'э́]да́ль, [с'э́]зо́н, [м'э́]тро́вы, [н'э́]рво́вы, але ка[л'а́]ндра́, [с'а́]ржа́нт.* Ва ўсіх іншых ненаціскных складах пасля мяккіх зычных у спрадвечна беларускіх словах вымаўляецца гук [э], набліжаны да [а]: *[з'э́^ал'э́^а]нава́ты, [в'э́^а]снавы́, во́[з'э́^а]ра, [с'э́^а]ляні́н.* У словах з этымалагічным [а] ў ненаціскных складах вымаўляецца выразны гук [а]: *[л'а́]мантава́ць, [п'а́]ця́рня, [ц'а́]гні́кі, др[о́]б[а́]зь, ты́[с'а́]ча, за́[л'а́]ц, па́[м'а́]ць.* У лічэбніках *дзевяты, дзясяты, сямнаццаць, васьнаццаць* у першым пераднаціскным складзе вымаўляецца галосны [а]: *[дз'а́]вяты, [дз'а́]сяты, [с'а́]мна́ццаць, ва[с'а́]мна́ццаць.*

Іншы раз выклікае цяжкасць выбар гука [а] ці [о] ў словах, якія складаюцца з дзвюх асноў. Калі ў складаным слове націск падае на першы склад другой часткі, то ў першым слове, што ўваходзіць у склад складанага, якасць галоснага мяняецца: на месцы [о] вымаўляецца [а]: *в[а́]стра́лісты, с[а́]нцапе́к, ч[а́]рнабро́вы, д[а́]ўгавэ́чны, д[а́]брая́сны, п[а́]ўнаво́дны, р[а́]знаро́дны, п[а́]ліме́р.* Калі ж у другой частцы складанага слова націск падае не на першы склад, тады ў першай частцы ўзнікае пабочны націск (гравіс) і пад націскам вымаўляецца [о] (на пісьме гэты гук абазначаецца літарамі *о, ё*): *в[о́]стра́язькі, с[о́]нцаста́йне, ч[о́]рнава́лосы, д[о́]ўгача́каны, выс[о́]кама́ральны, д[о́]бразы́члівы, п[о́]ўнага́лосны, р[о́]знаба́ковы, п[о́]літэ́хнічны, жы[в'о́]лагадо́ўля, [л'о́]надра́білка.*

Націскны [о] захоўваецца ў некаторых словах, у якіх праяўляецца пабочны націск, хоць асноўны (акут) падае на першы склад другой часткі: *в[о́]гнеу́стойлівы, м[о́]вазна́ўства, зб[о́]жжазда́ча, ф[о́]ндасхо́вішча, аз[о́]тнакі́слы.*

Пры вымаўленні толькі асноўны націск маюць наступныя лічэбнікі: *адзін[а́]ццаць – дзевятн[а́]ццаць, пяцьдзя[с'а́]т, шэсцьдзя[с'а́]т, [с'э́]мдзесят, в[о́]семдзесят, пяцьс[о́]т, шэсцьс[о́]т, семс[о́]т, дзевяцьс[о́]т.* Аднак для лічэбніка *восемсот* характэрны яшчэ і пабочны націск – гравіс: *в[о́]семс[о́]т.*

У запазычаных словах паміж галоснымі ў спалучэннях *ыя, ія, іё, ыё, іе, ые* развіўся ўстаўны (эпентычны) гук [j']: *д[ыj'а]лóg, нац[ыj'а]на́льны, б[іj'а]лógія, ген[іj'а]льны, фіз[іj'о]лаг, стад[ыj'о]н, рад[ыj'о], гіг[іj'э]на, ар[ыj'э]нта́цыя, аўд[ыj'э]нцыя, але: в[уа]ль.*

Галосныя [i], [ы] як у націскным, так і ў ненаціскным становішчы вымаўляюцца выразна: *[в'і]р, [л'і]тара, п[о]з[і]рк, [в'і]нава́ты, р[ы]ба, пам[ы]лка, гл[ы]то́к, п[ы]та́нне.*

У пачатку слова, у сярэдзіне і на канцы слова пасля галоснага, пасля раздзяляльных апострафа і мяккага знака, [ў] (у нескладовага) перад націскным [i] вымаўляецца прыстаўны зычны [j']: *[j'і]скры, кра[j'і]на, кра[j'і], аб'[j'і]нець, Льв[j'і]ч, салаў[j'і].* Прыстаўны [j'] з'яўляецца таксама перад ненаціскным [i] на канцы слова пасля галоснага, пасля раздзяляльных апострафа і мяккага знака, [ў] (у нескладовага): *у вы́ра[j'і], сём'[j'і], Льв[j'і]ча́, аб здаро́ў[j'і].* Аднак у пачатку слова ненаціскны [i] вымаўляецца як [i] або [j'і]: *[i]мжа́ і [j'і]мжа́, [i]льняны́ і [j'і]льняны́, [i]мча́цца і [j'і]мча́цца.* Пачатковы націскны [i] пасля слоў на галосны вымаўляецца як [j'і]: *за [j'і]мі, на [j'і]шых, за [j'і]скрамі.*

Калі ж папярэдняе слова заканчваецца на галосны, пры адсутнасці працяглай паўзы пачатковы ненаціскны гук [i] наступнага слова, а таксама злучнік *і* замяняюцца ў вымаўленні на [j']: *дзе́ці [j']ду́ць, музы́кі [j']гра́юць, не [j']дзі́, прыйшлі́ [j'] сказа́лі, сястра́ [j'] брат, сё́ння [j'] за́ўтра, пшані́ца [j'] жы́та, ягады́ [j'] грыбы́.* Пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных на стыку слоў, у частках складаных слоў, пасля прэфіксаў *між-, звыш-, контр-, супер-, гіпер-* галосны [i] ў вымаўленні супадае з [ы]: *ён [ы]шоў, з [ы]гната́м, дуб [ы] бяро́за, брат [ы] сястра́, мёд [ы] пчала́; борт[ы]жыне́р (бортінжынер), спорт[ы]нвента́р (спортінвертар), дярж[ы]нспекцы́я (дыржінспекцыя), пан[ы]сламі́зм (панісламізм), транс[ы]арда́нскі (трансіарданскі), пост[ы]мпрэсія́нізм (постімпрэсіянізм); між[ы]нстыту́цкі (міжінстытуцкі), звыш[ы]мклі́вы (звышімклівы), контр[ы]гра́ (контрыгра), гіпер[ы]нфля́цыя (гіперінфляцыя), супер[ы]гра́ (суперігра).* Аднак пасля слоў на мяккі зычны націскны і ненаціскны [i] часцей за ўсё вымаўляецца так, як пішацца: *ляця́ць [i]скры, мець [i]льго́ты, не ве́рыць [i]лжы́, але: не быць [j'і]мі.*

Гук [i] вымаўляецца як [ы] і на стыку прыстаўкі і караня, калі прыстаўка заканчваецца на зычны, а корань пачынаецца з [i]: *пад[ы]шоў, аб[ы]гра́ць, ад[ы]мжэ́ць, ад[ы]мча́ць, аб[ы]лга́ць.* Калі ж прыстаўка заканчваецца на галосны, то замест каранёвага [i] вымаўляецца [j']: *па[j']сці́, за[j']сці́, па[j']гра́ць.* Такое вымаўленне перадаецца і на пісьме: *падышоў, абыграць, адымжэць, адымчаць, абылгаць; пайсці, зайсці, пайграць.*

Няма змянення [i] на [ы] пасля заднеязычных [x], [к]: *[с'н'эх'ідз'э] (снег ідзе), [мох і трава́] (мох і трава), [лух і по́л'э] (луг і поле), [см'эх і грэх] (смех і грэх), [так і с'ак] (так і сяк), [п'інск і брэст] (Пінск і Брэст), [по́лацк і м'інск] (Полацк і Мінск).*

Аднак пры вымаўленні націскага і ненаціскага [i] ў запазычаных словах у розных пазіцыях (у пачатку слова, пасля слова на галосны ці зычны) адны мовазнаўцы падпарадкоўваюць іх законам беларускай арфаэпіі, іншыя – не падпарадкоўваюць: *[i]мпарт і [j'і]мпарт, [i]гар і [j'і]гар, [i]ндыя і [j'і]ндыя, [i]лю́зія і [j'і]лю́зія, за [i]рай і за [j'і]рай, яго [i]дэ́ал і яго [j'і]дэ́ал, ад [i]нспекта́ра і ад [ы]нспекта́ра, з [i]та́ліяй і з [ы]та́ліяй.*

Галосны [у] вымаўляецца выразна ў націскным і ненаціскным становішчы: *аб[у]так, г[у]тарка, в[у]го́лле, адв[у]чы́ца.*

У сярэдзіне слова пасля галоснага перад зычным, на канцы слова пасля галоснага, а таксама пасля слова на галосны, калі няма паўзы, пачатковы [у] наступнага слова, а таксама прыназоўнік у змяняюцца на зычны [ў] (у неакладовы), гэта перадаецца і на пісьме: *ша[ў]ко́вы, тра́[ў]ка, а[ў]дые́нцыя, джо[ў]ль, са́[ў]на, фа́[ў]на, ка́[ў]чук, дрэ[ў], было [ў]ле́тку, гляну́лі [ў]верх, новы [ў]ніверса́м, для [ў]ніята́, ва [ў]ніверсіта́це, пайсці́ [ў] лес, па́ехалі́ [ў] го́рад.* Змена [у] на [ў] назіраецца ў прозвішчах, імёнах, геаграфічных назвах: *на [ў]краі́не, на [ў]ра́ле, ва [ў]ша́чах, за [ў]ладзі́мірам.* Але гэта не адлюстроўваецца на пісьме: *на Украі́не, на Ура́ле, ва Ушачах, за Уладзі́мірам.* Гук [ў] не вымаўляецца і не пішацца звычайна ў запазычаных словах, калі [у] пад націскам ці слова заканчваецца на *-ум, -ус:* *да [у]рны, Брэска́я [у]ні́я, групо́ўка [у]льтра, а[у]л, а[у]каць, аква́ры[у]м, кале́кві[у]м, кансі́лі[у]м, прэзі́ды[у]м, ра́ды[у]с, стра́[у]с, сб[у]с і інш.*

4.3. Вымаўленне зычных і іх спалучэнняў. Зычныя гукі ў становішчы перад галоснымі і санорнымі вымаўляюцца выразна: [даро́га], [чаро́ды], [сы]н, [лы́]ж[ка], [н'і́]ва, [л'і́]ст, [ро]г, [тр]ава́, [др]о́вы, [зм]ы́чка, [св]або́да, [б'ж'у].

Звонкія зычныя на канцы, а таксама ў сярэдзіне слова перад глухімі (у тым ліку на стыку прыстаўкі і кораня) вымаўляюцца як глухія: *гры*[н] (*грыб*), *мядзвэ*[ц'] (*мядзведзь*), *ка*[с]ка (*казка*), *кні*[ш]ка (*кніжка*), *ры*[н]ка (*рыбка*), *лё*[х]ка (*лёгка*), *му*[ш]чы́на (*мужчына*), *па*[т]соўваць (*надсоўваць*), *па*[т]стаўляць (*надстаўляць*), *на*[т:]а (*надта*). Гэтаму правілу падпарадкоўваюцца прыназоўнікі, злучнікі, часціцы: *а*[т] хаты (*ад хаты*), [с] *попелу* (*з попелу*), *бе*[с] *патрэбы* (*без патрэбы*), *ка*[н] *прышоў* (*каб прыйшоў*), *а*[ш] *кінуўся* (*аж кінуўся*), *сказа́ла* [н] (*сказала б*). Два звонкія на канцы слова таксама аглушаюцца: *перае́*[ст] (*пераезд*), *пад'е́*[ст] (*пад'езд*), *до*[шч] (*дождж*). Глухія зычныя перад звонкімі вымаўляюцца як звонкія: *лі*[дж]ба (*лічба*), *бара*[дз']ба́ (*барацьба*), *но*[з']біт (*носьбіт*), *фу*[д]бо́л (*футбол*). Азванчэнне глухіх зычных і аглушэнне звонкіх зычных можа адбывацца і на стыку слоў (звычайна самастойных), калі яны вымаўляюцца без паўзы: *хлапе́*[дз] *багаты* (*хлопец багаты*), *плы*[дз'] *збіраўся* (*плыць збіраўся*), *касе́*[дз] *добра* (*касец добры*), *не гор*[ж] *за іных* (*не горш за іных*), *во*[с] *трэсак* (*воз трэсак*), *напе́ра*[т] *пайшоў* (*наперад пайшоў*).

Зычны [у] у беларускай мове фрыкатыўны (ад лац. *fricare* 'церці'), працяжны, шчылінны гук: *уз*[у]о́рак, [у]э́ты, *ба*[у]а́ты, *па*[у]о́ня, [у]ры́ва, [у]ну́ткі. На канцы, а таксама ў сярэдзіне слова перад наступным глухім зычным гэты гук вымаўляецца як [х]: *сне*[х], *па́ро*[х], *лё*[х]кі, *пру*[х]кі. Выбухны [г] вымаўляецца толькі ў асобных запазычаных словах, у спалучэнні [зг] і на месцы [к] перад звонкімі зычнымі: [г]а́нак, [г]у́зік, [г]о́нта, [г]а́за, [г]ва́лт, [г']і́рса, *ма*[зг]'і, *ва*[г]за́л (*вакзал*), *ру*[з]за́к (*рукза́к*), *э*[г]за́мен (*экзамен*), *э*[г]зэ́мпляр (*эксэмпляр*), *э*[г]зо́тыка (*экзотыка*). Вымаўляецца выбухны [г] таксама і на стыку слоў на месцы [к] перад звонкім зычным: *я*[г] ба́чыш (*як бачыш*), *гэ́та*[г] ду́маў (*гэтак думаў*).

Гук [ў] вымаўляецца на месцы этымалагічнага [в] у становішчы пасля галоснага перад зычным ці пасля галоснага на канцы слова: *сло*[в]а – *сло*[ў]ца – *сло*[ў], *тра*[в]а – *тра*[ў]ка – *тра*[ў], а таксама на месцы этымалагічнага [л] пасля галоснага ў канцы дзеясловаў прошлага часу мужчынскага роду адзіночнага ліку і ў сярэдзіне некаторых слоў: *ве́да*[л]а – *ве́да*[ў], *піса́*[л]а – *піса́*[ў], *малява́*[л]а – *малява́*[ў]; *до*[ў]гі, *по*[ў]ны, *во*[ў]к (параўн. руск.: *зна*[л], *тиса́*[л], *рисова́*[л]; *до*[л]гий, *по*[л]ный, *во*[л]к).

Гукі [ж], [ш], [дж], [ч], [р] у беларускім літаратурным вымаўленні заўсёды цвёрдыя: [ж]о́ўты, [ж]ы́ццэ, [ж]ы́віца, [ш]а́пка, [ш]о́сты, [ш]э́сце, [ч]о́вен, [ч]ы́сты, [ч]ака́ць, *ха*[дж]у́, [дж]ы́нсы, *даж*[дж]ы́, [р]ы́ба, *па*[р]а́дак, [р]а́біна.

Асаблівасцю беларускай мовы з'яўляецца наяўнасць афрыкат (ад лац. *affricata* 'прыцёртая') – злітных гукаў [дж], [дз], [дз']. Афрыката [дж] сустракаецца ў спрадвечна беларускіх словах, пераважна ў дзеясловах і аддзяслоўных назоўніках, а таксама ў некаторых запазычаных: *са*[дж]у́, *ага́ро*[дж]аны, *зацвя́р*[дж]э́нне, *а́дра*[дж]э́нне, [дж]а́ла, *ка́мба*[дж]ы́ец, *та*[дж]ы́к, [дж]э́мпер, [дж]а́з, [дж]э́м. Цвёрдая афрыката [дз] ужываецца ў некаторых гукапераймальных беларускіх словах і запазычаных з польскай мовы: [дз]ы́нкаць, [дз]в́ы́нкаць, *пэ́н*[дз]а́ль, *нэ́н*[дз]а́, *у кся́н*[дз]а́, а таксама на стыку слоў перад звонкім зычным: *хло́пе*[дз] бы прыйшоў (*хлопец бы прыйшоў*). Мяккая афрыката [дз'] больш пашырана ў беларускай мове: [дз']э́ці, [дз']я́ды, *бара*[дз']ба́, [дз']і́вочны, [дз']я́ліць, [дз']ю́на. Спалучэнні гукаў [д] і [з], [д] і [ж] на стыку марфем (прыстаўкі і кораня) вымаўляецца раздзельна: *па*[д] – [з]а́гало́вак, *па*[д] – [з]э́мны, *па*[д] – [ж]а́ць, *а*[д] – [ж]ы́ць.

Гукі [д], [т] пры змякчэнні вымаўляюцца як [дз'], [ц'] (*дзе́канне* і *цэ́канне*): *бры́га*[д]а – у *бры́га*[дз']е, *па́ла́та* – у *па́ла́*[ц']е. У пераважнай большасці запазычаных слоў (а таксама вытворных ад іх) гукі [д], [т] перад галоснымі [э], [ы] вымаўляюцца цвёрда: [д]э́кан, [д]э́легат, [д]ы́візія, *ме*[д]ы́цына, *ма*[т]э́рыял, [т]э́атр, *кры́*[т]ыка, [т]ы́раж, але [дз']ю́шэс, *э*[ц']ю́д, [ц']і́р, [ц']ю́ль. Перад суфіксамі і спалучэннямі суфіксальнага паходжання *-ін-*, *-ір-*, *-ік-*, *-ёр-*, *-еец-*, *-ейск-* у словах іншамоўнага паходжання, а таксама ў словах, вытворных ад іх, вымаўляюцца гукі [дз'], [ц'] (гэта перадаецца і на пісьме): *сульфі*[дз']і́н, *кара́н*[ц']і́н, *кама́н*[дз']і́р, *апла*[дз']і́раваць, *біле́*[ц']і́к, *білі*[ц']э́р, *ак*[ц']э́р, *ін*[дз']э́ец, *ін*[дз']э́йскі (але:

in[ɔ]́ыец, in[ɔ]́ыйскі), гвар[ɔз]́эец, гвар[ɔз]́эйскі. Іншыя зычныя перад галоснымі [э], [і] вымаўляюцца мякка: [в]́эктар, [в]́елёр, [л]́егэнда, му[з]́эй, [с]́інонім, [с]́езон, фа[н]́эра, [с]́аржэнт. Аднак у некаторых даўніх запазычаннях у гэтай пазіцыі вымаўляюцца цвёрдыя зычныя: [в]́элюм, [в]́эксаль, [б]́элька, [б]́эз, [с]́энс.

Зубныя зычныя перад мяккімі зычнымі ў беларускай мове вымаўляюцца мякка (асімілятыўнае памякчэнне).

Зубныя [ɔ] і [т] перад мяккімі губнымі [в] і [м] вымаўляюцца як мяккія афрыкаты [ɔз] і [ц]: [ɔз'в]́эры, н[ɔз'в]́іг, [ɔз'м]́ітрый, [ɔз'м]́е, [ц'в]́ісці, [ц'в]́эрды, ча[ц'в]́эрты, змяр[ц'в]́элы. Не адбываецца змякчэння гука [ɔ] перад [в] і [м] на стыку прыстаўкі і кораня, а таксама у прыназоўніках: а[ɔв]́эсці, па[ɔв]́языць, а[ɔм]́эраць, па[ɔм]́яняць, па[ɔ в]́эчар, а[ɔ в]́эскі, а[ɔ м]́яне, па[ɔ м]́ячом; гука [т] – у формах давальнага і меснага склонаў назоўнікаў на -тва, -тво: у кля[тв]́е, у Лі[тв]́е, у харас[тв]́е, на першынс[тв]́е.

Гукі [з], [с], [ɔз], [ц] сваім утварэннем адрозніваюцца ад адпаведных парных цвёрдых гукаў [з], [с], [ɔз], [ц]. Пры іх вымаўленні язык прыціскаецца да пярэдняй часткі цвёрдага паднябэння, а таму яны больш мяккія, чым у рускай мове.

Зубныя [з] і [с] вымаўляюцца мякка перад мяккімі губнымі і зубнымі зычнымі і ў словах і на стыку слоў (службовага і самастойнага): [с'л]́іва, [с'н]́еў, [с'н]́эдаць, н[ɔс'н]́ех, [с'ц]́яты, [с'в]́этлы, у [с'п]́эшыцы, бе[с'ц]́яжка[с'ц]́ей, [с'п]́эсняй, [с'с]́іяга нэба, [з'в]́эсці, [з'м]́эна, [з'в]́эрху, [з'м]́эст, бая[з'л]́івы, [з'ɔз]́эдам, бе[з'м]́яне, [з'ɔз]́эцьмі, [з'л]́эсу. Ніколі не змякчаюцца [з] і [с] перад мяккімі заднеязычнымі [у], [г], [к], [х]: [зу]́інаць, ма[зг]́і, [ск]́інуць, [сх]́іліць. Перад губна-зубным [ф] у некаторых запазычаных словах дапускаюцца варыянты – цвёрдае і мяккае вымаўленне: [сф]́эра і [с'ф]́эра, але: [сф]́інкс.

На стыку самастойных слоў, калі папярэдняе слова канчаецца на цвёрды, а наступнае пачынаецца з мяккага, змякчэння не адбываецца: ле[сз]́ім[ɔй].

Зубны [н] вымаўляецца мякка перад зубнымі [ɔз], [ц], [л], [н]: му[н'ɔз]́ір, кама[н'ɔз]́ір, на фр[н'ц]́е, у рам[н'ц]́е, гама[н'л]́івы, малі[н]́нік. У словах з трохгукавым спалучэннем зычных гук [н] не змякчаецца: дра[нц]́эць. Перад зубным [н] гукі [с], [з] у запазычаных словах маюць варыянты – мяккае і цвёрдае вымаўленне: н[э]́[н'с]́ія і н[э]́[нс]́ія, аб рам[ан'с]́е і аб рам[анс]́е, гарт[э]́[н'з]́ія і гарт[э]́[нз]́ія, бе[н'з]́ін і бе[нз]́ін, тра[н'з]́іт і тра[нз]́іт.

Губныя зычныя [б], [п], [м], [ф] перад мяккімі зычнымі, на канцы слова і перад [j] вымаўляюцца цвёрда: с[э]́[м]́дзесят, в[о]́с[э]́[м]́дзесят, нас[ы]́[п]́це, г[о]́лу[п], с[е]́[м], в[о]́с[э]́[м], вер[ф], ст[э]́[п], с[я]́[м]́'а, [б]́'у, [п]́'у (параўн. руск.: с[э]́[м]́'дзесят, в[о]́с[э]́[м]́'дзесят, нас[ы]́[п]́те, г[о]́лу[п], с[е]́[м], в[о]́с[э]́[м], вер[ф], ст[е]́[п], люб[о]́[ф], с[е]́[м]́'а, [б]́'у, [п]́'у).

Беларускай мове ўласцівы падоўжаныя зычныя. Падоўжана могуць вымаўляюцца ў становішчы паміж галоснымі шыпячымі [ж], [ч], [ш] і мяккія зубныя [з], [с], [ɔз], [ц], [л], [н]: зб[о]́[ж]:а, н[о]́[ч]:у, узв[ы]́[ш]:а, пал[о]́[з]:е, кал[о]́[с]:е, разв[о]́[дз]:е, в[é]́[ц]:е, га[л]:'э, нас[é]́[н]:е (параўн. руск.: пол[о]́[з]́'я, кол[о]́[с]́'я, су[ɔ]́'я, п[я]́[т]́'ю, свеч[é]́[н]:е, вес[é]́[л]:е, ру[ж]́'э, м[ы]́[ш]́'ю, н[о]́[ч]́'ю). Вымаўленне ў такіх выпадках аднаго гука ці спалучэнне зычнага з [j] (напрыклад, ж[ы]́[ц]́'э ці ж[ы]́[ц]́'э) – парушэнне літаратурнай нормы.

Шыпячыя прыпадабняюцца да свісцячых і вымаўляюцца як свісцячыя: апран[а]́[с]:я (апра[на]́[с]́еся), в[у]́чы[с]:я (вучы́[ш]́ся), куп[а]́[с]:я (купа[е]́[ш]́ся), сустрака[а]́[с]:я (сустрака[е]́[ш]́ся), на р[э]́[ц]:ы (на рэ́[ц]́ы), на зв[ы]́[ц]:ы (на зв[ы]́[ц]́ы), у б[о]́[ц]:ы (у боч[ц]́ы), у л[ы]́жа[ц]:ы (у лыжач[ц]́ы), на дар[о]́[сц]́ы (на дарож[ц]́ы), на маку[сц]́ы (на макуш[ц]́ы), на стр[э]́[сц]́ы (на стрэ́[ш]́ы), на д[о]́[сц]́ы (дош[ц]́ы). Свісцячыя прыпадабняюцца да шыпячых і вымаўляюцца як шыпячыя: [ж]:а́ты (зжаты), прыв[é]́[ш]:ы (прыв[é]́[ш]́ы), [ш]:ы́так (сшы́так), падно́[ш]́чык (падно́счык), перап[і]́[ш]́чык (перапі́счык), ра[ш]́чу́ліць (расчу́ліць), р[э]́[ш]́чык (рэзчык), ад'я́[ж]́д[ж]́аць (ад'язд[ж]́аць). На стыку слоў шыпячыя перад свісцячымі могуць змяняюцца (пры адсутнасці паўзы) толькі па глухасці – звонкасці: не гор[ж]́ за і́ншых (не горш за і́ншых), р[э]́[ш]́ сал[о]́му (рэж салому). Свісцячыя перад шыпячымі на стыку гэтых слоў захоўваюцца нязменна: ле[с]́ шум[é]́, Ал[é]́сь [ж]́арту[é], а ў межах фанетычнага слова вымаўляюцца як шыпячыя бя[ш]:у́му (бяз шуму), [ш]́ часам (з часам), [ж]:а́ртам (з жартам), [ж]:ы́цц[я]́ (з жыцця).

Спалучэнні *дч*, *тч* вымаўляюцца як падоўжаны [ч:] *спá[ч:]ына* (спадчына), *даслэ[ч:]ык* (даследчык), *пераклá[ч:]чык* (перакладчык), *а[ч:]ува́ць* (адчуваць), *а[ч:]аго́* (ад чаго), *лё[ч:]ык* (лётчык), *це́[ч:]ын* (цётчын).

Спалучэнні *дц*, *тц* вымаўляюцца як падоўжаны [ц:] *у ло́[ц:]ыцы* (у лодцы), *на клá[ц:]ы* (на кладцы), *на во́кла[ц:]ы* (на вокладцы), *а[ц:]агну́ць* (адцягнуць), *а[ц:]а́вісі* (адцісі), *а[ц:]а́бе* (ад цябе), *варо́[ц:]ы* (варотцы), *у бало́[ц:]ы* (у балотцы), *у во́пра[ц:]ы* (у вопратцы), *у пала́[ц:]ы* (у палатцы).

Спалучэнні *дс*, *тс* вымаўляюцца як [ц], [ц'], [дз]: *садаво́[ц]тва* (садаводства), *спар[ц]ме́н* (спартсмен), *Па[дз]да́м* (Патсдам). Аднак на стыку прыстаўкі і кораня, а таксама розных частак складанага слова *дс* вымаўляецца як [тс], [тс']: *а[тс]у́нуць* (адсунуць), *па[тс]я́ваць* (падсяваць), *ме[тс]санба́т* (медсанбат).

Спалучэнні *дск*, *кск* вымаўляюцца як [цк']: *сусе́[цк']і* (суседскі), *лю́д[цк']і* (людскі), *грама́[цк']і* (грамадскі), *кана́[цк']і* (канадскі), *узбе́[цк']і* (узбекскі), *таджы́[цк']і* (таджыкскі), *мазамбі́[цк']і* (мазамбікскі), *казбе́[цк']і* (казбекскі). Спалучэнні *тск*, *кск*, *чск* таксама вымаўляецца як [цк'], аднак гэта перадаецца і на пісьме: *саве́[цк']і* (саветы – савецкі), *казá[цк']і* (казак – казацкі), *тка́[цк']і* (ткач – ткацкі).

Спалучэнні *зск*, *жск*, *шск* вымаўляюцца як [ск']: *каўка́[ск']і* (каўказскі), *францу́[ск']і* (французскі), *кіргі́[ск']і* (кіргізскі), *нясві́[ск']і* (нясвіжскі), *белаве́[ск']і* (белавежскі), *пары́[ск']і* (парыжскі), *латы́[ск']і* (латышскі), *чэ́[ск']і* (чэшскі), *добра́[ск']і* (добраўшскі).

Спалучэнне *гск* вымаўляецца як [ск']: *санкт-пеця́рбу́р[ск']і* (санкт-пецярбургскі), *арэ́нбу́р[ск']і* (арэнбургскі), *вы́бар[ск']і* (выбаргскі), *чыка́[ск']і* (чыкагскі).

Спалучэнне *сцк* вымаўляецца як [ск']: *брэ́[ск']і* (брэцкі), *журналі́[ск']і* (журналісцкі).

Спалучэнне *стц* вымаўляецца як [сц]: *ча́[сц]ы* (частцы), *ве́р[сц]ы* (вёрстцы), *па́[сц]ы* (пастцы).

Спалучэнне *стч* вымаўляецца як [шч]: *Брэ́[шч]ына* (Брэстчына).

Спалучэнне [сн] як пішацца, так і вымаўляецца: *кантра́[сн]ы*, *бала́[сн]ы*, *кампа́[сн]ы*.

Адпаведна напісанню вымаўляюцца этымалагічныя спалучэнні літар *здн*, *лнц*, *рдн*, *рдц*, *стл*, *стн*: *па́[зн]а*, *со́[нц]а*, *міласэ́[рн]ы*, *сэ́[рц]а*, *за[сл]а́ць*, *абла[сн]ы*.

Спалучэнне літар *дт* у канцы запазычаных слоў пры вымаўленні і напісанні не захоўваецца: *Краніта́[т]*, *Гу́мбаль[т]*, *Шмі[т]* (параўн. у рускай мове: *Кроніта́[дт]*, *Гу́мболь[дт]*, *Шми[дт]*).

Спалучэнне [чн] вымаўляецца так, як пішацца: *мало́[чн]ы*, *му[чн]ы́*, *ру[чн]ы́*, *ру[чн]ы́ік*, *сма́[чн]ы*, *па[чн]у́*, *яе́[чн]ы*, але: *яе́[чн]я* (яечня) і *яе́[шн]я* (яешня), *кане́[чн]е* (канечне) і *кане́[шн]е* (канешне).

У словах, якія заканчваюцца спалучэннем *сц* апошні гук вымаўляецца выразна: *працаві́та[с'ц']* (працавітасць), *ра́да[с'ц']* (радасць), *све́жа[с'ц']* (свежасць).

4.4. Адхіленні ад нормаў беларускага літаратурнага вымаўлення і іх прычыны.

Веданне нормаў літаратурнага вымаўлення і валоданне імі мае вялікае практычнае значэнне. Унармаванае вымаўленне – адна з умоў паспяховага функцыянавання мовы як сродку зносін. Правільнае літаратурнае вымаўленне садзейнічае дакладнаму і хуткаму разуменню сказанага, аблягчае працэс моўных зносін, садзейнічае росту культуры народа. Разнабой у вымаўленні недапушчальны, як недапушчальны ён у арфаграфіі, графіцы.

Адхіленні ад літаратурных нормаў выклікаюцца рознымі прычынамі. Адна з іх – уплыў дыялектных асаблівасцей роднай гаворкі. Для народных гаворак характэрны такія рысы, якія не супадаюць з фанетычнымі рысамі літаратурнай мовы. Пазбавіцца ад дыялектных вымаўленчых рыс даволі цяжка. Напрыклад, у мове носьбітаў паўднёва-заходняга дыялекту можна пачуць вымаўленне цвёрдых губных з выдзяленнем [j'] перад галоснымі [o], [a] пад націскам: [mj'ot], [mj'ata], [nj'au'] замест літаратурнага [m'ot], [m'ata], [n'au']. Прадстаўнікі гэтага ж дыялекту вымаўляюць на месцы падоўжаных зычных спалучэнне “мяккі ці зацвярдзелы зычны +[j]” або непадоўжаны гук: [в'ас'эл'j'э], [карэн'j'э], [судз'j'á], [но́ч'j'у], [в'ас'эл'о], [карэн'э], [судз'á], [збо́жс]. Літаратурная норма: [в'ас'эл':э], [карэн':э], [судз':á], [но́ч:у], [збо́ж:а].

Для жыхароў паўднёвых раёнаў характэрна вымаўленне постфікса *-са* ў зваротных дзеясловах: [обуўса], [мыўса], [зб'іраласа], [расхворэласа] замест нарматыўнага [абуўс'а], [мыўс'а], [зб'іралас'а], [расхварэлас'а].

Носьбіты паўночна-ўсходняга дыялекту парушаюць літаратурную норму, вымаўляючы замест [а] ў пэўных умовах у ненаціскных складах гук няпоўнага ўтварэння, сярэдні паміж [а] і [ы] – [ь] ці [ы] (пасля цвёрдых зычных) або сярэдні паміж [е] і [і] – [ь] ці [і] (пасля мяккіх зычных): [в'эдá], [н'ьуá], [к'ысá], [т'рывá], [б'ьдá], [в'ьснá], [с'істрá], [м'ітлá]; замест цвёрдага [р] мяккі [р'] : [р'іба], [т'р'эба], [б'ар'о́за]; замест спалучэння зычных [дн] – [н.]: [р'он.ы], [х'олан.а], [ан.á]. У літаратурнай мове: [вадá], [науá], [касá], [травá], [б'адá], [в'аснá], [с'астрá], [м'атлá]; [рыба], [трэба], [б'аро́за]; [р'одны], [х'оладна], [аднá].

У мове прадстаўнікоў сярэднебеларускіх гаворак сустракаецца вымаўленне націскага [о] на месцы [а] перад [ў]: [доў], [укр'оў], [стоў], [накл'оў] замест літаратурнага [даў], [украў], [стаў], [наклáў].

Другая прычына адхіленняў – уплыў фанетычнай сістэмы рускай мовы, недасканалае веданне агульных і адметных рыс беларускай і рускай моў. Так, пад уплывам рускай мовы магчыма вымаўленне выбухнога [г] на месцы фрыкатыўнага [γ]: [гарá], [г'эр'ой], [галавá] замест: [γарá], [γ'эр'ой], [γалавá]; вымаўленне [к] на месцы [х]: [рок], [сток], [сн'эк] замест [рох], [стох], [сн'эх]; мяккага [ч'] на месцы зацвярдзелага [ч]: [ч'алав'эк], [ч'ува́ц'], [ч'ужы́] замест [чалав'эк], [чува́ц'], [чужы́]; вымаўленне [л], [в], [ф] на месцы [ў]: [сказáл], [п'ра́вда], [ла́фка] замест [сказáў], [п'раў́да], [лаў́ка]; вымаўленне гука [ш.́] на месцы спалучэння [шч]: [разно́ш.ык], [закáш.ык], [патп'іш.ык] замест [разно́шчык], [закáшчык], [патп'ішчык] (у рускай мове ўжываецца доўгі мяккі гук [ш':]).

Часта пад уплывам рускай мовы ў беларускае маўленне пераносяцца рускія акцэнта-рытмічныя мадэлі слоў і інтанацыйныя канструкцыі (рэдукуюцца ў словах галосныя, “глытаюцца” канчаткі, збег зычных). У выніку разбураецца сама аснова беларускага маўлення, павольнага і лёгкага пры гукаўтварэнні.

Парушэнні арфаэпічных нормаў могуць з'явіцца і пад уплывам правапісу. Не заўсёды напісанне ў беларускай мове адпавядае вымаўленню. Пад уздзеяннем пісьма часта засвойваецца літарнае, няправільнае вымаўленне. Напрыклад, пішам *не можа, без хаты, іншы, расчулена, вучышся, горад, адкуль, наўрад ці, святло*, а вымаўляць трэба [н'а мо́жа], [б'ас хáты], [j'і́ншы], [рашчу́л'эна], [вучыс':а], [γ'орат], [атку́л'], [наўра́ц':і], [с'в'атл'о].

Да памылак вуснага маўлення належыць таксама ненарматыўны выбар месца націску ў асобных словах у выніку пранікнення ў літаратурную мову дыялектных акцэнтных асаблівасцей (*аглабля, бульбіна, вугól, жалуд, жыхар, цяжар, бульбяны, крупяны, сівы, слабы, заінець, мільгаць, высака, глыбака* замест *агло́бля, бу́льбіна, ву́гал, жо́луд, жыхáр, цяжа́р, бульбяны́, крупяны́, сівы́, сла́бы, заі́нець, мільга́ць, высо́ка, глыбо́ка*), уплыву акцэнтацыйных норм рускай літаратурнай мовы (*абутнік, аснаўны* замест *абутні́к, асноўны́*), няправільнага засваення месца націску ў запазычаных словах (*а́гент, а́ер, а́лкаголь, даку́мент, мага́зін* замест *аге́нт, ае́р, алкаго́ль, дакуме́нт, магази́н*).

Любыя памылкі ў вымаўленні перашкаджаюць моўным зносінам, а іншы раз могуць быць прычынай памылковага разумення сказанага суб'яседнікам. Пазбегнуць іх можна тады, калі будуць усвядомлены адрозненні, што існуюць паміж сваім і ўзорным вымаўленнем. А для гэтага патрэбна кантраляваць уласнае вымаўленне і ўважліва ўслухоўвацца ў лепшыя ўзоры літаратурнага вымаўлення. “Пакуль мы не ведаем, як сапраўды гаворым, – пісаў вядомы англійскі лінгвіст Г. Суіт, – мы не можам адказаць на пытанне, як мы павінны гаварыць”.

5. Марфалагічныя нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

5.1. Агульная характарыстыка марфалогіі. Граматыка – 1) граматычны лад мовы, які ўключае сродкі і правілы змянення слоў, аб'яднанне іх у спалучэнні, канструяванне простых сказаў, злучэнне простых сказаў у складаныя; 2) раздзел мовазнаўства, які вывучае граматычны лад мовы.

У граматыцы вылучаюцца два асноўны раздзелы – марфалогія і сінтаксіс.

Марфалогія (ад грэч. *morphē* ‘форма’ і *logos* ‘слова, вучэнне’) – 1) сродкі і правілы ўтварэння формаў слоў, а таксама сістэма гэтых формаў з уласцівымі ім граматычнымі катэгорыямі; 2) раздзел граматыкі, які вывучае склад слова, формы словазмянення, а таксама граматычныя катэгорыі і класы слоў (часціны мовы).

Сінтаксіс (ад грэч. *sintaxis* ‘пабудова, парадак, спалучэнне’) вывучае, з аднаго боку, спосабы аб’яднання слоў у словазлучэнні і сказы, сказаў у складаныя сказы і ў сінтаксічныя цэлыя, а з другога – самі словазлучэнні і сказы (іх тыпы, значэнні, функцыі, умовы выкарыстання, характар і віды ўзаемадзеяння).

Сувязь марфалогіі з сінтаксісам назіраецца ў тым, што марфалогія даследуе граматычныя ўласцівасці слова, якія запяспечваюць магчымасць яго ўдзелу ў пабудове сказаў. Граматычныя формы і значэнні слоў выяўляюцца ў словазлучэннях і залежаць ад сінтаксічнай функцыі, якую выконваюць словы ў сказе.

Граматычныя ўласцівасці многіх слоў абумоўлены іх лексічным значэннем, характарам фанетычных змен і спецыфікай словаўтваральных сродкаў, таму марфалогія мае цесную сувязь з лексікалогіяй, фаналогіяй і дэрываталогіяй (словаўтварэннем).

Ва ўмовах білінгвізму, падчас кантактавання блізкароднасных моў (у нашым выпадку – беларускай і рускай) камуніканы змешваюць не толькі вымаўленне гукаў, блытаюць націскі ў словах, не размяжоўваюць лексічныя адзінкі, але і забываюцца на адметныя для беларускай мовы формы слоў розных часцін мовы і іх граматычныя катэгорыі (род, лік, склон і пад.), механічна будууюць словазлучэнні і сказы на ўзор рускіх адпаведнікаў.

Галоўная прычына такіх адхіленняў – слабыя веды ў галіне беларускай граматыкі, што ўскладняецца яшчэ рускамоўным уплывам. Нават не паспеўшы супаставіць, параўнаць паміж сабой тыя ці іншыя з’явы, носьбіт выбірае “чужыя”, неўласцівыя беларускай мове формы. Каб пазбегнуць гэтага, трэба ведаць і разумець, што ў кожнай мове – свая граматычная база, якая амаль не змяняецца, бо граматыка ўвогуле найбольш кансерватыўная, закрытая для змянення і пранікнення інавацый сістэма.

5.2. Назоўнік (агульная характарыстыка). *Назоўнік* – граматычна-семантычны клас слоў з катэгарыяльным значэннем прадметнасці і самастойнымі граматычнымі катэгорыямі роду, ліку і склону.

Да лексічна-семантычных груп назоўнікаў адносяцца наступныя:

– назвы прадметаў: *поле, столь, кніга, сшытак, дрэва, дзверы;*

– назвы асоб: *маці, бацька, брэстаўчанін, чалавек, фермер, дзядзька;*

– назвы жывых істот: *камар, рыба, певень, смоўж, пчала;*

– назвы астранамічных аб’ектаў: *Юпітэр, Сонца, астэроід, планета;*

– назвы геаграфічных аб’ектаў: *возера, лагчына, акіян, гара;*

– назвы дрэў і раслін: *бяроза, сасна, рамонак, ажыны, грыб;*

– назвы з’яў прыроды: *завіруха, паводка, маланка, дождж, снег;*

– назвы з’яў грамадска-палітычнага жыцця: *кансерватызм, плюралізм, выбары, дэманстрацыя;*

– апрадмечаныя прыкметы і якасці; лікі; дзеянні і стан (прадметнасць выражаецца граматычнымі катэгорыямі роду, ліку, склону): *чырвань, мужнасць, смеласць; сотня, двойка, дзясятка; чытанне, бег, хадзьба* і інш.

Граматычнае значэнне прадметнасці рэалізуецца праз катэгорыі ліку, склону, роду, адушаўлёнасці / неадушаўлёнасці. Назоўнікі незалежна ад іншых часцін мовы ўжываюцца ў адзіночным і множным ліку, належаць да аднаго з трох родаў – мужчынскага, жаночага ці ніякага, з’яўляюцца адушаўлёнымі або неадушаўлёнымі.

Асноўная сінтаксічная роля назоўніка – выступаць у ролі дзейніка (форма назоўнага склону) або дапаўнення (форма ўскосных склонаў), радзей назоўнікі выступаюць у ролі іншых членаў сказа: *Слова – срэбра, маўчанне – золата* (Прымаўка).

5.2.1. Тыпы назоўнікаў. У залежнасці ад лексічнага значэння і марфалагічных уласцівасцей адрозніваюць наступныя лексіка-граматычныя тыпы назоўнікаў: агульныя

і ўласныя; канкрэтныя і абстрактныя; адушаўлёныя і неадушаўлёныя; асабовыя і неасабовыя; зборныя; рэчыўныя; адзінкавыя (сінгулятывы).

Агульныя назоўнікі з'яўляюцца назвамі цэлых класаў аднародных прадметаў, з'яў, жывых істот, абстрактных паняццяў: *трава, падручнік, сястра, пілот, слон, крумкач, бег, дабрыня, чырвань*.

Уласныя назоўнікі – гэта індывідуальныя назвы людзей, жывёл, геаграфічных аб'ектаў, прадпрыемстваў, газет, часопісаў, мастацкіх твораў, гістарычных падзей, перыядаў, грамадска-палітычных з'яў, назвы магазінаў, розных устаноў, астранамічных назвы, назвы марак і гатункаў вырабаў: *Аляксандр Мікалаевіч Лясковіч, Рагвалод, (сабака) Каштанка, (кот) Барсік, Свіцязь, Навагрудак, газета “Наша ніва”, часопіс “Роднае слова”, Рэнесанс, (фабрыка) “Камунарка”, (цукеркі) “Дуэт”, “Арахісавыя”, (тэлевізар) “Гарызонт” і інш.*

Агульныя і ўласныя назоўнікі істотна адрозніваюцца па граматычных уласцівасцях:

– большасць агульных назоўнікаў змяняюцца па ліках (*сястра – сёстры, слон – сланы, кніга – кнігі*);

– уласныя назоўнікі, як правіла, ужываюцца толькі ў форме адзіночнага (*Брэст, Мухавец, Мацяш*) або множнага ліку (*Івацэвічы, Карпаты, Афіны*); форму множнага ліку маюць уласныя назоўнікі, калі яны абазначаюць групу людзей (*браты Пятровы, сям'я Альхоўскіх*);

У мове адбываецца пастаянны працэс папаўнення класу агульных назоўнікаў за кошт уласных. Так, з уласных у агульныя перайшлі такія назоўнікі, як *ом, рэнтген, баржомі, ватман, балонь, кулон* і інш. Да агульных назоўнікаў узыходзяць такія ўласныя назоўнікі, як *Мядзведзь* (прозвішча), *Арол* (горад).

Пры пераходзе назоўнікаў з уласных у агульныя адбываецца пашырэнне семантыкі слова: яно набывае абагульненае значэнне і абазначае не адзін які-небудзь прадмет, а клас аднародных прадметаў. І наадварот, пры пераходзе агульных назоўнікаў ва ўласныя семантыка слова звужаецца: назва класа прадметаў з'яўляецца назвай асобнага прадмета. Змяняюцца і граматычныя характарыстыкі слова, параўн.: (генерал) *Галіфэ* (м. р.) і (штаны) *галіфэ* (н. р.).

Па лексічных значэннях і граматычных уласцівасцях агульныя назоўнікі падзяляюцца на:

– **канкрэтныя назоўнікі** – словы, што абазначаюць прадметы, з'явы, аб'екты, якія ўспрымаюцца як асобныя рэаліі і падаюцца лічэнню: *повар (адзін повар, два повары, тры повары), кніга (пяць кніг, адзінаццаць кніг)*. Да гэтай групы адносяцца назвы канкрэтных прадметаў (*стол, аловак, кніга, слон, апельсін*); назвы рэалій, з'яў, рэчываў (*вада, сонца, мора, снег*); назвы часавых адзінак, адзінак мер вагі, плошчы (*суткі, месяц, год, грам, гектар*). Як правіла, канкрэтныя назоўнікі маюць форму адзіночнага і множнага ліку (*снег – снягі, аловак – алоўкі*), спалучаюцца з колькаснымі і парадкавымі лічэбнікамі (*тры яблыкі, пяты дзень*);

– **абстрактныя назоўнікі** – лексічныя адзінкі, якія называюць адцягненыя паняцці, уласцівасці, якасці, пачуцці, працэсы, дзеянні, стан і інш.: *гонар, радасць, смех, каханне, голад, чытанне, сон*. Яны звычайна ўжываюцца толькі ў адзіночным ліку, за выключэннем тых слоў, што маюць форму толькі множнага ліку – *канікулы, абставіны, прыцемкі, адносіны* і інш. Абстрактныя назоўнікі не спалучаюцца з лічэбнікамі. Некаторыя з іх спалучаюцца са словамі, якія маюць значэнне няпэўнай колькасці: *шмат цярпення, столькі ўвагі, мала розуму*.

Адушаўлёныя назоўнікі – гэта агульныя назвы людзей, жывёл, рыб, насякомых, а таксама міфічныя і дэманалагічныя найменні, якія функцыянуюць як назвы істот: *чалавек, сын, Алеся, Дзіма, дзяжурны, конь, гусь, павук, русалка, Пярун*.

Неадушаўлёныя назоўнікі – гэта назвы прадметаў, з'яў, падзей рэчаіснасці, рэчываў, дрэў і раслін, абстрактных паняццяў і інш.: *дрэва, сшытак, столь, снег, боль, валошка*.

Адрозненне адушаўлёных і неадушаўлёных назоўнікаў граматычна выражаецца ў форме В. скл. мн. л.: у адушаўлёных назоўнікаў форма В. скл. мн. л. супадае з формай Р. скл. мн. л.: *бачу людзей, птушак, насякомых* (параўн.: *няма людзей, птушак, насякомых* – Р. скл.); у неадушаўлёных назоўнікаў формы В. скл. мн. л. супадае з формай Н. скл. мн. л.: *бачу дрэвы, статкі, рэкі* (параўн.: *дрэвы, статкі, рэкі* – Н. скл.).

У адзіночным ліку адрозненне паміж адушаўлёнымі і неадушаўлёнымі назоўнікамі марфалагічна выражана толькі ў адушаўлёных назоўнікаў мужчынскага роду (выключэнне – назоўнікі на *-а (-я)*: форма В. скл. супадае з формай Р. скл.: *бачу сына, павука – не было сына, павука*).

Назоўнікі на *-а (-я)*, а таксама назоўнікі ніякага роду ў адзіночным ліку не маюць фармальнага размежавання адушаўлёнасці / неадушаўлёнасці: *стараства, акно* (Н. скл.), *няма старасты, акна* (Р. скл.), *бачу старасту, акно* (В. скл.)².

Асабовыя назоўнікі – адушаўлёныя назоўнікі, якія абазначаюць асоб па характэрнай прымеце, фізічных дадзеных (*хворы, стары, дабрак, гаварун*), паводле сацыяльнай, нацыянальнай, палітычнай прыналежнасці (*будаўнік, рабочы, педагог, беларус, літовец, кансерватар, дэмакрат*), паводле спартыўных заняткаў (*спартсмен, баксёр, хакеіст*), па сваяцкіх адносінах (*мачаха, жонка, брат*), па месцы жыхарства (*мінчанін, масквіч, гараджанін*).

Неасабовыя назоўнікі – адушаўлёныя назоўнікі, якія абазначаюць жывёл, птушак, насякомых (*сабака, конь, зязюля, бусел, камар, пчала*), а таксама неадушаўлёныя назоўнікі, якія абазначаюць прадметы і з’явы (*рукзак, сукенка, узлесак, воблака*).

Зборныя назоўнікі абазначаюць сукупнасць аднародных прадметаў як адно цэлае: *лісце, галлё, ельнік, дубняк, агентура, адміністрацыя, настаўніцтва*. Зборныя назоўнікі маюць спецыфічныя словаўтваральныя суфіксы *-ств- (-цтв-), -й-, -нік-, -няк-, -ур-, -ар-, -ін- (-ын-)* і некаторыя іншыя.

Да зборных звычайна адносяць і назоўнікі, значэнне зборнасці ў якіх выражаецца лексічна, а не словаўтваральна: *посуд, мэбля*. Асноўныя граматычныя асаблівасці зборных назоўнікаў наступныя: адсутнасць множнага ліку, немагчымасць спалучэння з колькаснымі лічэбнікамі, зборныя назоўнікі маюць суадносныя аднакаранёвыя агульныя назоўнікі (*дубняк – дуб, посуд – пасудзіна, адміністрацыя – адміністратар*)³.

Рэчывыя назоўнікі абазначаюць назвы рэчываў аднароднага складу: *кісларод, цукар, духі, смятана, вугаль, нафта*. Такія рэчывы можна дзяліць на часткі, прычым частка рэчыва захоўвае асаблівасці цэлага, іх можна вымяраць з дапамогай адзінак вагі, аб’ёму, даўжыні.

Да рэчывых назоўнікаў адносяцца наступныя лексіка-тэматычныя групы: назвы харчовых прадуктаў (*тлущы, алей, сок, сала, мука*); назвы злакаў, траў, агародных культур, ягад (*жыта, крапіва, маліны, гарох*); назвы лекаў і прэпаратаў (*аспірын, валідол, пеницилін*); назвы карысных выкапняў, металаў, газаў (*нафта, вугаль, вадарод, волава*); назвы будаўнічых матэрыялаў (*бетон, гіпс, вапна, граніт*); назвы відаў тканін (*шоўк, бавоўна, аксаміт*); назвы прыродных з’яў (*снег, дождж*).

Граматычныя асаблівасці рэчывых назоўнікаў: ужываюцца толькі ў форме аднаго ліку, часцей за ўсё адзіночнага: *малако, цукар, аміяк, капуста, авёс, асот, іней*; некаторыя рэчывыя назоўнікі маюць форму множнага ліку: *духі, дрожджы, апілкі, крупы, чарніцы, суніцы, высеўкі* і інш.; не спалучаюцца з колькаснымі лічэбнікамі; могуць спалучацца са словамі, якія маюць значэнне няпэўнай колькасці (*многа, мала, шмат, багата, крышку, гурба*).

² Падзел назоўнікаў на адушаўлёныя і неадушаўлёныя ў граматыцы не супадае з паняццем ‘жывое – нежывое’ ў біялогіі. У біялогіі да жывога адносяцца назвы раслін, а ў граматыцы ўсе назвы раслін – гэта неадушаўлёныя назоўнікі: *кусты, грыбы, мох*. Назоўнікі *нябожчык, тапелец, мярцвяк*, а таксама назоўнікі, што абазначаюць дзіцячыя цацкі, назвы карт, шахмат (*салдацік, лялька, туз, дама, козыр, ферзь*) належаць да адушаўлёных. Да ліку неадушаўлёных адносяцца назоўнікі, што абазначаюць сукупнасць жывых істот (*народ, натоўп, група, зграя*), а таксама зборныя назоўнікі тыпу *моладзь, сялянства, настаўніцтва*. Як адушаўлёныя назоўнікі скланяюцца словы тыпу *Марс, Юнітэр*, калі яны абазначаюць імёны антычных багоў, а калі такія назоўнікі ўжываюцца як назвы астранамічных аб’ектаў, яны скланяюцца як неадушаўлёныя назоўнікі.

³ Не адносяцца да зборных такія назоўнікі, як *гай, калектыў, куча, полк, дывізія, рота* і некаторыя іншыя. Такія назоўнікі абазначаюць сукупнасць аднародных прадметаў толькі лексічна. Напрыклад, *полк, рота* – ‘вайсковыя адзінкі, якія ўключаюць пэўную колькасць салдат’. Усе такія назоўнікі ў адрозненне ад зборных утвараюць формы множнага ліку (*калектыў – калектывы, дывізія – дывізіі*), спалучаюцца з колькаснымі лічэбнікамі (*дзе роты, пяць калектываў*) і не маюць суадносных аднакаранёвых агульных назоўнікаў.

і інш.), а таксама з назвамі адзінак меры, вагі і аб'ёму: *многа аўса, шмат нафты, літр соку, кілаграм цукру*.

Рэчыўныя назоўнікі тыпу *соль, вада, метал, віно, мазь, сталь, глеба* і некаторыя іншыя ў пэўным кантэксце могуць мець форму множнага ліку. У такіх выпадках форма множнага ліку атрымлівае дадатковую семантычную нагрузку і абазначае тып, від, гатунак рэчыва: *калійныя солі, сталовыя віны, мінеральныя воды, каштоўныя металы*.

Адзінкавыя назоўнікі (сінгулятывы) называюць адзінкавыя прадметы, вылучаныя з сукупнасці аднародных прадметаў або з масы аднароднага рэчыва: *сняжынка, травінка, саломінка, пылінка*. Такія назоўнікі ўтвараюцца з дапамогай суфіксаў *-ін- (-ын-), -інк- (-ынк-)* ад некаторых зборных і рэчыўных назоўнікаў: *гарошына, чайніка, пушынка*.

5.2.2. Граматычныя катэгорыі назоўніка. Сістэма граматычных катэгорый назоўніка ўключае: род, лік, склон.

У адной і той жа словаформе назоўніка звычайна выражаюцца розныя граматычныя значэнні. Так, форма *кніга* выражае значэнне жаночага роду, назоўнага склону і адзіночнага ліку, а форма *кнігай* – значэнне жаночага роду, творнага склону і адзіночнага ліку. Формы множнага ліку выражаюць толькі значэнні склону і ліку. Напрыклад, форма *кнігам* мае значэнне давальнага склону і множнага ліку, а форма *кніг* – значэнне роднага склону і множнага ліку.

Род і лік звязаны ў сваім праяўленні і маюць пэўную залежнасць. Значэнні ліку і склону могуць быць рэалізаваны незалежна адзін ад аднаго.

5.2.3. Катэгорыя роду. *Род* – граматычная катэгорыя, уласцівая імёнам (і некаторым дзеяслоўным формам), якая характарызуе семантыку слова, яго спалучальныя магчымасці і з'яўляецца адной з адзнак прадметнасці. Катэгорыю роду ў адзіночным ліку маюць усе назоўнікі: мужчынскі род – *клён, хлопчык, космас, партрэт, маэстра*; жаночы род – *зіма, жанчына, сукенка, камода, мадам*; ніякі род – *дзіця, воблака, дрэва, сяло, метро*.

Назоўнікі, якія ўжываюцца толькі ў форме множнага ліку (*сані, дзверы, духі, шахматы, апілки* і інш.), катэгорыі роду не маюць.

Для выражэння родавых значэнняў выкарыстоўваюцца наступныя сродкі: марфалагічныя, лексічныя, словаўтваральныя і сінтаксічныя.

Паколькі род – марфалагічная катэгорыя, то асноўным сродкам выражэння родавых адрозненняў з'яўляюцца марфалагічныя сродкі – канчаткі. Словаўтваральнымі сродкамі выражэння роду выступаюць спецыфічныя суфіксы: *мадэльер-к-(а), манаш-к-(а), кастэлян-к-(а), манікюр-к-(а), бандар-оўн-(а)* і інш. Сінтаксічна род назоўнікаў вызначаецца па форме дапасаванага азначэння або па форме выказніка, выражанага дзеясловам прошлага часу (*блакітнае неба, другі пад'езд, смачная бульба, наш настаўнік, скошаная трава, дзядуля прачытаў, сястра сказала*). Семантычна вызначаецца род асабовых назоўнікаў у залежнасці ад полу асобы: *мужчына, дзядуля, дзядзька* – мужчынскі род, *жанчына, дзядуля, цётка* – жаночы род.

Да мужчынскага роду па марфалагічных прыкметах належаць:

– назоўнікі з нулявым канчаткам і асновай на цвёрды і зацвярдзелы зычны, а таксама на *г, к, х*: *вяз, грыб, дождж, палац, шлях, снег, мох*;

– назоўнікі з нулявым канчаткам і асновай на мяккі зычны і *й*, якія ў Р. скл. маюць канчаткі *-а (-я), -у (-ю)*: *дзень, камень, вугаль, гай*, а таксама назоўнік *пуць* ('чыгуначная каляя'), які ў Р. скл. мае форму *пуці*;

– асабовыя назоўнікі, якія ў Н. скл. маюць канчатак *-а (-я)*, а ў Р. скл. – *-і (-ы)*: *мужчына, бацька, старшыня, ваявода, суддзя, сабака, цюцька* і інш.;

– субстантываваныя прыметнікі і дзеепрыметнікі, якія ў Н. скл. маюць канчатак *-ы*: *рабочы, паранены, дзясурны, паляўнічы* і інш.;

– назоўнікі *салана, сірока, тарнада* (назвы вятроў);

– іншамойныя нескланяльныя назоўнікі, якія абазначаюць асоб мужчынскага полу або сукупнасць асоб, а таксама жывыя істоты незалежна ад полу: *аташэ, парцье, какаду, кенгуру, фламінга, шымпанзэ* і інш.;

- уласныя назоўнікі на *-о*: *Дняпро, Паўло*;
- нескланяльныя назвы гарадоў: *Батумі, Дэлі, Сочы*.

Назоўнікі, якія абазначаюць прафесію, род дзейнасці, вучоную ступень або званне (*урач, асістэнт, дацэнт, інжынер, архітэктар* і інш.), ужываюцца ў форме мужчынскага роду і тады, калі гаворка ідзе пра асоб жаночага полу: *Таццяна Пятроўна – таленавіты ўрач*. Пры такіх назоўніках выкарыстоўваюцца прыметнікі мужчынскага роду і дзеясловы прошлага часу жаночага роду: *Вера Іванова стала вядомым архітэктарам. Мая сястра – добры інжынер*.

Да жаночага роду па марфалагічных прыкметах належаць:

– назоўнікі, якія ў Н. скл. адз. л. маюць канчатак *-а (-я)*: *зіма, спадніца, рака, дзяўчынка, бабуля, вёска, паштоўка*;

– назоўнікі з нулявым канчаткам і асновай на мяккі зычны, цвёрды губны і шыпячы зычны, *ц і р*, якія ў Р. скл. маюць канчатак *-і (-ы)*: *далонь, памяць, гусь, глыб, верф, шыр, ноч, моц*;

– субстантываваныя прыметнікі і дзееспрыметнікі, якія ў Н. скл. маюць канчатак *-ая*: *сталовая, знаёмая, прыёмная, перадавая*;

– запазычаныя нескланяльныя назоўнікі, якія абазначаюць асоб жаночага полу, імёны і прозвішчы жанчын: *мадам, ханум, Мэры*;

– нескланяльныя назвы моў: *хіндзі, бенгалі, пушту*;

– нескланяльныя назвы дзяржаў, рэк, гор, пустынь: *Перу, Місісіпі, Гобі*;

– назоўнікі *івасі, цэцэ, кальрабі, беры-беры, салямі*.

Да ніякага роду па марфалагічных прыкметах належаць:

– назоўнікі, якія ў Н. скл. адз. л. маюць канчаткі *-е, -о (-ё), -а (-я)*: *надвор'е, зерне, жыццё, акно, збожжа, кацяня, прадпрыемства, сялянства, меркаванне*;

– назоўнікі на *-мя*: *імя, вымя, бярэмя, племя, полымя, семя, стрэмя, цемя*;

– субстантываваныя прыметнікі і дзееспрыметнікі, якія ў Н. скл. маюць канчатак *-ае (-оае)*: *шампанскае, марожанае, былое, мінулае, дзялімае, пірожнае*;

– неадушаўлёныя нязменныя назоўнікі: *метро, жэлё, бюро, меню, радыё, калье*;

– назоўнік *экую*, які можа ўжывацца таксама як назоўнік мужчынскага роду;

– нескланяльныя назвы азёраў: *Антарыя, Эры*.

У беларускай мове ёсць назоўнікі на *-а (-я)*, якія адносяцца да агульнага роду і абазначаюць асоб мужчынскага або жаночага полу: *малая плакса, малы плакса, страшэнная пустамеля, страшэнны пустамеля*. Большасць такіх назоўнікаў маюць негатыўную эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку і ўжываюцца ў асноўным у гутарковым стылі: *абжора, беларучка, гуляка, забіяка, валацуга, нюня, плакса, пісака, п'яніца, соня, тупіца, ханжа, шэльма* і інш.

Да назоўнікаў агульнага роду адносяцца таксама асабовыя імёны тыпу *Жэня, Саша, Шура, Валя* і некаторыя іншыя, якія з'яўляюцца варыянтамі афіцыйных уласных мужчынскіх і жаночых імён: *Яўген і Яўгенія, Аляксандр і Аляксандра, Валянцін і Валянціна*.

Ва ўмовах незбалансаванага білінгвізму важна добра ўсведамляць родавую прыналежнасць назоўнікаў, якія маюць падобнае ці тоеснае гучанне і напісанне ў беларускай і рускай мовах. Родавыя адрозненні ахопліваюць не вельмі вялікі пласт лексікі абедзвюх моў.

1. Назоўнікі, якія знешне не адрозніваюцца ў беларускай і рускай мовах, але маюць розную родавую прыналежнасць:

Беларуская мова

Мужчынскі род:

*боль
вуаль
медаль
мазоль
сабака
цень
шынель*

Руская мова

Жаночы род:

*боль
вуаль
медаль
мозоль
собака
тень
шинель*

2. Назоўнікі беларускай мовы з асновай на цвёрды зычны належаць да мужчынскага роду, а іх аднакаранёвыя адпаведнікі рускай мовы з асновай на мяккі зычны – да жаночага:

Беларуская мова

Мужчынскі род:

жываніс
запіс
зыб
летаніс
надпіс
накіп
насып
палын
перапіс
подпіс
пыл
роспіс
россып
скорапіс
стэп
цэп
фальш

Руская мова

Жаночы род:

жывопісь
запісь
зыбь
летопісь
надпісь
накіпь
насыпь
полынь
перепісь
подпісь
пыль
роспісь
россыпь
скоропісь
степь
цепь
фальшь

3. Розную родавую прыналежнасць у беларускай і рускай мовах маюць таксама наступныя назоўнікі:

Беларуская мова

Мужчынскі род:

ахапак
галош
гваздзік
давер
доказ
занятак
капыт
намер
пачатак
посуд
продаж
распродаж
спакой
сродак
статак
цуд
яблык

Жаночы род:

охапка
галоша
гвоздика
—
—
—
—
—
—
посуда
продажа
распродажа
—
—
—
—
—

Руская мова

Ніякі род:

—
—
—
доверие
доказательство
занятие
копыто
намерение
начало
—
—
—
спокойствие
средство
стадо
чудо
яблоко

Беларуская мова

Жаночы род:

большасць
вяргіня
гусь
зала
камода
лебедзь
манжэста
меншасць
падлога
пара
простора
салата
табака
таполя
творчасць
шаша
электрычнасць

Мужчынскі род:

—
георгин
гусь
зал
комод
лебедь
манжсет
—
пол
пар
простор
салат
табак
тополь
—
—
—

Руская мова

Ніякі род:

большинство
—
—
—
—
—
—
меньшинство
—
—
—
—
—
—
творчество
шоссе
электричество

Беларуская мова

Ніякі род:

*брыво**сцябло**шво*

Мужчынскі род:

–

*стебель**шов***Руская мова**

Жаночы род:

бровь

–

–

4. Розную родавую прыналежнасць у беларускай і рускай мовах маюць назвы маладых істот:

Беларуская мова

Ніякі род:

*ваўчаня (ваўчанё)**шчаня (шчанё)**кацяня (кацянё)**цяля (цялё)**зубраня (зубранё)**жарабя (жарабё)**птушаня (птушанё)**качаня (качанё)**кураня (куранё)***Руская мова**

Мужчынскі род:

*волчёнок**щенок**котёнок**телёнок**зубрёнок**жеребёнок**птенец**утёнок**цыплёнок*

Род абрэвіятур вызначаецца: 1) па структуры слова (для скланяльных абрэвіятур): *сацстрах, Мінюст, ГУМ, ЦУМ, ВАК* – м. р.; *сельпо, Галоўэнерга* – н. р.; 2) па апорным кампаненце словазлучэння, з якога ўтварылася абрэвіятура (для нескланяльных абрэвіятур): *БДПУ* – м. р. (універсітэт), *АТС* – ж. р. (станцыя).

У беларускай мове ёсць назоўнікі, якія ўтварыліся шляхам складання дзвюх і больш лексічных адзінак: *вагон-рэстаран, школа-інтэрнат, плашч-палатка* і інш. Такія назоўнікі выступаюць як адно цэлае і павінны адносіцца да аднаго з трох родаў. Калі кампаненты такіх назоўнікаў маюць адзін і той жа род, то і складаны назоўнік адносіцца да гэтага ж роду: *вагон-рэстаран* (м. р.), *хата-чытальня* (ж. р.). Цяжкасці ўзнікаюць, калі складаны назоўнік мае разнародавыя кампаненты. Для вызначэння роду такіх назоўнікаў трэба кіравацца наступным:

– у складаных назоўніках, што абазначаюць неадушаўлёныя прадметы, асноўным часцей за ўсё з'яўляецца першы кампанент. Ён нясе асноўную сэнсавую нагрузку, а другі кампанент выступае як прыдатак: *аўтамабіль-радыёстанцыя* (м. р.), *канапа-ложак* (ж. р.), *сіта-цадзілка* (н. р.). Адзначаюцца сітуацыі, калі цяжка вызначыць асноўны кампанент, акрамя таго, ёсць складаныя назоўнікі, у якіх кампаненты можна памяняць месцамі. У такіх выпадках род вызначаецца па першым кампаненце: *культыватар-сеялка* (м. р.), *сеялка-культыватар* (ж. р.);

– у складаных назоўніках, якія абазначаюць асобу па прафесіі, званні, сацыяльным паходжанні і інш., род вызначаецца па назоўніку, што ўказвае на прыналежнасць асобы да пэўнага полу: *жанчына-ўрач* (ж. р.), *чалавек-загадка* (м. р.);

– у складаных назоўніках, што называюць жывых істот, род вызначаецца па першым кампаненце: *акула-молат* (ж. р.). Выключэннем з'яўляюцца словы тыпу *меч-рыба, вожык-рыба*, дзе асноўным з'яўляецца родавае слова *рыба*, і таму такія назоўнікі адносяцца да жаночага роду;

– у складаных назоўніках, якія абазначаюць неадушаўлёныя прадметы і ў якіх скланяецца толькі адзін кампанент, род вызначаецца па зменным кампаненце: *штаб-кватэра, штаб-кватэры, штаб-кватэрай* (ж. р.);

– у складаных назоўніках, адзін з кампанентаў якога – множналікавы назоўнік і абодва кампаненты скланяюцца, дапасаванне па родзе і ліку адбываецца па першым кампаненце: *конная валакуша-граблі, новыя нажніцы-кустарэз, зручныя бігудзі-шпількі*.

5.2.4. Катэгорыя ліку. *Лік* – граматычная катэгорыя, уласцівая імёнам (і пэўным дзеяслоўным формам), якая характарызуе семантыку слова з боку адзінкавасці або множнасці і з'яўляецца адной з асноўных адзнак прадметнасці.

У сучаснай беларускай мове вылучаюць формы адзіночнага і множнага ліку (*апельсін – апельсіны, сукенка – сукенкі, колас – каласы*). У залежнасці ад лексічна-граматычных тыпаў

назоўнікаў, магчымасці ці немагчымасці падліку прадметаў, з'яў усе назоўнікі ў беларускай мове падзяляюцца на дзве групы: назоўнікі, якія могуць мець форму і адзіночнага, і множнага ліку; назоўнікі, якія маюць толькі адну лікавую форму – адзіночнага ці множнага ліку.

Катэгорыя ліку выражаецца з дапамогай канчаткаў. Паказчыкам множнага ліку ў назоўным склоне выступае канчатак *-і (-ы)*: *капляюш – капелюшы, вока – вочы, нага – ногі, вішня – вішні*. У некаторых назоўнікаў мужчынскага роду паказчыкам множнага ліку выступае канчатак *-е*: *мінчанін – мінчане, селянін – сяляне, грамадзянін – грамадзяне*.

У нескланяльных назоўніках форма ліку выражаецца сінтаксічна па форме дапасаванага азначэння: *моднае паліто – модныя паліто, дызайнерскае тлумо – дызайнерскія тлумо*.

Большасць назоўнікаў у сучаснай беларускай мове мае дзве формы ліку – адзіночнага і множнага: *крэсла – крэслы, вучань – вучні, цягнік – цягнікі, вяргіня – вяргіні, брыво – бровы*. Некаторыя назоўнікі ўжываюцца толькі ў форме адзіночнага (адзіночналікавыя) або множнага (множналікавыя) ліку.

Адзіночналікавыя назоўнікі, або *singularia tantum*, ужываюцца толькі ў форме адзіночнага ліку:

- рэчывыя назоўнікі: *срэбра, аміяк, цукар, віно, жыта, бетон, гіпс, пясок, пюрэ, кісель*;
- зборныя назоўнікі: *бедната, апаратура, адміністрацыя, галлё, каменне, смецце*;
- большасць абстрактных назоўнікаў, якія абазначаюць дзеянне, працэс, псіхічны стан, прыкметы і інш.: *малацьба, блакіт, смех, пераемнасць*;
- назвы формаў дзяржаўнага і грамадскага ладу, пlynняў мастацтва, галін навукі: *кансерватызм, шавінізм, рэалізм, класіцызм, лінгвістыка, алгебра*;
- назвы накірункаў свету: *поўдзень, поўнач, захад, усход*;
- назвы месяцаў: *чэрвень, ліпень, верасень, снежань*;
- уласныя назвы: *Свіцязь, Буг, Вісла, Венера, Еўропа, Юпітэр, Афрыка, Вольга, Максім, Мірановіч*.

Часам некаторыя адзіночналікавыя назоўнікі могуць ужывацца ў форме множнага ліку. Пры гэтым яны набываюць новае лексічнае значэнне. Напрыклад, *віны, металы, солі* – абазначэнне разнавіднасцей, гатункаў тых ці іншых рэчываў; *пяскі, аўсы, ячмяні* – плошчы, якія заняты чым-небудзь. Форма множнага ліку некаторых абстрактных назоўнікаў паказвае канкрэтнае праяўленне пэўных якасцей, уласцівасцей: *Маці, маці Радзіма і ты, толькі ты і Радзіма – дзве трывогі на сэрцы... Дзве трывогі, два шчасці з маленства са мною* (М. Калачынскі).

Множналікавыя назоўнікі, або *pluralia tantum*, ужываюцца толькі ў форме множнага ліку:

- назоўнікі, якія абазначаюць канкрэтныя прадметы, што складаюцца з дзвюх або некалькіх аднолькавых частак: *сані, акулеры, дзверы, вагі, абцугі, вілы, арэлі, вусны*;
- назоўнікі, якія абазначаюць рэчывы, прадукты, адыходы вытворчасці: *апількі, памы, духі, прысмакі, кансервы, выжымкі*;
- назоўнікі, якія абазначаюць гульні, звычаі, абрады, святы: *шахматы, дажынкi, радзіны, хованкі, імяніны, Дзяды*;
- назоўнікі, якія абазначаюць прамежкі часу ці прасторавыя паняцці, прыродныя з'явы: *суткі, канікулы, замаразкі, прыцемкі*;
- назоўнікі, якія абазначаюць сукупнасць чаго-небудзь як мноства: *фінансы, аліменты, грошы, ападкаі, манаткі, нетры*;
- ад'ектыўныя назоўнікі, якія з'яўляюцца батанічнымі, заалагічнымі, сельскагаспадарчымі тэрмінамі: *млекакормячыя, рукакрылыя, грубацветныя, цытрусавыя, азімыя*;
- некаторыя ўласныя назвы: *Альпы, Філіпіны, Пухавічы, Вялічкавічы, Радашковічы*.

Множналікавыя назоўнікі, якія абазначаюць прадметы, што можна лічыць (*вароты, вілы, акулеры, нажніцы*), прамежкі часу (*суткі, канікулы*), маюць проціпастаўленне 'адзінкавасць – множнасць'. Значэнне ліку ў іх выражаецца сінтаксічна: *адны акулеры, адны нажніцы, адны суткі* – адзіночны лік; *трое саней, двое сутак, чацвёрта нажніц, дзесяць абцугоў, некалькі*

пласкагубцаў – множны лік⁴ (адрозненні ў форме ліку паміж асобнымі назоўнікамі беларускай і рускай моў змешчаны ў табл. 1).

Табліца 1. Адрозненні ў форме ліку назоўнікаў беларускай і рускай моў

Беларуская мова			Руская мова		
Адзіночналікавыя і множналікавыя назоўнікі	Адзіночналікавыя назоўнікі	Множналікавыя назоўнікі	Адзіночналікавыя і множналікавыя назоўнікі	Адзіночналікавыя назоўнікі	Множналікавыя назоўнікі
	<i>бяліла</i>				<i>белила</i>
	<i>чарніла</i>				<i>чернила</i>
	<i>макарона</i>				<i>макароны</i>
	<i>змрок, змярканне</i>				<i>сумерки</i>
	<i>двукоссе</i>				<i>кавычки</i>
	<i>вотруб'е</i>				<i>отруби</i>
		<i>грудзі</i>	<i>грудь (-и)</i>		
		<i>дзверы</i>	<i>дверь (-и)</i>		
		<i>лекі</i>	<i>лекарство (а)</i>		
		<i>могілкі</i>	<i>кладбище (-а)</i>		
		<i>двайняты</i>	<i>двойня (-и)</i>		
		<i>трайняты</i>	<i>тройня (-и)</i>		
		<i>прысмакі</i>	<i>сладость (-и)</i>		
		<i>крупы</i>	<i>крупa (-ы)</i>		
		<i>каноплі</i>		<i>конопля</i>	
		<i>наводзіны</i>		<i>поведение</i>	
		<i>дрыжыкі</i>		<i>дрожь</i>	
		<i>драбіны</i>	<i>лестница (-ы)</i>		
		<i>карункі</i>	<i>кружево (-а)</i>		
		<i>чарніцы</i>		<i>черника</i>	
		<i>брусніцы</i>		<i>брусника</i>	
		<i>журавіны</i>		<i>клюква</i>	
		<i>суніцы</i>		<i>земляника</i>	
<i>пахаванне (-і)</i>					<i>похороны</i>
<i>клопат (-ы)</i>					<i>хлопоты</i>
<i>гадзіннік (-і)</i>					<i>часы</i>

Цяжасці ў беларускай мове выклікае ўжыванне формаў адзіночнага і множнага ліку назоўнікаў, якія абазначаюць назвы ягад. У нашай мове назвы ягад часцей за ўсё ўжываюцца ў множным ліку (у значэнні зборнасці), зрэдку могуць выкарыстоўвацца і ў адзіночным – для назвы адной ягады: *маліны* – *маліна* / *малінка*, *суніцы* – *суніца*, *чарніцы* – *чарніца*, *журавіны* – *журавіна*, *рабіны* – *рабіна*, *парэчкі* – *парэчка*, *брусніцы* – *брусніца*, *клубніцы* – *клубніца*, *ажыны* – *ажына*.

Не маюць формы множнага ліку назоўнікі *агрэст*, *каліна*, *абляпіха*, *шытышына*, *бузіна*. Толькі ў множным ліку ўжываецца слова *буякі* (*дурніцы*).

Калі ў рускай мове назоўнікі, якія называюць адзін або некалькі прадметаў, звычайна маюць дзве формы: адзіночнага і множнага ліку (*крыло* – *крылья*), то ў беларускай часам

⁴ У старажытнай беларускай мове было тры формы ліку: адзіночны, множны і парны. Парны лік ужываўся тады, калі гаварылася пра два прадметы (пры спалучэнні слоў з лічэбнікамі *д’ва*, *д’в’я*, *о’ва*, *о’б’я* або без іх) ці называліся парныя прадметы тыпу *вока*, *вуха*, *рука*, *нага*: *д’ва в’уха*, *д’в’я ст’яноў*. Пачынаючы з XIII ст. парны лік пачаў выцясяцца формай множнага ліку. Працэс страты катэгорыі парнага ліку быў працяглы. У сучаснай беларускай мове захаваліся былыя формы парнага ліку. Напрыклад, сучасная форма назоўнага (вінавальнага) склону множнага ліку *вушы*, *вочы* – былая форма парнага ліку (*оч-и*, *уш-и*). У творным склоне сустракаюцца формы *вачыма*, *плячыма*, *дзвярыма*, *грашыма*, якія ўжываюцца паралельна з формамі множнага ліку *вачамі*, *плячамі*, *дзвярамі*, *грашамі*. У такіх славянскіх мовах, як славенская, лужыцкая, кашубская, а з балтыйскіх – літоўская, парны лік захаваўся і існуе побач з адзіночным і множным.

утвараецца яшчэ і зборная форма, выражаная назоўнікам адзіночнага ліку ніякага роду: *крыло – крылы – крылле, камень – камяні – каменне, колас – каласы – калоссе*.

5.2.5. Катэгорыя склону. *Склон* – словазменная катэгорыя, якая паказвае на адносіны назоўніка да іншых слоў у словазлучэннях і сказах. У сучаснай беларускай літаратурнай мове шэсць склонаў: назоўны (*хто? што?*); родны (*каго? чаго?*); давальны (*каму? чаму?*); вінавальны (*каго? што?*); творны (*кім? чым?*); месны (*па кім? па чым?*).

Назоўны склон прамы, ён з’яўляецца пачатковай формай назоўніка, усе астатнія – ускосныя. Назоўны склон ніколі не ўжываецца з прыназоўнікамі, месны склон ужываецца толькі з прыназоўнікамі. Іншыя склоны могуць ужывацца як з прыназоўнікамі, так і без іх⁵.

Назоўны склон (лац. *nominativus*, ад *nomēn* ‘імя, назва’) – пачатковая форма, у якой назоўнік ужываецца як назва асобы, прадметаў і з’яў.

Назоўны склон мае значэнне суб’екта. Назоўнікі ў форме назоўнага склону абазначаюць граматычна незалежны член сказа і выступаюць ў ролі дзейніка: *Над лесам, выплыўшы з туману, стаяў месяц* (І. Пташнікаў).

Назоўнікі ў форме назоўнага склону могуць выступаць у сказе і ў ролі выказніка: *Мазыр – горад* сёвай даўніны (А. Клышка); зваротка: *Радзіма, голас твой мяне спяваць вучыў, і ты мне аддала ад родных слоў ключы* (Я. Пушча); прыдатка: *Сляза-палын балюча-едкі на ўпалых вочах выступае* (Я. Колас).

Родны склон (ад лац. *genitivus* ‘атрыманы ад нараджэння’) можа абазначаць частку ад цэлага (*метр шоўку, тона аўса, літр малака*); аб’ект дзеяння (*будаўніцтва дарогі, напісанне артыкула, чытанне вершаў*); аб’ект пры адмаўленні (*не вярнуць часопіса, не зрабіць задання, не рашыць задачы*); адносіны асобы да іншай асобы або да калектыву (*дэкан факультэта, кіраўнік групы, сястра жонкі*); аб’ект часовага карыстання (*напрасіць кнігі, узяць сякеры, пазычыць грошай*); прыналежнасць (*паліто маці, кніга сябра, рукі бабулі*); або мець азначальнае значэнне (*вартуўнік школы, дарога жыцця*); часовае значэнне (*напісаць з раніцы, прыехаць у нядзелю*); прасторавае значэнне (*чакаць каля школы, стаяць каля лесу*); значэнне мэты (*спяваць для радасці*).

Назоўнікі ў форме роднага склону выступаюць у сказе пераважна ў ролі дапаўнення, радзей – азначэння і акалічнасці.

Давальны склон выражае аб’ектнае значэнне, г. зн. абазначае аб’ект, на які накіравана дзеянне (*дапамагчы суседу, дзякаваць сябру, аддаць дзецям*); суб’ектнае значэнне, г. зн. абазначае ўскосны суб’ект у безасабовых сказах (*дзецям весела, хлопчыку нездаровіцца, бацьку не спіцца*); азначальныя значэнні з адценнем прыналежнасці (*падарунак сяброўцы, корм жывёле*).

Назоўнікі ў форме давальнага склону ў сказе, як правіла, выконваюць ролю дапаўнення.

Вінавальны склон мае значэнне прамога аб’екта (*рашаць задачу, чытаць газету*); прадмета думкі, мовы, пачуцця (*клапаціцца пра бацькоў, распавяць пра падарожжа, думаць пра падарунак*); прасторавае (*пайсці ў тэатр, паехалі на мора, павярнуў на ўсход*); часовае (*прыехаць пад вечар, адпачыць хвіліну, сустрэцца праз год*); мэты (*наслаць па доктара, пайсці ў арэхі, ісці на вучобу*).

Назоўнікі ў форме вінавальнага склону звычайна выконваюць у сказе функцыю прамога і ўскоснага дапаўнення.

Творны склон абазначае прыладу ці сродак дзеяння (*маляваць алоўкам, паліваць вадой, карыстацца аўтамабілем*); або мае значэнне ўскоснага аб’екта, асабліва ў безасабовых сказах (*пахне сенам*); сумеснасці (*ісці з сябрам, брат з сястрой, настаўнік з вучнямі*); часовае (*сустрэцца раннім вечарам, працаваць халоднай зімой*); прасторавае з прыназоўнікам і без яго (*ісці полем, спыніцца за горадам*); спосабу дзеяння і параўнання (*ехаць зайцам, ісці хуткім крокам, залівацца салаўём*).

⁵ У старажытнай беларускай мове было сем склонаў: існаваў яшчэ клічны склон. Клічны склон – форма, якой выражаўся зварот да асобы ці (у паэтычных творах) неадушаўленага прадмета: **Донець рече: княже Ігорю**. Рэшткі гэтага склону назіраюцца ў сучаснай беларускай мове ў форме тыпу *княжа, беларусе, браце, хлопча*. У працэсе развіцця беларускай мовы клічны склон у форме зваротка супаў з назоўным склонам.

Назоўнікі ў форме творнага склону выконваюць у сказе функцыю дапаўнення, акалічнасці, недапасаванага азначэння; форма творнага склону можа выступаць у якасці кампанента састаўнога выказніка.

Месны склон можа абазначаць месца (*гуляць у парку, жыць у вёсцы, стаяць на беразе*); час дзеяння (*адпачываць у жніўні, сустрэцца а трэцяй гадзіне*); прычыну (*рабіць па звычцы*); аб'ект (*Закон аб мовах, Кодэкс аб адукацыі, злавіць на слове*); прыладу і сродак дзеяння (*іграць на акардэоне, друкаваць на камп'ютары*); спосаб дзеяння (*стаяць у нерашучасці*); якасць прадмета праз адносіны да іншых прадметаў (*дзяўчынка ў акуларах, коўдра на ваце*).

Назоўнікі ў форме меснага склону ў сказе звычайна выконваюць ролю акалічнасці.

5.2.6. Сістэма скланення назоўнікаў у сучаснай беларускай мове. Скланенне – змяненне слоў па склонах. Скланяюцца назоўнікі ва ўсіх формах роду, у адзіночным і множным ліку.

Парадыгма скланення – сістэма скланавых формаў назоўнікаў: *кніг-а, кніг-і, кніз-е, кніг-у, кніг-ай, у кніз-е; кніг-і, кніг, кніг-ам, кніг-і, кніг-амі, у кніг-ах; камп'ютар, камп'ютар-а, камп'ютар-у, камп'ютар, камп'ютар-ам, на камп'ютар-ы; камп'ютар-ы, камп'ютар-аў, камп'ютар-ам, камп'ютар-ы, камп'ютар-амі, аб камп'ютар-ах; жыцц-ё, жыцц-я, жыцц-ю, жыцц-ё, жыцц-ём, у жыцц-і*.

У залежнасці ад парадыгмы скланення большасць назоўнікаў у сучаснай беларускай мове адносіцца да аднаго з трох скланенняў – I, II, III.

Тып скланення вызначаецца па форме назоўнага склону адзіночнага ліку з улікам катэгорыі роду назоўніка⁶:

Скланенне	Род	Канчаткі ў Н. скл. адз. л.	Прыклады
I	назоўнікі жаночага роду	-а (-я)	<i>жанчына, страх, дарога, гітара, сасна, бяроза</i>
	назоўнікі агульнага роду, калі назоўнік абазначае асобу жаночага полу		<i>калега, цэзка, непаседа, выскачка, румза</i>
II	назоўнікі мужчынскага роду	нулявы	<i>край, дом, стол, конь, гай, чытач, поплаў</i>
	назоўнікі ніякага роду	<i>a / -e; -o / (-ё)</i>	<i>мора, рэчышча, насенне, лісце, акно, галлё, жыццё</i>
	пяць назоўнікаў на -мя	-я	<i>польмя, бярэмя, цемя, вымя, семя</i>
III	назоўнікі жаночага роду	нулявы	<i>соль, радасць, ноч, гусь, косць, любоў, верф, далонь, магчымасць</i>

За межамі гэтых трох тыпаў скланенняў знаходзяцца:

– **рознаскланяльныя назоўнікі**, якія ва ўскосных склонах маюць канчаткі або ўласцівыя розным тыпам скланення, або спецыфічныя:

– назоўнікі мужчынскага роду на -а (-я): *мужчына, бацька, старшыня*;

– назоўнікі агульнага роду, калі абазначаюць асоб мужчынскага полу: *забіяка, прыдзіра, адзіночка, пісака, сірата*;

– назоўнікі ніякага роду, што называюць маладых істот: *птушаня, зубраня, кацяня*;

– назоўнікі *дзіця, немаўля, хлапчана, дзяўчо*;

– тры назоўнікі на -мя: *імя, племя, стрэмя*;

– **нескланяльныя**, ці **нязменныя**, назоўнікі, якія ва ўсіх склонах маюць адну і тую ж форму: *бістро, букле, бурымэ, бюро, глясэ, жалюзі, журы, камюніке, канапэ, каноз, кашпо, клішэ, лато, манпансье, меню, мулінэ, пано, пап'е-машэ, папурэ, паспарту, пенснэ, рагу, рандо, рандэву, ранцье, рэвю, рэзбі, самелье, сапрана, сашэ, табло, танга, ток-шоу, трыко, фандзю, фіяска, фуэтэ*;

⁶ У акадэмічнай “Беларускай граматыцы” даецца іншая класіфікацыя назоўнікаў па тыпам скланення. Так, да назоўнікаў I скланення адносяць назоўнікі мужчынскага і ніякага роду, да II скланення – назоўнікі жаночага роду, да III скланення – назоўнікі жаночага роду з нулявым канчаткам.

– **субстантываваныя прыметнікі і дзеепрыметнікі:** *ранены, хворы, ляснічы, марожанае, зернавія;*

– **множналікавыя назоўнікі:** *акуляры, дажынкi, духi, вароты, вiлы.*

Склонавыя канчаткі назоўнікаў у кожным тыпе скланення залежаць ад характару асновы і націску, а ў некаторых выпадках – і ад лексічнага значэння слова, напрыклад, канчаткі назоўнікаў II скланення мужчынскага роду ў родным склоне. Аснова назоўнікаў можа заканчвацца на зычны:

Цвёрды	Зацвярдзелы ([дж], [ж], [р], [ц], [ч], [ш])	Заднеязычны [γ], [к], [х]	Мяккі
<i>дом, парта, бяроза, цяпло, звон</i>	<i>печ, ціш, шалаш, дождж, вядро, ключ, кармілец</i>	<i>нага, стог, рука, замок, воблака, страх, кажух</i>	<i>соль, конь, галлё, сесія, каваль, поле, шчасце</i>

Як правіла, пэўны назоўнік у склонавых формах мае адзін канчатак, але некаторыя назоўнікі могуць мець і два канчаткі – асноўны і варыянтны.

Назоўнікі I скланення, іх канчаткі.

Агульная парадыгма скланення:

Склон	Аснова на				
	цвёрды	зацвярдзелы	[γ] : [з'], [х] : [с']	[к] : [ц]	мяккі
Н.	<i>бяроз-(а)</i>	<i>мяж-(а)</i>	<i>наг-(а) страх-(а)</i>	<i>рак-(а) рэчк-(а)</i>	<i>зямл-(я)</i>
Р.	<i>бяроз-(ы)</i>	<i>мяж-(ы)</i>	<i>наг-(і) страх-(і)</i>	<i>рак-(і) рэчк-(і)</i>	<i>зямл-(і)</i>
Д.	<i>бяроз-(е)</i>	<i>мяж-(ы)</i>	<i>наз-(е) страх-(е)</i>	<i>рац-(э) рэчц-(ы)</i>	<i>зямл-(і)</i>
В.	<i>бяроз-(у)</i>	<i>мяж-(у)</i>	<i>наг-(у) страх-(у)</i>	<i>рак-(у) рэчк-(у)</i>	<i>зямл-(ю)</i>
Т.	<i>бяроз-(ай) бяроз-(аю)</i>	<i>мяж-(ой) мяж-(ою)</i>	<i>наг-(ой) наг-(ою) страх-(ой) страх-(ою)</i>	<i>рак-(ой) рак-(ою) рэчк-(ай) рэчк-(аю)</i>	<i>зямл-(ёй) зямл-(ёю)</i>
М.	<i>(на) бяроз-(е)</i>	<i>(на) мяж-(ы)</i>	<i>(аб) наз-(е) страх-(е)</i>	<i>(аб) рац-(э) рэчц-(ы)</i>	<i>(аб) зямл-(і)</i>

Некаторыя асаблівасці склонавых канчаткаў назоўнікаў I скланення:

Склон	Аснова на	Канчатак	Прыклады
Р.	цвёрды, зацвярдзелы	-ы	<i>вярб-ы, зім-ы, сястр-ы, рукавіц-ы</i>
	мяккі, [γ], [к], [х]	-і	<i>вышын-і, наг-і, рук-і, страх-і</i>
Д., М.	цвёрды, [γ] : [з'], [х] : [с']	-е	<i>брыгадз-е, у брыгадз-е; дуз-е, на дуз-е; страс-е, на страс-е</i>
	мяккі	-і	<i>вышын-і, у вышын-і; яблын-і, на яблын-і</i>
	зацвярдзелы, [к] : [ц]	-ы	<i>мяж-ы, на мяж-ы; пушч-ы, у пушч-ы; вавёрц-ы, аб вавёрц-ы</i>
	[к] : [ц] (націск прыпадае на канчатак)	-э	<i>муц-э, у муц-э; рац-э, на рац-э</i>
Т.	цвёрды і зацвярдзелы	<i>-ой (-ою) – пад націскам, -ай (-аю) – не пад націскам</i>	<i>дуг-ой (-ою), пуг-ай (-аю)</i>
	мяккі	<i>-ёй (-ёю) – пад націскам, -яй (-яю) – не пад націскам</i>	<i>зямл-ёй (-ёю), прэмі-яй (-яю)</i>

Назоўнікі агульнага роду, якія абазначаюць асоб жаночага полу, скланяюцца па тыпе I скланення: *малайчына, соня; малайчыны, соні; малайчыне, соні; малайчыну, соню; малайчынай, соняй; пры малайчыне, аб соні.*

Назоўнікі II скланення, іх канчаткі.

Агульная парадыгма скланення:

Склон	Мужчынскі род				Ніякі род				
	Аснова на								
	цвёрды	зацвярдзелы	[ʎ], [к], [х]	мяккі	цвёрды	зацвярдзелы	[ʎ], [к], [х]	мяккі	
Н.	нулявы				-о, -а				-е, -ё
Р.	-а, -у			-я, -ю	-а			-я	
Д.	-у			-ю	-у			-ю	
В.	як Н. ці Р.				як Н. ці Р.				
Т.	-óm, -ам			-ём, -ем	-óm, -ам			-ём, -ем	
М.	-е, -у	-ы, -э	-е, -у	-і	-е	-ы	-у	-і, -ю	

Некаторыя асаблівасці склонавых канчаткаў назоўнікаў II скланення:

Склон	Канчатак	
Родны	-у, -ю	-а, -я
	<p>Абстрактныя назоўнікі, якія абазначаюць:</p> <p>1) абстрактна-разумовыя паняцці: <i>атэізму, рэалізму, сацыялізму, дарвінізму, прагрэсу;</i></p> <p>2) адцягненыя якасці, прыкметы і пад.: <i>густу, ідэалу, кампрамісу, поспеху, характару, блакіту, задору;</i></p> <p>3) дзеянні, працэсы, стан, розныя адчуванні, пачуцці і пад.: <i>абеду, адпачынку, бою, шуму, апетыту, болю, гневу, гумару, спакою;</i></p> <p>4) розныя формы прасторы, месца, а таксама неакрэсленыя прамежкі часу: <i>поплаву, верху, гаю, долу, космасу, узлеску, моманту;</i></p> <p>5) захворванні: <i>бранхіту, дальтанізму, грыпу, яшчуру;</i></p> <p>6) з’явы прыроды, стыхійныя бедствы, розныя падзеі ў грамадскім жыцці: <i>агню, галалёду, грому, дажджу, інею, урагану, кірмашу</i></p>	<p>Агульныя і ўласныя назвы людзей (за выключэннем зборных назваў тыпу <i>народ – народу</i>), а таксама назвы жывёл: <i>вучня, чытача, аленя, мядзведзя, жука</i></p>
	<p>Рэчывыя назоўнікі: <i>бензіну, гіпсу, аксиду, тынку, клею, крухмалу, пластэліну, сіропу, рысу, соку, цукру, паркалю, аксаміту, цынку, біфітэксу, гуляішу, шашлыку, аспірыну, анальгіну, валідолу.</i> Але: <i>аўса, хлеба; Мінгаз – Мінгаза</i> (назва арганізацыі), <i>“Крыштал” – “Крышталя”</i> (назва спартыўнай каманды)</p>	<p>Назвы канкрэтных прадметаў рэчаіснасці, што паддаюцца лічэнню, або іх часткі: <i>агурка, гадзінніка, стала, яблыка, ручая</i></p>
	<p>Назоўнікі са зборным значэннем: <i>багажу, інвентару, кансіліуму, натоўпу, посуду, рэпертуару, тыражу, флоту</i></p>	<p>Назвы органаў і частак цела чалавека, жывёлы: <i>зуба, носа, капыта, пальца, рота, страўніка, языка.</i> Але: <i>твару</i></p>
	<p>Назвы раслін (траў, злакаў, кустовых раслін), у якіх форма адзіночнага ліку абазначае непадзельную множнасць як нешта адзінкавае: <i>арэшніку, асінніку, дубняку, ракітніку, сасонніку, сланечніку, ячменю</i></p>	<p>Навуковыя і тэхнічныя тэрміны: <i>алфавіта, верша, дыялога, інтэграла, сказа, склона, эліпса, дыялога, каэфіцыента</i></p> <p>Назвы мер даўжыні, плошчы, вагі, аб’ёму, акрэсленых адрэзкаў часу, грашовых і іншых адзінак вымярэння: <i>ампера, вольты, метра, літра, грама, аўторка, семестра, долара, сакавіка.</i> Але: <i>веку, ранку, без году тыдзень, з году ў год</i></p>

Склон	Канчатак				
Родны	-у, -ю		-а, -я		
			Назвы грамадскіх арганізацый, прадпрыемстваў, устаноў, вайсковых падраздзяленняў: <i>завода, інстытута, універсітэта, камітэта, трэста</i>		
			Назвы танцаў, народных, спартыўных і картачных гульняў: <i>баскетбола, вальса, покера</i>		
			Агульныя і ўласныя назвы населеных пунктаў і мясцовасцей, геаграфічныя і астранамічныя назвы, гідронімы: <i>горада, хутара, Лондана, Мінска, Полацка, Рыма, Кітая, акіяна, ручая, узгорка, Алтая, Крыма, Сатурна, Буга</i>		
			Назоўнікі з ацэначнымі суфіксамі <i>-ішч-</i> (-ышч), <i>-іск-</i> (-ыск-): <i>хвасцішча, халадзішча, вятрыска</i>		
Месны	Аснова на				
	цвёрды	[γ] : [з'], [x] : [с']	[γ], [к], [x]	мяккі	зацвярдзелы
	Канчатак				
	-е: <i>у лесе, на судне, на плоце, на парозе, у кажусе</i>	-у (-ю): <i>у банку, пры агурку, пры пасагу, ва ўнівермагу, на ўзмаху, пры руху</i>	-і: <i>у агні, у жніўні, у гаі, на кані</i>	-ы: <i>у бары, у шалашы, на пляцы, на кірмашы, на пажары</i>	

Выбар аднаго з канчаткаў у месным склоне залежыць ад характару асновы і ад семантыкі назоўніка. Асабовыя назоўнікі ў месным склоне ўжываюцца з канчаткамі *-е* (аснова на цвёрды зычны): *пры сыне, пры артысце, пры беларусе*; *-у* (аснова на зацвярдзелы, на [γ], [к], [x]): *пры настаўніку, пры чытачу, пры ўдарніку, пры грузчыку*; *-ю* (аснова на мяккі зычны): *пры кавалю, пры герою*. Назоўнік *двор* мае розныя канчаткі ў залежнасці ад лексічнага значэння: *на дварэ* ‘не ў памяшканні, на адкрытым паветры’ (*На дварэ сонечна; Адпачываем на дварэ*) і на *двары* ‘каля будынка’ (*У двары паставілі новую лаўку*). Назоўнік *рог* таксама мае два значэнні і адпаведна дзве формы: *рог* ‘выраст на галаве ў некаторых жывёл (*на розе ў каровы*) і ‘месца, дзе выходзяцца два бакі чаго-небудзь’ (*на рагу вуліцы*).

Назоўнікі III скланення, іх канчаткі.

Агульная парадыгма скланення:

Склон	Аснова на		
	цвёрды	мяккі	зацвярдзелы
Н.	<i>любоў-(∅)</i>	<i>соль-(∅)</i>	<i>печ-(∅)</i>
Р.	<i>любов-(і)</i>	<i>сол-(і)</i>	<i>печ-(ы)</i>
Д.	<i>любов-(і)</i>	<i>сол-(і)</i>	<i>печ-(ы)</i>
В.	<i>любоў-(∅)</i>	<i>соль-(∅)</i>	<i>печ-(∅)</i>
Т.	<i>любоў-(ю)</i>	<i>солл-(ю)</i>	<i>печч-(у)</i>
М.	<i>(аб) любов-(і)</i>	<i>(аб) сол-(і)</i>	<i>(аб) печ-(ы)</i>

Некаторыя асаблівасці складовах канчаткаў назоўнікаў III скланення:

1) у творным склоне зычны асновы (акрамя губных і [р]), калі ён знаходзіцца ў інтэрвакальным становішчы, падаўжаецца: *мышшу, рунню, сувяззю, ноччу, меддзю, Прыпяццю*;

2) падаўжэнне зычнага адсутнічае тады, калі аснова назоўніка заканчваецца збегам зычных, на губныя зычныя і [р]: *радасць – радасцю, любоў – любоўю, глыб – глыб’ю, шыр – шыр’ю, Сібір – Сібір’ю*.

Рознаскланяльныя назоўнікі.

Да рознаскланяльных адносяцца:

– назоўнікі, якія абазначаюць маладых істот: *дзіця (-ё), лісяня (-ё), цяля (-ё), аленяня (-ё), выдраня (-ё), зайчаня (-ё), кураня (-ё), кацяня (-ё), зубраня (-ё), ваўчаня (-ё), бусляня (-ё), бабраня (-ё), медзведзяня (-ё), жарабя (-ё)* і інш.;

– тры назоўнікі на *-мя*: *імя, племя, стрэмя*;

– назоўнікі мужчынскага роду з ненаціскным канчаткам *-а (-я)* тыпу *бацька, дзядзька, мужчына, дзядуля*;

– назоўнікі агульнага роду, калі яны абазначаюць асоб мужчынскага полу: *малайчына, цёзка, зазнайка, ціхоня, абжора, пісака, румза* і інш.

Рознаскланяльныя назоўнікі ва ўскосных склонах маюць канчаткі, уласцівыя розным тыпам скланення.

Назоўнікі, якія абазначаюць маладых істот, у родным, давальным і месным склонах адзіночнага ліку набываюць суфікс *-яц- (-ац-)* і скланяюцца, як назоўнікі III скланення: *дзіцяці, кураняці, парасяці, зубраняці, пры медзведзяняці, у кацяняці*.

У творным склоне суфікс *-ац- (-яц-)* страчваецца, такія назоўнікі ўжываюцца з канчаткам *-ём*: *зубранём, медзведзянём, куранём, парасём*, але: *дзіцём і дзіцем*.

Ва ўсіх склонах множнага ліку гэтыя назоўнікі (акрамя назоўніка *дзіця*) маюць суфікс *-ят*: *цяляты, цялят, цялятам, цялят, цялятамі, пры цялятах; лісяняты, лісянят, лісянятам, лісянят, лісянятамі, пры лісянях*.

Назоўнікі на *-мя* ва ўскосных склонах адзіночнага і множнага ліку (акрамя вінавальнага склону адзіночнага ліку) могуць мець формы з суфіксам або без яго:

Р.	<i>імя (імені)</i>	<i>племя (племені)</i>	<i>стрэмя (стрэмені)</i>
Д.	<i>імяю (імені)</i>	<i>племю (племені)</i>	<i>стрэмяю (стрэмені)</i>
Т.	<i>імам (іменем)</i>	<i>племем (племенем)</i>	<i>стрэмам (стрэменем)</i>
М.	<i>(у) імі (імені)</i>	<i>(у) племі (племені)</i>	<i>(у) стрэмі (стрэмені)</i>

Назоўнік *племя* ў множным ліку мае толькі формы з суфіксам *-ен-*, а назоўнікі *імя, стрэмя* ўжываюцца або з суфіксам *-ен-*, або без яго:

Н.	<i>імі (імяны)</i>	<i>стрэмі (страмяны)</i>	<i>плямяны</i>
Р.	<i>імяў (імян, імянаў)</i>	<i>стрэмяў (страмян, страмянаў)</i>	<i>плямян (плямянаў)</i>
Д.	<i>імям (імянам)</i>	<i>стрэмям (страмянам)</i>	<i>плямянам</i>
В.	<i>імі (імяны)</i>	<i>стрэмі (страмяны)</i>	<i>плямяны</i>
Т.	<i>імямі (імянамі)</i>	<i>стрэмямі (страмянамі)</i>	<i>плямянамі</i>
М.	<i>(у) імях (імянах)</i>	<i>(у) стрэмях (страмянах)</i>	<i>(у) плямянах</i>

Назоўнікі мужчынскага роду на *-а (-я)* у родным і вінавальным склонах маюць канчаткі I скланення: *мужчыны, дзядулі, мужчыну, дзядулю*; у давальным і месным склонах – канчаткі, як у назоўнікаў I і II скланенняў: *мужчыну, дзядулю, бацьку, пры мужчыне, пры дзядулю, пры бацьку*.

У творным склоне ў залежнасці ад асновы і націску гэтыя назоўнікі маюць канчаткі *-ам* не пад націскам, *-ой (-ою)* – пад націскам: *бацькам, дзядзькам, Фамой (-ою)*. Назоўнікі з мяккай асновай у творным склоне ўжываюцца з канчаткамі *-ем, -ёй (-ёю)*: *дзядулем, старшынёй (старшынёю)*.

Назоўнікі агульнага роду, калі абазначаюць асобу мужчынскага полу, скланяюцца гэтак жа, як і назоўнікі мужчынскага роду на *-а (-я)*: *пісакі, пісаку, пісакам, пры пісаку*.

Нескланяльныя назоўнікі.

Нескланяльныя назоўнікі не змяняюцца па склонах і не маюць скланавых канчаткаў. Граматычныя значэнні склонаў выражаюцца сінтаксічна, г. зн. паказчыкамі склону служаць канчаткі залежных слоў: *гаварылі пра цікавае ток-шоу* (В. скл.), *у мінскім метро* (М. скл.), *раманы вядомага Дзюма* (Р. скл.).

Да нескланяльных назоўнікаў адносяцца:

– агульныя запазычаныя назоўнікі: *метро, алібі, шымпанзэ, фуэтэ, меню, камюніке, сапрана, кенгуру, фламінга* і інш.;

– уласныя запазычаныя назоўнікі на галосны: *Гюго, Дзідро, Ліго, Дзюбо, Баку, Антарыа, Чылі, Перу* і інш.;

– іншамоўныя жаночыя імёны з асновай на цвёрды зычны: *Кармэн, Элен, Катрын, Джоан, Беатрыс, Далорыс, Джанэт*;

– славянскія прозвішчы на *-о, -ых*: *Жабко, Манько, Крайко, Дурнаво, Скурко, Журко, Сядых, Белых, Чарных* і інш.;

– запазычаныя і беларускія жаночыя прозвішчы на зычны: *Гулевіч, Таран, Яцук, Клок, Алігер, Далмаер* і інш.;

– абрэвіатуры літарнага або змешанага тыпу: *БрДТУ, БелТА, КПП, ААН*;

– назоўнік *маці*, калі ў склонавых формах ужываецца без суфікса *-ер-*.

Некаторыя абрэвіатуры, у якіх ёсць галосны гук, могуць скланяцца, у такім выпадку склонавыя канчаткі пішуцца малымі літарамі: *прачытаў у ЛіМе, рабочы МАЗа*.

Скланенне назоўнікаў у множным ліку.

У сучаснай беларускай мове назоўнікі I, II, III скланенняў у множным ліку ва ўсіх склонах, за выключэннем роднага, маюць аднолькавыя канчаткі:

Н.	<i>-ы, -і, -е</i>	<i>кнігі, сукенкі, бярозы, дамы, вокны, вёдры, вяселлі, печы, мышы, салдаты, брэстаўчане</i>
Д.	<i>-ам (-ям)</i>	<i>кнігам, сукенкам, бярозам, дамам, вокнам, вёдрам, вяселлям, печам, мышам, салдатам, брэстаўчанам</i>
В.	неадушаўлёныя: <i>-і, -ы</i>	<i>кнігі, сукенкі, бярозы, дамы, вокны, вяселлі, вёдры, печы</i>
	адушаўлёныя: <i>-аў (-яў), -оў (-ёў), -эй (-ей)</i> і нулявы	<i>хлопцаў, вучняў, братаў, вераб'ёў, мышэй, дзяцей, салдат (салдатаў), брэстаўчан</i>
Т.	<i>-амі (-ямі), -ыма (-іма), -мі</i>	<i>бярозамі, песнямі, грашамі (грашыма), слязамі (слязьмі), людзьмі (людзьмі), коньмі</i>
М.	<i>-ах (-ях)</i>	<i>у кнігах, у сукенках, на бярозах, у песнях, пры конях, на вяселлях</i>

У родным склоне назоўнікі ў множным ліку маюць канчаткі ў залежнасці ад тыпу скланення:

I скланенне	II скланенне	III скланенне
<i>-аў (-яў), нулявы</i>	<i>-аў (-яў), -оў (-ёў), -эй (-ей)</i>	<i>-эй (-ей) – пад націскам (пераважна) -аў (-яў) – не пад націскам</i>
<i>брытваў, грэбляў, ваннаў, сваццяў, антэн, кніг, думак, вёсак, ткачых</i>	<i>абзацаў, вучняў, дамоў, рублёў, сэрцаў, вяселляў, плячэй, вушэй, гасцей</i>	<i>начэй, мышэй, нячэў (печаў), касцей, свекрывей, рэчаў, трэлей (трэляў), дэталей (дэталяў), далоней (далоняў), верфей (верфяў)</i>

Варыянтамі нормы лічыцца ўжыванне канчаткаў *-аў (-яў), -оў (-ёў)* і нулявога:

✓ у назоўніках II скланення м. р і н. р. мн. л., якія абазначаюць:

– назвы адзінак вымярэнняў: *кілаграмаў – кілаграм, гадоў – год*;

– назвы асобных парных прадметаў: *туфляў – туфель, валёнкаў – валёнак*;

– назвы некаторых нацыянальнасцей: *туркаў – турак, цыганаў – цыган, балгараў – балгар*;

– назвы асобных рэалій: *салдатаў – салдат, партызанаў – партызан, крылаў – крыл, броваў – броў*;

✓ у назоўніках ж. р. і н. р. мн. л., калі аснова заканчваецца на збег зычных: *нормаў – норм, секундаў – секунд, фірмаў – фірм, гнёздаў – гнёзд, прозвішчаў – прозвішч* і пад.

Поўныя формы канчаткаў назоўнікаў тыпу *нормаў, фірмаў, броваў* зараз маюць тэндэнцыю да пашырэння і замацавання ў якасці нарматыўных. На думку чэшскага лінгвіста М. Затаўканюка, прычына таму – у лінгвапсіхалагічным стымуле, які актывізуе формы,

адрозныя ад рускай мовы. Такія з’явы пашыраюцца ў перыяды барацьбы супраць асіміляцыі мовы.

Варыянтныя канчаткі *-ей* і *-яў* лічацца нормай:

✓ у назоўніках III скланення (ж. р. з нулявым канчаткам) не пад націскам: *магчымасцей* – *магчымасцяў*, *якасцей* – *якасцяў*, *ведамасцей* – *ведамасцяў*, *мадэлей* – *мадэляў* і інш. Параўн.: пад націскам у такіх формах заўсёды канчатак *-эй* (*-ей*): *абласцей*, *гусей*, *начэй*.

Пры выбары формаў некаторых назоўнікаў у Р. скл. мн. л. могуць узнікаць цяжкасці: *ведаў*, *тэфтэляў*, *ясляў*, *абставін*, *паводзін*, *дроў*, *круп*, *людзей*, *дзвярэй*.

Назоўніку *грошы* са значэннем ‘валюта’ (не мае адз. л.) у форме Р. скл. мн. л. характэрны канчатак *-ай*: *грошай* (Д. скл. – *грашам*, Т. скл. – *грашамі*, М. скл. – *аб грашах*), а назоўніку *грэш* са значэннем ‘манета найменшай вартасці’ (ужываецца як у адз., так і ў мн. л.) у акрэсленай пазіцыі ўласцівы канчатак *-аў*: *грэшаў* (Д. скл. – *грэшам*, Т. скл. – *грэшамі*, М. скл. – *аб грэшах*).

5.2.7. Скланенне асабовых імён і прозвішчаў. Скланенне мужчынскіх асабовых імён.

Асабовыя імёны на *-а* (*-я*) тыпу *Мікола*, *Фама*, *Пеця*, *Коля*, *Міша*, *Грыша*, *Янка* пры скланенні маюць канчаткі назоўнікаў I і II скланенняў: у родным і вінавальным склонах – канчаткі назоўнікаў I скланення; у давальным (з ненаціскным канчаткам), творным і месным – II скланення; калі націск у давальным, творным і месным склонах падае на канчатак, то ўжываецца канчатак I скланення:

Склон	Аснова на мяккі	Аснова на цвёрды	Аснова на зацвярдзелы	Аснова на [γ], [к], [х]
Н.	<i>Пеця, Коля</i>	<i>Мікола, Фама, Кузьма</i>	<i>Грыша, Міша</i>	<i>Янка</i>
Р.	<i>Пеці, Колі</i>	<i>Міколы, Фамы, Кузьмы</i>	<i>Грышы, Мішы</i>	<i>Янкі</i>
Д.	<i>Пецю, Колю</i>	<i>Міколу, Фаме, Кузьме</i>	<i>Грышу, Мішу</i>	<i>Янку</i>
В.	<i>Пецю, Колю</i>	<i>Міколу, Фаму, Кузьму</i>	<i>Грышу, Мішу</i>	<i>Янку</i>
Т.	<i>Пецем, Колям</i>	<i>Міколам, Фамой, Кузьмой</i>	<i>Грышам, Мішам</i>	<i>Янкам</i>
М.	<i>(пры) Пецю, Колю</i>	<i>(пры) Міколу, Фаме, Кузьме</i>	<i>(пры) Грышу, Мішу</i>	<i>(пры) Янку</i>

Асабовыя імёны тыпу *Мікалай*, *Алесь*, *Рыгор*, *Лукаш*, *Багдан*, *Яўген*, *Марк* і іншыя скланяюцца, як назоўнікі II скланення з адпаведнай асновай:

Склон	Аснова на мяккі	Аснова на цвёрды	Аснова на зацвярдзелы	Аснова на [γ], [к], [х]
Н.	<i>Мікалай, Алесь</i>	<i>Багдан, Максім</i>	<i>Рыгор, Лукаш</i>	<i>Марк</i>
Р.	<i>Мікалая, Алеся</i>	<i>Багдана, Максіма</i>	<i>Рыгора, Лукаша</i>	<i>Марка</i>
Д.	<i>Мікалаю, Алесю</i>	<i>Багдану, Максіму</i>	<i>Рыгору, Лукашу</i>	<i>Марку</i>
В.	<i>Мікалаю, Алеся</i>	<i>Багдана, Максіма</i>	<i>Рыгора, Лукаша</i>	<i>Марка</i>
Т.	<i>Мікалаем, Алесем</i>	<i>Багданам, Максімам</i>	<i>Рыгорам, Лукашом</i>	<i>Маркам</i>
М.	<i>(пры) Мікалаю, Алесю</i>	<i>(пры) Багдану, Максіму</i>	<i>(пры) Рыгору, Лукашу</i>	<i>(пры) Марку</i>

Скланенне жаночых асабовых імён. Асабовыя імёны тыпу *Таня*, *Даша*, *Віка*, *Люба* скланяюцца, як назоўнікі I скланення з адпаведнай асновай. У давальным і месным склонах у імён з асновай на [к] і націскам не на канчатку адбываецца чаргаванне [к] : [ц]:

Склон	Аснова на мяккі	Аснова на цвёрды	Аснова на зацвярдзелы	Аснова на [к]
Н.	<i>Таня, Каця</i>	<i>Люба, Ліда</i>	<i>Даша, Іра</i>	<i>Віка</i>
Р.	<i>Тані, Каці</i>	<i>Любы, Ліды</i>	<i>Дашы, Іры</i>	<i>Вікі</i>
Д.	<i>Тані, Каці</i>	<i>Любе, Лідзе</i>	<i>Дашы, Іры</i>	<i>Віцы</i>
В.	<i>Таню, Кацю</i>	<i>Любу, Ліду</i>	<i>Дашу, Іру</i>	<i>Віку</i>
Т.	<i>Таняй (Таняю), Кацяй (Кацяю)</i>	<i>Любай (Любаю), Лідай (Лідаю)</i>	<i>Дашай (Дашаю), Ірай (Іраю)</i>	<i>Вікай (Вікаю)</i>
М.	<i>(пры) Тані, Каці</i>	<i>(пры) Любе, Лідзе</i>	<i>(пры) Дашы, Іры</i>	<i>(пры) Віцы</i>

Асабовыя імёны тыпу *Вольга, Дамініка, Наталля, Марыя, Зоя, Іна, Віялета* скланяюцца, як назоўнікі I скланення з адпаведнай асновай. У давальным і месным склонах у жаночых імён з асновай на [γ], [κ] адбываецца чаргаванне [γ] : [з’], [κ] : [ц]:

Склон	Аснова на мяккі	Аснова на цвёрды	Аснова на зацвярдзелы	Аснова на [γ], [κ]
Н.	<i>Марыя, Зоя, Ефрасіння, Наталля</i>	<i>Іна, Віялета, Людміла</i>	<i>Аляксандра, Варвара</i>	<i>Вольга, Інга, Ядвіга, Вераніка, Дамініка</i>
Р.	<i>Марыі, Зоі, Ефрасінні, Наталлі</i>	<i>Іны, Віялеты, Людмілы</i>	<i>Аляксандры, Варвары</i>	<i>Вольгі, Інгі, Ядвігі, Веранікі, Дамінікі</i>
Д.	<i>Марыі, Зоі, Ефрасінні, Наталлі</i>	<i>Іне, Віялеце, Людміле</i>	<i>Аляксандры, Варвары</i>	<i>Вользе, Інзе, Ядвізе, Вераніцы, Дамініцы</i>
В.	<i>Марыю, Зою, Ефрасінню, Наталлю</i>	<i>Іну, Віялету, Людмілу</i>	<i>Аляксандру, Варвару</i>	<i>Вольгу, Інгу, Ядвігу, Вераніку, Дамініку</i>
Т.	<i>Марыяй (Марыяю), Зояй (Зояю), Ефрасінняй (Ефрасінняю), Наталляй (Наталляю)</i>	<i>Інай (Інаю), Віялетаі (Віялетаю), Людмілай (Людмілаю)</i>	<i>Аляксандрай (Аляксандраю), Варварай (Варвараю)</i>	<i>Вольгаі (Вольгаю), Інгаі (Ингаю), Ядвігаі (Ядвігаю), Веранікаі (Веранікаю), Дамінікаі (Дамінікаю)</i>
М.	<i>(пры) Марыі, Зоі, Ефрасінні, Наталлі</i>	<i>(пры) Іне, Віялеце, Людміле</i>	<i>(пры) Аляксандры, Варвары</i>	<i>(пры) Вользе, Інзе, Ядвізе, Вераніцы, Дамініцы</i>

Скланенне прозвішчаў. Прозвішчы, якія паходзяць ад канкрэтных назоўнікаў жаночага роду з асновай на [γ], [κ], [x] і ненаціскным канчаткам *-а* (*Скіба, Папруга, Сарока, Макуха*), скланяюцца ў залежнасці ад таго, асоб якога полу яны называюць.

Калі прозвішча называе асобу жаночага полу, яно скланяецца, як агульны назоўнік жаночага роду I скланення, а калі прозвішча называе асобу мужчынскага полу, – як рознаскланяльны назоўнік мужчынскага роду:

Н.	<i>Захарка, Папруга (Вольга)</i>	<i>Захарка, Папруга (Мікалай)</i>
Р.	<i>Захаркі, Папругі (Вольгі)</i>	<i>Захаркі, Папругі (Мікалая)</i>
Д.	<i>Захарцы, Папруге (Вользе)</i>	<i>Захарку, Папругу (Мікалаю)</i>
В.	<i>Захарку, Папругу (Вольгу)</i>	<i>Захарку, Папругу (Мікалаю)</i>
Т.	<i>Захаркай, Папругай (Вольгаі)</i>	<i>Захаркам, Папругам (Мікалаем)</i>
М.	<i>(пры) Захарцы, Папруге (Вользе)</i>	<i>(пры) Захарку, Папругу (Мікалаю)</i>

Прозвішчы, якія паходзяць ад назваў канкрэтных назоўнікаў жаночага роду, апрача прозвішчаў з асновай на [γ], [κ], [x], і маюць ненаціскны канчатак *-а* (*Пушча, Сініца, Лава, Лаза, Лана, Кабета*), скланяюцца, як агульныя назоўнікі жаночага роду з адпаведнай асновай, незалежна ад таго, асоб якога полу называюць:

Н.	<i>Сініца, Лана (Ніна, Сцяпан)</i>
Р.	<i>Сініцы, Лапы (Ніны, Сцяпана)</i>
Д.	<i>Сініцы, Лане (Ніне, Сцяпану)</i>
В.	<i>Сініцу, Лану (Ніну, Сцяпана)</i>
Т.	<i>Сініцай, Ланай (Нінай, Сцяпанам)</i>
М.	<i>(пры) Сініцы, Лане (Ніне, Сцяпану)</i>

Прозвішчы з націскным канчаткам *-а* (*-я*) (*Крапіва, Вярба, Лебяды, Галаўня*) скланяюцца, як агульныя назоўнікі I скланення незалежна ад таго, асоб якога полу называюць:

Н.	<i>Крапіва, Галаўня (Алена, Мікалай)</i>
Р.	<i>Крапівы, Галаўні (Алены, Мікалая)</i>
Д.	<i>Крапіве, Галаўні (Алене, Мікалаю)</i>
В.	<i>Крапіву, Галаўню (Алену, Мікалаю)</i>
Т.	<i>Крапівой, Галаўнёй (Аленай, Мікалаем)</i>
М.	<i>(пры) Крапіве, Галаўні (Алене, Мікалаю)</i>

Прозвішчы, якія не суадносяцца з канкрэтнымі назоўнікамі (*Балбека, Шышла, Барэйка, Буцота, Жогла, Канопа*), скланяюцца, як рознаскланяльныя назоўнікі мужчынскага роду на *-а (-я)*, калі належаць асобам мужчынскага полу. Калі такія прозвішчы называюць асоб жаночага полу, то адны лінгвісты лічаць, што іх трэба скланяць, як агульныя назоўнікі жаночага роду I скланення, іншыя лінгвісты лічаць, што па склонах яны не змяняюцца.

Н.	<i>Барэйка, Жогла (Васіль)</i>	<i>Барэйка, Жогла (Тацяна)</i>
Р.	<i>Барэйкі, Жоглы (Васіля)</i>	<i>Барэйкі, Жоглы (Тацяны)</i>
Д.	<i>Барэйку, Жоглу (Васілю)</i>	<i>Барэйцы, Жогле (Тацяне)</i>
В.	<i>Барэйку, Жоглу (Васіля)</i>	<i>Барэйку, Жоглу (Тацяну)</i>
Т.	<i>Барэйкам, Жоглам (Васілём)</i>	<i>Барэйкай, Жоглай (Тацянай)</i>
М.	<i>(пры) Барэйку, Жоглу (Васілю)</i>	<i>(пры) Барэйцы, Жогле (Тацяне)</i>

Н.	<i>Барэйка, Жогла (Васіль)</i>	<i>Барэйка, Жогла (Тацяна)</i>
Р.	<i>Барэйкі, Жоглы (Васіля)</i>	<i>Барэйкі, Жоглы (Тацяны)</i>
Д.	<i>Барэйку, Жоглу (Васілю)</i>	<i>Барэйка, Жогла (Тацяне)</i>
В.	<i>Барэйку, Жоглу (Васіля)</i>	<i>Барэйка, Жогла (Тацяну)</i>
Т.	<i>Барэйкам, Жоглам (Васілём)</i>	<i>Барэйка, Жогла (Тацянай)</i>
М.	<i>(пры) Барэйку, Жоглу (Васілю)</i>	<i>Барэйка, Жогла (Тацяне)</i>

Прозвішчы, якія суадносяцца з агульнымі назоўнікамі ніякага роду тыпу *Балота, Вейка, Жыта, Шыла, Дула* і інш., скланяюцца, як назоўнікі I скланення, калі іх носьбіты – асобы мужчынскага полу. Калі такія прозвішчы называюць асоб жаночага полу, то па склонах яны не змяняюцца:

Н.	<i>Вейка, Балота (Сцяпан)</i>	<i>Вейка, Балота (Ніна)</i>
Р.	<i>Вейка, Балота (Сцяпана)</i>	<i>Вейка, Балота (Ніны)</i>
Д.	<i>Вейку, Балоту (Сцяпану)</i>	<i>Вейка, Балота (Ніне)</i>
В.	<i>Вейка, Балота (Сцяпана)</i>	<i>Вейка, Балота (Ніну)</i>
Т.	<i>Вейкам, Балотам (Сцяпанам)</i>	<i>Вейка, Балота (Нінай)</i>
М.	<i>(пры) Вейку, Балоту (Сцяпану)</i>	<i>(пры) Вейка, Балота (Ніне)</i>

Прозвішчы на *-еня (-эня, -аня), -уня (-юня), -іня (-ыня), -ня, -оля, -уля (-юля), -ля* (*Трыбуля, Савасценя, Рубчэня, Краўчэня, Казюля, Кавеня, Дзядзюля, Бядуля*), калі яны называюць асоб мужчынскага полу, то адны лінгвісты лічаць, што іх трэба скланяць, як рознаскланяльныя назоўнікі мужчынскага роду, калі яны называць асоб жаночага полу, то іх трэба скланяць, як назоўнікі I скланення. Іншыя лінгвісты лічаць, што гэтыя прозвішчы скланяюцца, як назоўнікі I скланення, незалежна ад таго, асоб якога полу называюць:

Н.	<i>Савасценя, Дзядзюля (Сяргей)</i>	<i>Савасценя, Дзядзюля (Марына)</i>
Р.	<i>Савасцені, Дзядзюлі (Сяргея)</i>	<i>Савасцені, Дзядзюлі (Марыны)</i>
Д.	<i>Савасценю, Дзядзюлю (Сяргею)</i>	<i>Савасцені, Дзядзюлі (Марыне)</i>
В.	<i>Савасценю, Дзядзюлю (Сяргея)</i>	<i>Савасценю, Дзядзюлю (Марыну)</i>
Т.	<i>Савасценем, Дзядзюлем (Сяргеем)</i>	<i>Савасценяй, Дзядзюляй (Марынай)</i>
М.	<i>(пры) Савасценю, Дзядзюлю (Сяргею)</i>	<i>(пры) Савасцені, Дзядзюлі (Марыне)</i>

Н.	<i>Савасценя, Дзядзюля (Сяргей, Марына)</i>
Р.	<i>Савасцені, Дзядзюлі (Сяргея, Марыны)</i>
Д.	<i>Савасцені, Дзядзюлі (Сяргею, Марыне)</i>
В.	<i>Савасценю, Дзядзюлю (Сяргея, Марыну)</i>
Т.	<i>Савасценяй, Дзядзюляй (Сяргеем, Марынай)</i>
М.	<i>(пры) Савасцені, Дзядзюлі (Сяргею, Марыне)</i>

Прозвішчы, якія заканчваюцца на зычны (*Алейнік, Адзінец, Бабёр, Бандарчук, Барысевіч, Валовік, Гуд, Ігнатовіч, Калошчык, Кошаль, Мініч*), скланяюцца, як назоўнікі мужчынскага роду II скланення на адпаведны зычны асновы, калі належаць асобам мужчынскага полу. Калі такія прозвішчы называюць асоб жаночага полу, то яны не скланяюцца:

Н.	<i>Бабёр, Валовік, Ігнатовіч (Пётр)</i>	<i>Бабёр, Валовік, Ігнатовіч (Ніна)</i>
Р.	<i>Бабра, Валовіка, Ігнатовіча (Пятра)</i>	<i>Бабёр, Валовік, Ігнатовіч (Ніны)</i>
Д.	<i>Бабру, Валовіку, Ігнатовічу (Пятру)</i>	<i>Бабёр, Валовік, Ігнатовіч (Ніне)</i>
В.	<i>Бабра, Валовіка, Ігнатовіча (Пятра)</i>	<i>Бабёр, Валовік, Ігнатовіч (Ніну)</i>
Т.	<i>Бабром, Валовікам, Ігнатовічам (Пятром)</i>	<i>Бабёр, Валовік, Ігнатовіч (Нінай)</i>
М.	<i>(пры) Бабру, Валовіку, Ігнатовічу (Пятру)</i>	<i>(пры) Бабёр, Валовік, Ігнатовіч (Ніне)</i>

Прозвішчы, якія суадносяцца з кароткімі формамі прыметнікаў, дзеепрыметнікаў (*Кохан, Гарун, Віславус, Даўгял, Лапавах*), скланяюцца, як назоўнікі II скланення, калі называюць асоб мужчынскага полу. Калі такія прозвішчы называюць асоб жаночага полу, то яны не скланяюцца:

Н.	<i>Віславус, Даўгял (Фёдар)</i>	<i>Віславус, Даўгял (Святлана)</i>
Р.	<i>Віславуса, Даўгяла (Фёдара)</i>	<i>Віславус, Даўгял (Святланы)</i>
Д.	<i>Віславусу, Даўгялу (Фёдару)</i>	<i>Віславус, Даўгял (Святлане)</i>
В.	<i>Віславуса, Даўгяла (Фёдара)</i>	<i>Віславус, Даўгял (Святлану)</i>
Т.	<i>Віславусам, Даўгялам (Фёдарам)</i>	<i>Віславус, Даўгял (Святланай)</i>
М.	<i>(пры) Віславуху, Даўгялу (Фёдару)</i>	<i>(пры) Віславус, Даўгял (Святлане)</i>

Мужчынскія прозвішчы на *-аў (-оў), -еў (-ёў), -ін (-ын)* тыпу *Шчамялёў, Харчоў, Фурсаў, Ракаў, Кірзаў, Зайцаў, Кавенькін, Злобін, Ёршын* скланяюцца, як агульныя назоўнікі II скланення, аднак у творным склоне яны маюць канчатак *-ым*, як прыметнікі:

Н.	<i>Харчоў, Злобін (Мікалай)</i>
Р.	<i>Харчова, Злобіна (Мікалая)</i>
Д.	<i>Харчову, Злобіну (Мікалаю)</i>
В.	<i>Харчова, Злобіна (Мікалая)</i>
Т.	<i>Харчовым, Злобіным (Мікалаем)</i>
М.	<i>(пры) Харчову, Злобіну (Мікалаю)</i>

У беларускай мове не скланяюцца:

– прозвішчы, якія заканчваюцца на *-іх (-ых)*: *Баравых, Сядых, Гаваркіх, Рускіх, Мелкіх, Партных, Ільных* і інш.;

– іншамоўныя прозвішчы на *-а (-я), -у (-ю), -э (-е), -і (-ы)*: *Дзюма, Камю, Гётэ, Вівальдзі, Вісконці, Борджыа, Бакачыа, Радары, Кюры, Руставелі, Дэбюсі, Пікаса, Тарле, Фрунзе, Мегрэ*⁷ і інш.;

– прозвішчы, якія заканчваюцца на націскны *-о*: *Гюго, Дэфо, Дурнаво, Віярдо, Шамко, Гуло, Гайко, Манько, Бунько*⁸ і інш.

Даследчыкі адзначаюць, што самыя старажытныя беларускія прозвішчы датуюцца XV ст. і належаць магнацкім родам ВКЛ: *Сапега, Тышкевіч, Грамыка, Хадкевіч, Глебавіч* і інш. Прозвішчы сялянаў пачалі з'яўляцца пазней – у другой палове XVI ст., што было звязана з аграрнай рэформай, калі сялянаў прымацоўвалі да зямлі і перапісвалі (на тэрыторыі Расіі ў сялянаў прозвішчы з'явіліся толькі ў XIX ст.). Прозвішчы ўтвараліся рознымі шляхамі: ад імені продка (бацькі, дзеда, зрэдку нават маці): *Кузьміч, Хоміч, Васілішын*; ад мянушак: *Пазняк* (нарадзіўся ў сям'і апошні), *Нямко* (маўклівы або нямы), *Доўгень* (высокі); ад скарачаных імёнаў: *Стасік, Петрык*; ад роду дзейнасці: *Каваль, Бондар, Пісар*; ад нацыянальнай прыналежнасці: *Швед, Лях*; ад геаграфічных назваў: *Слуцкі, Гарадзенскі*.

У нашай краіне сустракаюцца прозвішчы балцкага паходжання: *Доўнар, Эйсмант, Нарбут, Корбут, Сурвіла, Рышша, Скірмант, Гедройц* і інш.

⁷ Некаторыя іншамоўныя прозвішчы на ненаціскае *-а* могуць скланяцца: *фільмы А. Вайды, песні Б. Акуджавы*.

⁸ Выключэнне складаюць мужчынскія прозвішчы на націскны *-о*, якімі супадаюць па форме з назоўнікамі ніякага роду (*Вясло, Сцябло, Талакно*). Такія прозвішчы скланяюцца як адпаведныя агульныя назоўнікі.

5.2.8. Скланенне геаграфічных назваў. Геаграфічныя назвы, якія заканчваюцца на зычны і па форме супадаюць з назоўнікамі мужчынскага роду, скланяюцца, як агульныя назоўнікі II скланення:

Н.	<i>Ваўкавыск, Пінск</i>
Р.	<i>Ваўкавыска, Пінска</i>
Д.	<i>Ваўкавыску, Пінску</i>
В.	<i>Ваўкавыск, Пінск</i>
Т.	<i>Ваўкавыскам, Пінскам</i>
М.	<i>(у) Ваўкавыску, Пінску</i>

Геаграфічныя назвы на *-а (-я)*, якія супадаюць па форме з назоўнікамі жаночага роду, скланяюцца па ўзоры I скланення:

Н.	<i>Рэчыца, Ветка, Рудня, Слабада, Бродніца, Бяроза, Буда, Варшава</i>
Р.	<i>Рэчыцы, Ветки, Рудні, Слабады, Бродніцы, Бярозы, Буды, Варшавы</i>
Д.	<i>Рэчыцы, Ветцы, Рудні, Слабадзе, Бродніцы, Бярозе, Будзе, Варшаве</i>
В.	<i>Рэчыцу, Ветку, Рудню, Слабаду, Бродніцу, Бярозу, Буду, Варшаву</i>
Т.	<i>Рэчыцай, Веткай, Рудняй, Слабадой, Бродніцай, Бярозай, Будай, Варшавай</i>
М.	<i>(у) Рэчыцы, Ветцы, Рудні, Слабадзе, Бродніцы, Бярозе, Будзе, Варшаве</i>

Геаграфічныя назвы тыпу *Свіслач, Пціч, Нарач, Прыпяць* скланяюцца як назоўнікі жаночага роду III скланення:

Н.	<i>Свіслач, Пціч, Нарач, Прыпяць</i>
Р.	<i>Свіслачы, Пцічы, Нарачы, Прыпяці</i>
Д.	<i>Свіслачы, Пцічы, Нарачы, Прыпяці</i>
В.	<i>Свіслач, Пціч, Нарач, Прыпяць</i>
Т.	<i>Свіслаччу, Пціччу, Нараччу, Прыпяцю</i>
М.	<i>(у) Свіслачы, Пцічы, Нарачы, Прыпяці</i>

Геаграфічныя назвы, якія супадаюць па форме з назоўнікамі ніякага роду, скланяюцца, як агульныя назоўнікі з адпаведнай асновай:

Н.	<i>Жодзіна, Гарадзішча, Замошша, Сянно, Палессе, Селішча</i>
Р.	<i>Жодзіна, Гарадзішча, Замошша, Сянна, Палесся, Селішча</i>
Д.	<i>Жодзіну, Гарадзішчу, Замошшу, Сянну, Палессю, Селішчу</i>
В.	<i>Жодзіна, Гарадзішча, Замошша, Сянно, Палессе, Селішча</i>
Т.	<i>Жодзінам, Гарадзішчам, Замошшам, Сянном, Палессем, Селішчам</i>
М.	<i>(у) Жодзіне, Гарадзішчы, Замошшы, Сянне, Палессі, Селішчы</i>

Геаграфічныя назвы на *-оў (-аў), -еў (-ёў), -ін (-ын)* скланяюцца, як агульныя назоўнікі II скланення з цвёрдай асновай:

Н.	<i>Крычаў, Рагачоў, Магілёў, Лоеў, Брагін, Кобрын</i>
Р.	<i>Крычава, Рагачова, Магілёва, Лоева, Брагіна, Кобрына</i>
Д.	<i>Крычаву, Рагачову, Магілёву, Лоеву, Брагіну, Кобрыну</i>
В.	<i>Крычаў, Рагачоў, Магілёў, Лоеў, Брагін, Кобрын</i>
Т.	<i>Крычавам, Рагачовам, Магілёвам, Лоевам, Брагінам, Кобрынам</i>
М.	<i>(у) Крычаве, Рагачове, Магілёве, Лоеве, Брагіне, Кобрыне</i>

Геаграфічныя назвы ў форме множнага ліку, як правіла, скланяюцца, як агульныя назоўнікі множнага ліку:

Н.	<i>Карэлічы, Баранавічы, Жупраны, Ашмяны, Дупляны</i>
Р.	<i>Карэлічаў (Карэліч), Баранавічаў (Баранавіч), Жупранаў (Жупран), Ашмянаў (Ашмян), Дуплянаў (Дуплян)</i>
Д.	<i>Карэлічам, Баранавічам, Жупранам, Ашмянам, Дуплянам</i>
В.	<i>Карэлічы, Баранавічы, Жупраны, Ашмяны, Дупляны</i>

Т.	<i>Карэлічамі, Баранавічамі, Жупранамі, Ашмянамі, Дуплянамі</i>
М.	<i>(у) Карэлічах, Баранавічах, Жупранах, Ашмянах, Дуплянах</i>

6.1. Прыметнік (агульная характарыстыка). *Прыметнік* – граматычна-семантычны клас слоў, якія абазначаюць непрацэсуальную прыкмету і выражаюць гэтае значэнне ў граматычных катэгорыях роду, ліку і склону.

Катэгарыяльнае значэнне прыкметы ахоплівае знешнія якасці людзей і жывых істот: *высокі, дужы, худы, калючы*; унутраныя рысы асобы: *ветлівы, сумленны, разумны, сціплы*; прасторавыя адносіны: *вялікі, тутэйшы, нізкі, глыбокі*; часавыя адносіны: *пазалецкі, дзённы, вячэрні, ранішні*; колькасныя адносіны: *дзесяцігадовы, сямітонны, двухмесячны, пяцікорпусны*; адносіны месца: *лясны, мінскі, азёрны, прыдарожны*; адносіны прыналежнасці: *матчын, братаў, баброва, воўчы*; уласцівасці рэчаў: *салёны, крохкі, густы, мяккі*; колер: *чырвоны, блакітны, белы, жоўты* і інш.

Катэгорыі роду, ліку і склону ў прыметніка не маюць граматычнай самастойнасці, поўнасцю залежныя ад назоўніка (або субстантываванага часцін мовы), да якога дапасуецца прыметнік: *новы дом – новага дома; асенняе надвор’е – асенняму надвор’ю; сестрыны парады – сестрынымі парадамі.*

У сказе прыметнік можа выступаць у ролі азначэння: *Здаецца, звінела над усёй гэтай прыгажосцю нячутная песня – яе спявала шэрая ралля, попельна-шызае неба, далёкія серабрыстыя зоркі* (І. Навуменка); выказніка: *Ночы золкія, пранозлівыя, халодныя* (М. Лупсякоў); часткі састаўнога іменнага выказніка: *Неба стала чыстым і высокім* (П. Панчанка).

6.1.1. Тыпы прыметнікаў. Паводле лексічнага значэння, граматычных і словаўтваральных уласцівасцей прыметнікі падзяляюцца на якасныя, адносныя, прыналежныя.

Якасныя прыметнікі абазначаюць прыкметы, якія могуць праяўляцца ў большай ці меншай ступені, непасрэдна праз лексічнае значэнне асновы. Якасныя прыметнікі абазначаюць прыкмету прадмета паводле формы: *шырокі, круглы, вузкі, доўгі*; колеру: *сіні, фіялетава, барвовы, зялёны*; знешніх і ўнутраных уласцівасцей: *малады, стройны, смелы, хітры*; тэмпературы: *халодны, гарачы, спякотны, марозны*; смаку і паху: *салодкі, горкі, кіслы, духмяны*; агульнай ацэнкі: *чароўны, ідэальны, цудоўны, любімы.*

Асаблівасці *якасных прыметнікаў* наступныя:

– утвараюць формы ступеней параўнання (большасць): *цікавы – цікавейшы – большы (мени) цікавы – найцікавейшы – самы цікавы, найбольш (найменш) цікавы*;

– могуць мець кароткую і поўную формы: *вінаваты – вінават, дужы – дуж, вясёлы – весел, здаровы – здароў*;

– могуць спалучацца з прыслоўямі меры і ступені *вельмі прыемны, надзвычай каштоўны, надта лёгка, абсалютна свабодны*;

– могуць мець формы суб’ектыўнай ацэнкі і непаўнаты якасці: *белы – беленькі, бялюткі, бялявы, бялюсенечкі, белаваты, шырокі – шырачэзны, страшны – страшэнны*;

– ад іх (не ад усіх) утвараюцца якасныя прыслоўі: *прыгожы – прыгожа, светлы – светла, урачысты – урачыста, малады – па-маладому*;

– ад іх утвараюцца назоўнікі з абстрактным значэннем: *глухі – глухата, свежы – свежасць, ціхі – цішыня, сівы – сівізна*;

– могуць мець сінонімы: *важны – істотны – актуальны, даўні – стары – старажытны, малы – дробны – мізэрны*;

– могуць мець антонімы: *далёкі – блізкі, вясёлы – сумны, добры – дрэнны, карысны – шкодны*;

– могуць утвараць складаныя прыметнікі: *высокі-высокі, светлы-светлы, белы-белы, роўны-роўны*;

– могуць мець як невытворную, так і вытворную аснову (у адрозненне ад адносных і прыналежных прыметнікаў, якія маюць толькі вытворную аснову): *просты, новы, свежы, ясны, радасны, гарысты, імшысты, ласкавы.*

Якасныя прыметнікі выкарыстоўваюцца ва ўсіх стылях мовы, але найчасцей – у гутарковым, публіцыстычным і мастацкім. У мастацкіх тэкстах такія прыметнікі з’яўляюцца сродкам вобразнасці: *Гэта першы нясмелы снег бязгучна апусціцца на скаваную маразамі зямлю* (П. Пестрак); *Вось-вось ён жахне ў дно мой паплавок, і прыйдзе вялікае, серабрыстае шчасце!* (Я. Брыль).

Адносныя прыметнікі абазначаюць прыкмету прадмета праз яго адносіны да іншых прадметаў: матэрыялу: *цагляны дом, драўляны мост, сярэбраны медаль*; месца: *сельская школа, лясны пейзаж, гарадскі жыхар*; часу: *вячэрні сеанс, начное дзяжурства, жніўенская навальніца*; прызначэння: *службовае памяшканне, вучэбны корпус, прыёмны пакой*; удзельнікаў: *студэнцкі сход, вучнёўская канферэнцыя, прафсаюзны камітэт*; колькасці: *сямігадовы тэрмін, дваіны падлік, двухмесячны сын*; меры вагі, даўжыні: *пяцітонны груз, трохметровы дуб, квадратны стол*.

Асаблівасці адносных прыметнікаў наступныя:

– абазначаюць пастаянную, нязменную прыкмету прадмета: *керамічны посуд, пясчаны кар’ер, учарашні дзень*;

– паводле будовы з’яўляюцца вытворнымі: *навуковы* (утвораны ад назоўніка *навука*) *погляд, капіравальная* (утвораны ад дзеяслова *капіраваць*) *прылада, сённышні* (утвораны ад прыслоўя *сённа*) *поспех*.

Адносныя прыметнікі найчасцей выкарыстоўваюцца ў афіцыйным і навуковым стылях: *Усе жыхары Рэспублікі Беларусь маюць права на роўныя магчымасці доступу да нацыянальнай сістэмы адукацыі (Закон Рэспублікі Беларусь “Аб адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь”); Тэкст – гэта не простая лінгвістычная адзінка, а з’ява чалавечай дзейнасці, камунікацыі і пазнання* (В. Іўчанкаў).

Прыналежныя прыметнікі абазначаюць прыналежнасць прадмета пэўнай асобе ці жывой істоце.

У лінгвістыцы існуе меркаванне, што прыналежныя прыметнікі варта вылучаць у разрадзе адносных, таму яны кваліфікуюцца як *а д н о с н а - п р ы н а л е ж н ы я*.

Прыналежныя прыметнікі падзяляюцца наступным чынам: уласнапрыналежныя (абазначаюць прыналежнасць прадмета канкрэтнай асобе): *дзядзькаў падарунак, Аленчыны чаравікі, маміна сукенка*; агульнапрыналежныя (абазначаюць агульную, родавую прыналежнасць): *мядзведжы бярог, птушынае гняздо, салдацкія боты*.

Асаблівасці ўласнапрыналежных прыметнікаў наступныя:

– у назоўным склоне адзіночнага ліку маюць кароткую форму, г. зн. прыметнікі мужчынскага роду маюць нулявы канчатак (*дзядзькаў падарунак*), а жаночага і ніякага роду – канчатак *-а* (*дзядзькава кніга, дзядзькава прывітанне*); у назоўным склоне множнага ліку ўжываецца канчатак *-ы* (*дзядзькавы часопісы, матчыны сукенкі*);

– у вінавальным склоне адзіночнага ліку прыметнікі мужчынскага роду пры адушаўлёных назоўніках маюць поўную форму і канчатак *-ага* (*дзядзькавага сябра*), а прыметнікі жаночага і ніякага роду – кароткую форму і канчаткі *-у, -а* (*дзядзькаву суседку, дзядзькава цяля*);

– утвараюцца толькі ад асабовых назоўнікаў: мужчынскага роду – звычайна з дапамогай суфіксаў *-аў (-ав), -оў (-ов), -еў (-ев), -ёў (-ёв)*: *бацькаў падарунак, татава кашуля, леснікоў дом, рыбакова хата, Антосеў садок, дзядулевы акулера, Міхасеў пакой, Васілёвы рукавіцы*; жаночага роду – з дапамогай суфікса *-ін (-ын)*: *пчаліны вулей, бабуліны рукі, птушыная сталоўка, Наташыны кнігі*.

Утварэнне гэтых прыметнікаў у беларускай мове з’яўляецца адным са складаных пытанняў. Можа адбывацца зблытванне пад уплывам рускай мовы, дзе прыналежныя прыметнікі ўтвараюцца незалежна ад роду зыходнага назоўніка: *маміна і папина комната, Юрины і Танины вещи*.

Асаблівасці агульнапрыналежных прыметнікаў наступныя: маюць падабенства з адноснымі прыметнікамі паводле значэння (абазначаюць агульную прыналежнасць); маюць падабенства з адноснымі прыметнікамі паводле формы (могуць быць поўнымі ў назоўным і вінавальным склонах: *студэнцкі пакой, студэнцкую песню*).

Прыналежныя прыметнікі выкарыстоўваюцца пераважна ў гутарковым, мастацкім і публіцыстычным стылях: *Пра дзедаву мудрасць і бацькаў наказ тут ліны і вязы шапочуцца* (М. Трафімчук); *І на гэты раз не з ліста, імправізаванае Шырмава слова* (Ф. Янкоўскі). Часам у мастацкай стылі, у мэтах увасаблення, прыналежныя прыметнікі утвараюцца і ад неадушаўлёных прыметнікаў: *Бледныя сонцавы косы выглянуць рэдка калі* (Я. Купала); *Месяц блеск свой кіне ў твар ночкавай пустыні* (Я. Колас).

Пераход прыметнікаў з аднаго тыпу ў другі назіраецца пры пэўным іх ужыванні.

Якасныя прыметнікі пераходзяць у *адносныя*, калі страчваюць прыкметы, якія праяўляюцца ў большай ці меншай ступені, і набываюць нязменныя прыкметы ў складзе састаўных тэрмінаў:

<i>Якасныя прыметнікі</i>	<i>Якасныя прыметнікі ў значэнні адносных прыметнікаў</i>
<i>лёгкая сумка</i>	<i>лёгкая прамысловасць</i>
<i>белы джэмпер</i>	<i>белы хлеб</i>
<i>мяккая воўна</i>	<i>мяккі зычны</i>

Адносныя прыметнікі пераходзяць у *якасныя* пры ўжыванні ў пераносным значэнні:

<i>Адносныя прыметнікі</i>	<i>Адносныя прыметнікі ў значэнні якасных прыметнікаў</i>
<i>жалезная</i> (з жалеза) <i>бочка</i>	<i>жалезная</i> ('моцная') <i>воля</i>
<i>залатое</i> (з золата) <i>калье</i>	<i>залатое</i> ('жоўтае') <i>лісце</i>
<i>дубовы</i> (з дуба) <i>ліст</i>	<i>дубовы</i> ('няскладны') <i>стыль</i>

Прыналежныя прыметнікі могуць пераходзіць у *якасныя* пры ўжыванні ў пераносным значэнні і ў *адносныя* пры паказе тыповых прыкмет, уласцівасцей пэўных асоб ці жывёл:

<i>Прыналежныя прыметнікі</i>	<i>Прыналежныя прыметнікі ў значэнні адносных прыметнікаў</i>	<i>Прыналежныя прыметнікі ў значэнні якасных прыметнікаў</i>
<i>сабаліны след</i> (след сабаля)	<i>сабаліная шапка</i> (з футра сабаля)	<i>сабаліныя</i> ('цёмныя, густыя') <i>бровы</i>
<i>арлінае гняздо</i> (гняздо арла)	–	<i>арліны</i> ('горды') <i>погляд</i>

6.1.2. Фармальныя асаблівасці прыметнікаў. Поўныя (членныя) формы якасных прыметнікаў у назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду маюць канчатак *-ы (-і)*: *малады, прыгожы, вясенні*, жаночага роду – канчатак *-ая (-яя)*: *маладая, прыгожая, вясенняя*, ніякага роду – канчаткі *-ое, -ае (-яе)*: *маладое, прыгожае, вясенняе*; у назоўным склоне множнага ліку ліку – канчатак *-ыя (-ія)*: *маладыя, прыгожыя, вясеннія*.

Поўныя формы гэтых прыметнікаў характарызуюцца наступнымі асаблівасцямі: скланяюцца; у сказе выступаюць азначэннем або састаўной іменнай часткай выказніка: *У беласнежным прыбоі, у квецені рушыць маладая вясна* (У. Караткевіч); *Лес быў малады, густы, пераважна асінік і бярэзнік* (І. Шамякін).

Кароткія (нячленныя) формы прыметнікаў у назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду маюць нулявы канчатак: *рад, дораг, вінават*, жаночага і ніякага роду – канчатак *-а*: *рада, дорага, вінавата*, у множным ліку – канчатак *-ы (-і)*: *рады, дорагі, вінаваты*.

Кароткія формы гэтых прыметнікаў характарызуюцца наступнымі асаблівасцямі: не скланяюцца; змяняюцца толькі па родах і ліках; у сказе з'яўляюцца выказнікам: *Чым багаты, тым і рады* (Прыказка); характэрны для некаторых якасных прыметнікаў; уласцівы прыналежным прыметнікам у назоўным і вінавальным склонах пры неадушаўлёных назоўніках: *жончын артыкул, адкарэктаваў жончын артыкул*; рэдкаўжывальныя ў беларускай мове, часцей за ўсё сустракаюцца ў фальклору і ў мове паэтычных твораў: *Ты, моладзь, смела і магутна* (М. Чарот); у адрозненне ад поўных прыметнікаў называюць прыкмету, што звязваецца з пэўным часам і не з'яўляецца пастаяннай; абазначаюць унутраны

стан або знешнія прыкметы асобы, фізічныя ўласцівасці прадметаў, прасторавыя паняцці: *весел, молад, лёгак, шырок, відзён, чуцён, павінен*⁹.

Сцягнутыя (усечаныя) формы якасных прыметнікаў – гэта змененыя поўныя формы якасных прыметнікаў: *новая хата – нова хата; бойкая дачка – бойка дачка; буйныя вятры – буйны вятры*. Сцягнутыя (усечаныя) формы трэба адрозніваць ад кароткіх прыметнікаў¹⁰.

Сцягнутыя (усечаныя) формы: характэрны найперш для прыметнікаў жаночага роду ў назоўным і вінавальным склонах адзіночнага ліку: *дубова дошка – дубову дошку, летняя ноч – летню ноч; вясёла песня – вясёлу песню*; у адрозненне ад кароткіх формаў прыметнікаў (выказнікаў у сказе) выконваюць сінтаксічную функцыю азначэння: *Спахмурнелі цорны бровы* (Я. Купала); маюць націск на тым жа складзе, што і ў поўных прыметніках: *ціхая* (поўны прыметнік) *ноч – ціха* (сцягнутая форма) *ноч*.

6.1.3. Ступені параўнання якасных прыметнікаў. Якасныя прыметнікі ўтвараюць формы дзвюх ступеней параўнання – вышэйшай і найвышэйшай. Формы вышэйшай ступені параўнання паказваюць якасць, якая ўласціва пэўнаму прадмету ў большай ці меншай ступені, чым іншым прадметам. Формы найвышэйшай ступені параўнання паказваюць, што якасць пэўнага прадмета самая высокая ці самая нізкая ў параўнанні з іншымі прадметамі.

Формы ступеней параўнання бываюць простыя (сінтэтычныя) і складаныя (аналітычныя).

Простая форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца з дапамогай суфіксаў *-ейш-* (*-эйш-*) і *-и-*. Найбольшую прадуктыўнасць мае суфікс *-ейш-* (*-эйш-*), які далучаецца да асновы прыметніка: *моцны – мацнейшы, белы – бялейшы, блізкі – бліжэйшы, дарагі – даражэйшы*. Калі аснова прыметніка заканчваецца на заднеязычныя гукі *г, к, х*, то адбываецца гістарычнае чаргаванне *г//ж, к//ч, х//ш*: *доўгі – даўжэйшы, лёгкі – лягчэйшы, сухі – сушэйшы*. Калі ж аснова заканчваецца на *д, т*, то назіраем пазіцыйнае чаргаванне: *малады – маладзейшы, просты – прасцейшы*. У некаторых выпадках пры ўтварэнні простага формы вышэйшай ступені параўнання адбываецца ўсячэнне фінальных частак асновы (суфіксаў *-ок-, -к-*), якое суправаджаецца чаргаваннем цвёрдых і мяккіх зычных (*глыбокі – глыбейшы, кароткі – карацейшы*) або чаргаваннем *з//ж, с//ш* (*нізкі – ніжэйшы, высокі – вышэйшы*).

Толькі чатыры прыметнікі ўтвараюць простую форму вышэйшай ступені параўнання з дапамогай суфікса *-и-*. Пры гэтым назіраецца суплетыўнасць асноў: *вялікі – большы, добры – лепшы, дрэнны (кепскі) – горшы, малы – меншы*.

Утварэнні ж з суфіксам *-и-* (*малодшы, старшы*), што пры абазначэнні пасады ці звання ўваходзяць у тэрміналагічныя спалучэнні накіталт *малодшы сяржант, старшы эканаміст*, параўнальнай прыкметы не маюць і формамі вышэйшай ступені не з'яўляюцца, параўн.: *Бутрым старэйшы за Алеся ажно на тры гады* (Я. Брыль); *Старшы лейтэнант стаў адразу збірацца* (І. Мележ). Акрамя таго, формы *малодшы, старшы* могуць ўжывацца ў выразах *малодшыя класы, старшыя класы*. Прыметнік *малодшы* ўжываецца таксама ў значэнні 'якому менш гадоў у параўнанні з кім-небудзь', *старэйшы* – 'якому больш гадоў у параўнанні з кім-небудзь': *малодшая сястра, старэйшы брат* (нельга: *старшы*). Аднак пры ўказанні на ўзрост выкарыстоўваюцца формы вышэйшай ступені параўнання: ад *малады – маладзейшы*, ад *стары – старэйшы*.

Пры простага форме вышэйшай ступені параўнання прыметніка залежны ад яго назоўнік ці займеннік можа ставіцца ў форме вінавальнага склону з прыназоўнікам *за*: *А мы мацнейшыя за князёў, бо мы – народ* (П. Пестрак); *Зімою свежая ягада смачнейшая за цукерку* (Р. Ігнаценка). Назва прадмета, у параўнанні з якім вызначаецца ступень якасці, можа выражацца і з дапамогай параўнальных зваротаў са злучнікамі *як, чым*: *Няма на свеце*

⁹ У старажытнасці прыметнікі мелі толькі кароткую форму. Поўныя прыметнікі, такім чынам, вытворныя, развіліся з кароткіх прыметнікаў. Кароткія прыметнікі дайшлі да нас як "часткі" складаных слоў: *Вялікдзень* (*Вялікадня*) – назва свята, *Наваградак* (*Навагрудак*) – назва горада, а таксама ў вусна-паэтычных творах – набытках мінулых часоў: *повен падпечак белых авечак* (Ф. М. Янкоўскі).

¹⁰ Сцягнутая (усечаная) форма знешне супадае з кароткаю, але гэта не кароткая, а змененая поўная форма; у ёй страціўся *і* (*дубоваја → дубоваа, дубовују → дубовуу*), зліліся галосныя *аа → а, уу → у* (*дубоваа → дубова, дубовуу → дубову*) (Ф. М. Янкоўскі).

прыгажэйшых дзяўчат, як у нас, у Беларусі (Т. Хадкевіч); На свеце лепшага кутка няма, чым той куток, дзе маці нарадзіла (Н. Гілевіч).

У мастацкіх творах, гутарковай мове пры формах вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў можа ўжывацца форма роднага склону назоўніка ці займенніка з прыназоўнікам ад: *На дом гляджу руплівым вокам, на край, мілейшы ад краёў (Е. Лось); Там, попеч з ім, стаяў чалавек, ростам вышэйшы ад яго (К. Чорны).*

Да формы вышэйшай ступені параўнання могуць далучацца часціцы *куды, яшчэ*, якія маюць узмацняльнае значэнне: *Высокія горы знікаюць, але ўсё ж ён застаецца куды вышэйшы за левы – нізкі, раўнінны, з густымі зараснікамі і шырокай паласой белага пяску (В. Вольскі); Яшчэ большы жалы ахапіў яго [Лабановіча] (Я. Колас).*

Ведаць правілы ўтварэння простаі формы вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў важна для таго, каб не блытаць іх з адпаведнай формай ступені параўнання прыслоўяў, параўн.: *Цяпер ён [Блішчынскі] хутка вызначыў, што з трох у гэтым полі болей значны Шчарбак, што ён дужэйшы і, можа смялейшы за іншых, і таму пачаў блізіцца да гэтага маўклівага хлопца (В. Быкаў); А хмары бягуць, сцелюцца ніжэй, гладчэй, раўней і аблягаюць усё неба (Я. Колас).*

Неразмежаванне простаі формы вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў і прыслоўяў у беларускай мове нярэдка адбываецца пад уплывам рускай мовы, дзе прыметнікавыя і прыслоўныя формы супадаюць: *он (каков?) сильнее (простая форма сравнительной степени прилагательного) і давить (как?) сильнее (простая форма сравнительной степени наречия); она (какова?) выше (простая форма сравнительной степени прилагательного) і взлететь (как?) выше (простая форма сравнительной степени наречия).*

Часам у мастацкіх тэкстах ужываюцца характэрныя для рускай мовы формы, якія паводле свайго граматычнага складу не адрозніваюцца ад прыслоўяў: *дужэй, ясней, лепей*. Такія формы пранікаюць у беларускую літаратурную мову з дыялектнай і лічацца адхіленнем ад літаратурнай нормы: *У наступную хвіліну яна [Ганна] бачыць, што Мікалай вышэй ростам, вузей у плячах і не такі малады (Б. Сачанка); Быў ён [чырвонаармеец] высокага росту, але ніжэй за Чубара (І. Чыгрынаў).*

Складаная форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца шляхам далучэння да прыметнікаў слоў *больш (болей), менш (меней)*: *больш важны, болей моцны, менш складаны, меней салодкі*. Такая форма больш ужывальная, чым простая, паколькі ўтвараецца амаль ад усіх якасных прыметнікаў: *карысны – больш карысны, менш карысны, шурпаты – больш шурпаты, менш шурпаты*.

Пры складанай форме вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў канструкцыя “назоўнік (займеннік) у форме вінавальнага склону з прыназоўнікам за” сустракаецца даволі рэдка: *Я не знаю месяца больш за май ішчаслівага, калі пушчы цешацца з гоману шумлівага (П. Глебка)*. Часцей далучаюцца да складанай формы параўнальныя звароты са злучнікамі *як, чым*: *А нам снежныя зімы больш прыемныя, чым лета (І. Шамякін)*.

Да складанай формы вышэйшай ступені параўнання таксама могуць далучацца часціцы *куды, яшчэ*, якія надаюць ёй узмацняльнае значэнне: *Багушэвіч куды больш будзённы за свайга папярэдніка (І. Навуменка)*.

Простая форма найвышэйшай ступені параўнання ўтвараецца шляхам далучэння да простаі формы вышэйшай ступені прыстаўкі *най-*: *прыгажэйшы – найпрыгажэйшы, светлейшы – найсветлейшы, званчэйшы – найзванчэйшы, весялейшы – найвесялейшы*.

Ад прыметніка *вялікі* ўтвараюцца дзве простыя формы найвышэйшай ступені параўнання: *найбольшы, найвялікшы*, прычым форма *найвялікшы* ўтвараецца шляхам далучэння прыстаўкі *най-* і суфікса *-ш* да асновы прыметніка *вялікі* (формы *вялікшы* ў сучаснай беларускай мове няма). Ужыванне гэтых формаў звязана са значэннем прыметніка *вялікі*: калі гэты прыметнік ужываецца са значэннем ‘выдатны, геніяльны, таленавіты’, форма найвышэйшай ступені параўнання *найвялікшы*, калі гэты прыметнік ужываецца ў іншых значэннях – *найбольшы*: *Нікога, хто ў гэты свет прыходзіць, не абыходзіць доля: атрымліваюць усе без вынятку два найвялікшыя падарункі – жыццё і смерць (А. Разанаў); Даўно-даўно на небе ірдзее стужка*

жоўтая зары, і толькі на найбольшай верхавіне яшчэ ляжыць яе адбітак жоўты, на дзвюх сароках, што балбочуць жвава пра тое, што мядзведзя не баяцца, на версе седзячы (У. Караткевіч).

Прыставачна-суфіксальным спосабам утворана таксама простая форма найвышэйшай ступені параўнання *найноўшы* ад прыметніка *новы*: *Аматар найноўшых матораў, мой друг, не забудзь пра мяне, калі паміж зор метэорам зямля вокамгненна мільгне!*.. (М. Федзюковіч).

Складаная форма найвышэйшай ступені параўнання ўтвараецца спалучэннем прыметнікаў са словамі *самы, найбольш, найменш*: *самы малады, найбольш цікавы, найменш важны*.

Пры формах найвышэйшай ступені залежныя словы могуць стаяць у родным склоне з прыназоўнікамі *з, сярод*, у вінавальным склоне – з прыназоўнікам – *за*, у месным склоне – з прыназоўнікам *у*: *І была яна, гэта сасна, самай прыгожай і высокай з усіх сваіх сясцёр* (І. Шамякін); *Самых смелых сярод вас просім слухаць гэты сказ* (В. Вітка); *У гэтай маўкліваці было адзінае для ўсіх пачуццё – вялікае і наймацнейшае за ўсё, што асталося цяпер у жыцці* (К. Чорны); *Найбольш стрыманая ў сям’і была маці* (М. Хведаровіч).

Значэнне найвышэйшай ступені якасці перадаецца і спалучэннем прыметнікаў з прыслоўямі *вельмі, надта, надзвычай*: *вельмі прыгожы, надта дарагі, надзвычай важны*.

Складаныя формы найвышэйшай ступені параўнання маюць у беларускай мове большую прадуктыўнасць, чым простыя. Напрыклад, ад прыметніка *коўкі* нельга ўтварыць простае формы, але лёгка ўтвараюцца складаныя формы: *коўкі – найбольш коўкі, найменш коўкі, самы коўкі* (метал).

У мове мастацкай літаратуры, у тэкстах гутарковага і публіцыстычнага стыляў сустракаецца ўжыванне складаных і простых формаў вышэйшай і найвышэйшай ступеней параўнання прыметнікаў, якія выражаюць гранічна высокую ці гранічна нізкую ступень якасці прадмета без параўнання з якасцю іншых прадметаў. Такое значэнне называецца элятыўным, а форма прыметніка элятывам (ад лац. *elativus* ‘узвышаны’): *Усякія травы, кветкі, кожны кусцік, кожная саломінка падымалі галовы, цягнуліся к сонцу, віталі яго і ў гонар яго курьлі найлепшымі ладанамі – чысцейшымі туманамі раніцы і прыемнейшымі пахамі светлых красак дугу* (Я. Колас). Звычайна элятыў мае такое ж значэнне, як і спалучэнне прыметніка з прыслоўямі *вельмі, надзвычай*, і выкарыстоўваецца з экспрэсіўным адценнем: *найбагацейшыя запасы – надзвычай багатыя запасы*.

Аднак выкарыстанне з элятыўным значэннем формы вышэйшай ступені параўнання прыметніка не характэрна для беларускай мовы. Спалучэнні тыпу *адзін са старажытнейшых, адзін з цікавейшых* – адхіленне ад літаратурнай нормы, яны – вынік зблытвання заканамернасцяў розных моў. Так, у рускай мове формы з суфіксамі *-айш-, -ейш-* – гэта найвышэйшая ступень, якая выступае і элятывам (*шырочайшыя возможности*), у беларускай мове ім адпавядаюць формы найвышэйшай ступені (*самыя шырокія магчымасці*) ці спалучэнне прыметніка з прыслоўямі *надта, надзвычай, вельмі* (*надта, надзвычай шырокія магчымасці*).

Утварэнне ступеней параўнання не з’яўляецца адметнай рысай усіх якасных прыметнікаў і можа абмяжоўвацца іх структурай і семантыкай.

Толькі складаныя формы ступеней параўнання маюць наступныя групы прыметнікаў:

– некаторыя невытворныя: *упарты, бадзёры, пануры, прыкры, варожы, ліхі, хцівы*;

– некаторыя вытворныя:

а) з суфіксамі *-н-, -льн-, -альн- (-яльн-), -ів- (-ыв-), -лів-* (ад іменных і дзеяслоўных асноў): *марозны, радасны, адчувальны, спрыяльны, натуральны, максімальны, бурлівы, фальшывы, клапатлівы, урадлівы*;

б) з суфіксам *-ічн- (-ычн-)* (ад іншамоўных назоўнікаў): *гераічны, іранічны, песімістычны, крытычны* (ад *крызіс*), *меладычны, паэтычны*;

в) з суфіксам *-л-* (ад дзеяслоўных асноў): *зразумелы, працяглы, пажылы, хрыплы, узнёслы, бывалы, чулы*;

г) з суфіксами дзеепрыметнікаў: *дрымучы, калючы, ляжачы, знаёмы, вядомы, любімы, значымы*;

д) з суфіксами *-ат-, -аст-, -іст-, -іт-, -авіт-*: *мурзаты, касматы, віхрасты, выгінасты, агністы, звілісты, сярдзіты, сакавіты, таленавіты*;

е) з суфіксами *-к-, -ск-*: *вёрткі, колкі, гнуткі, стромкі, пругкі, геройскі*;

ж) утварэння ад іменных асноў прэфіксальным і прэфіксальна-суфіксальным спосабамі: *разудалы, бездапаможны, бязлітасны*;

з) складанія тыпу *нізкарослы, быстракрылы, паўнаводны, старадаўні*.

Не ўтвараюць формаў ступеней параўнання прыметнікі, якія называюць абсалютную (колькасна нязменную) якасць. Да іх адносяцца:

– некаторыя прыметнікі са значэннем стану асобы ці жывой істоты: *глухі, дарослы, жывы, мёртвы, нямы, сонны, халасты, жанаты*;

– прыметнікі са значэннем прыкметы паводле знешняга выгляду, фізічнай адзнакі: *аднарукі, бязногі, барадаты, вусаты, кульгавы, лысы*;

– прыметнікі са значэннем масці жывёл: *буланы, буры, вараны, гняды, дарашаваты, пярэсты, рабы, шызы*;

– прыметнікі са значэннем колеру прадметаў праз іх адносіны да іншых прадметаў: *бронзавы, бэзавы, васільковы, вішнёвы, залацісты, кафежны, малінавы, попелыны, серабрысты, цагляны*;

– прыметнікі, якія з’яўляюцца якаснымі толькі ў пераносным значэнні: *алавяныя вочы, воўчы нораў, жалезная воля, залатыя рукі, каменная сэрца, піанічныя вусы, сталёныя нервы*;

– прыметнікі, якія ўжываюцца ва ўстойлівых спалучэннях са спецыялізаваным значэннем: *лёгкая атлетыка, хуткі цягнік, цяжкая прамысловасць, мяккі зычны*;

– складанія прыметнікі тыпу *бела-чырвоны, цёмна-сіні, светла-зялёны, кісла-салодкі, беланогі, круталобы, чырванатвары, яснавокі*;

– прыметнікі з суфіксами *-ават-, -яват-, -ов-, -ав-*: *белаваты, зеленаваты, стараваты, васпаваты, паўнаваты, сіняваты, каляровы*.

6.1.4. Формы прыметнікаў са значэннем суб’ектыўнай ацэнкі і меры якасці.

Некаторыя якасныя прыметнікі ўтвараюць формы з абзначэннем ступені якасці без параўнання з іншымі прадметамі з дапамогай пэўных марфем:

– прыставак *ультра-, архі-* ‘гранічная мера якасці’: *ультрафіялетаваы, ультракароткі, архіскладаны, архіважны*;

– прыстаўкі *звыш-* ‘перавышэнне меры якасці’: *звышгукавы, звышпланавы, звышурочны, звышмагутны*;

– прыстаўкі *за-* ‘значнае перавышэнне меры якасці’: *завялікі, задоўгі, замалады, завысокі*;

– суфіксаў *-ізн-, -ізарн-, -озн-, -эзн-, -эразн-, -енн- (-энн-)* ‘павелічальна-ўзмацняльнае значэнне’: *вялізны, велізарны, глыбозны, даўжэзны, таўшчэразны, здаравенны, страшэнны*;

– суфіксаў *-еньк- (-эньк-, -аньк-), -усеньк- (-юсеньк-), -юпасеньк-, -юсенечк-, -ютк- (-утк)* ‘памяншальна-ласкальнае значэнне’: *маладзенькі, старэнькі, добранькі, ціхусенькі, танюсенькі, малюпасенькі, малюсенечкі, паўнютокі, свяжуткі*;

– суфіксаў *-ав- (-яв-), -ляв-, -ават- (-яват-)* ‘недастатковасць, непаўнота якасці’: *русавы, смуглявы, танклявы, крываваты, жаўтаваты*.

Гэтыя формы прыметнікаў перадаюць адносіны асобы да выражанай прыкметы; іх называюць **формамі са значэннем ацэнкі і меры якасці**.

Формы прыметнікаў са значэннем ацэнкі і меры якасці маюць эмацыянальна-экспрэсіўную канатацыю і ўжываюцца ў мове мастацкіх твораў: *Непадалёку ад грушы, на пагорку, сівеюць два вялізныя камяні* (Б. Сачанка); *А знізу гэты лес меў зелянюсенькія шаты* (Я. Колас).

7.1. Займеннік як часціна мовы. Займеннік

– граматычна-семантычны клас слоў, якія ўказваюць на прадметы, прыкметы прадметаў або колькасць, не называючы іх. Займеннікі з’яўляюцца колькасна невялікай, але самай ужывальнай у мове групай слоў. Найчасцей займеннікі выкарыстоўваюцца замест назоўнікаў, прыметнікаў, лічэбнікаў: *Чакае маці, чакае*

сына, а ён не едзе з дарогі дальняй (С. Грахоўскі); Стаялі цёплыя сонечныя дні. Такія дні рэдка бываюць у канцы верасня (К. Чорны); І хто гэта выдумаў столькі анкет? (П. Панчанка).

Займеннікі змяняюцца па склонах: *хто – каго, каму, кім; гэты – гэтага, гэтаму, гэтым*; некаторыя маюць формы роду і ліку: *той, тая, тое, тыя; мой, мая, маё, мае*.

Займеннікі суадносяцца са словамі пэўнай часціны мовы і ў адпаведнасці з гэтым маюць граматычныя катэгорыі. Паводле суадноснасці з іншымі часцінамі мовы займеннікі падзяляюцца на тры групы ў залежнасці ад таго, на асобу (прадмет), прыкмету ці колькасць яны ўказваюць:

– а б а г у л ь н е н а - п р а д м е т н ы я займеннікі – суадносныя з назоўнікамі: *я, мы, ты, вы, ён, яна, яно, яны, сябе, хто?, што?, хто, што, ніхто, нішто, нехта, нешта, хтосьці, штосьці, хто-небудзь, што-небудзь, абы-хто, абы-што*;

– а б а г у л ь н е н а - я к а с н ы я займеннікі – суадносныя з прыметнікамі: *мой, наш, твой, ваш, ягоны, ейны, іхні, свой, гэты, той, такі, гэтакі (гэткі), сам, самы, увесь, усякі (усялякі), кожны, іншы (інакшы), любы, які?, чый?, каторы?, які, чый, каторы, ніякі, нічый, некаторы, нейкі, нечы (нейчы), якісьці, чыйсьці, які-небудзь, чый-небудзь, абы-які, абы-чый*;

– а б а г у л ь н е н а - к о л ь к а с н ы я займеннікі – суадносныя з лічэбнікамі: *столькі, гэтулькі, колькі?, колькі, ніколькі, некалькі*¹¹.

У сказе займеннік можа выконваць сінтаксічную функцыю: дзейніка: *І вось яны, чацвёртакласнікі, пасыпаліся ў хату, як тая бульба з развязамага мяшка* (Я. Брыль); іменнай часткі выказніка: *Здарэнні бываюць усякія* (З. Бядуля); дапаўнення: *Цудоўнаю красою здзіўляе Мінск мяне* (Я. Пушча); азначэння: *Не скруціць ніякай чорнай скрусе маладосць крылатую маю* (Г. Бураўкін); акалічнасці: *Ён быццам нічога не заўважыў навокал сябе* (К. Чорны).

7.1.1. Тыпы займеннікаў. У залежнасці ад семантыкі займеннікі падзяляюцца на дзевяць тыпаў: асабовыя: *я, мы, ты, вы, ён, яна, яно, яны*; зваротны: *сябе*; прыналежныя: *мой, наш, твой, ваш, яго, яе, іх, ягоны, ейны, іхні, свой*; указальныя: *гэты, той, такі, гэтакі (гэткі), столькі, гэтулькі*; азначальныя: *сам, самы, увесь, усякі (усялякі), кожны, іншы (інакшы), любы*; пытальныя: *хто?, што?, які?, чый?, каторы?, колькі?*; адносныя: *хто, што, які, чый, каторы, колькі*; адмоўныя: *ніхто, нішто, ніякі, нічый, ніколькі*; няпэўныя: *нехта, нешта, хтосьці, штосьці, некаторы, нейкі, некалькі, нечы (нейчы), якісьці, чыйсьці, хто-небудзь, што-небудзь, які-небудзь, чый-небудзь, абы-хто, абы-што, абы-які, абы-чый*.

Тыпы займеннікаў маюць пэўныя лексічныя і граматычныя асаблівасці.

Асабовыя займеннікі падзяляюцца на ўласна-асабовыя: *я, мы, ты, вы* і асабова-ўказальныя: *ён, яна, яно, яны*.

Асабовыя займеннікі ўказваюць:

– на асобу таго, хто гаворыць (1-я асоба: *я* ‘адзіночны лік’, *мы* ‘множны лік’): *Я чытаў гонкім соснам просты, шчыры свой верш* (П. Броўка). Займеннік *мы* можа паказваць: а) на групу асоб, сярод якіх знаходзіцца і той, хто гаворыць: *На роднай зямельцы ўсе мы не госці, усе мы чыесці, усе мы кагосьці* (Л. Геніюш); б) на адну асобу – т. зв. “аўтарскае” *мы*, напрыклад у тэкстах навуковага стылю: *як мы адзначалі вышэй*;

– на асобу ці прадмет, да якога звяртаецца суразмоўца (2-я асоба: *ты* ‘адзіночны лік’, *вы* ‘множны лік’). Займеннік *ты* можа паказваць: а) на канкрэтную асобу: “*Ты ж гэта мне што даеш?*” – у абурэнні запытаў дзед Талаш (Я. Колас); б) на чалавека наогул і такім чынам набывае абагульнена-асабовае значэнне: *Ты, чалавек, сам наводзь на зямлі справядлівасць* (Г. Бураўкін). Займеннік *вы* можа ўжывацца: а) пры звароце да некалькіх (групы) асоб: *Перабраўшыся на левы, лугавы бераг Сажы, вы трапляеце на вельмі здабытлівыя рыбацкія*

¹¹ У лінгвістыцы вылучаюць яшчэ займеннікі, суадносныя з прыслоўямі тыпу *тут, там, туды, адтуль* і інш., што з’яўляецца спрэчным. Існуюць розныя пункты гледжання на становішча займеннікаў у сістэме часцін мовы. Так, А. А. Патабня, А. М. Пяшкоўскі, Л. У. Шчэрба не выдзялялі займеннік як асобную часціну мовы. А. А. Шахматаў лічыў займеннікавыя назоўнікі і займеннікавыя прыметнікі ядром групы займеннікавых слоў, В. У. Вінаградаў разглядаў у складзе займенніка як самастойнай часціны мовы толькі займеннікавыя назоўнікі, а займеннікі-прыметнікі, займеннікі-лічэбнікі і займеннікі-прыслоўі прапаноўваў апісваць у адпаведных раздзелах.

мясціны (К. Кірэенка); б) як форма ветлівага звароту да адной асобы: *Арэшкін сказаў: “А вы ўсё прыгажэеце, Марына Астапаўна!”* (І. Шамякін).

Займеннікі *я, ты* не маюць катэгорыі роду і аднолькава ўжываюцца ў адносінах да асоб мужчынскага і жаночага полу: *я читала, я чытаў; я пісала, я пісаў*. Для іх не характэрна і катэгорыя множнага ліку. Нельга сказаць “многа я”, “некалькі ты”. Займеннікі *мы, вы* не з’яўляюцца формамі множнага ліку займеннікаў *я, ты*, паколькі маюць іншае значэнне;

– на асобу або прадмет, якая непасрэдна не ўдзельнічае ў размове, але пра якую вядзецца гаворка (3-я асоба: *ён (яна, яно)* ‘адзіночны лік’, *яны* ‘множны лік’). Займеннік 3-й асобы *ён (яна, яно, яны)* звычайна патрабуе папярэдняга кантэксту, у якім называецца асоба ці прадмет: *Ёсць людзі з мудрай галавою, з нязгаслым сэрца аганьком, з магутнай сілай і красою – мы іх героямі завём* (П. Броўка); *Спускаемся з сопкі. Туман застаўся на яе вяршыні* (С. Грахоўскі). У адрозненне ад асабовых займеннікаў *я, мы, ты, вы* асабова-ўказальныя займеннікі маюць формы мужчынскага, жаночага і ніякага роду, а таксама адзіночнага і множнага ліку: *ён, яна, яно, яны*. Яны могуць указваць на асоб, жывёл, птушак, нежывыя прадметы: *Напэўна, кожны чалавек – ад прыроды чалавек. Жыццё робіць з яго генія або злыдня* (В. Быкаў); *Устыла ад марозу зямля, і ад яе цягнула, як ад звадзянелага снегу, холадам* (А. Жук); *Над Жыцькавам ляцелі ў вырай журавы. Яны спакойна, не спяшаючыся, махалі ў воблаках крыллем, нібы развіталіся з усімі* (Я. Сіпакоў).

Сінтаксічнай асаблівасцю асабовых займеннікаў з’яўляецца тое, што яны не могуць спалучацца з азначэннямі. Таму азначальныя словы пры іх заўсёды адасабляюцца, акрамя атрыбутыўных слоў, ужытых у ролі выказнікаў (*яна працавітая, ён добры, мы такія*): *Шыракаплечы, моцны як дуб, ён рабіў уражанне спакойнага чалавека, упэўненага ў сваіх сілах* (Я. Колас); *Абмытая ветрам, начною расою, павевам ружовай зары, ты, гордая юнай і свежай красою, завеш працаваць і тварыць!* (А. Званак).

Зваротны займеннік сябе ўказвае на адносіны асобы да самой сябе, гэта значыць, што суб’ектам і аб’ектам дзеяння з’яўляецца адна і тая ж асоба: *Патрабавальны да сябе, І. Мележ і ў другіх цаніў перш за ўсё талент, працавітасць, сумленнасць, прыныцовасць* (П. Панчанка); *Што ні кажы, а жыццё, ужо само па сабе, ёсць радасць, вялікае шчасце, бяспэжны дар* (Я. Колас).

У марфалагічных адносінах займеннік *сябе* характарызуецца адсутнасцю формы назоўнага склону і форм роду і ліку. Гэты займеннік можа адносіцца да ўсіх трох асоб адзіночнага і множнага ліку. У сказе выконвае функцыю дапаўнення: *Добра ўглядацца ў спавітыя туманам і змрокам воды Дняпра, увабраць у сябе таемнасць, маўклівую, сугучную чароўнаму маўчанню чорнага лесу* (М. Зарэцкі); *Для Беларусі, як умеў і колькі сілы меў, служыў, і не чакаў сабе наград, адно радзімым словам жыў* (Я. Купала).

Прыналежныя займеннікі ўказваюць на прыналежнасць прадмета адной з трох асоб. Па значэнні яны дзеляцца на дзве групы: 1) асабова-прыналежныя, якія выражаюць прыналежнасць 1-й (*мой, наш*) і 2-й (*твой, ваш*) асобам; 2) зваротна-прыналежны *свой*, які ўказвае на прыналежнасць кожнай з трох граматычных асоб: *Прывітанне табе, незнаёмаму, неспакойнаму падарожніку, якому здарыцца падумаць, адпачыць і на маёй невялічкай рацэ!* (Я. Брыль); *Дзе столькі разгону для твае жвавасці, для твайго спрыту, для тваіх забавак, як не на касьбе!* (Я. Колас); *Расцвітай жа, наша родная сталіца, горад наш любімы, горад наш герой!* (А. Дзеружынскі); *І хоць не ўсё паўторыцца на свеце, я веру ў гэты лес, я веру ў сад, дзе чысціню вясны нясуць суквецці праз кожны свой барвовы лістапад* (А. Пысін).

Для выражэння прыналежнасці 3-й асобе ўжываецца форма роднага склону асабовых займеннікаў 3-й асобы – *яго, яе, іх*, а таксама прыналежныя займеннікі *ягоны, ейны, іхні*: *Усё сяло гаманіла пра Максіма, разбірала яго справу на ўсе лады* (Я. Колас); *Лабановіч глянуў ёй у вочы, у гэтыя акруглыя, цёмныя і такія слаўныя, выразныя вочы, на яе чорныя тонкія бровы...* (Я. Колас); *Ягоны твар загарэў на сонцы* (Ц. Гартны); *Немцы па адным пачалі вадзіць у клуб і пытацца, хто забіў іхніх салдат* (Б. Сачанка).

Прыналежным займеннікам *мой, наш, твой, ваш, свой, ягоны, ейны, іхні* ўласцівы катэгорыі роду, ліку і склону; у сказе яны выступаюць у функцыі дапасаванага азначэння.

Займеннікі *яго, яе, іх* нязменныя, яны не дапасуюцца да паясняльнага слова ні ў родзе, ні ў ліку, ні ў склоне, не змяняюцца па родах (*яго песня, яго верш, яго паліто; іх песня, іх верш, іх паліто*), у сказе з'яўляюцца недапасаваным азначэннем.

Указальныя займеннікі служаць для ўказання на прадметы (*гэты, той*), прыкметы прадметаў (*такі, гэтакі*) ці іх колькасць (*столькі, гэтулькі*).

Займеннікі *гэты, той* выражаюць адценні прасторавага значэння: *гэты* паказвае на пэўны блізкі прадмет або наогул вядомы прадмет, *той* – на аддалены прадмет або той, які ўжо быў названы: *На гэтай палянцы, за паўварсты ад дарогі, раскінулася чыясь пасада* (Я. Колас); *І ўсё, што ён бачыў, было дзіўна сагрэта Ганнінай блізкасцю, яе стомленым дыханнем, нечым цёплым, незразумелым, што паявілася ў гэты вечар* (І. Мележ); *Той домік нізкі нехта любіў, з тым домікам звязаны нечы лёс* (А. Вярцінскі); *Жыццё пісьменніка ў словах, дакладней, у тым толькі яму аднаму ўласцівым падборы слоў, з дапамогай якіх ён размаўляе з чытачом, выяўляе і сцвярджае сябе як асобу* (Б. Сачанка).

Пры спалучэнні са словамі *самы, ж (жа)* займеннік *той* мае значэнне ‘менавіта ён, не іншы, гэты ж самы’: *Да горла падкацілася хваля, тая самая, што душыла ўчора за сталом, калі глядзеў на шэрыя матчыны рукі* (В. Карамзаў); *Праз тую ж балотныя мясіны ішлі і партызаны* (У. Караткевіч).

У складаным сказе канкрэтнае значэнне займенніка *той* раскрываецца ў даданай частцы: *Герой – не той, хто зрабіў больш, чым іншыя. Герой – той, хто зрабіў усё, што мог* (У. Арлоў); *На папялішчах, нібы шкілеты, дзе-нідзе стаялі адзінокія печы – тая, што некалі клаліся без штандараў, адразу на зямлі* (І. Чыгрынаў).

Займеннікі *такі, гэтакі (гэткі)* паказваюць на якасць прадмета, якая мае выдзяляльнае або ўдакладняльнае значэнне: *У такія часы я хвалюся* (Я. Скрыган); *Ноч была гэтка ж цёмная, як і ўчора* (Я. Колас).

Займеннікі *столькі, гэтулькі* паказваюць на колькасць, якая называлася раней ці якая будзе названа: *Як дзяўчаты нашы заспявалі песні, колькі зёран чыстых, столькі ясных слоў* (П. Броўка); *На высокіх ножках з нахіленаю сталёніцаю ляжыць скрыня, падзеленая на клеткі. Колькі літар у алфавіце, гэтулькі і клетак-кішэнек* (А. Клышка).

Указальныя займеннікі *гэты, той, такі, гэтакі (гэткі)* дапасуюцца да назоўніка, з якім звязаны, у родзе, ліку, склоне. Займеннікі *столькі, гэтулькі* катэгорый роду і ліку не маюць.

Азначальныя займеннікі *сам, самы, увесь, усякі (усялякі), кожны, іншы (інакшы), любы* паказваюць на абагульненую якасць або ўласцівасць прадметаў.

Займеннік *сам (сама, само, самі)* ужываецца звычайна з адушаўлёнымі назоўнікамі і займеннікамі (асабовымі і зваротным) і паказвае на асобу (групу асоб), якая ўтварае дзеянне самастойна, без удзелу іншых асоб, або з'яўляецца аб'ектам дзеяння: *Сам адзін расце дуб на далёкім полі* (Я. Купала); *Маці сама знайшла словы, ціхія і простыя, нібы не заўважыла сынавай разгубленасці* (В. Карамзаў); *Мы самі ўжо, без дапамогі дзеда, пачыналі шукаць прыкметы непагоды і знаходзіць іх* (В. Хомчанка).

Займеннік *сам* можа ўжывацца для ўзмацнення значэння назоўніка: *Па гасцінцы, міма клёнаў, пранясло аўтакалону з песняй, музыкай і смехам – сам шафёр у сваты ехаў* (А. Ставер); *Само неба спахмурнела і адварнула ад зямлі свой воблік* (Я. Колас).

Займеннік *самы (самая, самае, самыя)* звычайна ўжываецца з неадушаўлёнымі назоўнікамі і можа паказваць на крайнюю мяжу распаўсюджання дзеяння, з'явы ў часе і прасторы: *У жнівеньскую поўнач, як і тады, гэтая зорка свеціць над самай тваёй галавой* (І. Навуменка); *Цяпер усё лета мочыць, як пачало з самае вясны* (А. Жук). Займеннік *самы* можа ўваходзіць у састаў аналітычнай формы найвышэйшай ступені параўнання якасных прыметнікаў: *З усіх турботаў роду чалавечага самы вялікі клопат – аб Радзіме* (У. Арлоў); *Падабраўшы з зямлі ладную, у руцэ ледзь месцілася, самую жоўтую грушу, Сцяпан кусануў, але ні грама не адкусіў – камень каменем* (В. Карамзаў).

Займеннік *увесь (уся, усё, усе)* паказвае на поўны ахоп дзеяннем прадметаў ці асоб: *Любіць увесь свет лагодны прывет* (Прыказка); *Заліў усю вуліцу вячэрні змрок* (М. Машара); *Усяму*

жывому зямля дорыць шчодрасць (Т. Хадкевіч); *На ўсё жыццё навук: у чужую скуру не залазь, якая б мяккая яна ні была.* (В. Казько).

Займеннікі *ўсякі* (*усякая, усякае, усякія*), *любы* (*любая, любое, любыя*) і *кожны* (*кожная, кожнае, кожныя*) ужываюцца для вылучэння асобных прадметаў з шэрагу падобных, прычым займеннікі *ўсякі, любы* маюць адценне абагульнення, а займеннік *кожны* – раздзяляльнасці: *Усякая птушка сваё гняздо бароніць* (Прыказка); *Гатоў на любыя згубы, каб моўклі губы адчаю – абы не адчуць: – Нялюбы... Абы не пачуць: – Звычайны...* (Р. Барадулін); *У кожнай літаратуры ёсць свае незагойныя, балючыя раны* (Б. Сачанка).

Займеннік *іншы* (*іншая, іншае, іншыя*) паказвае на адрозненне якасці або ўласцівасці прадметаў: *Над нівай вясёлыя птушкі іншыя песні запелі* (Я. Купала); *Няхай, хоць сто зямель прайду – зямлі не трэба іншай* (А. Пысін).

Азначальныя займеннікі маюць формы роду, ліку і склону.

Пытальныя займеннікі ўжываюцца ў пытальных сказах і выражаюць пытанне пра асобу ці прадмет (*хто? што?*): *А хто там ідзе, а хто там ідзе ў агромністай такой грамадзе?* (Я. Купала); *“Ты ж гэта мне што даеш?” – у абурэнні запытаў дзед Талаш...* (Я. Колас); іх якасць (*які?*): *Якое ж яно, маё Палессе, сёння?* (Б. Сачанка); прыналежнасць (*чый?*): *У чыёй жа хаце песні не змаўкаюць?* (Я. Купала); месца прадмета сярод іншых (*каторы?*): *А ты ў каторы клас хадзіў?* (А. Чарнышэўскі); колькасць прадметаў (*колькі?*): *Колькі разоў пасля таго прыходзіў я на гэты бераг?* (К. Кірэнка).

Займеннікі *хто* і *што*, а таксама займеннік *колькі* не маюць форм роду і ліку. Выказнік пры займенніку-дзеініку *хто* звычайна ўжываецца ў форме мужчынскага роду адзіночнага ліку, нават і ў тым выпадку, калі пытанне адносіцца да жанчын (*Хто з жанчын быў на полі?*), а пры займенніку *што* – у форме ніякага роду (*Што здарылася? Што змянілася?*). Для аднясення займенніка *хто* да жаночага роду дадаецца займеннік *такая*, які ўносіць у кантэкст фамільярнае адценне: *Хто такая прыйшла?*

Займеннікі *які, чый, каторы* маюць формы роду і ліку.

Адносныя займеннікі – гэты тыя ж пытальныя, але ўжываюцца не для выражэння пытання, а для сувязі частак у складаназалежным сказе і паказваюць на адносіны даданай часткі да галоўнай. У структуры даданых частак яны выступаюць у якасці галоўнага або даданага члена сказа: *Рыбаком завуць кожнага, хто калі-небудзь узяў у рукі вуду* (К. Кірэнка); *На старой бярозе, што ад вуліцы, шчабеча шпак* (Я. Брыль); *Першай вялікай рыбаю, якую мне ўдалося злавіць на сваю няхітрую дзіцячую вуду, быў язь* (К. Кірэнка); *Ведае кошка, чыё сала з’ела* (К. Крапіва); *Вось і хата, каторую часта ён сніў* (П. Броўка); *Па рагах можна даведацца, колькі аленю год* (В. Вольскі).

Займеннік *каторы* ў спалучэнні са словамі *раз, дзень, год* і іншымі мае значэнне ‘не першы, не адзін’: *Горава ўжо каторы раз уразіў сухі прыгожы твар, белыя валасы і бакенбарды і, галоўнае, страшнаватыя блакітныя вочы* (У. Караткевіч); *Па небе плылі нізкія хмары. Але дажджу не было. І ўжо каторы дзень* (І. Чыгрынаў).

Адносныя займеннікі маюць тыя ж граматычныя асаблівасці, што і пытальныя. Для займеннікаў *хто, што, колькі* характэрна адсутнасць формаў роду і ліку, для займеннікаў *які, чый, каторы* – наяўнасць формаў роду і ліку.

Адмоўныя займеннікі ўтвараюцца ад пытальных з дапамогай прыстаўкі *ні-*: *хто – ніхто, што – нішто, які – ніякі, чый – нічый, колькі – ніколькі*. Яны абазначаюць адмаўленне таго значэння, якое заключана ў каранёвай марфеме, і указваюць на адсутнасць асобы або прадмета, якасці ці ўласцівасці, прыналежнасці каму-небудзь, колькасці. Адмоўныя займеннікі ўжываюцца ў сказах, дзе ёсць адмоўнае пры дзеяслове-выказніку або слова *няма*: *Ніхто так дзесям не спагадае, як матка родная* (Прыказка); *Нічога асаблівага не было ў гэты вечар, але памяць пра яго грэла і трывожыла іх потым многія гады* (І. Мележ); *Нявідны не цешыў сябе ніякімі ілюзіямі* (Я. Колас); *Нічыя галасы не парушалі начной цішыні* (П. Галавач).

Пры ўжыванні адмоўных займеннікаў з прыназоўнікамі апошнія ставяцца пасля адмоўнай часціцы *ні* (*ні аб чым, ні на што, ні пры якіх, ні пры чыіх, ні з кім, ні з чым і інш.*): *Салдаты прыкурвалі “ад вугалька”, гладзілі нас па галовах і, не распытваючы ні аб чым, спышаліся*

даганяць сваіх (І. Чыгрынаў).

Няпэўныя займеннікі ўтвараюцца ад пыталых з дапамогай прыставак *не-, абы-*: *нехта, нешта, нечы, нейкі, некаторы, некалькі, абы-хто, абы-што, абы-чый, абы-які* і постфіксаў *-небудзь, -сьці (-сь)*: *хто-небудзь, што-небудзь, чый-небудзь, які-небудзь, хтосьці (хтось), штосьці (штось), якісьці, чыйсьці (чыйсь)*. Яны абазначаюць няпэўных асоб і прадметы (*нехта, нешта*): *А ўсё ж – чую – нехта з маіх субяседнікаў нецярпліва просіць слова* (К. Кірэнка); *Было чуваць, як пад страхом зацята вераішчаць, пра нешта спрачаюцца вераб'і* (І. Мележ); няпэўныя якасці, уласцівасці, няпэўную прыналежнасць, колькасць (*нейкі, нечы, некаторы, некалькі*): *Праз нейкі час дымок пахучы паплыў угору, як туман* (Я. Колас); *Чуліся шлоахі, нечыя ціхія крокі* (Э. Самуйлёнак); *Дняпро ў повень бывае нішто сабе, разліваецца ў некаторых месцах кіламетраў на дзесяць* (У. Караткевіч); *Некалькі эшалонаў стаяла на рэйках* (К. Чорны); няпэўнае выдзяленне асоб, прадметаў і прыкмет сярод іншых (*хтосьці, штосьці, якісьці, чыйсьці*): *Ціха адчыніліся дзверы, і хтосьці ўвайшоў* (К. Чорны); *Штосьці свайскае і штось людское ў гэтых дрэў, камення і жывёл* (А. Пысін); *Знайшоўся якісьці добры чалавек, нарабіў бабінай хатцы падпорок і абклаў яе прызбаю* (А. Якімовіч); *Маленькія камарыкі-таўкунчыкі кучкамі гулялі на сонцы, як бы чыясьці нявідная рука трэсла ў наветры маленькую сетачку* (Я. Колас); выдзяленне асоб, прадметаў і прыкмет з шэрагу іншых і наданне ім больш акрэсленага значэння (*хто-небудзь, што-небудзь, які-небудзь, чый-небудзь*): *У Маскву каму-небудзь сапраўды прыйдзеца паехаць* (К. Крапіва); *Такому чалавеку можна верыць, можна было б і даручыць што-небудзь важнае, неабходнае* (А. Кулакоўскі); *Машына – гэта ж вам не які-небудзь аблезлы конь* (А. Пальчэўскі); *Тое, што Міканор збіраўся бурчыць не чыё-небудзь, а сваё гумно, не давала супакоення* (І. Мележ); няпэўных асоб ці няпэўныя прадметы і прыкметы, не выдзяляючы іх з шэрагу іншых (*абы-хто, абы-што, абы-які, абы-чый*): *Быць бланам, весяліць абы-каго, якая невясёлая задача!* (А. Лойка); *Хлопчык збянтэжыўся і гаварыў абы-што* (З. Бядуля); *Раней дык я мог і ў абы-якіх ботах зімаваць* (К. Чорны); *Мельнічыха любіла паўтараць і па-свойму тлумачыць абы-чыя словы* (Х. Шынклер).

Да няпэўных адносяцца і складаныя займеннікі *сёй-той, тое-сёе, сякі-такі, хто-ніхто, што-нішто*: *Сёй-той ведаў аб сакрэце могілак, некаторыя здагадаліся* (М. Лынькоў); *Дзед Талаш расказваў па-старэчаму, папросту, па-вясковаму, нават з непазбежнымі ў час расказу моцнымі слоўцамі, а Якуб Колас з хваляваннем слухаў і тое-сёе запісваў* (П. Броўка).

У размоўным стылі літаратурнай мовы са значэннем няпэўных могуць ужывацца пыталыя займеннікі, калі яны не выражаюць пытання: *Праз колькі дзён будзе маладзік* (Я. Колас); *Праз якую хвіліну самога сонца ўжо не стала відаць* (Я. Сіпакоў).

Няпэўныя займеннікі маюць тыя ж граматычныя асаблівасці, што і пыталыя, ад якіх яны ўтвораны.

7.1.2. Асаблівасці скланення некаторых займеннікаў. Спынімся на скланенні тых займеннікаў, у формах якіх нярэдка сустракаюцца памылкі.

Скланенне ўласна-асабовага займенніка ты, зваротнага займенніка сябе.

Як і ўсе асабовыя займеннікі, займеннік *ты* ва ўсіх ускосных склонах мае суплетыўную аснову. Займеннік ж *сябе* скланяецца як асабовы займеннік *ты*.

Н.	<i>ты-О</i>	–
Р.	<i>цяб-е</i>	<i>сяб-е</i>
Д.	<i>таб-е</i>	<i>саб-е</i>
В.	<i>цяб-е</i>	<i>сяб-е</i>
Т.	<i>таб-ой (-ою)</i>	<i>саб-ой (-ою)</i>
М.	<i>(пры) таб-е</i>	<i>(пры) саб-е</i>

Займеннікі *ты, сябе* ў творным склоне ўжываюцца ў дзвюх формах *табой, табою, сабой, сабою*. Да таго ж займеннік *сябе* не мае формы назоўнага склону. Скланавыя формы займенніка *сябе* часам страчваюць самастойнае значэнне, калі ўваходзяць у склад устойлівых выразаў: *так сабе, нічога сабе, само сабой*.

Скланенне азначальных займеннікаў.

Асаблівасцю скланення займенніка *сам* з'яўляецца тое, што ў творным і месным склонах адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду і ва ўсіх склонавых формах множнага ліку аснова мае мяккі канцавы зычны, націск падае на канчатак. Займеннікі жаночага роду *самá, сáмая* ў форме роднага склону маюць варыянтныя канчаткі: *самóй (самаé), сáмай (сáмае)*, у форме творнага склону – варыянтныя канчаткі: *самóй (самóю), сáмай (сáмаю)*. Займеннік *самá* ў форме вінавальнага склону таксама адзначаны з варыянтнымі канчаткамі: *саму́, саму́ю*.

Адзіночны лік				Множны лік
Мужчынскі род	Жаночы род	Ніякі род		
Н.	<i>сам-Ø</i>	<i>сам-á</i>	<i>сам-ó</i>	<i>сáм-і</i>
Р.	<i>сам-óга</i>	<i>сам-óй (-аé)</i>	<i>сам-óга</i>	<i>сам-іх</i>
Д.	<i>сам-óму</i>	<i>сам-óй</i>	<i>сам-óму</i>	<i>сам-ім</i>
В.	як Н. або Р.	<i>сам-у́ (-у́ю)</i>	<i>сам-ó</i>	як Н. або Р.
Т.	<i>сам-ім</i>	<i>сам-óй (-óю)</i>	<i>сам-ім</i>	<i>сам-імі</i>
М.	<i>(пры) сам-ім</i>	<i>(пры) сам-óй</i>	<i>(пры) сам-ім</i>	<i>(пры) сам-іх</i>

Адзіночны лік				Множны лік
Мужчынскі род	Жаночы род	Ніякі род		
Н.	<i>сáм-ы</i>	<i>сáм-ая</i>	<i>сáм-ае</i>	<i>сáм-ыя</i>
Р.	<i>сáм-ага</i>	<i>сáм-ай (-ае)</i>	<i>сáм-ага</i>	<i>сáм-ых</i>
Д.	<i>сáм-аму</i>	<i>сáм-ай</i>	<i>сáм-аму</i>	<i>сáм-ым</i>
В.	як Н. або Р.	<i>сáм-ую</i>	<i>сáм-ае</i>	як Н. або Р.
Т.	<i>сáм-ым</i>	<i>сáм-ай (-аю)</i>	<i>сáм-ым</i>	<i>сáм-ымі</i>
М.	<i>(пры) сáм-ым</i>	<i>(пры) сáм-ай</i>	<i>(пры) сáм-ым</i>	<i>(пры) сáм-ых</i>

Займеннік *сáмы* мае ўстойлівы націск на аснове ва ўсіх формах, канцавы зычны ва ўсіх склонах – цвёрды.

Скланенне адмоўных займеннікаў.

Адмоўныя займеннікі *ніхто, нішто* пры скланенні маюць суплетыўныя асновы.

Н.	<i>ніхт-о</i>	<i>нішт-о</i>
Р.	<i>нік-ога</i>	<i>ніч-ога</i>
Д.	<i>нік-ому</i>	<i>ніч-ому</i>
В.	<i>нік-ога</i>	<i>нішт-о</i>
Т.	<i>нік-ім</i>	<i>ніч-ым</i>
М.	<i>ні аб к-ім</i>	<i>ні аб ч-ым</i>

Адмоўны займеннік *ніякі* скланяецца, як прыметнік з адпаведнай асновай.

Адзіночны лік				Множны лік
Мужчынскі род	Жаночы род	Ніякі род		
Н.	<i>ніяк-і</i>	<i>ніяк-ая</i>	<i>ніяк-ае</i>	<i>ніяк-ія</i>
Р.	<i>ніяк-ага</i>	<i>ніяк-ай (-ае)</i>	<i>ніяк-ага</i>	<i>ніяк-іх</i>
Д.	<i>ніяк-аму</i>	<i>ніяк-ай</i>	<i>ніяк-аму</i>	<i>ніяк-ім</i>
В.	як Н. або Р.	<i>ніяк-ую</i>	<i>ніяк-ае</i>	як Н. або Р.
Т.	<i>ніяк-ім</i>	<i>ніяк-ай (-аю)</i>	<i>ніяк-ім</i>	<i>ніяк-імі</i>
М.	<i>ні аб як-ім</i>	<i>ні аб як-ой</i>	<i>ні аб як-ім</i>	<i>ні аб як-іх</i>

Адмоўны займеннік жаночага роду *ніякая* ў форме роднага склону мае варыянтныя канчаткі: *ніякай, ніякае*, у форме творнага склону – варыянтныя канчаткі: *ніякай, ніякаю*.

Адмоўны займеннік *нічыі* скланяецца, як прыналежны займеннік *мой*.

Адзіночны лік				Множны лік
Мужчынскі род	Жаночы род	Ніякі род		
Н.	<i>нічыі-Ø</i>	<i>нічы-я</i>	<i>нічы-ё</i>	<i>нічы-е</i>
Р.	<i>нічыі-го</i>	<i>нічы-ёй</i>	<i>нічыі-го</i>	<i>нічы-іх</i>
Д.	<i>нічыі-му</i>	<i>нічы-ёй</i>	<i>нічыі-му</i>	<i>нічы-ім</i>

Адзіночны лік			Множны лік
Мужчынскі род	Жаночы род	Ніякі род	
В.	як Н. або Р.	нічы-ю	як Н. або Р.
Т.	нічы-ім	нічы-ёй (-ёю)	нічы-імі
М.	ні аб чы-ім	ні аб чы-ёй	ні аб чы-іх

Адмоўны займеннік жаночага роду *нічыя* ў форме творнага склону мае варыянтныя канчаткі: *нічыёй, нічыёю*.

8.1. Лічэбнік (агульная характарыстыка). *Лічэбнік* – граматычна-семантычны клас слоў, якія абазначаюць абстрактныя лікі (*адзін, сем, дваццаць*), колькасць аднародных прадметаў (*чатыры кнігі, сем дзявятых плошчы*), парадак прадметаў пры лічэнні (*пяты тыдзень, адзінаццатая кніга*); гэтыя значэнні выражаюцца паслядоўна ў катэгорыі склону і непаслядоўна – у катэгорыях роду і ліку.

Адметнай сінтаксічнай асаблівасцю лічэбнікаў з’яўляецца тое, што яны могуць спалучацца толькі з назоўнікамі (*чатыры кіламетры, пятнаццаць дзень, чацвёрта хлопцаў*) і не могуць мець пры сабе прыметніка-азначэння.

Лічэбнік разам з назоўнікам утварае сінтаксічна непадзельнае колькасна-іменнае спалучэнне: (дзейнік) *Два рады цянiстых лiп збягаюць з горкі і, як бы наткнуўшыся на высокую жалезную агароджу, зварочваюць адзін направа, другі – налева* (А. Асіпенка); (акалічнасць) *Па абодвух баках канала ліставы лес* (В. Вольскі); (дапаўненне) *На самым пачатку ласкавага чэрвеня званы паклікалі з Мінска адразу трох чалавек* (У. Караткевіч)¹².

Ад лічэбнікаў трэба адрозніваць словы тыпу *двойка, тройка, дзясятка, сотня, пятак, трэць*, якія з’яўляюцца назоўнікамі:

Назоўнікі са значэннем ліку	Лічэбнікі
Асноўнае значэнне – значэнне прадметнасці: <i>дзясятка</i> – ‘1) адзінка падліку, роўная дзесяці, а таксама дзесяць аднолькавых прадметаў; 2) дзесяць год узросту (<i>восьмы дзясятка</i>); 3) мн. перадапошняя лічба шматзначнага ліку (<i>клас адзінак, клас дзясяткаў</i>)’	Выражаюць толькі колькасць: <i>дзесяць</i> – ‘лік і колькасць 10’
Маюць родавыя і лікавыя адрозненні: <i>двойка</i> – ж. р., <i>пятак</i> – м. р.; <i>двойка</i> – <i>двойкі</i> , <i>сотня</i> – <i>сотні</i> , <i>дзясятка</i> – <i>дзясяткі</i>	Родавыя і лікавыя адрозненні не характэрныя (за выключэннем лічэбнікаў <i>адзін, адна, адно, два, дзве, абодва, абедзве, паўтара, паўтары</i>)
Пры назоўніках са значэннем ліку могуць ужывацца прыметнікі-азначэнні: <i>слабая чацвёрка, поўны дзясятка</i>	Пры лічэбніках не ўжываюцца прыметнікі-азначэнні
Могуць спалучацца з лічэбнікамі: <i>першы дзясятка, чатыры тройкі</i>	Не могуць спалучацца з іншымі лічэбнікамі
Не могуць уваходзіць у склад састаўных лічэбнікаў	Уваходзяць у структуры састаўных лічэбнікаў
Ад назоўнікаў са значэннем ліку можна ўтварыць назоўнікі з суфіксамі суб’ектыўнай ацэнкі: <i>пяцёрка – пяцёрачка, дзясятка – дзясяткачка</i>	Ад лічэбнікаў нельга ўтварыць назоўнікі з суфіксамі суб’ектыўнай ацэнкі.

Да класа лічэбнікаў далучаюцца *няіўна-колькасныя* словы *многа, нямнога, мала, нямала, шмат, няшмат, трохі, крыху, колькі, столькі, гэтулькі, некалькі*.

¹² У старажытнасці не было такой часціны мовы, як лічэбнік, але гэта не значыць, што не было слоў з лікавым значэннем. Як мяркуюць даследчыкі, словы з лікавым значэннем – адна з першасных катэгорый мовы. Гісторыя сведчыць пра існаванне ў розных народаў свету разнастайных сістэм лічэння. Напрыклад, ва ўсіх індаеўрапейскіх мовах выяўлена развітая сістэма лічэбнікаў, у аснову якой пакладзена лічэнне дзясяткамі, сотнямі, тысячамі і г. д. Існавалі таксама пяцярычная, васьмярычная, дванаццацярычная і іншыя сістэмы лічэння. Як асобная часціна мовы лічэбнік – адносна нядаўняе ўтварэнне. У эпоху фарміравання ўсходнеславянскіх моў словы з лікавым значэннем перажываюць змены, у выніку якіх з часам утвараецца новая часціна мовы – лічэбнік. Словы з лікавым значэннем паступова набываюць новыя граматычныя асаблівасці. Напрыклад, слова *дзесяць* страціла катэгорыю ліку, катэгорыю роду.

Як і лічэбнікі, словы гэтай групы спалучаюцца з назвамі прадметаў, могуць набываць колькасна-лікавае значэнне (колькаснае значэнне – *многа кветак, некалькі чалавек*; лікавае значэнне – *было пяць – дзесяць чалавек, наогул нямнога*).

Лічэбнікі могуць выступаць у ролі любога члена сказа – дзейніка, выказніка, азначэння, акалічнасці, дапаўнення: (дзейнік і выказнік) *Тры і сем – дзесяць*; (дзейнік) *Два снегіры, дзве кропелькі зары – на мокрую галінку вольхі ўпалі* (Н. Мацяш); (азначэнне) *Стаіць гарадок – чысты, зялёны, з прамымі вулачкамі, з двума азёрамі*; (акалічнасць) *Нарэшыце пісьмо прыйшло: як выявілася, нейкія сто кіламетраў яно ішло пяць дзён* (І. Шамякін); (дапаўненне) *Атрымалі мы васьмёра коней з воінскай часці* (К. Крапіва).

8.1.1. Тыпы лічэбнікаў паводле значэння і структуры. У залежнасці ад значэння і граматычных прыкмет адрозніваюць наступныя тыпы лічэбнікаў:

- колькасныя:
 - уласнаколькасныя: *тры, дзесяць*;
 - дробавыя: *чатыры дзевятыя, дзве трэція*;
 - зборныя: *двое, пяцёра, васьмёра*;
- парадкавыя: *першы, трэці, сёмы, дванаццаты, дваццаць другі*.

Уласнаколькасныя лічэбнікі абазначаюць пэўную колькасць аднародных прадметаў: *сто рублёў, сем шыйткаў, чатыры гады*.

Гэтыя лічэбнікі складаюць невялікую лексічную групу: назвы лікаў ад *аднаго* да *дзевятнаццаці*, ад *дваццаці* да *дзевяноста*, ад *ста* да *дзевяцісот*, а таксама *тысяча, мільён, мільярд*. Рознымі іх спалучэннямі можна абазначаць любыя колькасныя паняцці і вялікія лікі: *дваццаць адзін, тысяча дзвесце пяцьдзясят чатыры, два мільярды сорак мільёнаў шэсць тысяч трыста восем*.

Па марфалагічных прыкметах уласнаколькасныя лічэбнікі неаднастайныя. Абсалютная большасць з іх (*тры, чатыры – дзевяцьсот*) не маюць катэгорыі роду. Амаль усе ўласнаколькасныя лічэбнікі (за выключэннем лічэбніка *адзін*) не змяняюцца па ліках.

Сярод уласнаколькасных лічэбнікаў марфалагічнымі прыкметамі вылучаюцца лічэбнікі *адзін, два, тысяча, мільён, мільярд*.

Лічэбнік *адзін* можа мець родавую форму (*адзін макет, адна дэкада, адно медзведзяня*), а таксама форму адзіночнага ці множнага ліку: *адзін аловак, адны нажніцы*.

Слова *адны* з’яўляецца лічэбнікам, калі ўжываецца пры множналікавых назоўніках, якія абазначаюць прадметы, што падлягаюць лічэнню: *адны нажніцы, адны акуляры, адны вілы, адны вагі, адны дзверы, адны насілки, адны суткі*.

Лічэбнік *два* таксама мае родавыя формы. Лічэбнік *два* ўжываецца з назоўнікамі мужчынскага і ніякага роду (*два алоўкі, два камяні, два вядры*), *дзве* – з назоўнікамі жаночага роду: *дзве сасны, дзве кроплі, дзве настаўніцы*.

Словы *тысяча, мільён, мільярд* займаюць асобнае месца ў сістэме лічэбнікаў: з’яўляюцца асноўнымі і адзінымі абазначэннямі пэўнай вялікай колькасці прадметаў, якія падлягаюць лічэнню; уваходзяць у склад састаўных лічэбнікаў у якасці неабходнай часткі, без якой немагчыма выразіць значэнне вялікіх лікаў: *Сто тысяч год няхай вакол шумяць палі, сто тысяч год няхай вакол гудуць дубровы, пакуль гучыць святая наша мова, пакуль ёсць беларусы на Зямлі* (У. Караткевіч); ад слоў *тысяча, мільён, мільярд* утвараюцца парадкавыя лічэбнікі: *тысячны, мільённы, мільярдны*; ім уласціва катэгорыя роду: *тысяча – ж. р., мільён, мільярд – м. р.*; змяняюцца па ліках: *тысяча – тысячы, мільён – мільёны, мільярд – мільярды*; пры словах *тысяча, мільён, мільярд* можа ўжывацца азначэнне: *многія тысячы*.

Гэтыя граматычныя асаблівасці набліжаюць словы *тысяча, мільён, мільярд* да назоўнікаў тыпу *сотня, тройка, дзясятка*.

Дробавыя лічэбнікі абазначаюць дробавыя велічыні: частку ад цэлага: *чатыры сёмыя, дзве трэція*; цэлае і частку ад яго: *дзве цэлыя пятнаццаць сотых, адна цэлая тры чацвёртыя*.

Шляхам розных спалучэнняў утвараецца вялікая колькасць дробавых лічэбнікаў, што абазначаюць разнастайныя велічыні.

Лічнік у дробавым лічэбніку выражаецца ўласнаколькасным лічэбнікам, а назоўнік – парадкавым: *тры пятыя, пяць дзявятых, сем восьмых*.

Калі лічэбнік выражае цэлае і яго частку, то пасля назвы цэлага ліку ўжываецца злучнік і або прыметнік *цэлы*, які дапасуецца да назвы цэлага ліку: *дзе і тры пятыя, чатыры цэлыя сем дзясятых, восем цэлых дзве трэція*.

Асаблівасці функцыянавання дробавых лічэбнікаў у беларускай мове наступныя: калі ў лічніку ўжываюцца лічэбнікі *два, тры, чатыры*, то назоўнік (парадкавы лічэбнік) мае форму назоўнага склону множнага ліку: *дзе трэція, тры пятыя, чатыры сёмыя*; пры лічніку, выражаным лічэбнікамі *пяць, шэсць, сем* і г. д., назоўнік мае форму роднага склону множнага ліку: *пяць сёмых, восем дзявятых* (такую ж асаблівасць мае слова *цэлая* ў змешанай частцы: *тры цэлыя сем восьмых*, але: *пяць цэлых сем восьмых*); назоўнікі пры дробавым лічэбніку маюць форму адзіночнага ліку роднага склону, калі паказана частка цэлага: *дзе пятыя задання*; калі абазначана частка ад сукупнасці прадметаў, то назоўнік мае форму множнага ліку роднага склону: *дзе пятыя заданняў*; назоўнікі, якія называюць адзінкі вымярэння (*метр, кіламетр, літр, секунда*), пры дробавым лічэбніку ўжываюцца ў форме адзіночнага ліку роднага склону: *адна трэцяя метра, дзве пятыя секунды, сем цэлых пяць дзясятых працэнта*.

Сярод дробавых лічэбнікаў вылучаюцца словы *паўтара і паўтары*, якія абазначаюць цэлае і яго палову. Гэтыя лічэбнікі могуць ужывацца толькі пры назоўніках, што абазначаюць назвы прадметаў, якія можна лічыць як у цэлых, так і ў дробавых адзінках. Лічэбнік *паўтары* ўжываецца з назоўнікамі жаночага роду, а лічэбнік *паўтара* – з назоўнікамі мужчынскага і ніякага роду: *паўтары тоны, паўтара рубля, паўтара вядра*.

Зборныя лічэбнікі абазначаюць пэўную колькасць прадметаў як адно цэлае: *двое, пяцёра, сямёра*. Яны ўтвораны ад адпаведных уласнаколькасных лічэбнікаў з дапамогай суфіксаў: *-оў-э: дв-оў-э, тр-оў-э; -ёр-а: пяц-ёр-а, шасц-ёр-а, сям-ёр-а, васьм-ёр-а; -ер-а: дзявц-ер-а, дзясяц-ер-а*.

Зборныя лічэбнікі *двое – дзясяцера* часта ўжываюцца ў гутарковым, мастацкім і публіцыстычным стылях. Утварэнне зборных лічэбнікаў ад уласнаколькасных лічэбнікаў звыш дзесяці сустраецца рэдка, часцей за ўсё ў мове мастацкіх твораў.

Зборныя лічэбнікі абазначаюць тую ж колькасць, што і ўласнаколькасныя лічэбнікі, ад якіх яны ўтвораны, але адрозніваюцца ад уласнаколькасных тым, што могуць ужывацца толькі з пэўнымі назоўнікамі. У адных выпадках зборныя лічэбнікі выступаюць як варыянты ўласнаколькасных лічэбнікаў, у іншых – як адзіна магчымае абазначэнне колькасці.

Зборныя лічэбнікі ўжываюцца:

– з назвамі асоб мужчынскага полу: *чацвёра студэнтаў, сямёра хлопчыкаў*;

– з назоўнікамі, якія абазначаюць назвы маладых істот: *двое зайчанят, пяцёра лісянят, васьмёра ваўчанят*;

– з назоўнікамі *pluralia tantum* ці з назоўнікамі, якія абазначаюць парныя прадметы: *трое саней, чацвёра сутак*;

– з назоўнікамі, якія абазначаюць асоб мужчынскага і жаночага полу як сукупнасць: *абое падлеткаў, абое закаханых*;

– з назоўнікамі *людзі, дзеці, гусі, коні, свінні*: *пяцёра людзей, трое дзяцей, двое коней*;

– з асабовымі займеннікамі: *нас трое, іх пяцёра, нас шасцёра*;

– з субстантываванымі прыметнікамі (дзепрыметнікамі): *двое дзяжурных, трое параненых, пяцёра паляўнічых*; у такіх спалучэннях субстантываваныя прыметнікі (дзепрыметнікі) маюць форму роднага склону множнага ліку, калі ж субстантываваныя прыметнікі ўжываюцца з уласнаколькаснымі лічэбнікамі – форму назоўнага склону множнага ліку; параўн.: *трое паляўнічых – тры паляўнічыя; двое сувязных – два сувязныя*.

Да зборных адносяцца таксама лічэбнікі *абодва, абедзве*: форма *абодва* спалучаецца з назоўнікамі мужчынскага і ніякага роду, *абедзве* – з назоўнікамі жаночага роду: *абодва сыны, абодва акны, абедзве бабулі*. Яны захоўваюць родавыя адрозненні ва ўсіх склонах. Да зборных

адносіцца і лічэбнік *абое*. Ён ужываецца тады, калі гаворка ідзе адначасова пра асоб мужчынскага і жаночага полу.

Зборныя лічэбнікі не спалучаюцца з назоўнікамі жаночага роду (правільна: *дзве супрацоўніцы, дзве сяброўкі*), з несабовымі назоўнікамі мужчынскага роду (правільна: *два сталы, два дамы*).

Аднак разам з назвамі асоб высокага службовага становішча лепш ужываць колькасны лічэбнік: *два рэктары* (не *двое рэктараў*), *два міністры* (не *двое міністраў*).

Часам зборныя лічэбнікі ўжываюцца і без назоўнікаў: *Сямёра аднаго не чакаюць* (Прыказка).

Парадкавыя лічэбнікі паказваюць на парадкавы нумар прадмета пры лічэнні: *трэці тыдзень, сёмае заданне, адзінаццатая кніга, дзве тысячы пятнаццаты год*.

Парадкавыя лічэбнікі з'яўляюцца вытворнымі ад уласнаколькасных: *пяць – пяты, дзесяць – дзяцаты, дваццаць – дваццаты*. Лічэбнікі *першы, другі* маюць суплетыўныя асновы: *адзін – першы, два – другі*.

Гэтым лічэбнікам уласцівы тыя ж марфалагічныя асаблівасці, што і прыметнікам: парадкавыя лічэбнікі змяняюцца па родах, склонах, дапасуюцца да назоўнікаў: *пятнаццатая машына, пятнаццатай машыны, трэці пуць, трэцяга пуці, шостае акно, шостага акна*.

Нягледзячы на тое, што парадкавыя лічэбнікі па граматычных прыкметах і сінтаксічнай ролі падобныя да прыметнікаў, яны адрозніваюцца ад прыметнікаў: парадкавыя лічэбнікі абазначаюць не якасць ці ўласцівасць прадмета, а яго парадкавы нумар; парадкавыя лічэбнікі захоўваюць лікавае значэнне і суадносяцца з уласнаколькаснымі лічэбнікам.

Паводле марфалагічнага складу сярод лічэбнікаў адрозніваюцца: **простыя** – лічэбнікі з адным каранем (*адзін, пяць, шэсць, дзевяць*); ад гэтых лічэбнікаў утвораны ўсе астатнія лічэбнікі; **складаныя** – вытворныя лічэбнікі, у іх зліліся два словы: *адзінаццаць, трыццаць, восемдзсят, дзевяцьсот*; **састаўныя** – лічэбнікі, якія складаюцца з некалькіх слоў: *трыццаць пяць, сто сорок адзін, трыста пяцьдзсят шэсць*¹³.

8.1.2. Скланенне лічэбнікаў. Скланенне колькасных лічэбнікаў характарызуецца разнастайнасцю. Адны з іх скланяюцца як назоўнікі пэўнага тыпу скланення, другія – маюць свае спецыфічныя скланавыя формы, трэція – скланяюцца як прыметнікі, чацвёртыя – як займеннікі, асобныя лічэбнікі маюць адну скланавую форму.

Скланенне ўласнаколькасных лічэбнікаў.

Лічэбнік *адзін* (*адна, адно, адны*) у адзіночным ліку скланяецца як указальны займеннік *той*, у множным ліку – як прыметнік. Усе скланавыя формы маюць аснову на цвёрды зычны. У словаформе назоўнага склону адзіночнага ліку мужчынскага роду захоўваецца беглы *-і-*, у астатніх ён знікае.

<i>Адзіночны лік</i>				<i>Множны лік</i>
	Мужчынскі род	Жаночы род	Ніякі род	
Н.	<i>адзін-Ø</i>	<i>адн-а</i>	<i>адн-о</i>	<i>адн-ы</i>
Р.	<i>адн-аго</i>	<i>адн-ой (-аё)</i>	<i>адн-аго</i>	<i>адн-ых</i>
Д.	<i>адн-аму</i>	<i>адн-ой</i>	<i>адн-аму</i>	<i>адн-ым</i>
В.	як Н. або Р.	<i>адн-у</i>	<i>адн-о</i>	як Н. або Р.
Т.	<i>адн-ым</i>	<i>адн-ой (-ою)</i>	<i>адн-ым</i>	<i>адн-ымі</i>
М.	<i>(пры) адн-ым</i>	<i>(пры) адн-ой</i>	<i>(пры) адн-ым</i>	<i>(пры) адн-ых</i>

¹³ Лічэбнікі *адзінаццаць – дзевятнаццаць* узніклі з граматычных спалучэнняў. Лічэнне пасля дзесяці ішло як накладанне адзінак на дзесяць. Напрыклад, лічэбнік *адзінаццаць* паходзіць з былога прыназоўнікавага спалучэння **один на десяте**, дзе **десяте** – форма меснага склону адзіночнага ліку слова **дзесяць**; *дванаццаць – два на десяте*. Аб'ядноўваючыся ў адным слове, частка **-десяте** страчвала націск, галосны *э (е)* рэдукаваўся і страціўся. **Десяте** змянілася на *д'сят*, у выніку іншых змен – *на цяцц', цяцц'*. У старажытнай мове ўсходніх славян са значэннем сучаснага лічэбніка *сорок* ужываліся **четыре десяте(-и)** і **сорокъ**. Паступова слова **сорокъ** выцесніла **четыре десяте**. Лічэбнік **сорокъ** паходзіць ад назоўніка *сорок*, які ў старажытнасці меў значэнне 'мех, у якім змяшчалася чатыры дзясяткі вавёрчыных скурак'.

Лічэбнік *адзін* у родным і творным склонах жаночага роду мае аднолькавыя нарматыўныя варыянтныя формы: *адной, аднае, адной, адною*. У вінавальным склоне форма залежыць ад таго, з адушаўлёным ці неадушаўлёным назоўнікам ён спалучаецца.

Уласнаколькаснаму лічэбніку *два (дзве)* адпавядае лічба 2 натуральнага рада лікаў і суадносная з ёй колькасць.

Склон	Мужчынскі і ніякі род	Жаночы род
Н.	<i>дв-а</i>	<i>дзв-е</i>
Р.	<i>дв-ух</i>	<i>дзв-юх</i>
Д.	<i>дв-ум</i>	<i>дзв-юм</i>
В.	як Н. або Р.	як Н. або Р.
Т.	<i>дв-ума</i>	<i>дзв-юма</i>
М.	<i>(пры) дв-ух</i>	<i>(пры) дзв-юх</i>

Словаформы мужчынскага і ніякага роду ўтвараюцца ад асновы на цвёрды зычны (*дв-*), жаночага роду – ад асновы на мяккі зычны (*дз[в’]*)¹⁴.

У творным склоне гэтага лічэбніка захавалася старажытная форма парнага ліку (*двума, дзвюма*).

Лічэбнікі *тры, чатыры* маюць своеасаблівыя склонавыя канчаткі, якія нагадваюць канчаткі прыметнікаў у множным ліку. У творным склоне яны захавалі, як і лічэбнікі *два, дзве*, форму былога парнага ліку на *-ма*. Словаформа назоўнага склону лічэбніка *тры* мае націскны канчатак, *чатыры* – ненаціскны.

Н.	<i>тр-ы</i>	<i>чатыр-ы</i>
Р.	<i>тр-ох</i>	<i>чатыр-ох</i>
Д.	<i>тр-ом</i>	<i>чатыр-ом</i>
В.	як Н. або Р.	
Т.	<i>тр-ыма</i>	<i>чатыр-ма</i>
М.	<i>(пры) тр-ох</i>	<i>(пры) чатыр-ох</i>

Лічэбнікі *пяць – дзесяць, адзінаццаць – дваццаць, трыццаць* скланяюцца, як назоўнікі III скланення тыпу *здольнасць, аповесць, масць*.

Н.	<i>пяць-Ø</i>	<i>сем-Ø</i>	<i>трынаццаць-Ø</i>	<i>дваццаць-Ø</i>	<i>трыццаць-Ø</i>
Р.	<i>пяц-і</i>	<i>сям-і</i>	<i>трынаццац-і</i>	<i>дваццац-і</i>	<i>трыццац-і</i>
Д.	<i>пяц-і</i>	<i>сям-і</i>	<i>трынаццац-і</i>	<i>дваццац-і</i>	<i>трыццац-і</i>
В.	<i>пяць-Ø</i>	<i>сем-Ø</i>	<i>трынаццаць-Ø</i>	<i>дваццаць-Ø</i>	<i>трыццаць-Ø</i>
Т.	<i>пяцц-ю</i>	<i>сям-ю</i>	<i>трынаццацц-ю</i>	<i>дваццацц-ю</i>	<i>трыццацц-ю</i>
М.	<i>(пры) пяц-і</i>	<i>(пры) сям-і</i>	<i>(пры) трынаццац-і</i>	<i>(пры) дваццац-і</i>	<i>(пры) трыццац-і</i>

У форме творнага склону ў гэтых лічэбніках гук [ц’] у інтэрвакальным становішчы падаўжаецца: *васемнаццаццю, дваццаццю*. Выключэнне – лічэбнік *шэсць*.

У лічэбніках *адзінаццаць – дзевятнаццаць* ва ўсіх склонавых формах націск прыпадае на склад *-на-*: *шаснаццаць, шаснаццаці, шаснаццаці, шаснаццаць, шаснаццаццю, пры шаснаццаці*. Астатнія лічэбнікі гэтай групы ва ўскосных склонах маюць націск на канчатак.

Лічэбнікі *сорак, сто, дзевяноста* – гэта былыя назоўнікі, якія страцілі ў асноўным склонавыя формы.

Лічэбнікі *сорак, сто* маюць толькі дзве склонавыя формы (у назоўным і вінавальным склонах – *сорак, сто*, ва ўсіх астатніх – *сарака, ста*).

Лічэбнік *дзевяноста* захоўвае сваю форму ва ўсіх склонах¹⁵.

¹⁴ Аднак у складаных словах можа быць толькі форма мужчынскага роду лічэбніка *два*: *двухмоўе, двухпавярховы будынак, двухпакаёвая кватэра, двухгадовы тэрмін, двухтысячны год* (нельга: *дзвюхкватэрны, дзвюхзальны*).

¹⁵ Страта скланення ў лічэбніка *дзевяноста* адбылася ў выніку рэдукцыі апошняга галоснага, што прывяло да неадразнення *о* і *а* ў ненаціскавай пазіцыі. Інакш, гэты лічэбнік стаў нескланяльным.

Пры скланенні лічэбнікаў *пяцьдзясят, шэсцьдзясят, семдзясят, восемдзясят* змяняюцца абедзве часткі.

Н.	<i>пяць-Ø-дзясят-Ø</i>	<i>шэсць-Ø-дзясят-Ø</i>	<i>сем-Ø-дзясят-Ø</i>	<i>восем-Ø-дзясят-Ø</i>
Р.	<i>пяц-і-дзясяц-і</i>	<i>шасц-і-дзясяц-і</i>	<i>сям-і-дзясяц-і</i>	<i>васьм-і-дзясяц-і</i>
Д.	<i>пяц-і-дзясяц-і</i>	<i>шасц-і-дзясяц-і</i>	<i>сям-і-дзясяц-і</i>	<i>васьм-і-дзясяц-і</i>
В.	<i>пяць-Ø-дзясят-Ø</i>	<i>шэсць-Ø-дзясят-Ø</i>	<i>сем-Ø-дзясят-Ø</i>	<i>восем-Ø-дзясят-Ø</i>
Т.	<i>пяцц-ю-дзясяцц-ю</i>	<i>шасц-ю-дзясяцц-ю</i>	<i>сям-ю-дзясяцц-ю</i>	<i>васьм-ю-дзясяцц-ю</i>
М.	<i>(пры) пяц-і-дзясяц-і</i>	<i>(пры) шасц-і-дзясяц-і</i>	<i>(пры) сям-і-дзясяц-і</i>	<i>(пры) васьм-і-дзясяц-і</i>

У складаных лічэбніках *дзвесце, трыста, чатырыста, пяцьсот, шэсцьсот, семсот, восемсот, дзевяцьсот* па склонах змяняюцца дзве часткі.

Пры скланенні лічэбніка *дзвесце* першы кампанент захоўвае форму жаночага роду толькі ў назоўным і вінавальным склонах, у астатніх склонах прымае форму мужчынскага роду.

Другі кампанент – лічэбнік *сто* – мае адрозныя канчаткі ад тых, што назіраюцца пры скланенні яго як самастойнага лічэбніка.

Н.	<i>дв-е-сц-е</i>	<i>чатыр-ы-ст-а</i>	<i>дзевяць-Ø-сот-Ø</i>
Р.	<i>дв-ух-сот-Ø</i>	<i>чатыр-ох-сот-Ø</i>	<i>дзевяц-і-сот-Ø</i>
Д.	<i>дв-ум-ст-ам</i>	<i>чатыр-ом-ст-ам</i>	<i>дзевяц-і-ст-ам</i>
В.	<i>дв-е-сц-е</i>	<i>чатыр-ы-ст-а</i>	<i>дзевяць-Ø-сот-Ø</i>
Т.	<i>дв-ума-ст-амі</i>	<i>чатыр-ма-ст-амі</i>	<i>дзевяцц-ю-ст-амі</i>
М.	<i>(пры) дв-ух-ст-ах</i>	<i>(пры) чатыр-ох-ст-ах</i>	<i>(пры) дзевяц-і-ст-ах</i>

Лічэбнік *тысяча* скланяецца, як назоўнік I скланення з асновай на шыпячы.

Н.	<i>тысяч-а</i>	<i>тысяч-ы</i>
Р.	<i>тысяч-ы</i>	<i>тысяч-Ø</i>
Д.	<i>тысяч-ы</i>	<i>тысяч-ам</i>
В.	<i>тысяч-у</i>	<i>тысяч-ы</i>
Т.	<i>тысяч-ай</i>	<i>тысяч-амі</i>
М.	<i>(пры) тысяч-ы</i>	<i>(пры) тысяч-ах</i>

Лічэбнікі *мільён, мільярд, більён, трыльён, квадрыльён, квінтыльён, вігітыльён* скланяюцца, як назоўнікі мужчынскага роду з асновай на цвёрды зычны (тыпу *сын*).

Н.	<i>мільён-Ø</i>	<i>мільярд-Ø</i>	<i>мільён-ы</i>	<i>мільярд-ы</i>
Р.	<i>мільён-а</i>	<i>мільярд-а</i>	<i>мільён-аў</i>	<i>мільярд-аў</i>
Д.	<i>мільён-у</i>	<i>мільярд-у</i>	<i>мільён-ам</i>	<i>мільярд-ам</i>
В.	<i>мільён-Ø</i>	<i>мільярд-Ø</i>	<i>мільён-ы</i>	<i>мільярд-ы</i>
Т.	<i>мільён-ам</i>	<i>мільярд-ам</i>	<i>мільён-амі</i>	<i>мільярд-амі</i>
М.	<i>(пры) мільён-е</i>	<i>(пры) мільярдз-е</i>	<i>(пры) мільён-ах</i>	<i>(пры) мільярд-ах</i>

Пры скланенні *састаўных уласнаколькасных лічэбнікаў* змяняюцца ўсе словы, якія ўваходзяць у склад гэтых лічэбнікаў.

Н.	<i>дзв-е-сц-е трыццаць-Ø восем-Ø</i>	<i>пяць-Ø тысяч-Ø дзевяност-а дв-а</i>
Р.	<i>дв-ух-сот-Ø трыццац-і васьм-і</i>	<i>пяц-і тысяч-Ø дзевяност-а дв-ух</i>
Д.	<i>дв-ум-ст-ам трыццац-і васьм-і</i>	<i>пяц-і тысяч-ам дзевяност-а дв-ум</i>
В.	<i>дзв-е-сц-е трыццаць-Ø восем-Ø</i>	<i>пяць-Ø тысяч-Ø дзевяност-а дв-а</i>
Т.	<i>дв-ума-ст-амі трыццацц-ю васьм-ю</i>	<i>пяцц-ю тысяч-амі дзевяност-а дв-ума</i>
М.	<i>(пры) дв-ух-ст-ах трыццац-і васьм-і</i>	<i>(пры) пяц-і тысяч-ах дзевяност-а дв-ух</i>

Скланенне дробавых лічэбнікаў.

Пры скланенні дробавых лічэбнікаў асобна скланяюцца дзве часткі. Лічнік змяняецца як колькасны лічэбнік, назоўнік – як парадкавы.

Н.	<i>чатыр-ы трэц-ія</i> (метра)	<i>дзевяць-Ø сём-ых</i> (секунды)
Р.	<i>чатыр-ох трэц-іх</i> (метра)	<i>дзевяц-і сём-ых</i> (секунды)
Д.	<i>чатыр-ом трэц-ім</i> (метра)	<i>дзевяц-і сём-ым</i> (секунды)
В.	<i>чатыр-ы трэц-ія</i> (метра)	<i>дзевяць-Ø сём-ых</i> (секунды)
Т.	<i>чатыр-ма трэц-імі</i> (метра)	<i>дзевяц-ю сём-ымі</i> (секунды)
М.	<i>(пры) чаты-ох трэц-іх</i> (метра)	<i>(пры) дзевяц-і сём-ых</i> (секунды)

Пры скланенні дробавых лічэбнікаў, якія абазначаюць цэлае і яго частку, змяняюцца ўсе часткі.

Н.	<i>дваццаць-Ø цэлых сем-Ø дзясят-ых</i>	<i>сорак-Ø восем-Ø цэлых шэсць-Ø дзявят-ых</i>
Р.	<i>дваццац-і цэлых сям-і дзясят-ых</i>	<i>сарак-а восем-і цэлых шасц-і дзявят-ых</i>
Д.	<i>дваццац-і цэлым сям-і дзясят-ым</i>	<i>сарак-а восем-і цэлым шасц-і дзявят-ым</i>
В.	<i>дваццаць-Ø цэлых сем-Ø дзясят-ых</i>	<i>сорак-Ø восем-Ø цэлых шэсць-Ø дзявят-ых</i>
Т.	<i>дваццац-ю цэлымі сям-ю дзясят-ымі</i>	<i>сарак-а восем-ю цэлымі шасц-ю дзявят-ымі</i>
М.	<i>(пры) дваццац-і цэлых сям-і дзясят-ых</i>	<i>(пры) сарак-а восем-і цэлых шасц-і дзявят-ых</i>

Лічэбнікі *паўтара* і *паўтары* ва ўсіх склонах захоўваюць зыходную форму. Назоўнікі пры гэтых лічэбніках у назоўным, родным і вінавальным склонах ужываюцца ў адзіночным ліку, у давальным, творным і месным склонах – у форме множнага ліку.

Н.	<i>паўтар-а</i> (метра, вядра)	<i>паўтар-ы</i> (тоны)
Р.	<i>паўтар-а</i> (метра, вядра)	<i>паўтар-ы</i> (тоны)
Д.	<i>паўтар-а</i> (метрам, вёдрам)	<i>паўтар-ы</i> (тонам)
В.	<i>паўтар-а</i> (метра, вядра)	<i>паўтар-ы</i> (тоны)
Т.	<i>паўтар-а</i> (метрамі, вёдрамі)	<i>паўтар-ы</i> (тонамі)
М.	<i>(у) паўтар-а</i> (метрах, вёдрах)	<i>(у) паўтар-ы</i> (тонах)

Аднолькавую форму ва ўсіх склонах захоўвае і складаны лічэбнік *паўтараста*.

Н.	<i>паўтр-а-ст-а</i> (рублёў)
Р.	<i>паўтр-а-ст-а</i> (рублёў)
Д.	<i>паўтр-а-ст-а</i> (рублям)
В.	<i>паўтр-а-ст-а</i> (рублёў)
Т.	<i>паўтр-а-ст-а</i> (рублямі)
М.	<i>(пры) паўтр-а-ст-а</i> (рублях)

Скланенне зборных лічэбнікаў.

Зборныя лічэбнікі *двое*, *трое* скланяюцца, як займеннікі *мае*, *твае*, *свае*; *чацвёрта*, *пяцёра*, *шасцёра* і г. д. – як колькасны лічэбнік *адзін* у форме множнага ліку. У формах ускосных скланяў націск падае на канчатак.

Н.	<i>дво-е</i>	<i>тро-е</i>	<i>чацвёр-а</i>	<i>шасцёр-а</i>	<i>сямёр-а</i>	<i>дзясяцер-а</i>
Р.	<i>два-іх</i>	<i>тра-іх</i>	<i>чацвяр-ых</i>	<i>шасцяр-ых</i>	<i>семяр-ых</i>	<i>дзесцяр-ых</i>
Д.	<i>два-ім</i>	<i>тра-ім</i>	<i>чацвяр-ым</i>	<i>шасцяр-ым</i>	<i>семяр-ым</i>	<i>дзесцяр-ым</i>
В.	як Н. або Р.					
Т.	<i>два-імі</i>	<i>тра-імі</i>	<i>чацвяр-ымі</i>	<i>шасцяр-ымі</i>	<i>семяр-ымі</i>	<i>дзесцяр-ымі</i>
М.	<i>(аб) два-іх</i>	<i>(аб) тра-іх</i>	<i>(аб) чацвяр-ых</i>	<i>(аб) шасцяр-ых</i>	<i>(аб) семяр-ых</i>	<i>(аб) дзесцяр-ых</i>

Пры скланенні зборных лічэбнікаў *абодва*, *абедзве* першая частка *іх* (*або-*, *абе*) не змяняецца, другая скланяецца, як уласнаколькасныя лічэбнікі *два*, *дзе*.

Націск у лічэбніках *абодва*, *абедзве* ва ўсіх склонавых формах прыпадае на другі склад.

Н.	<i>абодв-а</i>	<i>абедзв-е</i>
Р.	<i>абодв-ух</i>	<i>абедзв-юх</i>
Д.	<i>абодв-ум</i>	<i>абедзв-юм</i>
В.	як Н. або Р.	
Т.	<i>абодв-ума</i>	<i>абедзв-юма</i>
М.	<i>(пры) абодв-ух</i>	<i>(пры) абедзв-юх</i>

Зборны лічэбнік *абое* ўжываецца для абазначэння асоб мужчынскага і жаночага полу. Ён скланяецца наступным чынам.

Н.	<i>або-е</i>
Р.	<i>аба-іх</i>
Д.	<i>аба-ім</i>
В.	<i>аба-іх</i>
Т.	<i>аба-імі</i>
М.	<i>(пры) аба-іх</i>

Скланенне парадкавых лічэбнікаў.

Парадкавыя лічэбнікі скланяюцца як прыметнікі з адпаведнай асновай.

Склон	Адзіночны лік Мужчынскі род				
Н.	<i>перш-ы</i>	<i>друг-і</i>	<i>трэц-і</i>	<i>чацвёрт-ы</i>	<i>пят-ы</i>
Р.	<i>перш-ага</i>	<i>друг-ога</i>	<i>трэц-яга</i>	<i>чацвёрт-ага</i>	<i>пят-ага</i>
Д.	<i>перш-аму</i>	<i>друг-ому</i>	<i>трэц-яму</i>	<i>чацвёрт-аму</i>	<i>пят-аму</i>
В.	як Н. або Р.				
Т.	<i>перш-ым</i>	<i>друг-ім</i>	<i>трэц-ім</i>	<i>чацвёрт-ым</i>	<i>пят-ым</i>
М.	<i>(пры) перш-ым</i>	<i>(пры) друг-ім</i>	<i>(пры) трэц-ім</i>	<i>(пры) чацвёрт-ым</i>	<i>(пры) пят-ым</i>

Склон	Адзіночны лік Жаночы род				
Н.	<i>перш-ая</i>	<i>друг-ая</i>	<i>трэц-яе</i>	<i>чацвёрт-ая</i>	<i>пят-ая</i>
Р.	<i>перш-ай (-ае)</i>	<i>друг-ой (-оае)</i>	<i>трэц-яй (-яе)</i>	<i>чацвёрт-ай (-ае)</i>	<i>пят-ай (-ае)</i>
Д.	<i>перш-ай</i>	<i>друг-ой</i>	<i>трэц-яй</i>	<i>чацвёрт-ай</i>	<i>пят-ай</i>
В.	<i>перш-ую</i>	<i>друг-ую</i>	<i>трэц-юю</i>	<i>чацвёр-ую</i>	<i>пят-ую</i>
Т.	<i>перш-ай (-аю)</i>	<i>друг-ой (-ою)</i>	<i>трэц-яй (-яю)</i>	<i>чацвёрт-ай (-аю)</i>	<i>пят-ай (-аю)</i>
М.	<i>(пры) перш-ай</i>	<i>(пры) друг-ой</i>	<i>(пры) трэц-яй</i>	<i>(пры) чацвёрт-ай</i>	<i>(пры) пят-ай</i>

Склон	Адзіночны лік Ніякі род				
Н.	<i>перш-ае</i>	<i>друг-оае</i>	<i>трэц-яе</i>	<i>чацвёрт-ае</i>	<i>пят-ае</i>
Р.	<i>перш-ага</i>	<i>друг-ога</i>	<i>трэц-яга</i>	<i>чацвёрт-ага</i>	<i>пят-ага</i>
Д.	<i>перш-аму</i>	<i>друг-ому</i>	<i>трэц-яму</i>	<i>чацвёрт-аму</i>	<i>пят-аму</i>
В.	<i>перш-ае</i>	<i>друг-оае</i>	<i>трэц-яе</i>	<i>чацвёрт-ае</i>	<i>пят-ае</i>
Т.	<i>перш-ым</i>	<i>друг-ім</i>	<i>трэц-ім</i>	<i>чацвёрт-ым</i>	<i>пят-ым</i>
М.	<i>(пры) перш-ым</i>	<i>(пры) друг-ім</i>	<i>(пры) трэц-ім</i>	<i>(пры) чацвёрт-ым</i>	<i>(пры) пят-ым</i>

Склон	Множны лік				
Н.	<i>перш-ыя</i>	<i>друг-ія</i>	<i>трэц-ія</i>	<i>чацвёрт-ыя</i>	<i>пят-ыя</i>
Р.	<i>перш-ых</i>	<i>друг-іх</i>	<i>трэц-іх</i>	<i>чацвёрт-ых</i>	<i>пят-ых</i>
Д.	<i>перш-ым</i>	<i>друг-ім</i>	<i>трэц-ім</i>	<i>чацвёрт-ым</i>	<i>пят-ым</i>
В.	як Н. або Р.				
Т.	<i>перш-ымі</i>	<i>друг-імі</i>	<i>трэц-імі</i>	<i>чацвёрт-ымі</i>	<i>пят-ымі</i>
М.	<i>(пры) перш-ых</i>	<i>(пры) друг-іх</i>	<i>(пры) трэц-іх</i>	<i>(пры) чацвёрт-ых</i>	<i>(пры) пят-ых</i>

У парадкавых лічэбніках, якія заканчваюцца асновамі *-тысячны*, *-мільённы*, *-мільярдны* змяняецца толькі апошняе слова.

Н.	<i>дзесяц-і-тысячн-ы</i>	<i>шасц-і-дзесяц-і-мільённ-ы</i>
Р.	<i>дзесяц-і-тысячн-ага</i>	<i>шасц-і-дзесяц-і-мільённ-ага</i>
Д.	<i>дзесяц-і-тысячн-аму</i>	<i>шасц-і-дзесяц-і-мільённ-аму</i>
В.	як Н. або Р.	
Т.	<i>дзесяц-і-тысячн-ым</i>	<i>шасц-і-дзесяц-і-мільённ-ым</i>
М.	<i>(пры) дзесяц-і-тысячн-ым</i>	<i>(пры) шасц-і-дзесяц-і-мільённ-ым</i>

У састаўных парадкавых лічэбніках пры скланенні змяняецца толькі апошняе слова.

Н.	сямнаццаць-0 тысяч-0 тр-ы-ст-а сорок-0 восьм-ы
Р.	сямнаццаць-0 тысяч-0 тр-ы-ст-а сорок-0 восьм-ага
Д.	сямнаццаць-0 тысяч-0 тр-ы-ст-а сорок-0 восьм-аму
В.	як Н. або Р.
Т.	сямнаццаць-0 тысяч-0 тр-ы-ст-а сорок-0 восьм-ым
М.	(у) сямнаццаць-0 тысяч-0 тр-ы-ст-а сорок-0 восьм-ым

Неабходна правільна ўжываць спалучэнні лічэбнікаў са словам *год*: у *тысяча дзевяцьсот пятнаццатым годзе*, у *дзве тысячы васьмнаццатым годзе* і г. д.

Пры абазначэнні перыядаў з дапамогай канструкцыі *канец ... першая палова (пачатак, сярэдзіна і г. д.) ...*, з *... па ...* самі лічэбнікі і слова *год* (*стагоддзе, тысячагоддзе*) ужываюцца ў адзіночным ліку: *канец XVII – першая палова XIX стагоддзя, з 1913 па 1920 год*.

У словазлучэннях тыпу ў *дзве тысячы пятым – дзве тысячы дзясятым гадах* слова *год* мае форму множнага ліку.

8.1.3. Асаблівасці сінтаксічнай сувязі лічэбнікаў з назоўнікамі. Лічэбнікі сінтаксічна звязаны з назоўнікамі і ўтвараюць разам з імі колькасна-іменныя спалучэнні, якія выступаюць як адзін член сказа. Асаблівасці спалучэння лічэбнікаў з назоўнікамі адносяцца да ліку найбольш важных граматычных уласцівасцей. Лічэбнікі спалучаюцца з назоўнікамі сувяззю дапасавання, кіравання і прымыкання.

Лічэбнік *адзін* дапасуецца да назоўніка ў родзе, ліку, склоне: *адзін аловак, адна кніга, адно вядро, адны нажніцы; аднаму алоўку, адной кнігай, у адным вядры, аднымі нажніцамі*.

Пры простых лічэбніках *два (дзве), тры, чатыры* і складаных, якія заканчваюцца на *два (дзве), тры, чатыры* назоўнікі ў назоўным склоне звычайна маюць форму множнага ліку: *два сталы, дзве хмары, тры півоні, чатыры часопісы, сто дваццаць чатыры кнігі, дваццаць два вучні*. Толькі некаторыя назоўнікі пры гэтых лічэбніках ужываюцца ў форме роднага склону адзіночнага ліку (з націскам на канчатку): *дзве нагі, дзве сястры, чатыры рукі, семдзесят тры сасны*.

З лічэбнікамі *пяць, шэсць, сем* і г. д., таксама са словамі *тысяча, мільён, мільярд* і няпэўна-колькаснымі словамі ў назоўным і вінавальным склонах назоўнікі ўжываюцца ў форме роднага склону множнага ліку: *пяць будынкаў, адзінаццаць гектараў, трыццаць пяць сшыткаў, мільён рублёў, тысяча кіламетраў, некалькі тыдняў*.

Пры дробавых лічэбніках назоўнікі звычайна ўжываюцца ў форме роднага склону адзіночнага ліку *тры пятыя кілаграма, адна шостая сушы, дзе трэція задання*.

Пры няпэўна-колькасных словах назоўнікі ўжываюцца ў родным склоне множнага ліку: *мала алоўкаў, шмат народу, трохі хлеба, некалькі вучняў*.

8.1.4. Няпэўна-колькасныя словы. У беларускай мове для абазначэння няпэўнай, недыферэнцаванай колькасці ўжываюцца няпэўна-колькасныя словы: *многа, нямнога, мала, нямала, шмат, няшмат, трохі, крыху, колькі, столькі, гэтулькі, некалькі*. Гэтыя лексічныя адзінкі хоць і выражаюць колькасныя паняцці, але не маюць значэння ліку: *Многа, ой многа дарог у жыцці* (Я. Колас); *Хвойка прычыніла нам нямала клопату* (У. Баркоў); *У іх, рыбакоў, шмат вопыту, шмат ведаў, якія могуць спатрэбіцца і нам, і нашым нашчадкам* (В. Лапцік); *Прасядзелі колькі часу ў насцярожанай цішыні* (І. Чыгрынаў); *Побач гэтулькі жывёл, гэтулькі птушак, гэтулькі звяроў жыве, а пра іх з мезены палец ведаеш* (А. Якімовіч).

У навукова-метадычнай і вучэбнай літаратуры граматычны статус няпэўна-колькасных слоў вырашаецца па-рознаму. У адных падручніках яны адносяцца да разрады лічэбнікаў (няпэўна-колькасныя лічэбнікі), у другіх – разглядаюцца як асобная часціна мовы. У школьнай практыцы адны з такіх слоў (*многа, мала, шмат* і пад.) вывучаюцца як прыслоўі, іншыя (*колькі, столькі, гэтулькі, некалькі*) – як займеннікі.

Няпэўна-колькасныя словы спалучаюцца з назвамі прадметаў ці асоб, якія паддаюцца лічэнню: *многа кніг, мала людзей, шмат падручнікаў, гэтулькі слоў*. Яны могуць уступаць у сінтаксічную сувязь з рэчыўнымі, зборнымі і абстрактнымі назоўнікамі, семантыка якіх абмежавана ў выражэнні колькаснага значэння або наогул не дазваляе ўступаць у спалучэнні з уласнаколькаснымі лічэбнікамі: *многа цукру, нямала мёду, трохі бензіну, крыху хлеба, шмат*

дзетвары, нямнога пер'я, няшмат лісця, мала ўвагі, столькі радасці, гэтулькі хваляванняў; могуць таксама спалучацца з субстантываванымі прыметнікамі адцягненага значэння: *мала прыемнага, многа шкоднага*. У назоўным і вінавальным склонах няпэўна-колькасныя словы ўтвараюць разам з назоўнікамі сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні (*мала кніг, многа кветак, шмат вершаў, гэтулькі гора*): *На яліне вісела шмат шышак з зярняткамі* (З. Бяспалы); *Ужо блізка сенакосу нахапілася раптам некалькі навальніц* (І. Мележ).

Лексічныя адзінкі *многа, нямнога, мала, нямала, шмат, няшмат, трохі, крыху*, як і прыслоўі, не скланяюцца, могуць ужывацца пры дзеясловах, паказваючы ступень і меру праяўлення дзеяння: *Хто многа зазнаў, той многа пазнаў* (Прыказка); *Міхал з Антосем сваю душу дарогай цешылі нямала* (Я. Колас). Апрача гэтага, словы *многа, мала*, як і прыслоўі, маюць ступені параўнання (*многа – больш, мала – менш*), могуць паўтарацца ў сказе. Лексемы *колькі, столькі, гэтулькі, некалькі* паказваюць на няпэўную колькасць, як і займеннікі: *Іншы [салавей] гэтулькі кален выкіне, што і не злічыць* (М. Лупсякоў); *Купляй, заплюшчыўшы хоць вочы, ды колькі грошай ён захоча?* (Я. Колас). Да таго ж, слова *колькі* можа выконваць у сказе ролю злучальнага слова: *Колькі гадоў таму дубу, ніхто не ведае* (А. Пальчэўскі). Яны скланяюцца, як прыметнікі ў множным ліку: *Ох, як прыемна стала пасля некалькіх глыткоў вады* (І. Грамовіч).

Няпэўна-колькасныя словы *многа, нямнога, мала, нямала, шмат, няшмат, трохі, крыху, колькі, столькі, гэтулькі, некалькі* неабходна адрозніваць ад падобных да іх колькасных прыслоўяў. Гэтыя лексічныя адзінкі з'яўляюцца няпэўна-колькаснымі, калі спалучацца з назоўнікамі роднага склону: *Тут было многа дзяцей і многа шчаслівага жаночага клопату* (К. Чорны); *За колькі дзён да касавіцы касцы заглянуць на паліцы* (Я. Колас); прыслоўямі, калі ўступаюць у сінтаксічную сувязь з дзеясловамі або іншымі прыслоўямі: *Міхась з Антосем сваю душу дарогай цешылі нямала* (Я. Колас); *Праўда, трохі цяжэй стала ісці...* (І. Мележ).

Такім чынам, няпэўна-колькасныя словы выступаюць у ролі пэўных часцін мовы ў залежнасці ад кантэксту.

9.1. Дзеяслоў (агульная характарыстыка). *Дзеяслоў* – граматычна-семантычны клас слоў, якія абазначаюць дзеянне ці стан прадмета як працэс і выражаюць гэтае значэнне ў граматычных катэгорыях стану, трывання, асобы, ладу, часу, роду (у формах прошлага часу і ўмоўнага ладу).

Існуюць наступныя формы дзеяслова: *спрагальныя* (змяняюцца па асобах, ліках, часах, ладах, у форме прошлага часу – і па родах): асабовыя формы дзеяслова; *неспрагальныя*: інфінітыў, дзеепрыметнік, дзеепрыслоўе.

Нязменнымі формамі дзеяслова з'яўляюцца інфінітыў і дзеепрыслоўе, *зменымі* – усе астатнія.

Катэгорыі ладу, часу, асобы называюцца *прэдыкатывымі*, паколькі значэнні гэтых катэгорый дзеяслоўныя формы выражаюць у функцыі выказніка, іншыя катэгорыі – *непрэдыкатывымі*.

Спрагальныя формы дзеяслова ў сказе з'яўляюцца выказнікамі: *Сцежка ў маленства віруе, вяртаецца між курганоў і шчымлівых бяроз* (Я. Янішчыц).

Неспрагальныя формы маюць пэўныя граматычныя катэгорыі і прыкметы:

<i>Спрагальныя дзеяслоўныя формы</i>	<i>Неспрагальныя дзеяслоўныя формы</i>		
асабовыя формы	інфінітыў	дзеепрыметнік	дзеепрыслоўе
<i>Граматычныя катэгорыі</i>			
стан, трыванне, лад, час, асоба, род (у прошлым часе)	стан, трыванне	стан, трыванне, час; род, лік, склон (у залежнасці ад назоўніка, да якога дапасуецца)	стан, трыванне
<i>Граматычныя прыкметы</i>			
пераходнасць / непераходнасць, зваротнасць / незваротнасць	пераходнасць / непераходнасць, зваротнасць / незваротнасць		пераходнасць / непераходнасць, зваротнасць / незваротнасць

9.1.1. Інфінітыў. Інфінітыў (неазначальная форма) – нязменная форма дзеяслова, якая абазначае дзеянне ці стан як працэс без выражэння яго адносін да асобы, ліку, часу: *спяваць, красаваць, прачытаць, выканаць, радавацца*¹⁶.

Граматычнымі катэгорыямі інфінітыва з’яўляюцца трыванне: *пісаць – напісаць, касіць – скасіць, маляваць – намаляваць*; стан: *будаваць – будавацца, правяраць – правярацца, даследаваць – даследавацца*.

Інфінітыў можа быць *п е р а х о д н ы м* (*рыхтаваць рэферат, бачыць станоўчае, любіць працу*) і *н е п е р а х о д н ы м* (*гарэць, ярчэць, стаяць*), *з в а р о т н ы м* ці *н е з в а р о т н ы м* (*весьліць – весьліцца, купаць – купацца, вітаць – вітацца*).

Да суфіксаў інфінітыва адносяцца наступныя: *-ць* (*гавары-ць, варушы-ць, глядзе-ць*); *-ці* (*нес-ці, вез-ці, прайс-ці*); *-чы* (*дапамаг-чы, запрэг-чы, ня-чы*).

У сказе інфінітыў можа быць выказнікам: *Нам не забыць тых дзён* (П. Прыходзька); часткай выказніка: *Начны зімовы холад пачынаў прабіраць дзеда Талаша* (Я. Колас); дзейнікам: *Чытаць гэты твор – асалода і праца* (Я. Брыль); дапаўненнем: *Камендант загадаў пасаджыць пад арышт мясцовых паліцэйскіх* (І. Шамякін); азначэннем: *Яна ўвайшла ў хату з цвёрдаю думкаю ісці заўтра да Сегенецкага* (К. Чорны); акалічнасцю: *Стрыножыўшы Гуза, Васіль пусціў яго пасвіцца* (І. Мележ).

9.1.2. Асновы дзеяслова. Дзеяслоўныя формы ўтвараюцца ад асновы інфінітыва і ад асновы цяперашняга (будучага простага) часу.

Аснова інфінітыва вызначаецца спосабам аддзялення інфінітыўных формаўтваральных суфіксаў *-ць* (*набра-ць*), *-ці* (*прывес-ці*), *-чы* (*сцераг-чы*). Найчасцей аснова інфінітыва супадае з асновай прошлага часу дзеяслова (*любі-ць – любі-ў, чака-ць – чака-ў*). Аднак у некаторых дзеясловах асновы інфінітыва і прошлага часу не супадаюць. Такія дзеясловы маюць тры асновы: інфінітыва, цяперашняга (будучага простага) часу і прошлага часу: *мокну-ць, мокнуць, мок*.

Ад асновы інфінітыва ўтвараюцца формы прошлага часу абвеснага ладу: *занатава-ў, прынёс, бярог*; умоўнага ладу: *занатава-ў бы, прынёс бы, бярог бы*; дзеепрыметнікаў прошлага часу залежнага стану: *занатава-н-ы, прынес-ен-ы, зжа-т-ы*; дзеепрыслоўяў закончанага трывання: *занатава-ўшы, прынёс-шы, зжа-ўшы*.

Аснова цяперашняга (будучага простага часу) – у дзеясловах закончанага трывання вызначаецца спосабам аддзялення ад формы 3-й асобы множнага ліку цяперашняга ці будучага простага часу канчаткаў *-уць* (*-юць*), *-аць* (*-яць*): *прывяс-уць, занатуй-уць, гавор-аць*.

Ад асновы цяперашняга (будучага простага) часу ўтвараюцца наступныя формы: асабовыя цяперашняга (будучага простага) часу: *гавор-ыш, гавор-ыць, занатуй-у, занатуй-эш*; загаднага ладу: *занатуй, прывяс-і, гавар-ы*; дзеепрыметнікаў цяперашняга часу: *гавор-ачы, выконвай-учы*; дзеепрыслоўяў незакончанага трывання: *гавор-ачы, выконвай-учы*¹⁷.

9.1.3. Пераходныя і непераходныя дзеясловы. У залежнасці ад характару накіраванасці дзеяння на аб’ект дзеясловы падзяляюцца на пераходныя і непераходныя.

Пераходныя дзеясловы абазначаюць дзеянне, якое непасрэдна пераходзіць на аб’ект – назоўнік у форме вінавальнага (роднага) склону без прыназоўніка: *чакаць вясну, радаваць бацькоў, запрашаць сяброў*.

Прамы аб’ект у форме *р о д н а г а* *с к л о н у* ўжываецца пры пераходных дзеясловах у выпадках: наяўнасці адмоўя *не*: *не звярнуць увагі, не напісаць нататкі* (аднак адушаўленыя назоўнікі выкарыстоўваюцца пераважна ў вінавальным склоне: *не бачылі Ірыну*); значэння аб’екта часовага карыстання пры дзеясловах *браць, прасіць, даць*: *браць алоўка, прасіць лодкі*,

¹⁶ Паводле паходжання інфінітыў лічаць не дзеяслоўнай, а іменнай формай. Інфінітыў – гэта застылая, нязменная форма назоўніка з дзеяслоўнай асновай (назоўніка, утворанага ад дзеяслова), які скланяўся, як назоўнікі былога чацвёртага скланення тыпу *мышь, тьсть* (Ф. М. Янкоўскі).

¹⁷ Формы дзеепрыметнікаў цяперашняга часу ў форме назоўнага склону адзіночнага ліку тыпу *гаворачы, выконваючы* не ўласцівы натуральнаму маўленню і таму абмежаваныя ва ўжытку ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. На сучасным этапе пазіцыю непрымання дзеепрыметнікавых формаў, неўласцівых беларускай мове, падтрымліваюць усё новыя аўтары – пісьменнікі, журналісты, вучоныя (А. А. Каўрус).

даць вады; не поўнага, а толькі частковага ахопу дзеяннем: *наліць малака, выпіць вады*; наяўнасці ў дзеясловах прыставак *на-*, *папа-*: *нарассыпаць пялёсткаў, папачытаць кніг*; пры дзеясловах *папрабаваць, прасіць*: *папрабаваць увагі, прасіць дапамогі*.

Непераходныя дзеясловы абазначаюць дзеянне, не накіраванае на прамы аб'ект: *любавацца прыгажосцю, дзякаваць за дапамогу, думаць пра заняткі*.

Да непераходных адносяцца таксама дзеясловы з абзначэннем стану асобы або прадмета: *стаяць, сядзець, расці, згінацца, шумець* і пад. Усе дзеясловы з постфіксам *-ся (-ца)* заўсёды непераходныя.

Пры вызначэнні пераходнасці / непераходнасці дзеяслова пад увагу бярэцца яго значэнне ў кантэксце: *Алена спявае песню* (пераходны), *Алена спявае прафесійна* (непераходны)¹⁸.

9.1.4. Зваротныя дзеясловы. Зваротныя дзеясловы – гэта дзеясловы з постфіксам *-ся (-ца, -цца)*: *вітаюся, раздасца, слязіцца*¹⁹.

Постфікс *-ся* ўжываецца як словаўтваральны фармант, а ў дзеясловах залежнага стану мае формаўтваральнае значэнне. Зваротныя дзеясловы са словаўтваральным постфіксам утвараюцца ад пераходных і непераходных дзеясловаў.

Сярод зваротных дзеясловаў, утвораных ад пераходных дзеясловаў, вылучаюцца наступныя групы: **уласна-зваротныя** – аб'ектам дзеяння выступае сам суб'ект: *стрымлівацца* 'стрымліваць сябе', а таксама *абувацца, мыцца, называцца* і інш.; **узаемна-зваротныя** – абазначаюць дзеянне некалькіх суб'ектаў, кожны з якіх выступае прамым аб'ектам таго ж дзеяння: *вітаюцца* (мн. лік) 'вітаюць адзін аднаго', а таксама *пераклікацца, абдымацца, сустракацца* і інш.; **агульна-зваротныя** – абазначаюць рух і стан суб'екта: *радавацца, хвалявацца, варушыцца, садзіцца* і інш.; **ускосна-зваротныя** – абазначаюць дзеянне, якое выконваецца суб'ектам у сваіх інтарэсах: *будавацца* 'будаваць штосьці сабе, на сваю карысць', а таксама *складацца, збірацца, запасацца* і інш.; **актыўна-безаб'ектныя** – абазначаюць дзеянне як характэрную ўласцівасць суб'екта: *калоцца, кусацца, пячыся* і інш.; **пасіўна-якасныя** – абазначаюць здольнасць суб'екта трапляць пад уплыў іншага дзеяння: *гнуцца, крышыцца, ламацца* і інш.; **зваротна-пасіўныя** – абазначаюць успрымання суб'екта: *марыцца* (*Віцю хараша марылася увечары*), *сніцца, мроіцца, бачыцца* і інш.; **зваротна-залежныя** – абазначаюць дзеянне невядомага вытворцы: *запісвацца* (*Радкі запісваліся ў нататнік*), *размяркоўвацца, вылучацца, прыносіцца* і інш.

Сярод зваротных дзеясловаў, утвораных ад непераходных дзеясловаў, вылучаюцца наступныя групы: дзеясловы, утвораныя з дапамогай постфікса *-ся (-ца, -цца)*: *працаваць – працуецца, сядзець – сядзіцца*; дзеясловы, утвораныя з дапамогай прыстаўкі і постфікса *-ся (-ца, -цца)* адначасова: *жыць – зжыцца, гаварыць – выгаварыцца*.

У сучаснай беларускай літаратурнай мове вылучаецца група зваротных дзеясловаў, якія не маюць адпаведных незваротных. Гэта толькі зваротныя дзеясловы, або *reflexiva tantum*: *купчасьціцца, кусціцца, нездаровіцца, падабацца* і інш.

9.1.5. Катэгорыя стану дзеяслова. Стан – дзеяслоўная катэгорыя, якая выражае адносіны дзеяння да суб'екта (утваральніка дзеяння). У сучаснай лінгвістыцы катэгорыя стану разглядаецца як бінарная дзеяслоўная катэгорыя. Згодна з такім падыходам усе дзеясловы адносяцца або да незалежнага, або да залежнага стану.

Незалежны стан паказвае на дзеянне, якое ўтварае суб'ект-дзеінік. Да дзеясловаў незалежнага стану адносяцца: пераходныя дзеясловы, якія спалучаюцца з прамым дапаўненнем: *Услала пажоўклае лісце дарогу* (П. Панчанка); непераходныя незваротныя

¹⁸ У лінгвістыцы вылучаюць *прама-пераходныя дзеясловы* (папрабуюць беспрыназоўнікавага вінавальнага склону) і *ўскосна-пераходныя дзеясловы* (спалучаюцца з аб'ектам у іншых ускосных склонах з прыназоўнікам ці без яго). Ускосна-пераходныя дзеясловы трэба разглядаць толькі як непераходныя, паколькі ўтварэнне дзееспрыметнікаў залежнага стану і зваротных дзеясловаў звязана з прамой пераходнасцю.

¹⁹ У агульнаславянскай і старажытнарускай пісьмова-літаратурнай мове не было так званых зваротных дзеясловаў, часта ўжывальных у беларускай мове. Паводле паходжання (утварэння) зваротныя дзеясловы – складаныя словы, якія ўтварыліся аб'яднаннем, зліццём дзеяслова і энклітычнай формы займенніка *сябе* ў вінавальным склоне – *ся*; у некаторых дзеясловах гэта *ся* так змянілася фанетычна, што і не нагадвае *сябе* (*здасца, вучыцца*) (Ф. М. Янкоўскі).

дзеясловы, якія не маюць прамога дапаўнення: *бегчы, замярзаць, світаць*; зваротныя дзеясловы, утвораныя ад пераходных дзеясловаў: *збірацца, мыцца, вітацца*; зваротныя дзеясловы, утвораныя ад непераходных дзеясловаў: *бялецца, жаўцецца, дыміцца*; безасабовыя зваротныя дзеясловы: *спіцца, працуецца, чытаецца*; толькі зваротныя дзеясловы: *саромецца, усміхацца, каласіцца*.

Залежны стан паказвае на дзеянне, накіраванае на суб'ект-дапаўненне ў форме творнага склону: *Сшыткі правяраюцца настаўнікам*. Форма *настаўнікам* называецца **творным дзейнага прадмета**.

Пры дзеясловах залежнага стану можа ўжывацца **творны сродку дзеяння**: *Карціны малююцца алоўкамі*. Форма *алёўкамі* – творны сродку дзеяння, бо, па сутнасці, малююць не алоўкі, а мастакі²⁰.

9.1.6. Катэгорыя трывання дзеяслова. **Трыванне дзеяслова** – граматычная катэгорыя, якая выражае адносіны дзеяння да яго мяжы, закончанасці. Адрозніваюць два трыванні: незакончанае і закончанае.

Дзеясловы **незакончанага трывання** абазначаюць розныя аспекты дзеяння, не паказваючы на іх мяжу: *чытаць, друкаваць, рэдагаваць*.

Дзеясловы **закончанага трывання** абазначаюць дзеянні, якія маюць мяжу, закончанасць: *пасеяць, прыбраць, запомніць*.

Розныя па трыванні і блізкія па значэнні дзеясловы ўтвараюць **трывальную пару**: *пісаць – напісаць, расказваць – расказаць*. Пры разыходжанні ў лексічных значэннях дзеясловы не ўтвараюць трывальную пару: *чытаць – перачытаць*.

Трывальных пар *не ўтвараюць* аднатрывальныя (няпарныя) дзеясловы: *ачнуцца, перахварэць, распецца* (толькі закончанага трывання), *існаваць, знаходзіцца, спаць* (толькі незакончанага трывання); двухтрывальныя дзеясловы, трыванне якіх вызначае кантэкст: *Заўтра прафкам прэміруе (закончанае трыванне) найлепшых. Заўсёды прафкам прэміруе (незакончанае трыванне) найлепшых*.

Аднатрывальныя дзеясловы маюць асаблівасці значэння, якія называюцца спосабам дзеяслоўнага дзеяння. Да іх адносяць дзеясловы са значэннем пачынальнасці – утвараюцца ад непераходных дзеясловаў з дапамогай прыставак *за-, па-, уз-*: *заваніць, пайсці, узрадавацца*; дзеясловы са значэннем абмежавальнасці – утвараюцца ад непераходных дзеясловаў з дапамогай прыставак *па-, пра-, пера-*: *памаўчаць, праспаць, пераначаваць*; дзеясловы са значэннем аднакратнасці – утвараюцца з дапамогай суфіксаў *-ну-, -ану-*: *кіўнуць, пекануць, сыпануць*; дзеясловы са значэннем выніковасці – утвараюцца з дапамогай прыставак *аб-, ад-, вы-, з-, на-, па-, пера-, пра-, раз-*: *абкруціць, адгрымець, выгадаваць, застрыць, намяяцца, пасініць, перазімаваць, прачытаць, разбіць*; дзеясловы са значэннем мнагакратнасці – утвараюцца з дапамогай прыстаўкі *папа-*: *папабегаць, папашыць, папагнуць*; дзеясловы са значэннем перарывістасці – утвараюцца з дапамогай прыставак *па-, уз-* у спалучэнні з суфіксам *-ва-*: *пачытваць, узмахваць, ускрыкваць*; дзеясловы са значэннем суправаджальнасці – утвараюцца з дапамогай прыставак *пад-, пры-* ў спалучэнні з суфіксам *-ва-*: *падсвітваць, прыгаворваць, прытупваць*; дзеясловы са значэннем размеркавальнасці – утвараюцца з дапамогай прыставак *па-, пера-*: *панадпісваць, паўзрываць, пераздароўкацца*; дзеясловы са значэннем узаемнасці – утвараюцца з дапамогай прыстаўкі *пера-* ў спалучэнні з суфіксам *-ва-* і постфіксам *-ся (-ца, -цца)*: *перагаворвацца, перашэптвацца, перасвітвацца*.

Суадносныя пары трывання ўтвараюцца з дапамогай суфіксаў, прыставак, чаргавання ў аснове, змены месца націску і суплетывізму асноў: *с у ф і к с а ц ы я* – з дапамогай суфіксаў *-ва-, -іва-* (*-ыва-*), *-оўва-* (*-ёўва-*), *-а-* (*-я-*) утвараюцца дзеясловы незакончанага трывання ад закончанага: *авалодаць – авалодаваць, адіччаць – адічэпліваць, адваяваць – адваёўваць, замяніць – замяняць*; *п р э ф і к с а ц ы я* – з дапамогай прыставак *а-* (*аб-*), *вы-, ад-, з-* (*с-, са-*),

²⁰ У мовазнаўчай навуцы існуе і тэорыя трох станаў: незалежнага, залежнага і зваротна-сярэдняга. Да дзеясловаў зваротна-сярэдняга стану адносяць дзеясловы з узаемна-зваротным, ускосна-зваротным, актыўна-безаб'ектным, агульна-зваротным і іншымі значэннямі. Аднак такая тэорыя недакладная, паколькі за межамі катэгорыі стану застаюцца ўсе незваротныя непераходныя і безасабовыя дзеясловы.

на-, па-, над-, пера-, пра-, пры-, раз-, у-, уз- утвараюцца дзеясловы закончанага трывання ад незакончанага: *публікаваць – апублікаваць, мацнецць – памацнецць, лавіць – злавіць, будзіць – разбудзіць* і пад.; *чаргаванне ў аснове* – сродкам утварэння трывальнай пары з’яўляецца гістарычнае чаргаванне “нуль гука” ў форме закончанага трывання – *і (ы)* у форме незакончанага трывання, якое можа суправаджацца пазіцыйнымі чаргаваннямі ў корані слова: *перарваць – перарываць, выслаць – высылаць; націск* – дзеяслоў закончанага трывання мае націск на прыстаўцы ці корані, незакончанага – на суфіксе *-а (-я)*: *вымераць – вымяраць, адрэзаць – адрэзаць; суплетывізм асноў*: *браць – узяць, класціся – легчы, абкладаць – аблажыць*.

Спосаб утварэння трыванняў, пры якім узнікаюць рады ступенных пераходаў з аднаго трывання ў другое, называецца **ступенным**: I ступень – *лічыць – адлічыць* (ад беспрыставачнага дзеяслова незакончанага трывання з дапамогай прыстаўкі ўтвараецца дзеяслоў закончанага трывання); II ступень – *адлічыць – адлічваць* (ад утворанага прыставачнага дзеяслова закончанага трывання з дапамогай суфікса ўтвараецца дзеяслоў незакончанага трывання); III ступень – *адлічваць – наадлічваць* (ад утворанага прыставачнага дзеяслова незакончанага трывання з дапамогай прыставак *на-* або *па-* ўтвараецца дзеяслоў закончанага трывання).

У дзеясловах руху *бегчы – бегачць, ехаць – ездзіць, лезці – лазіць, брысці – брадзіць, ісці – хадзіць, ляцець – лятаць, паўзці – поўзаць, плыць (плысці) – плаваць, везці – вазіць, весці – вадзіць, гнаць – ганяць, каціць – катаць (качаць), несці – насіць, садзіць – саджаць, цягнуць – цягаць* першыя словы ў парах называюцца **дзеясловамі лінейнага руху (някратнымі)**, а другія – **нелінейнымі дзеясловамі (кратнымі, маторна-кратнымі)**.

Ад **някратных дзеясловаў** з дапамогай прыстаўкі могуць утварацца дзеясловы закончанага трывання: *ісці – пайсці, прыйсці, адысці, сысці* і інш. Гэта несудадносныя пары трывання. Судадносную пару складаюць дзеясловы *адысці – адыходзіць* і інш.

Ад **кратных дзеясловаў** з дапамогай прыставак утвараюцца новыя дзеясловы без змены трывання: *вазіць – завозіць* або са зменай: *вазіць – звазіць*.

9.1.7. Прэдыкатыўныя катэгорыі дзеяслова. Да прэдыкатыўных катэгорый дзеяслова адносяцца катэгорыі ладу, часу, асобы.

Катэгорыя ладу абазначае адносіны дзеяслоўнага дзеяння да рэчаіснасці. Вылучаюць тры лады дзеяслова: абвесны, загадны і ўмоўны.

Абвесны лад выражае сцвярджэнне або адмаўленне рэальнага дзеяння ў цяперашнім, прошлым ці будучым часе. Дзеясловы абвеснага ладу змяняюцца па часах, асобах і ліках, а ў прошлым часе – па ліках і родах. Абвесны лад адрозніваецца ад астатніх ладоў найперш тым, што мае формы часу. *Чырванеецца неба, чырвань з краю да краю* (П. Броўка); *Васіль варухнуўся, нібы адчуваючы стому* (І. Мележ); *Бывае, што хтосьці пакіне свой дом* (П. Броўка).

Загадны лад выражае пабуджэнне (загад, заклік, просьба, парада, прапанова, пажаданне) да дзеяння. Загадны лад мае пяць формаў: 2-й і 3-й асобы адзіночнага ліку, 1-й, 2-й і 3-й асобы множнага ліку. Найбольш пашыранымі з’яўляюцца формы 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку. Форма 2-й асобы адзіночнага ліку мае наступныя разнавіднасці: дзеясловы з канчаткамі *-і (-ы)*: *будзі, вязі, распачні, бяры, кажы, бі, ві, лі, пі*; дзеясловы з нулявым канчаткам: *шый, вый, мый, рый, кіруй, засявай, адводзь, рэж, сyp*²¹.

Форма 2-й асобы множнага ліку ўтвараецца ад формы 2-й асобы адзіночнага ліку шляхам далучэння постфікса *-це*: *вярніце, апраціце, граіце, жывіце*.

Форма 1-й асобы множнага ліку мае наступныя разнавіднасці: дзеясловы (формы сумеснага дзеяння), якія выражаюць загад пры адпаведнай інтанацыі; параўн.: *Пойдзем у лес!* (выражэнне загаду) і *Заўтра пойдзем у лес* (выражэнне будучага простага часу абвеснага

²¹ У некаторых мовазнаўчых працах фарманты *-і (-ы)* называюцца *формаўтваральнымі суфіксамі*, а нулявыя канчаткі пазіцыянуюцца як нулявыя суфіксы.

ладу)²²; дзеясловы, якія выражаюць значэнне апісальна (часціца *давай* + дзеяслоў у форме будучага часу ці інфінітыва): *давай надрукуем, давайце працаваць*.

Формы 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку аналітычныя. У іх утварэнні ўдзельнічаюць часціца *няхай* (*хай*) + дзеясловы цяперашняга ці будучага простага часу 3-й асобы адзіночнага або множнага ліку, якія страчваюць сваё часовае значэнне: *няхай піша, хай пралятаюць, няхай зайграе, хай рэалізуюцца*.

Форма загаднага ладу можа ўжывацца са значэннем умоўнага ладу: *Папрацуй да поту – паясі ў ахвоту* (Прыказка); абвеснага ладу: *От згубіцца і сядзіць цэлы дзень у чужых людзей. А бабуля дамлі галаву, шукай*²³ (М. Лужанін).

Не варта таксама блытаць формы абвеснага і загаднага ладу:

Абвесны лад	Загадны лад
<i>мы нясём</i>	<i>нясем!</i>
<i>мы ідзём</i>	<i>ідзем!</i>
<i>мы зберажом</i>	<i>зберажэм!</i>
<i>мы жывём</i>	<i>жывем!</i>
<i>ты ясі</i>	<i>еш!</i>
<i>вы ясце</i>	<i>ешце!</i>
<i>вы дасце</i>	<i>дайце!</i>

Умоўны лад абазначае дзеянне, якое можа адбыцца пры пэўнай умове. Умоўны лад не мае формаў часу і асобы, а мае формы трывання, роду і ліку: *збіраў бы, назбіраў бы; прыйшоў бы, прыйшла б; несла б, неслі б*. Формы ўмоўнага ладу ўтвараюцца шляхам спалучэння часціцы *бы* (*б*) з формай прошлага часу: *Паплыў бы я, здаецца, хмаркі, разам з вамі*²⁴ (Я. Колас).

Форма ўмоўнага ладу можа ўжывацца са значэннем загаднага ладу (для змякчэння катэгарычнасці загаду): *Ты, Мікола, на Валю схадзіў бы* (Я. Брыль); абвеснага ладу: *Браты яго клічуць здалёку ўвесь час, пачуць ім хацелася б Райніса голас* (П. Броўка).

Катэгорыя часу абазначае адносіны дзеяслоўнага дзеяння да моманту гутаркі.

Значэнне часу можа быць **абсалютным**, калі сэнсава супадае з пунктам погляду на момант гутаркі таго, хто гаворыць: *Цемра і ціш напоўнілі маленькі пакойчык* (Я. Колас). Пры **адносным** значэнні часу зыходным пунктам выступае час ажыццяўлення іншага дзеяння: *Мы трапілі на Палессе якраз у той час, калі рэкі ўваходзяць у свае берагі* (Б. Сачанка). Дзеяслоў *уваходзяць* цяперашняга часу, але ён паказвае на супадзенне дзеяння не з момантам гутаркі, а з часам дзеяння дзеяслова *трапілі*.

Катэгорыя часу звязана з катэгорыяй трывання. Дзеясловы незакончанага трывання маюць поўную парадыгму часавых формаў: *думаю* (цяперашні час), *думаў* (прошлы час), *буду думаць* (будучы складаны час). Дзеясловы закончанага трывання – толькі формы прошлага і будучага часу: *падумаў, падумаю*. Вылучаюць словаформы цяперашняга, прошлага і будучага часу.

Цяперашні час абазначае дзеянне, якое адбываецца ў момант гутаркі: *Расплятае восень залатыя косы* (Я. Пушча).

Адрозніваюць два віды значэнняў цяперашняга часу: уласна цяперашні (цяперашні актуальны), пры якім дзеянне адбываецца ў момант гутаркі: *Зараз свеціць сонца*; няўласна цяперашні (цяперашні неактуальны), пры якім дзеянне не звязана з пэўным часам: *Выкладчык працуе*.

Формы цяперашняга часу могуць ужывацца са значэннем: прошлага часу (цяперашні гістарычны): *Бывала, ідзём у школу ўтрох. За пяць кіламетраў* (Б. Сачанка). Такое ўжыванне

²² Загаднай з’яўляецца дыялектная форма з канчаткам *-ма* (у некаторых мовазнаўчых працах яна называецца постфіксам): *хаваймасы, станьма, спяшаймасы*.

²³ Пабуджэнне да дзеяння ў беларускай мове можа выражацца не толькі формай загаднага ладу, а і інфінітывам: *Назіральнікам астацца на месцы!* (М. Лупсякоў).

²⁴ У старажытнасці ўмоўны лад выражаўся “дзеяспрыметнікам спрагальнага дзеяслова на *л* і аорыстам дзеяслова *быти*, які з’яўляецца і паказчыкам асобы... Былая форма аорыста, стаўшы часціцаю *бы*, захавала старажытную асаблівасць ужывання: яна не мае ў сказе зафіксаванага месца (*сам прачытаў бы ты; ты сам бы прачытаў*)” (Ф. М. Янкоўскі).

дзеяслова цяперашняга часу (разам з часціцай *бывала*) дазваляе выразна паказаць падзеі мінулага, наблізіць іх да сучаснасці; будучага часу: “*Праз тры дні ідзе́м у турнаход!*” – *урачыста аб’явіў важматы* (П. Кавалёў).

Прошлы час абазначае дзеянне, якое адбывалася ці адбылося ў мінулым, да моманту гутаркі: *У край бацькоў, у кут свой родны / Сцяпан прыехаў рани́цай, / Калі сады і агароды / Яшчэ свяціліся расой* (Н. Гілевіч). У гутарковым і мастацкім стылях ужываюцца формы прошлага часу з абазначэннем імгненнага дзеяння ў мінулым, якія акадэмік А. А. Шахматаў называў формамі “імгненнага віду”: *блісь, круць, лясь, пырх, скок, цап, шмыг* і інш.: *Лабановіч скок на ганак!* (Я. Колас). У адрозненне ад іншых спрагальных формаў толькі формы прошлага часу (і формы ўмоўнага ладу) змяняюцца (у адзіночным ліку) па родах і не змяняюцца па асобах.

У беларускай мове вылучаюцца наступныя формы прошлага часу:

– **простая форма** прошлага часу *незакончанага трывання* – абазначае непаслядоўныя дзеянні як факт мінулага: *Танкі, якія вёў Шутаў, наляталі на нямецкія штабы і тылавыя базы, грамлілі іх, перарэзвалі шляхі, на якіх ішлі баявыя прыпасы для фронту* (І. Мележ);

– **простая форма** прошлага часу *закончанага трывання* – абазначае закончанае дзеянне ў мінулым: *Наліліся сілай вены, стомы як і не было* (Ю. Свірка); паслядоўнасць закончаных дзеянняў у мінулым: *Дзядзька паклаў новыя падваліны, штандары, зробіў прыбудоўку, перакрыў дах гонтамі, павялічыў вокны* (І. Навуменка); мінулае дзеянне, вынік якога захаваўся і ў момант гутаркі: *Мы ўсё пазналі і прайшлі – пакуты, радасці, трывогу* (С. Грахоўскі);

– **складаная форма** прошлага часу, уласціва гутарковаму і мастацкаму стылям, утвараецца з дзеяслоўнай формы прошлага часу і дапаможнага дзеяслова *быць*, які дапасуецца да асноўнага дзеяслова ў часе, родзе і ліку: *Хата была ўехала ў зямлю, выгнулася сцяной* (І. Навуменка); *Госць ізноў надзеў паліто, якое быў скінуў, асцярожна адчыніў вароты* (П. Галавач). Такая складаная форма мае значэнне даўно мінулага дзеяння, якое адбылося раней за іншае мінулае дзеянне. Гэта значэнне старажытнага плюсквамперфекта²⁵.

Дзеясловы прошлага часу могуць ужывацца са значэннем будучага: *Паехалі. Паглядзім сенакос* (Т. Хадкевіч).

Будучы час абазначае дзеянне, якое будзе адбывацца ці адбудзецца пасля моманту гутаркі: *Я новых вандровак маршрут і кірунак на карце, прыехаўшы, ізноў правяду* (С. Грахоўскі); *І будуць мальвы над акном з пчоламі дружбу ладзіць* (А. Астрэйка).

У беларускай мове вылучаюцца дзве формы будучага часу:

– **простая (сінтэтычная) форма** будучага часу дзеясловаў закончанага трывання абазначае: будучае дзеянне з адценнем закончанасці: *Хіба я на свеце знайду пекнату, як тут, на маёй Беларусі?* (П. Броўка); умову дзеяння: *А пойдзе ў танец Галачка – пастой ды паглядзі* (Я. Брыль); вынік дзеяння: *Знойдзеш – убачыш: не тая* (М. Танк);

– **складаная (аналітычная) форма** будучага часу ўтвараецца спалучэннем формы будучага часу дапаможнага дзеяслова *быць* з інфінітывам; такая форма ўжываецца для абазначэння працяглых дзеянняў: *Ты будзеш цяпер вучыцца ў нашай школе*²⁶ (Я. Брыль).

Простыя формы будучага часу могуць ужывацца са значэннем: цяперашняга часу: *Хвілін праз дзесяць – пятнаццаць бабёр плыве пад мой куст. Ён выплыве амаль каля маіх ног і нырне, выплыве – зноў нырне* (Ф. Янкоўскі); прошлага часу: *А колькі радасці, шчасця было, калі пасля доўгага чакання, пасля вострай і трывожнай напружанасці заб’еца, бывала, у руках*

²⁵ З дзвюх формаў плюсквамперфекта адна не захавалася, другая дайшла да нас з пэўнымі зменамі. Другая форма плюсквамперфекта была трохчленная: дзеяслоў *быти* ў цяперашнім часе, дзеепрыметнік на л спрагальнага дзеяслова, дзеепрыметнік на л дапаможнага дзеяслова *быти*. Паказчыкам асобы з’яўляўся дапаможны дзеяслоў *быти* ў цяперашнім часе. З часам трохчленная форма стала двухчленнаю (Ф. М. Янкоўскі).

²⁶ Для паўднёвых беларускіх гаворак характэрна сінтэтычная форма будучага часу незакончанага трывання: *стаяцьму, вазіцьмуць, чытацьме*. Такая сінтэтычная форма паходзіць са старажытнай формы першага будучага складанага часу – асабовай формы і дапаможнага дзеяслова *іму*.

срабрыстая плотка (М. Зарэцкі); імгненнага дзеяння ў мінулым: *За маім дзядзькам гналіся, то ён як пабяжыць!* (К. Чорны).

Катэгорыя асобы перадае адносіны дзеяння і яго ўтваральніка (суб'екта) да таго, хто гаворыць. Такія адносіны абумоўліваюць тры граматычныя значэнні асобы.

Першая асоба адзіночнага ліку паказвае, што ўтваральнікам дзеяння з'яўляецца адна гаворачая асоба: *я разумею, я стараюся, я ведаю*. Форма 1-й асобы адзіночнага ліку можа мець таксама значэнне абагульненага суб'екта: *Чужую бяду рукамі развяду, а да сваёй розуму не прыкладу* (Прыказка). **Першая асоба** множнага ліку паказвае, што суб'ектам дзеяння з'яўляецца група асоб, у якой знаходзіцца і той, хто гаворыць: *мы помнім, мы чытаем, мы глядзім*. Форма 1-й асобы множнага ліку можа набываць пераносныя значэнні: 1-й асобы адзіночнага ліку, калі гаворачая асоба звяртаецца да сябе (у думках ці ўслых): *Паспрабуем ачуняць!*; 1-й асобы адзіночнага ліку ў ролі аўтарскага "мы": *Звернемся да прыкладаў*; 2-й асобы адзіночнага ліку: *Як мы сябе пачуваем?*; абагульненае значэнне: *Што маем, тым і прымаем* (Прыказка).

Другая асоба адзіночнага ліку паказвае, што суб'ектам дзеяння з'яўляецца суразмоўца: *ты ўсміхаешся, ты любуешся, ты радуешся*. Форма 2-й асобы адзіночнага ліку можа мець значэнне 1-й асобы адзіночнага ліку: *Б'ешся, б'ешся, як рыба аб лёд, а толку – ніякага* (Прыказка); абагульненае значэнне: *Што пасееш, тое і пажнеш* (Прыказка). **Другая асоба** множнага ліку паказвае, што суб'ектам дзеяння з'яўляецца група асоб, у якой знаходзіцца і суразмоўца, або з размовай звяртаюцца да ўсёй гэтай групы: *вы раскажваеце, вы будзеце, вы падумайце*. Форма 2-й асобы множнага ліку пры ветлівым звароце можа набываць значэнне 2-й асобы адзіночнага ліку: *Калі ласка, выканайце просьбу!*

Трэцяя асоба адзіночнага ліку паказвае, што суб'ектам дзеяння з'яўляецца асоба ці прадмет, пра якія ідзе размова: *ён малое, яна паказвае, ручка піша*. Форма 3-й асобы адзіночнага ліку можа мець значэнне 2-й асобы адзіночнага ліку: *Кінь глупства! Па хаце не можа прайсці, а ў лес пойдзе*; абагульненае значэнне: *Хто пытае, той не блудзіць* (Прыказка). **Трэцяя асоба** множнага ліку абазначае дзеянне асоб ці прадметаў, пра якія ідзе размова: *яны цягнуць, яны працуюць, сосны шумяць*. Форма 3-й асобы множнага ліку можа мець значэнне 3-й асобы адзіночнага ліку (пры гэтым выказванне набывае значэнне празмернай ветлівасці, угодлівасці і інш.): *Іван Іванавіч хутка будучы, але яны прыняць не могуць: яны занятыя*; абагульненае значэнне: *Клін клінам выганяюць* (Прыказка).

Безасабовыя дзеясловы абазначаюць дзеянне, што адбываецца само па сабе, не звязанае з суб'ектам ці прадметам. Такія дзеясловы з'яўляюцца галоўным членам (выказнікам) у безасабовых сказах, пры іх няма і не можа быць дзейніка: *Неба зацягнула нізкімі хмаркамі...* (І. Шамякін); *Тут вее водарам сасны* (М. Калачынскі); *Яму нездаровіцца*.

Безасабовыя дзеясловы не маюць катэгорыі асобы, не змяняюцца па ліках і родах. Яны ўжываюцца ў цяперашнім, прошлым і будучым часе абвеснага ладу: *яму шанцуе, шанцавала, будзе шанцаваць (пашанцуе)*. У цяперашнім і будучым простым часе безасабовыя дзеясловы супадаюць з формай 3-й асобы адзіночнага ліку: *світае, вечарэе; пахаладае, пацямнее*, а ў прошлым часе – з формай ніякага роду: *падмарожвала, змяркалася*. Безасабовыя дзеясловы могуць мець форму ўмоўнага ладу і інфінітыва: *хутчэй вечарэла б, засыпала б зямлю снегам; днець, нездаровіцца*.

Безасабовыя дзеясловы звычайна абазначаюць з'явы прыроды: *сняжыць, марозіць, халадае, днее, вечарэе, развіднела, пацяплела*; фізічны і псіхічны стан чалавека ці жывой істоты: *працуеца, дыхаеца, думаеца, не верыцца, трасе, сціснула, адпусціла*; магчымасць, неабходнасць дзеяння: *давалося (слухаць), спатрэбіцца (сустрэць), залюбавацца (можна), папачкаліцца (убачыць), трапляеца (купіць), удала (прачытаць), належыць (зрабіць)*; дзеянне невядомай або стыхійнай сілы: *прарвала, нанесла, надзьмула, шанцавала, пацягнула, зацэрушыла*.

Безасабовыя дзеясловы дзеляцца на дзве групы: уласна безасабовыя і формы асабовых дзеясловаў, ужытыя ў значэнні безасабовых.

Уласна безасабовыя дзеясловы не маюць аманімічных асабовых формаў: *днее, світае, шанцуе, нездаровіцца, не спіцца, не сядзіцца, захаладала, карціць*.

Формы асабовых дзеясловаў у значэнні безасабовых маюць адпаведныя асабовыя формы, параўн.: *Пасля дажджу пацішэла, толькі буйныя кроплі каціліся са стрэх* (Ул. Караткевіч) і *Пацішэла шалёная спрэчка гармат* (П. Панчанка). Некаторыя безасабовыя дзеясловы гэтай групы адрозніваюцца значэннем ад адпаведных асабовых: *Нясе сырасцю з балота. – Жанчына нясе дзіця*.

Шматлікую прадуктыўную групу складаюць безасабовыя дзеясловы, якія ўтвараюцца ад асабовых незваротных дзеясловаў з дапамогай постфікса *-ся (-ца, -цца)*: *спявае – спявацца, жыве – жывецца, спіць – спіцца, сядзіць – не сядзіцца, думала – думалася, змяркала – змяркалася, марыла – марылася, збірала – збіралася*.

9.1.8. Спражэнне дзеясловаў. *Спражэнне* – гэта змяненне дзеясловаў па асобах і ліках у цяперашнім (будучым простым) часе абвеснага ладу. У залежнасці ад сістэмы флексій дзеясловы маюць два спражэнні. Дзеясловы I і II спражэння адрозніваюцца сістэмай канчаткаў:

I спражэнне	
Асоба	Адзіночны лік
1-я	-у (-ю) <i>няс-у, бяр-у, кіда-ю, піш-у</i>
2-я	-еш (-эш, -аш) <i>няс-еш, бяр-эш, кіда-еш, піш-аш</i>
3-я	-е (-э, -а) <i>няс-е, бяр-э, кіда-е, піш-а</i>
Асоба	Множны лік
1-я	-ём (-ем, -ом, -ам) <i>няс-ём, бяр-ом, кіда-ем, піш-ам</i>
2-я	-еце (-яце, -аце) <i>нес-яце, бер-аце, кіда-еце, піш-аце</i>
3-я	-уць (-юць) <i>няс-уць, бяр-уць, кіда-юць, піш-уць</i>
II спражэнне	
Асоба	Адзіночны лік
1-я	-у (-ю) <i>хадж-у, глядж-у, спл-ю, маўч-у</i>
2-я	-іш (-ыш) <i>ходз-іш, глядз-іш, сп-іш, маўч-ыш</i>
3-я	-іць (-ыць) <i>ходз-іць, глядз-іць, сп-іць, маўч-ыць</i>
Асоба	Множны лік
1-я	-ім (-ым) <i>ходз-ім, глядз-ім, сп-ім, маўч-ым</i>
2-я	-іце (-ыце) <i>ходз-іце, глядз-іце, сп-іце, маўч-ыце</i>
3-я	-аць (-яць) <i>ходз-яць, глядз-яць, сп-яць, маўч-аць</i>

Найбольш выразна вызначыць тып спражэння можна па форме 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку, а ў дзеясловах з ненаціскнымі канчаткамі – па форме інфінітыва.

Да II спражэння адносяцца ўсе дзеясловы на *-іць (-ыць)*, акрамя аднаскладовых (*ліць, мыць, шыць* і інш.) і ўтвораных ад іх; дзеясловы на *-ець (-эць)*, калі *-е (-э)* не захоўваецца ў 1-й асобе адзіночнага ліку цяперашняга часу: *цярпець (цярплю), сядзець (сяджу)* і інш. (выключэнне – дзеяслоў I спражэння *хацець*); дзеясловы *ненавідзець, цярпець, вярцець, гнаць, залежаць, спаць, стаяць, баяцца*.

Да I спражэння належаць усе астатнія дзеясловы²⁷.

У сучаснай беларускай мове дзеясловы I і II спражэння – разнавіднасці тэматычнага спражэння: дзеясловы I спражэння – гэта дзеясловы з тэмай *э (е)*, якая ў адных захавалася (*нясеіш*), а ў іншых фанетычна змянілася (*хочашіш*); дзеясловы II спражэння – гэта дзеясловы з тэмай *і (ы)* (*ловіш, маўчыш*). Тэматычныя галосныя ад канчатка не аддзяляюцца: *няс-еш, лов-іш*. Да нетэматычных дзеясловаў належаць дзеясловы *есці, даць*.

²⁷ Дзеясловы старажытнай мовы паводле спражэння падзяляюць на два тыпы на той падставе, што пры змене па асобах у адных дзеясловах канчатак далучаецца да асновы (кораня) непасрэдна, у другіх – пры дапамозе галоснага *е* ці *и*; гэтыя галосныя называюць *тэматычнымі* або *тэмамі*. Дзеясловы, пры змене якіх па асобах канчатак далучаўся непасрэдна да асновы (кораня), называюць *нетэматычнымі* дзеясловамі, а спражэнне такіх дзеясловаў – *нетэматычным*. Дзеясловы, пры змене якіх па асобах канчатак далучаўся да асновы пры дапамозе тэматычнага галоснага, называюць *тэматычнымі*, а іх спражэнне *тэматычным* (Ф. М. Янкоўскі).

Рознаспрагалыныя дзеясловы *бегчы, есці, даць* у розных формах могуць мець канчаткі І ці ІІ спражэння або спецыфічныя канчаткі:

Асоба	Адзіночны лік	Множны лік
1-я	<i>бяг-у, е-м, да-м</i>	<i>бяж-ым, ядз-ім, дадз-ім</i>
2-я	<i>бяж-ыш, я-сі, да-сі</i>	<i>беж-ыце, я-сце, да-сце</i>
3-я	<i>бяж-ыць, е-сць, да-сць</i>	<i>бяг-уць, яд-уць, дад-уць</i>

Асноўныя цяжкасці пры ўжыванні дзеясловаў звязаны з выбарам канчаткаў спрагалных формаў.

1. Дзеясловы І спражэння ў 1-й асобе множнага ліку маюць націскны канчатак *-óm (-ём)*: *мы бяр-óm, да-ём, ід-ём, няс-ём, жыв-ём*, а таксама ненаціскныя *-ам, -ем*: *каж-ам, будз-ем*.

2. Калі ў форме 1-й асобы множнага ліку канчатак націскны, то ў форме 2-й асобы множнага ліку націск таксама будзе на канчатку: *бяр-óm – бер-аце, да-ём – да-яце, ідз-ём – ідз-яце, няс-ём – нес-яце, жыв-ём – жыв-яце, глядз-ім – гледз-іце, сядз-ім – седз-іце, маўч-ым – маўч-ыце, ляж-ым – леж-ыце, дашл-ём – дашл-яце*.

3. Калі ў форме 1-й асобы множнага ліку націск на аснове, то ў форме 2-й асобы множнага ліку ён і застаецца на аснове: *ніш-ам – ніш-аце, хódз-ім – хódз-іце, сóч-ым – сóч-ыце, вóзьм-ем – вóзьм-еце*.

Заўважым, што націск на перадапошнім складзе маюць формы загаднага ладу: *глядз-іце, сядз-іце, маўч-ыце, сач-ыце, вазьм-іце, дашл-іце, хадз-іце* і г. д.

9.1.9. Ужыванне суфіксаў дзеясловаў. Пры ўжыванні суфіксаў дзеясловаў узнікаюць пэўныя цяжкасці.

Суфікс *-ава- (-ява-)* у незначальнай форме і ў прошлым часе пішацца тады, калі ў 1-й асобе адзіночнага ліку дзеяслоў канчаецца на *-ую (-юю)*: *святкую – святкаваць, святкаваў; габлюю – габляваць, габляваў; гасцюю – гасцяваць, гасцяваў*.

Суфікс *-ва* ў незначальнай форме, у прошлым і цяперашнім часе пішацца пасля адзіночных зычных: *агдаваць, агдадваў, агдадваю; закручваць, закручваў, закручваю*.

Суфікс *-іва- (-ыва-)* ужываецца, калі ўтваральная аснова канчаецца спалучэннем зычных з апошнімі *л, н, р*: *атрымліваць, атрымліваў, атрымліваю; расчэпліваць, расчэпліваў, расчэпліваю; запэўніваць, запэўніваў, запэўніваю; адыгрываць, адыгрываў, адыгрываю*.

Калі ў незначальнай форме дзеяслоў закончанага трывання на *-іць* мае папярэдні галосны гук, то ў незакончаным трыванні перад суфіксам *-ва-* замест *і* вымаўляецца і пішацца *й*: *супакоіць – супакойваць; загаіць – загойваць; прыклеіць – прыклейваць*. У дзеясловах незакончанага трывання, утвораных ад прыставачных дзеясловаў з дапамогай суфікса *-ва-* захоўваецца ці аднаўляецца націскное *о*: *падмарожваць, адскокваць, выпроставаць, адгортваць* (пра ўжыванне суфіксаў *-ава- (-ява-), -ва-*, а таксама *-ірава- (-ырава-)* дзеясловаў гл. тэму “Лексічная сістэма беларускай літаратурнай мовы. Беларуская навуковая тэрміналогія”).

Перад суфіксам *прошлага часу -л- (-ў)* заўсёды захоўваецца тыя самыя галосныя, што ўжываюцца і перад суфіксам *-ць* незначальнай формы: *належаць – належаў, належала* (параўн.: *кніга належыць брату*, дзе *-ыць* – канчатак 3-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга часу); *дагледзець – дагледзеў, дагледзела* (параўн.: *сястра дагледзіць дзіця*, дзе *-іць* – канчатак 3-й асобы адзіночнага ліку будучага простага часу).

Неабходна адрозніваць дзеясловы тыпу *абяздолець* (самому) і *абяздоліць* (каго), *знясілець* (самому) і *знясіліць* (каго), *абветраць* (як бы само сабою) і *абветрыць* (што). Пры гэтым трэба кіравацца наступным: непераходныя дзеясловы перад суфіксам незначальнай формы *-ць* маюць *е, а* і змяняюцца па І спражэнні: *знясілець – знясілею, знясілееш, знясілее, знясілеем, знясілееце, знясілеюць; абветраць – абветраю, абветраеш, абветрае, абветраем, абветраеце, абветраюць*; пераходныя дзеясловы перад суфіксам незначальнай формы *-ць* маюць *і, ы* і змяняюцца па ІІ спражэнні: *знясіліць (ворага) – знясілю, знясіліш, знясіліць, знясілім, знясіліце, знясіляць; абветрыць (твар) – абветру, абветрыш, абветрыць, абветрым, абветрыце, абветраць*.

10.1. Дзеепрыметнік як форма дзеяслова (агульная характарыстыка).

Дзеепрыметнік – форма дзеяслова, якая абазначае прыкмету прадмета ці асобы паводле дзеяння: *З густой імглы, празрыста падрумяненай усходам сонца, на мяне пазірала казуля* (Я. Брыль); *Забудзь трывогу вечную сваю, прыляж, мая натомленая мама, як некалі ты мне, табе спяю* (Н. Мацяш).

Дзеепрыметнікі спалучаюць у сабе адзнакі дзеяслова і прыметніка. Яны ўтвараюцца ад дзеясловаў і маюць з імі агульную аснову і агульнае лексічнае значэнне: *пажайцелі лісты дрэў – пажайцельныя лісты дрэў; упрыгожыць стол – упрыгожаны стол*.

Як і дзеясловы, дзеепрыметнікі маюць граматычныя катэгорыі часу, стану і трывання: *завялы бульбоўнік, скошаны луг* (прошлы час), *квітнеючы сад, пішучая машынка* (цяперашні час); *пачырванелы яблык, пацямнелая папера* (незалежны стан), *намаляваная мастаком карціна, зжатае камбайнам поле* (залежны стан); *загарэлы твар, засеянае поле* (закончанае трыванне), *пішучая машынка, стаячая вада* (незакончанае трыванне). Дзеепрыметнікі, як і дзеясловы, кіруюць назоўнікамі: *змалаціць ячмень – змалочаны калгаснікамі ячмень, пасадзіць дрэвы – пасаджаныя вучнямі дрэвы*. Да дзеепрыметнікаў могуць прымыкаць прыслоўі: *скасіць рانیцай – скошаны рانیцай, зрабіць хутка – зроблены хутка*.

Як і прыметнік, дзеепрыметнік мае формы роду, ліку і склону: *адноўлены праект, адноўленая праграма, адноўленае інтэрв'ю; расколаты арэх, расколатыя арэхі; абдуманы план, абдуманая плана, абдуманаму плану, абдуманым планам, у абдуманым плане*. Дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу могуць мець поўную і кароткую форму: *луг скошаны* (дзеепрыметнікі мужчынскага роду адзіночнага ліку звычайна маюць толькі поўную форму); *града ускапаная і града ўскапана; дарогі абсаджаныя і дарогі абсаджаны*. Кароткія дзеепрыметнікі змяняюцца па ліках і родах, але не скланяюцца: *дагледжана хата, дагледжана гумно, дагледжаны будынкi*. Ужыванне кароткіх дзеепрыметнікаў у беларускай мове абмежаванае.

У сказе поўныя дзеепрыметнікі выконваюць сінтаксічную функцыю азначэння або выказніка: *Літасцівы мой лёсе, падары мне вясну і даспелую восень* (С. Грахоўскі); *Белыя валокны сонейкам залітыя* (Я. Колас). Кароткія дзеепрыметнікі ў сказе выконваюць сінтаксічную функцыю выказніка: *Чужая старана тугою арана, слёзкамi засявана* (Прыказка).

Дзеепрыметнік разам з паясняльнымі словамі ў сказе ўтварае дзеепрыметнікавае словазлучэнне; яно сінтаксічна непадзельнае, у сказе выступае як адзін член сказа і адасабляецца, калі стаіць пасля паяснёнага слова або адносіцца да асабовага займенніка: *Улесе панавала прыемная рانیшня свежасць і выразна чуліся настоеныя за ноч пахі хвойнай ігліцы, смалы* (У. Краўчанка); *Ілюстрацыйныя прыклады, запісаныя руплівым даследчыкам у розных кутках рэспублікі і часткова запазычаныя ім у папярэднікаў, разгортвалі перада мной жывую, паэтычную карту роднай мовы* (Я. Брыль); *На другі год, цяжка паранены, адпраўлены ў тыл, ён [Мележ] апынуўся перад нялёгкім пытаннем: як жыць, з чаго пачынаць?* (В. Вітка). У гэтых сказах дзеепрыметнікавыя словазлучэнні выконваюць ролю азначэння: *пахі якія? – настоеныя за ноч; прыклады якія? – запісаныя руплівым даследчыкам у розных кутках рэспублікі і часткова запазычаныя ім у папярэднікаў; ён які? – цяжка паранены, адпраўлены ў тыл*.

Дзеепрыметнікі валодаюць не ўсімі катэгорыямі дзеяслова і не ўсімі катэгорыямі прыметніка. У адрозненне ад дзеясловаў, яны не маюць катэгорый асобы і ладу, у адрозненне ад прыметнікаў – ступеней параўнання.

10.1.1. Утварэнне і ўжыванне дзеепрыметнікаў. Дзеепрыметнікі незалежнага стану абазначаюць прыкмету паводле дзеяння, якое ўтварае сама асоба ці прадмет: *квітнеючы сад* (сад, які квітнее), *чытаючая машына* (машына, якая чытае), *заізелая галінка* (галінка, якая заізелая), *зазелянелы луг* (луг, які зазелянеў).

Дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу ўтвараюцца ад асновы дзеясловаў цяперашняга часу незакончанага трывання з дапамогай суфіксаў *-уч-* (*-юч-*) (ад дзеясловаў

I спражэння) і *-ач-* (*-яч-*) (ад дзеясловаў II спражэння) і канчаткаў прыметнікаў: *мабілізуючы, надыходзячы*.

Дзеепрыметнікі незалежнага стану прашлага часу ўтвараюцца ад асновы інфінітыва пераходных, пераважна прыставачных дзеясловаў закончанага трывання з дапамогай суфікса *-л-* і канчаткаў: *збялець – збялелы, пацямнець – пацямнелы*.

Дзеепрыметнікі незалежнага стану прашлага часу ўтвараюцца таксама з дапамогай суфіксаў *-ш-*, *-ўш-* і канчаткаў ад асновы інфінітыва пераходных і пераходных дзеясловаў. Суфікс *-ш-* далучаецца да асноў на зычны: *зарасці – зарасшы*; суфікс *-ўш-* – да асноў на галосны: *прыехаць – прыехаўшы*.

Ужыванне дзеепрыметнікаў незалежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*) у беларускай літаратурнай мове абмежавана. Яны часам выкарыстоўваюцца ў мове навуковага, афіцыйна-справавога і публіцыстычнага стыляў як кампаненты ўстойлівых словазлучэнняў тэрміналагічнага характару: *накіроўваючая роля, надыходзячы падзеі*.

Ужыванне дзеепрыметнікаў незалежнага стану прашлага часу з суфіксамі *-ш-*, *-ўш-* у сучаснай беларускай мове таксама абмежавана. Яны характэрны для пісьмовай мовы: *пераможная краіна, паўстаўшыя сяляне*. Аднак дзеепрыметнікі ў акрэсленай граматычнай форме з суфіксам *-л-* шырокаўжывальныя: *пазелянелыя лугі, пераспелыя суніцы*.

Актыўнаму ўжыванню дзеепрыметнікаў незалежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*) не спрыяе аманімія з дзеепрыслоўямі незакончанага трывання, дзеепрыметнікаў незалежнага стану прашлага часу з суфіксамі *-ш-*, *ўш-* – аманімія з дзеепрыслоўямі закончанага трывання. Напрыклад, у сказе *Лес, захапляючы сваім восеньскім убранствам, выхваляўся барвамі* форму *захапляючы* можна аднесці і да назоўніка *лес* (які?), і да дзеяслова *выхваляўся* (як?); у сказе *Плашч, намокшы на дажджы, непрыемна хвастаў ногі* форму *намокшы* можна аднесці і да назоўніка *плашч* (які?), і да саставу выказніка *непрыемна хвастаў* (чаму?). Калі дзеяслоў можа ўтвараць паралельныя формы, то ўжываюцца пераважна дзеепрыметнікі з суфіксам *-л-*: *плашч, намоклы на дажджы*. Наогул у сучаснай беларускай мове назіраецца тэндэнцыя замены дзеепрыметнікаў з суфіксамі *-ш-*, *-ўш-* словамі з суфіксам *-л-*, у якіх дзеяслоўныя катэгорыі выступаюць невыразна, таму практычна бывае складана адносіць іх да дзеепрыметнікаў ці адносных прыметнікаў: *вымерлыя жывёлы, расталы снег, пераспелыя яблыкі, палеглая трава*. Аднасенню падобных слоў да дзеепрыметнікаў пярэчыць той факт, што яны ніколі не ўказваюць на час, а абазначаюць вынік дзеяння. Яны ўтвараюцца пераважна ад прыставачных дзеясловаў і толькі зрэдку ад беспрыставачных, параўн.: *наспелае збожжа – спелы колас, замерзлая трава – мерзлая бульба*.

Для беларускай мовы не характэрны зваротныя дзеепрыметнікі тыпу *рэалізуючаяся, палетшыўшыіся* і інш.

Дзеепрыметнікі залежнага стану абазначаюць прыкмету паводле дзеяння, якое ўтвараецца іншым прадметам ці асобай: *пасаджаныя дрэвы* (дрэвы, якія пасадзілі), *расказаная гісторыя* (гісторыя, якую расказалі).

Дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу ўтвараюцца ад асновы дзеясловаў цяперашняга часу (форма 3-й асобы множнага ліку без канчатка) пераходных дзеясловаў незакончанага трывання з дапамогай суфіксаў *-ом* (*-ем*) (ад дзеясловаў I спражэння) і *-ім* (*-ым*) (ад дзеясловаў II спражэння): *рэкамендуюць – рэкамендуемы, гоняць – ганімы*.

Дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі *-ом* (*-ем*), *-ім* (*-ым*) не характэрныя для сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Яны вельмі рэдка сустракаюцца ў творах навуковага, афіцыйна-справавога і публіцыстычнага стыляў, але выразна ўспрымаюцца як рускія граматычныя калькі. Іх ужыванне ў мастацкай літаратуры трэба пазбягаць.

Дзеепрыметнікі залежнага стану прашлага часу ўтвараюцца ад асновы інфінітыва пераходных дзеясловаў пераважна закончанага трывання з дапамогай суфіксаў *-н-*, *-ен-*, *-ан-*, *-т-* і канчаткаў прыметнікаў: *намаляваны, прынесены, змалочаны, здабыты*. Суфікс *-н-* маюць дзеепрыметнікі, утвораныя ад асноў інфінітыва на *-а*, *-я*: *засыпаць – засыпаны, пасеяць – пасеяны*. Суфікс *-ен-* (пасля галосных і мяккіх зычных) і *-ан-* (пасля зацвярдзелых зычных)

маюць дзеепрыметнікі, утвораныя ад інфінітыва з асновай на зычны або на галосныя *-і, -ы, -е*: *занесці – занесены, напайць – напоены, запрудзіць – запруджаны, падварушыць – падварушаны*.

У беларускай мове дзеепрыметнікі залежнага стану прашлага часу пішуцца з адным *-н-*: *падмецены, складзены, зроблены, узрушаны*.

Суфікс *-т-* ужываецца ў дзеепрыметніках, утвораных ад дзеясловаў, якія ў інфінітыве заканчваюцца на галосны, а таксама ад дзеясловаў з асновай інфінітыва на *р* і ад дзеясловаў з суфіксам *-ну*: *забыць – забыты, зжаць – зжаты, зняць – зняты, зліць – зліты, змалоць – змолаты, сцерці – сцёрты, абгарнуць – абгорнуты*.

Дзеепрыметнікі залежнага стану прашлага часу з суфіксамі *-н-, -ен-, -ан-, -т-* найбольш ужывальныя ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Амаль усе названыя формы дзеепрыметнікаў актыўна выкарыстоўваюцца ў рускай мове.

Для замены не ўласцівых беларускай мове дзеепрыметнікаў пры перакладзе з рускай мовы ўжываюцца наступныя сродкі:

– даданыя сказы: *недавно распустившиеся берёзы – бярозы, якія нядаўна распусціліся; находящиеся в обращении деньги – грошы, што знаходзяцца ў абарачэнні; женщины, работающие на предприятии – жанчыны, якія працуюць на прадпрыемстве;*

– назоўнікі: *о случившемся много говорили – пра здарэнне многа гаварылі; лицо, составившее документ – складальнік дакумента; хозяйствующий субъект – суб'ект гаспадарання;*

– прыметнікі: *мерцающие звёзды – мігатлівыя зоркі; определяющие факторы – вызначальныя фактары; соответствующий налог – адпаведны падатак;*

– дзеясловы: *наливалась поспевающая в поле рожь – налівалася і паспявала ў полі жыта; поднявшийся самолёт скрылся за облаками – самалёт узняўся і знік за аблакамі; развивающееся сотрудничество приносит результаты – супрацоўніцтва развіваецца і прыносіць вынікі;*

– дзеепрыметнікі ва ўжывальнай форме: *пожелтевшие липы – пажаўцелыя ліпы; уцелевшее здание – уцалелы будынак; устаревшие сведения – састарэлыя звесткі;*

– дзеепрыслоўі: *останавливался шагающий сбоку командир – спыняўся, крочачы збоку, камандзір; работающий с молодыми специалистами бригадир передаёт им свой опыт – працуючы з маладымі спецыялістамі, брыгадзір перадае ім свой вопыт; заметивший машину человек остановился – заўважыўшы машыну, чалавек спыніўся;*

– развіты прыдатак: *взрослые, опекающие сирот – дарослыя – апекуны сірот; цифры, показывающие динамику – лічбы – паказальнікі дынамікі; витамины, стимулирующие рост – вітаміны – стымулятары росту;*

– апусціць дзеепрыметнікі, калі яны не маюць істотнай сэнсавай нагрузкі: *собравшиеся на диспут студенты серьёзно обсуждали спектакль – студэнты ў час дыспуту сур'эзна абмяркоўвалі спектакль; меры, оказывающие воздействие – меры ўздзеяння; время, отведенное для рекламы – час для рэкламы*.

Перакладаючы тэксты з рускай мовы, у якой шырока прадстаўлены ўсе магчымыя формы дзеепрыметнікаў, варта дбаць пра тое, каб не перапісаць механічна дзеепрыметнік (або дзеепрыметнікавы зварот), а знайсці натуральныя для беларускай мовы сродкі яго перадачы.

10.1.2. Пераход дзеепрыметнікаў у іншыя часціны мовы. Многія дзеепрыметнікі, развіваючы і ўзмацняючы якасныя значэнні, страчваюць дзеяслоўныя прыкметы (трыванне, час, стан) і пераходзяць у прыметнікі: *вядучая школа, рашаючы бой, дрыжачыя рукі, надыходзячая падзея, паржавелы цвік, высахшыя дровы, вытрыманы студэнт*. Пераход дзеепрыметнікаў у прыметнікі называецца **ад'ектывацыяй**.

Звычайна ў дзеепрыметніках лягчэй выдзяляюцца прыметнікавыя прыкметы, чым дзеяслоўныя, бо яны характарызуюцца відавочнымі катэгорыямі словазмянення. Дзеяслоўныя ж прыкметы не заўсёды маюць матэрыяльнае выражэнне. Так, трыванне ў дзеепрыметнікаў можна выявіць толькі тады, калі ўстанавіць трыванне дзеяслова, ад якога яны ўтвораны. Яўнае выражэнне ў дзеепрыметніках знаходзіць катэгорыя часу: суфіксы *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*), *-ом-*

(-ем-), -ім- (-ым-) – цяперашні час; суфіксы -л-, -ш-, -ўш-, -н-, -ен-, -ан-, -т- – прошлы час. Набор суфіксаў адрознівае і іх стан: -уч- (-юч-), -ач- (-яч-), -л-, -ш-, -ўш- – незалежны стан; -ом- (-ем-), -ім- (-ым-), -н-, -ен-, -ан-, -т- – залежны стан.

Як ужо адзначалася, дзеепрыметнікі з суфіксамі -уч- (-юч-), -ач- (-яч-) і -ом- (-ем-), -ім- (-ым-) адпаведна незалежнага стану і залежнага стану цяперашняга часу рэдка ўжываюцца ў беларускай мове. Яны маюць уласцівасць пераходзіць у прыметнікі: *дрымучы лес, грымучы газ, гаючая крыніца, калючы дрот, ляжачы камень, хадзячая энцыклапедыя, вядомы мовазнаўца, знаёмыя краявіды, любімы твор: Маці выйшла ў сенцы, дрыжачымі рукамі выцягнула засоўку і адчыніла дзверы* (Я. Брыль); *У шафе ляжалі знаёмыя кнігі, якія хацелася зноў перачытаць* (Т. Хадкевіч).

Найбольш часта губляюць дзеяслоўныя прыкметы дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі -ом- (-ем-), -ім- (-ым). Многія з іх пры адсутнасці назвы выканаўцы дзеяння сталі чыстымі прыметнікамі, напрыклад: *рухомы састаў, знаёмы твар, цярпімы характар, значымы ўчынак*. Некаторыя з іх уваходзяць у складаныя словы ў якасці другой часткі, калі першай з’яўляецца назоўнік, якаснае або колькаснае прыслоўе: *верацярпімы, агульнавядомы, малавядомы*.

Вельмі невыразна выступаюць дзеяслоўныя прыкметы ў дзеепрыметніках незалежнага стану прошлага часу з суфіксам -л-, якія найбольш часта замяняюць у тэкстах дзеепрыметнікі з суфіксамі -ш-, -ўш-. Таму яны ўспрымаюцца пераважна як прыметнікі: *замёрзлая зямля, прамоклае адзенне, збуялы бульбоўнік, закарэлыя ногі*. У рэдкіх выпадках дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу з суфіксамі -ш-, -ўш- таксама могуць пераходзіць у прыметнікі: *набрыняўшыя дзверы, запаўшыя вочы*.

Дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу з суфіксамі -н-, -ен-, -ан-, -т-, як правіла, губляюць адзнаку часу і кантэкстуальна становяцца прыметнікамі, калі пры іх няма паясняльных слоў: *ранены салдат і ранены куляй салдат, скошаны авёс і скошаны сялянамі авёс*.

Звычайна ў якасці прыметнікаў выступаюць складаныя дзеепрыметнікі, у якіх першай часткай з’яўляецца якаснае або колькаснае прыслоўе: *вузкасפעцыялізаваны, высокаарганізаваны, добраўпарадкаваны, маладаследаваны*.

Часам дзеепрыметнікі незалежнага і залежнага стану прошлага часу адпаведна з суфіксамі -л- і -н-, -ен-, -ан-, -т- пераходзяць у прыметнікі, калі яны ўтвораны ад дзеясловаў незакончанага трывання: *спелая садавіна, рослыя бярозкі, лічанья дні, жаданая вясна*.

У выніку згортвання моўных выразаў тыпу *гаручая вадкасць, вядомы чалавек, закаханы хлопец, выбраныя творы* дзеепрыметнікі пераходзяць у назоўнікі *гаручае, вядомы, закаханы, выбранае*. Яны выконваюць ролю, якую выконваюць назоўнікі, а скланяюцца як адпаведныя прыметнікі.

11.1. Дзеепрыслоўе як форма дзеяслова (агульная характарыстыка). *Дзеепрыслоўе* – нязменная форма дзеяслова, якая абазначае дадатковае дзеянне ў адносінах да асноўнага, выражанага дзеясловам-выказнікам: *Мы ідём назад на вуліцы, плёхаючыся ў густых восеньскіх лужах і прабіраючыся праз платы* (Я. Скрыган). Дзеепрыслоўі *плёхаючыся* і *прабіраючыся* абазначаюць дадатковыя дзеянні (*плёхаемся і прабіраемся*) і паясняюць асноўнае дзеянне, выражанае дзеясловам-выказнікам: *ідём (як?) – плёхаючыся і прабіраючыся. Налятаўшыся, кожнае птушанё зноў вярталася і чакала, калі маці прынясе пачастунак* (В. Вітка). Дзеепрыслоўе *налятаўшыся* абазначае дадатковае дзеянне (*наляталася*) і паясняе асноўныя дзеянні, выражаныя дзеясловамі-выказнікамі: *вярталася і чакала* (калі?) – *налятаўшыся*.

Паводле паходжання дзеепрыслоўе ў беларускай мове – амярцвелая кароткая форма назоўнага склону адзіночнага ліку дзеепрыметніка цяперашняга або прошлага часу жаночага роду.

Дзеепрыслоўям уласцівы прыкметы дзеяслова і прыслоўя.

Дзеепрыслоўі ўтвараюцца ад дзеясловаў і маюць з імі агульную аснову і лексічнае значэнне: *пісаць – пішучы, вітаць – вітаючы, гаварыць – гаворачы, званіць – звонячы, запаліць – запаліўшы, абтрэсці – абтросшы*.

Як і дзеясловы, дзеепрыслоўі маюць граматычныя катэгорыі трывання і стану (толькі незалежнага): *чытаючы кнігу, сустракаючы бацькоў, лежачы ў траве, косячы дуг (незакончанае трыванне), развітаўшыся з гасцямі, звесіўшы рукі (закончанае трыванне); хмурачы бровы, вудзячы рыбу, схіліўшы галаву, спёкшы бульбу (незалежны стан)*.

Як і дзеясловы, дзеепрыслоўі могуць быць пераходнымі і непераходнымі: *жнучы жыта, спяваючы песню, пакінуўшы памяць, прынёсшы дровы (пераходныя), зазіраючы ў вочы, думаючы пра заняткі, падзякаваўшы за дапамогу, дамогшыся прызнання (непераходныя); зваротнымі і незваротнымі: аглядаючы – аглядаючыся, радуючы – радуючыся, зажмурыўшы – зажмурыўшыся, захапіўшы – захапіўшыся (некаторыя дзеепрыслоўі бываюць толькі зваротныя або незваротныя: смеючыся, каючыся і інш.; ходзячы, ідучы і інш.); кіраваць назоўнікамі: узірацца ў твар – узіраючыся ў твар, перавозіць падарункі – перавозячы падарункі, запісаць лекцыю – запісаўшы лекцыю, зрабіць хатняе заданне – зрабіўшы хатняе заданне. Да дзеепрыслоўяў, як і да дзеясловаў, могуць прымыкаць прыслоўі, якія паясняюць іх: зрабіць добра – зрабіўшы добра, выканаць правільна – выканаўшы правільна*.

Дзеепрыслоўі, як і прыслоўі, з'яўляюцца нязменнымі і паясняюць дзеяслоў: *Навокал стаіць густое, каласістае жыта, спакойна дыхаючы смачным, гаркаватым пахам (Я. Брыль); Апрануўшыся і патушыўшы святло, Васька выйшаў на двор (А. Асіпенка). У структуры сказу яны найчасцей ўжываюцца з паясняльнымі словамі, утвараючы з імі дзеепрыслоўнае словазлучэнне, якое выступае як адзін член сказа і на пісьме звычайна адасабляецца як акалічнасць спосабу дзеяння, часу, прычыны, мэты, умовы: Лабановіч пастаяў яшчэ некалькі хвілін, абышоў будыніну, каля якой туляўся, і не спяшаючыся пайшоў у двор (Я. Колас); Натужна дымаць “Ікарусы”, пастукваючы, снуюць трамваі (Н. Маеўская); Пражыўшы сто тры гады на свеце, прадзед мой Якуб раптоўна аслеп (У. Дубоўка); Заўважыўшы драпежніка, я насцярожыўся (С. Грахоўскі); Пайшлі аддыхаць пад паветкі, згуляўшы дажынкi, жняяркі (Я. Купала); Страхуючыся ад раптоўных нападаў, немцы пачалі высякаць лес (У. Карпаў); Раскінуўшы крылы, чайка плануе ў паветры, выглядаючы ў вадзе здабычу (В. Вольскі); Касаланы зручна ўмясіўся ў дупле, мабыць, мяркуючы адпачыць тут да ранку (В. Быкаў); Адсюль, знізу, агнёў вёскі не відаць, але, уважліва прыгледзеўшыся, можна ўбачыць іх слабыя водбліскі паўзверх цёмнай лавы дрэў (І. Навуменка); Пасядзець, пагаманіць на вуліцы з куранёўцамі можна было, толькі расклаўшы дымны, з мокрай лазы ці алейніку, агонь (І. Мележ).*

Катэгорыя часу ў дзеепрыслоўях марфалагічна выражана невыразна. Значэнне часу ў іх выяўляецца толькі ў адносінах да часу дзеяслова-выказніка.

Дзеепрыслоўі незакончанага трывання звычайна абазначаюць дадатковае дзеянне, якое адбываецца ці адбывалася адначасова з галоўным дзеяннем, выражаным дзеясловам-выказнікам: *Хораша красуе жыта, сонца засланяючы сабой (А. Вялюгін); На ворага ішлі, на бой, высока сцягі несучы (П. Глебка).*

Дзеепрыслоўі незакончанага трывання могуць абазначаць таксама дадатковае дзеянне, якое папярэднічае галоўнаму дзеянню, выражанаму дзеясловам-выказнікам: *Даходзячы да брамы, я на момант спыняўся, углядаўся ў глыб двара і вяртаўся (П. Галавач). Гэтыя ж дзеепрыслоўі могуць абазначаць і дадатковае дзеянне, якое адбываецца пасля галоўнага дзеяння, выражанага дзеясловам-выказнікам: Бліснуў лысінай пень, елка вырвала з ценяў свой цень, на паляне лясной кладучы яго побач з сабой (А. Куляшоў).*

Дзеепрыслоўі закончанага трывання звычайна абазначаюць дадатковае дзеянне, якое адбылося раней за галоўнае дзеянне, выражанае дзеясловам-выказнікам: *Сонца, зрабіўшы свой штодзённы кругабег, апусцілася зусім нізка (Б. Сачанка); Зары прамені, прарваўшыся праз сад вішнёвы, на шыбах, быццам зайчаняты, гуляюць, скачуць (М. Танк).*

Дзеепрыслоўі закончанага трывання могуць абазначаць таксама дадатковае дзеянне, якое адбывалася адначасова з галоўным дзеяннем, выражаным дзеясловам-выказнікам: *Адзін край лугу стыкаўся з лесам, уразаўся ў яго, адхпаіўшы дугаватыя лукі* (Я. Колас).

Дзеепрыслоўі закончанага і незакончанага трывання могуць перадаваць адносіны выніку дзеяння ў параўнанні з дзеясловам-выказнікам: *Мяккія, ласкавыя гукі стройным сугалоссем паліліся на пакоі, напаўняючы яго прыемным званам і навяваючы якіясь добрыя, ціхія чары* (Я. Колас); *Дарога выйшла на край узгорка, адкрыўшы перад намі новыя краявіды* (Я. Скрыган).

11.1.1. Утварэнне і ўжыванне дзеепрыслоўяў. Дзеепрыслоўі незакончанага трывання ўтвараюцца ад дзеясловаў незакончанага трывання, дзеепрыслоўі закончанага трывання – ад дзеясловаў закончанага трывання.

Дзеепрыслоўі незакончанага трывання ўтвараюцца ад асновы цяперашняга часу дзеясловаў I спражэння з дапамогай суфіксаў *-учы (-ючы)* і дзеясловаў II спражэння з дапамогай суфіксаў *-ачы (-ячы)*: *бяр-уць – бер-учы, паглядай-уць – пагляда-ючы, гавор-аць – гавор-ачы, нос-яць – нос-ячы.*

Дзеепрыслоўі закончанага трывання ўтвараюцца ад асновы неазначальнай формы (або прошлага часу) з дапамогай суфіксаў *-ўшы* (аснова на галосны) *-шы* (аснова на зычны): *набра-ць – набра-ўшы, адпачы-ць – адпачы-ўшы, прынес-ці – прынёс-шы, дамамаг-чы – дапамог-шы.*

Ад асновы прошлага часу ўтвараюцца дзеепрыслоўі тады, калі ў інфінітыве дзеясловы маюць суфікс *-ці*, а аснова заканчваецца на гук [с], які ўзнік у выніку дысіміляцыі [д], [т]: *падвес-ці – падвяд-уць – падвёў – падвёў-ўшы; заплес-ці – заплят-уць – заплёў – заплёў-ўшы; калі ў інфінітыве дзеясловы маюць суфікс -ну-, які ў форме прошлага часу выпадае: высахну-ць – высах – высах-шы; замокну-ць – замок – замок-шы; калі дзеяслоў у інфінітыве заканчваецца на суфікс *-чы*, у якім гук [ч] узнік са спалучэння *кт*: *спя-чы – спёк – спёк-шы.**

Дзеепрыслоўі, утвораныя ад дзеясловаў незакончанага трывання з дапамогай суфіксаў *-ўшы, -шы* (тыпу *мы-ць – мы-ўшы, касі-ць – касі-ўшы, нес-ці – нёс-шы, трэс-ці – трос-шы*), лічацца парушэннем літаратурнай нормы: (трэба: *мы-ючы, кос-ячы, нес-учы, трас-учы*).

У сказе дзеепрыслоўе і дзеяслоў-выказнік, да якога дзеепрыслоўе адносіцца, павінны абазначаць дзеянні адной і той жа асобы ці прадмета: *Васіль заклапочана пашаргаў у хату, па-ранейшаму нібы не заўважаючы брата (І. Мележ); *Прыбярэжныя кусты ўсё больш і больш вырысоўваліся, выплываючы з ранішняга змроку, святлелі, развязацьваліся (Я. Колас). У прыведзеных прыкладах дзеянні і дзеепрыслоўя, і дзеяслова-выказніка адносяцца да асобы – Васіля – і да прадмета – кустоў.**

Сказы, у якіх дзеянні, абазначаныя дзеясловам-выказнікам і дзеепрыслоўем, належаць розным асобам ці прадметам, – парушэнне літаратурнай нормы: 1. *Праязджаючы лесам, нам трапляліся баравікі, падбярозавікі, сыраежкі, лісічкі. Дзеяслоў-выказнік трапляліся адносіцца да дзейнікаў баравікі, падбярозавікі, сыраежкі, лісічкі, а дзеепрыслоўе праязджаючы да гэтых дзейнікаў не адносіцца. Трэба сказаць: *Калі праязджалі лесам, нам трапляліся баравікі, падбярозавікі, сыраежкі, лісічкі.* 2. *Вяртаючыся назад, здарыўся адзін выпадак.* Правільная пабудова сказа: *Калі мы вярталіся назад, здарыўся адзін выпадак.**

У абагульнена-асабовых сказах асноўнае дзеянне, выражанае дзеясловам-выказнікам, і дадатковае дзеянне, выражанае дзеепрыслоўем, таксама адносяцца да адной асобы, якая ўяўляецца абагульнена, як любы, кожны (у дадзеных сказах можна ўставіць займеннікі *ты, яны*): *Упрошваючы, не намілуешся (Прыказка); Не шукаючы – не знойдзеш (Прыказка).*

У безасабовых сказах дзеепрыслоўе ўжываецца толькі пры выказніку, выражаным спалучэннем безасабовага дзеяслова ці слова катэгорыі стану з інфінітывам: *На чужы лоб сягаючы, трэба і свой падставіць (Прыказка); *Добра ў садзе хадзіць, сустракаючы сонечны ранак* (П. Панчанка).*

Трэба памятаць, што дзеепрыслоўі *баючыся, сплючы, крычучы, гаручы (гарэць), летучы (ляцець), маўчучы, дрыжучы* ў беларускай мове ўтвараюцца ад дзеясловаў II спражэння, але пры дапамозе суфіксаў I спражэння.

У беларускай мове ўтварэнне дзеепрыслоўяў выразна адрозніваецца ад рускай (параўн. рус. і бел.: *говоря – гаворачы, дыша – дыхаючы, сказав – сказаўшы, подняв – падняўшы*).

Да таго ж у беларускай мове ўжываюцца дзеепрыслоўі, утвораныя ад аднаскладовых дзеясловаў, тыпу *б’ючы* (ад *біць*), *жнучы* (ад *жаць*), якія адсутнічаюць у рускай мове. Утвараюцца і немагчымыя для рускай мовы дзеепрыслоўі ад дзеясловаў з суфіксам *-ну-*: *цягнучы* (ад *цягнуць*), *гаснучы* (ад *гаснуць*).

11.1.2. Пераход дзеепрыслоўяў у іншыя часціны мовы. Калі адзіночнае дзеепрыслоўе знаходзіцца ў канцы сказа пасля дзеяслова-выказніка, то страчвае дзеяслоўныя прыкметы і пераходзіць у прыслоўе: *Бацька сядзіць задумаўшыся* (Я. Скрыган); *Коля сеў надзьмуўшыся* (А. Якімовіч).

Некаторыя дзеепрыслоўі перайшлі ў прыназоўнікі: *дзякуючы, выключаючы, уключаючы, пачынаючы* і інш.: *Дзякуючы творчасці В. Быкава свет дазнаецца пра Беларусь і пазнае духоўны свет беларуса* (В. Акудовіч). Часцей за ўсё такія прыназоўнікі ўжываюцца ў публіцыстычным і афіцыйна-справавым стылях мовы.

Некаторыя дзеепрыслоўі сталі часткай састаўных прыназоўнікаў: *нягледзячы на, зыходзячы з, мяркуючы па, не звважаючы на* і інш.: *Нягледзячы на маладыя гады, Канстанцін Астрожскі быў поўны жыццёвых сіл* (В. Чаропка).

12.1. Прыслоўе як часціна мовы. *Прыслоўе* – нязменная самастойная часціна мовы, якая абазначае прыкмету дзеяння, стану (*звонка спяваць, моцна кахаць, доўга спаць, зладжана працуючы*), прыкмету якасці (*вельмі прыгожы, добра апрацаваны, шчыmlіва трывожны, зусім холадна*), прыкмету прадмета (*сцежка дахаты, дом насупраць*).

Тэрмін “прыслоўе” (ад лац. *adverbium, ad* ‘пры’ і *verbum* ‘дзеяслоў’) выразна паказвае на сувязь гэтай часціны мовы з дзеясловам.

У сучаснай беларускай мове прыслоўе – багатая ў колькасных адносінах часціна мовы, хоць у старажытнасці яна ахоплівала адносна невялікую колькасць слоў.

Асноўная марфалагічная прыкмета прыслоўяў – іх *нязменнасць*, г. зн., што, у адрозненне ад іншых самастойных часцін мовы, яны не скланяюцца, не спрагаюцца, не маюць марфалагічных катэгорый роду, ліку, склону, часу і інш. Не вызначаюцца ў прыслоўяў і канчаткі. Аднак прыслоўі, утвораныя ад якасных прыметнікаў, маюць ступені параўнання (*ярка – ярчэй, больш (менш) ярка, найярчэй, найбольш (найменш) ярка*), некаторыя з іх могуць утвараць формы суб’ектыўнай ацэнкі (*раненька, страшэнна, даўнавата*).

Прыслоўі надаюць маўленню паўнату і яснасць, дэталізуюць яго і робяць больш выразным, вобразным, што дазваляе ім быць адным з яркіх выяўленчых сродкаў у мастацкіх і публіцыстычных тэкстах, у гутарковай мове: *А мне – пад музыку нашай нябачнай багіні – ціха, шчасліва і вельмі чыста, беленька ўспамінаецца сёлетні першы снег* (Я. Брыль); *Мякка сцелюць, ды мулка спаць* (Прыказка); *Блізка відаць, ды далёка дыбаць* (Прыказка).

Прыслоўі суадносяцца з рознымі часцінамі мовы: назоўнікамі Т скл. (*прыехалі вечарам – летнім вечарам*); прыметнікамі і займеннікамі Д. скл. з далучэннем прыназоўніка (прыстаўкі) *па-* і канчатка (суфікса) *-аму* (*апануты па-святочнаму – па святочным настроі, па-вашаму не будзе – па вашым твары*); колькаснымі лічэбнікамі Р. скл. з далучэннем прыназоўніка (прыстаўкі) *у-* і канчатка (суфікса) *-ох* (*паехалі ўтрох – у трох студэнтаў*); дзеясловамі, у тым ліку дзеепрыслоўямі (*жыць прыпяваючы – нешта прыпяваючы вяслае*) і інш. Гэтая суадноснасць тлумачыцца тым, што прыслоўі ўтварыліся і ўтвараюцца ад зменных часцін мовы.

Прыслоўям уласцівы спецыфічныя суфіксы *-а, -аму (-яму), -ому, -е, -у, -ы* і інш.: *спакойна, па-новаму, па-зімняму, па-веснавому, уверсе, знізу, угары*.

Прыслоўе багатае на граматычныя і акцэнталагічныя варыянты: *пешыю – пехатой – пяхком – пеша – пешкі; навек – навекі – навечна; навакол – навокал; далей – далей; угору – угару; ласкавей – ласкавей.*

У сказе прыслоўі, калі адносяцца да дзеяслова, звычайна выступаюць у ролі *а к а л і ч н а с ц і* месца: *Я прыехаў дамоў да зялёных дуброў* (А. Куляшоў); *То справа, то злева чуліся птушыныя галасы, з пералівамі, з пераборамі* (Я. Пархута); часу: *З Вялікага Лесу Іван*

выехаў рана (Б. Сачанка); Ноччу, ціха падкраўшыся, выпаў снег (М. Танк); спосабу дзеяння: Мірна і ціха шапацелі лісцем старыя яблыні, на якіх паявілася ўжо завязь (І. Навуменка); Маладых лісточкаў крылы мякка сцелюцца да ног (Я. Янішчыц); меры і ступені: Вада ў крыніцы была надта халодная, рэзкая, аж у горле пярышыла (І. Гурскі); Голья, без лісця асінікі здаваліся надзвычай мізэрнымі і вельмі пакрыўджанымі (А. Марціновіч); прычыны: Згарача дзед Талаш кінуўся на жаўнераў (Я. Колас); Дубок спрасонку ўсё не мог уцяміць, што гэта за жанчына і што яна робіць тут (М. Лынькоў); мэты: Андрэй знарок ішоў павольна (П. Пестрак); Гэта сумься падпальваюць балоты палешукі, каб на выгаралым месцы налета расла маладая, лепшая трава (Я. Колас).

Зрэдку прыслоўе можа паясняць назоўнік і выконваць у сказе функцыю недапасаванага азначэння: Сінія штаны напыпуск амаль закрывалі чаравікі... (Р. Сабаленка); З вуліцы даносіліся паасобныя словы па-польску (П. Пестрак); З пакоя насупраць выйшаў мужчына, папрасіў электрычнага чайніка (Я. Сіпакоў).

Прыслоўе можа выступаць у ролі іменнага выказніка або часткі састаўнога іменнага выказніка: Цеплыня і радасць навокал (А. Пальчэўскі); І тайна была побач, і тайна была далёка (В. Казько).

Некаторыя прыслоўі набываюць значэнне іншых часцін мовы, пры гэтым змяняецца і іх сінтаксічная функцыя. Пры субстантывацы прыслоўе можа з'яўляцца дзейнікам: У полі сеялася заўтра (Р. Барадулін); дапаўненнем: Учора не дагоніш, ад заўтра не ўцячэш (Прыказка); акалічнасцю (у спалучэнні з прыназоўнікам): Да сягоння жыве памяць аб злым гэтым дусе на ўсёй чыста Украіне і на Беларусі (Я. Купала); дапасаваным азначэннем (у складзе прыдатку): У кожнага з нас ёсць такі шчымлівы куток – наша Учора (Я. Сіпакоў).

Прыслоўі, утвораныя ад знамянальных часцін мовы, могуць пераходзіць таксама ў такія службовыя часціны мовы, як прыназоўнікі: Сцяпан пайшоў уздоўж агарода, паўз самую крыніцу, дзе густа ўзялася крапіва і лапушнік (А. Жук); часціцы: На Поўначы ёсць проста наветра і святло, нечым падобнае на нашы дні бабінага лета (М. Стральцоў); злучнікі: Па небе хмары, як палотны, паўночны вецер расцілае (Я. Колас). Калі прыслоўі пераходзяць у разрад прыназоўнікаў, часціц або злучнікаў, то перастаюць выконваць функцыю членаў сказа.

12.1.1. Тыпы прыслоўяў паводле значэння. Паводле лексічна-граматычных прыкмет усе прыслоўі падзяляюцца на азначальныя і акалічнасныя.

Азначальныя прыслоўі характарызуюць якасць дзеяння, спосаб яго ажыццяўлення, інтэнсіўнасць выяўлення прыкметы. Сярод іх выдзяляюць наступныя семантычныя групы: якасныя, колькасныя і спосабу дзеяння.

Якасныя прыслоўі абазначаюць якасць дзеяння, стану ці прыкметы і адказваюць на пытанне *як?*: *важкая, гарача, звонка, проста, мудра, шчыра, радасна, старанна, нудна, смешна* і інш. Яны ўтвараюцца ад якасных прыметнікаў і паводле значэння суадносяцца з імі. Гэта найбольш шматлікая група прыслоўяў, якая пастаянна папаўняецца новымі словамі: *фармальна, тэатральна, фантастычна* і інш. У сказе яны звычайна адносяцца да дзеясловаў, прыметнікаў, прыслоўяў ці слоў катэгорыі стану і выконваюць ролю акалічнасці спосабу дзеяння: *Любоў да Радзімы ў чалавека яскрава праяўляецца тады, калі ён на час разлучыцца з ёю* (Р. Ігнаценка); *Раніца сёння дагодна свежая* (Я. Колас).

Колькасныя прыслоўі абазначаюць колькасць, меру дзеяння (*занадта, крыху, багата, больш-мени*), яго інтэнсіўнасць або мяжу (*дашчэнтту, дарэштты, датла, даастатку*), меру ці ступень якасці (*многа, мала, цалкам, зусім, выключна*) і адказваюць на пытанні: *колькі? як многа? да якой ступені?* У сказе яны звычайна адносяцца да дзеясловаў, прыметнікаў ці якасных прыслоўяў і выконваюць сінтаксічную функцыю акалічнасці меры і ступені: *Я ніколі не веру людзям, якія занадта доўга церпяць* (У. Караткевіч); *Сотнікаў выпусціў дзясяткаў снарадаў і разнёс дашчэнтту яшчэ два танкі* (В. Быкаў); *Нямала полюс ужо зжата зусім, на другіх жыта яшчэ млее маленькімі і большымі купамі* (І. Навуменка).

Колькасныя прыслоўі *многа, нямнога, мала, нямала, шмат, няшмат, трохі, крыху, колькі, столькі, гэтулькі, некалькі* неабходна адрозніваць ад падобных да іх няпэўна-колькасных

слоў. Гэтыя лексічныя адзінкі з'яўляюцца прыслоўямі, калі ўступаюць у сінтаксічную сувязь з дзеясловамі або іншымі прыслоўямі: *Міхась з Антосем сваю душу дарогай цешылі нямала* (Я. Колас); *Праўда, трохі цяжэй стала ісці...* (І. Мележ); няпэўна-колькаснымі словамі, калі спалучацца з назоўнікамі роднага склону: *Тут было многа дзяцей і многа ичаслівага жаночага клопату* (К. Чорны); *За колькі дзён да касавіцы касцы заглянуць на паліцы* (Я. Колас) (гл. вышэй).

Прыслоўі *спосабу дзеяння* алюстроўваюць, як адбываецца дзеянне (*моўчкі, пехатой, цішком, раптам, вобмацкам, бягом, насцеж*), могуць даваць якасную характарыстыку дзеяння праз параўнанне (*зайцам, віхрам, воўкам, роем, па-брацку*), паказваюць на сумеснасць ці раздзельнасць дзеяння (*гуртам, оптам, удваіх, утрох, паасобку*), адказваюць на пытанні *як? якім чынам? якім спосабам?* У сказе яны звычайна адносяцца да дзеясловаў і выконваюць ролю акалічнасці спосабу дзеяння: *Ноччу Валька плакала цішком, каб не пачуў чужы* (Я. Брыль); *Дождж прайшоў – і з сэрцам зладзіць цяжка: птушкай рвецца ў чыстае раздолле* (Н. Гілевіч); *Ляснік узняў народ, усе гуртам адвялі бяду* (Я. Пархута).

Акалічнасныя прыслоўі паказваюць на розныя акалічнасці, пры якіх адбываецца дзеянне. Да іх адносяцца прыслоўі са значэннем месца, часу, прычыны і мэты.

Прыслоўі *месца* паказваюць на месца, дзе адбываецца дзеянне (*тут, там, дзесьці, навокал, побач, блізка, дома, пасярод*), куды ці адкуль яно скіравана (*злева, сюды, дахаты, наперад, угору*), да якой мяжы адбываецца (*пагэтуль, дагэтуль, дасюль, даверху, данізу*), адказваюць на пытанні *дзе? куды? адкуль? дакуль?*: *Васіль Аляксеевіч пастаяў, паглядзеў навокал...* (А. Жук); *Дзед ускінуў на плячо бярданку і моўчкі падаўся дахаты* (М. Паслядовіч); *Мінулася грозная бура, а мора дасюль яшчэ б'ецца* (М. Багдановіч).

Прыслоўі *часу* абазначаюць, калі адбываецца дзеянне (*аднойчы, цяпер, летам, узімку, вечарам, увосень, зімой*), як доўга (*нядоўга, заўсёды, надоўга*), з якога часу пачынаецца, да якога часу працягваецца (*зранку, спачатку, спрадвеку, павек, давеку, вечна*) і адказваюць на пытанні *калі? як доўга? з якога часу? да якога часу?*: *У невялікай цяпер вёсцы Сапліцы быў маёнтак пана Тадэвуша* (А. Варыкіш); *А з заданнем адкладаць надоўга таксама, мусіць, не варта* (Б. Сачанка); *Яшчарка жыве тут спрадвеку* (Э. Ялугін).

Часта прыслоўі часу і месца могуць выражацца аднолькавымі словамі (*там, тут, уперад, дагэтуль* і інш.): *І тут (калі?) пані Любка мяне здзівіла* (У. Караткевіч); *Тут (дзе?) быў спакой, і мір, і кніжны пыл* (У. Караткевіч);

Прыслоўі *прычыны* абазначаюць прычыну, падставу дзеяння (*згарача, сп'яна, паняволі, чамусьці, здуру, спрасонку, нашто, намерана*) і адказваюць на пытанні *чаму? па якой прычыне?*: *Загацкі згарача... пашыбаваў да лодкі* (А. Жук); *Раптам зусім блізка закрэкча спрасонку качка* (М. Паслядовіч).

Прыслоўі *мэты* паказваюць, для чаго, з якой мэтай адбываецца дзеянне (*неспраста, знарок, назло, сумысна, сумысля, наперакор, напаказ, нездарма*) і адказваюць на пытанні *для чаго? навошта? нашто? з якой мэтай?*: *Каришун, праходзячы паўз Васіля, знарок наступіў яму на нагу* (Р. Няхай); *Развітанне я сумысду адклаў на апошнія дні* (У. Краўчанка).

Усе акалічнасныя прыслоўі звычайна адносяцца да дзеясловаў і выконваюць сінтаксічную функцыю адпаведных акалічнасцей.

12.1.2. Ступені параўнання прыслоўяў. Прыслоўі, утвораныя ад якасных прыметнікаў, маюць вышэйшую і найвышэйшую ступені параўнання, якія паказваюць на розную ступень праяўлення дзеяння, стану ці якасці. Ступені параўнання прыслоўяў, як і прыметнікаў, бываюць простыя (сінтэтычныя) і складаныя (аналітычныя).

Простая форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца з дапамогай суфіксаў *-ей* (*-эй, -ай*). Пры гэтым адбываюцца такія ж фонамарфалагічныя працэсы, як і пры ўтварэнні прастай вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў (гл. вышэй): *весела – весьлей, смачна – смачней, дорага – даражэй, мякка – мякчэй, ціха – цішэй, малады – маладзей, глыбока – глыбей, блізка – бліжэй.*

Прыслоўі *мала, многа, добра, дрэнна (кепска)* утвараюць простыя формы вышэйшай ступені параўнання з дапамогай суфіксаў *-и, -ей (-ай)*. Пры гэтым, як і ў прыметнікаў,

назіраецца суплетывізм асноў: *мала – менш (меней); многа – больш (болей); добра – лепш (лепей); дрэнна (кепска) – горш (горай)*. Формы з суфіксам *-ей (-ай)* у беларускай мове малаўжывальныя.

Ведаць правілы ўтварэння простага формы вышэйшай ступені параўнання прыслоўяў неабходна для таго, каб не блытаць іх з адпаведнай формай ступені параўнання прыметнікаў, параўн.: *Грубка цёплая, Васіль шчыльней прыхінаецца да яе боку...* (І. Навуменка); *З набліжэннем цемнаты агні ў вокнах вясковых хат станавіліся ярчэйшыя* (М. Хведаровіч).

Неразмежаванне простага формы вышэйшай ступені параўнання прыслоўяў і прыметнікаў у беларускай мове нярэдка адбываецца пад уплывам рускай мовы, дзе прыслоўныя і прыметнікавыя формы аманімічныя, яны адрозніваюцца толькі сінтаксічна: простая форма сравнительной степени наречия относится к глаголу и в предложении является обстоятельством (*он писал (как?) красивее*); простая форма сравнительной степени прилагательного – к существительному и является именной частью сказуемого (*это платье (каково?) красивее*).

Формы вышэйшай ступені параўнання тыпу *раней, даўней, далей* могуць страчваць значэнне ступені параўнання (адбываецца лексікалізацыя формы) і ўжывацца безадносна да параўнання, набываючы значэнні ‘калісьці’, ‘у мінулым’, ‘потым’. Такое значэнне называецца элятыўным (ад лац. *elativus* ‘узвышаны’): *Але калі раней дарога ўпадала ў вёску, то цяпер, хутчэй, наадварот: вёска ўпадае ў дарогу* (А. Разанаў); *Даўней забівалі наслоў, якія прыносілі дрэнныя весткі* (М. Танк); *Далей, як і ва ўсіх пісьмах, ішлі паклоны – кожнаму паасобку* (А. Якімовіч).

Складаная форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца з дапамогай слоў *больш (болей), менш (меней)*, якія далучаюцца да якасных прыслоўяў: *больш (болей) выразна, менш (меней) прыметна*.

Спалучэнні тыпу *больш выразней, менш прыметней* – парушэнне літаратурнай нормы.

Простая форма найвышэйшай ступені параўнання ўтвараецца з дапамогай прыстаўкі *най-*, якая далучаецца да простага формы вышэйшай ступені параўнання: *хутчэй – найхутчэй, прасцей – найпрасцей, больш – найбольш*.

Складаная форма найвышэйшай ступені параўнання ўтвараецца шляхам далучэння слоў *найбольш, найменш* да прыслоўяў (*найбольш разумна, найменш важна*), а таксама шляхам далучэння да простага формы вышэйшай ступені параўнання спалучэнняў *за ўсё, за ўсіх (больш за ўсё, лепш за ўсіх, званчэй за ўсіх)*.

Спалучэнні тыпу *найбольш мацней, найменш дакладней* – парушэнне літаратурнай нормы.

Ад некаторых якасных прыслоўяў простыя формы ступеней параўнання не ўтвараюцца: *рашуча, хрыпла, балюча, паспяхова*. Складаныя ж формы вышэйшай і найвышэйшай ступеней параўнання ўтвараюцца ад усіх прыслоўяў, якія могуць мець ступені параўнання: *больш рашуча, менш хрыпла, найбольш балюча, найменш паспяхова*.

Да формаў вышэйшай і найвышэйшай ступеней параўнання могуць далучацца часціцы: *усё, яшчэ, куды, сама, так* – да формы вышэйшай ступені (*усё горш, яшчэ лепш, куды лягчэй, сама больш, так моцна*), *як, чым, што* – да формы найвышэйшай ступені (*як найлепш, чым найхутчэй, што наймацней*): *Прыгадвалася мноства знаёмых людзей – найчасцей па мянушках, якія звычайна куды лепш пасуюць да чалавека, чым сапраўднае прозвішча* (М. Лужанін); *Трэба было як найхутчэй рухацца далей* (В. Быкаў).

Найвышэйшая ступень якасці без параўнання выражаецца спалучэннямі якасных прыслоўяў са словамі (прыслоўямі) *вельмі, надзвычай (надзвычайна), надта (вельмі рашуча, надзвычай хораша, надта добра)*: *Тацяна радасна ажывілася – ёй надзвычайна прыемна было, што Зелянюк ставіцца да яе з шчырай даверлівасцю і нават радзіцца з ёй* (М. Зарэцкі).

12.1.3. Формы суб’ектыўнай ацэнкі і меры якасці. Некаторым якасным прыслоўям уласцівы **формы са значэннем ацэнкі і меры якасці**, якія абазначаюць высокую ці нізкую меру якасці без параўнання і адначасова выражаюць пэўныя ацэначныя і экспрэсіўныя адценні (узмацняльнасці, ласкальнасці, павелічальнасці): *чысценька, высачэзна, малавата, ранавата*.

Такія формы ўтвараюцца з дапамогай тых самых узмацняльна-памяншальных і ўзмацняльна-павелічальных суфіксаў, што і формы прыметнікаў са значэннем ацэнкі і меры якасці: *-еньк-* (*-аньк*): *роўненька, ціхенька, цёпленька, добранька* (надае значэнне высокай меры якасці з экспрэсіўным адценнем ласкальнасці); *-енечк-* (*-анечк-*): *ціхенечка, памаленечку* (надае значэнне больш высокай меры якасці і ўзмацняе адценне ласкальнасці); *-утк-* (*-ютк-*), *-усеньк-* (*-юсеньк-*), *-усенечк-* (*-юсенечк-*): *ціхутка, ранютка, ціхусенька, ранюсенька, ціхусенечка, памалюсенечку* (надаюць значэнне яшчэ большай ступені высокай меры якасці і адцення ласкальнасці); *-енн-* (*-энн-*), *-эзн-* (*-эразн-*, *-эрн-*): *страшэнна, даўжэзна, даўжэразна, цяжэрна* (надаюць значэнне празмерна вялікай меры якасці з адценнем непахвальнасці, пагарджальнасці).

Суфіксы *-яв-* і *-ават-* надаюць прыслоўям значэнне непаўнаты якасці ці перавышэння меры якасці: *чарнява, беднавата, ранавата, высакавата, даўгавата, цяжкавата, далекавата, грубавата*.

У некаторых выпадках памяншальныя формы маюць прыслоўі, утвораныя ад назоўнікаў: *ранічкай, крышку, крышачку, кропельку*.

Многія прыслоўі з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі страцілі экспрэсіўнае значэнне: *спадцішка*.

Формы прыслоўяў са значэннем ацэнкі і меры якасці ўжываюцца пераважна ў гутарковым стылі і мове мастацкай літаратуры: *На світанні правадніца ціхенька пастукала ў дзверы* (А. Кулакоўскі); *А вецер, той гутаркі ўдзельнік і сведка, ціхутка галінкі на дрэвах кране* (А. Вольскі); *Бывалі дні, што Марына страшэнна стамлялася* (І. Грамовіч); *Ці мець яго [Яську] за панібрата, ці лепш з ім быць далекавата* (Я. Колас).

12.1.4. Утварэнне прыслоўяў. Паводле паходжання адрозніваюць вытворныя і невытворныя прыслоўі: да *невытворных* прыслоўяў адносяцца найбольш старажытныя (архаічныя), якія ўтварыліся даўно, страцілі суадноснасць з іншымі часцінамі мовы ў сучаснай беларускай мове: *дзе, калі, туды, там, сюды, дасюль, датуль, знячэўку, спакваля, трохі, цяпер*. **Вытворныя** прыслоўі ўтвараюцца ад самастойных часцін мовы, напрыклад: *удзень, услед* – ад назоўнікаў В. скл. з прыназоўнікам *у*; *дадому* – ад назоўніка Р. скл. з прыназоўнікам *да*; *павясноваму* – ад прыметніка Д. скл. з прыназоўнікам *па*²⁸.

Прыслоўі ўтвараюцца практычна ад усіх знамянальных часцін мовы марфемнымі і немарфемнымі спосабамі.

Марфемны спосаб – гэта ўтварэнне прыслоўяў з дапамогай розных словаўтваральных сродкаў. У залежнасці ад таго, які афікс выкарыстоўваецца пры словаўтварэнні, адпаведна вылучаюць:

- **прэфіксальны спосаб**: *назаўтра, наводдаль, наскрозь, занадта, невысока, паабапал*;
- **суфіксальны спосаб**: *добра, весела, радасна, планава, завочна, тэрмінова*;
- **прэфіксальна-суфіксальны спосаб**: *злева, пароўну, дабяла, па-людску, спаўна, зрэдку*;
- **постфіксальны спосаб**: *дзесьці, кудысьці, дзе-небудзь, куды-небудзь*;
- **асноваскладанне** (у тым ліку з **суфіксацыяй** ці з **нулявой суфіксацыяй**): *мімаходам, басанож*.

Да **немарфемных спосабаў** адносяцца марфолога-сінтаксічны і словаскладанне (зрашчэнне).

Марфолога-сінтаксічны спосаб (у нашым выпадку **адвербіялізацыя** – ад лац. *adverbium* ‘прыслоўе’) – гэта пераход розных формаў зменных часцін мовы ў прыслоўе. Пераходзячы ў разрад прыслоўяў, самастойныя часціны мовы змяняюць сваё лексічнае і граматычнае значэнне. Напрыклад, назоўнікі страчаюць граматычныя катэгорыі роду, ліку і склону, змяняюць марфемную будову (прыназоўнік → прыстаўка, канчатак → суфікс), месца націску і сінтаксічную функцыю (звычайна выступаюць у ролі акалічнасці): *наперад, уголас, бягом, вярхом*.

²⁸ Прыслоўе ... на тым або іншым дыхранічным “зрэзе” можа быць лёгка ўзведзена да свайго “продка” – назоўніка, займенніка, прыметніка, лічэбніка ці дзеяслова (П. П. Шуба).

Словаскладанне (зрашчэнне) – гэта спосаб утварэння складаных слоў, пры якім кампаненты словазлучэння аб’ядноўваюцца ў адно слова: *штордзень (штордня), штораз (шторазу), штоноч, штогод, міжволі, мімаволі, тамсама*²⁹.

Найчасцей прыслоўі ўтвараюцца ад назоўнікаў, прыметнікаў і займеннікаў, радзей – ад лічэбнікаў, дзеясловаў і іх формаў, прыслоўяў.

Прыслоўі ўтвараюцца ад ускосных склонаў **назоўнікаў** з прыназоўнікамі і без іх:

– ад назоўнікаў Р. скл. з прыназоўнікамі *ад, да, з, без*: *адразу, дагары, даволі, дахаты, збоку, знізу, спераду, безупынку, бесперастанку, бясконца*;

– ад назоўнікаў Д. скл. з прыназоўнікамі *па, к*: *папалам, паасобку, патроху, кверху, кнізу*;

– ад назоўнікаў В. скл. адз. л. з прыназоўнікамі *за, на, пад, у*: *замуж, зараз, наверх, навыварат, падчас, падыспад, убок, удзень, углыб, уголас*;

– ад назоўнікаў В. скл. мн. л. з прыназоўнікамі *на, у*: *навыперадкі, напярэймы, упрысядкі, убакі*;

– ад назоўнікаў В. скл. без прыназоўнікаў: *раз, век*;

– ад назоўнікаў Т. скл. без прыназоўнікаў: *ноччу, днём, бягом, бітком, вясной, рانیцай, часам, вечарам, змокам, мімаходам*;

– ад назоўнікаў Т. скл. з прыназоўнікамі *за, пад (под)*: *замужам, падыспадам, подбегам*;

– ад назоўнікаў М. скл. з прыназоўнікамі *на, у, па, а*: *наперадзе, напярэдвесні, нарэшце, уверсе, угары, напярэдзе, пасярэдзіне, пакрысе, апоўдні, апоўначы*.

Прыслоўі ўтвараюцца ад **прыметнікаў**, у тым ліку:

– кароткіх прыметнікаў Н. скл. н. р. адз. л. з суфіксам *-а* (пад націскам – *-о*) і зрэдку з суфіксам *-е*: *добра, весела, мужна, чэсна, даўно, лішне*;

– кароткіх прыметнікаў Р. скл. з прыназоўнікамі *да, з*: *дачыста, дацямна, дабяла, здаўна, злева, змалку, злёжку, справа*;

– кароткіх прыметнікаў Д. скл. з прыназоўнікам *па*: *падоўгу, памалу, паціху, пароўну*;

– кароткіх прыметнікаў В. скл. з прыназоўнікамі *у, на, за*: *улева, управа, нанавя, насуха, навечна, зажыва, завідна, зацемна*;

– кароткіх прыметнікаў М. скл. з прыназоўнікам *на*: *нароўні, напаятаве*;

– поўных прыметнікаў Р. скл. з прыназоўнікам *з*: *збольшага*;

– поўных прыметнікаў Д. скл. з прыназоўнікам *па*: *па-вясноваму, па-святочнаму, па-новаму, па-летняму, па-дзелавому*;

– поўных прыметнікаў В. скл. з прыназоўнікамі *па, на, у*: *па-воўчы, па-дзіцячы, напяралую, начыстую, уручную, упустую, ухаластую, урассыпную*.

Прыслоўі ўтвараюцца ад **лічэбнікаў** розных разрадаў:

– колькасных і зборных М. скл. з прыназоўнікам *у*: *удвух, упяцёх, утраіх*;

– зборных В. скл. з прыназоўнікамі *у, на*: *утрая, удвая, надвое*;

– парадкавых з прыназоўнікамі і без іх: *перш, спярша, па-другому*.

Трэба правільна размяжоўваць прыслоўі, утвораныя ад колькасных лічэбнікаў:

– *удвух* – пра асобы толькі мужчынскага полу, *удзвюх* – пра асобы толькі жаночага полу, *удваіх* – пра асобы мужчынскага і жаночага полу разам або пра істоты ніякага роду;

– *утрох, учатырох, упяцёх, ушасцёх, увасьмёх, удзевяцёх, удзесяцёх* – пра асобы толькі мужчынскага ці толькі жаночага полу, *утраіх, учацвярых, упяцярых, ушасцярых, увасьмярых, удзевяцярых, удзесяцярых* – пра асобы мужчынскага і жаночага полу разам або пра істоты ніякага роду.

Прыслоўі ўтвараюцца і ад **займеннікаў**. Частка такіх прыслоўяў утварылася даўно, напрыклад: *там, тут, дзе, тады, усюды, дасюль* і інш. Яны паходзяць ад кароткіх займеннікаў *тѣ, съ, вѣсь, къ, инѣ* і ўспрымаюцца як невытворныя. Другая частка прыслоўяў паходзіць ад займеннікаў сучаснай беларускай мовы:

– займеннікаў Р. скл. без прыназоўнікаў: *чаго, чагосьці*;

²⁹ Некаторыя прыслоўі, якія сёння ўспрымаюцца як невытворныя, гістарычна з’яўляюцца спалучэннямі розных слоў: *цяпер* (з *то първо*), *летась* (з *лето се*), *сёння* (з *сего дня*), *сёлета* (з *сего лета*).

– займеннікаў Д. скл. без прыназоўнікаў і з прыназоўнікамі *па*: *чаму, чамусьці, па-вашаму, па-мойму*;

– займеннікаў В. скл. без прыназоўнікаў і з прыназоўнікамі *за, на*: *штосьці, затое, нашто*;

– займеннікаў Т. скл. з прыназоўнікамі *з, за*: *зусім, затым*;

– займеннікаў М. скл. з прыназоўнікамі *па*: *потым*.

Прыслоўі ўтвараюцца ад **дзеясловаў і дзеяслоўных формаў**:

– марфемным спосабам (прэфіксальным, прэфіксальна-суфіксальным): *наперабой, узамен, усутыч; упрыкуску, бесперастанку*;

– шляхам абвербілізацыі дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў: *узнёсла, бліскуча, рашуча, адкрыта, упэўнена; умеючы, прыпяваючы, крадучыся*³⁰.

Прыслоўі ўтвараюцца ад **прыслоўяў** з дапамогай марфемнага спосабу (прэфіксальнага і постфіксальнага). Найбольш прадуктыўнымі з'яўляюцца:

– *п р ы с т а ў к і н е-* (ня-), *ні-, за-, на-, па-, у-, паза-, пасля-, абы-*: *мала – нямала, добра – нядобра, высока – невысока, як – неяк, калі – некалі; дзе – нідзе, як – ніяк, чуць – нічуць; надта – занадта, многа – замнога, летась – залетась; заўтра – назаўтра, скрозь – наскрозь, вакол – навакол, супраць – насупраць; абапал – паабапал, воддаль – наводдаль; поперак – уперак, двойчы – удвойчы; летась – пазалетась, учора – пазаўчора; заўтра – паслязаўтра; адкуль – абы-адкуль;*

– *п о с т ф і к с ы*: *-небудзь, -сьці: дзе-небудзь, як-небудзь, калі-небудзь; дзесьці, калісьці*.

Сярод прыслоўяў ёсць такія, якія ўтвараюцца ад розных часцін мовы спосабам **складання** (з р а ш ч э н н я):

– шляхам спалучэння займенніка *што* з назоўнікамі: *штодзень (штодня), штовечар, штораз (шторазу), штохвіліны*;

– шляхам паўтору слоў з далучэннем прыстаўкі ці без яе: *далёка-далёка, ціха-ціха, часта-часта, мала-памалу, калі-нікалі*;

– шляхам спалучэння супрацьлеглых па значэнні слоў: *сяк-так, сям-там, сюды-туды, многа-мала, рана-позна*;

– шляхам спалучэння прыслоўяў са словам *сама*: *таксама, тамсама, гэтаксама*.

Ад складаных прыслоўяў трэба адрозніваць устойлівыя фразеалагічныя спалучэнні тыпу *час ад часу* (зрэдку), *на вока* (прыблізна), *з жабыны прыгаршчы* (мала), *за светам* (далёка), *хоць гаць гаці* (многа), *ні свет ні зара* (рана), *на скорую руку* (хутка), *адным махам* (адразу) і інш. Усе гэтыя ўстойлівыя выразы суадносяцца з прыслоўямі і могуць выступаць у ролі прыслоўяў.

12.1.5. Пераход слоў іншых часцін мовы ў прыслоўі. Пры пэўных умовах, у адпаведным кантэксце ў ролі прыслоўяў могуць ужывацца некаторыя службовыя часціны мовы:

– *ч а с ц і ц ы*: *Не смяяўся дзед з Сымонкі, не ўшчуваў яго ні-ні, частаваў з свае скарбонкі, бавіў цэлыя з ім дні* (Я. Колас);

– *п р ы н а з о ў н і к і*: “*Ды я што, супроць?*” – “*Не, не супроць, але і не за*” (Я. Брыль) – са значэннем ‘у падтрымку, на карысць чаго-небудзь’.

У ролі прыслоўяў таксама могуць выступаць фраземы, суадносныя з прыслоўямі. Адны з такіх фразем утвораны паўтарэннем назоўніка (кампанента) у розных склонавых формах (*душа ў душу* ‘дружна’, *лоб у лоб* ‘нечакана’, *нага за нагу* ‘марудна’, *слова ў слова* ‘даслоўна, дакладна’, *слова за слова* ‘паступова’ і інш.): *Слова за слова размова пайшла пра вайну, пра немцаў* (В. Быкаў).

Іншыя фраземы, суадносныя з прыслоўямі, маюць у сваёй структуры розныя словы-кампаненты (*гады ў рады* ‘рэдка’, *як кот наплакаў* ‘мала’, *спакон вякоў* ‘спрадвек’, у *свіныя галасы* ‘позна’, *ні села ні пала* ‘нечакана, неспадзявана’, *на скорую руку* ‘хутка’, *не пакладаючы рук* ‘старанна, шчыра’ і інш.): *Ад прадзедаў спакон вякоў мне засталася спадчына; паміж сваіх і чужакоў яна мне ласкай матчынай* (Я. Купала).

³⁰ Прыслоўі *нехаця, загадзя, як мага, годзе* паходзяць ад старажытных дзеепрыслоўяў. Прыслоўі тыпу *гульма* (*гульма гуляць*), *роўма* (*роўма раўці*), *крычма* (*крычма крычаць*) таксама ўтварыліся ад дзеяслоўных асноў з дапамогай суфікса *-ма*.

12.1.6. Прыслоўі ў ролі іншых часцін мовы. Некаторыя прыслоўі могуць ужывацца ў ролі іншых часцін мовы. У такім выпадку яны страчваюць сваё лексічнае значэнне, набываюць значэнне адпаведнай часціны мовы, а таксама змяняюць сінтаксічную функцыю ў сказе.

Прыслоўі могуць ужывацца ў функцыі:

– прыназоўнікаў (прыслоўі *вакол, побач, насустрач, пасля, уздоўж, паблізу, абанал* і інш.): *Старыя вітаюцца за руку, садзяцца побач...* (Я. Брыль) – *Побач чыгункі ўжо цягнулася доўгая жоўтая паласа зямлі* (Я. Колас); *Раскажу падрабязна пасля, калі прыедем дадому* (А. Марціновіч) – *Дзве дачкі адразу пасля вызвалення паехалі ў горад канчаць вучобу* (І. Шамякін);

– злучнікаў (прыслоўі *як, калі, ледзь*): *Цяжка было ўявіць, як пройдзе гэтая ноч* (А. Кулакоўскі) – *Тут зямля як зямля...* (В. Лукша); *І калі ты ўжо сур'ёзным чалавекам станеш?* (М. Лынькоў) – *Дзед любіць, калі яго хто доўга слухае* (М. Лынькоў);

– часціц (прыслоўі *проста, чыста, роўна, тут, там, ужо, яшчэ* і інш.): *Чыста вымытая падлога пахла аерам* (А. Кулакоўскі) – *Да сягоння жыве памяць аб злым гэтым дусе на ўсёй чыста Украіне і на Беларусі* (Я. Купала); *Язэп падумаў, што ўсё тут гэтак жа, як і адвеку* (А. Марціновіч) – *Ну, тут дзеўка бягом да начальніка* (М. Ракітны);

– мадальных слоў (прыслоўі *напэўна, сапраўды, магчыма, бяспрэчна, безумоўна* і інш.): *Ва ўсёй постаці старога зубра было сапраўды нешта дзікае, ляснае, першабытнае* (В. Вольскі) – *Сапраўды, жыццё цяпер здавалася Валі надзвычай прыгожым і цікавым* (І. Шамякін); ... *Дзейнічаў заўсёды напэўна, ён не любіў працаваць прыблізна, абы-як* (М. Ваданосаў) – *А пойдзеш у Лінава лясамі, напэўна, стрэнешся з лясамі* (Я. Колас).

12.1.7. Праваніс прыслоўяў і спалучэнняў, блізкіх да прыслоўяў. Цяжкасці ў напісанні прыслоўяў і спалучэнняў, блізкіх да прыслоўяў (разам, праз злучок, асобна) абумоўлены тым, што выбар правільнага варыянта залежыць ад розных акалічнасцей, якія неабходна ўлічваць. Трэба адрозніваць прыслоўі з прыстаўкамі (*углыб, убаку, збоку, уверсе, зранку, спачатку, наперад, наверх, унізе, удвух, утраіх, па-іхняму* і інш.) ад спалучэнняў іншых часцін мовы з прыназоўнікамі:

– назоўнікі з прыназоўнікамі абазначаюць прадмет і маюць пры сабе паясняльныя словы: *У баку ад школы раслі дубы*. Прыслоўі абазначаюць прыкмету дзеяння, стану, якасці і не маюць паясняльных слоў: *Убаку загучаў прарэзлівы голас драча*;

– лічэбнікі і займеннікі дапасуюцца да назоўнікаў, змяняюцца па склонах і выступаюць у сказе азначэннямі: *Аповесць была надрукавана ў двух часопісах; Па іхнім загадзе выканана заданне*. Прыслоўі прымыкаюць да дзеясловаў (дзеяспрыметнікаў) і не змяняюцца: *Яны крочылі удвух; Усё зроблена па-іхняму*.

Пішуцца р а з а м:

1. Прыслоўі, утвораныя шляхам спалучэння прыназоўнікаў з рознымі склонавымі формамі назоўнікаў, калі:

а) назоўнік, ад якога ўтварылася прыслоўе, самастойна не ўжываецца: *бездакорна, досыць, дашчэнтну, запанібрата, здуру, знянацку, знячэўку, напаятаве, неўзабаве, неўпапад, наўцёкі, нараспеў, наўме, наўскасяк, нацянькі, наўпрост, надоечы, наўмысна, наўкруг, наўкол (наўкола), наўсяж, наўзаханкі, наўперадкі, паасобку, паблізу, спакваля, уплаў, употайкі, удаўжкі*;

б) паміж прыназоўнікам і назоўнікам, ад якога ўтварылася прыслоўе, нельга ўставіць азначэнне або паставіць склонавае пытанне да назоўніка: *апоўдні, дадому, даволі, дахаты, замужам, зроду, наадрэз, назубок, накрыж, напаказ, наперакор, насмерць* (але: *не на жыццё, а на смерць*), *углыб, уоперак, усур'ёз*;

в) прыслоўі з шырокім прасторавым і часавым значэннем маюць у сваім складзе назоўнікі *верх, ніз, перад, зад, гара, высь, бок, даль, век, пачатак, раз, ноч, вечар, ранак, дзень, зіма* і інш.: *уверх, уніз, зверху, знізу* (але: *з нізу да верху, з верху да нізу*), *уверсе, наверх, уперадзе, спаднізу, ззаду, збоку, дагары, увысь, удалечыні, навекі, якраз, уночы, звечара* (але: *з вечара да*

раніцы, з раніцы да вечара), увечар (але: пад вечар), зранку (але: з ранку да вечара), удзень, узімку.

2. Прыслоўі, утвораныя ад кароткіх і поўных прыметнікаў з прыназоўнікамі: *здаўна, здалёк, злёгка, змоладу, зрэдку, злева, справа, улева, управа, налева, направа* (але: на бакавую, на міравую), *памату, паціху, збольшага, дабяла, дасуха, падоўгу, папросту, упустую, урассыпную* (але: у адкрытую).

3. Прыслоўі, утвораныя ад лічэбнікаў: *удвух, утраіх, удвая, надвое, заадно, упяцёх* (але: у адно, па двое, па двух, па трое, па трох).

4. Прыслоўі, утвораныя шляхам спалучэння прыставак *за-, на-, не- (ня-), ні-*, а таксама постфікса *-сьці* з прыслоўямі: *заўчора, залетась, замнога, задарам, назаўжды, назусім, намнога, навокал, насупраць, незадоўга, нясмела, недзе, ніколі, дзесьці, кудысьці*³¹.

5. Прыслоўі, утвораныя спалучэннем прыназоўнікаў са склонавымі формамі займеннікаў: *нашто, навошта, нішто, потым, зусім, затым*³².

6. Складаныя прыслоўі, у якія ўваходзяць словы *што* і *сама*: *штодзень, штодня, штогод, штораз, штовечар, таксама, тамсама, гэтаксама*.

7. Прыслоўе *мімаволі*.

Пішуцца п р а з з л у ч о к:

1. Прыслоўі з прыстаўкай *па-*:

а) з суфіксамі *-аму, -яму, -ому, -му*, утвораныя ад Д. скл. поўных прыметнікаў і прыналежных займеннікаў: *па-святочнаму, па-зімняму, па-старому, па-мойму, па-свойму, па-вашаму*;

б) з суфіксамі *-ску, -цку*, утвораныя ад адносных прыметнікаў: *па-свойску, па-беларуску, па-брацку*;

в) з суфіксам *-ы*: *па-чалавечы, па-дзіцячы, па-воўчы*;

г) утвораныя ад парадкавых лічэбнікаў: *па-першае, па-другое*.

2. Складаныя прыслоўі, утвораныя шляхам паўтарэння аднолькавых або блізкіх слоў з мэтай узмацнення ці прыблізнага абазначэння прыкметы, колькасці, часу, месца: *даўно-даўно, далёка-далёка, дзе-нідзе, сям-там, сам-насам, калі-нікалі, раз-пораз, крыж-накрыж*.

3. Прыслоўі з прыстаўкай *абы-* і постфіксам *-небудзь*: *абы-дзе, абы-як, абы-куды, дзе-небудзь, калі-небудзь*.

А с о б н а пішуцца спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікамі, блізкія па значэнні да прыслоўяў. Да іх адносяцца:

1) спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікамі *без, да, з, за, з-за, пад, на, у*: *без аглядкі, без канца, без промаху, без разбору, без толку; да адвалу, да зарэзу, да часу, да пары, да ўпаду; з разгону, з налёту, з наскоку, з разбегу, з размаху, з ходу; за мяжой, за пазухай; з-за мяжы, з-за граніцы; на дзіва, на жаль, на хаду, на ляту, на злосць, на віду, на скаку, на славу, на момант, на смак, на грэх, на памяць, на смех; пад сілу, пад паху; у абхват, у абцяжку, у пару, у меру, у момант, у адзіночку, у абмен, у абдымку і інш.;*

2) спалучэнні адмоўяў *не, ні* з назоўнікамі ва ўскосных склонах: *не да смеху, не пад сілу, не па зубах, не ў меру, не да твару, не ў пару, ні за грош*;

3) выразы *ўсё роўна, усё адно, як бачыш, як след, без дай прычыны, без дай рады, наўрад ці, урэшце рэшт*.

³¹ Ад такіх прыслоўяў трэба адрозніваць спалучэнні прыназоўнікаў з нязменнымі словамі, якія ўжываюцца са значэннем назоўнікаў і пішуцца з прыназоўнікамі асобна: *адкласці на заўтра, пачакаць да заўтра, ад відна да цямна*.

³² Ад прыслоўяў *нашто, нішто, зусім, затым* трэба адрозніваць спалучэнні займеннікаў з прыназоўнікамі *на што, ні за што, за тым, з усім*. Параўн.: *Не маглі зразумець, нашто ён так зрабіў* (г. зн. з якой мэтай) і *На што ты ўгледзеўся?*; *Нішто не скажу* (у сэнсе 'ні ў якім разе', 'ніколі') і *Ні за што ўзлаваўся* ('дарэма'); *Падумай, а затым скажы* ('пасля') і *Стаяў за тым домам*.

Асаблівасці напісання прыслоўяў у беларускай і рускай мовах:

Беларуская мова	Руская мова
<i>сам-насам</i>	<i>один на один</i>
<i>навыперадкі</i>	<i>наперегонки</i>
<i>наўмысна</i>	<i>умышленно</i>
<i>упяцёх, упяцярых</i>	<i>впятером</i>
<i>штотыднёва, штотыдзень</i>	<i>еженедельно</i>
<i>даўным-даўно</i>	<i>давным-давно</i>
<i>часам, раз-пораз</i>	<i>время от времени</i>
<i>на дыбачках</i>	<i>на цыпочках</i>
<i>спадыльба</i>	<i>исподлобья</i>
<i>звонку, знадворку</i>	<i>снаружи, извне</i>
<i>удалеч, удалячыні</i>	<i>вдаль</i>
<i>ураздроб</i>	<i>в розницу</i>
<i>напрасткі, нацянькі</i>	<i>прямиком, напрямик</i>
<i>употай, употайкі</i>	<i>тайком, украдкой</i>
<i>аднекуль, знекуль</i>	<i>откуда-то</i>
<i>ледзь-ледзь, ледзьве</i>	<i>чуть-чуть</i>
<i>па-мойму</i>	<i>по-моему</i>
<i>навобмацак</i>	<i>на ощупь</i>
<i>знянацку</i>	<i>внезапно</i>
<i>задарма</i>	<i>бесплатно, даром</i>
<i>наводдаль</i>	<i>поодаль</i>
<i>напросту</i>	<i>попросту, запросто</i>
<i>задужа, занадта, празмерна</i>	<i>слишком, чрезмерно</i>
<i>калі-нікалі</i>	<i>иногда</i>
<i>бесперастанку</i>	<i>беспрестанно, непрестанно</i>

6. Сінтаксічныя асаблівасці беларускай літаратурнай мовы.

6.1. Агульная характарыстыка сінтаксісу. *Сінтаксіс* (ад грэч. *syntaxis* ‘пабудова, парадак, спалучэнне’) – 1) раздзел мовазнаўства, які вывучае сінтаксічныя адзінкі, сінтаксічныя паняцці, сінтаксічныя адносіны і сінтаксічныя сродкі; 2) адзін з узроўняў мовы, на якім паводле пэўных заканамернасцей з дапамогай пэўных сродкаў арганізуюцца сінтаксічныя адзінкі з характэрнымі для іх функцыямі.

Змест сінтаксісу: сінтаксічныя адзінкі; заканамернасці і спосабы іх утварэння; магчымасці іх спалучэння і функцыянавання ў тэксце.

Задачы сінтаксісу: апісанне тыпаў словазлучэнняў, тыпаў сказаў і іх структурных частак; вывучэнне сродкаў сувязі кампанентаў сінтаксічных адзінак; аналіз сродкаў і спосабаў аб’яднання словазлучэнняў і сказаў у звышфразавыя адзінствы, тэксты; даследаванне ўзаемасувязі формы сінтаксічных адзінак і іх зместу.

Сінтаксіс – самы высокі ўзровень у сістэме мовы. Менавіта сінтаксісу належаць тыя моўныя адзінкі, якія непасрэдна служаць для зносін людзей і непасрэдна суадносяць інфармацыю з навакольнай рэчаіснасцю.

Сказ як найвышэйшая адзінка сінтаксічнага ўзроўню мовы выконвае сваю асноўную камунікатыўную функцыю толькі ў цеснай сувязі з адзінкамі ніжэйшых узроўняў. Фармальна сказы будуцца з улікам граматычнай спалучальнасці розных часцін мовы. Інфармацыйны змест сказаў фарміруецца не толькі іх граматычнай структурай, але і лексічным нападэннем. Лексічнае значэнне знамянальных слоў – аснова лексічнай семантыкі сказа.

Найбольш цесна сінтаксіс звязаны з марфалогіяй, аднак ён мае сувязь і з фаналогіяй: фанетычныя сродкі (інтанацыя) афармляюць сінтаксічныя канструкцыі. Так, пры інфармацыйнай завершанасці і адпаведным лагічным націску паміж кампанентамі словазлучэння могуць выражацца прэдыкатыўныя адносіны, якія ператвараюць словазлучэнне ў сказ.

Як трапна заўважылі даследчыкі мовы, менавіта ў сінтаксісе выяўляецца адметнасць спосабаў і сродкаў перадачы думак, пачуццяў і волевыяўленняў. Глыбока засвоіць мову нельга

без спасціжэння яе граматычнага ладу. Пры павярхоўным ж засваенні мовы найбольшая колькасць памылак сустракаецца таксама менавіта ў сінтаксісе.

Паміж беларускай і рускай мовамі існуюць значныя разыходжанні ў сінтаксісе (на ўзроўні словазлучэнняў і сказаў), веданне якіх дапаможа пазбегнуць маўленчых памылак. Напрыклад, у беларускай мове пыталыныя сказы пачынаюцца часціцай *ці* (*Ці выканалі вы распараджэнне?*; *Ці памятаеце вы пра заўтрашнюю нараду?*), а ў рускай мове пыталыны сказ ўтрымлівае часціцу *ли*, якая размяшчаецца пасля дзеяслова (*Выполнили ли вы распоряжение?*; *Помните ли вы о завтрашнем совещании?*). У беларускай мове ў ролі выказніка выкарыстоўваюцца поўныя формы прыметнікаў (*Ён здаровы і разумны*; *Яна прыгожая і вясёлая*), а ў рускай – кароткія (*Он здоров и умён*; *Она красива и весела*).

6.2. Адрозненні ў будове некаторых словазлучэнняў у беларускай і рускай мовах. У рускай і беларускай мовах *словазлучэнне* – гэта сэнсава-граматычнае аб'яднанне слоў-кампанентаў (у сказе), якія звязаны сінтаксічнай сувяззю і выражаюць розныя адносіны паміж прадметамі, прыкметамі і дзеяннямі.

У рускай і беларускай мовах кампаненты ў словазлучэннях звязваюцца трыма відамі падпарадкавальнай сувязі: дапасаваннем, кіраваннем і прымыканнем.

Асаблівасці кіравання і дапасавання ў беларускай мове заключаюцца ў тым, што некаторыя дзеясловы і назоўнікі (пры кіраванні), спалучэнні назоўнікаў (або іншых слоў) з асобнымі лічэбнікамі (пры дапасаванні) адрозніваюцца ад рускай мовы найперш у склонавых формах і / ці ўжыванні прыназоўнікаў. Для нашай мовы характэрныя наступныя канструкцыі.

1. Дзеясловы *жартаваць, смяяцца, насміхацца, рагатаць, кпіць, здэкавацца, цешыцца* ўтвараюць словазлучэнні з назоўнікамі ў форме Р. скл. з прыназоўнікам з (*са*): *смяяцца з яго, жартаваць з сястры, здэкавацца са знаёмага* (у рускай мове – у форме Т. скл. з прыназоўнікам *над*: *смеяться над ним, шутить над сестрой, издеваться над знакомым*).

2. Дзеясловы руху *ісці, бегчы, ляцець, ехаць, плыць, несціся* і іншыя і волевыяўлення *наслаць, выправіць, адправіць*, калі яны маюць мэтавае значэнне, кіруюць назоўнікамі В. скл. з прыназоўнікам *па*: *пайсці па ваду, бегчы па дапамогу, ехаць па білеты* (у рускай мове – назоўнікамі Т. скл. з прыназоўнікам *за*: *пойти за водой, бежать за помощью, ехать за билетами*).

У беларускай мове канструкцыі тыпу *пайсці за вадой, бегчы за сястрой* паказваюць не на мэту дзеяння, а на кірунак, напрамак: *пайсці за вадой* ‘пайсці па цячэнні ракі’, *бегчы за сястрой* ‘бегчы ўслед’.

Калі названыя дзеясловы спалучаюцца з назоўнікамі – назвамі ягад, грыбоў і словамі *ягады, грыбы*, то гэтыя назоўнікі таксама ўжываюцца ў В. скл., але з прыназоўнікам *у*: *пайсці ў маліны, ехаць у грыбы* (у рускай мове – у Т. скл. з прыназоўнікам *за*: *пойти за малиной, ехать за грибами*).

3. Дзеясловы думкі, пачуцця, маўлення *гаварыць, шаптаць, думаць, непакоіцца, клапаціцца, хвалявацца, маўчаць* утвараюць словазлучэнні з назоўнікамі ў форме В. скл. з прыназоўнікам *пра*: *гаварыць пра надвор'е, клапаціцца пра дзяцей, турбавацца пра бацькоў, маўчаць пра здарэнне*, але: *забыцца на сябра, пра сябра* (у рускай мове – у форме М. скл. з прыназоўнікам *о*: *говорить о погоде, заботиться о детях, беспокоиться о родителях, молчат о случившемся, забыть о друге*).

Заўважым, што ў тэкстах навуковага і афіцыйна-справавога стыляў перавага аддаецца прыназоўніку *аб* (асабліва ў загалюках дакументаў): *аб зацвярджэнні каштараўса, аб выніках дзейнасці кансорцыума*.

4. Пры дзеясловах ветлівасці *дзякаваць (падзякаваць), аддзячыць, выбачаць, прабачыць, дараваць* дапаўненне ставіцца ў форме Д. скл. без прыназоўніка: *дзякую кіраўніку, даруйце мне, выбачайце нам* (у рускай мове – у форме В. скл. без прыназоўніка: *благодарю руководителя, простите меня, извините нас*).

5. З дзеясловамі *ажаніць, ажаніцца* дапаўненне выкарыстоўваецца ў форме Т. скл. з прыназоўнікам *з*: *ажаніўся з Таняй, ажанілі з нялюбай* (у рускай мове – у форме М. скл. з прыназоўнікам *на*: *женился на Тане, женили на нелюбимой*).

6. Дзеясловы са значэннем дзеяння і стану *хадзіць, ляцець, сустракацца, бачыцца* і пад кіруюць назоўнікамі ў форме М. скл. з прыназоўнікам *на*: *хадзіць на інстанцыях, працаваць на вечарах* (у рускай мове – у форме Д. скл. з прыназоўнікам *по*: *ходить по истанциям, работают по вечерам*).

7. З дзеясловамі *хварэць, захварэць, прахварэць* і прыметнікам *хворы* дапаўненне ўжываецца ў форме В. скл. з прыназоўнікам *на*: *хварэць на грып, хворы на ангіну* (у рускай мове – у форме Т. скл. без прыназоўніка: *болеть гриппом, больной ангиной*).

8. У беларускай мове адметнае іменнае кіраванне, пры якім залежны кампанент ужываецца ў форме Р. скл. без прыназоўніка: *загадчык кафедры, аддзела, інтэрната* (у рускай мове – у форме Т. скл. без прыназоўніка: *заведующий кафедрой, отделом, общежитием*).

9. У словазлучэннях з дапасаваннем, у якіх галоўны кампанент выражаны лічэбнікамі *два* (*дзе*), *абодва* (*абедзве*), *тры*, *чатыры*, залежны кампанент ужываецца ў форме Н. скл. мн. л.: *два студэнты, дзве краіны, абодва падручнікі, абедзве сяброўкі, тры даклады, чатыры інжынеры*. У рускай мове ў такіх словазлучэннях назіраецца кіраванне, пры якім залежны кампанент адзначаны ў форме Р. скл. адз. л.: *два студента, две страны, оба учебника, три доклада, четыре инженера*, але: *обе подруги* – Н. скл. мн. л.

Прыметнікі, дзеепрыметнікі, парадкавыя лічэбнікі, займеннікі прыметнікавага тыпу, якія ўваходзяць у словазлучэнні з лічэбнікамі *два* (*дзе*), *абодва* (*абедзве*), *тры*, *чатыры*, таксама маюць форму Н. скл. мн. л.: *два даўнія сябры, дзве новыя праграмы, першыя тры тыдні, чатыры лепшыя эканамісты*. І ў складзе састаўных лічэбнікаў назоўнікі ўжываюцца ў форме мн. ліку: *сто сорок тры рублі* (у рускай мове – форму Р. скл. адз. л.: *два давних друга, четыре лучших экономиста; сто сорок три рубля*, але: *две новые программы, первые три недели* – Н. скл. мн. л.).

У дробавых лічэбніках, калі ў лічніку ўжываюцца ўласнаколькасныя лічэбнікі *два, тры, чатыры*, то назоўнік (парадкавы лічэбнік) мае форму Н. скл. мн. л.: *дзе трэцяя, тры пятыя, чатыры сёмыя* (у рускай мове – форму Р. скл. мн. л.: *две третьих, три пятых, четыре седьмых*).

Пры абазначэнні дат у беларускай мове часцей ужываецца родны склон, але магчымы і назоўны, у рускай мове – толькі назоўны: *другога студзеня – второе января*.

10. У беларускай мове значна часцей, чым у рускай, выкарыстоўваюцца дапасаваныя азначэнні, утвораныя ад назваў асоб, жывых істот: *бацькаў пінжак, сестрына сукенка, Андрэева кніга, сябрава дапамога* (у рускай мове – недапасаваныя азначэнні: *пиджак отца, платье сестры, книга Андрея, помощь друга*).

Як бачым, спалучальныя магчымасці слоў-кампанентаў неаднолькавыя ў рускай і беларускай мовах, хоць яны і блізкароднасныя. У правілах спалучэння кампанентаў, у заканамернасцях утварэння розных тыпаў словазлучэнняў, а найперш словазлучэнняў з такім відам сувязі, як кіраванне, выразна выяўляецца нацыянальная спецыфіка мовы.

Аднак неабходна памятаць, што словазлучэннямі ў беларускай мове не з'яўляюцца наступныя сінтаксічныя канструкцыі:

– спалучэнне дзейніка і выказніка: *Прыйшла вясна; Стаіць стол;*

– прыназоўнік з назоўнікам (трэба размяжоўваць словы-прыслоўі ад слоў-прыназоўнікаў тыпу *вакол, побач, насустрач, пасля, уздоўж, наблізу, абапал* перад назоўнікамі і займеннікамі): *на стале, абапал іх, вакол хат, пасля сустрэчы* (гэта – прыназоўнікі), але: *прыйшлі пасля, стаялі побач* (гэта – прыслоўі ў словазлучэннях);

– спалучэнне слоў, звязаных злучальнымі злучнікамі: *сёння або заўтра, вучань і настаўнік;*

– складаныя формы будучага часу дзеяслова: *буду думаць, будзем чытаць;*

– складаныя формы загаднага ладу: *няхай піша, давайце пойдзем;*

– формы ўмоўнага ладу: *схадзіў бы, прынёс бы;*

– складаныя формы параўнання прыметнікаў і прыслоўяў: *больш высокі, самы малады, менш прыкметна, найбольш разумна;*

– састаўныя лічэбнікі: *восемдзесят шэсць, дзвесце сорок пяць;*

– спалучэнне злучніка і самастойнай часціны мовы: *быццам сонейка, нібыта дождж, аднак сказаў*;

– спалучэнне часціцы і самастойнай часціны мовы: *ані з кім, амаль што, такі сказаў, нават мы, пайшоў бы, вось дык лес*.

Акрамя вышэйназваных, у беларускай мове шмат іншых (у параўнанні з рускай мовай) сінтаксічных канструкцый:

Беларуская мова

*паехаць у заробкі
паехаць у млын
пісаць, звяртацца на адрас
абраць, выбраць на свой густ
створаны на ўзор
на ўсіх кірунках
на мой заклік, кліч
на маю думку
на выбар
падабраць пад свой рост
паведаміць пад сакрэтам
у кірунку да ракі
у выхадныя дні, у святы
страляць у бандыта
жыць у суседстве
у адпаведнасці з законам, паводле закона
з нагоды свята
смуткаваць з прычыны, нагоды
дым ідзе з ветрам
паводле паведамлення радыё, згодна з
паведамленнем радыё
ісці ўздоўж самага берага
раніцай, раніцамі, зранку
увесну, вясной
вялікі памерам
ісці лесам, па лесе, праз лес
будынак на пяць паверхаў
сведчыць на карысць сябра
два, тры, чатыры разы на тыдзень
спяваць на два галасы
а пятай гадзіне
недзе а пятай гадзіне
а палове на сёму
за пяць кіламетраў ад горада
кіламетраў за пяць ад горада
падобны да бацькі
заляцацца да дзяўчыны
пайсці да дырэктара
убачыць праз туман, слёзы
спатыкнуцца на камень
абапал (паабапал) дарогі
жыць каля самага мора
поехаць да брата
сонца хіліцца на лес
пазбыцца клопатаў
выракацца зямлі
бачыць на свае вочы
чуць на свае вушы
уздыхнуць на поўныя грудзі
больш за сорок гадоў
дзівіцца, падзівіцца з надвор'я
дапячы сяброўцы
паліць, выпаліць, прапаліць, падпаліць у печы
яму баліць нага; у яго хворая нага*

Руская мова

*поехать на заработки
поехать на мельницу
писать, обращаться по адресу
выбрать по своему вкусу
создан по образцу
по всем направлениям
по моему зову
по моему мнению
по выбору
подобрать по своему росту, размеру
рассказать по секрету
по направлению к реке
по выходным дням, по праздникам
стрелять по бандиту
жить по-соседству
по закону
по случаю праздника
печалиться по случаю
дым идёт по ветру
по сообщению радио*

*идти по самому берегу
по утрам
по весне
большой по размеру
идти по лесу
здание в пять этажей
свидетельствовать в пользу друга
два, три, четыре раза в неделю
петь в два голоса
в пять часов
около пяти часов
в полседьмого
в пяти километрах от города
километрах в пяти от города
похож на отца
ухаживать за девушкой
пойти к директору
увидеть сквозь туман, слёзы
споткнуться о камень
с обеих сторон дороги
жить у самого моря
поехать к брату
солнце клонится к лесу
избавиться от хлопот
отречься от земли
видеть своими глазами
слышать своими ушами
вдохнуть полной грудью
более сорока лет
удивляться, дивиться погоде
допечь, донять подругу
топить, истопить, протопить, растопить печку
у него болит нога*

Беларуская мова

вышэйшы за яго, як ён, чым ён
стаяць пры мікрафоне, каля мікрафона
на святочны стол, да святочнага стала
вызваліць з прычыны хваробы, па хваробе, у сувязі з
хваробай
чытаць, смяяцца самому сабе, чытаць няголосна,
ціха, шэптам
па-за чаргой
незалежна ад чагосьці

Руская мова

выше его
стоять у микрофона
к праздничному столу
овободить по, из-за, по причине, вследствие болезни
читать, смеяться про себя
вне очереди
вне зависимости от чего-либо

Між тым існуюць розначытання па выкарыстанні некаторых канструкцый, напрыклад: *падобны да (каго-чаго?)* і *падобны на (каго-што?)* – *похожий (на кого-что?)*, *пайсці ў грыбы* і *пайсці па грыбы* – *пойти за грибами*, *чытаць самому сабе* і *чытаць сам сабе* – *читает про себя* і інш.

6.3. Каардынацыя дзейніка і выказніка ў сказе. Каардынацыя (ад лац. *co(n)* ‘разам’ і *ordination* ‘размяшчэнне па парадку’) – фармальнае ўзаемнае падпарадкаванне дзейніка і выказніка.

Формы роду і ліку выказніка залежаць ад выражэння дзейніка і ад яго дадатковых семантычных адценняў.

Выказнік ужываецца т о л ь к і ў м н о ж н ы м л і к у:

– пасля аднародных дзейнікаў: *Народныя думы і казкі давалі мне сілы; Луг зялёны, сенажаць, лес дрымучы песнямі птушынымі звяняць;*

– перад аднароднымі дзейнікамі, першы з якіх мае форму мн. л.: *Нагрэты дрэвы, дамы, зямля; Многа ранаў глыбокіх пакінулі нам навальнічныя дні, ліхалецце, вайна;*

– калі дзейнік выражаны спалучэннем колькаснага лічэбніка і назоўніка са значэннем асобы: *Праз хвіліну на дарогу выйшлі два чалавекі; У хату ўварваліся тры паліцаі;*

– калі дзейнік выражаны спалучэннем колькаснага лічэбніка і неаддушаўленага назоўніка і стаіць перад выказнікам: *Пяць дубоў шырока раскінулі свае кроны; Сем камп'ютараў былі адрамантаваныя сёння;*

– калі дзейнік выражаны колькасна-іменным спалучэннем, пры якім ёсць азначэнні ў множным ліку: *Зелянеюць тры магутныя клёны; Два ротныя камандзіры дапаўнялі застольную бяседу;*

– калі дзейнік выражаны колькасна-іменным спалучэннем, у складзе якога ёсць словы ўсе, гэтыя: *Усе тры дзяўчыны ўсміхаліся; Гэтыя два пакойчыкі цалкам былі застаўленыя сталамі;*

– калі дзейнік выражаны колькасна-іменным спалучэннем, у складзе якога састаўны лічэбнік заканчваецца не на адзін: *Дваццаць тры выпускнікі атрымалі размеркаванне на працу; Пяцьдзясят чатыры вайскоўцы былі ўзнагароджаны медалямі і ордэнамі;*

– калі дзейнік – назоўнік з часткай *паў-* – мае пры сабе дапасаванае азначэнне ў множным ліку: *Закончыліся самыя цяжкія паўмесяца.*

Выказнік ужываецца т о л ь к і ў а д з і н о ч н ы м л і к у:

– калі дзейнік выражаны спалучэннем лічэбніка з назоўнікам, якое абазначае прыблізную колькасць: *Чалавек з дзесяць зарагатала; Мінула тыдні тры, і я атрымаў ліст;*

– калі дзейнік выражаны колькасна-іменным спалучэннем, у складзе якога ёсць словы *гадоў, месяцаў, тыдняў, дзён, гадзін, вёснаў, зім* і г. д. (адрэзак часу): *Сорак гадоў прайшло пасля заканчэння школы; Да пачатку заняткаў ва ўніверсітэце заставалася дзесяць дзён;*

– калі дзейнік выражаны спалучэннем колькасных лічэбнікаў *два (дзе), тры, чатыры* са словамі *гады, тыдні* і г. д. (адрэзак часу): *Два тыдні праляцела; Прайшло тры гадзіны;*

– калі дзейнік выражаны колькасна-іменным спалучэннем, у складзе якога ёсць словы з абмежавальным значэннем *усяго, толькі*: *Да вёскі па лузе было ўсяго два кіламетры; Толькі чатыры кніжкі стаяла на паліцы;*

– калі дзейнік выражаны колькасна-іменным спалучэннем, у складзе якога ёсць займеннікі *нас, вас, іх*: *Прысутнічала нас шасцёра; Іх было трое;*

– калі дзейнік – назоўнік з часткай *паў*- (без азначэння ў множным ліку): Паўжыцця пройдзена, засталася зусім мала;

– калі дзейнік выражаны спалучэннем няпэўных ці адмоўных займеннікаў *нехта, нешта, хтосьці, штосьці, хто-небудзь, што-небудзь, ніхто, нішто* з назоўнікам (займеннікам) у форме ўскоснага склону з прыназоўнікам: Хтосьці з дзяцей *пабег адчыняць*; Ніхто з нас не прыпомніў такога халоднага лета;

– калі дзейнік выражаны спалучэннем азначальнага займенніка з назоўнікам ці займеннікам: Усякі з нас летняму дожджыку *рады*; Кожны з нас *памятаў* прачытаную ў дзяцінстве кніжку;

– калі дзейнік выражаны спалучэннем назоўнікаў, адзін з якіх мае колькаснае значэнне (двойка, пара, тройка, дзясятка, сотня і пад.): Чацвёрка быкоў *цягнула* арбу; Сотня студэнтаў *займалася* ў чытальнай зале;

– калі дзейнік выражаны спалучэннем назоўніка са словамі *процьма, група, грамада, безліч, маса, палова, шэраг*: Праз некаторы час ля школы *сабралася* вялікая *група хлопцаў*; Грамада палешукоў *запоўніла* хату;

– калі дзейнік выражаны спалучэннем слоў *тысяча, мільён, мільярд* з назоўнікам: Тысяча людзей *сабралася* на плошчы; Мільярд матылькоў *лятаў* над лугам;

– калі дзейнік выражаны колькасна-іменным спалучэннем, у складзе якога састаўны лічэбнік заканчваецца на адзін: Дваццаць адзін прыбор *быў* пашкоджаны; Сорак адзін навучэнец *політэхнічнага каледжа атрымаў* дыплом з адзнакай;

– калі дзейнік выражаны абрэвіятурай і нескланяльным назоўнікам (форма роду выказніка супадае з формай роду дзейніка): ВНУ *аб'явіла* набор студэнтаў на новыя спецыяльнасці (ВНУ – *вышэйшая навучальная ўстанова*, апорны кампанент словазлучэння, з якога ўтварылася абрэвіатура, назоўнік *ўстанова* – ж. р.); Маё рэзюмэ *спадабалася* рэктару.

Выказнік можа ўжывацца і ў *адзіночным*, і ў *множным* ліку:

Дзейнік і яго пазіцыя	Адзіночны лік	Множны лік
1. Спалучэнне назоўніка ў форме Н. скл. з назоўнікам у форме Т. скл. з прыназоўнікам – дзейнік		Выказнік паказвае на раўнапраўнасць асоб: <u>Дырэктар з намеснікам <i>ішлі</i> наперадзе</u> . (часцей)
2. Толькі назоўнік у форме Н. скл. – дзейнік, а назоўнік з прыназоўнікам у форме Т. скл. – дапаўненне.	Выказнік паказвае на адну галоўную асобу: <u>Дырэктар з <i>намеснікам</i> <i>ішоў</i> наперадзе</u> . (радзей)	
3. Спалучэнне няпэўна-колькасных слоў <i>многа, нямнога, мала, нямала, шмат, няшмат, колькі, столькі, некалькі</i> і інш. з назоўнікам (займеннікам) форме Р. скл. мн. л.	<u>На лузе <i>было</i> <i>многа</i> кветак; Шмат <i>супрацоўнікаў</i> <i>было</i> <i>звольнена</i>; Некалькі чалавек <i>стаяла</i> ля ўвахода; Некалькі <i>шыткаў</i> <i>ляжала</i> на стале; Нямнога часу <i>заставалася</i> да свята</u> .	Можа быць пры абазначэнні асоб або пры неабходнасці паказу актыўнасці дзеяння: <u>Некалькі <i>жанчын</i> <i>завіхаліся</i> ў дзедавай хаце; Каля школы <i>раслі</i> некалькі <i>таполяў</i></u> .
4. Спалучэнне назоўніка няпэўна-колькаснага значэння <i>большасць, мноства, меншасць, рад</i> , (<i>большая, меншая</i>) частка з назоўнікам (займеннікам) у форме Р. скл. мн. л.	<u>Мноства <i>чутак</i> <i>пайшло</i> на свеце; Большасць <i>вучняў</i> <i>была</i> тут <i>упершыню</i>; Частка <i>студэнтаў</i> <i>падтрымала</i> <i>прапанову</i> дэкана; Рад <i>хат</i> <i>стаяла</i> ўздоўж <i>шашы</i></u> .	Можа быць пры абазначэнні асобы: <u>Большасць <i>паўстанцаў</i> <i>разышліся</i> на хатах; Частка <i>дэпутатаў</i> <i>прагаласавалі</i> <i>супраць</i> <i>пастановы</i> ўрада</u> .
5. Спалучэнне ўласнаколькаснага або зборнага лічэбніка з назоўнікам (займеннікам)	<u>Да Каляд <i>заставалася</i> два дні; На другой <i>фурманцы</i> <i>сядзе</i>ла <i>трое</i> <i>мужчын</i>; Пяцёра <i>коней</i> <i>пасвілася</i> на лузе</u> .	Можа быць пры абазначэнні асобы: <u>Трое <i>хлопцаў</i> з нашай <i>вёскі</i> <i>паступілі</i> ў <i>тэхнічны</i> <i>ўніверсітэт</i>; Пяцёра <i>дзяцей</i> <i>гулялі</i> на вуліцы</u> .
6. Перад аднароднымі дзейнікамі, першы з якіх мае форму адз. л.	<u>На <i>стале</i> <i>ляжала</i> <i>газета</i>, <i>кніжка</i> і <i>аловак</i>; На <i>двары</i> <i>чуўся</i> <i>шум</i>, <i>рогат</i>, <i>лаянка</i></u> .	<u>У <i>лесе</i> <i>панавалі</i> <i>цішыня</i>, <i>спакой</i> і <i>прахалода</i>; З <i>вясковага</i> <i>клуба</i> <i>даносіліся</i> <i>гамонка</i>, <i>музыка</i> і <i>смех</i></u> .

Акрамя таго, звернем увагу на наступныя сказы:

- Зубр ідзе з зубрыхай (выказнік ставіцца толькі ў адз. ліку, паколькі згодна з прамым парадкам слоў дзейнікам з’яўляецца толькі слова *зубр*);
- Пяць тысяч яблынь і груш вырасла ў фермерскім садзе (выказнік у адзіночным ліку, паколькі тут адзін дзейнік, а ні некалькі аднародных);
- Трое маленькіх зайчанят шчыльней прыціснуліся адно да аднаго (выказнік толькі ў множным ліку, паколькі ў іменна-колькасным спалучэнні ёсць азначэнне ў множным ліку);
- Тыя, хто не паспеў пераправіцца праз раку, трапілі пад бамбёжку (у даданай частцы выказнік толькі ў адзіночным ліку, паколькі каардынуецца дзейнікам адзіночнага ліку *хто*).

ТЭМА 4. ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫЯ СТЫЛІ МАЎЛЕННЯ

1. Паняцце функцыянальнага стылю. Класіфікацыя функцыянальных стыляў.

Беларуская нацыянальная мова існуе ў дзвюх формах – вуснай і пісьмовай. Вусную форму мовы выкарыстоўваюць пры непасрэдных моўных кантактах: у гутарцы, дыскусіі, хатніх абстаўінах, выступленнях, на радыё і тэлебачанні. Вусная мова – з’ява, багатая інтанацыяй, эмацыянальнасцю, пачуццямі. Пісьмовая мова – гэта зрокавае ўспрыняцце тэксту: чытанне, запамінанне, завучванне матэрыялу. Абедзве формы бытавання нацыянальнай мовы з’яўляюцца функцыянальна разнастайнымі, універсальнымі, абслугоўваюць рознабаковыя сферы грамадскай дзейнасці.

Функцыянальны стыль (лац. *stilus, stylus* ад грэч. *stylos* ‘палачка для пісьма’) – разнавіднасць звязнага маўлення, якая абслугоўвае асобную сферу зносін (бытавую, эстэтычную, палітычную, адукацыйную, справаводчую і інш.) і кантралюе адбор моўных сродкаў адпаведна зместу, мэце выказвання і ўмовам зносін. Вусная форма мовы прадстаўлена адным стылем – **размоўным (гутарковым)**, а пісьмовая – чатырма **кніжнымі**: публіцыстычным, афіцыйна-справавым (афіцыйным), мастацкім, або стылем мастацкай літаратуры, навуковым. Кожнаму стылю мовы характэрны свае ўмовы зносін, задачы і функцыі маўлення, моўныя сродкі і адметныя рысы (гл. табл. 2).

Табліца 2. Функцыянальныя стылі маўлення

Стыль	Сфера выкарыстання	Мэты зносін	Стылёвыя рысы	Моўныя сродкі	Разнавіднасці (падстылі)
Размоўны (гутарковы)	Побыт; сямейныя і сяброўскія адносіны	Абмен думкамі, інфармацыяй з блізкімі, знаёмымі людзьмі	Натуральнасць, эмацыянальнасць маўлення, ацэначны характар, адсутнасць строгай лагічнасці	Агульнаўжывальныя, фразеалагізмы, экспрэсіўна-эмацыянальная лексіка; няпоўныя, пыгальныя, пабуджальныя і клічныя сказы	Размоўна-побытавыя і размоўна-афіцыйныя
Публіцыстычны	Палітыка-ідэалагічныя, грамадска-эканамічныя, культурныя і іншыя зносіны	Інфармаваць, уздзеінічаць, фарміраваць грамадскую думку	Даходлівасць, эмацыянальнасць, ацэначнасць і агульнаразумеласць	Агульнаўжывальныя словы, ацэначная лексіка, грамадска-палітычная лексіка, метафарычнасць тэрмінаў, загадны лад дзеяслова	Газетна-публіцыстычны, радыё-, тэлежурналісцкі, прамоўніцкі
Афіцыйна-справавы (афіцыйны)	Афіцыйныя дакументы, канцэлярская, юрыдычная і дыпламатычная сферы	Інфармацыйная, пабуджальная, рэгуляцыйная афіцыйных зносін	Паслядоўнасць і дакладнасць выкладу, аб’ектыўнасць, стандартызаванасць, адсутнасць эмацыянальнасці	Абстрактная, тэрміналагічная, спецыяльная лексіка, канцэлярскія штампы; складаныя сказы	Заканадаўчы (юрыдычны), дыпламатычны, адміністрацыйна-канцэлярскі

Стыль	Сфера выкарыстання	Мэты зносін	Стылёвыя рысы	Моўныя сродкі	Разнавіднасці (падстылі)
Мастацкі (стыль мастацкай літаратуры)	Духоўная сфера жыцця грамадства	Паведамляць і ўздзейнічаць на думкі і пачуцці чытача, эстэтычныя ўяўленні	Эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць, вобразнасць, індывідуальнасць аўтара	Агульнаўжывальная лексіка, разнастайныя вобразна-выяўленчыя сродкі	Проза, паэзія, драматургія
Навуковы	Навука і тэхніка, вучэбны працэс	Паведаміць істотныя прыкметы прадметаў, растлумачыць сутнасць з'явы, яе прычыны	Абстрактнасць, дакладнасць, аб'ектыўнасць і аргументаванасць	Агульнаўжывальныя словы, тэрміны; развітыя апавядальныя сказы, злучнікавая падпарадкавальная сувязь	Уласна навуковы, навукова-вучэбны, навукова-папулярны, навукова-палемічны, навукова-тэхнічны

Размоўны (гутарковы) стыль забяспечвае паўсядзённыя зносіны людзей, выкарыстоўваецца ў гутарцы са знаёмымі і блізкімі людзьмі. Асноўныя функцыі гэтага стылю: абмен уражаннямі, прывітанне, г. зн. камунікатыўнасць. Гутарковае маўленне жывое, свабоднае ў выбары слоў і рэплік, тэмы і прадмета гаворкі. Яно забяспечвае перадачу інфармацыі ў вуснай форме не толькі ў час асабістай размовы, але і ў прыватных лістах, дзённікавых запісах. Размоўны, або гутарковы стыль, характарызуецца наяўнасцю размоўна-бытавой лексікі (*велізарны, чысцюткі, сыночак, шкандыбаць, шалёхацца*), ужываннем скарачаных або ўсечаных формаў (*комп 'камп'ютар, тэлік 'тэлевізар, велік 'веласіпед, лабы 'лабараторныя заняткі, курсач 'курсовая праца, абітура 'абітурыенты, Пал Саньч 'Павел Аляксандравіч*), выкарыстаннем эліптычных, няпоўных сказаў (максімальнае скарачэнне выказвання, пропускі слоў і г. д.). Выбар лексічных і сінтаксічных сродкаў залежыць ад асобы гаворачага, яго актыўнага слоўнікавага запасу, выхаванасці, агульнай і моўнай культуры.

Гутарковая мова своечасова адлюстроўвае змены ў жыцці і побыце, а новае ў нашым маўленні спалучаецца з ужо замацаваным і засвоеным. Але забыццё традыцыйных сродкаў можа знізіць культуру маўлення, прывесці да перавагі жаргоннай лексікі. Напрыклад, слова *добра* ў маладзёжнай размове замяняецца шматлікімі сінонімамі, якія з высокай хуткасцю змяняюць адно другое, часам адносяцца да адзінак стылістычна зніжанай лексікі (*клёва, класна, крута, цывільна*). Эмацыянальнасць стылю можа выражацца выклічнікамі (*Дзякуй! Здароў! Прывітанне!*), клічнымі і пыталымі канструкцыямі (*Малайчына! Здрава! Як справы? Што новага?*), устойлівымі зваротамі (*як кот наплакаў, абы дзень да вечара, абое рабое*). Тое, што ў іншых стылях патрабуе апісання, у вусных зносінах можа нават і не называцца: прадмет або змест гаворкі знаходзіцца перад вачыма суб'ядседнікаў.

Станоўчай рысай вуснага стылю з'яўляецца магчымасць выправіць сказанае, дапоўніць або значна змяніць, таму што мы спантанна падбіраем неабходныя моўныя сродкі.

Публіцыстычны стыль рэалізуецца ў сродках масавай інфармацыі і камунікацыі (тэлебачанне, інтэрнэт, радыё, газеты, часопісы), грамадскай літаратуры, палітычных выступленнях, прамовах і г. д. Выконвае дзве асноўныя функцыі – інфармавання грамадзян пра сацыяльна важныя падзеі і ўздзеянні на свядомасць і пачуцці людзей. Па-першае, менавіта з публіцыстычных крыніц мы чэрпаем навіны штодзённага жыцця, становімся сведкамі актуальных падзей, аналізуем палітычны і эканамічны стан Беларусі і іншых краін свету. Па-другое, адчуваем пастаяннае ўздзеянне публіцыстыцы на наша жыццё, таму што гэты стыль прызваны актыўна ўмешвацца ў грамадскія працэсы, заклікаць, крытыкаваць, выходзіць, агітаваць і інш.

Мова публіцыстычнага стылю вызначаецца прысутнасцю абстрактнай і грамадска-палітычнай лексікі, спецыфічных спалучэнняў (*бюджэтная сфера дзейнасці, гуманітарная дапамога, зялёная вуліца, свабода слова, нацыянальная самасвядомасць, сілавая ведамства*). Часткова ўводзяцца і вобразныя сродкі мовы, якія дапамагаюць выказаць настрой, пачуцці (*крыніцы фінансавання, другі хлеб, незгасальны агонь*). Сустрэкаюцца і ўстойлівыя выразы,

шаблонныя спалучэнні: *важнае (вялікае) значэнне, пэўныя зрухі, на дадзеным этапе, нязменна служыць, зрушыць з месца, умацаваць пазіцыі.*

Публіцыстычны стыль мовы можна лічыць універсальным, таму што ў ім сустракаюцца элементы іншых функцыянальных стыляў. Публіцыстычная мова павінна быць правільнай, узорнай, разнастайнай, таму што толькі такую мову СМІ, асобнага журналіста, палітычнага дзеяча захочацца пачуць, пачытаць, успрыняць.

Афіцыйна-справавы (афіцыйны) стыль выкарыстоўваецца ў афіцыйных зносінах для рэгулявання ўнутрыдзяржаўных і знешніх афіцыйных адносін. Асноўнымі відамі тэкстаў, у якіх рэалізуецца афіцыйна-справавы стыль, выступаюць дакументы. Гэта законы, пастановы, указы, дагаворы, пратаколы, рэзалюцыі, справаздачы, даведкі, заявы, даверанасці і іншыя справавыя паперы афіцыйнай і дзелавой перапіскі.

Справавая карэспандэнцыя – адна з формаў пісьмовых зносін паміж фізічнымі ці юрыдычнымі асобамі. Гэта аўтабіяграфіі і кантракты, распіскі і акты, афіцыйныя лісты і паведамленні, дэкрэты і пагадненні і г. д. Для афіцыйна-справавога стылю характэрна сцісласць у выкладзе матэрыялу, дакладнасць у перадачы інфармацыі, шырокае ўжыванне ўстойлівых традыцыйных выразаў, канцылярскіх зваротаў (штампаў), фармулёвак. Стыль выконвае інфармацыйную і камунікатыўную ролю: з'яўляецца сродкам наладжвання афіцыйных і справавых (дзелавых) зносін, з'яўляецца носьбітам дакладнай інфармацыі. Мэта большасці дакументаў – паведаміць. Напрыклад, з аб'яў даведваемся, дзе і калі адбудзецца сход ці нарада, у пратаколе фіксуецца ход абмеркавання таго ці іншага пытання, у кантрактах (дагаворах) афіцыйна сцвярджаецца пагадненне паміж арганізацыямі, устаноўмі, дзяржавамі і інш.

У тэксце дакументаў афіцыйна-справавога стылю значная колькасць спецыяльных слоў-тэрмінаў, аддзяяслоўных назоўнікаў: *сабекошт, баланс, рэнтабельнасць, калькуляцыя, узгадненне, грыф зацверджання.* Не дапускаецца ўжыванне дыялектных, жаргонных, прастамоўных слоў, эмацыянальна-экспрэсіўнай лексікі і інш. Інфармацыя афармляецца такім чынам, каб яе асноўная думка адразу была зразумелая, ясная. Дакументы складаюцца сцісла і проста мовай, без двухсэнсоўных і невыразных выказванняў, гэта значыць, што справавая мова павінна адпавядаць агульналітаратурным нормам. Афіцыйна-справавы стыль характарызуецца аб'ектыўнасцю, дакладнасцю, абмежаваным выбарам сродкаў, наяўнасцю ўстойлівых спалучэнняў і выразаў, таму стварэнне распаўсюджаных дакументаў часам зводзіцца да запаўнення стандартных бланкаў.

Традыцыйна ў сістэму функцыянальных стыляў даследчыкі ўключаюць і **мастацкі стыль**, або **стыль мастацкай літаратуры**. Аднак апошнім часам шэраг навукоўцаў кваліфікуюць яго як своеасаблівую форму літаратурнай мовы.

Мастацкі стыль выконвае не толькі камунікатыўную, але і эстэтычную функцыю, г. зн. забяспечвае патрэбы духоўнага жыцця грамадства (мастацкая літаратура, фальклор, песенная творчасць, тэатр, кіно і інш.), уздзейнічае на слухача, чытача, глядача праз мастацкія вобразы. Шматграннасць і багацце гэтага стылю дасягаецца ўмелым аўтарскім выкарыстаннем слоў прамога і пераноснага значэння, ацэначных формаў розных часцін мовы, усемагчымых сінтаксічных канструкцый.

Асновай мастацкага стылю з'яўляецца агульнаўжывальная лексіка, сінтаксічныя канструкцыі, што надаюць натуральнасць і прастату выкладу, змястоўнасць і даступнасць. А эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць, вобразнасць забяспечваюцца шырокім выбарам мнагазначных слоў, сінонімаў, антонімаў, эпітэтаў, параўнанняў, метафар і т. п. Усе выкарыстаныя аўтарам моўныя сродкі – гэта яго спосаб выражэння думкі, уласны погляд, бачанне рэчаіснасці.

Мастацкі стыль арганічна і матывавана ўключае моўныя сродкі ўсіх функцыянальных стыляў, нават пазалітаратурныя (дыялектызмы, жарганізмы, вульгарызмы, прастамоўныя словы і інш.). Такім чынам, аўтарская мастацкая мова, у адрозненне ад іншых стыляў, уяўляе сабой незамкнёную, адкрытую сістэму, а таму можа разглядацца як своеасаблівая форма

існавання беларускай нацыянальнай мовы. Мова мастацкай літаратуры – выразная, багатая і непаўторная.

Навуковы стыль выкарыстоўваецца ў сферы навукі, тэхнікі і адукацыі для абгрунтавання навуковых ідэй, тэорый, гіпотэз, для тлумачэння дасягненняў навукі і тэхнікі, забеспячэння вучэбнага працэсу. Ён фіксуе, захоўвае, перадае інфармацыю ў канкрэтнай галіне ведаў. Гэты стыль рэалізуецца пераважна ў пісьмовай форме. Навуковы стыль – паняцце даволі шырокае. Выкарыстоўваецца ў вучэбнай і даведачнай літаратуры, у навукова-даследчай сферы і вытворчасці.

Найбольш агульнымі ўласцівасцямі навуковага стылю з’яўляюцца абстрактнасць, дакладнасць, аб’ектыўнасць, аргументаванасць і лагічнасць выкладу (гл. табл. 2).

ТЭМА 5. НАВУКОВЫ СТЫЛЬ

1. Навуковы стыль і яго функцыянальна-камунікатыўныя характарыстыкі.

Навуковы стыль выкарыстоўваецца ў сферы навукі, тэхнікі, адукацыі і вытворчасці. У яго межах ствараюцца манаграфіі, дысертацыі, навуковыя артыкулы, рэцэнзіі, лекцыі, рэфераты, энцыклапедыі, падручнікі, дапаможнікі, слоўнікі і г. д. (табл. 3). Валоданне яго нормамі – важны складнік культуры пісьмовага і вуснага маўлення.

Табліца 3. Разнавіднасці (падстылі) навуковага стылю

Уласна навуковы	Навукова-вучэбны	Навукова-папулярны	Навукова-палемічны	Навукова-тэхнічны
манаграфіі, дысертацыі, навуковыя артыкулы і пад.	даведнікі, падручнікі, курсавыя і дыпломныя работы, рэфераты і пад.	нарысы, канспекты, лекцыі, тэзісы і пад.	рэцэнзіі, даклады на навуковых канферэнцыях, сімпозіумах	тэхнічныя інструкцыі, пашпарты і пад.

Асноўнымі функцыямі навуковага стылю з’яўляюцца наступныя: перадача навуковай інфармацыі і актывізацыя лагічнага мыслення. Адна з наважнейшых задач – патлумачыць прычынна-выніковую сутнасць з’яў, апісаць істотныя прыкметы, уласцівасці прадмета навуковага пазнання.

Характэрнымі рысамі навуковага стылю з’яўляюцца лагічнасць і строгасць, абагульненасць і абстрагаванасць, дакладнасць (адназначнасць), аб’ектыўнасць.

Навуковы тэкст існуе пераважна ў пісьмовым (часцей маналагічным) маўленні. Вусная яго форма прадстаўлена ў выглядзе лекцый, дыспутаў, дакладаў, выступленняў на разнастайных навуковых канферэнцыях, сімпозіумах, семінарах. Вусная форма – другасная ў адносінах да пісьма. Агучванне пісьмовага навуковага тэксту з’яўляецца даволі складаным працэсам для адэкватнага ўспрымання (лепш засвойваецца змест пісьмовага навуковага паведамлення).

У навуковых тэкстах (гуманітарныя і тэхнічныя дысцыпліны) назіраецца спалучэнне вербальных і невербальных сродкаў падачы інфармацыі. Гэта спалучэнне мае розныя прапорцыі: у гуманітарных тэкстах вербальныя сродкі служаць асноўным спосабам афармлення думак, у тэкстах негуманітарнага профілю часам невербальныя сродкі (табліцы, формулы, схемы і пад.) адыгрываюць найгалоўнейшую ролю ў перадачы навуковых ведаў.

2. Сістэма моўных сродкаў навуковага стылю.

Сістэма моўных сродкаў навуковага стылю адпавядае спецыфіцы дадзенага стылю. Найперш гэта агульнаўжывальная лексіка, характэрная для большасці стыляў: службовыя словы, лічэбнікі, распаўсюджаныя назвы і г. д.

Даволі шырока ў навуковым выкладзе ўжываюцца словы агульнанавуковага выкарыстання (тыпу *аналіз, сінтэз, дослед, гіпотэза, сістэма, даследаванне, мадэль, праблема, праграма, працэс, элемент, аперацыя* і інш.). Выяўленне значэння такіх лексічных

адзінак залежыць ад зместу і метадалогіі той навукі, у якой яны прымяняюцца. Напрыклад, слова *операцыя*. *Аперацыя* (ад лац. *operatio* ‘дзеянне’) – 1) ‘закончанае дзеянне або шэраг дзеянняў, накіраваных на дасягненне пэўнай мэты (напрыклад, *операцыя ваенная*)’; ‘асобная закончаная частка тэхналагічнага працэсу, якая выконваецца на адным рабочым месцы (напрыклад, *операцыя вытворчая*)’; 2) ‘асобнае дзеянне сярод многіх іншых; выкананне якой-небудзь фінансавай, крэдытнай, прамысловай, гандлёвай, страхавой або іншых задач, напрыклад, *банкаўская операцыя, паштовая операцыя*’; 3) ‘у вылічальнай тэхніцы выкананне лічбавай вылічальнай машынай якога-небудзь дзеяння з зыходнымі велічынямі (напрыклад, *арыфметычная операцыя*)’.

Імкненне дасягнуць гранічнай яснасці, дакладнасці навуковага выкладу абумоўлівае выкарыстанне ўласна тэрмінаў і номенаў (напрыклад, *дэпазіт, іпатэка, “ААБ Беларусбанк”, “Брэстгазаапарат”* і інш.).

У навуковым стылі часта выкарыстоўваюцца скарачэнні, абрэвіятуры, формульныя абазначэнні, схемы, графікі і інш. (*кг, км, ст., %, α-часціца, ААТ, ДАСТ*). Кніжныя фразеалагізмы ў навуковых тэкстах ужываюцца нячаста і маюць тэрміналагічнае значэнне (*актуальнасць тэмы, прыведзеныя доказы, навуковы інтарэс, бронзавы век*). Адсутнічае нелітаратурная лексіка (дыялектызмы, жарганізмы, вульгарызмы, праствамоўныя словы і інш.).

Марфалагічныя асаблівасці навуковага стылю мовы абумоўлены наяўнасцю абстрактных паняццяў і катэгорый у тэрміналогіі. Даволі часта сустракаюцца назоўнікі з суфіксамі *-нн-, -енн-* (*-энн-*), *-анн-* са значэннем адцягненага дзеяння (*адлюстраванне, даследаванне, акругленне, пагадненне, вылічэнне, перасячэнне* і інш.).

У навуковых тэкстах для пэўнай часткі назоўнікаў адзначаны выпадкі ўжывання форм множнага ліку замест адзіночнага, у той час як у агульналітаратурнай мове для гэтых назоўнікаў формы множнага ліку менш уласцівы. Тут перш за ўсё адзначым рэчыўныя назоўнікі, якія не маюць формы множнага ліку, таму што абазначаюць паняцці (рэаліі), якія не паддаюцца лічэнню як асобна ўзятыя прадметы. Групу рэчыўных назоўнікаў складаюць назвы карысных выкапняў, металаў, газаў, грунту, злакаў, траў, агародных культур, ягад, харчовых прадуктаў, тканін, розных матэрыялаў, прыродных з’яў і інш. Але ў сілу таго, што ўзнікае неабходнасць абазначаць від, гатунак рэчыва, пачынае выкарыстоўвацца форма множнага ліку: *смолы, руды, металы, солі, масла, спірты, воды, глебы, віны* і інш.

У навуковым стылі выкарыстоўваецца таксама форма адзіночнага ліку назоўнікаў у значэнні множнага ліку: *Кірмаш – буйная камерцыйная кампанія па арганізацыі гандлёвай дзейнасці; Сёння актыўна функцыянуе магазін-дыскаўнт*.

Для навуковага выкладу характэрны назвы родавых, абагульняльных паняццяў, а таксама словазлучэнняў абагульняльнага значэння, напрыклад: *анкетуемы, інфармант, рэспандэнт; навуковыя прыборы начнога бачання, аб’екты знешняга асяроддзя, крыніцы лакальнага забруджвання* і інш. Адметнай рысай навуковага стылю з’яўляецца частае “нанізванне” роднага склону назоўнікаў. Напрыклад: *Спецыялізацыя – сканцэнтраванне дзейнасці на якім-небудзь занятку, спецыяльнасці, адна з формаў грамадскага падзелу працы*.

Спецыфіку навуковых тэкстаў складаюць назоўнікі, утвораныя ад уласных імён: мат. *бярнуліеў, беселеў*; фіз. *ампер, джоўль, ом, сіменс*; хім. *кюрый, нобелій, курчатовій* і інш. Уласныя імёны часта сустракаюцца ў якасці залежнага кампанента тэрміналагічных словазлучэнняў у назвах законаў, формул, ураўненняў, правіл, з’яў, вопытаў, метадык, тэорый і пад.: *закон Нільсана, формула Томпсана, правіла Кірхгофа, з’ява Комптана, вопыт Штэрна, прынцып Ферма, мадэль Сміта, індэкс Доу-Джонса, працэс Кроля*.

Прыметнікі (дзеяпрыметнікі) у навуковых тэкстах уваходзяць у асноўным у склад тэрміналагічных словазлучэнняў і выконваюць інфармацыйную ці класіфікацыйную функцыю. Напрыклад, *банкаўскія паслугі, дэбіторская запазычанасць (завінавачанасць), знешні гандаль, маркетынгавыя камунікацыі, прамыя інвестыцыі, ажыўленая канкурэнцыя, эканамічны ўздым* і інш.

Паколькі навуковы выклад грунтуецца на ісцінах, аксіёмах аб’ектыўнага асяроддзя, ён абстрагаваны ад канкрэтнага, актыўнага дзеяння ці руху. Гэтым абумоўліваецца шырокае

выкарыстанне дзеясловаў у форме 3-й асобы цяперашняга часу. Напрыклад: *На цукровых заводах цукровыя буракі мыюць, рэжуць на дробную стружку, з якой гарачай вадой выдаляюць цукрозу. Атрыманы дыфузны сок апрацоўваюць нягашанай вапнай (дэфекацыя), і вуглякістым газам (сатурацыя), фільтруюць, абясколерваюць сярністым газам (сульфітацыя), выпарваюць.*

Для мовы дакладных навук характэрны субстантываваныя прыметнікі і дзеепрыметнікі ў форме адзіночнага і множнага ліку: *прамая, крывая, датычная, нахіленая, аднаклетачныя, беспрацоўныя, камісійныя* і пад.

У навуковым маўленні пашырана выкарыстанне таксама неазначальнай формы дзеяслова ў спалучэнні з мадальнымі словамі (са значэннем абавязковасці): *трэба адзначыць, варта звярнуць увагу, неабходна размяжоўваць* і інш.

Для навуковага выкладу ўласцівы і зваротныя дзеясловы са значэннем пастаянства: *інфармацыя запісваецца, счытваецца, перадаецца* і інш.

У навуковых тэкстах займеннік *я* не выкарыстоўваецца, ён апускаецца або замяняецца займеннікам *мы*: *растлумачым гэтую з'яву, мы прыйшлі да высновы, мы можам заключыць.*

Сінтаксіс навуковага маўлення – гэта простыя апавядальныя (часам пыталныя) і звычайна складаныя сказы (пераважна складаназалежныя, таму што ідзе тлумачэнне) злучнікавага злучэння, ускладненыя аднароднымі членамі, пабочнымі словамі (*паводле меркавання; на наш погляд; такім чынам; значыць; па-першае* і інш.) і ўстаўнымі канструкцыямі, дзеепрыметнікавымі і дзеепрыслоўнымі словазлучэннямі. У сінтаксічных канструкцыях шырока ўжываюцца злучнікі (злучальныя словы) і адыменныя прыназоўнікі (*за выключэннем; у выніку; у выпадку; на працягу; у сувязі з тым, што; калі, то; таму, што; для таго, каб; які* і інш.); словаспалучэнні тыпу *спачатку адначым, далей дакажам, зараз спынімся* і пад. Сінтаксіс навуковага стылю характарызуецца таксама спецыфічнымі сродкамі сувязі паміж сказами і часткамі тэксту: лексічнымі паўтарамі; прыслоўямі і прыслоўнымі словамі *тут, пасля, вышэй, тады* і інш.; указальнымі і асабовымі займеннікамі 3-й асобы. Напрыклад: *Для прыняцця абгрунтаваных фінансавых раішэнняў, накіраваных на атрыманне максімальнага прыбытку, неабходна правільна кваліфікаваць выдаткі, даходы і страты; Вельмі важна раздзяліць выдаткі на вытворчыя і невытворчыя, выдзелішы з апошніх выдаткі на кіраванне і рэалізацыю, а таксама выдаткі, звязаныя з фінансавай і інвестыцыйнай дзейнасцю; Па-першае, эканоміка разглядаецца як сукупнасць галін і відаў матэрыяльнай вытворчасці і невытворчай сферы; Транснацыянальная карпарацыя – гэта буйная карпарацыя, якая мае замежныя актывы, арганізацыйна пабудаваныя на кантролі праз сістэму ўдзелу матчынай арганізацыі над усімі ўваходзячымі структурнымі падраздзяленнямі, якія маюць статус незалежных юрыдычных асоб; Лакаўт – часовае прыпыненне працадаўцам прадпрыемства працы, калі не выплочваецца заробак працаўнікам, але іх не звальняюць (від прамысловага канфлікту з боку наймальніка).*

Навуковаму тэксту не ўласцівы пабочныя словы, якія выражаюць эмацыйную ацэнку ці экспрэсію (*на жаль; здаецца; прынамсі; кажучы*); сказы з персаніфікацыяй. У навуковым стылі, наадварот, пашырана ўжыванне безасабова-прэдыкатыўных слоў і пасіўных канструкцый (*было прынята; было вырашана; за аснову прымаецца; маеца на ўвазе*).

3. Навуковы тэкст: структура і моўная арганізацыя.

3.1. Структурна-семантычны аналіз навуковага тэксту. Структурнай адзінкай навуковай літаратуры, дзе адлюстроўваюцца яе характэрныя асаблівасці і адметныя рысы, з'яўляецца навуковы тэкст.

Адначым, што ў агульнаўжывальным значэнні **тэкст** – гэта: 1. Тое, што напісана або надрукавана, напісаныя або сказаныя кім-небудзь словы, якія можна ўзнавіць, паўтарыць у тым жа выглядзе (ТСБМ). У шырокім тэрміналагічным значэнні тэкст – гэта вынік маўленча-мысліцельнай дзейнасці людзей, які фіксуецца ў вуснай ці пісьмовай форме (Беларуская мова: энцыклапедыя); у больш вузкім (ад лац. *textus* 'тканіна, сувязь, пабудова') – напісанае, надрукаванае (выказванне, абзац, раздзел твора і г. д.) або выказанае вусна паведамленне, якое

характарызуецца сэнсавай і структурнай завершанасцю; яго можна ўзнавіць, паўтарыць у тым самым выглядзе (“Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў”).

Паводле тэматычнага прынцыпу тэкст падзяляецца на кампаненты: *тэма – падтэма – мікратэма*. Тэма ахоплівае агульную сутнасць выказвання і падказваецца сітуацыяй і кантэкстам. Сказы, аб’яднаныя падтэмай, утвараюць частку тэксту, якая называецца абзацам. У першым сказе абзац змяшчае фармулёўку тэмы, у наступных – яе развіццё, у апошніх – вынік. Падтэмы могуць уключаць некалькі мікратэм.

Самай мінімальнай сэнсава закончанай адзінкай тэксту з’яўляецца *сказ*. Сказ атрымлівае канчатковае сэнсавое напайненне толькі ў моўнай плыні, у сувязі з іншымі сказами, якія разам утвараюць т. зв. складананае сінтаксічнае цэлае. Яно характарызуецца адзінствам думкі і тэмы, лагічнай злітнасцю ўсіх элементаў.

Абзац (ад ням. *absatz* ‘уступ’) – кампазіцыйна-стылістычная адзінка; 1) водступ управа ў пачатку першага радка тэксту; чырвоны радок; 2) частка тэксту ад аднаго чырвонага радка да другога, якая складаецца з аднаго ці некалькі сказаў і характарызуецца адзінствам і адносна закончанасцю зместу. Абзац – найбольш распаўсюджаны тып складанага сінтаксічнага цэлага.

У лінгвістычнай літаратуры існуюць розныя погляды на прыроду гэтай адзінкі: інтанацыйна-сінтаксічная адзінка; семантычна-стылістычная катэгорыя; семантычна-стылістычная і структурная адзінка тэксту і інш.

Складанае сінтаксічнае цэлае (ССЦ) – полікамунікатыўная стылістычная адзінка, якая арганізавана з двух ці больш самастойных сказаў (простых ці складаных), аб’яднаных пэўнымі сродкамі сувязі і па сэнсе. Сувязь забяспечваецца агульнасцю тэмы, разгортваннем часткі папярэдняга сказа ў наступным, паўторнай намінацыяй, сінтаксічным паралелізмам.

Для ССЦ у навуковай літаратуры выкарыстоўваюць некалькі тэрмінаў: звышфразовае адзінства, кампанент тэксту, сінтаксічны комплекс і інш.

Лінгвістычны статус ССЦ у спецыяльнай літаратуры да гэтага часу дакладна не акрэслены. Выказваюцца меркаванні, што ССЦ – структурна-семантычная адзінка сінтаксісу; сінтаксічна-стылістычная адзінка; лагічна-семантычнае адзінства, якое выдзяляецца на аснове агульнасці зместу шэрагу кантактна размешчаных самастойных сказаў і інш.

У навуковых і афіцыйна-справавых тэкстах ССЦ і абзацы часта супадаюць, аднак такое супадзенне неабавязковае. Нярэдка абзац можа складацца з аднаго сказа або ўключаць некалькі ССЦ, а адно ССЦ уключаць тры абзацы і больш.

3.2. Функцыянальна-сэнсавыя тыпы тэксту. Функцыянальна-сэнсавымі тыпамі тэксту з’яўляюцца апісанне, апавяданне, разважанне. Мове матэматыкі ўласцівы спецыфічны тып тэксту – доказ.

Апісанне – функцыянальна-сэнсавы тып тэксту, у якім раскрываецца прадмет маўлення шляхам пералічэння прыкмет, уласцівасцей, характэрных для яго пастаянна ці часова. Апісанне можа быць разгорнутае (падрабязнае) і сціслае (кароткае), што абумоўлена як зместам паведамлення, так і задумай аўтара.

Разгорнутае апісанне складаецца, як правіла, з наступных частак: зачын, асноўная частка, канцоўка.

У залежнасці ад аб’екта апісання ў навуковых тэкстах адрозніваюць апісанне прадмета і апісанне дзеяння, працэсу, доследу, эксперыменту.

Апісанне прадмета пачынаецца з яго агульнай характарыстыкі (велічыня, колер, форма), затым апісваюцца часткі прадмета (ад больш важнага да менш важнага). Пры апісанні прадмета аўтар імкнецца прасторавае суразмяшчэнне ўласцівасцей і якасцей перавесці ў лінейную паслядоўнасць у тэксце.

Апісваючы дзеянне, працэс, дослед, эксперымент, аўтар фіксуе ў часовай паслядоўнасці ўсе асноўныя іх фазы, г. зн. паслядоўнасць сказаў адпавядае паслядоўнасці дзеянняў.

Апісанне можа быць аб’ектыўным (у тэкстах навуковай, тэхнічнай і афіцыйна-справавой літаратуры) і суб’ектыўным (у тэкстах мастацкай літаратуры). Параўн. два тэксты-апісанні:

1. *Сонца – найбліжэйшая да Зямлі зорка; цэнтральнае цэла Сонечнай сістэмы, у якім сканцэнтравана 99,866 % яе масы. Сярэдняя адлегласць ад Сонца да Зямлі 149,5 млн. км,*

вуглавы дыяметр Сонца на гэтай адлегласці $31'59''{,}3$, дыяметр Сонца 1391 тысяча км, маса $1,991 \cdot 10^{30}$ кг, сярэдняя шчыльнасць 1410 кг/м^3 , паскарэнне сілы цяжару на паверхні Сонца 274 м/сек^2 . Сонца верціцца ў тым жа кірунку, што і Зямля, вакол восі, нахіленай да плоскасці зямной арбіты пад вуглом $82^\circ 45'$. Перыяд вярчэння Сонца 25,38 сярэдніх сонечных сутак на экватары і каля 35 у паўночных абласцях. Лінейная скорасць пунктаў каля экватара $\sim 2 \text{ км/сек}$. Сонца, як зорка, належыць да жоўтых карлікаў з абсалютнай зорнай велічыняй $+ 4,85$. Асноўную масу Сонца складае вадарод, гелію ў 4–8 разоў менш, астатніх элементаў менш за 1 % (“Беларуская энцыклапедыя”).

2. Сусветны акіян вельмі прыгожы, увесь сіне-блакітны. Таму і Зямля з касмічных трас таксама выглядае блакітнай. Неба ў космасе, наадварот, не блакітнае, а чорнае. Зоркі на ім ярка-белыя, буйныя. Здаецца, вісяць яны так нізка над галавой, што можна дакрануцца да іх рукамі.

Сонца таксама выглядае не так, як на Зямлі, праз тоўшчу атмасферы. Яно нязвычайна вялізнае, вельмі зыркае, ажно белае. У час заходу сонца робіцца чырвоным, яно сплюшчваецца ў палоску. І ўзыходзіць вельмі прыгожа. У тым месцы, дзе яно павінна выкаціцца з-за гарызонта, успыхае так званы колеравы арэол, які пераліваецца, як вясёлка (Паводле П. Клімука).

Апавяданне – функцыянальна-сэнсавы тып тэксту, у якім канкрэтныя падзеі адлюстроўваюцца ў пэўнай храналагічнай паслядоўнасці.

Асновай зместу тэксту тыпу апавядання з’яўляецца часавая паслядоўнасць падзей, дынамічная змена фаз дзеяння. Паслядоўнасць перадаецца фактычным ходам падзей, а таксама з дапамогай паступовага спосабу сувязі сказаў у тэксце, калі адзін сказ дапаўняе і развівае другі. У тэкстах тыпу апавядання асноўную тэму выказвання перадае састаў выказніка, з дапамогай якога фіксуецца ўвага на дзеянні і ў якім сканцэнтравана ўся актыўная інфармацыя. Тэксты гэтага тыпу больш характэрны для стылю мастацкай літаратуры. У тэксты тыпу апавядання ўваходзяць наступныя кампазіцыйныя часткі: уступ (зачын, экспазіцыя), завязка, развіццё дзеяння, кульмінацыя, развязка (заканчэнне).

Тэксты-апавяданні могуць і не мець усіх кампазіцыйных частак, а ўключаць толькі асобныя з іх.

Разважанне – функцыянальна-сэнсавы тып тэксту з абагульненым прычынна-выніковым значэннем, прызначаны для тлумачэння паняцця ці з’явы, для доказу ці абвяржэння пэўнай думкі, меркавання. У тэкстах тыпу разважанне разгляд пэўных пытанняў, праблем падаецца паслядоўна, аргументавана, з канкрэтнымі вывадамі і заключэннямі.

Асноўны змест тэксту тыпу разважанне складаюць *доказ* ці *абвяржэнне* пэўнай думкі або меркавання з дапамогай іншых меркаванняў, што нельга ажыццявіць без устанавлення лагічных сувязей, без выяўлення прычынна-выніковай залежнасці паміж імі.

Тыповыя тэксты-разважанні маюць тры часткі: 1) тэзіс (тая частка, у якой заключана асноўнае палажэнне, што патрабуе доказу ці тлумачэння); 2) аргументацыя (сукупнасць доказаў у пацвярджэнні пэўнай думкі); 3) вывад (суджэнне, якое лагічна вынікае з меркаванняў, доказаў).

У тэкстах дакладных навук можна сустрэць або толькі разважанне (матэматыка), або толькі апісанне (фізіка, хімія), аднак асноўнай формай з’яўляецца тэкст тыпу “апісанне-разважанне”. Як зазначае А. С. Траянская, “у сучаснай навуцы само разважанне і доказ грунтуецца перш за ўсё на апісанні”.

Выклад-разважанне ў геаметрыі ці алгебры часта будзецца па схеме: агульнапрынятае палажэнне, аксіёма \rightarrow доказ аўтара \rightarrow фармулёўка вывадаў, агульнага закону для чытача. Такія тыпы тэкстаў часта называюць **доказам**. Напрыклад: *Дакажам тэарэму аб плошчы бакавой паверхні прамой прызмы*. *Тэарэма*. *Плошча бакавой паверхні прамой прызмы роўна здабытку перыметра асновы на вышыню прызмы*. *Доказ*. *Бакавыя грані прамой прызмы – прамавугольнікі, асновы якіх – стораны асновы прызмы, а вышыні роўны вышыні h прызмы. Плошча бакавой паверхні прызмы роўна суме плошчаў паказаных прамавугольнікаў, г. зн. роўна суме здабыткаў старон асновы на вышыню h . Калі вынесці множнік h за дужкі, то*

атрымаем у дужках суму старон асновы прызмы, г. зн. яе перыметр P . Такім чынам, S бак = Ph . Тэарэма даказана.

4. Сістэма жанраў навуковай літаратуры.

4.1. Асноўныя жанры навуковага стылю і іх характарыстыка. *Жанр* – форма арганізацыі моўнага матэрыялу ў межах таго ці іншага стылю. У жанравых адносінах навуковая літаратура з’яўляецца адной з самых багатых і разнастайных: манаграфія, дысертацыя, падручнік, дапаможнік, энцыклапедыя, слоўнік, навуковы артыкул, анатацыя, рэзюмэ, рэцэнзія, водгук, рэферат, даклад, канспект, тэзісы і інш. Паводле выкарыстання крыніц жанры навуковага стылю класіфікуюцца наступным чынам:

Жанры	
Першасныя (створаныя аўтарам упершыню)	Другасныя (на аснове наяўных)
манаграфія, дысертацыя, падручнік, навуковы артыкул, лекцыя і інш.	анатацыя, водгук, рэферат, канспект, тэзісы і інш.

Рэферат (ад лац. *refere* ‘дакладваць, паведамляць’) – структурна арганізаванае паведамленне, у якім прадстаўлены абагульненыя сціслы выклад зместу звычайна некалькіх крыніц інфармацыі або іх частак (кніг, навуковых прац, артыкулаў і інш.) на вызначаную тэму. Гэта сур’ёзная навукова-даследчая праца, якая ўключае асноўныя фактычныя звесткі, вывады з літаратурных крыніц, неабходныя для раскрыцця сутнасці акрэсленай праблемы. Рэферат лічыцца пісьмовай формай разгортвання думкі. Як правіла, у ім адлюстраваны розныя пункты гледжання на праблему, прысутнічае і аўтарская пазіцыя, ацэнка. Рэфератам называюць яшчэ і даклад, які рыхтуецца на аснове ўражанняў ад прачытанага: кніг, артыкулаў, публікацый і інш. Можна падрыхтаваць і агучыць даклад на аснове пісьмовага рэферата, улічваючы асабісты вопыт, уласныя погляды і меркаванні.

Рэферат можа быць *рэпрадуктыўным* (узнаўляе, пераказвае змест першаснага тэксту) і *прадуктыўным* (утрымлівае крытычнае, творчае асэнсаванне крыніцы рэферыравання).

Па колькасці першасных крыніц інфармацыі рэфераты падзяляюцца на *манаграфічныя* (складзеныя на аснове адной працы) і *аглядавыя* (складзеныя на аснове некалькіх прац па адной тэме).

Па чытацкім прызначэнні рэфераты падзяляюцца на *агульныя* (перадаюць змест першакрыніцы ў цэлым, разлічаны на шырокае кола чытачоў) і *спецыялізаваныя* (выклад зместу арыентаваны на спецыялістаў пэўнай галіны ведаў).

У структуры рэферата любога тыпу вылучаюць наступныя часткі:

1) *бібліяграфічнае апісанне* – зыходная інфармацыя аб першасным дакуменце (выхадныя звесткі тэксту; назва работы, фармулёўка тэмы);

2) *тэкст рэферата (уласна рэфератыўная частка)* – найбольш істотная праблемная інфармацыя дакумента крыніцы: абгрунтаванне актуальнасці тэмы ці асобных яе пытанняў, метады даследавання, праблематыка першакрыніцы, кароткі агляд разважанняў аўтара, вывады даследавання, шляхі практычнага выкарыстання вынікаў, уласны погляд адносна аўтарскай пазіцыі, тэмы. Пры неабходнасці ў тэксце прыводзяцца звесткі пра аўтара, яго працы, табліцы, схемы, чарцяжы, формулы, графікі і г. д.

Кампазіцыя тэксту рэферата ўключае ўступ (уступную частку), асноўную частку (апісанне) і заключэнне (вывады), для якіх характэрны пэўныя моўныя выразы – клішэ (ад фр. *cliché* ‘моўны стэрэтып, гатовы выраз, які выкарыстоўваецца ў якасці лёгка ўзнаўляльнага ў пэўных умовах і кантэкстах стандарту’).

Уступ:

– У артыкуле “...”, змешчаным у часопісе “...” № ... за ... год, разглядаюцца пытанні (праблемы, шляхі, метады) ...;

– Аўтар артыкула – вядомы навуковец ...;

– Артыкул мае назву ... (над назвай ..., над загаловам ...);

- Тэма артыкула – ... (артыкул на тэму ..., артыкул прысвечаны тэме (праблеме, пытанню) ...);
- Артыкул уяўляе сабой абагульненне (выклад, апісанне, аналіз, агляд) ...;
- У артыкуле гаворка ідзе (пра што?), гаворыцца (пра што?), разглядаецца (што?), даецца ацэнка (чаму?), выклад (чаго?);
- Сутнасць праблемы зводзіцца (да чаго?), заключаецца (у чым?).

Асноўная частка:

- Прапанаваны ўвазе чытачоў артыкул (кніга, манаграфія) уяўляе сабой дэталёвы (агульны) выклад пытанняў ...;
- Разгледжаны артыкул прысвечаны тэме (праблеме, пытанню) ...;
- У артыкуле разглядаюцца пытанні, якія маюць вельмі важнае значэнне для ...;
- Актуальнасць разгледжанай праблемы, на словах аўтара, вызначаецца тым, што ...;
- Артыкул дзеліцца на ... часткі (складаецца з ... частак, пачынаецца (з чаго?), заканчваецца (чым?);
- Ва ўводзінах фармулюецца (што?), (даецца азначэнне (чаму?);
- Тэма артыкула (пытанні, разгледжаныя ў артыкуле) уяўляе вялікую цікавасць ...;
- Асноўная тэма артыкула адпавядае задачам ...;
- Выбар тэмы артыкула (даследавання) заканамерны, не выпадковы, паколькі ...;
- У пачатку артыкула аўтар дае абгрунтаванне актуальнасці тэмы (праблемы, пытання, ідэі) ...;
- Затым даецца характарыстыка мэт і задач даследавання (артыкула);
- У артыкуле аўтар ставіць (закранае, асвятляе) наступныя праблемы: ...;
- У асноўнай частцы выкладаецца (што?), прыводзіцца аргументацыя (на карысць чаго? супраць чаго?), даецца абагульненне (чаго?), навуковае апісанне (чаго?);
- У артыкуле таксама закранутыя такія пытанні, як ...;
- Аўтар прыводзіць (спасылаецца на) прыклад (-ы) (факты, лічбы, звесткі, даныя), якія пацвярджаюць, што ...;
- Аўтар падрабязна спыняецца на гісторыі ўзнікнення (развіцця, станаўлення) ...;
- Аўтар выкладае ў храналагічнай паслядоўнасці гісторыю (працэс, развіццё) ...;
- Аўтар падрабязна (сцісла) апісвае (класіфікуе, характарызуе) факты ...;
- Аўтар даказвае справядлівасць (аспрэчвае) ...;
- Далей у артыкуле прыводзіцца цэлы шэраг прыкладаў, якія даказваюць (ілюструюць) правільнасць (справядлівасць)

Заклучэнне:

- Аўтар прыходзіць да высновы (выпадаў), што ... (падводзіць нас да ..., робіць выснову);
- У канцы артыкула падводзяцца вынікі (чаго?);
- Напрыканцы аўтар сцвярджае, што ...;
- Напрыканцы гаворыцца, што ... (пра што?);
- Сутнасць вышэйпрыведзенага зводзіцца да (наступнага) ...;
- У артыкуле даецца абагульненне ... (прыводзяцца добра аргументаваныя доказы ...);
- Выкладзеныя (разгледжаныя) у артыкуле пытанні (праблемы) уяўляюць цікавасць не толькі для ..., але і для ...;
- Трэба заўважыць (падкрэсліць), што ...;
- Безумоўную цікавасць уяўляюць высновы аўтара аб тым, што ...;
- Найбольш важнымі з высноў аўтара уяўляюцца наступныя:

Рэферат павінен быць інфарматыўным, аб'ектыўным і лагічным, адпавядаць нормам літаратурнай мовы.

Анатацыя (ад лац. *annotatio* 'заўвага') – сціслае, абагульненае апісанне (характарыстыка) зместу кнігі, падручніка, вучэбнага дапаможніка, слоўніка і інш. Перад тэкстам гэтай пісьмовай працы ў намінатыўнай форме даюцца звесткі пра аўтара (прозвішча, імя, імя па бацьку), назва, месца, выдавецтва, час выдання, аб'ём (колькасць старонак, табліц,

ілюстрацый і інш.). Анатацыя звычайна размяшчаецца ў пачатку або ў канцы крыніцы інфармацыі. Напрыклад:

Беларуская мова. Прафесійная лексіка. Сацыяльна-гуманітарныя навукі : вучэб. дапам. / М. Р. Прыгодзіч [і інш.] ; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча, У. І. Куліковіча. – Мінск : РІВШ, 2015. – 260 с.

У вучэбным дапаможніку разглядаюцца гісторыя станаўлення і развіцця навукова-галіновых тэрмінасістэм сацыяльна-гуманітарнага цыкла. У кожным тэматычным раздзеле пададзены тэрэтычныя звесткі адносна паходжання тэрмінаў, іх утварэння і функцыянавання, прыводзяцца пытанні і заданні для самакантролю, спіс навуковых, навукова-метадычных і лексікаграфічных крыніц.

Адрасуецца студэнтам устаноў вышэйшай адукацыі дысцыпліны “Беларуская мова. Прафесійная лексіка”, навукоўцам і выкладчыкам.

Зразікава, В. А. Беларуская мова. Прафесійная лексіка для эканамістаў : вучэб. дапам. / В. А. Зразікава, А. В. Губкіна. – Мінск : Выш. шк., 2016. – 383 с.: іл.

Змяшчае тэрэтычны матэрыял і комплекс практыкаванняў па курсе “Беларуская мова (прафесійная лексіка) для студэнтаў розных спецыяльнасцей эканамічнага профілю, а таксама тэкставыя заданні і тры дадаткі.

Асноўная ўвага звернута на прафесійную (спецыяльную) лексіку – асаблівасці вымаўлення, напісання, словаўтварэння, словаўжывання, прыёмы тэрміналагізацыі і тэрмінатворчасці, умненне адэкватна і мэтазгодна выкарыстоўваць моўныя сродкі ў залежнасці ад камунікатыўнай задачы выказвання. Матэрыялы практыкаванняў маюць эканамічную накіраванасць. Асобна да кожнай тэмы падаюцца творчыя заданні, арыентаваныя на развіццё вуснага і пісьмовага маўлення.

Для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі па эканамічных спецыяльнасцях. Будзе карысны навучэнцам устаноў, якія рэалізуюць адукацыйныя праграмы сярэдняй спецыяльнай адукацыі.

Рэзюмэ (фр. *resume*, ад *resumer* ‘выкладаць сцісла’) – выклад зместу або сутнасці, асноўных палажэнняў навуковай працы, даклада, прамовы і інш. Яно абазначае яшчэ і кароткі, абагульнены пераказ (агляд) артыкула. Рэзюмэ называецца таксама кароткі вывад, заключэнне са сказанага, паведамлення. У наш час гэты жанр навуковай літаратуры пашырыўся і на іншыя сферы чалавечай дзейнасці. Напрыклад, рэзюмэ – гэта дакумент, які змяшчае звесткі пра адукацыю, навыкі, вопыт работы чалавека ў пэўнай галіне народнай гаспадаркі. Гэта інфармацыя звычайна патрабуецца пры ўладкаванні на працу. Асноўныя пункты, якія абавязкова павінны быць у гэтым дакуменце – прозвішча, імя, імя па бацьку, адрас і тэлефон будучага работніка. У рэзюмэ прэтэндэнт на новую працу таксама павінен пазначыць дату і месца свайго нараджэння, сямейны стан і звесткі пра адукацыю. Некаторыя работнікі адпраўляюць разам з названым дакументам і рэкамендацыйныя лісты. Такім чынам, рэзюмэ у прафесійных і справавых адносінах – гэта своеасаблівая аўтабіяграфія, у якой ў сціслай форме падагульняецца дзейнасць чалавека.

Рэцэнзія (ад лац. *recensio* ‘разгляд, ацэнка’) – усебаковы, грунтоўны і дэталёвы пісьмовы аналіз, ацэнка навуковага твора (артыкула, курсавой, дыпломнай работы, дысертацыі і г. д.). Змест гэтай пісьмовай працы ўтрымлівае наступныя характарыстыкі:

- прадмет аналізу (тэма, жанр рэцэнзаванай работы);
- актуальнасць тэмы работы;
- кароткі змест рэцэнзаванай работы, яе асноўныя палажэнні;
- агульная ацэнка работы рэцэнзентам;
- недахопы, недакладнасці работы;
- высновы, вывады рэцэнзента.

Прыкладам навуковага рэцэнзавання можа быць і такі жанр, як **водзгук**, або **водзгук**. Гэта пісьмовая праца, у якой аўтар дзеліцца ўражаннямі аб навуковай працы іншага даследчыка. Аднак у адрозненне ад рэцэнзіі ў водзгыве даецца толькі агульная характарыстыка работы без падрабязнага аналізу, а таксама змяшчаюцца практычныя рэкамендацыі адносна яе.

Манаграфія (ад грэч. *topos* ‘адзін, адзіны’ і *graphō* ‘пішу’) – навуковая праца, у якой паглыблена даследуецца адна праблема або тэма ці некалькі цесна звязаных паміж сабой праблем або тэм. У манаграфіі абагульняецца і аналізуецца літаратура па доследных тэмах, і высоўваюцца, як правіла, новыя гіпотэзы, тэорыі, канцэпцыі, спрыяльныя развіццю навукі.

Гэтая пісьмовая праца звычайна суправаджаецца шырокімі бібліяграфічнымі спісамі, заўвагамі і г. д. Часам можна сустрэць некарэктную інтэрпрэтацыю слова “манаграфія” – “піша адзін чалавек”. Аднак стваральнікам гэтай працы можа быць як адзін аўтар, так і цэлы калектыў, а само слова азначае спецыфіку праблематыкі, якая ў ёй разглядаецца, яе адносна вузкую накіраванасць.

Тэзісы (ад грэч. *thesis* ‘палажэнне, сцвярджэнне’) – палажэнні, правільнасць якіх павінна быць раскрыта і абгрунтавана; сфармуляваныя палажэнні, якія сцісла перадаюць асноўныя думкі навуковага артыкула, лекцыі, даклада і інш. У залежнасці ад выкарыстання выдзяляюць наступныя віды тэзісаў:

– *першасныя*, або *арыгінальныя*, – пішуцца як першасны тэкст да будучых уласных выступленняў (напрыклад, на канферэнцыі, кангрэсе, сімпозіуме, семінары і інш.). Такія тэзісы публікуюцца ў спецыяльных зборніках;

– *другасныя* – пішуцца на аснове першасных тэкстаў, якія належаць іншаму аўтару ці аўтарам (падобныя да анатацыі, рэферата, канспекта), з мэтай выдзялення асноўнай інфармацыі якой-небудзь крыніцы (напрыклад, артыкула). Такія тэзісы неабходныя для далейшай навуковай працы (у прыватнасці студэнтам, магістрантам, аспірантам).

Тэзісы могуць пачынацца такімі моўнымі выразамі, як *вядома што ...; неабходна адзначыць, што ...; думаецца, што ...; спецыялісты ставяць сваёй задачай ...:*

– *Неабходна адзначыць, што мова – асноўны сродак зносін (камунікацыі) паміж людзьмі;*

– *Вядома, што дэдукцыя – гэта спосаб вывядзення высноў ад агульнага да прыватнага.*

Асноўная інфармацыя ў тэзісах можа аб’ядноўвацца з дапамогай наступных злучальных лексічных сродкаў: *ставіць пытанне ...; лічыць ...; параўноўвае ...; прыводзіць прыклад ...; пералічвае ...; характарызуе ...; падкрэслівае*

4.2. Афармленне цытат. Даведчна-бібліяграфічны апарат навуковай літаратуры.

У шэрагу навуковых прац (падручнік, артыкул, рэферат і інш.) змест звычайна перадаецца сваімі словамі, аднак асноўныя палажэнні тэмы можна падмацоўваць цытатамі.

Цытата (ад лац. *citatum* < *citare* ‘выклікаць, прыводзіць’) – гэта даслоўная вытрымка з якога-небудзь тэксту (кнігі або дакумента) ці літаральна перададзеныя чые-небудзь словы; выкарыстоўваюцца для пацвярджэння або тлумачэння аўтарскай думкі.

У пісьмовай, пераважна навуковай і афіцыйна-справавой мове, цытата звычайна афармляецца як простая і як ускосная мова.

Як простая мова, цытата афармляецца тады, калі яна суправаджаецца словамі аўтара. Напрыклад: *“Выхаванне сваім краем, – пісаў Янка Сіпакоў, – выхаванне роднаю зямлёю, выхаванне дарагімі краявідамі, выхаванне традыцыямі і добрымі (працоўнымі і ратнымі) справамі продкаў – ці не гэта з’яўляецца самым важным ва ўсёй сістэме выхавання?”* (Мой родны кут: вершы беларускіх паэтаў аб роднай прыродзе / склад. У. А. Начэўны. – Мінск : Маст. літаратура, 1987. – С. 7).

Калі цытата ўключаецца ў тэкст як частка сказа, яна пачынаецца з малой літары і бярэцца ў двукоссе. У адным сказе можа быць некалькі такіх цытат. Напрыклад: *І хоць Я. Баршчэўскі некалькі разоў падкрэслівае, што не пераймае форм, “якія ўжывалі пісьменнікі англійскія, нямецкія або французскія”, бо “чужаземнае ўбранне будзе не да твару жыхарам Беларусі”, што “бярэ форму з самой прыроды”, адчуваецца, што сам ён узрос на культуры цывілізаваных народаў, на творчасці тых жа англійскіх, нямецкіх, французскіх пісьменнікаў, у большасці сваёй – рамантыкаў* (Тычына, М. Карані і крона / М. Тычына. – Мінск : Беларус. навука, 2002. – С. 48).

Замест прапушчаных слоў ці абрыву цытаты ў тэксце ставіцца шматкроп’е. Напрыклад: *У час станаўлення неабходнымі былі шматлікія доказы права нацыі на самастойнасць. Іх В. Дунін-Марцінкевіч знаходзіў не толькі ў вуснай народнай творчасці, але ў нацыянальным*

гераічным мінулым: “*продкі... і шчыра дабро краю рабілі*” (Тычына, М. Карані і کرونا / М. Тычына. – Мінск : Беларус. навука, 2002. – С. 53).

Цытаты заўсёды суправаджаюцца спасылкай на крыніцу інфармацыі. Спасылкі афармляюцца паводле ўстаноўленага ДАСТу.

Бібліяграфічны спіс (бібліяграфічныя апісанні выкарыстаных крыніц) па даследаванай тэме, праблеме, пытанні звычайна будзеца ў алфавітным парадку (замежныя крыніцы размяшчаюцца па алфавіце пасля крыніц на мове даследавання).

Схема бібліяграфічнага апісання:

1. Загалолак (прозвішча, ініцыялы аўтараў; звесткі, якія раскрываюць тэматыку загалова, від, жанр, прызначэнне і інш.).
2. Звесткі аб адказнасці (інфармацыя аб складальніках, рэдактарах, перакладчыках і пад.).
3. Звесткі аб выданні (паўторнасць выдання, яго перапрацоўка і г. д.).
4. Месца і час выдання (горад, выдавецтва, год выдання).
5. Аб’ём (колькасць старонак, можна ўказаць колькасць табліц, малюнкаў, ілюстрацый і г. д.). (Узоры афармлення спіса літаратуры гл. у Дадатку Б).

ТЭМА 6. АФІЦЫЙНА-СПРАВАВЫ СТЫЛЬ

1. Разнавіднасці (падстылі) і функцыі афіцыйна-справавога стылю. Паняцце дакумента.

Афіцыйна-справавы (афіцыйны) стыль – адзін з функцыянальных стыляў маўлення, які абслугоўвае сферу службовых зносін. Афіцыйна-справавы стыль вылучыўся раней за іншыя стылі дзякуючы таму, што абслугоўваў важнейшыя сферы дзяржаўнага жыцця: знешнія адносіны, замацаванне прыватнай уласнасці і гандаль. Неабходнасць пісьмовай фіксацыі дагавораў, законаў, афармлення спадчыны пачала фарміраваць асобую “мову”, якая, зведаўшы мноства змен, захоўвае свае асноўныя адметныя рысы. Беларуская мова была дзяржаўнай у ВКЛ на працягу некалькіх стагоддзяў. На ёй створана багатая літаратура розных стыляў і жанраў. Сапраўднага росту дасягнула таксама беларускае справаводства і заканадаўства. Выдатнае месца сярод прававых актаў займае Статут ВКЛ (рэдакцыі 1529 г., 1566 г., 1588 г.). Варта прыгадаць яшчэ і помнікі справавой пісьменнасці, як рукапісныя, так і друкаваныя, сабраныя ў 600 тамоў Літоўскай метрыкі, дакументы якой даюць уяўленне пра розныя бакі палітычнага, эканамічнага, культурнага жыцця ВКЛ на працягу некалькіх стагоддзяў і разам з тым з’яўляюцца крыніцай вывучэння беларускай мовы.

Ад іншых функцыянальных стыляў афіцыйна-справавы стыль адрозніваецца адноснай устойлівасцю і замкнёнасцю. Ён абслугоўвае сферу прававой (юрыдычнай), міжнароднай і адміністрацыйна-гаспадарчай дзейнасці, судовую вытворчасць.

Афіцыйна-справавое маўленне мае пераважна пісьмовы характар. Да яго вусных формаў належаць даклады на сходах, нарадах, пасяджэннях, выступленні, службовы дыялог і інш.

У складзе афіцыйна-справавога стылю даследчыкамі вылучаюцца наступныя разнавіднасці (падстылі): заканадаўчы (юрыдычны), дыпламатычны, адміністрацыйна-канцэлярскі.

Заканадаўчы (юрыдычны) падстыль прадстаўлены такімі жанрамі, як *закон, указ, дагавор, пастанова, статут, грамадзянскія, крымінальныя акты* і інш. Асноўная вусная форма – *судовае маўленне*. Мова законаў істотна паўплывала на фарміраванне ўсяго афіцыйна-справавога стылю, яна была базай афіцыйнага маўлення.

Дыпламатычны падстыль абслугоўвае сферу міжнародных адносін. Сфера дакументавання дыпламатычнага падстылю – права і палітыка, паколькі ён звязаны з ажыццяўленнем міжнароднай палітыкі дзяржавы. Жанры дыпламатычнага падстылю: *камюніке, пагадненне, канвенцыя, мемарандум, дэкларацыя, нота* і інш. Вусныя формы практычна не выкарыстоўваюцца. Мове дыпламатыі ўласціва ў нязначнай ступені эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка. Гэта набліжае дыпламатычны падстыль да публіцыстыкі.

Адміністрацыйна-канцэлярскі падстыль прадстаўлены наступнымі жанрамі: *аб'ява, акт, распараджэнне, загад, заява, характарыстыка, аўтабіяграфія, даручэнне (даверанасць), пратакол, распіска* і інш. Асноўныя вусныя формы – *даклад, выступленне, службовая тэлефонная размова, вуснае распараджэнне*. Дакументы гэтага падстылю ў найбольшай ступені адрозніваюцца паміж сабой у кампазіцыйным, стылістычным і моўным плане.

Асноўныя функцыі афіцыйна-справавога стылю наступныя:

– функцыя волевыяўлення (пабуджальная): *загад, пастанова, распараджэнне, просьба, прапанова*;

– функцыя фіксацыі прававых зносін: *дагавор, кантракт, пагадненне*;

– функцыя перадачы інфармацыі: *інфармацыйныя лісты, справаздачы, даведкі*.

Паспяховае выкананне гэтых функцый залежыць ад такіх характэрных рыс афіцыйна-справавога стылю, як *дакладнасць (канкрэтнасць), лагічнасць, інфарматыўнасць* і ў той жа час *лаканічнасць (сцісласць) выкладу, высокая ступень стандартызацыі, нейтральнасць (неасабовы характар выкладу)¹, або аб'ектыўнасць, даступнасць (даходлівасць, яснасць), доказнасць, высокая частотнасць моўных формаў, адсутнасць вобразнасці і эмацыянальнасці*.

Асноўным аб'ектам афіцыйна-справавога стылю з'яўляецца дакумент як сродак замацавання інфармацыі аб фактах, падзеях, з'явах аб'ектыўнай рэчаіснасці і мысліцельнай дзейнасці чалавека.

Дакумент (ад лац. *documentum* 'сведчанне, доказ') – гэта матэрыяльны аб'ект з інфармацыяй, якая замацавана адпаведным спосабам для перадачы ў часе і прасторы. Дакумент – справавая папера, на якой фіксуецца працэс эканамічнай, гаспадарчай, юрыдычнай дзейнасці, афармляюцца прававыя зносіны. Фіксуючы інфармацыю, дакумент тым самым забяспечвае яе захаванне і назапашванне, магчымасць перадачы іншым асобам, паўторны зварот да яе, таму можа выконваць і такія функцыі, як уліковая, прававая, сацыяльная, культурная, кіравання і інш. Сукупнасць звестак і дакументаў называюць **дакументацыяй**, а працэс адбору, класіфікацыі, выкарыстання і распаўсюджвання дакументаў – **дакументаваннем**, якое цесна звязана са справаводствам. **Справаводства** – гэта дзейнасць, якая ахоплівае пытанні дакументавання і арганізацыі работы з дакументам у працэсе выканання ўпраўленчых функцый.

2. Моўныя асаблівасці афіцыйна-справавога стылю і іх характарыстыка.

Моўныя асаблівасці афіцыйна-справавога стылю знаходзяцца ў прамой залежнасці ад жанру і зместу дакумента, абумоўлены яго задачамі і патрабаваннямі.

У афіцыйных дакументах выклад ідзе ў стылі **прадпісання, канстатацыі, сцверджання**. Гэта абумоўлівае наступныя моўныя асаблівасці:

• лексічны узровень:

– тэрміналогія і тэрміналагічная фразеалогія (у пэўнай галіне навукі, тэхнікі, культуры мастацтва, спорту і г. д.): *апеляцыя, баніфікацыя, вымова, дэмарш, дэнамінацыя, дэнансаванне, індэксацыя, кампенсацыя, койка-месца, тарыф, сабекошт, аднаразовая дапамога, выпіска з загаду, бесперапынны стаж, грашовае ўзнагароджанне, кампенсацыя за адпачынак, матэрыяльная дапамога* і інш.;

– лексічныя адзінкі, якія не выкарыстоўваюцца ці амаль не выкарыстоўваюцца ў іншых кніжных стылях: *наяўнасць, паскаральнік, неліквіднасць, вышэйпададзены, ніжэйназваны, ніжэйпамянёны, ніжэйпадпісаныя, суправаджальны, адзначыць, ануляваць, запатрабаваць, выяўлена, безадкладна* і інш.;

– назоўнікі, якія абазначаюць асоб паводле сацыяльнага становішча, сферы дзейнасці, пасады і г. д.: *абанент, адказчык, атрымальнік, арандатар, грамадзянін, заказчык, ісцец, кліент, контрагент, наймальнік, падрадчык, падсудны, пакупнік, падаткаплацельшчык, прадпрымальнік, спажывец, сведка, аўтар, дырэктар, прафесар, дэкан, рэктар, слухач* і інш.

¹ За выключэннем аўтабіяграфій, заяў, загадаў, дакладных і некаторых іншых прававых папер.

Нярэдка гэтыя назоўнікі замяняюць займеннік *ён*. Параўн.: *Да нас прыехаў прафесар Іваноў. Ён зараз прачытае нам лекцыю – Да нас прыехаў прафесар Іваноў. Прафесар зараз прачытае нам лекцыю.*

Важна, што назвы асоб па прафесіі, пасадзе, званні і г. д. маюць пераважна форму мужчынскага роду, нават калі абазначаюць асобу жаночага полу. У афіцыйна-справавым стылі прыметнікі дапасуюцца да такіх назоўнікаў у мужчынскім родзе, а дзеясловы прашлага часу – у жаночым родзе, калі падобныя назоўнікі маюць пры сабе прыдатак, напрыклад: *новы галоўны рэдактар С.М. Кавалёва ...; Малодшы навуковы супрацоўнік Н.У. Рашэтнікава ў выступленні спынілася ...;*

– “узаконеныя” назвы дакументаў: *даведка, даверанасць, даручэнне, загад, закон, заява, інструкцыя, паведамленне, пратакол, указ, статут, службовы ліст, пасведчанне аб нараджэнні, атэстат аб сярэдняй адукацыі* і інш.;

– наменклатурныя назвы (найменні арганізацый, устаноў, прадпрыемстваў (фірмаў), тавараў, пасадак, званняў і г. д.): *УА “БрДТУ”, ДУА “РІВШ”, УП “Белкіга”, ААТ “Брэстмаш”, ЗАТ “Агракапітал”, СП ЗАТ “Мілавіца”, ТАА “Еўрагандаль”, ААТ “ААБ Беларусбанк”, Беларус-1221, Атлант-80010, камерцыйны дырэктар, старшыня праўлення, загадчык кафедры, намеснік дэкана па выхаваўчай рабоце, прарэктар па вучэбнай рабоце, доктар эканамічных навук, член-карэспандэнт НАН Беларусі, дэпутат Палаты прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь* і інш.;

– афіцыйна прынятыя скарачаныя назвы (абрэвіатуры) арганізацый, устаноў, прадпрыемстваў (фірмаў) і інш.: *аўтазавод, дзяржзаказ, прадмаг, заўгас, мясцам, прамкамбінат, інтэрнал, студатрад, ваенкамат, Мінфін, Мінюст, Белдзяржпраект, ЛіМ, БелТА, АСК, ЖЭК, АДСС, МВФ, ЕАЭС, СНД, ЮНЕСКА* і інш.;

– графічныя скарачэнні: 1) агульнапрынятыя (не патрабуюць тлумачэння): а) пры абазначэнні лічбамі гадоў і стагоддзяў: *г., гг., ст.*; б) пасля пералічэння: *і г. д., і інш., і пад.*; в) пры спасылках: *гл., напр., параўн.*; г) іншыя скарачэнні: *акад., руб., т-ва*; 2) умоўныя (сустракаюцца ў спецыяльнай літаратуры: вучэбных дапаможніках, слоўніках, энцыклапедыях і інш.; зразумелыя толькі пры наяўнасці спіса скарачаных напісанняў): *К-с – Я. Колас, гандл. – гандлёвае, пав. – навет (пры назве).*

Патрабаванні пры графічных скарачэннях наступныя: 1) пры скарачаным напісанні ставіцца кропка і захоўваюцца знакі і пачатковыя літары, уласцівыя поўнаму напісанню: *В.-Д. к. – Волга-Данскі канал, с.-д. партыя – сацыял-дэмакратычная партыя, чл.-кар. – член-карэспандэнт*; 2) стандартныя скарачаныя абазначэнні метрычных мер пішуцца без кропак: *га – гектар, см – сантыметр, кг – кілаграм*; 3) пры спалучэнні дзвюх аднолькавых зычных скарачэнне робіцца пасля першай зычнай, а пры збегу дзвюх або некалькіх зычных – пасля апошняй зычнай: *камен. вугаль – каменны вугаль, насен. фонд – насенны фонд, народн. творчасць – народная творчасць, бухг. – бухгалтэрыя*; 4) нельга скарачаць на галосную літару і на *й, ў, ь*; 5) праз злучок пішуцца скарачаныя літарныя абазначэнні складаных прыметнікаў і графічныя скарачэнні назоўнікаў, калі бярэцца першая і апошняя ці дзве апошнія літары: *с.-г. – сельскагаспадарчы, з-д – завод, в-аў – востраў*;

– моўныя сродкі з рускай мовы (варыянты, сінонімы): *дагавор – дамова, тыраж – наклад, спонсар – фундатар, працэнты – адсоткі* і інш.;

– абмежаванае выкарыстанне мнагазначных слоў, слоў з пераносным значэннем, сінонімаў. Па гэтай прычыне часта ўжываюцца лексічныя паўторы, якія дапамагаюць пазбегнуць няправільных тлумачэнняў. Напрыклад: *Устанаўленне, замена і перагляд нормаў працы ажыццяўляецца наймальнікам з удзелам прафсаюзаў. Аб устанаўленні, замене і пераглядзе нормаў працы работнікі павінны быць азнаёмы не пазней за адзін месяц*;

– адсутнасць эмацыянальна-экспрэсійных, дыялектных, жаргонных, прастамоўных слоў і выразаў, фразеалагічных нетэрміналагічных словазлучэнняў;

• **марфалагічны узровень:**

– вялікая колькасць аддзеяслоўных назоўнікаў з адмоўем і без яго: *асуджэнне, бяздзеянне, выкананне, выплата, дапаўненне, захоўванне, зацвярджэнне, знаходжанне, планаванне,*

прыцягненне, размеркаванне, рэгуляванне, узгадненне, уніфікацыя, унясенне, устанавленне, утрыманне, невяртанне, невыкарыстанне, недаатрыманне, недапрацоўка, непрымяненне, непарушнасьць, нявыплата і інш.;

– назоўнікі са зборным значэннем: *дырэкцыя, адміністрацыя, кіраўніцтва, калегія, камісія, камітэт, прэзідыум, вучоны савет і інш.;*

– дзеяслоўна-іменныя словазлучэнні, якія ў афіцыйнай мове з’яўляюцца ўніверсальным сродкам наймення дзеяння і нярэдка выкарыстоўваюцца замест адпаведных дзеяслоўных формаў: *аказаць дапамогу* (замест *дапамагчы*), *прымаць удзел* (замест *удзельнічаць*), *несці адказнасць* (замест *адказваць*), *уносіць дапаўненні / змяненні* (замест *дапаўняць / змяняць*), *правесці рамонт* (замест *адрамантаваць*) і інш.;

– дзеясловы цяперашняга часу ў значэнні сталага дзеяння, якое неабходна выконваць. Напрыклад: *Мясцовыя Саветы дэпутатаў, выканаўчыя і распарадчыя органы рэгулярна аналізуюць стан пажарнай бяспекі, прымаюць па гэтых пытаннях рашэнні, распрацоўваюць планы і ажыццяўляюць мерапрыемствы па забеспячэнні пажарнай бяспекі на адпаведнай тэрыторыі і інш.;*

– ужыванне родавых паняццяў замест відавых: *прыбыць* (замест *прыехаць, прыляцець*), *населены пункт* (замест *вёска, горад*) і інш.;

– частае “нанізванне” формаў роднага склону. Напрыклад: *У Рэспубліцы Беларусь мовамі прававодства і дакументацыі, а таксама мовамі ўзаемаадносін дзяржаўных органаў, органаў мясцовага самакіравання і кіравання, прадпрыемстваў, устаноў, арганізацый і грамадскіх аб’яднанняў з’яўляюцца беларуская і (або) руская мовы і інш.;*

– дзеепрыметнікі незалежнага і залежнага стану цяперашняга часу адпаведна з суфіксамі *-уч (-юч), -ач (-яч) і -ом, -ем (-ім)*: *бягучы перыяд, рашучы меры, выконваючы абавязкі, кантралюючыя органы, надыходзячы падзеі, рухомы састаў, рэкамендуемая літаратура, атэстуемая асобы і інш.;*

– займеннік *Вы* са значэннем пашаны, павышанай увагі. Напрыклад: *Як Вам ужо вядома, мы вельмі зацікаўлены ў Вашай прадукцыі і інш.;*

– колькасныя лічэбнікі (звычайна пішуцца арабскімі лічбамі, потым у дужках – словамі). Напрыклад: *Ад заказчыка атрыманы грашовыя сродкі на суму 100000 (адзін мільён) беларускіх рублёў і інш.;*

– парадкавыя лічэбнікі, якія даюцца з абавязковым склонавым канчаткам: *сталовая 2-ой нацэнзначнай катэгорыі, выраб 3-га гатунку і інш.;*

• **сінтаксічны узровень:**

– апавадальныя простыя сказы з прамым парадкам слоў (г. зн. дзейнік знаходзіцца перад выказнікам, дапасаванае азначэнне – перад азначаемым словам, акалічнасьць спосабу дзеяння – перад дзеясловам-выказнікам, прамое дапаўненне – пасля слова, да якога яно адносіцца) пры абмежаванасці пытальных і клічных сказаў. Напрыклад: *Рэспубліка Беларусь забяспечвае ўсебаковае развіццё і функцыянаванне беларускай і рускай моў ва ўсіх сферах грамадскага жыцця і інш.;*

– апавадальныя простыя сказы, часцей за ўсё развітыя, ускладненыя аднароднымі членамі, пабочнымі і ўстаўнымі канструкцыямі, дзеепрыметнікавымі і дзеепрыслоўнымі словазлучэннямі. Напрыклад: *На праве землекарыстання зямельныя ўчасткі выдзяляюцца ў асноўным для несельскагаспадарчых мэт – прамысловым, транспартным і іншым несельскагаспадарчым прадпрыемствам і арганізацыям, для патрэбаў абароны, рэлігійным арганізацыям, сумесным прадпрыемствам, арганізацыям з удзелам замежных юрыдычных асоб і ў некаторых іншых выпадках і інш.;*

– інфінітыўныя сказы са значэннем абавязковасці: *упаўнаважыць дэлегацыю, забяспечыць пастаянны кантроль, зацвердзіць палажэнне, прыняць пастанову, даручыць курсантам і інш.* Вельмі часта пры інфінітывах выкарыстоўваюцца словы *неабходна, павінна, варта, трэба, абавязаны, мае права* і пад.: *Фінансаванне названага мерапрыемства неабходна здзейсніць за кошт сродкаў мясцовага бюджэту;*

– складаныя сказы (складаназлучаныя і складаназалежныя) для адлюстравання паслядоўнасці, прычынна-выніковых адносін. Напрыклад: *Сціслы аналіз гэтага закона паказвае, што ён практычны не ўплывае на пераўтварэнне існуючых зямельных адносін, таму што права прыватнай уласнасці на зямлю носіць вельмі абмежаваны характар і інш.*;

– моўныя стандарты, ці клішэ (гл. вышэй), канцылярскія штампы (ад іт. *stampa* ‘пячатка, друк’) – гатовыя словазлучэнні, канструкцыі, якія паўтараюцца ў розных службовых тэкстах у нязменным выглядзе: *у мэтах забеспячэння, дагаворныя бакі, матэрыяльныя каштоўнасці, транспартныя сродкі, за справаздачны перыяд, узяць пад кантроль, прымаючы пад увагу, даводзіць да ведама, прызначыць на пасаду, прыняць меры, прыцягнуць да адказнасці, накласці спагнанне, аплату гарантуем, заслухаўшы і абмеркаваўшы і інш.*;

– кампліментарныя, ветлівыя звароты (этыкетная лексіка): *засведчыць пашану, з павагай, Паважаныя калегі! Шаноўнае спадарства!* і інш.;

– ужыванне замест займенніка я (у адпаведнасці з этыкетам) пасіўных канструкцый: *Я выканаў – Мною выканана*;

– пабочныя канструкцыі са значэннем эмоцый з мэтай пазбаўлення выкладу катэгарычнасці. Параўн.: *Мы вымушаны Вам адказаць – На жаль, мы вымушаны Вам адказаць*;

– канструкцыі са складанымі злучнікамі і адыменнымі прыназоўнікамі: *для таго каб, у выніку таго што, з прычыны таго што, у сувязі з тым што, дзякуючы таму што, нягледзячы на тое што, разам з тым, за выключэннем, пры дапамозе, на працягу, за кошт, з мэтай, згодна з, у святле і інш.*;

– не дапускаецца ўжыванне зваротаў з сэнсава лішнімі лексічнымі адзінкамі, са збыткоўнай інфармацыяй, т. зв. плеаназмай (ад грэч. *pleonasmos* ‘празмернасць’), таўталогіі (ад грэч. *tautologia* < *tauto* ‘тое самае’ і *logos* ‘слова, вучэнне’): *свая аўтабіяграфія* (трэба: *аўтабіяграфія*), *вялікі супермаркет* (трэба: *супермаркет*), *новы эксперымент* (трэба: *эксперымент*); *з’ява з’явілася* (трэба: *з’ява ўзнікла*), *глядзельная зала была поўнасю запоўнена* (трэба: *глядзельная зала была запоўнена*), *у матчавай сустрэчы сустрэліся дзве каманды* (трэба: *у матчы сустрэліся дзве каманды*) і інш.;

– адсутнасць усіх відаў экспрэсіўных сінтаксічных канструкцый (эліптычныя сказы, інверсійныя, парцэляваныя выразы і інш.).

3. Службовы дакумент. Бланкі, рэквізіты, фармуляр.

Уменне правільна і своєчасова складаць разнастайныя справавыя дакументы з’яўляецца адным з важных абавязкаў спецыялістаў (кіраўнікоў, інжынераў, прадпрыемальнікаў і г. д.) у розных сферах (грамадскай, эканамічнай, вытворчай і інш.) дзейнасці чалавека.

Кожны пісьмовы дакумент служыць своеасаблівай візітнай карткай адпаведнай арганізацыі, установы, прадпрыемства (фірмы) і інш., таму яго нестандартнае афармленне, стыльовыя недакладнасці, памылкі могуць прывесці да пагаршэння іміджу і рэпутацыі адрасанта.

Выбар жанру справавой дакументацыі залежыць ад сітуацыі зносін. Змест канкрэтнага дакумента абумоўлены мноствам знешніх умоў, але дакумент адпавядае не кожнай з іх, а стандартнай сітуацыі ў цэлым. Таму выпрацавана стандартызаваная (адпаведная адзінаму ўзору) форма дакумента і стандартызаваная мова дакумента.

Службовы (афіцыйны) дакумент – гэта дакумент, які створаны арганізацыяй, установай, прадпрыемствам (фірмай) ці службовай асобай і аформлены ва ўстаноўленым парадку. Пад службовай асобай трэба разумець асобу, якая ажыццяўляе функцыю прадстаўніка ўлады ці займае пасаду, звязаную з выкананнем арганізацыйна-распарадчых ці адміністрацыйных абавязкаў. Службовыя дакументы, як правіла, складаюцца на **бланку** (ад фр. *blanc* ‘белы, чысты’) – стандартным аркушы паперы, на якім узнаўляецца сталая інфармацыя дакумента і адводзіцца месца для пераменнай інфармацыі. У бланк уваходзіць шэраг рэквізітаў (аўтар, адрасат, подпіс, дата і г. д.), якія наносыцца друкарскім спосабам. **Рэквізіт** (ад лац. *requisitum* ‘патрэбны, неабходны’) – абавязковы інфармацыйны элемент дакумента, строга замацаваны за пэўным месцам на бланку, лісце. Рэквізіт характарызуе сам дакумент, яго мэтавае

прызначэнне ці месца, якое ён займае ў часе і прасторы. Многія дакументы маюць **фармуляр** (ад лац. *fōrmula* ‘форма, мадэль, правіла’), г.зн. складаюцца з сукупнасці рэквізітаў, набор і размяшчэнне якіх вызначаецца відам і прызначэннем дакумента. Іншымі словамі, фармуляр – схема размяшчэння рэквізітаў дакумента.

Рэквізіт “тэкст службовага дакумента” можа быць аформлены ў выглядзе лінейнага запісу звязнай мовы (аўтабіяграфія, заява), графарэта (лінейны запіс з прабеламі: даведкі, кантракты, справавыя лісты), анкеты (асабісты лісток па ўліку кадрэў, загады), табліцы (штатны расклад, структура кадрэў, графік адпачынкаў) ці камбінавання гэтых формаў (пастановы, рашэнні).

4. Групы афіцыйна-справавой дакументацыі.

Па ступені рэгламентацыі афіцыйна-справавыя дакументы можна падзяліць на тры групы:

1) дакументы, якія павінны дакладна адпавядаць прынятаму стандарту, бо ў іншым выпадку яны не будуць мець юрыдычнай сілы (пашпарт, дыплом, пасведчанне і інш.);

2) дакументы, якія не маюць такой строгай абавязковасці (даведка, заява, дагавор, даверанасць, квітанцыя і інш.);

3) дакументы, якія маюць грамадска замацаваны агульны прынцып укладання, а моўныя сродкі і форма выкладу ў пэўнай ступені адвольныя (характарыстыка, рэкамендацыя, справавыя партнёрскія лісты і інш.).

Па сваіх функцыянальных прызначэннях дакументы можна падзяліць на наступныя групы:

1) асабістыя (аўтабіяграфія, заява, распіска, даверанасць, рэзюмэ і інш.);

2) іфармацыйна-даведачныя (аб’ява, даведка, акт, тэлефанаграма, дакладная, службовая і тлумачальная запіскі і інш.);

3) арганізацыйныя (дагавор, кантракт, устаў, палажэнне, інструкцыя і інш.);

4) распарадчыя (загад, дэкрэт, указ, пастанова, распараджэнне і інш.);

Звернем увагу на ўзоры структуры і напісання некаторых справавых дакументаў і папер.

Аўтабіяграфія – дакумент, у якім змешчаны афіцыйныя звесткі пра жыццёвы шлях, напісаныя ад першай асобы.

Структура напісання: 1) прозвішча, імя і імя па бацьку; 2) дата і месца нараджэння; 3) сацыяльнае становішча; 4) месца працы (заняткі) бацькоў; 5) гады вучобы (службы ў войску); 6) асноўнае з працоўнай і грамадскай дзейнасці; 7) у канцы тэксту праз адзін-два радкі ставіцца дата (злева) і подпіс (справа).

Узор напісання:

Аўтабіяграфія

Я, Літвінчук Арцём Уладзіміравіч, нарадзіўся 17 красавіка 2001 г. у вёсцы Моталь Іванаўскага раёна Брэсцкай вобласці ў сялянскай сям’і. Бацька, Літвінчук Васіль Андрэевіч, працуе шафёрам у ААТ “Агра-Моталь”, маці, Літвінчук Таццяна Міхайлаўна, – галоўным эканамістам. Мая сястра Аліна – студэнтка біялагічнага факультэта БрДУ імя А.С. Пушкіна.

У 2007 годзе я пайшоў вучыцца ў Мотальскую сярэдняю школу, якую скончыў у 2018 г. У тым жа годзе паступіў у Беларускі дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт на эканамічны факультэт па спецыяльнасці “Лагістыка”, дзе вучуся і зараз.

Не жанаты.

Мой адрас (часовая прапіска): г. Брэст, вул. Маскоўская, 267, інтэрнат № 2, пакой 212.

15 верасня 2018 г.

Подпіс

Заява – пісьмовая просьба адной асобы (ці групы асоб) да афіцыйнай асобы, у арганізацыю, ва ўстанову, на прадпрыемства і інш. У гэтым дакуменце звычайна просяць вырашыць якое-небудзь пытанне (прыняць на вучобу ці працу, у члены арганізацыі і т. п.).

Структура напісання: 1) зверху з правага боку на трэцюю частку радка ў слупок пішацца назва арганізацыі, установы, прадпрыемства ці пасады, прозвішча, імя, імя па бацьку (ініцыялы) службовай асобы; пасля (крыху ніжэй) – прозвішча, імя, імя па бацьку таго, хто падае заяву; пры неабходнасці называецца яго пасада і хатні адрас; 2) праз адзін-два радкі пасярэдзіне ліста пішацца слова Заява; 3) праз радок з чырвонага радка (абзаца) пачынаецца тэкст заявы; 4) калі да заявы прыкладаюцца якія-небудзь дакументы (даведкі, копіі пасведчанняў, рэкамендацыі, акты і інш.), то з чырвонага радка пішацца слова «Дадатак:» і з наступнага радка пад нумарамі яны пералічваюцца; 5) унізе злева праз адзін-два радкі ад асноўнага тэксту ставяць дату (назва месяца звычайна пішацца словам), а справа, на гэтым жа радку, – асабісты подпіс.

Узор напісання:

Заява

Дэкану эканамічнага факультэта
ўстановы адукацыі “Брэсцкі
дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт”
дацэнтэ Зазерскай В.В.
Назарэвіча Мікалая Сяргеевіча
студэнта 1-га курса гр. ЭЛБ-5

Заява

Прашу дазволіць мне датэрмінова здаць летнюю залікова-экзаменацыйную сесію ў сувязі з тым, што ў гэты час я павінен знаходзіцца на лячэнні.

Дадатак:

даведка аб стане здароўя.

18 мая 2022 г.

Подпіс

Распіска – дакумент, які пацвярджае факт атрымання ўстановай або пэўнай асобай матэрыяльных каштоўнасцей (грошай, рэчаў, кніг і інш.) або важных дакументаў на часовае ці сталае карыстанне. У праве гэты дакумент з’яўляецца адным з відаў пісьмовых доказаў. Распіска – сродак уліку матэрыяльных каштоўнасцей або сведчанне таго, што пэўны дакумент уручаны ў тэрмін і па прызначэнні. Распіска складаецца ў адным экзэмпляры і захоўваецца разам з каштоўнымі дакументамі.

Структура напісання: 1) назва дакумента; 2) хто атрымаў; 3) ад каго атрымаў; 4) што атрымаў (пералік каштоўнасцяў, дакументаў, іх колькасць пішуцца словамі і лічбамі); 5) з якой мэтай; 6) дата (злева), подпіс (справа).

Узор напісання:

Распіска

Я, Фёдараў Іван Васільевіч, атрымаў ад Шалевіча Ігара Алегавіча 10 (дзесяць) тысяч долараў на набыццё аўтамабіля. Абавязуюся вярнуць пазначаную суму да 20 мая 2025 г.

24 лютага 2023 г.

Подпіс

Даверанасць – пісьмова аформленае ўпаўнаважанне, якое выдаецца адной асобай (давернікам) другой асобе (даверанаму) для прад’яўлення перад трэцяй асобай з мэтай здзяйснення пэўных юрыдычных дзеянняў.

Структура напісання: 1) указанне ўстановы, якая давярае, або прозвішча, імя і імя па бацьку таго, хто давярае; 2) пасада, прозвішча, імя і імя па бацьку таго, каму давяраюць; 3) што і адкуль трэба атрымаць; 4) дата (злева) і подпіс (справа). У тых выпадках, калі даверанасць выдаецца ўстановай, яна падпісваецца яе кіраўніком. Калі ж даверанасць афармляецца прыватнай асобай, яе подпіс павінен быць засведчаны ў натарыяльным парадку ці па месцы працы або вучобы (у адзеле кадраў, канцылярыі ці дэканаце).

Узор напісання:

Даверанасць

Я, Дашук Пётр Аляксандравіч, студэнт 4-га курса машынабудаўнічага факультэта дзённай формы навучання Брэсцкага дзяржаўнага тэхнічнага ўніверсітэта давяраю Кірыковіч Марыне Анатольеўне, студэнтцы 2-га курса фізіка-матэматычнага факультэта Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.С. Пушкіна, атрымаць на пошце пасылку, дасланую на маё імя.

10 красавіка 2024 г.

Подпіс

Подпіс студэнта Дашука П.А. сведчу:
Дэкан машынабудаўнічага факультэта
10 красавіка 2024 г.

Подпіс
М.П.

Рэзюмэ – сучасны жанр афіцыйна-справавога стылю; пісьмовы тэкст з кароткай інфармацыяй пра сябе, што складаецца чалавекам, які шукае працу для наступнай прапановы работадаўцу. Гэты дакумент – першы крок пры ўладкаванні на працу. У адрозненне ад аўтабіяграфіі, якая змяшчае больш грунтоўныя звесткі пра асобу, задача рэзюмэ – даць сціслую прафесійную самаацэнку дзейнасці кандыдата.

Структура напісання:

1) слова “Рэзюмэ” звычайна не пішацца, загалоўкам дакумента з’яўляюцца прозвішча, імя, імя па бацьку прэтэндэнта на пасаду, выдзеленыя адпаведным шрыфтам; 2) асабістыя дадзеныя: дата (чысло, месяц, год) і месца нараджэння, грамадзянства, сямейнае становішча (калі ёсць дзеці, назваць дату іх нараджэння); указваецца дакладны хатні адрас (месца жыхарства), тэлефон, e-mail або іншы сродак адваротнай сувязі; 3) мэта, з якой пішацца рэзюмэ, – пажаданая вакансія: г. зн. пасада, якую хоча атрымаць кандыдат; пры гэтым не варта пісаць адразу некалькі патэнцыяльных варыянтаў, асабліва калі яны з сумежных сфер (для кожнага выпадку адносна абранай пасады неабходна складаць асобнае рэзюмэ); 4) адукацыя – асноўная адукацыя па той спецыяльнасці, якая дазваляе прэтэндаваць на пасаду, пазначаную ў папярэднім раздзеле; інфармацыю пра дадатковую адукацыю (павышэнне кваліфікацыі, курсы, трэнінгі і г. д.) неабходна змяшчаць толькі ў тым выпадку, калі яна адпавядае мэце; апісваецца і ўлічваецца кожны факт атрымання адукацыі: называецца дата пачатку і заканчэння навучальнай установы (калі адукацыя праходзіла па некалькіх ступенях, то спачатку ўказваецца самая высокая ступень, г. зн. звесткі падаюцца ў зваротным храналагічным парадку); 5) вопыт работы – звычайна апісваецца ў зваротным храналагічным парадку (апошняе месца работы падаецца спачатку); указваецца назва прадпрыемства (фірмы), сфера яго дзейнасці, перыяд работы, пасада, абавязкі, якія даводзілася выконваць, дасягненні і г. д. (абсалютная паўната звестак не абавязковая: кандыдат мае права выдзеліць тую частку сваёй практычнай дзейнасці, якая з’яўляецца важнай для вакансіі, што яму прапаноўваецца); 6) навыкі: ступень тэхнічнай адукацыі (праца з камп’ютарам, спецыялізаванымі інфармацыйнымі праграмамі, узровень валодання замежнымі мовамі

(спецыяльныя курсы, практыка, стажыроўкі за мяжой і г. д.) і інш.; 7) асабістыя якасці; 8) дадатковыя інфармацыя (захапленні, хобі і г. д.); 9) дата (злева) і подпіс (справа)².

Узор напісання:

ЧАРНАГАЛОВА КАЦЯРЫНА УЛАДЗІМІРАЎНА

Асабістыя дадзеныя: Дата нараджэння: 20.05.1996.
Грамадзянка Рэспублікі Беларусь.
Сямейнае становішча: не замужам.
Месца жыхарства: Гомельская вобл., Жыткавіцкі р-н, пас. Чырвонае, вул. Магістральная, д. 16.
Часовая прапіска: Брэсцкая вобл., г. Пінск, вул. Пушкіна, блок 5409.
Тэл.: мабільны: +375 (29) 3773140
+375 (33) 6635354
E-mail: katua.5@mail.ru

Мэта: Атрыманне пасады прамоўтара.

Адукацыя: Палескі дзяржаўны ўніверсітэт, г. Пінск. Эканамічны факультэт.
Спецыяльнасць – маркетынг. Спецыялізацыя – маркетынг прадпрыемстваў прамысловасці. Кваліфікацыя – маркетолог-эканаміст (2013–2017).

Вопыт работы: Праходжанне аналітычнай практыкі на ААТ “Жыткавіцкі торфабрыкетны завод” (06.07.2015–19.07.2015).
ПУП па аказанні паслуг “Амерыкан Бай” (21.10.2015–31.12.2015).
Пасада: прамоўтар. Абавязкі: ажыццяўленне сувязі з пастаўшчыкамі і спажывальцамі прадукцыі, аператыўны ўлік паступлення і рэалізацыі таварна-матэрыяльных каштоўнасцей.
Праходжанне вытворчай практыкі на УП “Гефест-тэхніка” (04.07.2016–31.07.2016).

Навыкі: Упэўнены карыстальнік ПК, Інтэрнэт і камп’ютарных праграм Microsoft Word, Microsoft Excel, Power Point, SPSS Statistics, Microsoft Outlook, Microsoft Access, Кансультант плюс, невялікі досвед працы з праграмай 1С.
Веданне замежных моў: руская – у дасканаласці, беларуская – у дасканаласці, англійская – гутарковая, італьянская – базавая.
Удзел у міжнародных канферэнцыях.

Асабістыя якасці: Адказнасць, настойлівасць, стрэсаўстойлівасць, камунікабельнасць, мэтанакіраванасць, ініцыятыўнасць, здольнасць хутка вучыцца, умённе працаваць у камандзе, нацэленасць на вынік. Шкодных звычак не маю.

Дадатковыя інфармацыя: Пасведчанне кіроўцы катэгорыі В (больш за 2 гады), уласнага аўтамабіля няма.
Гатова да пераезду і камандзіровак.
Захапленні: занятак у трэнажорнай зале, фітнес, валејбол, рукадзелле.

11 ліпеня 2019 г.

Подпіс

Аб’ява – паведамленне пра мерапрыемства (сход, нарада, дыспут, канферэнцыя, семінар, сустрэча з пісьменнікамі, заняткі гуртка, фестываль, канцэрт, спаборніцтвы і г. д.), якое даводзіцца да ўсеагульнага ведама. Яна вывешваецца на відным месцы.

² Рэзюмэ можа мець і іншую структуру.

Структура напісання: 1) дакладная дата, час і месца правядзення мерапрыемства; 2) унізе, з правага боку, звычайна ўказваецца, хто робіць аб'яву, злева – подпіс, ініцыялы (імя, імя па бацьку), прозвішча.

Узор напісання:

Аб'ява

30 верасня 2023 года ў 17.00 у актавай зале галоўнага корпуса па вул. Маскоўская, 267, адбудзецца сход членаў студэнцкага прафкама ўстановы адукацыі “Брэсцкі дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт”.

Старшыня прафкама студэнтаў (подпіс) Т.В. Стралкова

Даведка – дакумент, які змяшчае апісанне і пацвярджэнне тых ці іншых фактаў. Гэтыя дакументы падзяляюцца на дзве групы: даведкі інфармацыйнага характару, дзе падаюцца службовыя звесткі, і даведкі, якія сведчаць юрыдычны факт і выдаюцца зацікаўленым грамадзянам або ўстановам.

Структура напісання: 1) прозвішча, імя, імя па бацьку асобы, пра якую паведамляюцца звесткі, у назойным склоне; 2) установа, у якую гэты дакумент накіроўваецца; 2) унізе, з правага боку, звычайна ўказваецца, хто выдае даведку, злева – подпіс, ініцыялы (імя, імя па бацьку), прозвішча.

Узор напісання:

Даведка

Скавародка Ганна Раманаўна з'яўляецца студэнткай 1-га курса факультэта інжынерных сістэм і экалогіі УА “Брэсцкі дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт”.

Даведка выдадзена для падачы ў Адзел унутраных спраў Маскоўскага раёна г. Брэста.

Дэкан факультэта (подпіс) А.П. Мешык

Тлумачальная запіска – дакумент, у якім тлумачыцца прычына дзеянняў, учынкаў складальніка запіскі або раскрываецца змест асобных палажэнняў дакумента. Тэкст тлумачальнай запіскі складаецца ў адвольнай форме, як правіла, з указаннем прычын, якія прывялі да парушэнняў. Абавязковымі элементамі дакумента з'яўляюцца дата, адрасат (каму прызначаны дакумент), подпіс складальніка.

Структура напісання: 1) прозвішча, імя, імя па бацьку складальніка запіскі; 2) указваецца прычына, па якой асоба не змагла выканаць тыя ці іншыя свае абавязкі; 3) дата (злева) і подпіс (справа).

Узор напісання:

Тлумачальная запіска

Я, Чалюк Андрэй Віктаравіч, студэнт 2-га курса будаўнічага факультэта не з'явіўся на суботнік, таму што быў хворы.

Дадатак:

медыцынская даведка.

22 лістапада 2022 г. (подпіс) А.В. Чалюк

Пастанова – нарматыўны прававы акт, у якім асвятляецца калектыўнае рашэнне або ўрадавае распараджэнне, а таксама адна з форм судовага рашэння.

Узор напісання: 1) назва дакумента і ўстановы, якая выдала дакумент, дата (чысло, месяц, год) выдання і нумар пастанова; 3) каму прызначаны дакумент; 4) тэкст пастанова; 5) пасада (злева) і імя (ініцыял), прозвішча (справа) службовай асобы.

ПАСТАНОВА САВЕТА МІНІСТРАЎ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ
18 ліпеня 2019 г. № 470

**Аб вызваленні А.В.Пухова,
назначэнні К.М.Іванчанкі і С.М.Харланава**

Савет Міністраў Рэспублікі Беларусь ПАСТАНАЎЛЯЕ:

1. Вызваліць 19 ліпеня 2019 г. Пухова Аляксандра Вітальевіча ад пасады намесніка Кіраўніка Апарату Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь у сувязі з выхадам у адстаўку (падпункт 1.8 пункта 1 артыкула 40 Закона Рэспублікі Беларусь ад 14 чэрвеня 2003 г. № 204-3 «О государственной службе в Республике Беларусь»).

2. Назначыць 29 ліпеня 2019 г. на ўмовах заключаных кантрактаў:

Іванчанку Канстанціна Мікалаевіча намеснікам Кіраўніка Апарату Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь, вызваліўшы яго ад пасады начальніка ўпраўлення рэжымна-сакрэтнай дзейнасці і аховы інфармацыі; Харланава Сяргея Мікалаевіча начальнікам упраўлення рэжымна-сакрэтнай дзейнасці і аховы інфармацыі Апарату Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь.

**Першы намеснік Прэм’ер-міністра
Рэспублікі Беларусь**

А.Турчын

5. Мова і кампазіцыя справавых лістоў.

Сучасныя формы перапіскі склаліся каля 150 гадоў назад. Радзіма іх – Англія, менавіта адтуль вядуць пачатак асноўныя правілы этыкету, складання карэспандэнцыі. Выкананне гэтых правілаў сведчыць аб ветлівасці, павазе да партнёра.

Лісты, накіраваныя адной арганізацыяй (асобай) у другую з мэтай праінфармаваць, папярэдзіць або высветліць пэўныя звесткі, называюцца **справавымі**. Яны могуць мець асабісты характар ці службовы. Па функцыянальным прызначэнні справавыя лісты падзяляюцца: на лісты, якія патрабуюць адказу (ліст-запыт, ліст просьба, ліст-зварот, ліст-прапанова і інш.) і лісты, якія не патрабуюць адказу (ліст-папярэджанне, ліст-напамін, ліст-запрашэнне, суправаджальны ліст і інш.).

Справавыя лісты пішуцца на спецыяльных бланках, якія адпавядаюць стандарту і маюць пэўную колькасць рэквізітаў і пэўны парадак іх размяшчэння.

Бланкі бываюць двух відаў: агульныя і бланкі для лістоў. Галоўнае адрозненне паміж імі ў тым, што бланкі для лістоў маюць рэквізіт “Індэкс прадпрыемства сувязі, паштовы і тэлеграфны адрас, нумар тэлефона, нумар рахунку ў банку”, а таксама трафарэтную частку рэквізіту “Спасылка на індэкс і дату ўваходнага дакумента”. На агульных бланках замест іх застаецца пустое месца, куды потым друкуюцца рэквізіты “Назва віду дакумента”, “Месца складання ці выдання”.

Аб’ём справавых лістоў звычайна не павінен перавышаць дзвюх старонак, яны ўключаюць такія дадзеныя (рэквізіты) як адрас атрымання (адрасат), дата адпраўкі, індэкс, тэкст (тэма, жанр або характар ліста – гарантыйны, дагаварны, суправаджальны і г. д., што вызначаецца з дапамогай ключавых слоў), адрас адпраўшчыка (адрасанта), найменне адрасанта. У справавой карэспандэнцыі звычайна выкарыстоўваюцца ўстойлівыя лагічныя і моўныя выразы, што надаюць ім афіцыйны характар, адназначнае разуменне, дакладнасць, стандартнасць. Справавыя лісты выглядаюць пераканаўчымі і заслугоўваюць больш даверу, калі яны

адпавядае нормам службовага этыкету. Тон ліста ў любым выпадку павінен быць нейтральным, тэкст – утрымліваць дастаткова абгрунтаваныя аргументы і пэўную інфармацыю, якая дазволіць адрасату прыняць рашэнне па пытанні, што разглядаецца ў лісце. У лістах не дапускаюцца разважанні, розныя доммыслы, лішняя інфармацыя.

Звернем увагу на ўзоры структуры і напісання некаторых справавых лістоў.

Ліст-просьба – дакумент, у якіх адрасант выражае просьбу аб выкананні якога-небудзь дзеяння, атрыманні дакументацыі ці матэрыяльных каштоўнасцей. Кампазіцыйна ліст-просьба будзецца наступным чынам: выклад прычыны, якая выклікала неабходнасць звярнуцца з просьбай, просьба і чакаемы вынік у выпадку, калі просьба будзе задаволена, а таксама можа выказацца меркаванне пра падрыхтаванасць да далейшага супрацоўніцтва. Звычайна ліст-просьба пачынаецца словамі *Прашу; Просім*.

Напрыклад:

(Пра ўключэнне ў план выдавецтва)

... *Прашу ўключыць у план інфармацыйных выданняў на 202... г. (назва) , аўтары*

Аб'ём працы старонак. Рукапіс будзе прадстаўлены ў 202... г.

Дадатак: Анатацыя на аркуш. у экз.

Ліст-напамін – афіцыйна-справавы дакумент, у якім напамінаецца пра выкананне пэўных дзеянняў і меры, якія будуць прыняты ў выпадку невыканання гэтых дзеянняў. Часам на палях такіх лістоў ставіцца памета “Паўторна”.

Напрыклад:

Напамінаем Вам, што згодна з планам сумесных работ на Вы павінны закончыць работы не пазней за 202... г.;

Паўторна дасылаем Вам (звесткі, заяўку і г.д.) на Пераканаўча просім пацвердзіць факт іх атрымання як можна хутчэй.

Ліст-пацвярджэнне – дакумент, які пацвярджае атрыманне іншых дакументаў або матэрыялаў, тэлеграм і пад.

Напрыклад:

... *Пацвярджаем атрыманне запрошанай дакументацыі. Дзякуем за хуткае выкананне заказу.*

Мы атрымалі Ваша(-у) (факс, пісьмо, тэлеграму) , у якім(-ой) Вы паведамляеце, што

Дзякуем Вам за своєчасовы адказ.

Суправаджальны ліст складаюць у выпадку адпраўкі адрасату дакументаў, якія патрабуюць дадатковага тлумачэння па іх выкананні. У іх указваецца, для чаго накіраваны асноўны дакумент, што з ім неабходна зрабіць і ў які тэрмін.

Напрыклад:

(Пра атрыманне інфармацыі)

Накіроўваем копію пратакола нарады па пытанні і таксама

Просім гэтыя дакументы падпісаць і заверыць пячаткаю; адзін экзэмпляр накіраваць на наш адрас.

Накіроўваем пратаколы выпрабаванняў Выпрабаванне паказала наступныя вынікі:

Дагаворны ліст – дакумент, які пацвярджае факт адпраўкі дагавораў, пагадненняў. Напрыклад:

Цыркулярны ліст – афіцыйны ліст, які дасылаецца ва ўсе падведамасныя арганізацыі ці падначаленым службовым асобам. Яны часцей за ўсёносяць распарадчы характар і змяшчаюць інфармацыю аднаго і таго ж зместу.

Ліст-паведамленне – справавы ліст, які паведамляе або сцвярджае пра наяўнасць або адсутнасць чаго-небудзь. Звычайна яны пачынаюцца словамі *Паведамляем Вам; Даводзім да Вашага ведама* і пад.

Напрыклад:

У адказ на Ваша пісьмо ад паведамляем, што затрымка пры адбылася з прычыны

Прымаем усе меры для найхутчэйшай дастаўкі і мяркуем, што здолеем выканаць гэта ў тэрмін да ;

Паважаны !

Паведамляем Вам, што пасяджэнне па справе адбудзецца 202 ... г. у ... гадзін у памяшканні на вул.

Камерцыйны ліст – дакумент, што мае юрыдычную сілу, складаецца ад імя юрыдычнай асобы пры заключэнні і выкананні пагаднення.

Адрозніваюць тры віды камерцыйнай перапіскі: запыт – адказ на запыт; прапанова – адказ на прапанову; прэтэнзія – адказ на прэтэнзію.

Ліст, у якім змяшчаецца адказ-адмаўленне на запыт ці прапанову, звычайна будзецца па схеме: 1) паўтарэнне запыту (просьбы); 2) прычыны, на аснове якіх запыт (просьба) не можа быць выканана або прапанова не прымаецца; 3) канстатацыя адмаўлення ці непрыняцця прапановы.

Напрыклад:

Запыт

Спасылаючыся на перагаворы з Вашым прадстаўніком у ... 202... г., просім даслаць нам камерцыйныя прапановы на з указаннем максімальнай колькасці пастаўкі па ўсіх тыпах, якія прапануюцца.

Адказ на запыт

Дзякуем за запыт ад на пастаўку (назва тавару)

Зараз мы разглядаем пытанне аб магчымасці прадастаўлення Вам прапановы на тавар, які Вас цікавіць.

Аб нашым рашэнні паведамім у самы бліжэйшы час.

З павагай

Прапанова

Мы можам прапанаваць Вам

Колькасць

Якасць

Упакоўка

Умовы пастаўкі

Цана

Тэрмін пастаўкі

Умовы плацяжу

З павагай

ТЭМА 7. КУЛЬТУРА ПРАФЕСІЙНАГА МАЎЛЕННЯ

1. Культура маўлення і яе асноўныя паняцці (тэрміны).

Культура маўлення – сукупнасць такіх якасцей, якія аказваюць жаданае ўздзеянне на адрасата з улікам канкрэтнай сітуацыі і ў адпаведнасці з пастаўленымі мэтамі і задачамі.

Культура маўлення грунтуецца на веданні сістэмы мовы: фанетыкі, марфалогіі, сінтаксісу, словаўтварэння і г. д. Мы выкарыстоўваем пэўныя моўныя сродкі адпаведна ўмовам зносін і ўзроставым асаблівасцям, тэме і стылю, задачам і зместу. Толькі грунтоўна ведаючы мову, можна адрозніць факты літаратурнай і дыялектнай, унармаванай і стылістычна зніжанай яе формы.

Тэрмін *культура прафесійнага маўлення* азначае сукупнасць такіх якасцей маўлення, што робяць яго дасканалым сродкам камунікатыўных зносін у той ці іншай сферы дзейнасці чалавека; уменне правільна, дакладна, лагічна перадаваць свае думкі сродкамі мовы.

Як адзначаюць даследчыкі, культура маўлення з'яўляецца вельмі шырокім, ёмістым паняццем, якое звязана не толькі з уменнем правільна, прыгожа і пераканаўча гаварыць, але з агульнай культурай чалавека, яго знешнім выглядам, адзеннем, манерамі, са здольнасцю лагічна і дакладна мысліць і аптымальна выражаць разважанні і гатовыя думкі, адэкватна апісваць моўнымі сродкамі любыя жыццёвыя і вытворчыя сітуацыі, правільна, без памылак складаць і афармляць разнастайныя пісьмовыя дакументы, дарэчна і ўмела выкарыстоўваць усе стылістычныя рэсурсы мовы.

Тэрміны “мова” і “маўленне” ў нашым мовазнаўстве часам не адрозніваюць. Так, сапраўды мова і маўленне – паняцці ўзаемазвязаныя, але ў тым сэнсе, што мова як сістэма знакаў найбольш поўна і выразна выяўляецца ў працэсе маўленчай дзейнасці (асабліва ў яе разнавіднасці – гаварэнні). Аднак паміж мовай і маўленнем ёсць і пэўныя адрозненні: мова – гэта сістэма матэрыяльных адзінак (гукаў, марфем, слоў, словазлучэнняў, сказаў) і сістэма правіл іх функцыянавання; маўленне – гэта рэалізацыя мовы (у вуснай ці пісьмовай формах) у канкрэтным акце маўленчай дзейнасці, спосаб перадачы думак з дапамогай моўных сродкаў, г. зн. праз мову. Мова – з'ява грамадская, сацыяльна-гістарычная, калектыўная, а маўленне можа быць індывідуальным, асабістым, унутраным (думанне з дапамогай моўных сродкаў без вымаўлення ўслых) і інш.; яно забяспечвае моўны працэс.

Ад маўлення варта адрозніваць *маўленчую дзейнасць* – сукупнасць псіхафізіялагічных дзеянняў чалавечага арганізма, неабходных для фарміравання, перадачы і ўспрыняцця думкі. Маўленчая дзейнасць аб'ядноўвае мову і маўленне ў адно цэлае – выказванне (шырэі – тэкст). У прынцыпе – гэта шлях ад сэнсу да тэксту і ад тэксту да сэнсу (у жывой, вуснай мове думка ідзе ад гаварэння да слухання і ад слухання да гаварэння). Той, хто перадае свае думкі ў пісьмовым выглядзе, ажыццяўляе ўсё спачатку ва ўнутраным маўленні (нібы моўчкі “прагаворвае”, “думае” сам сабе). Маўленне (вуснае ці пісьмовае) ствараецца як паслядоўнасць “знакаў мовы” (перш за ўсё гэта словы) паводле правіл і ў адпаведнасці з мэтай і задачамі выказвання і патрабаваннямі неабходнай інфармацыі. Да разнавіднасцей маўленчай дзейнасці адносяцца гаварэнне, слуханне, чытанне і пісьмо. Вынікам маўленчай дзейнасці з'яўляецца выказванне і тэкст.

Выказванне – адзінка паведамлення, якая мае сэнсавую суцэльнасць, або змест; *тэкст* – слоўнае адзінства зместу і маўлення, што фарміруе гэты змест (вусна ці пісьмова). Элементарнымі тыпамі маўлення (тэксту) з'яўляецца звычайна апісанне, апавяданне і разважанне.

Сэнс тэксту (выказвання) – канкрэтная інфармацыя (лагічная, эмацыянальная, эстэтычная і інш.), выражаная маўленнем і дзякуючы гэтаму сфарміраваная ў свядомасці чалавека.

Выказванне (тэкст) можа супадаць са сказам, а можа і не ўкладвацца ў яго, як, напрыклад, назойны тэмы (уяўлення), словы-сказы, нячленныя сказы, няпоўныя адказы-рэплікі ў дыялогах і інш. Вуснае ці пісьмовае маўленне індывіда (аднаго чалавека), якое ўспрымаецца як працэс, дзейнасць таго, хто гаворыць ці піша, прынята называць *звязнай мовай (звязным маўленнем)*.

Стыль тэксту (выказвання) – гэта сістэма маўленчых сродкаў, абумоўленая зместам, тэмай і мэтай дадзенага тэксту (выказвання).

Цэнтральнымі паняццямі культуры маўлення з'яўляюцца паняцці літаратурнай нормы і яе варыянтаў, нармалізацыі і нарматыўнасці мовы.

Норма – найбольш пашыранае і агульнапрынятае выкарыстанне моўных сродкаў, якое стала ўзорным і таму заканадаўча замацаваным у выглядзе правіл, рэгламентацый (“Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў”). Нормы беларускай літаратурнай мовы – гэта прынятыя ў грамадскай практыцы правілы вымаўлення, граматыкі і словавыкарыстання (у мове адукаваных людзей, мастацкай літаратуры, на тэатральнай сцэне, радыё, тэлебачанні і г. д.), а таксама ўжывання ў звязнай мове сродкаў ідэальнага тэкстаўтварэння з тым, каб дасягнуць найлепшага ўзаемаразумення паміж носьбітамі самой мовы. Норма – гэта вынік традыцыі, шматгадовы звычай выкарыстоўваць моўныя адзінкі, і норма – гэта вынік кадыфікацыі. Адсюль вынікае, што літаратурная норма аб’ядноўвае ў сабе і моўную традыцыю, і кадыфікацыю, якая ў многім ствараецца на аснове традыцыі

Моўная норма – катэгорыя гістарычная, адносна ўстойлівая і адначасова зменлівая. Таму *варыянтнасць*, ці паралельнае суіснаванне розных формаў і спосабаў выражэння аднаго і таго ж паняцця, – з’ява натуральная ў мове. Напрыклад: *вуглі і вугалі, ласіха і ласіца, воблакі і аблокі, цяля і цялё, навокал і навакол, нізашто і нізавошта, рانیцай і рانیцой, сцяной і сцяною, дзвярамі і дзвярыма, каля студні і ля студні* і інш.

Варыянтнасць абумоўлена як натуральным развіццём мовы, так і дзеяннем пазамоўных фактараў.

Вучоныя адрозніваюць нарматыўнасць мовы ад нармалізацыі мовы. *Нарматыўнасць* – гэта афіцыйная замацаванасць ці традыцыйная агульнапрынятасць літаратурных нормаў. *Нармалізацыя* – працэс выпрацоўкі літаратурных нормаў. Нормы любой мовы выпрацоўваюцца ў працэсе маўленчай практыкі.

Нармалізацыю беларускай мовы ў часы БССР і Рэспублікі Беларусь ўмоўна можна разглядаць як выпрацоўку літаратурных нормаў на ўсіх маўленчых узроўнях да 1933 г., на працягу 1933–1957 гг., 1957–2008 гг. і пасля 2008 г. Інакш пра гэты працэс можна гаварыць як пра працэс выпрацоўкі і стабілізацыі літаратурных нормаў на нацыянальнай глебе, збліжэнне выпрацаваных нормаў з рускамоўнымі і вызваленне нормаў беларускай літаратурнай мовы ад рускамоўнага ўплыву. У сувязі з новай рэдакцыяй “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” (2008) узнікаюць новыя пытанні ў сістэме вывучэння і выкладання беларускай мовы ў навучальных установах нашай краіны. Становіцца відавочнай праблема забеспячэння носьбітаў мовы неабходнай літаратурай, таму што часта ўзнікаюць пытанні: як правільна вымавіць ці напісаць? Таму ў беларусістыцы пытанні культуры маўлення па-ранейшаму застаюцца актуальнымі і ўздымаюцца на старонках перыядычнага друку, у навуковых выданнях, у зборніках навуковых прац Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, кафедра беларускай мовы ВНУ рэспублікі.

Вышэйзгаданае дае права гаварыць пра рухомасць нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Аднак шырокая варыянтнасць той ці іншай літаратурнай нормы дазваляе рабіць неабходны выбар для дакладнай перадачы нашай думкі. Таму можна свярджаць, што сучасная беларуская літаратурная мова лічыцца добра апрацаванай і адшліфаванай, гнуткай і выразнай, мілагучнай і вакальнай.

2. Сістэма камунікатыўных якасцей маўлення.

2.1. Вербальная (слоўная) форма інфармацыі. Спакон вякоў самай распаўсюджанай формай інфармацыі з’яўляецца вербальная (слоўная) форма ў выглядзе вуснага ці пісьмовага маўлення. Працэсы перадачы інфармацыі сродкамі мовы атрымалі назву *камунікацыі*, а сукупнасць усіх сродкаў, прызначаных для ажыццяўлення гэтых мэт, называецца *сродкамі* або *сістэмамі камунікацыі*. Умоўна можна падзяліць ўсе сістэмы (сродкі) камунікацыі на дзве групы: сістэма масавай камунікацыі – радыё, тэлебачанне, друк, інтэрнэт і сістэма камунікацыі паміж асобамі (ідывідамі) – тэлефон, тэлеграф, перапіска, гутаркі, экзамены і інш. Працэс перадачы інфармацыі і моўныя зносіны людзей, як вядома, адбываюцца праз асноўныя віды маўленчай дзейнасці – гаварэнне, слуханне, чытанне, пісьмо. У наш час тэхнічныя сродкі камунікацыі (радыё, тэлебачанне, інтэрнэт і г. д.) з’яўляюцца найважнейшымі сродкамі абмену інфармацыяй, бо служаць дзеля павелічэння і пашырэння зоны дзеяння яе вербальных формаў.

Як ужо адзначалася, працэсам і вынікам маўленчай дзейнасці людзей з’яўляюцца выказванні і тэксты, у якіх фіксуюцца спосабы афармлення думкі; яе прадметна-сэнсавая, структурна-моўная і камунікатыўная цэласнасць. Часцей за ўсё рабоце над самастойным канструяваннем выказванняў папярэднічае аналіз спосабаў фарміравання і фармулявання чужых думак, зафіксаваных у разнастайных тэкстах, якія, як правіла, адлюстроўваюць вусную і пісьмовую формы маўлення, гутарковыя і кніжныя стылі, дыялогі і маналогі як формы моўных зносін. Увогуле ж задача камунікацыі заключаецца ў тым, каб у свядомасці слухача (чытача) узнікла такая ж інфармацыя, якую перадае той, хто гаворыць (піша). Практычна выходзіць так, што паміж інфармацыяй перададзенай (выражанай) і інфармацыяй, якая ўзнікла ў свядомасці слухача ці чытача, усталяваецца большае ці меншае падабенства. І чым яно большае, тым лепш ажыццяўляюцца камунікатыўныя задачы, тым большыя дасягненні нават пры элементарным камунікатыўным акце: аўтар (адрасант) – тэкст – адрасат. Пры адсутнасці любога з названых кампанентаў элементарнага акта камунікацыі не адбудзецца. У паляпшэнні камунікатыўнай функцыі мовы актыўную ролю выконваюць камунікатыўныя якасці маўлення – *правільнасць, дакладнасць, лагічнасць, дарэчнасць, багацце (разнастайнасць), выразнасць (вобразнасць), чысціня і сцісласць (лаканічнасць)*.

2.2. Правільнасць – цэнтральная камунікатыўная якасць культуры маўлення.

Цэнтральнай з пералічаных якасцей з’яўляецца *правільнасць* маўлення, галоўны аб’ект якой – паняцце нормы. Менавіта правільнасць маўлення забяспечвае яго адзінства, “ахоўвае” адназначнасць, агульнаразумеласць інфармацыі, якая перадаецца і ўспрымаецца. Вядома, нормы мовы і маўлення мяняюцца ў адпаведнасці з агульнай дынамікай лексіка-фразеалагічнага і сінтаксічнага ўзроўняў мовы, яе граматычнага ладу. Усебаковае сінхронна-нарматыўнае, дынамічнае апісанне мовы само па сабе дае магчымасць убачыць яе блізкае мінулае і магчымае будучае. Правільнасць маўлення, такім чынам, заключаецца ў адпаведнасці яго матэрыяльнай (моўнай) структуры тым законам і правілам, якія дзейнічаюць у мове. Правільнасць маўлення з’яўляецца па сутнасці прадметам школьнага навучання пераважна ў галіне граматыкі і фанетыкі. Вось чаму адна з асноўных задач навучання ў школе заключаецца ў тым, каб кожны авалодаў літаратурнымі нормамі беларускай мовы, а ў ВНУ ўдасканаліў бы іх.

Ужо адзначалася, што беларуская літаратурная мова адрозніваецца, напрыклад, ад дыялектнай мовы, прастамоўя ўзаконенымі нормамі. Таму сучаснай беларускай літаратурнай мове ўласцівы *арфаэпічныя, акцэнталагічныя, арфаграфічныя, словаўтваральныя, марфалагічныя, сінтаксічныя, пунктуацыйныя, лексічныя, фразеалагічныя і стылістычныя нормы*.

Арфаэпічныя нормы – гэта правілы вымаўлення галосных і зычных гукаў, іх спалучэнняў у словах, правілы інтанацыі. Напрыклад: асіміляцыя па звонкасці: *лі[дж]ба (лічба), бара[дз]’ба́ (барацьба), но́[з]’біт (носьбіт), фу[д]’бол (футбол)*; вымаўленне зубных [д] і [т] перад мяккімі губнымі [в] і [м] як мяккіх афрыкат [дз] і [ц]: *[дз]’в’эры, но́[дз]’в’іг, [дз]’м’ітрый, [дз]’м’е, [ц]’в’ісіці, [ц]’в’ёрды, ча[ц]’в’ёрты, змяр[ц]’в’элы*; цвёрдае вымаўленне губных зычных [б], [н], [м], [ф] перад мяккімі зычнымі, на канцы слова і перад [j]: *во́се[м]’дзят, насы́[н]’це, го́лу[н], се[м], вер[ф], стэ[н], ся[м]’а́, [б]’у*; вымаўленне падоўжаных зычных (шыпячых [ж], [ч], [ш] і мяккіх зубных [з], [с], [дз], [ц], [л], [н]): у становішчы паміж галоснымі: *узбярэ́[ж:]а, су́[ч:]а, заці́[ш:]а, ры́[з:]’э́, ка[с:]’э́, стаго́[дз:]’е, сме́[ц:]’е, зе́[л:]’е, пыта́[н:]’е і інш.* Арфаэпічныя нормы ўстанаўліваюцца правіламі беларускага літаратурнага вымаўлення, якія знаходзяць сваё адлюстраванне ў слоўніках.

Акцэнталагічныя, або акцэнтныя, нормы – гэта рэгуляцыя месца размяшчэння націску ў словах. Цяжкасці ў засваенні гэтых норм звязаны з тым, што націск у беларускай мове *разнамесны* (можа быць на любым складзе) і *рухомы* (можа пераходзіць на іншы склад пры змяненні слова): *двор – на двары́, зубр – зубра́, заяц – зайцы́, зямля – зэмлі́, ікол – іклы́ і інш.*

Пры дамамозе націску ў беларускай мове адрозніваюцца розныя словы і іх формы ў межах адной і той жа часціны мовы: *выга́дны – выго́дны, буйны́ – буйны́, ка́ра – кара́, пры́клад – прыкла́д; бацькі́ – ба́цькі, ру́кі – рукі́, рассы́паць – рассыпа́ць, га́сіць – гасі́ць і інш.*; розныя

часціны мовы: *мазалі́* (назоўнік) – *ма́залі* (дзеяслоў), *вараньі́* (прыметнік і назоўнік) – *ва́раны* (дзеяпрыметнік ад дзеяслова *варыць*), *калі́* (дзеяслоў і злучнік) – *калі-нікалі́* (прыслоўе) і г. д. У нашай мове існуе вялікая колькасць акцэнтных літаратурных варыянтаў – слоў, якія маюць аднолькавае значэнне і ў некаторых выпадках аднолькавае напісанне, але адрозніваюцца націскным складам: *го́йдаць* і *гайда́ць*, *па́мятаць* і *памята́ць*, *ле́таць* і *лята́ць*, *мо́ргаць* і *марга́ць* і інш.

Вострай праблемай сучаснай беларускай мовы з’яўляецца няправільная пастаноўка націску ў словах: *маладо́ць*, а не *мо́ладасць*, *вудзі́ць*, а не *вудзі́ць*, *кіламе́тр*, а не *кіло́метр*, *цэме́нт*, а не *цэ́мент*, *галаву́*, а не *го́лаву*, *руку́*, а не *ру́ку* і г. д. Асобнае месца адводзіцца лагічнаму націску, які інтанацыйна выдзяляе важнае ў сэнсавых адносінах слова з мэтай сканцэнтраваць на ім увагу: *Ты пойдзе́ш у краму?* *Ты пойдзе́ш у краму!* Слоўны націск, як правіла, адлюстраваны ў кожным слоўніку нашай мовы.

Арфаграфічныя нормы – гэта правілы перадачы гукаў і іх спалучэнняў на пісьме. Гэтыя нормы ўключаюць правапіс галосных (правілы перадачы *акання* і *якання*, літар *а*, *о*, *э*, *ы* і *е*, *ё*, *я* ў складаных словах, прыстаўных галосных *і* і *а*, спалучэнняў галосных у запазычаных словах і інш.), зычных (звонкіх і глухіх, свісцячых і шыпячых, *д*, *т* і *дз*, *ц*, *ў* “нескладовага” і *у* “складовага”, *й* “нескладовага” і інш.), змякчальнага і раздзяляльнага мяккага знака і апострафа, напісання разам, праз злучок і асобна, правілы пераносу простых, складаных, складанаскарочаных (абрэвіатур) слоў, умоўных графічных скарачэнняў і іншых знакаў і г. д.

Адзначым найбольш істотныя арфаграфічныя змяненні ў новай рэдакцыі “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” (2008): перадача ў словах іншамоўнага паходжання, акрамя ўласных імёнаў (*Ландэр*, *Лютэр*, *Одэр*, *Юпітэр*, *Пітэр*, *Бідэр*, *Шродэр*, *Шнайдэр*), ненаціскных каранёвых фіналяў *-эр*, *-эль* у адпаведнасці з прынцыпам *акання* як *-ар*, *-аль* (у тым ліку і ў вытворных словах): *альма-матар*, *менеджар*, *тэндэр*, *ініцаль*, *шпатель*, *міталь*, *форталь*, *камп’ютарны*, *спрынтарскі*, *кільватарны*, *чартарны*, *лідарства* (замест *альма-матэр*, *менеджэр*, *тэндэр*, *ініцэль*, *шпатэль*, *мітэль*, *фортэль*, *камп’ютэрны*, *спрынтэрскі*, *кільватэрны*, *чартэрны*, *лідэрства*); перадача на пісьме *якання* ў першым складзе перад націскам паводле агульнага правіла ў словах: *дзявяты*, *дзявятка*, *дзясяты*, *дзясятка*, *сямнаццаць*, *васямнаццаць*, *пяцьдзесят*, *шэсцьдзесят* (замест *дзевяты*, *дзевятка*, *дзесяты*, *дзесятка*, *семнаццаць*, *васемнаццаць*, *пяцьдзесят*, *шэсцьдзесят*); уніфікацыя напісання прыметнікаў, утвораных ад уласных назваў: *гдынскі*, *тайванскі*, *сычуанскі*, *уханскі*, *хайнанскі*, *куэнь-лунскі*, *чань-чунскі*, *цянь-шанскі* па аналогіі з *астраханскі*, *любанскі*, *смаргонскі*, *казанскі*, *разанскі* (замест *гдыньскі*, *тайваньскі*, *сычуаньскі*, *уханьскі*, *хайнаньскі*, *куэнь-луньскі*, *чань-чуньскі*, *цянь-шаньскі*); пашырэнне напісання ў “нескладовага” ў словах іншамоўнага паходжання: *дзяржаўны ўніверсітэт*, *арфаграфічная ўніфікацыя*, *сімфанічная ўверцюра*, *нататкі ўфолага*, *фаўна*, *саўна*, *клоўн*, *раўнд* (замест *дзяржаўны ўніверсітэт*, *арфаграфічная ўніфікацыя*, *сімфанічная ўверцюра*, *нататкі ўфолага*, *фауна*, *сауна*, *клоун*, *раунд*) і інш.

Усе пералічаныя і іншыя правілы аднастайнай перадачы вуснага маўлення на пісьме забяспечваюць больш паспяховыя і культурныя моўныя зносіны паміж беларусамі і тымі, хто імкнецца авалодаць літаратурнай мовай беларускага народа.

Словаўтваральныя нормы – гэта правілы падзелу слоў на значымыя часткі, а таксама правілы ўтварэння новых лексічных адзінак паводле вядомых у мове словаўтваральных мадэляў і спосабаў з дапамогай афіксаў ці бязафіксным спосабам (дэрывацыя). Уменне правільна падзяляць слова на састаўныя часткі, вызначаць ролю і значэнне яго ў маўленні ў значнай ступені дапамагае пазбегнуць памылак, звязаных з напісаннем слова, разуменнем яго сэнсу, з выкарыстаннем слова ў пэўным стылі. Асноўныя аб’екты словаўтварэння – гэта вытворнае і невытворнае словы, утваральная аснова, словаўтваральны фармант (прэфікс, суфікс, прэфікс разам з суфіксам, постфікс і інш.) і г. д. і спосабы словаўтварэння (лексіка-семантычны, сінтаксічны, марфемны, асноваскладанне, словаскладанне, абрэвіяцыя і інш.). Спецыфіка беларускага словаўтварэння праяўляецца на марфемным узроўні, асабліва ў такіх часцінах мовы, як назоўнік, прыметнік, дзеяслоў, прыслоўе.

Праблемы марфемнага і словаўтваральнага нармавання надта надзённыя для сучаснай беларускай літаратурнай мовы, паколькі ў акадэмічныя слоўнікі 30–80-х гг. XX ст. трапіла шмат штучных для нашай мовы словаўтваральных структур (калек ці запазычанняў з рускай мовы) з неўласцівымі ёй марфемамі: *бакавушка, ваеннаслужачы, выхавацель, лежбішча, мовавед, птушкавод* і г. д. Таму замест іх пажадана ўжываць натуральныя адпаведнікі нашай мовы: *бакоўка, вайсковец, выхавальнік, лежня (лежыва), мовазнаўца, птушкагадовец* (параўн. у рускай мове: *боковушка, военнотружачы, лежбшце, воспитатель, языковед, птицевод*).

Адзначым шэраг праблем марфемнага і словаўтваральнага нармавання ў сучаснай беларускай літаратурнай мове:

1. У беларускай літаратурнай мове ўжываюцца назоўнікі з фармантам *-ян (-ан)*, які абазначае маладых істот: *бусяня, ваўчаня, зайчаня, кацяня, лісяня, медзведзяня* (параўн. у рускай мове: *аистёнок, волчонок, зайчонок, котёнок, лисёнок, медвежонок*). Лексічныя адзінкі з суфіксам *-ёнок (-онок)* бытуюць у дыялектнай мове часткі поўдня і ўсходу Беларусі. У выніку рускамоўнага ўплыву доўгі час (50–80-я гг. XX ст.) у перыядычным друку панавалі неўласцівыя нашай мове словы: *акцябронак, арлёнак, зубронак* (параўн. у рускай мове: *октябрёнок, орлёнок, зубрёнок*). Гэтымі лексічнымі адзінкамі называлі дзіцячыя ўстановы, летнікі (дзіцячыя лагеры адпачынку). У множным ліку падобныя назоўнікі выступаюць са складаным фармантам *-няят (-анят)*: *бусяняты, ваўчаняты, зайчаняты, кацяняты, лісяняты, медзведзяняты* (параўн. у рускай мове яму адпавядае суфікс *-ят (-ат)*: *аистята, волчата, зайчата, котята, лисята, медвежата*).

2. У беларускай літаратурнай мове функцыю фарманта *-ш-* звычайна выконваюць два суфіксы:

– суфікс *-к-*, які мае значэнне ‘асоба жаночага полу’ і далучаецца да асновы назоўнікаў мужчынскага роду: *аптэкарка, бібліятэкарка, бухгалтарка, вахцёрка, дырэктарка, кандуктарка, касцюмерка, касірка, манікюрка, мільянерка, паэтка (паэтэса), педыкюрка, сакратарка* (параўн. у рускай мове: *аптекариша, библиотечкариша, бухгалтерша, вахтёрша, директорша, кондукторша, костюмерша, кассирша, маникюрша, миллионерша (миллионерка), поэтесса, педикюрша, секретарша*);

– суфікс *-іх (-ых)*, які мае значэнне ‘жонка асобы, названай утваральным словам’: *брыгадзірыха, генераліха* (параўн. у рускай мове: *бригадирша, генеральша*). Некаторыя з гэтых лексем не маюць адпаведнікаў у рускай мове, г. зн. з’яўляюцца безэквівалетнымі, напрыклад: *каваліха* ‘жона кузнеца’.

3. У беларускай літаратурнай мове выкарыстоўваецца суфікс *-н-* пры ўтварэнні прыметнікаў ад іншамоўных назоўнікаў на *-цыя*, які далучаецца да поўнай формы субстантываў: *адміністрацыя – адміністрацыйны, акупацыя – акупацыйны, асіміляцыя – асіміляцыйны, меліярацыя – меліярацыйны, спекуляцыя – спекуляцыйны* (параўн. у рускай мове: *администрация – административный, оккупация – оккупационный, ассимиляция – ассимилятивный (ассимиляционный), мелиорация – мелиоративный (мелиорационный), спекуляция – спекулятивный*). Аднак гэтая заканамернасць беларускага словаўтварэння нярэдка парушаецца акадэмічнымі слоўнікамі, у якіх на месцы натуральнага беларускага ўтварэння з суфіксам *-н-* выкарыстоўваецца форма на *-тыўны*: *дысімілятыўны, дэдуктыўны, фіктыўны* і г. д. (параўн. у рускай мове: *диссимлятивный, дедуктивный, фиктивный* і т. д.).

4. У беларускай літаратурнай мове на месцы суфіксаў *-ільн-, -янальн- (-анальн-), -уальн-* пры ўтварэнні прыметнікаў ад назоўнікаў пажадана ўжываць тыповыя беларускія словаўтваральныя фарманты *-н-* або *-ав-*: *эмоцыя – эмацыйны, біном – біномны, сінусоіда – сінусоідны, экватар – экватарны; прынцып – прынцыповы, бронха – бронхавы* (параўн. у рускай мове: *эмоция – эмоциональный, бином – биномиальный, синусоида – синусоидальный, экватор – экваториальный; принцип – принципиальный, бронх – бронхиальный*). Суфіксы *-ільн-, -янальн- (-анальн-), -уальн-* у нашай мове парушаюць гармонію гукаў (збег зычных у межах адной марфемы) і зацямяюць структуру і семантыку вытворных прыметнікаў.

Марфалагічныя нормы – гэта правілы формаўтварэння і словазмянення самастойных часцін мовы (назоўнікаў, прыметнікаў, займеннікаў, лічэбнікаў, дзеясловаў, прыслоўяў). Яны

цесна звязаны з *сінтаксічнымі нормама* – правіламі пабудовы словазлучэнняў і сказаў. Таму многія даследчыкі беларускай мовы разглядаюць марфалагічныя і сінтаксічныя нормы ў сукупнасці і называюць іх *граматычнымі*, бо яны вызначаюць ужыванне словаформ і словазлучэнняў у словазлучэннях і сказах. Напрыклад, без кантэксту і тэксту нельга не толькі размежаваць значымыя часткі слова, але і аднесці яго да пэўнай часціны мовы: *дома* (і назоўнік адзіночнага ліку роднага склону і прыслоўе, *-а* ў назоўніку – канчатак, у прыслоўі – суфікс), *мыл-а* і *мы-л-а* (у назоўніку на сучасным этапе развіцця нашай мовы былы суфікс *-л-* не выдзяляецца, а ў дзеяслове ён лічыцца формаўтваральным афіксам, бо ўтварае форму прошлага часу). Усе граматыкі, як правіла, падаюць парадгмы скланенняў і спражэнняў. Як і ў іншых мовах Еўропы, у беларускай граматычныя формы ўтвараюцца пры дапамозе розных марфем – канчаткаў, суфіксаў, постфіксаў, прэфіксаў (*дошк-а, дошк-і, дошк-амі; дзяд-ул-я, дзядуль-к-а, дзядул-ечк-а, дзядул-еў, дзядуль-к-аў; бра-ць, бяр-у, бяр-уць, забяр-э, пры-бяр-уць; да-бяр-уц-ца, дабяр-эц-ца, дабра-цца*); шляхам чаргавання як галосных, так і зычных гукаў (*дзень – дня, лугам – на лузе, крычаць – крыкнуць, лясочак – лясочка, ляснік – леснікі*); зменай націску (*крышыць* – інфінітыў і пачатковая форма, *крышыць* – 3-я асоба адзіночнага ліку абвеснага ладу дзеяслова); суплетыўнымі асновамі (*чалавек – людзі, добра – лепш*) і г. д. Граматычныя формы нашай мовы таксама могуць утварацца і аналітычна: *самы вясёлы* (складаная форма найвышэйшай ступені параўнання прыметніка) і *найбольш весела* (складаная форма найвышэйшай ступені параўнання прыслоўя), *будзе вучыцца, будзем працаваць* (складаныя формы будучага часу дзеясловаў) і інш.

У звязнай мове кожная граматычная форма спалучаецца з іншымі словаформамі ці асобнымі лексічнымі адзінкамі паводле правіл сінтаксічнай сувязі ў словазлучэннях і сказах (пераважна злучэнне і падпарадкаванне) праз канчатку, прыназоўнікі і злучнікі, парадак слоў у цеснай сувязі з інтанацыяй. Аднак не варта забываць пра цэлыя сінанімічныя рады пералічаных граматычных сродкаў, што ўтварыліся ад узаемадзеяння дыялектнага маўлення з літаратурным і гутарковага з кніжным на самым пачатку фарміравання беларускай літаратурнай мовы. Так, зараз размяжоўваюцца канструкцыі з прыназоўнікамі *да* і *к* (*ка*), *пра* і *аб*, *паўз* і *каля* (*ля*), *з* і *са*, *ва* і *ўва* і г. д., са злучнікамі *каб* і *для таго каб*, *хоць* (*хаця*) і *нягледзячы на тое што, не толькі – але і не толькі – а і, калі – то і калі – дык, як толькі – то і як толькі – дык* і г. д., аднаскладовыя і двухскладовыя канчаткі (*ганаруся роднай зямлёй* і *ганаруся роднаю зямлёю*) і інш.

Марфалагічныя нормы з’яўляюцца даволі стабільнымі, аднак могуць парушацца людзьмі пад уплывам народных гаворак або рускай мовы. Прывядзём прыклады. Замест нарматыўных граматычных форм *насіць, хат, вокны, чырвонае, мыўся, ідзе, носіць* носьбіты беларускай мовы могуць ужываць дыялектныя: *носіці, хатэй, вокна, чырвонэ, мыўса, ідзець, нося*. Назоўнікі *дроб, запіс, накіп, палын, подпіс, пыл, цень* у беларускай мове мужчынскага роду, таму спалучэнні з іншымі словамі адметныя ў рускай мове, дзе гэтыя назоўнікі жаночага роду, параўн.: бел. *няправільны дроб, цікавы запіс, моцны накіп, горкі палын, неразборлівы подпіс, густы пыл, доўгі цень* і рус. *неправільная дробь, интересная запись, сильная накипь, горькая пыль, неразборчивая подпись, густая пыль, длинная тень*. Парушэнне марфалагічных нормаў назіраецца таксама ў людзей з нізкай моўнай культурай.

Сінтаксічныя нормы – гэта правілы, што вызначаюць межы спалучальнасці моўных адзінак, рэгулююць іх правільнае спалучэнне ў словазлучэнні, сказы, якое грунтуецца як на законах каардынацыі, дапасавання, кіравання, прымыкання, так і на сінтаксічных здольнасцях пэўных лексем. Напрыклад, каардынацыя дзейніка і выказніка не дазваляе выкарыстоўваць у ролі дзейніка зборны назоўнік з выказнікам-дзеясловам у форме множнага ліку тыпу: *Студэнцтва стараюцца здаць экзамены* – сказ няправільны, трэба: *Студэнты стараюцца здаць экзамены*. Сінтаксічныя нормы амаль аднолькавыя ва ўсіх славянскіх мовах. Аднак пераважна ў словазлучэннях праяўляецца нацыянальная спецыфіка, нават і ў такіх блізкіх мовах, як усходнеславянскія. Напрыклад: па-беларуску *дзякаваць яму, ёй, ім*, а па-русску *благодарить его, её, их* і далей адпаведна: *больше за пятьдесят гадоў – больше пятидесяти лет, за триццаць кіламетраў ад горада – в тридцати километрах от города, яму нага*

баліць – у него болит нога, звярнуцца на адрас – абратіцца па адрэсу, заляцацца да дзяўчыны – ухажываць за дэвушкай, абапал (паабапал) дарогі – с абейх сторон дарогі, смяцца з брата – смяцца над братам, ажаніцца з Зояй – жаніцца на Зое, пайсці ў грыбы (ягады, маліны) – пойти за грибами (ягодами, малиной), забыцца на (пра) сяброўку – забыць о подруге, паехаць у млын – поехать на мельницу, уздыхнуць на поўныя грудзі – вдохнуть полной грудью; Мая сястра старэйшая за мяне – Моя сестра старше меня; Што да мяне, то я ні ў чым не вінаваты – Что касается меня, то я ни в чём не виноват; Шторм, што быў не на жарты разбушаваўся, раптоўна сціх – Разбушевавшийся было не на шутку шторм мгновенно утих і шмат іншых.

Важнай адзнакай правільнасці маўлення з’яўляецца захаванне агульнапрынятай лексічнай і сінтаксічнай спалучальнасці слоў, г. зн. уласціваць іх утвараць устойлівыя і свабодныя словазлучэнні або складаныя і састаўныя назвы пэўных паняццяў. І тут найчасцей могуць быць адступленні ад звыклага. Новыя словазлучэнні – гэта, як правіла, новае лексічнае напаўненне існуючых сінтаксічных мадэлей. Сінтаксічная мадэль вызначае толькі самыя агульныя законы спалучэння – і не канкрэтных слоў, а цэлых класаў лексічных адзінак, напрыклад: дзеяслоў + назоўнік він. скл. (пісаць раман, лавіць рыбу, даглядаць бацькоў і пад.). Але запаўненне мадэлі рэгламентуецца мноствам семантычных, граматычных і стылістычных правіл, а таксама сэнсам выказвання, логікай разважання. Парушэнне такіх правіл вядзе да ўзнікнення словазлучэнняў, якія не адпавядаюць сінтаксічным нормам. Напрыклад, плеаназмаў – выразаў, у якіх выкарыстоўваюцца блізказначныя, а таму лішнія лексічныя адзінкі: вядомая папулярнасць (трэба: папулярнасць), станючы поспех (трэба: поспех), прававое заканадаўства (трэба: заканадаўства) і інш.

Вялікая ўвага ўдзяляецца ўзаемадзеянню двух ці больш словазлучэнняў, у выніку чаго нараджаецца новае. Напрыклад: умацоўваць мір + паляпшаць клімат міру = умацоўваць клімат міру, узрастае колькасць рабочых + павялічваецца рабочы клас = колькасць рабочага класа ўзрастае, рыхтуюцца адзначыць юбілей + вядзецца падрыхтоўка да юбілею = вядзецца падрыхтоўка адзначыць юбілей, здзяйсняць кантроль + рабіць праверку = здзяйсняць кантроль і праверку і г. д.

Пунктуацыйныя нормы – гэта правілы пастаноўкі знакаў прыпынку на пісьме. Сістэма знакаў прыпынку сучаснай беларускай мовы налічвае 10 адзінак: коска, кропка, коска з кропкай, працяжнік, дужкі, двукроп’е, пыталнік, клічнік, шмакроп’е і двукоссе. Некаторыя з іх спалучаюцца і ўтвараюць састаўныя знакі прыпынку: коска з працяжнікам (, –), пыталнік з клічнікам (?!), пыталнік са шмакроп’ем (?..), клічнік са шмакроп’ем (!..), пыталнік і клічнік са шмакроп’ем (?!..).

Кожны знак прыпынку выконвае сваю функцыю, адлюстроўваючы сэнсавыя і структурныя асаблівасці выказвання або тэксту. Пастаноўка пэўнага пунктуацыйнага знака, як правіла, строга рэгламентавана. Дзякуючы спалучэнням знакаў прыпынку на пісьме можна перадаць усе адзнакі лексічнага напаўнення, граматычнай будовы і адпаведнай інтанацыі асобнага выказвання ці суцэльнага тэксту. Ва ўсіх усходнеславянскіх мовах правілы сучаснай пунктуацыі аднолькавыя.

Лексічныя нормы – гэта правілы, што рэгулююць адэкватны выбар слоў у канкрэтнай моўнай сітуацыі. Лексічныя нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы замацаваны пераважна ў слоўніках, а таксама ў падручніках і вучэбных дапаможніках па беларускай мове (у першую чаргу, па лексікалогіі).

Лексічныя адзінкі трэба выкарыстоўваць у строгай адпаведнасці са значэннем, якое фіксуецца ў слоўніках. Найбольш значным і аўтарытэтным з іх з’яўляецца “Тлумачальны слоўнік беларускай мовы” ў 5 тамах (ТСБМ; Мінск, 1977–1984), у якім фіксуецца агульнаўжывальная лексіка і фразеалогія беларускай мовы ХХ ст. (больш за 105 тыс. артыкулаў), замацоўваюцца нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Слова лічыцца нарматыўным, калі яно адпавядае наступным крытэрыям. Па-першае, яно павінна быць агульнавядомым, агульнаразумелым і ўжывацца калі не на ўсёй, то на значнай частцы тэрыторыі краіны. Па-другое, слова павінна ўжывацца з пэўным значэннем

(значэннімі) таму, што яно спрадвеку ўваходзіла і ўваходзіць у лексікон беларусаў. Па-трэцяе, слова павінна адпавядаць унутраным законам беларускай мовы, яе сістэме і структуры, г. зн. кожнае слова мае агульнапрынятае лексічнае і граматычнае значэнне; гукавое афармленне, характэрнае для ўсёй фанетычнай сістэмы; утварэнне, што не выходзіць за рамкі словаўтваральнай сістэмы; спалучаецца з іншымі лексічнымі адзінкамі паводле законаў сінтаксічнай сістэмы і інш. Акрамя таго, пры вызначэнні літаратурнай нормы ўлічваюцца статыстычны, фармальна-лагічны, эстэтычны і нацыянальны крытэрыі. Вядома, пералік патрабаванняў вызначэння лексічнай нормы няпоўны, але ўказаныя ўласцівасці сучаснага беларускага слова з'яўляюцца асноўнымі пры так званай яго моўнай стандартызацыі, пры вызначэнні і прызначэнні слова.

Лексічныя нормы хутчэй за іншыя архаізуюцца, змяняюцца з цягам часу, адлюстроўваючы рухомасць жывой, гутарковай мовы розных сфер і пластоў нашага грамадства. Напрыклад, пасля кастрычніцкіх падзей 1917 г. не толькі словы тыпу *дзясяцікі, соцкі, ураднік, прыстаў, жандармерыя* выйшлі з ужытку, але ў першыя ж дзесяцігоддзі сталі ўстарэлымі (гістарызмамі), здавалася б, зусім новыя лексічныя адзінкі тыпу *камбед, харчразвёрстка, нэпман, эсэр, шкраб* 'школьны работнік' і інш. Некалькі дзесяцігоддзяў таму ўвайшлі ў пасіўны фонд найменні тыпу *абкам, крайкам, партбюро, КПСС, БССР* і інш. Аднак лексічныя нормы беларускай мовы – гэта адлюстраванне гістарычных заканамернасцей развіцця нашай нацыянальнай мовы, якія замацаваліся ў лепшых узорах літаратуры (мастацкай, публіцыстычнай, навуковай і г. д.) і якія пастаянна выкарыстоўваюцца адукаванай часткай нашага грамадства. Так, шматлікія сучасныя беларускія літаратурныя нормы засталіся яшчэ з часоў Ф. Скарыны, з яго прадмоў і пасляслоўяў да перакладзеных ім кніг "Бібліі рускай". Адзначым толькі некаторыя з такіх слоў: *або, абы, абяцанне, альбо, але, барва, беззаконне, бытнасць, вага, вельмі, вярхоўе, вокамгненне, вокала, волат, выклад, выслабніць, гнюсны, груда, дарэмны, дбаць, дабрадзеіства, дакука, далоў, досыць, дзякаваць, жадаць, жыта, жытніца, заканадавец, запаленне, заступнік, затым, збанок, зверху, згода, змоладу, зразумець, ілгаць, іначай, інішы, кавальскі, каханне, клікаць, клікнуць, клопат, крыніца, крышталь, кроква, кропля, куды, кут, кутні, кухар, ласяня, лепшы, леташні, лытка, любы, лягчэйшы, марны, меншы, мінулы, моц, моцны, мысленне, мяккі, надзея, напрыклад, нарокам, нешта, ніколі, няволя* і інш. (Слоўнік мовы Скарыны У. В. Анічэнкі ў 3 т.; Мінск, 1977–1994).

Нельга думаць і лічыць, што лексічная норма – гэта слова ці назва канкрэтнага або абстрактнага паняцця, зафіксаваныя ў слоўніку літаратурнай мовы. Пры нармалізацыі лексікі абавязкова ўлічваюцца мнагазначнасць слова, яго здольнасць ужывацца ў іншасказальным сэнсе, варыянтнасць самога слова і яго формы, усе лексіка-сінанімічныя асаблівасці, рознага роду спалучальнасць з іншымі словамі і г. д.

Варта адзначыць, што ва ўмовах білінгвізму парушэнне лексічных норм асабліва небяспечнае, паколькі прыводзіць да скажэння сэнсу, а гэта зніжае дакладнасць і даступнасць тэкстаў розных стыляў. Таму ўяўляецца мэтазгодным разгледзець асноўныя прычыны лексічных памылак і прывесці характэрныя прыклады.

1. *Няведанне значэння слоў.* Нярэдка лексічныя адзінкі памылкова ўжываюцца ва неўласцівых ім значэннях. Напрыклад: *Майстар вырэзваў* (трэба: *маляваў*) *фрэскі*; *Калісьці* (трэба: *калі-небудзь*) *мы будзем працаваць на гэтым заводзе*; *У вагоне стайць смяротная* (трэба: *мёртвая*) *цішыня*; *Самааданы* (трэба: *саахвярны*) *учынак*; *Мы купілі абанент* (трэба: *абанемент*) *у басейн*; *Ён быў адзеты ў грамадзянскую* (трэба: *цівільную*) *вопратку*; *Супрацоўнікамі нашага ўпраўлення вынайджена* (трэба: *выяўлена*) *і канфіскавана чарговая партыя фальшывых грошай*; *Зменшылася колькасць стратных прадпрыемстваў – да 11 % ад іх агульнага чысла* (трэба: *ліку* або *колькасці*).

2. *Парушэнне лексічнай спалучальнасці сінонімаў.* Для правільнага выкарыстання слоў неабходна ўлічваць іх валентнасць – магчымасці лексічнай спалучальнасці.

Можна сказаць *адыгрываць ролю*, але нельга *адыгрываць значэнне* (толькі *мець*); *распаўсюджваць рэкламныя аб'явы*, але нельга *распаўсюджваць асвету* (толькі *пашыраць*); *аклад павышаецца* (не *павялічваецца*); *крэдыт выдзяляецца* (не *даецца*); *рэнтабельнасць*

бывае *высокай / нізкай; разлікі – папярэднімі / канчатковымі*. Таксама правільна ўжываць: *адкрыць сваю фірму, адчыніць вокны, разгарнуць часопіс, расплюшчыць вочы* (нягледзячы на тое, што *адкрыць, адчыніць, разгарнуць, расплюшчыць* – сінонімы); *ажыццявіць перавод грошай, здзейсніць подзвіг* (нягледзячы на тое, што *ажыццявіць і здзейсніць* – сінонімы).

3. *Неправільнае выкарыстанне мнагазначных слоў і слоў-амонімаў*. Неабходна ўжываць словы ў такім кантэксце, каб іх значэнні былі зразумелыя іншым. У адваротным выпадку можа ўзнікнуць непажаданая шматзначнасць фразы: *Мы прагледзелі* (звярнулі ўвагу ці не заўважылі?) *вашыя прапановы*.

Акрамя праблемы лексічнай аманіміі існуе праблема і граматычнай аманіміі, калі двухсэнсоўнасць узнікае праз супадзенне формаў слоў (марфалогія) і месца слоў у сказе (сінтаксіс): *Магазіны павінны забяспечваць усім неабходным гандлёвыя базы*. Слова *магазіны* ўспрымаецца як дзейнік, а апошняе словазлучэнне *гандлёвыя базы* як дапаўненне. Дапушчана неапраўданая інверсія, пры якой дзейнік і дапаўненне памяняліся месцамі. Такія канструкцыі ствараюць сур’ёзныя перашкоды ў разуменні сэнсу сказа.

Непаразуменні ўзнікаюць і ў сказах, дзе ёсць два назоўнікі (прыметнікі, займеннікі, лічэбнікі), у якіх супадаюць формы назоўнага і вінавальнага склонаў: *Новы будынак банка закрываў гарадскі парк*.

4. *Неадrozenне паронімаў*. Кожная лексічная адзінка з паранімічнай пары мае сваё дакладнае значэнне і не можа быць заменена іншай: можна сказаць толькі *старшыня роты і старшыня райвыканкама; гасцінічны нумар і гасцінны гаспадар; жнівеньская ноч і жніўныя песні; згубленыя ключы і згубны ўплыў; кваліфікаваныя рабочыя і кваліфікацыйныя экзамены; мінералагічны музей і мінеральныя ўгнаенні; сітуацыйны падыход і сітуацыйны план; планаваць дзейнасць і планіраваць над зямлёй*.

5. *Плеаназмы* – словы, значэнне якіх уваходзіць у тлумачэнне іншых слоў і выразаў (лішнія лексічныя адзінкі): *свабодная вакансія, прэйскурант цэн, памятны сувенір, паўторныя рэцыдывы*. Параўн.: *вакансія* – свабоднае месца; *прэйскурант* – пералік цэн на тавары ці паслугі; *сувенір* – падарунак на памяць; *рэцэдыў* – паўторнае праяўленне чаго-небудзь.

6. *Таўталогія* – паўтарэнне ў межах сказа аднолькавых ці аднакаранёвых слоў: *Працягласць працэсу цягнецца некалькі гадзін; Аўтарскія словы – гэта словы аўтара; Патрабаванні заказчыка патрабуецца выканаць на працягу месяца; Кожную секцыю ўзначальвае загадчык секцыі*.

7. *Выкарыстанне штампаў*. Кожны стыль выпрацоўвае тыповыя звароты і канструкцыі, якія спачатку выкарыстоўваюцца дзеля выразнасці і дакладнасці маўлення, але ў выпадку частага паўтору ў іншых моўных сферах страчваюць сваю выразнасць і робяцца штапамі. Штмп – функцыянальна выпушчаны зварот, выраз, слова: *прыняць меры, засяродзіць увагу, ставіць пытанне, скажам так, у прыцыпе, на самай справе, фактычна, літаральна*.

Ад штампаў неабходна адрозніваць моўныя стандарты – *клішэ*, якія выкарыстоўваюцца як гатовыя мадэлі пры канструяванні адпаведнай маўленчай сітуацыі: *прызначыць на пасаду, дагаворныя бакі, накласці спагнанне, несці адказнасць*. Клішыраваныя выразы выкарыстоўваюцца ў розных функцыянальных стылях.

8. *Неразмежаванне міжмоўных амонімаў*. У сказе *Мы запрасілі звесткі яшчэ на мінулым тыдні* дзеяслоў варта замяніць выразам *зрабілі запыт*, бо слова *запрасіць* у беларускай мове мае значэнне ‘папрасіць прыйсці’ і не прыдатнае для гэтага кантэксту (параўн. у рускай мове: *запросить* – ‘сделать запрос’).

У сказе *Прадпрыемства пытаецца (імкнецца) перавыканаць план мінулага года* дзеяслоў варта замяніць словам ў дужках, бо ў беларускай мове дзеяслоў *пытацца* мае значэнне ‘звяртацца да каго-небудзь з пытаннем, каб даведацца пра што-небудзь, высветліць што-небудзь’ (параўн. у рускай мове: *пытаться* – ‘стараться делать что-нибудь’).

Фразеалагічныя нормы – гэта правілы ўжывання такіх моўных адзінак, як фразеалагізмы. Гэта аптымальны выбар пэўнай фраземы ў той ці іншай моўнай сітуацыі з захаваннем яе спецыфічных адметнасцей: *устойлівасці* – пастаянна замацаванага за ёй зместу,

кампанентнага складу і структуры, напрыклад: фразема *хварэць на кішэнь* мае значэнне ‘быць без грошай’, якое перадаецца строга акрэсленымі кампанентамі, структурна аб’яднанымі ў словазлучэнне пэўнай мадэлі (параўн.: *хварэць на грып*); узнаўляльнасці – рэгулярнай паўтаральнасці, выкарыстання фраземы як гатовай цэласнай адзінкі: арганізуючы сваё маўленне мы не прыдумваем, не ўтвараем новыя лексічныя адзінкі, мы “ўспамінаем” іх, узнаўляем у памяці; семантычнай цэласнасці – сэнсавага адзінства, якое не раскладаецца на суму значэнняў кампанентаў, напрыклад: *Ніхто не стане на зямлі прарокам, калі баіцца, што ўсё выйдзе бокам* (А. Грачанікаў); структурнай падзельнасці – фразема складаецца не менш як з двух кампанентаў, мінімальнымі адзінкамі ў фразеалогі лічацца выразы, якія маюць мадэль “прыназоўнік + назоўнік”, максімальнымі – фраземы-сказы, напрыклад: *пад носам, з рукі, на вачах; бракуе аднае клёпкі, волас з галавы не ўпаў, зуб на зуб не пападае*. Фразеалагізмы зместам падобныя да лексічных адзінак, а формай – да сінтаксічных адзінак (спалучэнняў, словазлучэнняў, сказаў).

Стылістычныя нормы – гэта правілы выкарыстання моўных сродкаў у адпаведнасці з пэўным стылем; г. зн. яны рэгулююць ужыванне маўленчых сродкаў у залежнасці ад задач камунікацыі ў канкрэтнай сферы чалавечых зносін (бытавой, эстэтычнай, палітычнай, адукацыйнай, вытворчай, справаводчай і інш.).

Валодаць стылістычнымі нормамаі – г. зн. умець правільна ствараць тое ці іншае выказванне або тэкст, прытрымліваючыся пэўных заканамернасцей пры адборы і арганізацыі моўных сродкаў ў функцыянальных стылях, ужываць іх у адпаведнасці са зместам, задачамі і сітуацыяй маўлення. Аднак у кожнай сферы зносін побач з агульнымі нормамаі функцыянуюць яшчэ і прыватныя. Так, нематываваны паўтор слоў з дапамогай сінонімаў – агульнапрызнаная норма мастацкага стылю. Аднак у навуковай і афіцыйна-справавай мове іх выкарыстанне абмежавана. У размоўным стылі часта ўжываюцца лексічныя адзінкі з канкрэтным, бытавым значэннем (*электрычка, сталоўка, балбатаць, падбухторваць, безгаловы, лапавухі*), у навуковым – з абагульненым, абстрагаваным значэннем (*аналіз, гіпотэза, дослед, сістэма, працэс, элемент*). Такім чынам, са стылістычнымі нормамаі вельмі цесна звязана не толькі правільнасць маўлення, а і кожная з астатніх камунікатыўных якасцей маўлення – дакладнасць, лагічнасць, дарэчнасць і г. д.

2.3. Дакладнасць маўлення. Дакладнасць – гэта адна з асноўных камунікатыўных якасцей маўлення, якая патрабуе сэнсавай адпаведнасці слоў, паняццяў знешнім сітуацыям, рэаліям. Дакладнасць – гэта выкарыстанне адзінак мовы ў тых значэннях, якія замацаваны маўленчай практыкай грамадства ў слоўніках, граматыках і г. д. Недакладным будзе, напрыклад, наступнае выказванне: *У палотнах з асобнай (трэба: асаблівай) сілай і пранікнёнасцю адчувалася радасць жыцця*.

Адрозніваюць два віды дакладнасці – прадметную і паняццёвую.

Прадметная (фактычная) дакладнасць заснавана на сувязі маўлення з рэчаіснасцю і забяспечвае адпаведнасць паміж зместам маўлення і з’явамі рэчаіснасці, якія ў маўленні адлюстраваны. Чалавек павінен добра ведаць тое, пра што гаворыць (піша). Тут закладзена адпаведнасць “думка аўтара – рэчаіснасць”. Прадметная дакладнасць выяўляе, наколькі правільныя суджэнні ў аўтара пра рэчаіснасць, аб’ект, наколькі сапраўднае, адэкватнае адлюстраванне рэчаіснасці ў думках, свядомасці аўтара.

Паняццёвая (камунікатыўная) дакладнасць заснавана на сувязі маўлення з мысленнем. Тут закладзена адпаведнасць “маўленне (тэкст) – думка аўтара”. Паняццёвая дакладнасць паказвае, наколькі адэкватна выяўлены ў маўленні думкі аўтара.

Дадзеная камунікатыўная якасць цесна пераплятаецца з правільнасцю маўлення, асабліва з такімі яе нормамаі, як лексічныя і сінтаксічныя. Маўленне любога стылю лічыцца дакладным, калі яго адзінкі (словы, паняцці, тэрміны, фразеалагізмы) ужыты з уласцівым ім значэннем. Тэкст павінен быць выкладзены такім чынам, каб чытач або слухач успрыняў правільную, канкрэтную, нескажоную інфармацыю, таму што недакладнае выкарыстанне аднаго з паняццяў цягне за сабой няправільнае ўспрыняцце ўсяго выказвання.

Дакладнасць маўлення як камунікатыўная якасць у першую чаргу ўласціва навуковаму і афіцыйна-справавому стылям, таму што тут пераважаюць адназначныя словы і выразы, устойлівыя звароты, стандартныя сродкі. Такія кніжныя стылі, як навуковы і афіцыйна-справавы, не дапускаюць парушэння стандартнай структуры ва ўжыванні сінтаксічных канструкцый, азначэнняў, правілаў і т. п. Напрыклад, трэба праяўляць асцярожнасць, ужываючы паронімы тыпу *дыялект – дыялектызм, інжынерны і інжынерскі, статыстычны і статычны, ураджайны і урадлівы*. Дакладнасць патрабуе рэзка размяжоўваць сінанімічныя паняцці, сачыць за іх спалучэннем з іншымі часцінамі мовы: *уласціvasць* ці *якасць, рух* ці *перамяшчэнне, наладзіць* ці *арганізаваць, сачыць* ці *наглядаць* і інш.

Дакладнасць навуковага (навукова-тэхнічнага, навукова-інфармацыйнага) тэксту дасягаецца не толькі за кошт канкрэтнага словаўжывання, але і за кошт такіх рыс, як дакладнасць разлікаў (у матэматыцы, фізіцы), формул, параметраў, навуковых фактаў і г. д. Парушаючы дакладнасць, нельга беспамылкова выканаць чарцёж, рашыць ураўненне, перадаць гістарычныя ці філасофскія факты. Дакладнасць маўлення – адно з цэнтральных паняццяў навуковага маўлення, якому ўласціва строгасць і лексічная дасканаласць.

Нельга абыходзіцца без дакладнасці і ў публіцыстычным стылі, таму што тут у цэнтры ўвагі знаходзяцца факты, навіны штодзённага жыцця, паведамленні, адкрыцці, здарэнні, а скажэнне падобнай інфармацыі вядзе да змянення дадзеных, недаверу грамадскасці да тых ці іншых сродкаў масавай камунікацыі.

Дакладнасць можна выявіць і ў мастацкім стылі. Хаця тут і пераважае аўтарскі вымысел, але ў аснову мноства мастацкіх твораў пакладзены дакладныя гістарычныя факты, літаратурнымі героямі могуць быць канкрэтныя гістарычныя асобы.

У размоўным стылі такая камунікатыўная якасць, як дакладнасць, таксама прысутнічае. Яна ўносіць у гутарку канкрэтнасць, канструктыўнасць, сцісласць. Для перадачы штодзённых навін, пачуццяў, звестак лепш карыстацца дасканалай і лаканічнай мовай.

Дакладнасць тэксту ў любым стылі заключаецца ў тым, каб моўны матэрыял быў выкладзены і правільна, і канкрэтна, і лаканічна. Парушаючы дакладнасць, мы можам парушыць і іншыя камунікатыўныя якасці.

2.4. Лагічнасць маўлення. Лагічнасць маўлення – гэта камунікатыўная якасць, якая прадугледжвае пабудову паслядоўнага, несупярэчлівага выказвання ці тэксту, у якіх асобныя часткі сэнсава звязаныя паміж сабой. Выказванне або тэкст будуць лагічнымі ў тым выпадку, калі ў іх існуе цесная сувязь асобных кампанентаў: слоў, сказаў, абзацаў. Але для таго, каб выказванне ці тэкст былі лагічнымі, яны павінны быць пабудаваны з улікам асноўных *законаў логікі*.

1. *Закон тоеснасці* сцвярджае, што кожная думка ў працэсе разважання павінна мець адзін устойлівы змест. Гэта значыць, што ў час разважання нельга падмяняць адзін прадмет думкі іншым, бо ўзнікае лагічная памылка – падмена тэзіса. Закон тоеснасці накіраваны супраць расплывістасці, беспрадметнасці суджэнняў. Напрыклад, калі на парадку дня пытанне *Аб выкананні плана цэха ў IV квартале*, лагічнай памылкай з'яўляецца аналіз работы ўсяго прадпрыемства ў папярэдніх кварталах, а таксама падрабязная інфармацыя пра тое, кім былі распрацаваны мадэлі вырабаў, з якіх матэрыялаў яны былі зроблены і г. д.

2. *Закон супярэчнасці* даводзіць, што дзве супрацьлеглыя думкі аб адной і той жа рэаліі не могуць быць адначасова праўдзівымі. Веданне гэтага закона садзейнічае паслядоўнасці ў мысленні, у адстойванні свайго меркавання, дазваляе пазбегнуць двухсэнсоўнасці, лагічнай супярэчлівасці. Гэты закон парушаны ў наступным выказванні: *Самай высокай якасцю вызначаецца работа першай брыгады. Не менш якасна працуюць трэцяя і чацвёртая брыгады*. Калі самай высокай якасцю вызначаецца работа першай брыгады, то іншай брыгады з такімі ж высокімі паказчыкамі не можа быць. Калі ж сапраўды гэтыя брыгады маюць аднолькава высокія паказчыкі, то варта сказаць: *Самыя высокія паказчыкі якасці працы ў першай, трэцяй і чацвёртай брыгадах*.

3. *Закон выключэння трэцяга* запэўнівае ў тым, што з двух супярэчлівых (супрацьлеглых) выказванняў адно абавязкова сапраўднае, трэцяга быць не можа. У логіцы супярэчлівымі

назваюцца такія два суджэнні, у адным з якіх што-небудзь сцвярджаецца пра рэалію, а ў другім тое ж самае пра гэтую рэалію адмаўляецца. Відавочна, што абодва такія суджэнні не могуць быць адначасова праўдзівымі ці непраўдзівымі. Напрыклад, адначасова праўдзівымі не могуць быць суджэнні *Дырэктар звольніў свайго намесніка* і *Дырэктар не звольніў свайго намесніка*. Відавочна, што закон выключэння трэцяга парушаны ў наступным кантэксте: *Загадчыкі ўсіх секцый магазіна падтрымалі прапанову кіраўніцтва. Загадчык секцыі радыётэхнікі прапанову кіраўніцтва не падтрымаў.*

4. Закон дадатковага абгрунтавання фармулюецца так: кожная правільная думка павінна быць абгрунтавана іншымі думкамі, праўдзівасць якіх даказана. Гэты закон не дапускае галаслоўнасці, бяздоказнасці, патрабуе пераканаўчага пацвярджэння праўдзівасці думак, выказванняў.

Існуюць і лінгвістычныя ўмовы лагічнасці.

1. *Правільны парадак слоў у сказе* – абумоўлівае пэўнае, звыклае размяшчэнне слоў: акалічнасці папярэднічаюць дзеяслову-выказніку, дапасаванае азначэнне – азначаемаму слову, прыназоўнікі – слову, да якога адносяцца і г. д. Напрыклад: *Хлопцы, затаіўшы дых, маўкліва глядзелі на дзедаву работу* (М. Паслядовіч).

2. *Сэнсавая несупярэчлівасць сувязі слоў у сказе* – прадугледжвае не спалучаць як аднародныя несуднасныя паняцці, не ўжываць дзеепрыслоўе і дзеяслоў-выказнік, якія абазначаюць дзеянні розных асоб ці прадметаў і г. д. Напрыклад: *У нашым калгасе гадуюць свіней, курэй, кароў і іншых птушак* (трэба: *У нашым калгасе гадуюць свіней, кароў, курэй і іншых свойскіх птушак*); *Рыхтаваўшыся да выступленняў, у нас быў прыўзняты настрой* (трэба: *Калі мы рыхтаваліся да выступленняў, то ў нас быў прыўзняты настрой*).

3. *Правільная арганізацыя тэксту* – рэалізуецца ў правільным спалучэнні асобных сказаў. Істотным сродкам лагічнай арганізацыі тэксту з'яўляецца яго падзел на абзацы – завершаныя часткі тэксту. Правільна арганізаваныя абзацы вельмі дапамагаюць у спасціжэнні логікі думкі.

Важным сродкам для выражэння лагічных адносін паміж часткамі аднаго выказвання, а таксама паміж сказамі ў тэксте з'яўляюцца службовыя словы (прыназоўнікі, злучнікі, часціцы) і пабочныя словы і словазлучэнні: *разам з тым, пры дапамозе, з мэтай, таму што, у выніку таго што, у сувязі з тым што, гэта, выключна, менавіта, значыць, па-першае, з другога боку і інш.*

Адно недакладна ўжытае слова можа парушыць цэласнасць сінтаксічнай або лексічнай сістэмы. Уявім сабе мазаічны малюнак, складзены з мноства асобных частчак. Кожны элемент з'яўляецца часткай ад цэлага, таму каб атрымаць цэласную карцінку, мы павінны кожны асобны кавалачак паставіць на сваё месца.

Лагічнасць як камунікатыўная якасць маўлення ўласціва ў пэўнай ступені ўсім стылям. Яна прымяняецца ў выступленнях, прамовах, артыкулах, падпарадкоўваючыся агульнапрынятаму плану: уступ (уводзіны), асноўная (кульмінацыйная) частка, падагульненне (заклучэнне, вывад). Паміж асобнымі часткамі такой устойлівай кампазіцыі існуе найцяснейшая сувязь. Такая схема абавязковая для навуковага тэксту, дзе не могуць парушацца ўзаемасувязі ў ланцужку навуковага доказу, тлумачэння, разважання. Новы матэрыял навуковага стылю абавязкова абавязваецца на ўжо вядомы, вывучаны, засвоены. Па законах логікі размяшчаюцца асобныя раздзелы, параграфы, тэмы і іншыя структурныя адзінкі ў падручніках.

Лагічнасць – абавязковая якасць афіцыйна-справавога стылю. Напрыклад, у дакументах, заканадаўчых тэкстах неабходна прытрымлівацца паслядоўнасці ў выкладзе матэрыялу. Асобныя рэквізіты ў фармуляры дакумента размяшчаюцца ў строгім парадку.

Публіцыстычны стыль аб'ядноўвае асобныя навіны ў цэласныя блокі, тэмы, напрамкі. Дзякуючы такой паслядоўнасці можна лёгка выбраць неабходны матэрыял у СМІ: паведамленні паўсядзённага жыцця, палітычныя звесткі, культурныя навіны і т. п.

Стыль мастацкай літаратуры вельмі своеасаблівы ў разгортванні падзей, раскрыцці зместу, але і тут можна прасачыць пэўную паслядоўнасць: аўтар можа разбіваць тэкст на часткі,

аб'ядноўваць у зборы твораў, тамы, трылогіі і г. д. Выклад аўтарскага бачання ў мастацкім творы, фільме, песні падпарадкаваны яго задуме, ідэі, мэце.

Незакончаныя фразы, недаведзеная да лагічнага завяршэння думка, адсутнасць паслядоўнасці ў вусным выказванні – гэта толькі некаторыя недахопы гутарковай мовы. Зразумела, што ў вусным маўленні даволі проста паправіць сказанае, дапоўніць, змяніць, але такое маўленне ўжо нельга назваць лагічным.

Лагічнасць маўлення – гэта ўменне паслядоўна выражаць думкі пры дапамозе сродкаў мовы. Гэтая камунікатыўная якасць дасягаецца праз дакладнае ўжыванне слоў, правільны парадак моўных адзінак, умелы выбар дасканалай сінтаксічнай канструкцыі.

2.5. Дарэчнасць маўлення. Дарэчнасць маўлення – гэта строгая адпаведнасць моўных сродкаў і структуры маўлення тэме, мэце, умовам і задачам зносін, зместу інфармацыі, выбранаму жанру выказвання, індыўдуальным адметнасцям аўтара і адрасата. Яна асабліва цесна пераплятаецца з такімі якасцямі маўлення, як лагічнасць і дакладнасць. Дарэчнасць – найважнейшая і неабходная якасць добрага маўлення судовых і палітычных прамоўцаў. Адрозніваюць дарэчнасць кантэкстуальную, стылёвую, сітуацыйную і асобна-псіхалагічную.

Кантэкстуальная дарэчнасць прадугледжвае асэнсаваны, прадуманы выбар моўных адзінак, якія павінны адпавядаць кантэксту. Кантэкстуальная дарэчнасць патрабуе, напрыклад, выкарыстання ў тэкстах дакументаў словазлучэнняў з аддзяслёўнымі назоўнікамі: *праводзіць расследаванне, весці кантроль, прыняць рашэнне* (замест адпаведных дзеясловаў *расследаваць, кантраляваць, вырашыць*).

Стылёвая дарэчнасць патрабуе адрозніваць кніжна-літаратурныя і прастамоўна-гутарковыя моўныя сродкі. Неабходнасць такога размежавання вынікае з самога паняцця стылю як сістэмы, якая характарызуецца асаблівай, спецыфічнай арганізацыяй моўнага матэрыялу, прызначанага рацыянальна і эфектыўна выконваць свае функцыі. Недарэчным будзе ўвядзенне ў мову дакументаў нелітаратурных (абмежаваных ва ўжытку) элементаў – дыялектызмаў, жарганізмаў, прафесіяналізмаў, устарэлых слоў і выразаў. Напрыклад: *На нашым прадпрыемстве кульгае ўлік выкарыстання тэхналагічнага абсталявання* (трэба: *На нашым прадпрыемстве ёсць праблемы з улікам выкарыстання тэхналагічнага абсталявання*); *Здарэнне адбылося таму, што таварняк своечасова не быў разгружаны і накіраваны ў дэпо* (трэба: *Здарэнне адбылося таму, што таварны цягнік своечасова не быў разгружаны і накіраваны ў дэпо*).

Сітуацыйная дарэчнасць прадугледжвае выбар моўных сродкаў, якія падыходзяць толькі для канкрэтнай моўнай сітуацыі. Парушэннем сітуацыйнай дарэчнасці маўлення лічыцца, напрыклад, выкарыстанне абрэвіятур, скарачэнняў ва ўрачыстых прамовах, у тэкстах віншаванняў: *Ганаровай граматай узнагароджваецца Яўдошына Н.П., дацэнт ВА “БрДТУ”* (трэба: *Ганаровай граматай узнагароджваецца Яўдошына Наталля Пятроўна, дацэнт установы адукацыі “Брэсцкі дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт”*). Недарэчна гаварыць пра работу з тымі, хто адпачывае, або абмяркоўваць заўтрашнія працоўныя планы на нефармальным мерапрыемстве пасля працоўнага дня.

Асобна-псіхалагічная дарэчнасць маўлення вымагае асцярожнага, абачлівага абыходжання са словам, уменне дастасоўваць маўленне да суразмоўцы, бо ў кожнага чалавека свой характар, псіхалогія, свая жыццёвая пазіцыя. Маўленчыя паводзіны павінны быць заснаваны на правілах этыкету, ветлівасці, добразычлівым стаўленні да іншых. Недарэчна ў прысутнасці хворага гаварыць пра смерць; не прынята ў жанчыны пытацца пра яе ўзрост. Здольнасць знайсці патрэбныя словы, інтанацыю ў кожнай камунікатыўнай сітуацыі – гарантыя ўзнiкнення “зваротнай сувязі”, паспяховасці стасункаў, узаемаразумення суразмоўцаў, а таксама гарантыя маральнага і нават фізічнага здароўя людзей.

Адзначым, што навуковаму і афіцыйна-справавому тэкстам найбольш характэрны кантэкстуальная і стылёвая дарэчнасць, якія гарантуюць адзінства стылю. Абодва стылі вылучаюцца спецыфічнымі моўнымі сродкамі, характэрнымі толькі для іх.

У публіцыстычным стылі недарэчнымі могуць з'яўляцца прастамоўныя словы з аднаго боку, і захапленне спецыяльнай тэрміналогіяй – з другога.

Мастацкі тэкст пераважна кіруецца сітуацыйнай дарэчнасцю, паколькі падбор моўнага матэрыялу павінен дакладна перадаць аўтарскі настрой, стварыць неабходную сітуацыю, закрануць душу таго, хто будзе ўспрымаць мастацкі твор.

У размоўным стылі неабходна ўлічваць асобасна-псіхалагічныя рысы, настрой суб'ядніка, яго характар, узрост, тэмперамент. У сяброўскую размову недарэчна ўключаць кніжныя, канцылярскія выразы.

Вельмі часта трапнае і неабходнае ў адным стылі можа стаць памылковым і недарэчным у другім, таму адно з найважнейшых патрабаванняў стылістыкі – трымацца адзінства стылю.

2.6. Багацце (разнастайнасць) маўлення. Багацце маўлення – гэта максімальнае насычэнне выказвання ці тэксту разнастайнымі моўнымі сродкамі без іх нематываванага паўтарэння. Выкарыстанне актыўнага слоўнікавага запасу ў вусным і пісьмовым маўленні асобы сведчыць пра яе адукацыю, высокі інтэлектуальны ўзровень, дастатковы моўны патэнцыял, багацце думак, жыццёвы вопыт і г. д.

Адрозніваюць багацце лексічнае, фразеалагічнае, семантычнае, сінтаксічнае і інтанацыйнае.

1. *Лексіка-фразеалагічнае* багацце маўлення забяспечваецца за кошт выкарыстання наступных сродкаў:

– сінонімаў, якія выконваюць у выказванні ці тэксце замяшчальную функцыю. Для таго каб правільна выбраць сінонім, трэба разглядаць яго не ізалявана, а ў спалучэнні з іншымі лексічнымі адзінкамі: ...*Закалыханья, спяць песні, / Усе трэлі, свісты, перасвісты, / Куванні, званы, перазваны, / Куганні, гуды, перагуды, / Лясныя шумы, перашумы* (М. Танк); *Лес ужо жыў сваім актыўным, багатым вясновым жыццём: стракатала сарока, чэкаў дзяцел, дрозд абзываўся ў хвойніку, гугалі галубы* (Б. Сачанка);

– фразеалагізмаў, прыказак, афарызмаў: *Усе планы, настрой раптам вылецелі з галавы, і распаленая ўвага завярцелася каля пачутага ад Міхася* (Ц. Гартны); *На адным месцы і камень мохам абрастае* (Прыказка); *Што чакае за крутой гарой – высветліцца толькі на вяршыні* (Н. Мацяш);

– дыялектнай лексікі: *Бучная 'пышная, раскідзістая': Да вайны ў нашым гародчыку кучаравілася маладая, вельмі бучная ліпа* (Б. Сачанка); *памялешнік 'качарэжнік': У памялешніку ля вёдраў і чыгункоў таўкліся дзеці* (В. Адамчык);

– устарэлай лексікі: *Пасівералі губы, пасеклася чало* (Н. Гілевіч); *На сценах віселі старыя чаканы, двухручныя мячы, кальчугі* (У. Караткевіч).

2. *Семантычнае* багацце праяўляецца ў разнастайнасці выкарыстання наступных сродкаў:

– полісеміі: у кожным асобным акце маўлення слова актуалізуе толькі адно значэнне, за выключэннем выпадкаў наўмыснай двухсэнсавасці, якая выкарыстоўваецца ў мастацкіх мэтах: *Яго дзеці, як і боты, прасілі кашы*. Веданне мнагазначнасці лексічнай адзінкі, яе магчымасцей семантычнага вар'іравання ў кантэксце дазваляе аўтару выказаць думку больш дакладна, а чытачу адэкватна ўспрыняць яе. Самы просты спосаб зрабіць маўленне багатым – гэта сутыкненне прамога і пераноснага значэнняў слова: *З галінак ападаў снег, а з вуснаў ападаў смех*;

– аманіміі: свядомае выкарыстанне амонімаў, іх абыгрыванне, ужыванне каламбураў, заснаваных на гэтых сродках, дазваляе разнастаіць маўленне: *Аты-баты, шлі дэбаты; Сумленнасць – сум і ленаць*.

3. *Сінтаксіс* заключае ў сабе вялікія магчымасці для перадачы багацця эмоцый, багацця маўлення. У гэтым дапамагаюць клічныя і пыталыя сказы, ужыванне рознага тыпу параўнальных канструкцый, дапасаваных і недапасаваных азначэнняў. Вялікія стылістычныя магчымасці заключаюцца ў структуры няпоўных, ускладненых, развітых сказаў, аднастаўных няпоўна-асабовых, безасабовых, намінацыйных сказаў. Разнастаіць маўленне можна з дапамогай і складаных сказаў шляхам камбінавання парадку слоў, сінтаксічнай сінанімікі і іншых элементаў сінтаксічнай арганізацыі тэксту. Сінанімія з'яўляецца асновай

сінтаксічнай стылістыкі, таму што дае магчымасць свядомага выбару сінтаксічнай канструкцыі, адэкватнай сэнсу выказвання, сітуацыі, жанру і сферы маўленчых зносін. Кожны ўзровень сінтаксісу можа разнастаіць маўленне, рабіць яго больш багатым.

4. Багацце маўлення ствараецца не толькі лексічнымі, фразеалагічнымі, семантычнымі, сінтаксічнымі сродкамі, але і за кошт *інтанацыі*, якая характэрна як для вуснага, так і для пісьмовага маўлення. Інтанацыя як элемент багатага маўлення цесна звязана з лексічным, семантычным і сінтаксічным узроўнямі мовы і ўключае рытм, інтэнсіўнасць, тэмп, лагічны націск тэксту. Выкарыстанне аўтарам адной і той жа інтанацыі, манатоннасць збядняюць маўленне.

Неабходна адзначыць, што багаццем маўлення, у першую чаргу, валодае мастацкі стыль мовы, якому ўласціва і лексічнае, і сінтаксічнае, і інтанацыйнае багацце. Тут умела спалучаюцца рознабаковыя вобразныя сродкі мовы, непрымальнымі з'яўляюцца паўторы. Па разнастайнасці і насычанасці да мастацкага набліжаюцца публіцыстычны і размоўны стылі. Навуковы вядомы як аднастайны лексічна, сінтаксічна і інтанацыйна, хоць у параўнанні з афіцыйна-справавым ён і імкнецца да разнастайнасці.

Стыль дакументаў, справаводства, заканадаўчых і юрыдычных тэкстаў устойлівы, лаканічны, з абмежаваным наборам лексічных сродкаў. Выкарыстанне моўных штампаў вядзе да поўнай стандартызацыі дакументаў, да ўжывання трафарэтных выразаў і аднатыпных сінтаксічных канструкцый.

2.7. Выразнасць (вобразнасць) маўлення. Выразнасць маўлення – гэта такія яго асаблівасці, якія падтрымліваюць увагу і зацікаўленасць слухача і чытача. Выразнасці маўлення спрыяюць арыгінальнасць, самастойнасць мыслення аўтара выказвання ці тэксту; захапленне, неабьякаваць, цікаваць аўтара да таго, пра што ён гаворыць (піша).

Выразнасць маўлення вызначаецца і дасягаецца праз разнастайнае і якаснае ўжыванне сродкаў на ўсіх узроўнях мовы.

1. *Фанетыка-арфаэпічны ўзровень.* Істотнае значэнне мае гукавая арганізацыя маўлення, ці гукапіс, – паўтарэнне аднолькавых ці падобных гукаў, якое лагічна падкрэслівае, вылучае асобныя, важныя словы, звяртае на іх асаблівую ўвагу, садзейнічае нарошчванню інтэнсіўнасці.

Асаблівымі відамі гукапісу з'яўляюцца алітэрацыя і асананс. Алітэрацыя (ад лац. *al, ad* 'да, пры' і *littera* 'літара') – паўтарэнне аднолькавых зычных гукаў або спалучэння гукаў (у вершы, фразе): *Над лесасекай, зарослай густымі кустамі арэшніку, плыло павуцінне бабінага лета* (І. Шамякін). Асананс (ад фр. *assonance* 'сугучча' < лац. *assone* 'адгукаюся') – паўтарэнне ў радках, страфе, фразе аднолькавых галосных (пераважна націскных) гукаў: *Забушуе, бухне ў боры з гулам, грукатам пярун* (Я. Колас).

2. *Графіка-арфаграфічны ўзровень.* У пісьмовым маўленні важную ролю маюць напісанне з вялікай ці, наадварот, з малой літары, афармленне рознымі шрыфтамі, выдзяленне розным колерам, а таксама выкарыстанне іншых графічных сістэм, у прыватнасці, лацінскай: *...выяўленне гэтых цудоўных імёнаў у маім успрыманні атрымалася такім: мАрыя, леА, фердзінаА, Анні, міА, мАрэя, істА... ; О, Vita!.. На сардэчныя скрыжалі / Запішацца і гэты покліч мой, – / Так некалі паэты называлі / Наіўны свой далагерны настрой* (Л. Дранько-Майсюк).

3. *Лексічны ўзровень.* Магчымасці выразнасці лексікі звязаны перш за ўсё з семантыкай. Менавіта на семантыцы слова заснаваны асноўныя тропы (ад грэч. *tropos* 'зварот; вобраз') – звароты маўлення, у якіх слова ці выраз ужыты ў пераносным значэнні і служаць сродкам дасягнення большай мастацкай выразнасці, эстэтычнасці. Так, выразнасць найперш вызначаецца і дасягаецца праз якаснае ўжыванне наступных моўных сродкаў:

– *эпітэта* (ад грэч. *epitheton* 'прыдатак') – аднаго з асноўных трыпаў, слова, словазлучэння (у сінтаксічнай ролі азначэння ці акалічнасці), якія вылучаюцца мастацкасцю, вобразнасцю. Звычайна эпітэтамі выступаюць прыметнікі і прыслоўі, радзей – назоўнікі-прыдаткі: *ласкавае сонца, цёплая сустрэча, жнейкі-красуні; Ручэй бубніць сярдзіта, лагодна пье* (Я. Колас);

– параўнання – фігуры, пабудаванай на падабенстве двух прадметаў, у якіх праяўляецца агульная прымета: *Жнівеньскія зоры пахучыя, як дыні, сінія, нібыта верасы* (Г. Бураўкін);

– метафары (ад грэч. *metaphora* ‘перанясенне’) – віду тропа, заснаванага на выкарыстанні слова ў пераносным значэнні, якое развіваецца на аснове падабенства двух прадметаў або з’яў у выніку ўвасаблення, апрадмечвання, абстрагавання: *залаты лістапад* (параўн.: *залаты гадзіннік*), *крыло самалёта* (параўн.: *крыло птушкі*), *песня льеца* (параўн.: *вада льеца*). Метафара нагадвае параўнанне, але калі параўнанне мае два члены (тое, што параўноўваецца, і тое, з чым параўноўваецца), то метафара – адзін: *Гэта першы нясмелы снег бязгучна апусціцца на скаваную маразамі зямлю* (П. Пестрак);

– метаніміі (ад грэч. *metōnimitia* ‘перайменаванне’) – віду тропа, заснаванага на пераносе назвы аднаго прадмета ці з’явы на іншы прадмет ці з’яву на аснове пэўнай знешняй ці ўнутранай сувязі паміж імі. Сувязь можа быць паміж матэрыялам і вырабам з яго (*здабыча золата і золата* (медалі), *здабытае беларускімі гімнастамі*), посудам і яго змесцівам (*купіў шклянку і выпіў шклянку*), месцам і паняццем “людзі” (*Брэст – абласны цэнтр і Брэст ганараваў сваіх абаронцаў*), імем аўтара і яго творах (*І. Мележ – беларускі пісьменнік і чытаю І. Мележа*) і інш.;

– сінекдахі (ад грэч. *synekdochē* ‘суаднясенне, суперайманне’) – віду тропа, заснаванага на пераносе назвы, замене аднаго паняцця другім на аснове колькасных прымет: формы адзіночнага ліку замест множнага, і наадварот: *Каб выжыць, і немца білі, ён жа знішчыць усіх хацеў* (Т. Бондар); *Толькі мне не да казак – пачуці не тья: зданню вязні майданекаў ходзяць жывыя* (А. Бачыла); назвы частак цела са значэннем асобы: *Моцна вучоны чалавек. Кніжкі друкуе свае, лекцыі студэнтам чытае... Гэта, брат, галава!* (К. Крапіва); назвы адзення замест назвы асобы: *Тут кажух, і шынель, / І бурнос, лапсярдак, / І сурдут, і мундзір...* (Ф. Багушэвіч); назвы цэлага са значэннем часткі: – *Дзе ружжо? Падавай яго сюды мязавец!* – *крычыць начальства і нагамі тупае* (Я. Колас) і інш.;

– антанамазіі (ад грэч. *antonomasia* < *antonomaso* ‘называю інакш, даю іншае імя’) – тропа, сутнасць якога ў тым, што шырокавядомае (з літаратуры, гісторыі) імя ўжываецца метафарычна як агульная назва асобы, надзеленай уласцівасцямі носбіта гэтага імені: *Туляга* – баязлівец, *Атэла* – раўнівец, *Квазімода* – непрыгожы, *Калумб* – першаадкрывальнік і інш.;

– эўфемізмаў (ад грэч. *euphēmos* < *eu* ‘хораша’ і *hēmi* ‘гавару’) – слоў ці выразаў, якія ўжываюцца з мэтай пазбегнуць слоў з грубым, непрыстойным зместам ці афарбоўкай: *папрасіць выйсці* (замест *выгнаць*), *пакінуў нас* (замест *памёр*), *памыляецца* (замест *хлусіце*);

– гіпербалы (ад грэч. *hyperbolē* ‘перабольшванне’) – стылістычнай фігуры, у якой свядома перабольшваецца памер, сіла, значэнне, якасць якога-небудзь прадмета, з’явы з мэтай павелічэння вобразнасці, умацнення ўражання: *...Варта абхапіць далонямі кацёл вады зледзянелай – / І кацёл вады закіпіць* (А. Наўроцкі);

– літоты (ад грэч. *litotes* ‘прастата’) – вобразнага выразу з непамерным памяншэннем у мастацкіх мэтах прадмета, з’явы, якасці ці акалічнасці: *Так блізка да неба – хоць зоры ў папаху збірай* (У. Някляеў);

– адухаўлення – перанясення рыс чалавека на неадушаўлёныя прадметы і адцягнення паняцці: *...Глоткі вуліц дождж прапаласкаў, / І яны рыкаюць апантана* (П. Панчанка);

– амонімаў: *Калі мне стане горка, у спёку і слату, чыгуначная горка, я да цябе іду* (А. Грачанікаў);

– каламбураў (ад фр. *kalembour* ‘гульня словамі’) – фігуры маўлення, заснаванай як гумарыстычны або сатырычны сродак на выкарыстанні мнагазначнасці слова, аманіміі ці выпадковым супадзенні слоў: *З недапісаным раманам / Лез у класікі Раман. / Кажуць, і сыны Рамана / Пішуць той жа ўсё раман* (Х. Жычка);

– паронімаў: *пужаны* ‘такі, якога многа і часта пужалі’: *Дзяўчат поўная вёска, а жаніхі надта пужаныя сталі, у сваты баяцца ездзіць* (А. Асіпенка) і *пужлівы* ‘які лёгка пужаецца, якога лёгка напужаць’: *Крыкі пужлівых людзей не стрымаюць хай бітвы размах* (М. Багдановіч);

– паранамазіі (ад грэч. *parōnomasia* < *para* ‘каля, побач’ і *onomazo* ‘назва’) – стылістычнай фігуры, заснаванай на збліжэнні ў межах аднаго кантэксту знешне сугучных слоў: *Духмянасць, нібы мацыёла ад сонечнага мацыёну* (П. Панчанка);

– антонімаў: *Ён не часта задумваецца нават аб перажытым, і трэба час, каб зразумець мінулае, разабрацца, што ў ім на карысць, а што на шкоду* (В. Быкаў);

– антытэзы (ад грэч. *antithesis* ‘супрацьпастаўленне’) – стылістычнага прыёму, які забяспечвае кантраснасць у выражэнні паняццяў, думак, вобразаў; часта выражаецца з дапамогай антонімаў: *Паклічу ў сведкі спаленых, распятых, / Але заўсёды юных і жывых, / Каб нашы ўнукі ў будні і ў святы / Не забываліся пра іх* (С. Грахоўскі);

– аксюмарана (ад грэч. *oxymoron* ‘дасціпна-недарэчнае, трапнае глупства’) – стылістычнай фігуры, у якой аб’ядноўваюцца сэнсава процілеглыя, несумяшчальныя паняцці з мэтай стварэння экспрэсіўнага эфекту: *жывы труп, горкая радасць, звонкая цішыня, спяшацца наволі; Але пакінула ты, дзяўчына, / Смутную радасць, і светлы боль* (М. Лужанін);

– фразеалагізмаў, прыказак, афарызмаў: *Я прачытаў кніжкі адным духам* (Я. Скрыган); *Дай, божа, у добры час сказаць, а ў нядобры памаўчаць* (Прыказка); *Добра быць у дарозе, якую ты сам сабе выбіраеш* (Я. Колас);

– перыфразы (ад грэч. *paraphrasis* ‘апісальны зварот’) – семантычна непадзельнай апісальнай назвы прадметаў, з’яў, прымет, дзеянняў, якая ўжываецца замест слова або выразу, што іх называюць; ствараецца непасрэдна ў маўленчай плыні, у канкрэтным мастацкім тэксце, у пэўнай сітуацыі і з’яўляецца адзінкай маўлення: *край блакітных азёр – Беларусь, другі хлеб – бульба, салодкі карань – цукровы бурак, пан сахі і касы – селянін*.

4. *Сінтаксічны ўзровень*. Не менш важнае значэнне ва ўзмацненні выразнасці мае разнастайная сінтаксічная арганізацыя выказвання, тэксту. Гэта праяўляецца найперш ва ўжыванні наступных моўных сродкаў:

– інверсіі (ад лац. *inversio* ‘пераварочванне, перастаноўка’) – размяшчэнні членаў сказа ў адваротным, непрамым парадку з мэтай узмацніць выказванне ці тэкст і перавесці іх з нейтральнага плана ў эмацыянальна-экспрэсіўны; як стылістычная фігура можа быць уласціва галоўным членам сказа, дапасаваным азначэнням, дапаўненням, акалічнасцям: *Засмуцілася, / Зажурылася / Даль шырокая, / Неаглядная* (Я. Колас);

– анафары сінтаксічнай (ад грэч. *anaphora* ‘ўзнятасць’) – паўтарэнні падобных сінтаксічных канструкцый (мадэлей) на пачатку вершаваных радкоў, сказаў, абзацаў і інш.: *Той страх мне дорыць палесціну, / Той страх ператварае на вачах / Жанчыну любую ў дзяўчыну – / З туманам у лімонных валасах* (Л. Дранько-Майсюк);

– эпіфары (ад грэч. *epiphora* ‘перанос, паўтарэнне’) – паўтарэнні падобнай сінтаксічнай канструкцыі (мадэлі) у канцы вершаваных радкоў, сказаў, абзацаў і інш.: *На дрогкіх выбоінах / Шляху зямнога / Згубілася многа, / Забылася многа* (Г. Бураўкін);

– кальца страфы – дакладнага паўтарэння першага і апошняга радка страфы: *Як я полем іду, гнецца колас ка мне, / З ім маркотнай душой ціха шэпты вяду; / Колас чуе ўсё ў зачарованым сне, – / Колас гнецца ка мне, як я полем іду* (Я. Купала);

– паўторы слоў, словазлучэнняў у сярэдзіне сказа: *У такой цішыні думаецца і думаецца пра ўсё на свеце;*

– рытарычным пытанні – стылістычным сродку, які заключаецца ў тым, што сцвярджэнне ці адмаўленне выражаецца ў форме пыталнага сказа. Пытанне ставіцца не з мэтай атрымаць адказ, а каб прыцягнуць увагу чытача да той ці іншай з’явы: *О, гэтая скрыпка! Што яна рабіла з людзьмі?* (У. Дамашэвіч); *І дзе на свеце ёсць такая, / Як Нёман, рэчанька другая?* (Я. Колас);

– полісіндэтона (шматзлучнікавасці) (ад грэч. *polysyndeton* ‘шматзлучнікавасць’) – стылістычнага прыёму, пры якім для лагічнага і інтанацыйнага падкрэслівання ўсе ці пераважная большасць аднародных членаў сказа звязаны адным злучнікам: *І шум дубровы, і стогн пушчы, / І рэк усхліп, і плач крыніц, / І немы зрок балотнай пушчы / Нясучь мне весць пра чужаніц* (Я. Колас);

– эліпсіса (ад грэч. *ellipsis* ‘выпадзенне, пропуск’) – пропуску ў маўленні слоў ці словазлучэнняў, зразумелых з кантэксту ці з канкрэтнай сітуацыі. Эліпсіс выкарыстоўваецца

як мастацкі сродак для перадачы дынамічнасці, інтанацыі жывога маўлення: *Аратаму – яго сявеньку, / Стральцу – рог, што будзіў дубровы, / Музыку – бубен ці жалейку, / А кавалю – гвозд ці падкову...* (М. Танк).

Сродкі выразнасці неаднолькава выкарыстоўваюцца ў розных сферах зносін. Максімальная яны выяўляюцца ў мастацкім і публіцыстычных стылях, часам у гутарковым маўленні. Выкарыстанне многіх сродкаў выразнасці ў афіцыйным і навуковым стылях абмежаванае.

Выразнасць найбольш цесна звязана з багаццем (разнастайнасцю) маўлення і ўключае веданне правільнасці, дакладнасці, лагічнасці – словам, усіх камунікатыўных якасцей. Ступень выразнасці маўлення залежыць ад індывідуальнасці, моўнага багацця, інтэлектуальнага патэнцыялу асобы, зацікаўленасці яе самой тэмай зносін.

2.8. Чысціня маўлення. Чысціня маўлення вызначае мэтазгоднасць увядзення ва ўжытак асобных лексічных адзінак, што маюць абмежаную (вузкую) сферу семантычнай рэалізацыі:

– дыялектызмаў, або правінцыяналізмаў: *згук ‘рэха’, агоўтацца ‘прывыкнуць’, каўган ‘лыжка з дубовага кораня для мукі ці зерня’, вішар ‘няскошаная на балоце трава’, навук ‘прылада для лоўлі рыбы’, чалавек ‘муж, гаспадар’, дохтар ‘доктар’, пасоля, хвасоля ‘фасоля’, слон ‘услон’, могліцы ‘могілкі і інш.’;*

– прастамоўнай лексікі: *прайдзісвет ‘пранырлівы, хітры чалавек, прайдоха’, пустадомак ‘чалавек, які не мае гаспадаркі; дрэнны, нядбайны гаспадар’, жмінда ‘вельмі скупы чалавек, скнара’, слюнцэй ‘бязвольны, бесхарактарны, нікчэмны чалавек’, калупацца ‘рабіць што-небудзь марудна і няўмела’, дрыхнуць ‘спаць’, скапыціцца ‘памерці, згінуць’, балбатаць ‘гаварыць несупынна, невыразна, а таксама займацца пустымі размовамі’ і інш.;*

– плеаназмаў і таўталогіі: *станоўчы поспех (трэба: поспех), прававое заканадаўства (трэба: заканадаўства), чалавечае грамадства (трэба: грамадства); бацька замкнуў дзверы на замок (трэба: бацька замкнуў дзверы), у матчавай сустрэчы сустрэліся дзве каманды (трэба: у матчы сустрэліся дзве каманды), шмат твораў стварыў Я. Купала для дзяцей (трэба: шмат твораў напісаў Я. Купала для дзяцей) і інш.;*

– слоў-паразітаў: *ну, гэта самае, значыць, вось, карацей, так, як бы, э-э і інш.;*

– жарганізмаў: *мажор, чувак ‘малады чалавек’, герла, чыкса ‘дзяўчына’, башка, рэпа ‘галава’, буцік ‘бутэрброд’, макарыкі ‘макароны’, зялёныя ‘долары ЗША’, лімон ‘мільён’, рагаты, тралік ‘тралейбус’, пенсія ‘стыпендыя’, універ ‘універсітэт’, курацнік ‘інтэрнат’, тусаванца ‘збірацца ў адным месцы, разам праводзіць вольны час’, клава, педаль, раяль, ‘клавіятура’, рубіць фішку ‘разумець, пра што гавораць’ і інш.;*

– аргатызмаў (разнавіднасці жаргону): *філон ‘лодар, гультай’, стукач ‘даносчык’, урка ‘злодзей, бандыт’, зевок ‘рот’, хаза ‘прыгон (дом або кватэра), буза ‘скандал, шум’, вышка ‘вышэйшая мера пакарання’, клёвы ‘добры, цудоўны’, керыць ‘піць’, басаць ‘рэзаць’ і інш.;*

– моўных стандартаў, ці клішэ, канцылярскіх штампаў: *прызначыць на пасаду, накласці спагнанне, несці адказнасць, прыняць меры, ставіць пытанне, на самай справе і інш.;*

– аказіяналізмаў, ці індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў: *адлюстроўваць, дабрабыт, шумнацечны, нязгледны, срэбразвонны, светапогляд, грыбазбіры і інш.;*

– запазычанняў (у тым ліку экзатызмаў і варварызмаў): *апалагет, эпаціраваць, баркарола, бугі-вугі, містар, гуд бай, а’кей, дэжа вю і інш.;*

– русізмаў: *стакан, наступак, светафор, вучыцель, дрэўні, цірэ, хазяін і інш.*

Варта адзначыць, што ў навуковым і афіцыйна-справавым стылях не ўжываюцца пазалітаратурныя моўныя сродкі (дыялектызмы, жарганізмы, вульгарызмы, прастамоўныя словы і інш.), акрамя тых выпадкаў, калі гэтыя лексічныя адзінкі становяцца прадметам даследавання ў лінгвістычнай літаратуры. Аднак моўныя стандарты, ці клішэ, канцылярскія штампы складаюць значную частку мовы дакументаў: *дагаворныя бакі, матэрыяльныя каштоўнасці, у мэтах забеспячэння, засяродзіць увагу, скажам так, у прыцыпе і інш.* Часткова ёсць устойлівыя звароты і ў навуковым стылі: *спачатку адзначым, далей дакажам, было вырашана, маецца на ўвазе, за выключэннем, на працягу і інш.* У кніжных стылях назіраюцца паўторы тэрміналагічных адзінак, таму што большасць з іх не маюць сінонімаў.

Публіцыстычныя тэксты могуць уключаць асобныя элементы дыялектнай лексікі, напрыклад, рэпартаж з сельскай мясцовасці. Мова журналіста павінна быць непаўторнай, яркай і кожны раз прыцягваць увагу людзей.

Мастацкі і гутарковы стылі ў цяперашні час наадварот характарызуюцца актыўным выкарыстаннем дыялектных адзінак і жаргоннай лексікі. У жывым маўленні неабходна пазбаўляцца ад моўных стандартаў (клішэ) і канцылярскіх штампаў, жарганізмаў, грубых і непрыстойных слоў. Чыстае маўленне сведчыць пра чысціню душы чалавека і чысціню яго думак.

Такім чынам, чысціня маўлення мае непасрэдную сувязь з літаратурнай мовай і маральным аспектам нашай свядомасці.

2.9. Сцісласць (лаканічнасць) маўлення. Сцісласць – адна з асноўных якасцей маўлення, якая выражаецца ў здольнасці перадаваць думку найменшай колькасцю лексічных адзінак, без неапраўданага іх дубліравання ў выказванні ці тэксце. Сцісласць падпарадкавана дзейнасці закону “моўнай эканоміі” (О. Есперсен), закону “эканоміі маўленчых намаганняў” (А. Марціне). Сутнасць яго ў тым, што ў працэсе выкарыстання адзінак мовы яе носбіты адбіраюць найбольш рацыянальныя, зручныя для зносін сродкі. За кошт гэтага выказванне або тэкст скарачаюцца, але павялічваецца ці застаецца нязменнай іх інфарматыўнасць. Сцісласць дасягаецца праз наступныя прыёмы:

1. Замена словазлучэнняў з устойлівай намінацыяй аднаслоўнымі найменнямі: *мінулы год – летась, бягучы год – сёлета, страціць веру – зняверыцца, парное малако – сырадой, сялёдачны расол – лёк* і інш.

2. Замена фразеалагізмаў адным словам, прыказак – словазлучэннем з меншым наборам кампанентаў (фразеалагізмам як часткай прыказкі) і т. п.: *пускаць пыл (туман) у вочы – а туманьваць; кармі парсюка мукою – пойдзе рукою – пайсці рукою; жыву, як гарох пры дарозе: хто ідзе, той скубе – як гарох пры дарозе* і інш.

3. Выкарыстанне абрэвіяцыі: *У БрДТУ (Брэсцкім дзяржаўным тэхнічным універсітэце) прайшла канферэнцыя па творчасці С. Грахоўскага; У ЛіМе (газеце “Літаратура і мастацтва”) прачыталі артыкул новага аўтара.* Нярэдка абрэвіятуры ўзнікаюць на аснове фразеалагізмаў: *абіваць бакі – абібок, скаліць зубы – зубаскал, на свае вочы – навочна* і інш. Звычайна ў такіх моўных адзінках застаецца нязменнай і змест, і граматычная структура разгорнутага варыянта.

4. Ужыванне гукапераймальных слоў на месцы дзеясловаў, якія павінны былі абазначаць некалькі дзеянняў, што хутка змяняюцца: *Старыя дрыб-дрыб у сталоўку на абед; Дзярках шах-шах на падлозе.* Такі прыём найбольш характэрны для размоўнага і мастацкага стыляў мовы.

5. Эліпсіс (пропуск у маўленні слоў ці словазлучэнняў, зразумелых з кантэксту ці з канкрэтнай сітуацыі): *адным словам – словам, у старых гадах – у гадах, стаяць на сваім слове – стаяць на сваім, як свае пяць пальцаў – як пяць пальцаў* і інш. Пры эліптычнай субстантывацы ўжываецца адпрыметнікавы назоўнік ад’ектыўнага тыпу скланення замест спалучэння прыметніка і назоўніка: *На машынабудаўнічым факультэце выдатна прайшла студэнцкая навукова-практычная канферэнцыя – На машынабудаўнічым выдатна прайшла студэнцкая навукова-практычная канферэнцыя* і інш.

6. Выкарыстанне няпоўных сінтаксічных канструкцый – простых і складаных сказаў (асабліва ў дыялогу): *Гаспадыня пільнуецца хаты, дзяцей, гаспадар – поля, лугу, лесу* (Б. Сачанка); *Па тым, як нашы рэкі дыхаюць хвалямі, лясы – лістотай, палі – каласамі, хмары – громам, а людзі – роднымі песнямі, пазнаецца, як ім жывецца* (М. Танк); *Згадалася, як, вярнуўшыся дахаты, узбіралася на матчыны калені, пыталася: “Мама, а чаму нас вучаць на чужоі мове гаварыць? Чаму там не гавораць так, як дома?” – “Бо там чужыя настаўнікі”* (І. Мележ). У такіх сказах інфарматыўную функцыю выконвае інтанацыя, а таксама папярэдні кантэкст.

7. Ужыванне аднастаўных сказаў: *З песні слова не выкінеш* (Прыказка); *Ад добра лепшага не шукаюць* (Прыказка); *І нідзе ні душы* (А. Жук).

8. Выкарыстанне скарачэнняў, формульных абазначэнняў, схем, графікаў і інш. (*га, кг, см, км, руб., ст., напр., дзяржаказ, прамкамбінат, студатрад, Мінфін, Белдзяржпраект, ДАСТ, %, а-часціца*). Такія прыёмы найбольш уласцівы навуковаму і афіцыйна-справавому стылям мовы.

У кожным са стыляў сцісласць праяўляецца праз пэўныя моўныя сродкі. Пры гэтым улічваецца і жанр тэксту. Лаканічнасць – важная асаблівасць афіцыйна-справавых, а таксама навуковых тэкстаў, калі маўленчая стрыманасць грунтуецца на адназначнасці фармулёвак, паслядоўнасці, лагічнасці і дакладнасці выкладу фактаў, аргументаў. У публіцыстычным стылі гэтая якасць маўлення даволі часта спрацоўвае ў загалюках газетных і часопісных публікацый. Сцісласць і змястоўнасць загалюкаў сталі вострай патрэбай у эпоху так званага інфармацыйнага выбуху, калі нярэдка інфармацыя адшукваецца па загалюках. Да таго ж сцісласць з’яўляецца і мастацкім прыёмам, які дазваляе актывізаваць слухача і чытача, г. зн. выступае сродкам стварэння выразнасці. Літаратуразнаўцы, мовазнаўцы слухна гавораць пра тое, што ў добрым мастацкім творы нават слоўны недахоп можа садзейнічаць дакладнаму адлюстраванню вобразаў. Аднак існуюць і супрацьлеглыя працэсы, у выніку чаго ўзнікае так званы моўны лішак – плеаназм: *пяць чалавек студэнтаў, дамоклаў меч небяспекі, свежы сырадой* і т. п.

Такім чынам, існуюць розныя прычыны стварэння сцісласці, як унутрымоўныя (інтралінгвістычныя), так і пазамоўныя (экстралінгвістычныя). Гэтая камунікатыўная якасць цесна звязана з дарэчнасцю і дакладнасцю маўлення. Многія даследчыкі лічаць дасягненне сцісласці маўлення найважнейшай творчай задачай.

3. Публічнае выступленне.

3.1. Публічнае выступленне і яго асаблівасці. У наш час жывое вуснае слова набывае выключнае значэнне, таму што даклад, лекцыя, дыскусія, гутарка і іншыя формы публічных выступленняў сталі паўсядзённай з’явай. Не існуе ніводнай прафесіі, якая б не патрабавала непасрэдных чалавечых зносін. Вуснае маўленне выйшла за межы паўсядзённа-бытавых стасункаў, а гэта азначае, што кожны чалавек павінен імкнуцца да таго, каб авалодаць гэтай формай шматгранных моўных зносін людзей у розных сферах іх дзейнасці.

Публічнае (ад лац. *pūblikus* ‘грамадскі’) выступленне – гэта выступленне перад слухачамі (чытачамі) з мэтай растлумачыць, даказаць што-небудзь, пераканаць у важнасці і неабходнасці якіх-небудзь дзеянняў, аказваючы жывым прыгожым словам адпаведнае ўздзеянне на свядомасць, розум і пачуцці аўдыторыі і прыцягваючы яе на свой бок. Такое паведамленне называецца *красамоўствам*, навука аб *красамоўстве* – *рыторыкай*, або *прамоўніцкім мастацтвам*. Слова “красамоўства” ўжываецца таксама для абазначэння здольнасці чалавека гаварыць яскрава, змястоўна, прыгожа¹.

У ходзе выступлення аратар раскрывае сутнасць праблемы, змест тых паняццяў, якія выражаюць галоўную ідэю, выказвае адпаведныя сужэнні, умела накіроўваючы мысліцельны працэс слухачоў у патрэбнае рэчышча, стварае атмасферу сутворчасці, суперажывання і падводзіць іх да пэўных вывадаў. І калі пры гэтым аратар выказваецца дакладна, выразна, паслядоўна, аргументавана, калі яго словы, думкі і манеры на працягу ўсяго выступлення дастасоўваюцца да слухачоў, тады поспех гарантаваны.

3.2. Кампазіцыя прамовы. *Кампазіцыя* – гэта размеркаванне матэрыялу выступлення, суадносіны яго структурных частак.

Як правіла, прамова мае тры структурныя часткі: уступ, асноўную частку і заключэнне.

Уступ неабходны для наладжвання кантакту з аўдыторыяй і падрыхтоўкі яе да ўспрыняцця тэмы выступлення. Таму ў ім звычайна згадваецца праблема, якая будзе асвятляцца ў прамове,

¹ У беларускай гісторыі вядома шмат імёнаў выдатных прамоўцаў, аўтараў рытарычнай прозы і публіцыстыкі: К. Тураўскі, Ф. Скарына, С. Будны, В. Цяпінскі, Л. Сапега, М. Смятрыцкі, К. Каліноўскі, Ф. Багушэвіч, Я. Купала, Я. Колас, Я. Брыль, У. Караткевіч, Н. Гілевіч, Р. Барадулін і інш. Нам ёсць чым ганарыцца, але, на жаль, багатая моўная спадчына часта проста застаецца невядомай ці малавядомай носьбітам нашай мовы.

часам ставяцца канкрэтныя задачы, мэты, акрэсліваюцца асноўныя паняцці, іншы раз паведамляецца план прамовы.

У асноўнай частцы ў адпаведнасці з абраным спосабам раскрыцця тэмы (ступеневы, канцэнтрычны, храналагічны, індукцыйны, дэдукцыйны і інш.) з дапамогай розных прыёмаў вядзення прамовы (апісанне, аналіз, супастаўленне, інфармацыя, пераказ, характарыстыка, разважанне, прыклад, цытаванне і г. д.) і ў спалучэнні з манерамі і тэмпам маўлення, мімікай, жэстамі, паўзамі паслядоўна і аргументавана раскрываецца тэма, сутнасць праблемы.

Заклучэнне надае выказванню лагічную завершанасць. У ім робяцца прыватныя і агульныя вывады са сказанага, прыводзяцца вынікі выступлення, сцісла і выразна фармулюецца яго галоўная ідэя.

3.3. Падрыхтоўка да публічнага выступлення. Пospех публічнага выступлення залежыць ад таго, наколькі свабодна валодае прамоўца матэрыялам, наколькі дэтальна прадумана і падрыхтавана прамова. Значыць, каб належным чынам падрыхтавацца да выступлення, прамоўца павінен задаць сабе такія пытанні:

- 1) Што я буду гаварыць?
- 2) Каму буду гаварыць?
- 3) З якой мэтай?
- 4) Пра што павінны даведацца слухачы з маёй прамовы?

У адпаведнасці з гэтым вылучаюцца асобныя этапы падрыхтоўкі да публічнага выступлення.

1. *Выбар тэмы прамовы.* Пospех выступлення ў значнай ступені залежыць ад удалага выбару тэмы. Яна можа быць вызначана папярэдне або яе выбірае сам прамоўца. У любым выпадку неабходна ўлічваць, наколькі прамоўца ведае тое, пра што збіраецца гаварыць, наколькі абраная тэма актуальная для слухачоў і ў якой ступені яны дасведчаныя ў пытаннях тэмы.

Пospех прамовы ў немалой ступені залежыць ад папярэдняй інфармацыі аб слухачах. Значыць, прамоўца павінен уяўляць, перад кім ён будзе выступаць (якія праблемы хвалююць людзей, што іх цікавіць, што яны ведаюць), каб паглядзець на ўзнятыя ў прамове пытанні вачыма слухачоў.

2. *Вызначэнне мэты выступлення.* У залежнасці ад тэмы і адносін слухачоў да пытанняў, якія асвятляюцца ў ходзе прамовы, вызначаецца мэта выступлення, а іменна: паведаміць, праінфармаваць, растлумачыць, зацікавіць, пераканаць, сцвердзіць, падбадзёрыць, развесяліць, заклікаць да дзеяння, натхніць і г. д. Як правіла, у выступленні вырашаецца адна асноўная мэта, а астатнія падпарадкоўваюцца ёй.

3. *Падбор матэрыялу для прамовы.* Непасрэдная падрыхтоўка да выступлення пачынаецца з выбару крыніц і адбору неабходнага матэрыялу, г. зн.:

- складання спіса літаратуры па тэме;
- чытання літаратуры і выпісак з яе;
- канспектавання (фактаграфічнае, свабоднае, ацэначнае, творчае);
- падбору дапаможнага (у тым ліку і нагляднага) матэрыялу (факты, лічбы, прыклады, дакументы, цытаты, схемы, буклеты, ілюстрацыі, малюнкi і інш.).

4. *Праца над кампазіцыяй выступлення, складанне яго плана.* Пасля вивучэння літаратуры і падбору матэрыялу прадумваецца кампазіцыя выступлення, спосаб раскрыцця тэмы, прыёмы маўлення і складаецца план прамовы.

5. *Праца над тэкстам выступлення.* Пісьмовы тэкст ствараецца для таго, каб упарадкаваць падачу матэрыялу ў адпаведнасці з кампазіцыяй і планам прамовы, лепш яго засвоіць і асэнсаваць, папрацаваць над прыёмамі вядзення прамовы, выразнасцю мовы.

6. *Рэпетыцыя, прагаворванне прамовы.*

Вядома, у кожнага выступоўцы назапашаны свае складнікі, “сакрэты” ўдалай прамовы, аднак трэба не забывацца на простую рэч: публічнае выступленне не самамэта, а сродак дасягнення пастаўленай мэты. Таму яно павінна адпавядаць шэрагу патрабаванняў, якія робяць яго пераканаўчым, доказным, лагічным, прадуманым і красамоўным.

3.4. Асноўныя віды публічных прамоў. Асноўнымі відамі публічных прамоў з’яўляюцца наступныя: паведамленне, лекцыя, даклад, дыскусія, дыспут.

Паведамленне – гэта выступленне, у якім расказваецца пра які-небудзь аб’ект ці з’яву; раскрываецца змястоўная сутнасць таго ці іншага паняцця; асэнсоўваецца асноўная ідэя якіх-небудзь грамадска-палітычных, навуковых, эканамічных праграм і да т. п.

Лекцыя (ад лац. *lectio* ‘чытанне’) – від публічнай прамовы з адукацыйнай ці навукова-асветнай мэтай.

І акадэмічная, і навукова-папулярная лекцыя патрабуе выкладу матэрыялу на адпаведным навуковым узроўні, лагічнай паслядоўнасці ў разважаннях, пераканаўчых прыкладаў і аргументаваных вывадаў.

Даклад – від публічнай прамовы на пэўную тэму: грамадска-палітычную, навуковую і г. д. Справаздачны даклад на сходзе (канферэнцыі, з’ездзе) вызначаецца інфармацыйнай насычанасцю, мноствам лічбаў, фактаў, прыкладаў, афіцыйным характарам (як правіла, рыхтуецца калектывам і зачытваецца).

Навуковы даклад звычайна тэматычна звязаны з той ці іншай галіной ведаў. Таму галоўнае ў такіх дакладах – аргументавана, пераканаўча данесці да слухачоў навуковую інфармацыю, з лагічнай паслядоўнасцю выкладзі матэрыял па абранай тэме. Пры гэтым варта вылучыць асноўныя палажэнні даклада, прывесці яркія прыклады, запісаць у час выступлення неабходныя лічбы, прадэманстраваць схемы, табліцы, ілюстрацыі і да т. п.

Дыскусія (ад лац. *discussio* ‘даследаванне, разгляд, разбор’) – гэта абмеркаванне якога-небудзь спрэчнага пытання, спрэчка, у якой удзельнічае некалькі чалавек, кожны з якіх у пошуках ісціны выказвае і адстойвае сваё меркаванне, сваю пазіцыю па той ці іншай праблеме. Сваю пазіцыю кожны суб’ядзеднік аргументуе, уважліва ўспрымае аргументы іншых, паважліва ставіцца да іх, супастаўляе, што дапамагае высветліць ісціну. Пераможцаў у дыскусіі няма, бо калі ісціна знойдзена, то яна становіцца ісцінай для ўсіх, г. зн., што ў выніку выйграюць усе ўдзельнікі дыскусіі.

Такім чынам, ад кожнага ўдзельніка дыскусіі патрабуецца, каб ён:

- з павагай успрымаў думку і аргументы суразмоўцаў;
- умеў паглядзець на праблему з пазіцыі партнёра;
- ні ў якім разе не праяўляў асабістых амбіцый;
- не прыніжаў і не высмейваў удзельнікаў спрэчкі.

Такія прынцыпы вядзення спрэчкі не толькі дапамагаюць у пошуках ісціны, але і выхоўваюць культуру моўных зносін.

Дыспут (ад лац. *disputāre* ‘разважаць, спрачацца’) – публічная спрэчка на важную навуковую ці грамадска-палітычную тэму.

Патрабаванні адносна вядзення дыспуту наступныя:

- дакладна прытрымлівацца таго пытання, вакол якога вядзецца спрэчка;
- не ігнараваць аргументы партнёра;
- не пераходзіць “на асобу” (не спасылацца на яго ўзрост, адукацыю, становішча);
- праяўляць прынцыповасць, а не ўпартасць;
- захоўваць вытрымку, добразычлівасць у ходзе дыспуту.

3.5. Арыентацыя на аўдыторыю. Вельмі важна належным чынам падрыхтавацца да публічнай прамовы, ведаць, што сказаць і як будаваць сваё выступленне. Але поспех у многім залежыць ад таго, наколькі ўмее аратар гаварыць са слухачамі, а не проста выступаць у іх прысутнасці, г. зн. ад таго, ці зможа ён выклікаць цікавасць у слухачоў, наладзіць асобасны, эмацыянальны і пазнавальны кантакт. Каб мець поспех, пажадана:

– прадумаць свой імідж (знешні выгляд, манеры, інтанацыю першых прывітальных фраз пасля прадстаўлення аўдыторыі ці самапрадстаўлення, тон, такт);

– памятаць, што аратар (лектар) не “вучыць”, не “павучае”, не “адкрывае вочы” слухачам, а супрацоўнічае з імі, як бы звяртаецца да кожнага з іх і такім чынам настройвае на рабочы лад;

– прадумаць варыянт пачатку выступлення (нечаканае пытанне, парадаксальная думка, пераканаўчы факт ці лічбы, жарт ці дасціпная заўвага, камплімент, уласныя пачуцці);

– падтрымліваць увагу слухачоў на працягу ўсёй прамовы паслядоўна, несупярэчлівай логікай разважання, пастаноўкай пытанняў і пошукамі адказаў на іх разам са слухачамі, стварэннем праблемных сітуацый, арыгінальнай інтэрпрэтацыяй фактаў (у тым ліку і вядомых), выразнасцю мовы (мелодыкай голасу, інтанацыяй, вобразнымі сродкамі, нагляднасцю, нечаканымі кароткімі адступленнямі, выразнымі жэстамі, мімікай і інш.);

– пры заканчэнні варта не зацягваць выступленне (лепш яго закончыць раней на хвіліну, чым пазней), эфектна яшчэ раз звярнуцца да пачатку прамовы і паўторна засяродзіць увагу на закранутай праблематыцы, коратка і выразна сфармуляваць яе вынікі (асноўную думку, ідэю, сэнс).

3.6. Інтанацыйныя сродкі афармлення вуснай мовы. Інтанацыйнае афармленне выказванняў розных відаў не менш важнае, чым іх змест. Аратар (лектар, удзельнік дыскусіі ці дыспута, агітатар) павінен імкнуцца да таго, каб яго маўленне выклікала ў слухачоў самыя прыемныя ўражанні. Гэта дасягаецца ўмелым карыстаннем такімі інтанацыйнымі сродкамі, як мелодыка голасу, тэмп і тон маўлення, паўзы.

Мелодыка (ад грэч. *melōdikos* ‘меладычны, песенны’) – змяненне (паніжэнне ці павышэнне) вышыні голасу на працягу выказвання. Вышыня голасу можа быць высокай, нізкай і нейтральнай. Калі сказ вымаўляецца раўнамерна з невялікім паніжэннем голасу ў канцы – гэта нейтральная вышыня голасу, з павышэннем голасу вымаўляюцца пыталыныя (без пыталынага слова) і пабуджальныя сказы. Сіла голасу – гэта яго гучнасць (гучная, ціхая, нейтральная), а тэмбр (фр. *timbre* ад грэч. *τυμπανον* ‘барабан’) – гэта яго афарбоўка (мяккая, далікатная, прыемная, пяшчотная, звонкая, гучная, глухая, грубая, рэзкая, мужная і г. д.).

Тэмп (іт. *tempo* ад лац. *tempus* ‘час’) маўлення – гэта хуткасць вымаўлення (хуткі, павольны, нейтральны). Найбольш прымальны нейтральны (умераны) тэмп маўлення, каб слухачы паспявалі сачыць за ходам думак і разважанняў прамоўцы, засвойваць сказанае, а пры неабходнасці і запісваць. Увогуле, тэмп маўлення адпавядае асаблівасцям тэксту, фізічнаму і эмацыянальнаму стану аратара (лектара). Прыўзняты эмацыянальны стан паскарае тэмп маўлення, а прыгнечаны запавольвае яго.

Тон (ад грэч. *tonos* ‘напружанне, націск’) маўлення – гэта адценне гучання голасу, што выражае тыя ці іншыя пачуцці, ацэнкі, адносіны да прадмета выказвання.

Абавязковыя ў маўленні і *паўзы* (лац. *pausa* ад грэч. *pausis* ‘спыненне, затрымка’), якія даюць магчымасць асэнсоўваць выказванне, задаваць пытанне, падтрымліваць увагу. Большай працягласцю вызначаюцца паўзы паміж кампазіцыйнымі часткамі выказвання. Інтанацыйныя раздзяляльныя паўзы атрымліваюцца самі сабой, калі прамоўца перажывае тое, пра што гаворыць. Для ўспрымання прамовы важныя таксама лагічныя паўзы, калі ў маўленні шляхам змянення вышыні голасу выдзяляюцца тыя ці іншыя словы з мэтай узмацнення сэнсавага адцення выказвання. Гэта таксама дапамагае слухачам успрымаць матэрыял.

Увогуле, інтанацыя афармляе выказванне ў адзінае цэлае і разам з тым падзяляе яго на асобныя рытмічныя і сэнсавыя часткі, адрознівае асобныя віды выказвання (пабуджэнне, запытанне, паведамленне, інфармацыя, спрэчка, дыскусія, дыспут), выражае тыя ці іншыя эмоцыі, выяўляе душэўны стан прамоўцы, аказвае эмацыянальна-эстэтычнае ўздзеянне на слухача. Інтанацыя бывае добразычлівая, захапляльная, вясёлая, сумная, узбуджальная, высакамерная, пагардлівая, іранічная, жартаўлівая, ласкавая, грубая, злая, жаласлівая, ліслівая, аптымістычная, сентыментальная, урачыстая, нудная, няўпэўненая, бурклівая і г. д.

3.7. Жэсты, міміка, поза, знешні выгляд прамоўцы. Жэсты, міміка, поза, знешні выгляд прамоўцы (перадаюць часам да 40 % інфармацыі) могуць падкрэсліць сэнс слоў ці фраз, зрабіць іх больш выразнымі.

Жэсты (ад фр. *gestes* ‘дзеянні’) – гэта рухі цела, якія суправаджаюць прамову з мэтай падкрэсліць значэнне тых ці іншых слоў, уздзейнічаць на аўдыторыю, г. зн. ілюстрацыйныя (“вось такі”, “з іншага боку” і да т. п.), якія робяць больш яркай ілюстрацыю і падкрэсліваюць сэнс слоў; афектыўныя жэсты (жэсты радасці, шчырасці, турботы, трывогі, недаверу,

разгубленасці), якія выражаюць эмацыянальны стан прамоўцы, яго адносіны да прадмета выказвання і якія, як правіла, не кантралююцца; жэсты-эмблемы, за якімі ў свядомасці людзей замацаваны пэўны сэнс (узняты ў гору палец – “выдатна”, “усё ў парадку”; указальны палец правай рукі пакручваецца каля скроні – “з глузду з’ехаў” і інш.). Аднак ёсць віды прамоў, дзе жэсты недарэчныя, не да месца (афіцыйныя прамовы, прамовы дыпламатаў, справаздачныя даклады і інш.).

Міміка (ад грэч. *mimikos* ‘пераймальны’) – рухі мышцаў твару, якія выражаюць пачуцці, настрой, перажыванні (рухі могуць быць жывыя, натуральныя і ненатуральныя – грымасы або зусім адсутнічаць (твар-маска)). Увогуле, выраз твару адлюстроўвае душэўны стан чалавека, яго настрой.

Поза (ад фр. *pose* < *poser* ‘класці, ставіць’) – гэта становішча цела ў час выступлення. Важна трымаць сябе натуральна, свабодна, што адразу выклікае давер у слухачоў. Калі ж поза скаваная, гэта насцярожвае, а калі развязная – то ў аўдыторыі ўзнікае бар’ер адчужэння, адмоўнага стаўлення, непрыязных адносін.

Настрой і ўспрыманне залежаць ад таго, наколькі адкрыты і добразычлівы твар, куды ў час выступлення прамоўца скіроўвае свой погляд: на залу, на аднаго ці некалькіх слухачоў, паверх слухачоў, уніз, убок, у свае запісы.

Не менш важны і *знешні выгляд* аратара. Касцюм павінен адпавядаць сітуацыі, не выклікаць асаблівай увагі слухачоў, элегантны, строгі, практычны, зручны; абутак – акуратны і зручны. Гэта падкрэслівае павагу да аўдыторыі, да самой падзеі, ды і да ўласнага іміджу.

Увогуле, жэсты, міміка, поза, знешні выгляд, калі яны адпавядаюць сітуацыі, – гэта манеры выхаванага чалавека з яго маўленчым партрэтам

4. Маўленчы этыкет і культура зносін.

4.1. Асновы маўленчага этыкету і культуры зносін. Асновай культуры маўлення з’яўляецца правільнасць (веданне і дакладнае выкарыстанне літаратурных нормаў мовы), а таксама ўменне чалавека выбіраць і ўсвядомлена ўжываць тыя элементы адзінай сістэмы моўных сродкаў, якія дазваляюць прамоўцу найлепшым чынам забяспечыць дасягненне мэты камунікацыі. Асновай жа маўленчага этыкету і культуры зносін з’яўляецца веданне і выкананне правілаў паводзін у самых розных жыццёвых сітуацыях.

Маўленчыя паводзіны рэгулююцца маўленчым этыкетам. *Маўленчы этыкет* – гэта сукупнасць распрацаваных правілаў маўленчых паводзін ва ўстойлівых сітуацыях зносін (сустрэчы, развітанні, прадстаўленні, прабачэнні, падзякі і г. д.), а таксама сістэма маўленчых формул камунікацыі, абумоўленая традыцыямі, нормамі маралі. Правілы маўленчых паводзін, формулы камунікацыі прымяняюцца з мэтай устанавіць і падтрымаць кантакт з суседнікам.

Маўленчы этыкет, як і агульная культура зносін, пачынаецца з элементарных паняццяў: як чалавек зайшоў, паглядзеў, як прывітаўся, як і на якой мове загаварыў, які тон і інтанацыя выказвання, міміка, жэсты і інш. Адукаваны чалавек павінен бездакорна валодаць тэхнікай мовы, сваёй паставай, жэстамі. Да таго ж само маўленне павінна быць вымерана да драбніц, пачынаючы ад слоўнага націску і да стылістычных патрабаванняў.

4.2. Службовы этыкет і яго асаблівасці. Важным і значным кампанентам маўленчага этыкету і культуры зносін з’яўляецца *службовы этыкет*. У прафесійнай сферы камунікацыя прадугледжвае дакладнае і ўсвядомленае ўжыванне асобай разнастайных сродкаў мовы, каб аптымальна і ўсебакова раскрыць інтэлектуальныя і творчыя здольнасці, мэтанакіравана выкарыстаць іх дзеля інтарэсаў арганізацыі, установы, прадпрыемства (фірмы) і інш.

Для паспяхова ажыццяўлення прафесійнай дзейнасці неабходна ведаць асновы службовага этыкету – выпрацаваны і замацаваны парадак паводзін:

- ✓ ветлівыя і паважлівыя адносіны да калег, партнёраў;
- ✓ захоўванне субардынацыі;
- ✓ далікатнасць да чужога меркавання, з якім не пагаджаешся;
- ✓ здольнасць адстойваць сваю пазіцыю, не крыўдзячы і не зневажаючы іншых;
- ✓ уменне выкарыстоўваць у спрэчцы аргументы, а не ўласны аўтарытэт.

Зместам службовых зносін выступае сацыяльна важная сумесная дзейнасць.

Письмовы службовы этыкет. У письмовым службовым маўленні этыкет праяўляецца перш за ўсё ў формулах звароту, выказвання просьбы, адмоў, патрабаванняў, прэтэнзій, спосабах аргументацыі, фармулёўцы даручэнняў.

Зваротак – апеляцыя да асобы адрасата, задачай якой з’яўляецца ўстанавленне кантакту, прыцягненне ўвагі. Адзначым некаторыя найбольш агульныя мадэлі звароткаў, якія можна скарыстоўваць у сітуацыях службовых зносін:

– *Паважаны спадар!*

– *Паважаны спадар* (прозвішча)!

– *Паважаны спадар старшыня (міністр)!* (з указаннем пасады без прозвішча).

– *Паважаны (шаноўны) спадар Генадзь Паўлавіч!* (у лістах-запрашэннях, віншаваннях дапускаецца зварот па імені і імені па бацьку).

– *Паважаныя калегі! Паважаныя спадары прадпрымальнікі!* (да асоб аднаго кола).

– *Паважаныя ветэраны! Паважаныя жыхары мікрараёна!* (да асоб пэўнай сацыяльнай групы).

Калі тэкст дакумента пачынаецца з асабістага звароту да адрасата, то ў канцы тэксту, перад подпісам, павінна быць заключная этыкетная фраза: *З павагай, ...*

Неад’емнай часткай письмовага этыкету службыць правільнае афармленне справавых папер, дакументаў, анкет, своечасовы і канструктыўны адказ на ўсе службовыя лісты, запыты, уведамленні, запрашэнні, віншаванні, рэкламацыі.

Важнае правіла *службовага ліставання* – не зацягваць з адказам, не прымушаць карэспандэнта чакаць. Калі адказаць у вызначаны тэрмін немагчыма, неабходна паведаміць адрасату пра тое, калі атрымаецца даць канчатковы адказ. Пры гэтым можна папрасіць прабачэння за затрымку і патлумачыць яе аб’ектыўную прычыну.

Калі па нейкіх прычынах вы не выканалі просьбу, абгрунтуйце адмову, што-небудзь прапануйце, парэкамендуйце звярнуцца ў іншую ўстанову або да вас, але пазней.

У тэкстах справавых лістоў найчасцей ужываюцца займеннікі *мы, Вы* (замест *я, ён*) і перавага аддаецца канструкцыям залежнага стану:

– *Намi будзе выканана* (а не *мы выканаем*).

– *Вамi прапанавана* (а не *Вы прапануеце*).

Вусны службовы этыкет. Характэрнай асаблівасцю службовых зносін з’яўляецца тое, што іх змест і мэты накіраваны на вырашэнне вытворчых і сацыяльных задач.

Этапы службовых зносін:

1) наладжванне кантакту – адказны і складаны момант зносін, бо тое, як мы сябе паказваем пры першай сустрэчы – жартлівым або строгім, уважлівым, карэктным ці незадаволеным, катэгарычным, дазваляе суразмоўцу абраць тактыку паводзін з намi;

2) этап арыентацыі – дае магчымасць правільна вызначыць дыстанцыю, “адчуць” аўдыторыю або партнёра і на падставе зваротнай сувязі адабраць патрэбныя сродкі зносін і скарыставаць свае паводзіны;

3) абмеркаванне праблемы і прыняцце рашэнняў – галоўны этап службовых зносін. Для гэтага этапу вялікае значэнне мае валоданне рытарычнымі прыёмамі, тактыкай аргументацыі;

4) выхад з кантакта мае не менш моцны ўплыў на той вобраз, які паўстае ў памяці партнёра ад сустрэчы. Сфарміраваны вобраз уплывае на рэалізацыю рашэнняў.

Такім чынам, маўленчы этыкет і культура зносін вучыць не крыўдзіць чалавека, не зніжаць яго вартасці, выражаць сваю павагу, а самымi важнымi патрабаваннямi прымянення формул маўленчага этыкету з’яўляецца ветлівасць і добразычлівасць.

4.3. Тыпы маўленчых адзінак этыкету. Маўленчы этыкет і культура зносін адлюстроўваюцца ў пэўных сітуацыях, з якіх найбольш частотныя “Прывітанне”, “Развітанне”, “Зварот”, “Прабачэнне”, “Падзяка”. Да адзінак маўленчага этыкету належаць шматлікія формулы, што забяспечваюць рэалізацыю названых вышэй і многіх іншых сітуацый: формулы прывітання, прадстаўлення, звароту, падзякі, перапрошвання, развітання, прапановы, перасцярогі, зычэння, парады, просьбы, віншавання, спачування, спагады, адабрэння, кампліменту, згоды, адмовы і інш. Для кожнай сітуацыі існуе цэлы рад формул з

прыблізна аднолькавым значэннем. Іх выбар у тым ці іншым выпадку залежыць ад характару ўзаемаадносін паміж удзельнікамі стасункаў, ад канкрэтнага функцыянальнага стылю і ад многіх іншых фактараў (напрыклад, сфера выкарыстання формул прывітання *добры дзень, добры вечар, салют, прывітанне, як справы, як маецеся* розная). У формулах маўленчага этыкету, якія выкарыстоўвае чалавек, адлюстроўваецца ўзровень яго адукацыі, выхаванасці, культуры, маўленчага асяроддзя.

Адзінкі маўленчага этыкету з'яўляюцца акрэсленымі актамі мовы. Вымаўленне ці рэалізацыя этыкетных формул раўназначнае адпаведным дзеянням. Матэрыяльная рэалізацыя гэтых дзеянняў выяўляе нацыянальна-культурную своеасаблівасць маўленчага этыкету ў кожнай мове, якая вынікае з розных традыцый культуры і звычайў маўленчых паводзін.

4.4. Нацыянальная спецыфіка маўленчага этыкету і культуры зносін. Маўленчы этыкет знаходзіць адлюстраванне ў гістарычна складзеных формулах, якія прадстаўляюць нацыянальную спецыфіку кожнага народа. Так, напрыклад, у якасці прывітання расіяне выкарыстоўваюць зычэнне здароўя (*здравствуйте*), беларусы – зычэнне харошага, добрага дня (*дзень добры вам*), англічане – пытанне пра справы (*how do you do*). Аднак ва ўсіх гэтых прыкладах формулы маўленчага этыкету (незалежна ад першапачатковага, этымалагічнага значэння) выражаюць прывітанне.

У маўленчым этыкеце кожнага народа знайшоў адбітак лінгвакультуралагічны код, але выяўляецца ён у пэўнай мове спецыфічна. Для беларусаў градацыя на грамадскія пласты ў маўленчым этыкеце выяўляецца слабей, чым у іншых народаў. Значнасць у нас мае апазіцыя на восі пачуццяў і асобасных адносін, таму ў этыкеце беларусаў менш штучнасці, пратакольнасці. Беларусам характэрна натуральнасць, цеплыня адносін, памяркоўнасць.

II. ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

**Тэма 1. Уводзіны ў дысцыпліну “Беларуская мова (прафесійная лексіка)”.
Беларуская мова і яе месца ў сістэме агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей**

Заданне 1. *Што абазначае слова “мова” ў прыведзеных урыўках? Якія яшчэ значэнні яно мае?*

I. Мова – не толькі сродак зносін, а і душа народа, аснова і важнейшая частка яго культуры. Жыве мова – жыве народ. ...У апошнія гады сфера ўжывання мовы карэннага насельніцтва Беларусі, якое дало ёй імя і гістарычна складае асноўную частку жыхароў рэспублікі, значна звужалася, пад пагрозай апынулася само яе існаванне... (Закон “Аб мовах у Беларускай ССР” ад 26 студзеня 1990 г.).

II. Заклікаючы свой народ да шанавання роднай мовы, вядомы літоўскі гуманіст другой паловы XVI – пачатку XVII ст. Мікалеюс Даўкш пісаў: “Мова – гэта вузы ўсеагульнай любові, маці адзінства, бацька грамадства, абаронца дзяржавы. Ліквідаваць мову – усё роўна што патушыць сонца, парушыць сусветны парадак, пазбавіць свет жыцця і славы” (Паводле матэрыялаў “Настаўніцкай газеты”).

Заданне 2. *Прачытайце і растлумачце сэнс прыказак. Пра якую ролю і якія функцыі мовы ідзе гаворка ў гэтых народных выслоўях? Прыдумайце (абыграйце) маўленчыя сітуацыі, у якіх можна было б іх скарыстаць.*

1. Язык Вільні дапытае.
2. Невядомая дарога на канцы языка.
3. Добрае слова далёка чуваць.
4. Добрае слова не забываецца.
5. Слова – гужы¹, за сэрца цягнуць.
6. Хто болей знае, той болей пытае.
7. Які розум, такая і пагаворка.
8. Якое пытанне, такі і адказ.
9. Рана загоіцца, злое слова – ніколі.
10. Добрая слава ў кошыку ляжыць, а благая па дарожцы бяжыць.

Заданне 3. *Пра якія функцыі мовы ўгадваецца ў тэксце? Устаўце прапушчаныя літары, раскрыйце дужкі і расстаўце знакі прыпынку.*

I. Мова – захавальніца (у, ў)сёй духоўнай культуры этнас...: па-першае (у, ў) вуснай народнай творчасці – пада(н, нн)ях, л...гендах, пес...нях, прыказках, прымаўках, загадках зафіксава(н, нн)ы св...тапогляд народ..., яго эст...тычны густ і маральныя арыен...ры, увогуле інт...л...ктуальны плён і патэнцыял нацыі. Напрыклад беларусы найбольш поўна сабралі і ўпарадкавалі (у, ў)се жанры вуснай народнай творчасці, акад...мічнае выданне якой склала каля 40 тамоў. Беларусы першыя сярод усходніх славян пачалі кнігадрукаванне на роднай мове і першыя атрымалі на ёй Святое Пісанне ў перакладзе Ф. Скарыны. Службоўца Брытанскага біблейскага таварыства Уайзман наведваўшы Беларусь у 1925 г. у сваёй справа...дачы пісаў што беларусы – адзін з першых народаў, якія надрукавалі Святое Пісанне на сваёй мове. Гэта было ў 1517 г. за 8 гадоў да першага друкаванага выдання (па)англійску.

Продкі сучасных беларусаў вельмі рана далучыліся да скарбаў сусветнай цывілізацыі не толькі як спажываўцы яе дасягненняў, але і як стваральнікі ўласных ш...дэўраў (агульна)еўрапейскага ўзроўн... . I самае галоўнае што многія ш...дэўры дайшлі да нас, бо мова (вусная і пісьмовая) дазволіла (з, с)берагчы іх (Паводле М. Гуліцкага).

II. Мова гэта святая ўласнасць душы чалавека якою (не, ня)зменна багата яна ад нараджэння да смерці...

¹ Гуж – скураная ці вераўчаная пятля ў хамуце, з дапамогай якой прымацоўваюць аглоблі да вупражы: *Узяўся за гуж – не гавары, што не дуж* (Прыказка).

Мова гэта той асяродак, у якім душа чалавечая жыве не менш натуральна чым птушка ў паветр... ці ў вадзе рыба.

Калі чалавек цураецца сваёй мовы то ён нібы трапляе ў (псіха)бі...поле з зусім іншай структурай св...тапоглядна-этычных каштоўнасцей...

Мова гэта яшчэ і нармальны зрок дзякуючы якому чалавек бачыць усё гэта ў натуральных сваіх фарбах.

А без яе ён дальтонік...

Мова падобна таксама і на гул звона, што далёка навокал ачышчае паветра. Яна ўносіць у чалавечую самасвядомасць той бі...рытм і р...ўнавагу, якія не дазваляюць яму ўпасці ў маральную прастрацыю (З. Дудзюк).

Заданне 4. *Прачытайце выказванні пра мову на рускай мове, перакладзіце на беларускую. Выкажыце вашы адносіны да роднай мовы.*

I. Наш язык – это важнейшая часть нашего общего поведения в жизни. И потому, как человек говорит, мы сразу и легко можем судить о том, с кем имеем дело: мы можем определить степень интеллигентности человека, степень его психологической уравновешенности...

Учыцца хорашай, спакойнай інтэлігентнай рэчы надо долго и внимательно – прислушиваясь, запоминая, замечая и изучая. Но хоть и трудно – это надо, надо. Наша речь – важнейшая часть не только нашего поведения, но и нашей личности, нашей души, ума (Д. Лихачёв).

II. По отношению каждого человека к своему языку можно совершенно точно судить не только о его культурном уровне, но и о его гражданской ценности.

Истинная любовь к своей стране немыслима без любви к своему языку. Человек, равнодушный к родному языку, – дикарь. Он вредоносен по самой своей сути потому, что его безразличие к языку объясняется полнейшим безразличием к прошлому, настоящему и будущему своего народа (К. Паустовский).

Заданне 5. *Данішыце сказы, дапоўніўшы іх інфармацыяй.*

1. Беларуская мова належыць да ... моўнай сям'і, ... групы, ... падгрупы. 2. Крывіцкае правадырства паступова перарасло ў раннефеадальную дзяржаву – 3. Разам з хрысціянствам на ўсходнеславянскія землі прыйшла і ... на 4. У старажытных пісьмовых помніках можна сустрэць указанні на існаванне школ са сваімі ўласнымі пісьменнымі кадрамі ў такіх гарадах, як 4. Розныя групыкі старабеларускага этнасу, у тым ліку і групы беларусізаваных балтаў, на працягу ... канчаткова кансалідаваліся ў ..., сфарміравалася ... (у навуковай літаратуры яе часцей прынята называць ...). 5. І калі яшчэ ў 1621 г. беларускі паэт Я. К. Пашкевіч з захапленнем пісаў, што “Полска квітнет лаціною, Литва квітнет русчизною...”, то ў ... Варшаўскі сойм канстатуе, што ў справаводстве ВКЛ усе рашэнні павінны складацца на 6. Загадам Мікалая I у ... на Беларусі ў якасці афіцыйнай уводзіцца руская мова: “Усе справы, як урадавыя, так і судовай часці, не выключаючы і спраў дваранскіх дэпутацкіх сходаў, праводзіць на ...”. 7. У адпаведнасці з прынятым Вярхоўным Саветам БССР Законам “Аб мовах у Беларускай ССР”, ... беларускай мове быў нададзены статус ..., які прадугледжваў найперш аднаўленне яе ў сферы афіцыйна-справавога ўжытку і адукацыі.

Заданне 6. *Прачытайце тэкст. Як азначанае ў тэксце звязана з геаграфічным становішчам Беларусі і яе гісторыяй?*

Значная колькасць прозвішчаў трапіла да нас з суседніх народаў і моў. На працягу многіх стагоддзяў побач з беларусамі пражывалі рускія, палякі, яўрэі, літоўцы, украінцы, татары, латышы, немцы, чэхі, цыганы і інш. Землі сучаснай Беларусі ў мінулыя стагоддзі ўваходзілі ў склад Вялікага Княства Літоўскага, затым Рэчы Паспалітай, Расійскай імперыі. Усе названыя дзяржавы былі многанацыянальнымі, што, безумоўна, адбілася на складзе лексікі беларускай мовы, у тым ліку і на складзе імёнаў, прозвішчаў, тапанімічных назваў. Пад уплывам моў

суседніх народаў, што здаўна жылі па-суседству або сярод беларусаў, у нашай анамастычнай сістэме замацаваліся прозвішчы і імёны гэтых народаў. У наш час многія беларусы маюць тыповыя рускія, польскія, нямецкія, цюрскія, літоўскія прозвішчы: Сярэбранікаў, Козыраў, Дзёмін; Альшэўскі, Зелянкоўскі, Стахоўскі, Станіслаўскі, Янкоўскі, Трэмбіцкі, Яблонскі, Панятоўскі; Фурман, Цандзер, Шанц, Фунт, Хільман, Кошман; Кардаш, Бесан, Бут-Гусаім, Басалык, Султан, Шарып; Каўрус, Мальдзіс, Тунас, Мажэйка, Лукас, Судас, Пунтус, Вількс і іншыя (В. Шур).

Заданне 7. Прачытайце пары слоў. Вызначце значэнні або формы слоў, што перадаюцца з дапамогай націску.

Атлас – атлас, бэрагам – берагам, выгада – выгода, высыпаць – высыпаць, дугі – дугі, закідаць – закідаць, захад – захад, крэдыт – крэдыт, музыка – музыка, падаў – падаў, развіты – развіты, рукі – рукі, сачыць – сочыць, сувязны – сувязны, хіба – хіба, шкода – шкода.

Заданне 8. Выберыце і патлумачце правільны варыянт напісання слоў.

Імпрэсарыю – імпрэсарыя, Бакачыю – Бакачыя, капрычыя – капрычыю, лідарства – лідэрства, блокбастар – блокбастэр, стодзённы – стадзённы, сторублёвы – старублёвы, наркам – нарком, райком – райкам, селькор – селькар.

Заданне 9. Што вы ведаеце аб сваім імені, прозвішчы (яго паходжанне, значэнне, утварэнне)?

Заданне 10. Карыстаючыся рэкамендаванай літаратурай (гл. падраздзел “Дадатковая”, пункт 10: Старавойтава, Н. П. Беларуская мова: гісторыя і сучаснасць : вучэб.-метадыч. дапам. / Н. П. Старавойтава. – Мінск : Беларус. дзярж. экан. ун-т, 2006. – С. 106–109), а таксама інтэрнэт-рэсурсамі, падрыхтаваць даклад на тэму “Беларуская дыяспара ў свеце”.

Заданне 11. Карыстаючыся энцыклапедычнымі даведнікамі і інтэрнэт-рэсурсамі, падрыхтаваць кароткія выступленні пра жыццё і дзейнасць Кірылы Тураўскага, Ефрасінні Полацкай, Францыска Скарыны, Радзівіла Мікалая Чорнага, пра ролю Яна Чачота, Францішка Багушэвіча, Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча ў працэсе адраджэння беларускай мовы.

Тэма 2. Лексічная сістэма беларускай літаратурнай мовы. Беларуская навуковая тэрміналогія

Заданне 12. Ці ведаеце вы, адкуль паходзяць назвы дзён тыдня? Прачытайце тэкст, у якім распавядаецца пра “жыццяпіс” слова **чацвер**. Патлумачце назвы астатніх дзён тыдня.

Чацвер – “мужчынскі” дзень тыдня, якому ў сучаснай сістэме адліку часу адпавядае цотны лік “чатыры”. Чацвер, як і аўторак, сведчыць аб тым, што ў славянскім календары некалі адбыліся прынцыповыя змены, якія прывялі да відавочнага парадоксу. Парадкавыя нумары аўторка і чацвярга – цотныя (2-гі і 4-ты), але цотныя лічбы ў многіх культурах свету былі праявай жаночага пачатку, і ім павінны былі адпавядаць такія дні тыдня, як серада і пятніца. Парадокс жа стаўлення да аўторка і чацвярга ў тым, што яны адлюстравалі жаночы (цотны) пачатак у парадкавай нумарацыі, але пры гэтым маюць назвы мужчынскага роду, на чым пераважна і грунтуецца станоўчае стаўленне да іх.

Чацвер лічыцца найбольш спрыяльным днём да шматлікіх доўгатэрміновых перспектыўных пачынанняў, напрыклад для пачатку будаўніцтва новай хаты, для ўдалых заручын, правядзення зажынак.

Гэты дзень меў яркую гаспадарчую накіраванасць. З яго надыходам квасілі капусту, займаліся засолкай агуркоў, стрыглі пазногці (у час маладзіковай фазы Месяца), каб жыць у дастатку на працягу года.

У той жа час наяўнасць літары Р у назве дня нарадзіла ў народнай свядомасці асацыятыўную забарону садзіць агародніну – яе з’ядуць чаРвякі. Выключэннем з’яўляецца Чысты чацвер, калі сеюць расаду капусты ці садзяць саму капусту.

На беларускім Палессі ў чацвер выпякалі вясельны каравай. І толькі ў тым выпадку, калі жаніх нарадзіўся ў чацвер, прыгатаванне караваю пераносілася. Часцей на сераду, радзей – на пятніцу.

Любая гаспадыня ведае, што саліць агуркі, квасіць капусту і г. д. трэба ў чацвер на маладзіку. Пры гэтым перад пачаткам працы неабходна перахрысціцца і прачытаць наступныя словы: “На маім стале ляжыць хлеб, соль. Чакаю ў госці Хрыста і Маці-Багародзіцу. Чым ёсць пачастую, а іх папрашу: дайце блаславенне для майго салення, для майго квашэння, для ягаднага варэння. Госпадзі, блаславі, мне ў працы дапамажы. Амін”.

Па назіраннях нашых продкаў, людзі, народжаныя ў чацвер, часцей за ўсё маюць прыгожую знешнасць: светлы твар са здравым румянцам, ясныя вочы. Галаву яны носяць з гордасцю і годнасцю. Ніколі не просяць нешта пазычыць, лепш зацягнуць патужэй пояс, не з’яўляюцца кар’ерыстамі, не чытаюць маралі. Любяць вяду, добра плаваюць. Смачна гатуюць, любяць прымаць у сябе гасцей, спяваць душэўныя песні. Народжаныя ў чацвер – добрыя сябры, клапацілівыя бацькі, якія, аднак, больш за ўсё паважаюць утульнасць і спакой (Паводле Я. Крука і А. Катовіч).

Заданне 13. *Да наступных рускіх выразаў падбярыце беларускія адпаведнікі.*

Большое здание –

Резиновые сапоги –

Анютины глазки –

Жена дяди –

В позапрошлом году, 2 года назад –

Коллективная помощь, работа сообща –

Опуститься на колени –

Стать больше –

Курган, в котором по народному поверью похоронены богатыри –

Человек, которым помыкают, командуют –

Дочь ткача –

Охотно съедаемый –

Становится более подвижным, оживлённым –

Полевой, луговой цветок –

Кузнечное дело –

Замужняя женщина –

Водить компанию –

Мериться силами –

Делить пополам –

Стеклянная банка –

Словы для даведак: талака, палавініць, хаўрусаваць, ткачоўна, пазалетась, кавальства, валатоўка, уклечыць, гумовікі, дзядзіна, гмах, краска, ядкі, пабольшаць, папіхач, жвавець, кабета, дужацца, слоік, браткі.

Заданне 14. *Выпішыце спачатку сказы з гістарызмамі, потым – з архаізмамі, вусна растлумачце іх значэнне.*

1. Па свайму звычаю Страцім наведаў пасаdnічага Смаленскага горада, шчодрa адарыў яго (Я. Дыла). 2. На пачатку мая ў Быхаў прымчаў на ўзмыленым кані ганец (У. Караткевіч). 3. На сценах віселі старыя чаканы, двухручныя мячы, кальчугі (У. Караткевіч). 4. Максім прыехаў на вакацыі, калі ўжо і вясна на вуліцы высахла (Р. Сабаленка). 5. У вёсцы не было ніводнага пана – ні папа, ні пісара, ні настаўніка, нават урадніка (Н. Мацяш). 6. Дзяўчатак рой прыгожы, зграбны ў фарбах вышытых спадніц, вянкi над іх чалом прывабным, што з васількоў і медуніц

(П. Броўка). 7. Ды потым дзядзька прывучыўся, да пчол зусім прызвычаіўся, і бортнік быў ён акуратны, хоць не такі, як Кандрат, здатны (Я. Колас). 8. Склікаў на сеч сваіх сыноў сярод балот узняты горад (В. Коўтун).

Заданне 15. *Прачытайце тэкст. Ці вядома вам этымалогія (находжанне) слоў **біржа** і **акцыя**? Чым сталіся словы ў паслякастрычніцкі перыяд: гістарызмамі ці архаізмамі? Адшукайце ў тэксце размоўную лексіку.*

Слова **біржа** ўзыходзіць да прозвішча знанага нідэрландскага купца і мянялы *ван дэр Бурсэ* (van der Burse з горада Бругге, XVIII ст.), на плошчы ля дома якога рэгулярна збіраліся купцы з розных краін. Герб ван дэр Бурсэ складаўся з трох гаманцоў, адкуль і пайшло слова **біржа** (*bursa* – познелацінскае ‘гаманец’). Гэта слова зарэгістравана ва ўсіх заходнееўрапейскіх мовах. У беларускую мову яно прыйшло праз рускую мову з галандскай (*beurs*) ці нямецкай (*Börse* ад французскага *bourse* ‘гаманец’, ‘біржа’).

Слова **акцыя** прыйшло ў беларускую мову таксама праз рускую мову, у якую ўвайшло а першай палове XVIII ст. у значэнні “каштоўная папера” праз галандскае і нямецкае *aktie* або французскае *action* ад лацінскага слова *actio* ‘дзеянне’. Першапачаткова, як сведчыць *Словарь русского языка* (XVIII ст.), яно азначала “пай, доля ў агульным капітале банка, акцыянернай кампаніі; адпаведная гэтаму паю каштоўная папера”. Слоўнікі рускай мовы XIX ст. вызначаюць слова **акцыя** перш за ўсё як “дакумент, што сведчыць пра ўзнос вядомай сумы (паю) у агульны капітал якогасці прамысловага прадпрыемства і дае права карыстацца яго выгодамі, а таксама непасрэдна ўдзельнічаць у кіраванні прадпрыемствам суразмерна ўнесенай суме”.

У пакастрычніцкі перыяд у сувязі з сыходам са сцэны біржаў, акцыянерных таварыстваў у разрад пасіўнай лексікі перайшло і слова **акцыя**. Яно пачало асацыявацца з капіталістычным спосабам вытворчасці. Сёння ва ўмовах фарміравання рынку каштоўных папер слова **акцыя** зноў вярнулася ў актыўную частку слоўніка прадпрымальнага чалавека і ўжываецца ў значэнні “каштоўная папера, што выпускаецца акцыянерным таварыствам і дае яе ўладальніку права на атрыманне пэўнага прыбытку (дывідэнду) з агульных прыбыткаў акцыянернага таварыства”.

Заданне 16. *Запішыце сучасныя адпаведнікі да ўстарэлых слоў.*

Лемантар, каморнік, лобы, гута, асадка, імбрык, ланіта, атрамант, ратай, места, перст, выя.

Словы для даведак: шклязавод, чарніла, шыя, ручка, буквар, паляванне, землямер, чайнік, горад, земляроб, шчака, палец.

Заданне 17. *Ці з’яўляюцца словы **абвальны, аптовы, офісны, рынкавы, ценявы, інвеставаць, спансіраваць, спекуляваць** неалагізмамі на сённяшні дзень?*

Заданне 18. *Спішыце сказы, падкрэсліце дыялектызмы, вызначце іх тып. Побач запішыце (калі магчыма) адпаведныя словы літаратурнай мовы.*

1. Ледзь Ганна, акружаная гоманам і тлумама, ступіла ў цяперашнюю сваю дамоўку, вінаватасць перад Васілём адразу знікла. 2. Ето ты будзеш бегці, каб не апазніцца. 3. Корч ездзіў у мясечко па дохтара. 4. Чулі не такі далёкі подых той помнай восені. 5. Карчы ладуюць воз. Яўхім чапляе перадок рубля за вяроўку. 6. “Шчэ еш, – сказала Ганна. – Ты ж не пад’еў”. – “Не, хопіць...” – “Нясмачная, можа, картопля?...” – “Картопля як картопля” (І. Мележ).

Заданне 19. *Да якой групы лексікі адносяцца прыведзеныя словы? Патлумачце іх значэнне, падабраўшы агульнаўжывальныя адпаведнікі.*

Узор выканання: бэздзік – дзень нараджэння.

Бэздзік, баксы, клабер, тусоўка, лімон, круты, ценявік, фірмач, драўляныя, кідала.

Заданне 20. *Ці вядома вам што-небудзь пра семежаўскіх жабракоў? Прачытайце і пераскажыце тэкст.*

Ёсць на Случчыне такое мястэчка – Семежава, тое самае, дзе пазамінулым стагоддзем жабракі ладзілі свой “прафесійны” цэх і стваралі сваю засакрэчаную мову – *арго*. Мела гэтая арганізацыя свайго цэхмістра і надзвычай строгія правілы ўступу. Для пачатку трэба было мець “права на жабрацтва”: нейкую фізічную гану – ад нараджэння ці здабытую. Праўда, матэрыяльнае становішча кандыдата не мела істотнага значэння: з правам на жабрацтва ў цэх прымалі і бесхацінцаў, і даволі заможных людзей (апошнія нагадвае сучасныя забаўкі “новых рускіх”). Усе кандыдаты, заплаціўшы па 60 капеек, павінны былі вучыцца ў сапраўднага жабрака цягам шасці гадоў, але за восем рублёў можна было і скараціць тэрмін. Перавод вучня ў таварышы адбываўся ўрачыста: на агульным сходзе ён казаў прамову, просячы блашаваньня, здаваў сур’ёзны выпыт на веданне малітваў, жабрацкіх правілаў ды – самае галоўнае – спецыяльнай мовы. Чытаеш усё гэта і думаеш – у Сарбону было прасцей паступіць!

Таямніцы сакрэтнай мовы чужынцу не раскрывалі, аднак у 1880 г. святар Фелікс Сцяпура здолеў запісаць ад носьбіта невялічкі слоўнічак. Неверагодна, але некаторыя слоўцы з семежаўскага арго дзівосным чынам нагадваюць нам сучасны слэнг: *лог* – чалавек, *клёвы* – разумны, *клевата* – тавар, *пленныя хабні* – срэбныя манеты, *няклёва сасклавіць* – сапсаваць. Застаецца толькі здзіўляцца даўнасці беларускага жаргону. Да нашага часу захаваліся не толькі некаторыя словы, але і спосабы іх утварэння, да прыкладу, дзіцячая гульня, калі да кожнага складу слова дадаецца літара С і папярэдні галосны (*мосой росоднысы кусут, якася тысы мнесе місілысы*). Аднак не ўсім словам роднае мовы так пашэнціла. **Забыты беларускі жаргон** можна адшукаць цяпер хіба толькі ў сеціве.

Заданне 21. *Азначце тэрміны і выпішыце іх дэфініцыі (тлумачэнні). Як вы разумееце сэнс выдзеленых выразаў? Прывядзіце свае прыклады пераноснага ўжывання тэрмінаў у складзе словазлучэнняў.*

Адной з найбольш непадатлівых праблем, з якой сутыкаецца грамадства ў пераходны перыяд ад цэнтралізаванай да свабоднай рыначнай эканомікі, з’яўляецца інфляцыя. Што такое інфляцыя? Гэта рост сярэдняга ўзроўню цэн на тавары і паслугі, што вырабляюцца і прапануюцца ў эканоміцы. У рыначнай эканоміцы інфляцыя ўзнікае, як правіла, па дзвюх прычынах: альбо людзі павялічваюць свае расходы хутчэй, чым вытворцы здольны павялічыць забеспячэнне таварамі і паслугамі; альбо назіраецца скарачэнне ў забеспячэнні таварамі і паслугамі спажыўцоў і / ці вытворцаў, што ўзнімае цэны.

Інфляцыя цяжка б’е па эканоміцы пераходнага перыяду, таму што лібералізацыя цэн – адыход урада ад кантролю над цэнамі – гэта грунтоўны крок да рыначнай эканомікі. Асноўны вынік лібералізацыі цэн прадказальны – **хваля росту цэн** на тавары, попыт на якія хранічна не задавальняўся. Чаму? Таму што ўрад утрымліваў ненатуральна нізкія цэны, такім чынам, попыт заўжды перавышаў прапанову, альбо з-за іншых эканамічных разбалансаванняў і недзеяздольнасці тых, хто прымаў урадавыя рашэнні. У дадатак, калі ў людзей сабралася вялікая колькасць грошай у пераходны перыяд (паколькі мала чаго каштоўнага можна набыць), **націск інфляцыі** можа быць яшчэ большы.

Тым не менш, узнагарода за цярыплівасць у непазбежнай **схватцы з інфляцыяй** у пераходны перыяд вельмі значная. Без абмежаванняў урада рыначныя механізмы прапановы і попыту могуць пачаць функцыянаваць. Высокія **цэны сігналізуюць** аб вялікім попыце, і рынак, хаця спачатку павольна і спатыкаючыся, рэагуе павелічэннем вытворчасці (І. Кулік).

Заданне 22. *Падбярыце аднаслоўныя адпаведнікі.*

1. Сістэма зніжак (скідак), якая залежыць ад сумы пакупак.
2. Будынак для размяшчэння экспанатаў выставы.
3. Прыбытак, выгада ад гандлёвай аперацыі.
4. Высокі попыт на які-небудзь выраб у рознічным гандлі.
5. Матэрыял для ўпакоўвання і транспартавання.
6. Дзеючая асоба.
7. Даведнік цэн па відах і гатунках тавараў або па відах паслуг.

8. Той, хто бярэ ў арэнду якую-небудзь маёмасць.
9. Час адпачынку з суботы да панядзелка.
10. Уключэнне ў сярэдзіну тэлеперадачы рэкламы.
11. Аптовы купец, які вядзе гандаль пераважна за межамі сваёй краіны.
12. Збяднелы неплацежаздольны даўжнік.
13. Урачыстае адкрыццё мастацкай выставы.
14. Спецыяліст па стварэнні іміджу.

Словы для даведак: банкрут, вернісаж, блоўаўт, суб'ект, прэйскурант, павільён, арандатар, іміджмейкер, негацыянт, ўк-энд, інсэрт, рэбэйт, барыш, тара.

Заданне 23. Падзяліце тэрміны паводле іх будовы на аднаслоўныя і шматслоўныя. Да выдзеленых тэрмінаў падбярыце антонімы.

Валютны рахунак, пеня, антырэклама, адлічэнні ад прыбытку, буцік, спонсар, асацыяцыя, арэнда, пакрыццё страт, ордэр, **дэвальвацыя**, доўгатэрміновыя эканамічныя нарматывы, затраты на вытворчасць, разліковы прыбытак, купон, рознічныя цэны, сертыфікат, сегмент рынку, **пазыка**, гандаль, **экспарт**, экстрэмум, эмісія.

Заданне 24. Выпішыце са слоўніка, падручніка, лекцыі па сваёй спецыяльнасці словы-тэрміны розных часцін мовы (назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы, прыслоўі) і тэрміны-словазлучэнні рознай будовы. Перакладзіце іх на беларускую мову. Якія часціны мовы і сінтаксічныя мадэлі прадстаўлены найбольшай колькасцю прыкладаў?

Заданне 25. Дاپішыце канчаткі назоўнікаў у тэрмінах-словазлучэннях.

Аплата адпачынк..., адносіны абмен..., адлічэнні ад прыбытк..., рынкі капітал..., страхавога запас..., таварнага дэфіцыт..., працоўнага калектыв..., фінансавага план..., гаспадарчага разлік..., каштоўнага чэк..., эканамічнага суверэнiтэт..., асартымент... прадукцыі, брыгаднага падрад..., унутрызавадскога абарот..., дапаможнага цэх..., грамадскага прадукт... .

Заданне 26. Знайдзіце ў тэксце тэрміны. Якія яны паводле будовы? Выпішыце складаныя тэрміны, створаныя на разнастайных мадэлях: “прыметнік + назоўнік”, “дзеяслоў + назоўнік” і інш.

Для прыняцця абгрунтаваных фінансавых рашэнняў, накіраваных на атрыманне максімальнага прыбытку, неабходна правільна класіфікаваць даходы, выдаткі і страты. Правільная класіфікацыя дае магчымасць вызначыць крыніцы атрымання даходаў справаздачнага перыяду, вылучыць прамыя і ўскосныя, пераменныя і пастаянныя выдаткі. Вельмі важна раздзяліць выдаткі на вытворчыя і невытворчыя, выдзеліўшы з апошніх выдаткі на кіраванне і рэалізацыю, а таксама выдаткі, звязаныя з фінансавай і інвестыцыйнай дзейнасцю.

Крыніцамі атрымання даходу могуць быць асноўная дзейнасць, фінансавыя, інвестыцыйныя і іншыя аперацыі, надзвычайныя даходы. У выпадку, калі прадпрыемства займаецца шматгаліновай дзейнасцю, даходы і выдаткі неабходна паказаць асобна ў кожнай галіне. З мэтай далейшай дэталізацыі можна выдзеліць прадукцыю, якая не абкладваецца акцызамі, і падакчызныя вырабы. Пры неабходнасці аналітычная інфармацыя можа быць пашырана аж да асобных вырабаў (А. П. Шаўлюкоў).

Заданне 27. Спішыце, устаўляючы замест кропак адпаведныя словы (з прыведзеных у дужках). З маўлення прадстаўнікоў якіх прафесій ці спецыяльнасцей паходзяць гэтыя фразеалагізмы?

... вуду; ... гайкі (каму); ... кулі (каму); ... канцы з канцамі; ... з якара; ... скрыпку; ... на свой хлеб; ... якар (дзе); ... баранку; ... на паваротах; ... на след (каго, чаго, чый); ... парусах

(ляцець, імчацца і пад.); ... пробы; ... ні задзірынкі; ... зброю; ... шпагі (з кім); ... па чайнай лыжцы; ... на буксір (каго); ... у строй.

Словы для даведак: уступаць, браць, у гадзіну, скрыжаваць, складваць, ні сучка, нізкай, на ўсіх, напасці, лягчэй, круціць, кідаць, ісці, іграць другую, знімацца, зводзіць, заліваць, закручваць, закідваць.

Заданне 28. *Вызначце, з якіх моў запазычаны тэрміны.*

1. Холдынг, аванс, брокер, ваўчар, шопінг, датацыя, інфляцыя, арбітражор, бюджэт, дэкларацыя, прыватызацыя, буцік, сконта, дэбет.

2. Авуары, авіза, ажыятаж, аўтрайт, рыэлтар, аўдытар, афшор, іпатэка, коміваяжор, дысконт, лобі, ранце, форс-мажор, аверсолд, інвентар, рэнтабельны.

3. Акцыя, баланс, маржа, фінансы.

4. Аўтаномія, гармонія, гіпатэтычны, графа, догма, дэкада, эканоміка.

5. Байт, бізнес, менеджмент, дылер, банкноты.

6. Брута, банк, валюта, дылетант, мафія, фірма.

7. Апцыён, біржа, бухгалтар, вэксаль, прэйскурант.

8. Аўкцыён, дакумент, дывідэнт, канверсія.

Заданне 29. *Што аб'ядноўвае прыведзеныя тэрміны розных галін навукі ў групы?*

I а) мікрафон, грамафон, патэфон, саксафон, вібрафон;

б) філолаг, вірусолаг, стаматолаг, арнітолаг, золаг;

в) астраномія, астралогія, астранаўт, астраскоп, астрабіялогія;

г) картаграфія, геаграфія, біяграфія, тамаграфія, фатаграфія;

д) біялогія, біясфера, біяграфія, біясінтэз, біягенез;

е) фанаграма, кардыяграма, праграма, дыяграма, біяграма;

ж) інтэрмедыя, інтэрнацыянальны, інтэр'ер.

II а) анамаліялогія, анестэзіялогія, арніталогія, археалогія, астралогія;

б) трансакцыйны, транскантынентальны, трансляцыя, трансплантацыя;

в) аўтамабіль, аўтаномія, аўтапартрэт, аўтабіяграфія, аўтагенез;

г) мікрафон, мікрамір, мікраклімат, мікрафлора, мікрахвалі;

д) аэробус, аэрадром, аэролаг, аэрафлот, аэрапорт;

е) геаграфія, геалогія, геадэзія, геамагнітны, геаметрыя, геапалітыка;

ж) гідраавіяцыя; гідраагрэгат, гідрабіёлаг, гідраграфія, гідрастанцыя.

Заданне 30. *Да прыведзеных тэрмінаў падбярыце беларускія адпаведнікі.*

Авуары, бартар, ліцэнзія, кантракт, гарантыя, экспарт, імпорт, адміністрацыя, альянс, апцыён, іпатэка, крэдыт, офіс, субсідыя, эмсія.

Словы для даведак: кіраўніцтва, саюз, выбар, заклад, доўг, кантора, дапамога, выпуск, маёмасць, мена, дазвол, дамова, параўнаць, вываз, увоз.

Заданне 31. *Вызначце спосабы ўтварэння тэрмінаў.*

1. Бацькоўская фірма, інжынірынг, паўфабрыкат, рэкламіст, рэйтынг Нільсана, банкруцтва, рынак пакупніка, спонсар, спад, рэкламнаўства, клірынжавы, ААТ, экспартаваць, кансалтынг, замарожванне цэн, уласнасць, гіперінфляцыя, попыт, стратэгічная лясвіца, ВНП, вытворчасць, пазыка, кватаванне, кошт, эксплуатацыйны, тавараабеспячэнне.

2. Найм, антырэклама, доўгатэрміновы, сімпліфікацыя, сховішча, тавараўства, купля-продаж, спажывец, прадпрыемальніцтва, нажніцы (цэнаў), пакупнік, дэманалізацыя, палатка, нявыплата, еўрадолары, міжнародна-прававы, бюджэтны, планаванне, гаспадарчы, вэксалдаўца, нерэнтабельны, маркетынг-мікс, цэнавы, метады Дэльфі, БелАЗ, прыватызацыя, наапаўненне, акцыянерны, самафінансаванне.

3. Нерухомасць, заканадаўства, свабодная эканамічная зона, менеджарызм, антыманопольны, аднаразовы, ф'ючарсны, шапка "загаловак", абмер, авіялінія, супрацоўнік,

ультрагук, ідэалізацыя, плячо (фінансавага рычага), ліквіднасць, інвеставаць, геапалітыка, ПДВ, крэдытор, спічрайтар, венчурны, вынаходства, тавараабмен, бізнес-план.

4. Канверсія валют, даходнасць, рэзервовы, заробак, індэкс Доу-Джонса, звышпрыбытак, відэазапіс, надлом, намеснік, справаздачнасць, процідзеянне, афшорная зона, дзяржбанк, антыкрызіс, інфармаваць, стымуляванне, даларызацыя, пазарынкавы, агенцтва, самаабслугоўванне, узор-эталон, інтэрактыўны.

Заданне 32. *Утварыце аддзеяслоўныя назоўнікі, вызначце словаўтваральныя суфіксы.*

Узор выканання: канверсаваць – канверсацыя / канверсаванне.

Планаваць, ацэньваць, вызначаць, выплочваць, забяспечваць, заніжаць, інвеставаць, інфармаваць, ліквідаваць, маркіраваць, павышаць, прагназаваць, разлічыць, рэалізаваць, фінансаваць.

Заданне 33. *Паводле тэксту пісьмова адкажыце на пытанне, што такое бізнес-план. Да выдзеленых тэрмінаў падбяры аднакаранёвыя розных часцін мовы. Складзіце з імі словаўтваральныя рады.*

Узор выканання: інвестыцыя – інвестар – інвеставаць – праінвеставаць і пад.

Бізнес-план – агульнапрыняты сродак менеджменту, які выкарыстоўваецца прадпрыемствамі любога маштабу для абгрунтавання мэтай новай справы і прапанавання шляхоў іх дасягнення. Гэта асноўны дакумент для абгрунтавання *інвестыцый* і прыцягнення інвестараў, выкарыстання разнастайных спосабаў *фінансавання*. Ён распрацоўваецца, як правіла, на некалькі гадоў і з’яўляецца асновай узаемаразумення паміж інвестарамі і прадпрыемствамі. Бізнес-план дазваляе пазбегнуць памылак, паскорыць станаўленне прадпрыемства, павялічыць даходы, вызначыць прыярытэты пры пашырэнні *вытворчасці* або *гандлю*. Складаецца бізнес-план з наступных раздзелаў: 1) рэзюмэ; 2) тавар (паслуга); 3) *рынак* збыту; 4) канкурэнцыя; 5) стратэгія маркетынгу; 6) план вытворчасці; 7) арганізацыйны план; 8) юрыдычны план; 9) ацэнка рызыкі і страхаванне; 10) *фінансавы* план.

Так, напрыклад, рэзюмэ прызначана для таго, каб вельмі сцісла растлумачыць мэты вытворчасці, навізну і адрозненне прапанаванай прадукцыі ад прадукцыі канкурэнтаў, яе прывабнасць для патэнцыяльных *пакупнікоў*. У гэтым раздзеле бізнес-плана даюцца таксама звесткі аб чаканых аб’ёмах продажу, выдатках на вытворчасць і рэалізацыю, валавым прыбытку, *рэнтабельнасці*, тэрмінах звароту *пазык* і г. д. А ў раздзеле “Тавар (паслуга)” даецца апісанне *спажывецкіх* якасцей прадукту (паслугі), прагноз цаны і тых выдаткаў, якія патрэбны для вытворчасці, апісваецца арганізацыя сэрвісу пры вытворчасці і рэалізацыі складаных тэхнічных вырабаў (А. П. Шаўлюкоў).

Заданне 34. *Перакладзіце тэрміны на беларускую мову. Адзначце іх граматычныя асаблівасці (у параўнанні з рускай мовай).*

Благосостояние, капиталовложения, продовольствие, безработица, потребитель, учредитель, ярмарка, прибыль, затраты, пособие, скидка, налог, убыток, спрос, дешёвый, воспроизводит, рисковать, знак качества, рационализаторское предложение, незавершённое строительство, производительные силы, полная себестоимость, конкурентная борьба, вторичное сырьё, расчётная прибыль, торговый зал, мировая экономика, частный капитал, оптовая торговля, ремонтное хозяйство, непрерывная рабочая неделя, упрощённая система налогов (УСН).

Заданне 35. *Да запазычаных слоў падбярыце ўласныя (беларускія) сінонімы.*

Узор выканання: Баталія – бойка.

Ліцэнзійны, ліквідаваць, кваліфікаваны, канверсаваць, маркіраваць, антыкварны, гігант, інцыдэнт, індывідуальны, карэктны, манера, вакантны, карпарацыя, ландшафт, сімптом, канфідэнцыяльны, кампазіцыя, манумент, паўза, утрыраваць, прыярытэт, сэрвіс, сінхронны,

траўма, аратар, фіяска, гуманны, традыцыя, полісемія, дэфіцыт, сегмент, вербальны, тэндэнцыя, рэпліка, манетарны.

Заданне 36. *Падбярыце і запішыце да слоў антонімы, вызначце іх тып.*

Адказчык – Аналіз – Пасіў – Буйналістасць – Выдаткі –
Фальсіфікат – Рухомасць – Дэ-факта – Імпарт – Баланс – Дэвальвацыя –
... . Неалагізм – Лізіс – Інтэрпаляцыя – Дэфляцыя – Дэбет – Павышэнне
коштаў – Далярызацыя – Навуковы – Прыватны – Вірусны – Танны –
Экспліцытны Айлайнавы – Пазітыўны – Палярны дзень – Пераменны
ток – Сыры мацунак – Горны рэльеф – Гарачая трэшчына – Адкрытая
форма – Вадкае паліва –

Словы для даведак: афлайнавы, дзяржаўны, крэдыт, раўнінны рэльеф, дысбаланс, імпліцытны, нерухомасць, дарагі, дэдалярызацыя, дэ-юрэ, драбналістасць, экстрапаляцыя, рэвальвацыя, сінтэз, архаізм, актыў, экспарт, сухі мацунак, прыбыткі, антынавуковы, пастаянны ток, ісцец, халодная трэшчына, паніжэнне коштаў, цвёрдае паліва, крызіс, процівірусны, негатыўны, палярная ноч, арыгінал, закрытая форма, інфляцыя.

Заданне 37. *Дакажыце, што прыведзеныя словы з'яўляюцца амонімамі. Складзіце словазлучэнні ці сказы, ужыўшы амонімы з розным значэннем.*

Узор выканання: Дысцыпліна – працоўная дысцыпліна, фізіка-матэматычныя дысцыпліны.

Акцыя, дроб, дыяганаль, кампанія, купюра, ладзя, лік, лінейка, метр, пара, розніца, рубель, соты, талер, тэрмін, ферма, фунт, чэк, штат, ячмень.

Заданне 38. *Перакладзіце сказы з амонімамі і полісемантамі. Патлумачце іх лексічнае значэнне.*

1. В прошлом месяце в отделении банка был закрыт последний валютный **счёт**. Ремонт общежития будет проводиться за **счёт** собственных средств предприятия. На этот **счёт** вы можете не волноваться.

2. К сожалению, в последнее время растёт напряжённость в **области** регионального сотрудничества. Торжественные мероприятия пройдут во всех городах **области**.

3. На зимнее время некоторые **остановки** общественного транспорта планируется отменить. Сбой поставок сырья повлекли **остановку** работы предприятия на неопределённый срок.

4. Зачётная книжка – **лицо** студента. ЗАО «Строитель» в **лице** генерального директора выступило с предложением.

5. В **обществе** растёт недовольство сокращением финансирования системы образования. Специалисты «**Общества** защиты прав потребителей» помогут разрешить спорные вопросы.

6. **Положение** дел на предприятии вызвало резкую критику органов госконтроля. Отдельные **положения** указа противоречат закону о свободе слова.

7. **Разрешение** на строительные работы было получено в прошлом году. **Разрешением** сложных хозяйственных вопросов занимается суд.

8. Студентам **следует** гораздо больше времени уделять самоподготовке. Из постановления **следует**, что в ближайшее время ожидается рост цен на многие продовольственные товары.

9. Договор об **образовании** СССР был подписан 29 декабря 1922 года. Школьное **образование** в Беларуси начинается с 6 лет и предусматривает два уровня.

10. **Предложение** профкома было вынесено на обсуждение. В последнем **предложении** есть ошибки.

11. Изменился график приёма граждан работниками главного **управления** юстиции облисполкома. Старые методы **управления** не могут обеспечить достижение запланированных результатов.

12. **Обращения** подаются в организации, к компетенции которых относится решение вопросов, изложенных в обращениях. Запятая после **обращения** придаёт письму будничность, знак восклицания подчёркивает значимость и официальный стиль. Старые денежные купюры в скором времени должны выйти из **обращения**.

13. За совершённое преступление мошенника будут **судить**. О работе отдела директор будет **судить** по результатам отчёта.

14. Следует **предупредить** работников об изменении существенных условий труда письменно не позднее чем за месяц. Необходимо **предупредить** угрозу голода на планете.

Задание 39. *Раскройте и парафразируйте значение сугубых слов белорусской и русской мовы. Как называется такая з'ява?*

Бок – бок, брак – брак, бяседа – беседа, дыван – диван, нядзеля – неделя, пакой – покой, поўдзень – полдень, прозвішча – прозвище, розніца – розница, рэч – речь, свет – свет, столь – столь, час – час, паверх – поверх, краскі – краски, бяспечны – беспечный, карысны – корыстный, штучны – штучный, адказаць – отказать, запрасіць – запросить, здавацца – сдаваться, маніць – манить, пытацца – пытаться, прымкнуць – примкнуть, рушыць – рушить, чуць – чуть, справа – справа.

Задание 40. *Складзіце словазлучэнні, выбраўшы патрэбнае слова ў дужках.*

Звычай (гандлёвы, гандлярскі), грамата (давереная, доверенная), тавар (дэфектыўны, дефектный), дагавор (калектыўны, коллективный), закон (канстытуцыйны, конституционный), саборніцтва (кваліфікацыйны, квалификационный), гандаль (спекуляцыйны, спекулятивный), адказ (аператыўны, оперативный), зала (дэманстратыўная, демонстрационная), лік (дробны, дробавы), настрой (пазіцыйны, позиционный), (паказальнікі, показчики) вытворчасці.

Задание 41. *Вызначце, які з паронімаў мае значэнне, указанае ў дужках.*

Асобае рашэнне / асабістае рашэнне ('якое належыць пэўнай асобе'); акцэнт / акцэнт ('форма безнаўнага разліку'); адрасат / адрасант ('адрасіўнік'); абанент / абанемент ('права на карыстанне чым-небудзь пэўны час'); трасант / трасат ('вэксалядаўца'); эксперыментальны / эксперыментатарскі ('які мае адносіны да эксперыменту'); кансігнатар / кансігнант ('пасрэднік пры экспарце тавару').

Задание 42. *Карыстаючыся рэкамендаванай літаратурай (гл. падраздзел "Дадатковая", пункт 10: Старавойтава, Н. П. Беларуская мова: гісторыя і сучаснасць : вучэб.-метадыч. дапам. / Н. П. Старавойтава. – Мінск : Беларус. дзярж. ун-т, 2006. – С. 100–102), а таксама інтэрнэт-рэсурсамі, падрыхтаваць даклад на тэму "З гісторыі беларускай навуковай тэрміналогіі".*

Задание 43. *Карыстаючыся рэкамендаванай літаратурай (гл. падраздзел "Дадатковая", пункт 1: Аняменне: з хронікі знішчэння беларускай мовы : зб. арт. / Т-ва беларус. мовы ; рэдкал.: М. Майсеня (старш.) [і інш.]. – Вільня : Gudas, 2000. – С. 124–130) падрыхтаваць даклад на тэму "Знішчэнне беларускай адметнасці ў матэматычнай тэрміналогіі".*

Задание 44. *Прачытайце і парафразируйте будову слоўнікавых артыкулаў. Вызначце тып слоўнікаў, з якіх яны ўзяты.*

ЭКАНОМІКА (ад грэч. oikonomikē літар. – мастацтва вядзення хатняй гаспадаркі), сукупнасці грамадскіх адносін у сферы вытворчасці, абмену і размеркавання прадукцыі; гаспадарка краіны або групы краін, галіны гаспадаркі, прам-сці і віды вытв-сці, іх стан, што характарызуецца аб'ёмам вытв-сці прадукцыі, яе якасцю і ўзроўнем выкарыстання рэсурсаў; навук. дысцыпліна, якая займаецца вывучэннем пэўнай галіны гаспадаркі. Э. – частка грамадскай сістэмы і функцыянуе ў адпаведнасці з аб'ектыўнымі патрэбнасцямі, стварае матэрыяльныя ўмовы развіцця цывілізацыі. Гэта своеасаблівы рэгулятар патоку "прырода –

грамадства”; на яго “уваход” паступаюць прыродныя і працоўныя рэсурсы, на “выхад” – прадукты, якія адпавядаюць грамадскім патрэбнасцям. Э. як сукупнасць галін забяспечвае грамадства неабходнымі дабротамі і паслугамі. Яна падзяляецца на асобныя галіны матэрыяльнай вытв-сці: прам-сць, сельская гаспадарка, буд-ва, транспарт; на галіны невытворчай сферы: асвета, навука, ахова здароўя, культура, спорт; на комплексы галін (машынабудаўнічы, паліўна-энергетычны), *інфраструктуры*.

Эканам. навукі – сістэма навук, якая займаецца вывучэннем аб’ектыўных эканам. заканамернасцей развіцця грамадства, статыстычнай апрацоўкай і тэарэт. сістэматызацыяй з’яў гасп. жыцця, распрацоўкай практычных рэкамендацый у галіне вытв-сці, размеркавання, спажывання матэрыяльных даброт і абмену. Адрозніваюць агульныя, або агульнаэканамічныя дысцыпліны (палітэканомія, тэорыя кіравання грамадскай вытворчасцю, эканам. статыстыка, бухгалтарскі ўлік), і канкрэтныя (прыватныя), якія, у сваю чаргу, падзяляюцца на міжгаліновыя (фінансы, крэдыт, цэнаўтварэнне, эканоміка працы), галіновыя (Э. прам-сці, сельскай гаспадаркі, транспарту), на дысцыпліны, што вывучаюць эканам. праблемы асобных галін прам-сці і вытв-сцей, адм.-тэр. адзінак, рэгіёнаў. Паводле практычнага выкарыстання вылучаюць эканам. навукі фундаментальныя, што займаюцца пазнаваннем аб’ектыўных эканам. законаў, абгрунтаваннем шляхоў і эфектыўнага выкарыстання, раскрыццём умоў і фактараў функцыянавання гасп. механізму, і прыкладныя, мэта якіх – вырашэнне канкрэтных прыватных задач, пастаноўка і правядзенне гасп. эксперыментаў, распрацоўка канкрэтных эканам. мерапрыемстваў і г. д. Асновай прыкладных эканам. навук з’яўляюцца фундаментальныя.

ЭКАНОМІКА, -і, ДМ -міцы, ж. **1.** Сукупнасць вытворчых адносін, якія адпавядаюць дадзенай ступені развіцця прадукцыйных сіл грамадства, пануючы спосаб вытворчасці ў грамадстве. Э. *пераходнага перыяду*. **2.** Арганізацыя, структура і стан гаспадарчага жыцця або якой-н. гаспадарчай дзейнасці. Э. *прамысловасці*. Э. *сельскай гаспадаркі*. **3.** Навуковая дысцыпліна, што вывучае якую-н. галіну вытворчай, гаспадарчай дзейнасці. Э. *працы*. || *прым. эканамічны, -ая, -ае*. Э. *крызіс*.

Заданне 45. Выпішыце з тлумачальных слоўнікаў беларускай мовы (гл. раздзел “Літаратура”, падраздзел “Слоўнікі. Даведнікі. Энцыклапедыі”) па два слоўнікавыя артыкулы мнагазначных слоў і слоў-амонімаў. Назавіце асаблівасці іх будовы.

Заданне 46. Спісаць словы, уставіць прапушчаныя літары. Да выдзеленых слоў запісаць сінонімы. Астатнія словы растлумачыць вусна. Пры неабходнасці карыстацца тлумачальным, сінанімічным і арфаграфічным слоўнікамі.

Абарыген, **а...кцы...н**, б...л...тэнь, **балатавацца**, сімпозі...м, **д...фект**, **інт...л...гент**, **атэіст**, дэканат, кам...нтарый, **карэктны**, кал...кві...м, **асіміляцыя**, тун...ль, **крэдыт**, кам...ніке, ман...фестацыя, інт...рв...нцыя, **грандыёзны**, дэвіз, **дамінаваць**, п...літэхнічны, **літаральны**.

Заданне 47. Карыстаючыся слоўнікамі, устанавіце адпаведнасць паміж наступнымі паняццямі і дэфініцыямі.

1. Адзіны народнагаспадарчы комплекс	1. Сукупнасць эканамічных сувязей, якія аб’ядноўваюць грамадскі працэс вытворчасці ў адзінае цэлае
2. Валютная сістэма	2. Сукупнасць формаў арганізацыі валютных адносін у межах краіны і на міжнародным узроўні
3. Вытворчыя адносіны	3. Грашовая сістэма, усеагульным эквівалентам якой выступаюць заканадаўча зацверджаныя два высакародныя металы – золата і срэбра
4. Абсалютная зямельная рэнта	4. Частка грамадскага капіталу, занятая ў сферы абарачэння грошай
5. Закон перамены працы	5. Эканамічная форма развіцця прадукцыйных сіл таго ці іншага грамадства
6. Біметалізм	6. Адабленая форма прыбавачнай вартасці, якую ва ўмовах капіталізму засвойвае ўласнік зямлі, здадзенай на пэўны тэрмін арандатару
7. Гандлёвы баланс	7. Суадносіны паміж увозам і вывазам тавараў пэўнай краіны ў грашовым выражэнні за азначаны перыяд
8. Канкурэнцыя	8. Сума запазычанасці дзяржавы па непагашаных пазыках і нявыплачаных працэнтах па іх

9. Банкаўскі капітал	9. Выражэнне тэндэнцыі адпаведнасці паміж сродкамі вытворчасці, тэхнікай і занятымі ў вытворчасці людзьмі
10. Дзяржаўны доўг	10. Барацьба паміж прыватнымі таваравытворцамі за найбольш выгадныя ўмовы вытворчасці і продажу тавараў

Заданне 48. *Запішыце паняцці, якія адпавядаюць прыведзеным азначэнням. Падбярыце да іх сінонімы.*

1. Спіс літаратуры па якім-небудзь прадмеце, пытанні.
 2. Форма гаспадарчых сувязей, заснаваная на перадачы ў арэнду машын, абсталявання і іншых каштоўнасцей.
 3. Дакументальна аформленая інфармацыя пра сучасныя тэхналогіі, навукова-тэхнічныя дасягненні, камерцыю, сэрвіс.
 4. Даўжнік прадпрыемства, установы, арганізацыі.
 5. Сістэма прамой сувязі па камп'ютарнай сетцы.
 6. Дазвол на выкананне якой-небудзь дзейнасці.
- Словы для даведак:** дэбітор, ліцэнзія, бібліяграфія, ноу-хау, інтэрнэт, лізінг.

Заданне 49. *Вызначце, у якім значэнні (прамым ці пераносным) ужытыя словы ў наступных прыкладах.*

Прамая дарога – **прамы** чалавек, **аднаўленне** палаца – **аднаўленне** рахунку, сцюдзёная **крыніца** – **крыніца** прыбытку, **рашэнне** задачы – эканамічнае **рашэнне**, **лёгкая** сукенка – **лёгкая** прамысловасць, **чорная** хмара – **чорная** металургія, біржавая **яма** – глыбокая **яма**, трапічны **кліма**т – дзелавы **кліма**т.

Заданне 50. *Падбярыце да слоў з прамым значэннем словы з пераносным значэннем, а да слоў з пераносным значэннем – словы з прамым значэннем.*

Узор выканання: хірургічная аперацыя – валютная аперацыя.

Банкаўскі **крэдыт**, **залаты** парытэт, **цвёрдая** валюта, **замарожванне** цэнаў, **гуляць** на біржы, фірма **маўчала**, **партфель** дыпламата, новыя **нажніцы**.

Заданне 51. *Вызначце па тлумачальным слоўніку значэнне наступных устарэлых адзінак вымярэння.*

Пуд, вярста, сажань, фунт, аршын, локаць, беркавец, дзесяціна, пядзя, вяршок, тузін.

Заданне 52. *Запішыце слоўнікі, якімі б вы карысталіся, каб:*

- а) вызначыць лексічнае значэнне слоў;
- б) адказаць на пытанне аб паходжанні слова;
- в) вызначыць, ад якой асновы ўтворана слова;
- г) праверыць правільнасць вымаўлення слова;
- д) вызначыць значэнне ўстойлівых спалучэнняў слоў;
- е) перакласці словы з беларускай мовы на рускую;
- ж) падабраць сінонімы да слова.

Тэма 3. Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму

Заданне 53. *Прачытайце верш. З якой мэтай ён напісаны? Каму адрасуецца? Які сэнс укладвае аўтар у апошні сказ?*

Гавары са мной па-беларуску

Будзе слоту абвяшчаць прагноз,
Лістабой учыніць ператруску.
Песняй, што расчуліла да слёз

Я прыму цябе па-беларуску.

Краю бесславёнага дачка,
Дзякуй лёсу, маю не ў нагрузку –
Зорны Крыж Мацея Бурачка...
Ты ўва мне прызнаеш беларуску?

Сто разоў шукай другой красы,
А тым больш што свет даўно не вузкі!
...Ды калі ты не бязродны сын –
Гавары са мной па-беларуску!

Час вар'ят – шалёнае таксі.
Толькі ўсё ж не мыслю я аб спуску.
Кажаш, што магілы зараслі?
Памаўчы са мной па-беларуску.

(Я. Янішчыц)

Заданне 54. *Вызначце від інтэрферэнцыі ў наступных лексічных адзінках. Выпраўце моўныя памылкі.*

Пайсці за грыбамі, абарудаванне, залатая медаль, вучэбныя завядзенні, ізмярэнне даўжыні, за борт, паречкі, хварэць ангінай, рыскаваць, грэчневая крупа, станоўчы рэзультат, узрослы чалавек, адзінаццаць, волк, дзякаваць сына, зялёная канопля, спіна, дрэўні рукапіс, старшы сын, фіялетаваы чарніла, некалькі часоў, пакупайце гарачы хлеб, твёрды, дзікі гусь, лічны подпіс, кантраліраваць, добрая сабака, каўбаса абыкнавенная, ахрыпшы, інтарэсны.

Заданне 55. *Якія асаблівасці фанетычнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы згадваюцца ў тэксце?*

Наша мова вечная, бо ўся яна, як наш характар. Здаецца, кволая ад пяшчотнай мяккасці, яна раптам кідае наверх схаваную ад усіх жалезную мужнасць і сілу. І, як быццам дамогшыся свайго, б'е, як перапёлка ў жытах, – мякка, а за тры вярсты чуваць. “Эль” – як салодкае віно, “дзе” – як шклянкой палачкай па крышталю, мяккае “с” – як соннае ціўканне сінічкі ў гняздзе. І побач “р”, як гарошына ў світку, і доўга, пявуча, адкрыта гучаць галосныя. А “г” прыдыхае так ласкава, як маці на лобік дзіцяці, каб перастаў сніць дрэнны сон.

Дык што ж лепей за цябе, мова мая, мова наша! За цябе, даўняя, за цябе, вечна жывая, за цябе, неўміручая?! (У. Караткевіч).

Заданне 56. *Спішыце словы, пастаўце націск. Растлумачце значэнне незразумелых слоў.*

Агент, алкаголь, алфавіт, аргумент, асноўны, бульбіна, вагаўшчык, высока, гафрыраванне, дакумент, дзічына, дыямент, забеспячэнне, камбала, кіламетр, крупяны, кулінарыя, маладосць, мінералог, некралог, нянавіць, пасквіль, пасяджэнне, садавіна, слабы, сервіраванне, стаўленне, талент, таполя, факсіміль, фарфор, форзац, цэмент, цяжар, цяжкі, шчыпцы, яшма.

Заданне 57. *Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Пастаўце націск у словах. Параўнайце прыведзеныя пары слоў, назавіце словы, у якіх мяккасць зычных абазначана графічна.*

Узор выканання: Нёс – нос, дзюба – дуба і інш.

Поля – пол... , вяла – в...ла, бяры – б...ры, вяду – в...ду, лясы – л...сі, сяла – с...ла, вёз – в...з, ляжы – л...жы, мяжа – м...жа, лісы – л...сы, сядзіць – с...дзіць, плёў – пл...ў, мяса – м...са, цікаць – ц...каць, свята – св...та, біла – б...ла, міла – м...ла, сяду – с...ду, ляска – л...ска, лёг – л...г, сем – С...м.

Заданне 58. *Спісаць, абазначыць у квадратных дужках, як вымаўляюцца выдзеленыя галосныя, зычныя ці спалучэнні зычных.*

Узор выканання: Ра[з']біць; [з]гіб; лё[ч:]ык; ры[-]скі, захапляе[с:]я і г. д.

Адчапіць, скідка, бязмен, зжаты, пераязджаць, перабежчык, на дарожцы, адступіць, лёгкі, швагерка, братцы, гарадскі, паццёк, адцэджаны, скіба, не ідзе, адшумець, сувязь, казка, паказчык, дзверы, скіраваць, адчайна, наводчык, розгі, моладзь, мітынг, вакзал, схема, з іголачкі, грыб, адхіліць, малацьба, медзь, світаць, схільны, схіснуць, парог, адцяжка, на печцы, людскі, спяваць, схітрыць, схільнасць, грамадскі, сустракаешся, у грэчцы, падчас, мядзведзь, дзед, касьба, трубка, выкладчык, займаешся, нож, воз, бярозка, змена, цвёрды, падводчык, адцяніць, чэшскі.

Заданне 59. *Напісаць словы па-беларуску і абазначыць націск.*

Узор выканання: Арэст – арышт; бобр – бабёр, знахарь – знахар і г. д.

Апостроф, бліжэ, босой, валенок, ввезі, везці, верба, везці, ветрыны, валосы, восьмеро, вшпелі, вчэра, гипсованы, гліняны, далее, двухактны, долото, донесці, доска, дочка, ещэ, задаром, закованы, замяці, зерно, ізаляваны, ізрэдка, ікаць, імя, іной, іскорка, іспечэны, каменны, кішка, коклюш, конопля, коршун, крапіва, кремень, крупа, ласковы, латать, лопух, лисій, малы, мізинец, моладось, мышленіе, мякаць, наверху, навалочка, некаторыя, Несвіж, оба, обруч, обух, аднаццаць, окунь, ольха, осока, па-людскі, пасланец, развіццё, ремень, рэшэто, фартук, взьць за руку, выбежаць з дому, выучыць за год, гаворыць без толку, готуе на зіму.

Заданне 60. *Прачытайце тэкст. Назавіце характэрныя асаблівасці беларускай арфаэпіі. Дайце загаловак тэксту. Абгрунтуйце свой выбар.*

Ці думалі вы пра беларусаў не як пра сваіх бацькоў, братоў і сёстраў, сяброў або аднавяскоўцаў, а як увогуле пра людзей з асобным характарам? Ці задумваліся, які ён, беларус? Давайце паразважаем разам.

Адказаць на гэтае пытанне цяжка. Як і паўсюль, ёсць сярод беларусаў розныя людзі. Аднак усё ж можна назваць некаторыя досыць тыповыя рысы, уласцівыя народнаму беларускаму характару.

Рысы аблічча беларуса мяккія, склад здаецца крыху далікатным, хоць для беларуса характэрна працавітасць, вынослівасць, цягавітасць. Там, дзе другі можа апусціць рукі, беларус будзе цягнуць. Іначай, у старыя часы, чалавек проста не выжыў бы сярод гэтых дрымучых лясоў і неабсяжных балот. І гарт той застаўся ў яго характары на вякі.

Манера паводзін вызначаецца павольнасцю, стрыманасцю. Праўда, стрыманасць беларуса да пары. Пяройдзеш мяжу – і беларус пакажа, як паказаў у мінулае вайне, на што ён варты, калі вораг падніме руку на яго жыццё.

Уласціва нашым людзям знаходлівасць. Беларус – вялікі аматар пажартаваць, ён не можа абысціся без гумару. Беларусы адрозніваюцца шчодрасцю, заўсёднай гатоўнасцю прыйсці на дапамогу ў бядзе. Яны звычайна мяккія, даверлівыя, пазбаўлены помслівасці. Галоўнае ў нашым характары – гасціннасць да добрых людзей. Па агульным назіранні, беларусам уласціва павага да іншых народаў і памяркоўнасць да таго, хто думае іначай (Паводле У. Караткевіча).

Заданне 61. *Перакладзіце тэксты на беларускую мову. Адзначце словы, якія адрозніваюцца націскам у беларускай і рускай мовах.*

І. Демпінг – продаж тавараў на рынках другіх краін па цэнах ніжэй узроўня, звычайна для гэтых краін. К демпінгу прыбегаюць экспартёры, каб выйсці на рынак, пашырыць рамкі збыта, вытесніць пэнсіянальных канкурэнтаў, усталяваць пануючае становішча на рынку. Демпінг можа ажыццяўляцца як сродкамі фірмы-экспартёра, так і з дапамогай дзяржавы – пасродкам субсідыявання экспартных паставак з сродкаў дзяржаўнага бюджэту. У любым выпадку частка прыбыткаў у сувязі з продажай тавараў па паніжэнным цэнам павінна быць кампенсавана шляхам павышэння цэнаў на другія тавары ці на тэ жэ,

реализуемые на других рынках. Для того чтобы страна, осуществляющая демпинг, осталась в выигрыше, она должна оградить себя от возможностей применения к ней встречного демпинга. Для этого она ограждает свой рынок различными видами тарифных и нетарифных барьеров. Осуществляют демпинг монополии (картели), занятые сбытом товаров как внутри страны, так и за её пределами, что даёт им возможность покрывать убытки от бросового экспорта за счёт высоких цен, взимаемых на внутреннем рынке. С целью защиты внутреннего рынка страна, импортирующая товар, имеет право облагать его сверх обычной ещё и антидемпинговой пошлиной в размере разницы между его ценой в стране и экспортной (Словарь менеджера).

II. Клиринг – система безналичных расчётов, основанная на зачёте взаимных требований и обязательств. Клиринг используется во внутреннем, но чаще в международном обороте. Клиринги могут быть двусторонними и многосторонними. Главное их достоинство – экономия платёжных средств (валюты) на сумму зачтённых взаимных требований. Чем выше процент зачёта (отношение суммы зачтённого оборота и общей суммы денежного оборота, умноженное на сто), тем эффективнее клиринговые расчёты.

Возможность применения клиринга вытекает из встречных требований участников хозяйственно-финансовых сделок, а также последовательных связей их друг с другом. Незачтённое сальдо по клиринговым счетам в пользу того или иного участника расчётов может быть погашено в будущем зачётном периоде дополнительной поставкой товаров или оказанием услуг, валютой или иным способом по договорённости. Расчёты могут осуществляться по специальным открытым клиринговым счетам, через банки или специальные расчётные (клиринговые) палаты (Словарь менеджера).

Заданне 62. *Прачытайце прыказкі і паназірайце, як вымаўляюцца выдзеленыя зычныя. Ці могуць быць яны мяккімі?*

1. Каб добра з людзьмі **ж**ыць, не трэба камення за пазухаю насіць. 2. Кніжка чалавеку, што грэчка пчолцы. 3. Што ў дзяцінстве выхаваеш, на тое ў старасці абапрэшыся. 4. Пчолка адзін вулей знае і толькі з адною сямейкаю дажывае. 5. Будзе дождж, будзе хлеб расці. 6. Цэлы дзень касіў сена, а за вечар каза з’ела.

Заданне 63. *Карыстаючыся рэкамендаванай літаратурай (гл. падраздзел “Дадатковая”, пункт 3: Беларускія пісьменнікі: бібліягр. слоўн. : у 6 т. / Акад. навук Рэсп. Беларусь, Ін-т літ., Беларус. Энцыкл. ; пад рэд. А. В. Мальдзіса. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 1992–1995. – Т. 6 : Талалай – Яфімаў. – 1995. – С. 69–71), а таксама інтэрнэт-рэсурсамі, падрыхтаваць даклад пра жыццё і дзейнасць Браніслава Адамавіча Тарашкевіча.*

Заданне 64. *Данасуйце залежнае слова да галоўнага.*

1. Няправільн... дроб, доўг... цень, насценн... жывапіс, чаргов... запіс, лапчаст... гусь, заказн... бандэроль, стракат... шаль, добр... сабака, нясцерпн... боль, старабеларуск... летапіс, шэр... шынель, стар... камода, пахк... валяр’ян, залат... медаль, вядом... фальш, чорн... брыво, друг... раяль, шырок... стэп, усеагульн... перапіс, вялік... жаль, пабелен... столь, балюч... мазоль.

2. Апублікаван... камюніке, прыгож... метро, гандлёв... аташэ, жалезн... алібі, багат... ранцье, добр... паблісіці.

Заданне 65. *Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову.*

Экспорт свежих овощей, рост цен на все фрукты, выпить маленькую чашку крепкого кофе, закупить новую посуду, обеспечить крупой и макаронами, новая дверь рабочего кабинета, сезонная продажа товаров, обсудить поведение персонала, наградить золотой медалью, неразборчивая записка, государственный займ, недвижимое имущество.

Заданне 66. *Вызначце, якія словы маюць абедзве формы ліку, якія – толькі форму адзіночнага ці множнага ліку.*

Абдымкі, натоўп, спакуса, абцугі, ападкі, альтанкі, бацькі, беганіна, крыга, краявід, нажніцы, паветра, паводзіны, насельніцтва, народ, рэшткі, каласы, праменне, моладзь, дуб, радасць, малако, пілавінне, цыбуля, студэнцтва, Брэст, Івацэвічы, зямля, смецце, ліст, грамадства, Камянец, вугаль, месяц, гераізм, горад, граблі, дзверы, брама, вежа, поле, чарніцы, Пружаны, трывога, канікулы, лесвіца, вучань, вада, паведамленне, бялізна, вока.

Заданне 67. *Знайдзіце памылкі ў вызначэнні ліку назоўнікаў. Запішыце правільны варыянт.*

Сяброўскія адносіны, рыпучая веснічка, фарбаваная дзвер, кужэльныя карункі, рысавая крупа, поўная прыгаршча, рыбная кансерва, россыпы буяка, ладзіць заручыны, розныя агародніны, рыцарскі даспех, высокая парэнча, з'еў адну клубніцу, птушыныя пер'і, розныя насенні, на пятую сутку, аснежаныя ядлоўцы.

Заданне 68. *Пастаўце назоўнікі ў творным і месным склонах адзіночнага ліку. Растлумачце праваніс канчаткаў.*

Беларусь, веліч, прыгажосць, Нарач, безліч, далеч, сенажаць, Прыпяць, электрычнасць, радасць, сувязь, глыб, творчасць, ветлівасць, гасціннасць, горыч, заповедзь, ростань, кішэнь, медзь, памяць, шыр, восень, любоў, чвэрць, дробязь, моладзь, палын, жаль, восем, дроб, мыш, вернісаж, вертыкал (астр.), вертыкаль.

Заданне 69. *Пастаўце назоўнікі ў форму роднага склону адзіночнага ліку.*

Аналіз, рынак, трэст, аўтарытэт, маркетынг, кіраўнік, тэніс, характар, рубель, кілаграм, год, каэфіцыент, камітэт, дакумент, інстытут, кантынент, інтэлект, апетыт, разлік, фармат, сусвет, момант, рэалізм, апендыцыт, змок, холад, штаб, дыялог, тварог, хлеб, твар, горад, вопыт, кантраст, імідж, поспех, інтэрвал, тавар, фонд, менталітэт, арыгінал, актыў, сродак, вальс, долар, франк, нос, век, тэрмінал, інтэрнэт.

Заданне 70. *Прачытайце, уставіўшы замест кропак адпаведныя канчаткі.*

Ініцыятывы Беларусі былі падтрыманы партнёрамі па Садружнасці ў час саміт... кіраўнікоў дзяржаў СНД, праведзенага 10 кастрычнік... ў Бішкек... . Такі адзін з важных вынікаў сустрэчы лідараў краін СНД, у якой прынялі ўдзел прэзідэнты Беларусі, Арменіі, Казахстан..., Кыргызстан..., Малдовы, Расіі, Таджыкістан..., Туркменістан..., Узбекістан... . Азербайджан быў прадстаўлены на ўзроўн... прэм'ер-міністр..., Украіна – на ўзроўн... сакратар... Савет... Нацыянальнай бяспекі і абароны.

У ходзе пасяджэння было разгледжана і падпісана 19 дакументаў па шырокім... спектр... пытанняў узаемадзеяння. Адным з ключавых пунктаў парадка... дн... стала абмеркаванне праекта... Стратэгіі эканамічнага развіцця СНД на перыяд да 2020 год... . На саміце ў Бішкек... зацверджаны пакет важных дакументаў па арганізацыйным... умацаванні... Садружнасці, што датычацца правілаў працэдур, палажэння аб нацыянальных каардынаторах і палажэння аб старшынстве ў СНД, у адпаведнасці з якімі з 1 студзеня... 2009 год... старшынства будзе ажыццяўляцца адной дзяржавай на працягу аднаго год... ва ўсіх статутных органах СНД (Па матэрыялах інтэрнэта).

Заданне 71. *Утварыце складанаскарочаныя словы, запішыце іх.*

Вышэйшая навучальная установа, Беларускі дзяржаўны эканамічны ўніверсітэт, педагагічны савет, дзяржаўная экзаменцыйная камісія, акцыянернае таварыства, Беларускі аўтамабільны завод, ваенна-паветраныя сілы, Вышэйшая атэстацыйная камісія, Еўрапейскі саюз, раённы аддзел народнай адукацыі, Сталічнае тэлебачанне, прамысловы камбінат.

Заданне 72. *Праскланяйце сваё прозвішча і імя.*

Заданне 73. *Утварыце прыналежныя прыметнікі. Памятайце, што да назоўнікаў м. р. мы дадаём суфіксы аў (-ав), -оў (-ов), -еў (-ев), -ёў (-ёв), да назоўнікаў ж. р. – -ін (-ын).*

(Матуля) рукі, (матка) песня, (бабёр) хатка, (Кастусь) кашуля, (воўк) след, (воўк) апетыт, (зязюлька) слёзы, (Купала) твор, (Купала) стыль, (брат) гальштук, (сястра) сукенка, (лісіца) хвост, (бацька) словы, (Надзея) аловак, (сабака) брэх, (мядзведзь) лежбішча, (Мікола) сцізорык, (бабулька) казкі, (цесць) падарунак, (птушка) гоман, (сын) падзяка, (Васіль) лодка, (вавёрка) дупло, (ляснік) пасада, (Алесь) парада, (бусел) гнездо, (салавей) пошчак, (ядловец) дух.

Заданне 74. *Знайдзіце і выпраўце памылкі пры ўтварэнні формаў ступеняў параўнання прыметнікаў і прыслоўяў.*

Здароўе мілей за грошы. Будуецца буйнейшая бібліятэка ў краіне. Вярхоўны суд – вышэйшая інстанцыя. “Слова пра паход Ігаравы” – самы найяскравы ўзор славянскага верлібра. Гэта лекцыя цікавей за мінулую. Па тэрыторыі Беларусь больш Балгарыі. Пахвала маці для мяне – самая найвышэйшая ўзнагарода. Студэнцкія будаўнічыя атрады працавалі на важнейшых аб’ектах краіны. Гэта – самая найскладанейшая задача. Прыбытак склаў больш 20 %.

Заданне 75. *Перакладзіце сказы на беларускую мову. Звярніце ўвагу на формы ступеней параўнання прыметнікаў і прыслоўяў у беларускай і рускай мовах.*

1. Гепард быстлее льва. Зимний день короче летнего. Сосна выше можжевельника. Дыня слаще арбуза. Кислород легче воздуха. Лиса хитрее всех животных. Масло тяжелее воды. мех теплее шерсти. Шёлк тоньше бархата. Океан больше и глубже моря. Мой парень умнее всех. Эта девушка любит более интеллектуальные книги.

2. Этот товар лучше прошлогоднего. Серебро дешевле платины. В конце сезона это тур будет дешевле. Текущие налоги выше прежних. Новый договор для нас выгоднее, чем предыдущий. Японская техника новее испанской. Английские предприятия продуктивнее итальянских. Этот метод работы эффективнее предложенного. Этот кабинет меньше приёмной. Сегодня подписан важнейший для нас контракт. Опытнейшие сотрудники предприятия были премированы. Предпраздничный рабочий день короче остальных на час. Крупнейшее предприятие нашего города отметило юбилей. Он лучше других выполняет свою работу. Директор младше своего заместителя.

Заданне 76. *Спішыце прыказкі, ставячы займеннікі ў патрэбнай форме. Вызначце разрады займеннікаў.*

1. Адна бяда не ходзіць, другую за (сябе) водзіць. 2. Гора наша – аржаная каша, з’еў бы і такой, ды няма (ніякі). 3. Для (ён) там лес парос, дзе сумленне было. 4. З (хто) прыстанеш, такім і сам станеш. 5. Хто з кім, хто з (каторы), а я – са сваёй Хадорай. 6. Беражы бацькаву капейку, то і (свой) здабудзеш. 7. Не мы хлеб носім, а ён (мы). 8. Дзе (я) не любяць, там і хвілінкі не прабуду. 9. Добры чалавек дбае, каб і пасля смерці на (ён) не сказалі благога. 10. (Ніхто) не ведае, як хто абедае.

Заданне 77. *Пастаўце зваротны займеннік сябе ў патрэбнай форме.*

1. Не чуць зямлі пад
2. Выдаць ... з галавой.
3. Языча, языча, сам дабра ... не зыча.
4. Сам не ў
5. Узяць ... у рукі.
6. Што ... не міла, таго і другому не зыч.
7. Сам па
8. Ubачыць ... у люстэрку.
9. Ні людзям паказаць, ні ... паглядзець.
10. ... не забыў.
11. Зарубі ... на носе.

12. Хто сам ... сцеражэ, таго й Бог беражэ.

Заданне 78. *Выпраўце памылкі ва ўжыванні займеннікаў. Запішыце правільна сказы.*

1. Сёння зранку купілі цябе новую цёплую куртку. 2. З гадамі я навучылася больш цаніць сабе самую. 3. Трэба было набыць сабе новы слоўнік. 4. Я пазнаю табе ў нашым сыне. 5. Табе ніколі не цікавілі мае праблемы. 6. Заўтра я зайду да цябе. 7. Дзякую вас, што выслухалі мяне. 8. Ён пачуў у сябе прыліў вялікай сілы. 9. Ганна ведала сабе, верыла сябе. 10. Нічыпар супакоіўся, павесялеў, здолеў узяць сабе ў рукі. 11. Маці не знаходзіла сабе месца. 12. Ён быў цяпер сам па сябе сярод поля і сярод дарог.

Заданне 79. *Замяніце лічбы словамі і пастаўце назоўнік у патрэбнай форме. Звяртайце ўвагу на правапіс дробавых лічэбнікаў.*

2 (тыдзень), 3 (чалавек), 4 (парася), 3 (конь), 123 (вучань), 324 (кілаграм), 2 (цяля), 14 (ягня), 12 (курыца), 121 (тоны), адлегласць 424 (кіламетр), 2/5 (літр), 4/10 (груз), 3,3 (кілаграм), 17 (верасень), 5 (снежань), 3 (новая кніжка), 4 (гарачы дзень), 2 (поўнае ядро), абедзве (родная сястра).

Заданне 80. *Утварыце ад лічэбнікаў з назоўнікамі складаныя прыметнікі і падбярыце да іх адпаведныя назоўнікі.*

Узор выканання: 45 год – саракапяцігадовы юбілей.

3 гадзіны, 12 кіламетраў, 27 градусаў, 500 грам, 50 тон, 30 працэнтаў, 82 кватэры, 2 сутак, 7 паверхаў, 100 метраў, 6 тамоў, 3 паласы, 5 літраў, 4 ярусы, 11 вуглоў.

Заданне 81. *Спішыце, раскрываючы дужкі і дапасоўваючы лічэбнікі да прыведзеных у дужках назоўнікаў. Якія лічэбнікі захоўваюць родавыя адрозненні?*

Адзін (лямпа, элемент, рэле), два (метад, мікрасхема, напыленне), тры (помпа, нож, воблака), пяць (праграма, узор, поле), паўтары (тона), паўтара (кіламетр), абодва (паласа, паток, пераўтварэнне), дванаццаць (рысора, працэс, злучэнне).

Заданне 82. *Перакладзіце на беларускую мову наступныя словазлучэнні з лічэбнікамі. Параўнайце формы лічэбнікаў і назоўнікаў у рускай і беларускай мовах.*

Четыре студента, завтра – 30 октября, два первых дня, четыре шестых населения, шесть целых и две десятых килограмма, двести двадцать три километра, три пятых студенчества, семеро космонавтов, пятеро спутников, три окна, в трёх километрах от города, менее двухсот лет, хватит дня на три, в двадцатом часу, половина пятого утра, целых три длинных года, ему более пятидесяти лет, два раза в неделю.

Заданне 83. *Запішыце словамі дробавыя лічэбнікі.*

2/3, 1/4, 3/7, 4/9, 1/2, 2,54, 42,4, 73,5.

Заданне 84. *Які з лічэбнікаў – два, дзве, двое – спалучаецца з наступнымі назоўнікамі. Растлумачце, калі немагчыма спалучэнне назоўнікаў з лічэбнікамі.*

Суткі, сястра, вучаніца, дзеці, верабей, хваля, акуляры, модуль, нажніцы, сані, гусі, каменне, боты, вароты, заданні, вучань, касцюм, кніга, велічыня, ступень, вектар, народ, паслядоўнасць, вугал, матэматык, дзверы, доказ, студэнт, кансультацыя, замаразкі.

Заданне 85. *Пастаўце лічэбнікі з назоўнікамі ў родным і творным склонах.*

0,07 працэнта, 8 клёнаў, 10 арэхаў, 11 яблынь, 18 хат, 7 алоўкаў, 30 веласіпедаў, 70 год, 200 тон, 400 кіламетраў, 90 тысяч, 7/8 гектара, 345 жэтонаў.

Заданне 86. *Перакладзіце тэкст, запісаўшы лічэбнікі ў патрэбнай форме.*

Стокгольмская биржа NASDQ Nordic начала торговлю сертификатами на криптовалюту – биткойн. Интерес инвесторов к новому инструменту пока минимален. Его курс начал падать буквально в первые часы торгов. В понедельник, 18 мая, на Стокгольмской бирже начались торги сертификатами на биткойны. Первые сделки прошли по курсу 9,66–9,67 шведской кроны (1,17 доллара). За первые четыре часа торгов было продано сертификатов на 167,2 тысячи долларов. Сертификат на основе биткойнов Bitcoin Tracker One (BTO) зарегистрирован стокгольмской компанией XBT Provider AB. Стокгольмская биржа стала второй торговой площадкой в мире, официально начавшей торговать активами, привязанными к виртуальной валюте. С начала мая на американской NASDQ паями на биткойны начал торговать инвестфонд GBTC. В пятницу, 15 мая, оборот по инструменту составил 2,3 тысячи долларов, при этом курс бумаги за день упал на 15 % до 38 долларов. Биткойн – самая известная криптовалюта в мире – был запущен в январе 2009 года. Он представляет собой «виртуальные деньги» – программный онлайн-код, который не регулируется ни одной страной или банковским надзорным органом в мире. Виртуальные валюты принимаются к расчёту в более 60 тысячах онлайн-магазинах мира (Па матэрыялах інтэрнэта).

Заданне 87. *Выпішыце групы слоў, якія абазначаюць: 1) стан; 2) рух, перамяшчэнне ў прасторы; 3) фізічнае дзеянне. Як называюцца выдзеленыя дзеясловы (у адносінах да спражэння)?*

Замярзаць, награвіцца, круціць, **есці**, плысці, ляцець, хварэць, радавацца, цягнуць, рухацца, клеіць, страляць, сумаваць, задумацца, капаць, маляваць, ехаць, **бегчы**, даць.

Заданне 88. *Да працэсуальных назоўнікаў падбярыце адпаведныя дзеясловы незакончанага і закончанага трывання. Выкарыстайце ўтвораныя дзеясловы з пэўным кантэкстам (пажадана з тэрмінамі па вашай спецыяльнасці). Як называюцца выдзеленыя дзеяслоў (у адносінах да трывання)?*

Узор выканання: Аднаўленне – аднаўляць, аднавіць праграму і г. д.

Уваходжанне, вылучэнне, выкідванне, вынясенне, выпадзенне, выпростванне, выкрэсліванне, дзяленне, зачэпленне, вымярэнне, выгінанне, скажэнне, вылічэнне, выпрабаванне, **даследаванне**, абкладанне, тлумачэнне, адлюстраванне, адбіванне, адмаўленне, перамешванне, пераварочванне, перасячэнне, акругленне.

Заданне 89. *Выявіце памылкі пры ўтварэнні формаў загаднага ладу дзеясловаў і запішыце іх правільна.*

1. Не спазняйся.
2. Алена, ідзём на лекцыю.
3. Давай пагуляем.
4. Павел, занясём кніжкі ў бібліятэку!
5. Пачнём занятка.

Заданне 90. *Утварыце ад дадзеных дзеясловаў форму другой асобы адзіночнага і множнага ліку абвеснага ладу, а таксама форму другой асобы множнага ліку загаднага ладу.*

Узор выканання: Ісці – (ідзём), ідзеш, ідзяце, ідзіце; ехаць – (едзем), едзеш, едзеце, едзьце.

Гарантаваць, інфармаваць, малоць, залежаць, дзьмуць, класці, пад’есці, сабраць, несці, шанаваць, сыпаць, везці, пралезці, жыць, ірваць, сячы, дзівіцца.

Заданне 91. *Пастаўце дзеясловы ў форме першай і другой асобы множнага ліку цяперашняга часу.*

Жаць, секчы, спадзявацца, бараніць.

Заданне 92. *Вызначце спражэнне дзеясловаў.*

Баяцца, бегчы, вырашаць, гукаць, гнаць, даглядаць, каціцца, ліць, ляцець, непакоіцца, паведаміць, паведамляць.

Заданне 93. Перакладзіце дзеясловы ў адаведнасці з нормамі беларускай мовы.

Балансировать, декларировать, дифференцировать, корректировать, импровизировать, деградировать, аппелировать, инспектировать, маскировать, ориентировать, калькировать, гармонировать, информировать, ликвидировать, калькулировать, реагировать, дипломировать, культивировать, пломбировать, классифицировать, суммировать, прогнозировать, контролировать, функционировать, типизировать, формировать, планировать (план), шокировать, старшинствовать.

Заданне 94. Утварыце ўласцівыя беларускай мове формы дзеепрыметнікаў, вылучце іх суфіксы.

Утварыць, сцерці, абараніць, упрыгожыць, не злічыць, раніць, усвядоміць, патушыць, разгарнуць, спазнаць, ссохнуць.

Заданне 95. Перакладзіце прыведзеныя словазлучэнні з дзеепрыметнікамі на беларускую мову. Паспрабуйце выкарыстаць розныя спосабы перадачы неўласцівых беларускай мове дзеепрыметнікаў.

1. Угрожающее положение; воспроизводящий фактор; сведения, помещаемые в объявлениях; соответствующий налог; своевременно предотвращённое банкротство; получаемые доходы; предшествующее время; хозяйствующий субъект; высокооплачиваемая работа; стимулирующий аппарат; находящиеся в обращении деньги; компания, занимающаяся аферами; исполняющий обязанности менеджера.

2. Продукция, произведённая предприятием; сложившиеся обстоятельства; располагающий сведениями; регулирующая функция; реализуемое через торговую сеть; обслуживающий персонал; разрешимая задача; установившиеся цены; органы, осуществляющие государственную политику; заслуживающий доверия; управление, занимающееся частными компаниями; документ, освобождающий от финансовой ответственности; проверяющее лицо; развивающийся маркетинг.

Заданне 96. Утварыце ад наступных дзеясловаў дзеепрыслоўі, запішыце іх. Абазначце суфіксы, пастаўце націскі.

Штрыхаваць, характарызаваць, адлюстраваць, размеркаваць, расейваць, спалучаць, параўнаць, вырашаць, выявіць, вымяраць, абагульняць, вылічваць, абвяргаць, зрушыць, адасобіць, замыкаць, ушчыльняць, кіраваць, ізаляваць, даказаць, звязаць, заштрыхаваць, ахарактарызаваць, адлюстроўваць, размяркоўваць, рассяць, спалучыць, параўноўваць, выяўляць, вымераць, абагульніць, вылічыць, замкнуць.

Заданне 97. Утварыце ад дзеясловаў дзеепрыслоўі і запішыце фразеалагізмы. Растлумачце іх значэнне.

(Задраць) нос, на лес (глядзець), (не даваць) спуску, (не зводзіць) вачэй, (не пакладаць) рук, (не пераводзіць) духу, (не шкадаваць) сіл, (павесіць) нос, (пазычыць) вачэй у сабакі, (прапусціць) міма вухэй, (сядзець) ды на неба (глядзець).

Заданне 98. У наступных сказах выпраўце памылкі пры ўжыванні дзеепрыслоўяў і дзеепрыслоўных зваротаў.

1. Гледзячы перадачу, узніклі цікавыя думкі.
2. Задача рашалася вельмі проста, карыстаючыся новым метадам.
3. Ападаючы на зямлю, лісце ўслала ўсе сцежкі.
4. Мы заўсёды адпачываем, слухаўшы музыку.
5. Рыхтуючы вялікую колькасць дакументаў, хутка скончылася папера.
6. Радасць так і свяцілася ў вачах, успомніўшы нядаўнюю сустрэчу.
7. Доўга працуючы за камп'ютарам, пачынае балець галава.
8. Згубячы галаву, па валасах не плачуць.
9. Я думаю, што, закончыўшы інстытут, мая мара здзейсніцца.

10. Слухаючы даклады, старшыню не пакідалі думкі асабістага характару.
11. Ідучы дадому, з'явілася жаданне наведаць сябра.
12. Рыхтуючыся да выступлення, у мяне ўзнікаюць праблемы.
13. Разумеючы важнасць своечасовай падрыхтоўкі прадпрыемства да зімы, многімі кіраўнікамі былі прыняты адпаведныя меры.
14. Зайшоўшы ў вагон, у яго зляцеў капялюш.
15. Стараючыся не зварухнуцца, я назіраў за цецеруком.
16. Заходзячы ў новы супермаркет, пакупнікам перш за ўсё трапляюцца на вочы акуратна расстаўленыя на паліцах тавары.
17. Чытаючы гэтую кнігу, у мяне ўзнікла шмат пытанняў.
18. Не шукаўшы, не знойдзеш.

Заданне 99. *Складзіце сказы, размеркаваўшы прыназоўнік нягледзячы на і дзеепрыслоўе не гледзячы.*

1. ... на перашкоды, наша брыгада выканала заданне ў тэрмін.
2. ... на прысутных, лектар увайшоў у залу.
3. Мы будзем імкнуцца ўбраць збожжа да свята, ... на дрэннае надвор'е.
4. ... на перашкоды з боку канкурэнтаў, наша фірма была прызнана лепшай у сваёй галіне.
5. ... на тое, што гэта месца было занята, ён сеў і пачаў пісаць.
6. ... на тых, хто стаяў у чарзе, мужчына накіраваўся да рэгістратуры.
7. Дысертант рашуча адказваў на пытанні, ... на апанента.
8. ... на стомленасць, сакратар падрыхтаваў усе неабходныя дакументы да заўтрашняга пасяджэння.

Заданне 100. *Спішыце, раскрываючы дужкі, растлумачце праваніс прыслоўяў і блізкіх да іх спалучэнняў.*

Адказаць (па)беларуску, бачыць далёка(далёка), без(дай)прычыны, вывучыць (на)памяць, глянуць (на)лева, дапамагчы (па)суседску, дзе(небудзь) прысесці, ісці (па)ціху, заклеены крыж(на)крыж, зрабіць (па)мойму, (на)адрэз адмовіць, (на)дзіва прыгожы, (на)заўжды ўдзячны, не(пад)сілу, паглядзець (у)ніз, (па)дамашняму ўтульна, (па)доўгу не бачыцца, падзяліць (па)роўну, паспець як(раз) на вячэру, (па)чацвёртае, рабіць (як)след, разысціся (па)добраму, убачыць (у)першыню, час(ад)часу, дом (на)супраць.

Заданне 101. *Перакладзіце прыслоўі на беларускую мову. Растлумачце іх праваніс.*

Хорошо, лучше, домой, пешком, по-человечески, позавчера, как-то, вечером, во-первых, во-вторых, где-то, куда-то, откуда-то, откуда-нибудь, кое-где, по-видимому, по-прежнему, чуть-чуть, возбужденно, вскачь, настезь, наотмашь, прочь, сплошь, ниоткуда, впустую, издали, целиком, шагом, трижды, исключительно, ежедневно, невольно.

Заданне 102. *Выберыце і запішыце правільныя варыянты.*

1. У пяці кіламетрах ад офіса – за пяць кіламетраў ад офіса;
накіравацца па цэмент – накіравацца за цэментам;
адправіць па адрасу фірмы – адправіць па адрасе фірмы – адправіць у адрас фірмы – адправіць на адрас фірмы;
па шматлікіх просьбах – па шматлікім просьбам;
зварнуцца за даведкай – зварнуцца па даведку;
згодна пратаколу – згодна пратакола – згодна з пратаколам;
два першых класа – два першыя класы;
спаборніцтвы па кросу – спаборніцтвы па кросе;
насміхацца з сястры – насміхацца над сястрой;
загадчык аддзялення – загадчык аддзяленнем.
2. Працаваць па правілам – працаваць па правілах;

адзякаваць сацыяльным работнікам – адзякаваць сацыяльных работнікаў;
звярнуцца за дапамогай – звярнуцца па дапамогу;
за сем крокаў ад дома – у сямі кроках ад дома;
захварэлі на пнеўманію – захварэлі пнеўманіяй;
прабачыць нас – прабачыць нам;
тры сумесныя пратаколы – тры сумесных пратакола;
загадчык склада – загадчык складам;
насміхацца над будаўнікамі – насміхацца з будаўнікоў;
накіруйце па нашаму адрасу – накіруйце на наш адрас – накіруйце ў наш адрас – накіруйце па нашым адрасе;
згодна дамоўленасцям – згодна дамоўленасцям – згодна з дамоўленасцямі;
накіраваць за паперай – накіраваць па паперу.

Заданне 103. *Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову.*

1. Пошутить над коллегой, поехать за билетами на поезд, пойти за малиной, беспокоиться о родителях, забыть о друге, поблагодарить преподавателя, простите меня, три интересных учебника, работать по вечерам, учиться по субботам, заведующий кафедрой, два студента, две страны, оба словаря, обе подруги, два давних друга, две новые программы, сто сорок три рубля, второе января, пиджак отца, платье сестры, поехать на заработки, выбраць по своему вкусу, создан по образцу, по всем направлениям, по выбору, по моему мнению, рассказать по секрету, подобрать по своему размеру, по направлению к реке, по праздникам, жить по соседству, по случаю праздника, дым идѣт по ветру, по сообщению радио, идти по самому берегу, большой по размеру, здание в девять этажей, свидетельствовать в пользу друга, два раза в неделю, петь в два голоса, в пять часов, в полседьмого, в пяти километрах от города, километрах в пяти от города, похож на отца, ухаживать за девушкой, пойти к директору, увидеть сквозь туман, споткнуться о камень, с обеих сторон дороги, солнце клонится к лесу, слышать своими ушами, вдохнуть полной грудью, более сорока лет, топить печку, у него болит нога, стоять у микрофона, к праздничному столу, умнее сестры, сделать больше всех, задание на дом, читать про себя.

2. Смеяться над взятодателем, удивляться цене, беспокоиться о приватизации, знать о финансовом плане, ходить по инстанциям, отдыхать по воскресеньям, радоваться успеху, поблагодарить бизнесмена, не сделать из-за конкурента, обращаться за помощью, купить три деревянных стола, сделать работу быстрее всех, идти за выручкой, простить менеджера, послать за деньгами, спрашивать о государственном заказе, бегать по кабинетам, построить четыре одинаковых дома, говорить о готовой продукции, забыть про денежные фонды, по причине занятости диспетчера, удивляться темпам экономического развития, заведующий хозяйством.

Заданне 104. *Складзіце словазлучэнні, раскрыўшы дужкі і выбраўшы правільную форму.*

Зыходзячы (наяўная патрэба), у адпаведнасці (прынятае рашэнне), дзякуючы (намаганні супрацоўнікаў), згодна (загад кіраўніка), у адносінах (затрыманы работнік), каб пазбегнуць (рэзкі рост цэн), насуперак (песімістычныя прагнозы спецыялістаў), з боку (канкурэнты фірмы), пры пасрэдніцтве (трэці бок), незалежна (вынікі работы камісіі), у суправаджэнні (загадчык лабараторыі), на працягу (каляндарны год), у мэтах (паляпшэнне сітуацыі), пераадолець у (сабе, сябе) нерашучасць, тры (рублі, рубля), вярнуцца (па ключы, за ключамі), ночы сталі (даўжэй, даўжэйшыя).

Заданне 105. *Падбярыце да прыведзеных тлумачэнняў адпаведныя назвы (сінтаксічна-непадзельныя словазлучэнні).*

Гладкі, без выступаў вугал хаты; агульная назва рознага віду петляў і спосабаў завязвання тросаў; бясколерны гаручы газ, які ўтвараецца ад гніення раслінных рэшткаў; бясколерны газ, які ўтвараецца пры поўным згаранні кіслароду; горная парода, якая складаецца з рэшткаў водарасцей;

цёмна-жоўтая фарба, якая скарыстоўваецца ў жывапісе; сістэма летазлічэння, уведзеная ў 1582 г. пры папе Грыгорыю XIII замест юліянскага календара, або так званага старога стылю; сістэма летазлічэння, уведзеная ў 46 г. да н. э. рымскім імператарам Юліем Цэзарам; бясколерны празрысты мінерал, выкарыстоўваецца для аптычных і ювелірных вырабаў; група машын, якія аўтаматычна выконваюць ў пэўнай тэхналагічнай паслядоўнасці ўвесь цыкл аперацый па апрацоўцы вырабаў; перарывістая лінія, якая складаецца з кропак або кароткіх рысак; аптычная прылада для разглядання дробных дэталяў двума вокамі адначасова; адзінка марскіх адлегласцей; тэмпература – 273,16 С, пры якой спыняецца хаатычны рух малекул у цэле; адпрацаваная пара ў машынах; нябачныя прамяні, якія складаюць частку спектра, што працягваецца далей бачнай часткі ад чырвонага яго канца; найдрабнейшыя часцінкі пылу, якія падаюць на паверхню Зямлі з касмічнай прасторы; стан з’яўлення механізма, калі яны знаходзяцца ў імгненнай раўнавазе; пастаяннае радыяльнае сцяканне плазмы з паверхні Сонца.

Словы для даведак: сонечны вецер, мёртвы пункт, касмічны пыл, інфрачырвоныя прамяні, мятая пара, абсалютны нуль, марская міля, бінакулярная лупа, контурная лінія, аўтаматычная лінія, горны крышталёў, Юліянскі каляндар, Грыгарыянскі каляндар, сіенская зямля, інфузорная зямля, вуглякіслы газ, балотны газ, марскі вузел, нямецкі вугал.

Заданне 106. *Выберыце правільную форму ў дужках.*

1. З часу заснавання прадпрыемства (прайшло, прайшлі) тры гады.
2. Сотня лепшых выпускнікоў (атрымала, атрымалі) размеркаванні ў прыбытковыя гандлёвыя арганізацыі сталіцы.
3. Шмат кіраўнікоў (было запрошана, былі запрошаны) на сустрэчу з міністрам.
4. Заяву на адпачынак у лютым (напісала, напісалі) тры чалавекі.
5. Большасць маладых спецыялістаў нашага ўпраўлення на працягу апошніх пяці гадоў (стажыравалася, стажыраваліся) за мяжой.
6. Апошнія двое наведвальнікаў (увайшло, увайшлі) у кабінет за пяць мінут да канца прыёму.
7. Каля пятнаццаці чалавек (стаяла, стаялі) у чарзе.
8. Толькі пяць ветэранаў (атрымала, атрымалі) віншаванні з нагоды прафесійнага свята ад былых супрацоўнікаў.
9. Частка гарнітураў (не адпавядала, не адпавядалі) патрабаванням якасці.
10. Дваццаць сем кватэр (засталося, засталіся) без электрычнасці на некалькі гадзін.
11. Большасць магазінаў абутку – “Мегатоп”, “Аксіс”, “Рэспект”, “Вероні” і іншыя – (паменшыла, паменшылі) цэны на зімовую калекцыю ў перадсвяточныя дні.
12. Частка супрацоўнікаў (адмовілася, адмовіліся) ад удзелу ў карпаратыўным мерапрыемстве.

Заданне 107. *Вызначце, якія памылкі дапушчаны ў сказах.*

1. Новыя журы конкурсу аказаліся вельмі строгімі і прынцыповымі.
2. Пры складанні гэтага пратакола можна было выкарыстаць гатовы клішэ.
3. Па гэтым пытанні ўжо сабраны вялікі дасье.
4. У аддзеле прадаж не хапае супрацоўнікаў.
5. Подпіс на дакуменце павінна быць разборлівай.
6. У кожным ВНУ адбылася сустрэча з абітурыентамі.
7. ААН выступіў з чарговай ініцыятывай.
8. ЗАТ “Будаўнік” пераехаў у новы будынак.
9. СП “Глобус” аб’явіў аб сваёй ліквідацыі.

Тэма 4. Функцыянальныя стылі маўлення

Заданне 108. *Вызначце стыль тэкстаў. Зрабіце іх стылістычны аналіз па наступным плане: 1) сфера выкарыстання; 2) мэты зносін; 3) стылёвыя рысы; 4) моўныя сродкі.*

I. Груша цвіла апошні год.

Усе галіны яе, усе вялікія расохі, да апошыга прущіка, былі ўсыпаны бурным бела-ружовым цветам. Яна кіпела, млела, раскашавалася ў пчаліным звоне, цягнула да сонца сталыя лапы і распасцірала ў яго ззянні маленькія, кволыя пальцы новых парасткаў. І была яна такая магутная і свежая, так утрапёна спрачаліся ў яе ружовым раі пчолы, што, здавалася, не будзе ёй зводу, не будзе канца.

I, аднак, надыходзіла яе апошняя часіна.

Дняпро падбіраўся да яе спакваля, патроху, як разбойнік. У вечным сваім імкненні скрышыць правы бераг, ён падступаў у палавень зусім блізка да яго, руйнаваў адхоны, зносіў, каб пасадзіць у другім месцы, лазу, гвалтоўна вырываў кавалкі берага або аспярожна падмываў яго, каб раптам абурыць у вадзі цэлыя брылы зямлі. Потым адступаў, да наступнай вясны, і трава літасціва старалася залячыць раны, нанесеныя Дняпром. А ён вяртаўся зноў: дзе руйнаваў, дзе падмываў і з часам абкружыў грушу амаль з усіх бакоў (У Караткевіч).

II. Рызыка – верагоднасць узнікнення страт і недаатрымання даходаў у параўнанні з прагнозным варыянтам па прычыне немагчымасці дасягнуць пастаўленай мэты, нявызначанасці прагнознага выніку і яго суб'ектыўнай ацэнкі.

Рызыка як неад'емны кампанент рынкавай эканомікі суправаджае аперацыйную, фінансавую і інвестыцыйную дзейнасць прадпрыемства. Таму кіраўніцтва прадпрыемства або прадпрыемальнік павінны ўмець выбіраць з альтэрнатыўных варыянтаў гаспадарчых аперацый або накірункаў укладання капіталу найбольш прымальныя, ацэньваючы іх з пазіцыі апраўданага ўзроўню рызыкі. Паколькі рызыка звязана з усімі відамі дзейнасці прадпрыемства, то яе можна падзяліць на аперацыйную, фінансавую і інвестыцыйную (Паводле А. П. Шаўлюкова).

III. Не дапускаецца ўстанаўленне падаткаў, збораў (пошлін) і льгот па іх аплаце, якія наносзяць шкоду нацыянальнай бяспецы Рэспублікі Беларусь, яе тэрытарыяльнай цэласнасці, палітычнай і эканамічнай стабільнасці, у тым ліку якія парушаюць адзіную эканамічную прастору Рэспублікі Беларусь, абмяжоўваюць свабодны рух фізічных асоб, перамяшчэнне тавараў (работ, паслуг) або фінансавых сродкаў у межах тэрыторыі Рэспублікі Беларусь ці якія ствараюць у парушэнне Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь і прынятых у адпаведнасці з ёю заканадаўчых актаў іншыя перашкоды для ажыццяўлення прадпрыемальніцкай і іншай дзейнасці арганізацый і фізічных асоб, акрамя забароненай заканадаўчымі актамі (Падатковы кодэкс Рэспублікі Беларусь № 166-3 ад 19 снежня 2002 г.).

IV. Неўзабаве ў мужчын пайшла гаворка пра цэны на збожжа, пра зямлю і лесніковую службу.

– Добра вам, служывым людзям, – казаў Яўхім, звяртаючыся да Міхала Амброжчыка і Яся Пальчыка. – Праца, яно, вядома, нялёгка, але заробак ёсць пэўны, а мы, мікалаеўцы, душымся на пяску.

– Зайздросціць вельмі таксама няма чаго, – адказаў гаспадар. – Не ўнаровіш якому чорту – пішы прапала, загоняць у якое балота ці зусім з торбай пусцяць. Іншая рэч сваё: хоць пясок, хоць якая зямелька, але ты сам гаспадар, сам сабе пан.

– Ат, швагер, не прыбядняйся, – прамовіў Карусь Дзівак. – Кавалак хлеба і да хлеба ты маеш, а што больш трэба чалавеку?

– Так-то яно так, – не згаджаўся Міхал, – але ўсё ж, чалавеча, кепска, калі сядзіш на чужым суку... Часам той хлеб упоперак горла становіцца... (С. Александровіч).

V. Добрае слова як лепшае свята. Слова можа даць надзею, зрабіць моцным. Яно можа сагрэць дабрынёй ды і проста стварыць настрой. Наўрад ці знойдзецца чалавек, які не адчуў аднойчы славетную сілу слова. І гэта адна з самых вялікіх таямніц існавання, бо з біблейскіх часоў вядома, што слова, якое было спачатку, шмат тысячагоддзяў таму ўтварыла жыццё. І адкрыла сэнс рэчаў чалавецтву – кожнаму з народаў у нейкай адмысловай сутучнасці. Нядзіўна, што ў нейкія самыя важныя моманты кожнаму чалавеку бываюць патрэбныя словы яго родных людзей, сказаныя так, як могуць толькі яны. Тыя словы, якія прыходзілі ў сям'ю

ад папярэдніх пакаленняў. Яны яднаюць нас і зараз – важна тое, што вялікая частка жыхароў Беларусі ўсведамляе гэта (Паводле матэрыялаў газеты “Звязда”).

Заданне 109. *Вызначце стыль, для якога характэрна наступная лексіка.*

1. Прыняць да ведама, ніжэйпадпісаня, у адпаведнасці з, парадак дня, прашу прыняць меры.

2. Праблематыка пытання, з аднаго боку, варта падкрэсліць, на мэце даследавання, можна зрабіць вывад, удзельная вага.

3. Цёплы вечар, вострая гарачыня, разгулялася мяцеліца, заціхаюць далі, паніклія галоўкі рамонкаў.

4. Абяцанка-цацанка, хоць да раны прыкладай, газіроўка, крый божа, зліняў з урока, умела готоваты, ды не ўмела подоваты.

5. Грамадская супольнасць, армія беспрацоўных, культурныя кантакты, мірнае суіснаванне, псеўданавука, рабіць акцэнт.

Заданне 110. *Размяркуйце жанры адпаведна стылю ўжывання: 1) навуковы, 2) афіцыйна-справавы, 3) публіцыстычны, 4) мастацкі, 5) гутарковы.*

Праатакол, тэзісы, фельетон, загад, запіска сябру, рэферат, статут, частушка, даведнік, рэпартаж, даверанасць, быліна, міф, акт, даведка, песня, падручнік, замова.

Заданне 111. *Прачытайце значэнні полісемантаў (мнагазначных слоў). Вызначце тыя значэнні, у якіх словы могуць ужывацца ў навуковых тэкстах.*

1. **Банкруцтва:** 1) неплацежаздольнасць у выніку разарэння даўжніка; 2) крушэнне, поўная няўдача ў ажыццяўленні чаго-небудзь (*перан.*).

2. **Гандляр:** 1) чалавек, які займаецца прыватным гандлем, купец; 2) чалавек, які займаецца дробным рыначным або вулічным гандлем; 3) чалавек, які вышэй за ўсё ставіць уласную выгаду, карысць, асабісты інтарэс (*пагард.*).

3. **Гаспадарыць:** 1) весці гаспадарку; 2) наводзіць дзе-небудзь парадкі па-свойму (*неадабр.*).

4. **Знешні:** 1) які знаходзіцца звонку, за межамі чаго-небудзь; 2) які праяўляецца толькі з вонкавага боку і не адпавядае ўнутранаму стану; 3) павярхоўны, пазбаўлены глыбіні, унутранага зместу (*перан.*); 4) які адносіцца да зносін з замежнымі дзяржавамі.

5. **Крызіс:** 1) рэзкі, круты пералом у чым-небудзь, абвастэрэнне становішча; 2) абумоўлены супярэчнасцямі ў развіцці грамадства разлад эканамічнага жыцця; 3) востры недахоп чаго-небудзь, цяжкае становішча.

6. **Фіксаваць:** 1) адзначаць на паперы, замацоўваць што-небудзь у свядомасці (запісваць, запамінаць); 2) канчаткова ўстанаўліваць; 3) сканцэнтроўваць, накіроўваць; 4) замацоўваць у пэўным становішчы; 5) апрацоўваць (матэрыял) хімічным рэчывам для замацавання саставу, формы (*спец.*).

7. **Эканомны:** 1) які ашчадна расходуюе што-небудзь; 2) сціплы ў расходах, які садзейнічае эканоміі; 3) які патрабуе невялікіх затрат, дазваляе абысціся меншай колькасцю чаго-небудзь; эканамічны.

Заданне 112. *Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары. Да якога стылю ён адносіцца? Назавіце словы іншамоўнага паходжання. Карыстаючыся “Слоўнікам іншамоўных слоў” А. М. Булькі (у 2 т.; Мінск, 1999), растлумачце іх значэнне.*

Пас...род брукаванага рынку ў гэтым п...цьдзсятвулічным заштатным гара...ку стаяў змрочны будынак – два паверхі і вежа. Першы паверх быў схаваны за п...ўкругам дробных крам, з якіх гандляры, небаракі, прыкаваныя да рысы аседласці, напрамілуй бог заклікалі да сябе людзей. Гармідар у свята ці кірмашны дзень быў страшэн...ы. Над ж...лезным крамным дахам узвышаўся верх будынка і вежа, не лішне высокая, але гэтка, якая яна і павінна быць паводле таго, на што яе каліс...ці будавалі: малюсен...кія акенцы, як у астросе, адно над адным, з якіх і страляць лыга

і наглядаць, ці далёка ад горада стаў варожы аблог, і верх – готыка. З сярэдн...ве...а захавалася за гэтай будынінай назва – ратуша. Аблупле...ная змураваная цэгла прастаяць можа яшчэ не мала часу (К. Чорны).

Тэма 5. Навуковы стыль

Заданне 113. *Дакажыце, што тэксты належаць да навуковага стылю. Ад выдзеленых назоўнікаў утварыце і запішыце прыметнікі.*

I. Менеджарызм – тэорыя навуковага кіравання вытворчасцю; кірунак эканамічнай думкі, які вывучае і разглядае ролю кіравання ў эканоміцы праз **менеджараў**. Узнік у 1880–90-я гады ў ЗША. Заснавальнік – Ф. Тэйлар. Распрацаваная ім сістэма кіравання была першай і ўдалай спробай стварэння навукі менеджменту. А. Файль, Г. Эмерсан, Г. Форд і іншыя абгрунтавалі неабходнасць падзелу працы ў апарате кіравання, яго іерархічную структуру і ролю, аўтарытэту **кіраўніка** для матэрыяльнага і маральнага стымулявання працы работнікаў. Выкарыстанне навуковага аналізу, эфектыўная сістэма кіравання і дасканалая **арганізацыя** паточна-канвеернага метаду дазвалялі прыхільнікам менеджарызму дамагацца значнага зніжэння выдаткаў вытворчасці і павышэння прадукцыйнасці працы. Некаторыя **прыхільнікі** менеджарызму прызнавалі значэнне ў кіраванні чалавечага фактару, але іх **рэкамендацыі** зводзіліся пераважна да матэрыяльнага фактару – справядлівай аплаты, матэрыяльнага стымулявання. Гэта абумовіла неабходнасць пошуку новых шляхоў росту эфектыўнасці вытворчасці, што празвызначыла з’яўленне новых школ і тэорый (напрыклад, “школа чалавечых зносін”, “тэорыя індустрыяльнага кіравання” і інш.) (Беларуская энцыклапедыя).

II. Транснацыянальная карпарацыя – гэта буйная карпарацыя, якая мае замежныя актывы, арганізацыйна пабудаваная на кантролі праз сістэму ўдзелу матчынай арганізацыі над усімі ўваходзячымі структурнымі падраздзяленнямі, якія маюць статус незалежных юрыдычных асоб. Кантроль з дапамогай сістэмы ўдзелу ажыццяўляецца праз набыццё галаўной матчынай арганізацыі кантрольных пакетаў акцый даччыных арганізацый, якія ў сваю чаргу выступаюць як галаўныя ў дачыненні да новага слоя траюрадных арганізацый. Кансалідаваная **справаздачнасць** транснацыянальных карпарацый можа распрацоўвацца як у валюце дзяржавы, на тэрыторыі якой размешчана галаўная арганізацыя, так і ў іншай свабоднаканверсійнай валюце, што патрабуе пераліку справаздачнасці даччыных арганізацый у валюту матчынай арганізацыі (А. П. Шаўлюкоў).

Заданне 114. *Перакладзіце тэкст, уставіўшы патрэбныя словазлучэнні. Лічбы запішыце словамі.*

Прирост ... Беларуси за январь – февраль текущего года составил 9,9 %. Результаты двух месяцев свидетельствуют о том, что правительственные отраслевые программы в течение нынешнего года должны дать качественный результат, позволяющий выйти на значительное опережение ... Беларуси. Показатель ... за январь – февраль текущего года составил почти 13 %, что говорит об успешной реализации В прошлом году объём внешней торговли Беларуси составил 58 млрд долларов. В январе 2008 года ... достиг 5 млрд долларов и на 2 млрд долларов превысил уровень аналогичного периода 2007 года. Беларусь увеличила ... продукции машиностроения, сложной техники, а также продукции сельского хозяйства, особенно возросли поставки в Россию, Украину и страны Евросоюза. Инфляция в Беларуси в феврале этого года составила 0,7 %, что является успешным показателем на фоне процессов, которые происходят в мире, таких как ..., ... (Па матэрыялах інтэрнэта).

Словы для даведак: ипотечный кризис, внутренний валовой продукт, темпы развития экономики, инвестиционные программы, прирост промышленного производства, товарооборот, экспорт, рост цен на продукты питания.

Заданне 115. *Пранумаруйце словы ў правільным парадку і адгадайце тэрмін, зашыфраваны гэтымі словамі:*

- 1) юрыдычных у параграф дакуменах розных;
- 2) нерухомай на дамовы карыстанне падставе часовае маёмасцю;
- 3) аперацыі ўстанова з ажыццяўляе што крэдытна-фінансавая звязаныя сродкаў акумуляцый грашовых;
- 4) дзейнасць на першапачатковага накіраваная прадпрымальніцкая капіталу павелічэнне;
- 5) розных прапорцыя краін валют абмену;
- 6) звязаная тавараў з дзейнасць абаротам;
- 7) пагадненне ўзаемныя пра вуснае абавязацельствы пісьмовае або;
- 8) распараджэнне сваёй на каго-небудзь афіцыйнае наконт выпадак маёмасці смерці;
- 9) узаемнымі дамова з абодвух для пагадненне абавязацельствамі бакоў;
- 10) паслугі каштоўных пад установа робіць ў грамадзянам заклад прадметаў пазык якая выдачы насельніцтву.

Заданне 116. *Прачытайце верш, вызначце, да якога стылю ён адносіцца. Назавіце стылёвыя рысы і моўныя сродкі гэтага стылю. Скажыце, якое значэнне набылі выдзеленыя тэрміны і тэрміналагічныя словазлучэнні, трапіўшы ў дадзены стыль? Перакладзіце выдзеленыя словы на беларускую мову. Назавіце характэрныя моўныя асаблівасці для беларускамоўных аднаведнікаў.*

Формула любові

Студент-математик забросил давно
 Зачёты и комнату низкую.
 Студент-математик сказал: «Решено!»,
 Увлёкшись высокой лингвисткою.
 Прекрасное чувство не может расти,
 Не может гореть в **неизвестности**,
 И вот на бульваре скрестились пути
Биномов Ньютона и русской словесности.
 Студент-математик дышал горячо,
 Шагая дорожками торными,
 И думал: «Какое крутое плечо!
 Какие прелестные ... **формулы!**»
 Невольно рождаются в семействе таком
 И терпкая грусть, и глухое томление ...
 Четыре затяжки сухим табаком
 И – можно идти в наступление!
 – Наташа! – сказал он без дальних затей, –
 – Наташа, родная, желанная!
 Изранил меня **треугольник** страстей,
 Заела любовь **многогранная**.
 Я целую зиму, в метель и в мороз,
 Ходил не своими дорожками,
 И бредил я запахом чёрных волос,
 Скитаясь у Вас под окошками.
 Меня от мороза бросало в озноб,
 Лицо принимало окраску кирпичную,
 И я начинал вытанцовывать **дробь**,
 Сначала простую, потом десятичную.
 И часто от странных приёмов таких
 Шарахались в сторону мирные жители;
 Презрительной кличкой «пропащий жених»

Встречали меня в общежитии.
Хотел я бежать из родной стороны
В леса ли, в болота ли, в степи ли
И видел ночами тревожные сны –
Кошмары в 13 **степенях**.
И все же я думал о Вас без конца,
Забывши друзей и приятелей,
И все же мечтал, чтобы наши сердца
Свести к одному знаменателю.
Наташа! Мы счастливы будем вдвоём!
Наташа! Любовь моя первая! ...
Лингвистка сказала, что этот приём –
Всего лишь простая **гипербола**.

(М. Исаковский)

Заданне 117. *Падбярыце навуковы артыкул эканамічнай тэматыкі і адкажыце на наступныя пытанні:*

- Якія часціны мовы сустракаюцца ў дадзеным тэксце часцей, якія – рэдка ці зусім не адзначаюцца?
- Якія формы назоўнікаў, дзеясловаў і прыметнікаў пераважаюць?
- Якія сказы па мэце выказвання і па структуры сустракаюцца ў тэксце?
- Знайдзіце ў тэксце тэрміны і ахарактарызуйце іх.

Заданне 118. *Прачытайце тэкст і вызначце яго стыльваю прыналежнасць. Вызначце тып тэксту (апісанне, разважанне ці апавяданне). Перакладзіце тэкст на беларускую мову, запісаўшы лічбы словамі.*

В V веке в Индии появилась система записи, которую мы знаем как арабские цифры и активно используем сейчас. Это был набор из 9 цифр от 1 до 9. Каждая цифра записывалась так, чтобы ей соответствовало количество углов. Например, в цифре 1 – один угол, в цифре 2 – два угла, в цифре 3 – три. И так до 9. Нуля ещё не существовало, он появился позже. Вместо него просто оставляли пустое место.

Далее произошло интересное: арабы переняли индийскую систему счисления и начали всю применять её.

Математик Мухаммед Аль-Хорезми в IX веке составил руководство об индийской нумерации. Оно в XII веке попало в Европу и эта система счисления получила очень широкое распространение. Интересно, но именно из-за того, что к нам эти цифры пришли от арабов, мы их называем арабскими, а не индийскими. Кстати, и само слово «цифра» – арабского происхождения. Арабы перевели индийское «сунья» и получилось «цифр».

Сейчас используются разные числа. Некоторые страны, как например, арабские страны и Китай, пользуются своими особенными цифрами. Но, всё-таки, наибольшее распространение получили арабские цифры, которые используют и понимают во всем мире.

Заданне 119. *Прачытайце тэкст. Знайдзіце сказы, якія нясуць галоўную інфармацыю. На аснове іх запішыце вывады да тэксту. Якім жанрам навуковай літаратуры вы карысталіся пры складанні вывадаў?*

Дэфекты зроку. Акуляры

Аптычная сістэма нармальнага вока дае відарыс прадмета на сятчатцы, які затым ператвараецца ў зрокавы вобраз.

Але калі адлегласць паміж хрусталікам і сятчаткай ненармальна вялікая, то відарыс аддаленага прадмета ў факальнай плоскасці будзе перад сятчаткай, і вока будзе бачыць

аддаленыя прадметы дрэнна, а блізкія прадметы, відарыс якіх знаходзіцца за фокусам, нармальна. А калі адлегласць паміж хрусталікам і сятчаткай нармальна, але сам хрусталік вельмі выпуклы, г. зн. аптычная сістэма вока мае малую фокусную адлегласць? І ў гэтым выпадку відарыс аддаленага прадмета будзе перад сятчаткай, а значыць, дрэнна бачны. Такі дэфект вока называецца блізарукасцю. Блізарукасць бывае прыроджанай і набытай. Прычынай з'яўлення блізарукасці ў дзяцей можа быць празмернае захапленне чытаннем пры блізка размешчанай да вачэй кнізе. Пры напружаным разглядванні блізкіх прадметаў вочны яблык настолькі “прывыкае” падаўжацца, што хрусталік страчвае здольнасць сплюшчвацца пры пераводзе вока на аддалены прадмет.

Як выправіць блізарукасць? З гэтай мэтай выкарыстоўваюць акуляры з рассеіваючымі лінзамі. Рассеіваючая лінза робіць паралельны пучок святла разыходным. Прамяні пасля праламлення ў воку факусіруюцца на сятчатцы.

Калі ж адлегласць паміж хрусталікам і сятчаткай малая або хрусталік ненармальна выцягнуты (сплюшчаны), відарыс блізкага прадмета, які дае аптычная сістэма вока, будзе за сятчаткай. Вока тады дрэнна бачыць блізкія прадметы, хоць далёкія бачыць нармальна. Гэты дэфект вока называецца дальназоркасцю. Выправіць дальназоркасць можна, выкарыстаўшы акуляры са збіраючымі выпуклымі лінзамі. Пасля праламлення ў збіраючай лінзе пучок паралельных прамянёў становіцца сыходным і, прайшоўшы аптычную сістэму вока, факусіруюцца на сятчатцы.

Такім чынам, правесці карэкцыю зроку можна пры дапамозе акуляраў. Часам замест акуляраў выкарыстоўваюць кантактавыя лінзы. Гэта пластмасавыя лінзы, якія накладваюцца непасрэдна на вочны яблык. Асноўным недахопам кантактавых лінзаў з'яўляецца раздражненне вачэй пры працяглым іх нашэнні.

Для любой жывой істоты вока з'яўляецца вельмі каштоўным органам. Валодаючы ўласціваасцю захоўваць зрокавы вобраз на працягу 1/16 с, вока дае магчымасць чалавеку адчуваць, як бесперапынны падзеі, дадзеныя на экране, хоць мы добра ведаем, што ў сапраўднасці на экран праецыруюцца 24 нерухомыя малюнкi-кадры ў секунду. Менавіта дзякуючы зроку мы пазнаём навакольны свет.

Для нармальнага зроку мінімальная адлегласць ад вока да прадмета, пры якой вока бачыць дэталі прадмета не напружваючыся, роўна 25 см. Гэта адлегласць найлепшага бачання. Пры меншых адлегласцях да прадмета вока ўжо напружваецца і стамляецца.

Стамляльнасці вока садзейнічае як недастатковае асвятленне прадмета, так і залішняе. Каб вока, як самае адчыненае акно ў свет, праслужыла доўга, неабходна яго берагчы, г. зн. ствараць умовы для яго ненапружанай працы.

Заданне 120. *Напішыце анатацыю на адзін з навуковых тэкстаў (параграф ці раздзел з падручніка, артыкул) па вашай спецыяльнасці. Пры неабходнасці звяртайцеся да клішыраваных выразаў.*

- У рабоце даследуецца (што?)...
- Паказана (што?)...
- Вялікае месца ў даследаванні займае разгляд (чаго?)...
- У рабоце даецца характарыстыка (чаго?)...
- Даследаванне праводзіцца праз разгляд такіх праблем, як...
- У рабоце аналізуецца (што?)...
- Асноўная ўвага звяртаецца (на што?)...
- Адзначаецца, што...
- Падкрэсліваецца, што...
- Асаблівая ўвага надаецца пытанням (чаго?)...
- У рабоце знайшла адлюстраванне распрацоўка праблем (чаго?)...
- Устанаўліваюцца крытэрыі (чаго?)...
- У рабоце падрабязна асвятляюцца (што?)...
- Разглядаецца (што?)...

– Характарызуецца (што?)...

Заданне 121. *Вызначце ў тэкстах асноўную думку, складзіце тэзісы. Адкажыце на пытанні.*

I. Што сабой уяўляюць вэксалі?

Для чаго яны выкарыстоўваюцца?

Вэксаль – гэта каштоўная папера, якая з’яўляецца пісьмовым даўгавым абавязацельствам і дае права яе ўладальніку патрабаваць выплаты абазначанай грашовай сумы ад даўжніка пасля заканчэння тэрміну абавязацельства. Асоба, якая дае вэксаль, называецца вэксалёдаўцай. Уладальнік вэксалё называецца вэксалетрымальнікам. Вэксаль сведчыць аб безумоўным абавязацельстве выплаціць пасля надыходу тэрміну пэўную суму грошай вэксалетрымальніку. Вэксалі звычайна абслугоўваюць камерцыйны крэдыт. Перадача вэксалёў ад аднаго ўладальніка да другога называецца вэксальным абарачэннем, у выніку якога вэксалі замяшчаюць грошы.

У абарачэнне выпускаюць два віды вэксалёў: простыя і пераводныя. Просты вэксаль уяўляе сабой даўгавое абавязацельства, выдадзенае даўжніком крэдытору, у якім вэксалёдаўца абавязваецца заплаціць вэксалетрымальніку пэўную суму грошай. Пераводны вэксаль выпісваецца крэдыторам і ўяўляе сабой яго пісьмовы загад аб выплаце ў абазначаны тэрмін пэўнай сумы грошай, указанай у вэксалі, трэцяй асобе. У пераводным вэксалі, які яшчэ можа называцца траттай, вэксалёдаўца (трасант) прапануе трэцяй асобе – плацельшчыку (трасату) ажыццявіць выплату вэксалетрымальніку (рэмітэнту). Плацельшчык становіцца абавязанай асобай па вэксалі толькі ў тым выпадку, калі ён прыме гэта даручэнне, г. зн. акцэпт у вэксаль. Акцэпт афармляецца ў выглядзе надпісу на вэксалі, які сведчыць аб тым, што той, хто зрабіў гэты надпіс, прыняў дакумент да выплаты. Лепш за ўсё, калі акцэпт вэксалё зробіць банк даўжніка, які такім чынам возьме на сябе абавязацельства аплаціць вэксаль пры надыходзе тэрміну выплаты. Вэксаль можа быць аваліраваны, г. зн. аплата яго можа гарантавацца трэцяй юрыдычнай асобай, якая не з’яўляецца даўжніком ці банкам даўжніка. Аваль даецца як на ўсю вэксальную суму, так і на яе частку. Акцэпт можа быць толькі на ўсю суму вэксалё (А. П. Шаўлюкоў).

II. Што абазначае тэрмін маркетынг?

У чым заключаецца адметная рыса маркетынгу?

Паняцце “маркетынг” паходзіць ад лацінскага *markatus*. У англійскай мове яно запісваецца *marketing* і ўтворана ад слова *market*, якое перакладаецца на беларускую мову як рынак.

Першапачатковым прызначэннем маркетынгу было атрыманне прыбытку ад павелічэння аб’ёму продажу. Сёння маркетынг выступае ў больш складанай ролі – гэта канцэпцыя кіравання прадпрыемствам ці ўстановай. Маркетынг як сістэма ўключае фарміраванне таварнай палітыкі, палітыкі цэн, размеркавання, а таксама фарміраванне попыту і стымуляванне збыту. Усё гэта называецца “комплекс маркетынгу”.

Паняцце “маркетынг” – гэта адначасова і навука, і майстэрства чалавечай дзейнасці ў розных галінах і сферах. Некаторыя замежныя вучоныя выказваюцца больш абагульнена: маркетынг – гэта лад жыцця, стыль мыслення. Той, хто валодае сакрэтамі і ўмела іх выкарыстоўвае, пануе на рынку. Яго культурныя паслугі, вырабы і г. д. карыстаюцца вялікім попытам у спажывацёў. Ён ведае, дзе, калі і як даць эфектыўную рэкламу, як стымуляваць збыт, калі і як трэба ўдасканаліць паслугу або змяніць яе на новую, як паводзіць сябе з канкурэнтамі (“душыць” ці супрацоўнічаць) і шмат чаго іншага.

Дэвіз рынку: “У цябе ёсць шанц – выкарыстай яго, а калі няма – наракай на сябе. Май сяброў, бо будзеш на вуліцы”. Хто добра валодае правіламі маркетынгу і хутка рэагуе на змены, той не дапускае хібаў, ловіць свой шанц у жыцці. Выжывае і квітнее ў жыцці ў цывілізаваным рынку той, хто працуе хутка, танна і якасна на канкрэтны сегмент ці “нішу” рынку, г. зн. на тых ці іншых спажывацёў, задавальняючы іх попыт (І. Кулік).

Заданне 122. *Выпішыце з навуковай літаратуры выказванні-цытаты, аформленыя рознымі спосабамі. Растлумачце знакі прыпынку пры іх.*

Заданне 123. *Напішыце разнастайныя рэфераты. Складзіце да іх бібліяграфічны спіс выкарыстанай літаратуры.*

1. Моўная сітуацыя ў сучаснай Беларусі.
2. Мова – духоўны скарб народа.
3. “Залаты век” у гісторыі беларускай дзяржавы.
4. Мікалай Радзівіл Чорны – магутны рыцар нашай незалежнасці.
5. Казімір Лышчынскі – выдатны беларускі гуманіст.
6. Тадэвуш Касцюшка – выдатны палітычны і ваенны дзеяч Рэчы Паспалітай.
7. Ігнат Дамейка – сын Беларусі і народны герой Чылі.
8. Напалеон Орда і яго знакамітая серыя “Альбомы”.
9. Напалеон Орда і яго знакамітая музычная спадчына.
10. Міхал Клеафас Агінскі – аўтар паланеза “Развітанне з Радзімай”.
11. Міхал Казімір Агінскі – гетман-кларнет.
12. Лёс і трагедыя: Усевалад Ігнатоўскі.
13. Вацлаў Ластоўскі – выдатны палітычны і культурны дзеяч.
14. Кіраванне – навука ці мастацтва?
15. Маркетынг – філасофія бізнесу.
16. Брэнд-менеджар – мадэратар будучыні.
17. Рэклама – рухавік прагрэсу.
18. Як прывабіць спажываўца?
19. Этыкет гандлёва-эканамічных зносін.
20. Гісторыя ўзнікнення грошай.
21. Інтэрнэт-мерчандайзінг.
22. Эканамічнае развіццё Беларусі (сучаснасць).

Тэма 6. Пераклад з рускай мовы на беларускую навуковых тэкстаў

Заданне 124. *Перакладзіце тэксты з рускай мовы беларускую з улікам асаблівасцей навуковага стылю (гл. “Дадатак А”, раздзел “Спецыяльныя тэксты для перакладу”).*

Тэма 7. Афіцыйна-справавы стыль

Заданне 125. *Прааналізуйце тэкст, аргументуйце яго прыналежнасць да афіцыйна-справавога стылю.*

ПАСТАНОВА

Вучонага савета ўніверсітэта права

Заслухаўшы і абмеркаваўшы пытанні стану навуковай працы студэнтаў, Савет універсітэта пастанаўляе:

1. Прызнаць, што ў цэлым дэканаты і кафедры належным чынам арганізуюць навуковую працу. Дзейнасць выкладчыкаў і студэнтаў ажыццяўляецца ў адпаведнасці з Асноўнымі накірункамі навуковай працы ВНУ Рэспублікі Беларусь у цэлым (Кодэксам аб адукацыі Рэспублікі Беларусь, Канцэпцыяй і Праграмай бесперапыннага выхавання дзяцей і навучэнцаў у Рэспубліцы Беларусь) і ўніверсітэта права ў прыватнасці (Праграмай развіцця ўніверсітэта права на 2015–2019 гг., планами навуковай дзейнасці ўніверсітэта права).

2. Загадчыкам кафедраў рэкамендаваць сістэматычна разглядаць на пасяджэннях кафедры пытанні пра якасць навуковых прац выкладчыкаў і студэнтаў.

3. Кантроль за выкананнем пастановы ўскласці на намеснікаў дэканаў факультэтаў універсітэта права.

Старшыня Вучонага савета

П. П. Талерчык

Заданне 126. *Замяніце словы і словазлучэнні афіцыйна-справавога стылю міжстылёвымі.*

Узор выканання: праявіць цікавасць – зацікавіцца.

Ажыццяўляць кіраўніцтва, распачаць вытворчасць, аказаць дапамогу, прымаць удзел, уносіць дапаўненні (змяненні), правесці ремонт, аказаць уплыў, давесці да ведама, даць згоду, праводзіць апрацоўку, даваць тлумачэнне, звярнуцца з прапановай, мабілізаваць сілы, мець месца, мець на мэце, недавыкананне плана, прыняць пад увагу, несці адказнасць, праводзіць кансультацыю.

Заданне 127. *Прачытайце наступныя азначэнні. Да якіх менавіта дакументаў яны адносяцца?*

Дакумент, у якім змешчаны афіцыйныя звесткі пра жыццёвы шлях, напісаныя ад першай асобы.

Дакумент, які змяшчае апісанне і пацвярджанне тых ці іншых фактаў.

Письмова аформленае ўпаўнаважанне, якое выдаецца адной асобай (давернікам) другой асобе (даверанаму) для прад'яўлення перад трэцяй асобай з мэтай здзяйснення пэўных юрыдычных дзеянняў.

Письмовая просьба адной асобы (ці групы асоб) да афіцыйнай асобы, у арганізацыю, ва ўстанову, на прадпрыемства і інш.

Дакумент, які пацвярджае факт атрымання ўстановай або пэўнай асобай матэрыяльных каштоўнасцей або важных дакументаў на часовае ці сталае карыстанне.

Сучасны жанр афіцыйна-справавога стылю; пісьмовы тэкст з кароткай інфармацыяй пра сябе, што складаецца чалавекам, які шукае працу для наступнай прапановы работадаўцу.

Паведамленне пра мерапрыемства, якое даводзіцца да ўсеагульнага ведама.

Словы для даведак: аб'ява, рэзюмэ, распіска, заява, даверанасць, даведка, аўтабіяграфія.

Заданне 128. *Рас тлумачце пісьмова значэнні слоў, якія называюць розныя віды службовых дакументаў. Праверце сябе на тлумачальным слоўніку.*

Абанемент, атэстат, загад, інструкцыя, кантракт, ліцэнзія, дыплом, прэйскурант, сертыфікат, справаздача.

Заданне 129. *Напішыце аўтабіяграфію, прытрымліваючыся структуры:*

1) прозвішча, імя і імя па бацьку; 2) дата і месца нараджэння; 3) сацыяльнае становішча; 4) месца працы (заняткі) бацькоў; 5) гады вучобы (службы ў войску); 6) асноўнае з працоўнай і грамадскай дзейнасці; 7) дата (злева) і подпіс (справа).

Заданне 130. *Напішыце заяву на імя дэкана вашага факультэта з просьбай дазволіць датэрмінова здаць зімовую (летнюю) залікова-экзаменацыйную сесію (указаць прычыну).*

Заданне 131. *З якіх справавых папер маглі быць узяты наступныя выразы?*

Адбудзецца сустрэча, прашу прыняць, усё атрыманае вярну, давяраю атрымаць, апаратура ў парадку, справаздача прыкладаецца, выдадзена для прадстаўлення, за справаздачны перыяд, упаўнаважваю распараджацца, прадпрыемства абавязваецца, ацэначная камісія ў складзе, пастанавілі, з'яўляецца студэнтам, даводзім да вашага ведама, слова даецца.

Заданне 132. *Спішыце, выправіўшы дапушчаныя памылкі. Рас тлумачце правільнасць напісання.*

1. Да 20 лютага выканаў план камбінат будаўнічых матэрыялаў. 2. Прапрацаваўшы толькі два месяцы, у яго ўзнікла ўскладненне з начальнікам цэха. 3. Трэба дакладна вызначыць задачы, пастаўленыя аўтарам у дадзенай рабоце, і якія метады выкарыстоўваліся для дасягнення гэтай мэты. 4. Кіраўніцтва вытворчай практыкі ажыццяўляецца лепшымі спецыялістамі прадпрыемства. 5. Праводзяцца іспыты універсальнага лябёдкі-пагрузчыка. 6. Кожны член брыгады адказен за якасць прадукцыі. 7. На завод было дастаўлена да васемсот

пяцьдзясят тон металалома. 8. Забяспечце дзіцячаму садку пастаянную няню і шасцімесячную прыбіральшчыцу. 9. Размясціце камандзіровачных у нашай гасцініцы. 10. Неабходна як мага хутчэй пабудаваць сцены, узвесці хлёў. 11. На прадмет Вашага пісьма паведамляем, што мы скарацілі тэрмін дастаўкі дэталей на адзін месяц. 12. Накіроўваем Вам варыянт праекта. Просім яго абмеркаваць і зацвердзіць. 13. Просім выказаць заўвагі, якія, магчыма, будуць карысныя для работы. 14. У гэтым месяцы прэмію атрымалі 23 рабочых з горнага цэху і 27 рабочых з электрацэху.

Заданне 133. Якім тыпам справавых лістоў належаць наступныя сінтаксічныя канструкцыі?

1. ... Пацвярджаю даным паведамленнем, што ваш турыстычны маршрут поўнасьцю забраніраваны згодна з нашай перапіскай... .

2. Накіроўваем копію пратакола нарады па пытанні абмеркавання плана выдавецтва на 2016 год і таксама заяўку на выпуск 5000 дадатковых экзэмпляраў вучэбна-метадычнага дапаможніка для студэнтаў нефілалагічных спецыяльнасцей “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” А. П. Макарэвіча... .

3. Гарантуем, што пастаўленае па заказе № 22 ад 26 лістапада 2019 года абсталяванне поўнасьцю адпавядае апісанню, тэхнічным умовам і спецыфікацыі заказу... .

4. Напамінаем Вам, што згодна з планам сумесных работ па напісанні падручніка для студэнтаў эканамічных спецыяльнасцей Вы павінны закончыць работы не пазней за 15 кастрычніка 2020 года... .

5. Накіроўваем 3 экзэмпляры падпісанага намі пагаднення № 1-23 аб пастаўцы Вам будаўнічых матэрыялаў... .

6. Прашу ўключыць у план інфармацыйных выданняў на 2021 год вучэбны дапаможнік для эканамічных спецыяльнасцей “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” С. У. Іванюковіч... .

7. У адказ на Ваша пісьмо ад 3 чэрвеня 2017 года паведамляем, што затрымка пры афармленні гарантыянага ліста адбылася з прычыны хваробы дырэктара нашага прадпрыемства... .

8. Навучальнай установай “Брэсцкі дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт” плануецца 18 лістапада 2019 года правесці Міжнародную навукова-практычную канферэнцыю на тэму “Актуальныя праблемы сучасных эканамічных сістэм – 2019”... .

Тэма 8. Пераклад з рускай мовы на беларускую афіцыйна-справавых тэкстаў

Заданне 134. Перакладзіце тэксты з рускай мовы на беларускую з улікам асаблівасцей афіцыйна-справававога стылю.

Варыянт I

КОНСТИТУЦИЯ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ

РАЗДЕЛ IV

ПРЕЗИДЕНТ, ПАРЛАМЕНТ, ПРАВИТЕЛЬСТВО, СУД

ГЛАВА 5

ПРАВИТЕЛЬСТВО – СОВЕТ МИНИСТРОВ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ

Статья 106. Исполнительную власть в Республике Беларусь осуществляет Правительство – Совет Министров Республики Беларусь – центральный орган государственного управления.

Правительство в своей деятельности подотчётно Президенту Республики Беларусь и ответственно перед Парламентом Республики Беларусь.

Правительство слагает свои полномочия перед вновь избранным Президентом Республики Беларусь.

Правительство Республики Беларусь состоит из Премьер-министра, его заместителей и министров. В состав Правительства могут входить и руководители иных республиканских органов государственного управления.

Премьер-министр назначается Президентом Республики Беларусь с согласия Палаты представителей. Решение по этому вопросу принимается Палатой представителей не позднее чем в двухнедельный срок со дня внесения предложения по кандидатуре Премьер-министра. В случае двукратного отказа в даче согласия на назначение Премьер-министра Палатой представителей Президент Республики Беларусь вправе назначить исполняющего обязанности Премьер-министра, распустить Палату представителей и назначить новые выборы.

Работой Правительства руководит Премьер-министр.

Премьер-министр:

1) осуществляет непосредственное руководство деятельностью Правительства и несёт персональную ответственность за его работу;

2) подписывает постановления Правительства;

3) в двухмесячный срок после своего назначения представляет Парламенту программу деятельности Правительства, а в случае её отклонения представляет повторную программу деятельности Правительства в течение двух месяцев;

4) информирует Президента об основных направлениях деятельности Правительства и о всех его важнейших решениях;

5) выполняет другие функции, связанные с организацией и деятельностью Правительства.

Правительство или любой член Правительства вправе заявить Президенту о своей отставке, если считают невозможным дальнейшее осуществление возложенных на них обязанностей. Правительство заявляет Президенту об отставке в случае выражения Палатой представителей вотума недоверия Правительству.

Премьер-министр может поставить перед Палатой представителей вопрос о доверии Правительству по представленной программе или по конкретному поводу. Если Палата представителей в доверии отказывает, Президент вправе в десятидневный срок принять решение об отставке Правительства или о роспуске Палаты представителей и назначении новых выборов. При отклонении отставки Правительство продолжает осуществлять свои полномочия.

Президент вправе по собственной инициативе принять решение об отставке Правительства и освободить от должности любого члена Правительства.

В случае отставки или сложения полномочий Правительство Республики Беларусь по поручению Президента продолжает осуществлять свои полномочия до формирования нового Правительства.

Варьянт II

ВСЕОБЩАЯ ДЕКЛАРАЦИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

Принята и провозглашена резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи от 10 декабря 1948 года

ПРЕАМБУЛА

Принимая во внимание, что признание достоинства, присущего всем членам человеческой семьи, и равных и неотъемлемых прав их является основой свободы, справедливости и всеобщего мира; и

принимая во внимание, что пренебрежение и презрение к правам человека привели к варварским актам, которые возмущают совесть человечества, и что создание такого мира, в котором люди будут иметь свободу слова и убеждений и будут свободны от страха и нужды, провозглашено как высокое стремление людей; и

принимая во внимание, что необходимо, чтобы права человека охранялись властью закона в целях обеспечения того, чтобы человек не был вынужден прибегать, в качестве последнего средства, к восстанию против тирании и угнетения; и

принимая во внимание, что необходимо содействовать развитию дружественных отношений между народами; и

принимая во внимание, что народы Объединённых Наций подтвердили в Уставе свою веру в основные права человека, в достоинство и ценность человеческой личности и в равноправие мужчин и женщин и решили содействовать социальному прогрессу и улучшению условий жизни при большей свободе; и

принимая во внимание, что государства-члены обязались содействовать, в сотрудничестве с Организацией Объединённых Наций, всеобщему уважению и соблюдению прав человека и основных свобод; и

принимая во внимание, что всеобщее понимание характера этих правил и свобод имеет огромное значение для полного выполнения этого обязательства,

Генеральная Ассамблея

провозглашает настоящую Всеобщую декларацию прав человека в качестве задачи, к выполнению которой должны стремиться все народы и все государства с тем, чтобы каждый человек и каждый орган общества, постоянно имея в виду настоящую Декларацию, стремились путём просвещения и образования содействовать уважению этих прав и свобод и обеспечению, путём национальных и международных прогрессивных мероприятий, всеобщего и эффективного признания и осуществления их как среди народов государств – членов Организации, так и среди народов территорий, находящихся под их юрисдикцией.

Тэма 9. Культура прафесійнага маўлення

Заданне 135. *Прааналізуйце наступныя азначэнні культуры маўлення. Што іх аб'ядноўвае? Што значыць культура маўлення для вас? Запішыце свой варыянт адказу.*

1. *Культура маўлення* – гэта ўменне дакладна, зразумела і яскрава выражаць свае думкі і пачуцці.

2. *Культура маўлення* – гэта ўсвядомленая маўленчая дзейнасць па стварэнні правільнай мэтазгоднай этычна-карэктнай прамовы ў зададзеных умовах зносін.

3. *Культура маўлення* – гэта павага і любоў да мовы.

4. *Культура маўлення* – гэта дадзеная ў працэсе доўгага развіцця грамадства дысцыпліна, якая вызначае магчымасць і правілы ўжывання моўных сродкаў з улікам канкрэтнай сітуацыі і ў адпаведнасці з задачай, пастаўленай прамоўцам.

Заданне 136. *Прачытайце словы і спалучэнні слоў у адпаведнасці з арфаэпічнымі нормамі беларускай літаратурнай мовы. Адзначце марфемы, у якіх назіраюцца несупадзенні ў напісанні і вымаўленні.*

Бегчы, без хмар, снег, вучышся, год ад году, спелы, горад, грамадскі, грыб, зверху, звярынец, лодка, гузік, не быў, перакладчык, пясчынка, сліва, стужка, суседка, сшытак, лічба, подзвіг, носьбіт, цвісці.

Заданне 137. *Прачытайце словы, правільна расставіўшы націск. Пры сумненні звярніцеся да слоўніка.*

Адкрыццё, выпадак, высокаразвіты, паліграфія, к(о,а)ледж, крыху, занятасць, на Беларусі, вусы, індустрыя, л(а,о)гін, наспех, навіна, пасланец, першынство, процівага, даследаванне, ступень, спіна, удалы, хаос, каўчук, шэсцьдзясят, экспертны, фено(а)мен.

Заданне 138. Раскрыйце дужкі, пастаўце назоўнік у патрэбным склоне. Там, дзе неабходна, далучыце прыназоўнік.

Узор выканання: заняць (пасада) – заняць пасаду; прыехаць (цягнік) – прыехаць цягніком, прыехаць на цягніку.

Атрымаць (узнагарода), аказваць (дапамога), аб’явіць (падзяка), выконваць (абавязак), весці (барацьба), затрымацца (праца), зрабіць (заўвага), затрымаць (злачынец), клапаціцца (дзеці), ляцець (самалёт), імкнуцца (перамога), прыслухацца (просьба), палохацца (цяжкасць), радавацца (сустрэча), спалохацца (пагроза), спяшацца (сход), чакаць (прыезд), удзельнічаць (алімпіяда), плыць (вадасховішча), спаборнічаць (плаванні), шукаць (прычына).

Заданне 139. Ацаніце правільнасць выкарыстання формаў адзіночнага і множнага ліку назоўнікаў.

1. Праяўляючы клопаты аб пакупніку, дырэкцыя ўнівермага запланавала шэраг карысных мерапрыемстваў.

2. Пытанні, якія патрабуюць узгадненняў і дазваляў Дзяржаўтаінспекцыі, вывучаюцца загадзя.

3. Не ўсе распрацоўкі калектываў інстытута адпавядаюць патрэбе сённяшніх і заўтрашніх дзён.

4. Значныя сумы складаюць даходы ад прыбыткаў прадпрыемстваў мясцовага значэння.

5. Школьная сталовая атрымала 20 кг макаронаў і 30 кг крупы.

Заданне 140. Падбярыце правільную форму асобы жаночага роду.

1. Загадчык выклікаў да сябе (сакратара, сакратаршу, сакратарку).

2. (Прафесар, прафесарша) прапанавала гасцям выпіць гарбаты.

3. Раней яна працавала (кантралёршай, кантралёркай, кантралёрам) па якасці прадукцыі.

4. (Дыктарша, дыктарка, дыктар) абвясціла праграму на наступны дзень.

5. Маладая (касір, касірка, касірыша) з панядзелка пойдзе ў адпачынак.

6. На сустрэчу была запрошана (дэпутат, дэпутатка, дэпутатша) Т. Кавалёва.

Заданне 141. Выберыце патрэбную форму ступені параўнання прыметнікаў.

1. У новай мадэлі трактара (магутнейшы, больш магутны) рухавік.

2. У справаздачы адзначаныя (найважнейшыя, самыя важныя) дасягненні ў рабоце аддзела.

3. Чым (слабейшы, самы слабы) арганізм, тым лягчэй ён паддаецца захворванням.

4. Полацк – адзін з (старажытнейшых, самых старажытных) гарадоў нашай краіны.

5. На канферэнцыі абмяркоўвалася адна з (важнейшых, самых важных) праблем сучаснай вытворчасці – тэхнічная эстэтыка.

6. Аб тым, як дасягнуць (вышэйшых, больш высокіх) паказчыкаў у працы, гаварылі ўсе ўдзельнікі нарады.

Заданне 142. Адзначце памылкі ва ўжыванні дзеепрыметнікавых зваротаў.

1. Нічога істотнага, рушаўшага справу наперад, ніхто з прысутных не прапанаваў.

2. Накіроўваемых студэнтаў на практыку неабходна забяспечыць падрабязнай праграмай праходжання практыкі.

3. Трывогу адміністрацыі выклікаюць павялічыўшыся выпадкі траўматызму на прадпрыемстве.

4. У дэлегацыю павінны ўвайсці людзі, любячыя сваю справу, якія карыстаюцца аўтарытэтам і павагай у калектыве.

5. Прайшоўшыя днямі справаздачныя сходы паказалі, што работа ў галіне палепшылася.

Заданне 143. Перакладзіце сказы на беларускую мову, звяртаючы ўвагу на асаблівасці ўжывання беларускіх дзеепрыметнікаў.

1. Число туристов, отдохнувших в белорусских усадьбах в нынешнем году, увеличилось по сравнению с прошлым годом.

2. Последствия для экономики Беларуси от вступления во Всемирную торговую организацию (ВТО) могут оказаться хуже, чем в России, уже присоединившейся к этой международной структуре.

3. Интерес аналитиков вызвала дискуссия, развернувшаяся в социальных сетях по этому поводу.

4. С учётом предложений, высказанных заинтересованными органами, определён круг вопросов, подлежащих анализу с целью совершенствования законодательства, регулирующего риэлтерскую деятельность.

5. Национальное богатство – один из важнейших показателей экономической мощности страны, представляющий собой денежное выражение всей совокупности потребительских стоимостей, накопленных обществом за весь предшествующий период.

6. Специалисты, участвующие в обсуждении, договорились о следующей встрече через неделю.

7. Национальный банк ввёл ограничения, касающиеся выдачи кредитов юридическим лицам.

8. Требования рынка являются постоянно меняющимися, движущимися под воздействием научно-технических и социальных факторов.

9. Важной чертой современного мирового хозяйства является деятельность его субъектов в условиях жёсткой конкуренции, обусловленной, в первую очередь, непрекращающейся борьбой за рынки сбыта.

10. Для любой фирмы, желающей включиться в международные экономические отношения, первостепенной задачей становится обеспечение успешного выхода на внешний рынок, как правило, уже заполненный предлагаемыми товарами и услугами.

11. В последние годы целевой принцип реализуется через различные программы, охватывающие совокупность материальных, трудовых, финансовых ресурсов, направленных на достижение определённых целей.

12. Центр сотрудничает с целым рядом компаний, осуществляющих обслуживание выставочных мероприятий и предлагающих сопутствующие услуги различного характера.

Заданне 144. *Перабудуйце складаныя сказы ў простыя, замяніўшы даданыя канструкцыі словазлучэннямі.*

1. Калі будзе дасягнута двухбаковая дамоўленасць, магчыма змяненне ўмоў дагавора.

2. Калі падаткі не будуць заплачаны да вызначанага тэрміну, чалавек страчвае магчымасць прэтэндаваць на атрыманне крэдыта.

3. Калі плацеж будзе затрымлівацца, верагоднасць штрафу ўзрастае.

4. Каб рашэнне было прынята, неабходна правесці незалежную экспертызу.

5. Паколькі дакументы не былі пададзены ў вызначаны тэрмін, прадпрыемства не было дапушчана да ўдзелу ў тэндары.

6. Паколькі затрымка пастаўкі грузу перавысіла трохдзённы тэрмін, мы не можам адказваць за якасць тавараў.

7. Каб паскорыць працэдуру банкруцтва, неабходна звярнуцца да адваката.

8. Каб падрыхтаваць студэнтаў да прафесійнай працоўнай дзейнасці, неабходна больш увагі ўдзяляць практыцы на прадпрыемствах.

Словы для даведак: у сувязі са спазненнем падачы дакументаў, з-за трохдзённай затрымкі пастаўкі грузу, у мэтах паскарэння працэдуры банкруцтва, па двухбаковай дамоўленасці, у мэтах падрыхтоўкі студэнтаў да прафесійнай працоўнай дзейнасці, пры несвоечасовай выплаце падаткаў, у выпадку затрымкі плацяжа, для прыняцця рашэння.

Заданне 145. *Выпраўце памылкі, дапушчаныя ва ўжыванні аднародных членаў сказа.*

1. У паляўнічых гаспадарках вядзецца падрыхтоўка паляўнічых для знішчэння ваўкоў і асоб, адказных за правядзенне гэтага мерапрыемства.

2. За кароткі тэрмін у горадзе пабудаваны не толькі новая школа, бальніца, а таксама драматычны тэатр і бібліятэка.

3. Была створана камісія, якой было даручана каардынаваць і кіраваць усімі работнікамі.

4. Удзельнікі сходу прынялі наступныя абавязацельствы: знізіць сабекошт прадукцыі; павысіць прадукцыйнасць працы; палепшыць якасць прадукцыі.

5. Гэта пытанне асвятляецца ў кнігах і лекцыях, газетах і брашурах, дакладах і часопісах.

Заданне 146. *Назавіце словазлучэнні, у якіх парушана лексічная спалучальнасць слоў. Патлумачце свой адказ.*

Меншая палова – меншы хлопчык, купіць абанемент – купіць абанент, ажыццявіць подзвіг – здзейсніць подзвіг, утвараць дзеянне – утвараць уздзеянне, іграць вялікае значэнне – іграць важную ролю, распаўсюджваць рэкламныя аб’явы – распаўсюджваць беларускую асвету, карычневые вочы – карычневый касцюм, кніжная выстава – кніжная бібліятэка, першы дэбют – першыя няўдачы, аўтабіяграфія мастака – свой аўтапартрэт, найлепшы вораг – найлепшы сябар, круглая дата – круглы юбілей, кахаць радзіму – кахаць дзяўчыну – кахаць мову, адчыніць вочы – адчыніць кнігу – адчыніць дзверы – адчыніць фірму, заснуць надвячоркам – паснедаць надвячоркам, зрабіць поспех – зрабіць памылку, урачыстае свята – урачысты дзень.

Заданне 147. *Выпраўце і патлумачце лексічныя памылкі.*

1. Дэкада ўзбекскай кухні ў рэстаране будзе праходзіць пяць дзён: з 1 па 5 верасня.

2. Прымаемыя меры маральнага і матэрыяльнага заахвочвання да нядбайных працаўнікоў жаданага выніку не прынеслі.

3. На працягу лютага на Міншчыне працягласць сутак узрасце на 2 гадзіны.

4. Стараных працаўнікоў на нашым прадпрыемстве ўзнагароджваюць Дошкай гонару.

5. За апошнія гады ўрадавыя арганізацыі ўзмацнілі ўвагу развіццю супрацоўніцтва ў галіне выпрацоўкі мер для абароны біясферы ад забруджвання.

6. Вялікае значэнне ў дзейнасці гэтай арганізацыі іграюць яе адносіны да працы.

7. Камбінат “Ждановічы” круглы год забяспечвае насельніцтва сталіцы маладой гароднінай, зелянінай.

8. Настаўнік павінен даваць парады і заўвагі сваім вучням.

9. Мяне скарацілі таму, што на прадпрыемстве адбылося скарачэнне штатаў.

10. Будзем спадзявацца, што новая мэбля ў аўдыторыях будзе служыць даўгавечна.

Заданне 148. *У наступных прыкладах адзначце выпадкі скажэння сэнсу і недарэчнага камізму ў выніку няўдалага выкарыстання амонімаў і блізказначных слоў. Прапануйце правільны варыянт.*

1. Не ўтрымаў мяч галкіпер, а дабіць яго не было каму.

2. Многія людзі губляюцца з-за адсутнасці інфармацыі на транспарце, вуліцы, у краме.

3. Рукамі маладых пасаджаны дрэвы, разбіты клумбы.

4. За гады вучобы мы страцілі шэсць студэнтаў.

5. Грып вельмі заразны, таму яго нельга пераносіць на нагах.

6. Не варта спадзявацца на тое, што мы накармім краіну аднымі фермерамі.

Заданне 149. *З наступнымі парамі слоў (паранімамі) складзіце словазлучэнні.*

Гліністы – гліняны, дзелавіты – дзелавы, пясочны – пясчаны, кваліфікаваны – кваліфікацыйны, эфектны – эфектыўны, генеральны – генеральскі, інжынерны – інжынерскі, эканамічны – эканомны, расчыніць – рашчыніць, планаваць – планіраваць.

Заданне 150. *Выпраўце маўленчыя памылкі ў словазлучэннях. Адкажыце, у выніку чаго яны ўзніклі?*

Свабодная вакансія, свая аўтабіяграфія, вялікі супермаркет, карэнны абарыген, новы эксперымент, памятны сувенір, прэйскурант цэнаў, малады юнак, турыстычны кемпінг, вядомая папулярнасць, першая прэм'ера, станоўчы поспех.

Заданне 151. *Выпраўце памылкі ў наступных сказах. Як называецца такая з'ява?*

1. Патрабаванні заказчыка патрабуецца выканаць на працягу месяца. 2. Глядзельная зала была поўнасьцю запоўнена. 3. Працягласць працэсу цягнецца некалькі гадзін. 4. У матчавай сустрэчы сустрэліся дзве каманды. 5. Шмат твораў стварыў Я. Купала для дзяцей. 6. Кожную секцыю ўзначальвае загадчык секцыі. 7. Бацька замкнуў дзверы на замок.

Заданне 152. *Прачытайце і дайце азначэнне наступным устойлівым выразам. У тэкстах якіх стыляў мовы звычайна яны ўжываюцца?*

Несці адказнасць, дагаворныя бакі, накласці спагнанне, прызначыць на пасаду, у мэтах забеспячэння, за справазданы перыяд, матэрыяльны каштоўнасці, даводзіць да ведама, скажам так, ставіць пытанне, у прынцыпе, прыняць меры, на самай справе, засяродзіць увагу.

Заданне 153. *Выявіце недакладнасці ў сказах, выпраўце іх. Запішыце правільны варыянт.*

1. Супрацоўнікамі нашага ўпраўлення вынайздзена і канфіскавана чарговая партыя фальшывых грошай.

2. Иван Пятровіч загадаў шафёру пад'ехаць да сваёй хаты.

3. У адзенні не абслугоўваем.

4. Боты вырабляюцца са скуры заказчыка.

5. Патрабуецца на пастаянную работу супрацоўнік для аддзела, які мае вышэйшую адукацыю.

6. Ён быў адзеты ў грамадзянскую вопратку.

7. Арганізатары фестывалю разлічваюць атрымаць грошы ад продажу білетаў і спонсараў.

8. Мы купілі абанент у басейн.

9. Немалаважную ролю тут мае актывізацыя работы з тымі, хто накіраваны на вучобу сельскагаспадарчымі прадпрыемствамі.

Заданне 154. *Напішыце сказы, выправіўшы лагічныя памылкі.*

1. Большая палова аўдыторыі слухала, а меншая не маўчала. 2. У нашым аграгарадку гадуець свіней, курэй, кароў і іншых птушак. 3. Школьнікі нясуць кветкі з вясёлымі тварамі. 4. Пастух прыгнаў кароў ў нецвярозым стане і са спазненнем. 5. Я пайшоў да суседа рэзаць парсюка, з якім дамовіўся пра гэта раней. 6. У вагоны апошнія селі камандзіры. 7. Больш за трыццаць гадоў таму адбылася Чарнобыльская катастрофа. 8. Рыхтаваўшыся да выступленняў, у нас быў прыўзняты настрой.

Заданне 155. *Падзяліце тэкст на абзацы, вызначце асноўныя сродкі сувязі паміж сказамі, абзацамі. Выпраўце арфаграфічныя, марфалагічныя, лексічныя, стылістычныя, пунктуацыйныя памылкі. Вызначце тып тэксту, адказ абгрунтуйце.*

Грамадства ўяўляе сабой сукупнасць людзей, якія аб'яднаныя на пэўнай ступені гістарычнага развіцця тымі ці іншымі эканамічнымі адносінамі, і якія вызначаюць усе іншыя грамадскія адносіны. Эканамічнае жыццё грамадства складаецца з разнастайных з'яў і працэсаў, сутнасць якіх неабходна шукаць у грамадскай вытворчасці. Паняцце “эканоміка” часцей спажываецца для характарыстыкі грамадскай вытворчасці. Існуюць розныя падыходы да вызначэння зместу эканоміцы. Па-першае эканоміка разглядаецца як сукупнасць вобласцей і відаў матэрыяльнай вытворчасці і невытворчай сферы. У ёй ствараюцца даброты і паслугі, без якіх чалавечы грамадства не можа існаваць і развівацца. Па-другое з эканомікай звычайна асацыіруецца сукупнасць эканамічных зносін, якія складаюцца ў сістэме вытворчасці,

размеркавання, абмену і спажывання. Гэтыя адносіны ствараюць эканамічны базіс грамадства, над якім размяшчаюцца ідэалагічныя і палітычныя надбудовы. Па-трэцяе пад эканомікай разумецца вобласць навукі, што вывучае функцыянальныя або галіновыя аспекты эканамічных адносін. Па-чацвёртае даследчыкі маюць на ўвазе эканоміку, калі вылучаюць мікра- і макра-эканамічны ўзровень вытворчасці і інтэрэканоміку. Мікра-эканоміка выступае як адасобленая вытворчасць або прадпрыемства, макра-эканоміка паўстае як нацыянальная эканоміка, інтэрэканоміка характарызуе заканамернасці ўзнікнення і развіцця сусветнай гаспадаркі. Па пятае вылучаюць розныя формы эканомікі: рыначную, змяшаную і інш. Эканоміка разглядаецца як гаспадарка раёна, краіны, групы краін або ўсяго свету (сусветная эканоміка) (Паводле І. І. Куліка).

Заданне 156. *Прачытайце сказы. Якія “недарэчнасці” з пункту гледжання стылёвай арганізацыі, правільнасці ўжывання слоў, іх формаў, словазлучэнняў вы заўважылі? Выпраўце іх і запішыце свой варыянт.*

1. На нашым прадпрыемстве кульгае ўлік выкарыстання тэхналагічнага абсталявання.
2. У сінявокую прыбылі прэм’ер-міністры краін СНД.
3. Непрыкметнай птушкай праляцелі заняткі ў Брэсцкім дзяржаўным тэхнічным універсітэце.
4. Чалавек, які заўсёды паводзіць сябе ветліва і тактоўна, – крэатыўны.
5. Рэспубліка ахоўвае гонар, здароўе, правы і законныя інтарэсы сваіх грамадзян, як на сваёй квітнеючай усімі краскамі тэрыторыі, так і за яе межамі.
6. Члены парламента ўселіся на свае месцы і працягнулі абмеркаванне законапраекта.
7. Этыкетныя нормы не дазвалялі яму перабіваць суразмоўцу.
8. У адпаведнасці з праграмай візіту дэлегацыя наведала парачку прадпрыемстваў.
9. На складах скапілася – ні мала ні многа – звыш 120 тон дробных трохсантыметровых ласкуцікаў футра.
10. К. Каліноўскі быў адданы Камуністычнай партыі.
11. Не сакрэт, што і заводскія службы нясуць не апошнюю віну за склаўшася ў гэтым калектыве становішча.
12. Бацька загадаў сыну закрыць зяпу.
13. Гэтак жа эфектна ў будаўніцтве выкарыстанне зборных канструкцый.
14. Прэм’ер пакінуў дужалюбную запіс у кнізе ганаровых гасцей.

Заданне 157. *Змяніце недарэчна ўжытыя запазычаныя словы ўласнымі адпаведнікамі.*

1. Перапынкі ў пастаўках дробных дэталей *лімітуюць* работу ў рамонтных майстэрнях.
2. Нельга *нівеліраваць* аплату брыгадам, якія працуюць у *абсалютна* розных умовах.
3. *Дэфекты* ў падрыхтоўцы спецыялістаў будуць відавочныя ў першыя месяцы іх працоўнай дзейнасці.
4. Прынятае рашэнне варта *кваліфікаваць* як несвоечасовае.
5. У дакладзе былі *канстатаваныя* факты парушэння *рэгламенту* работы вязальных машын.
6. Мы на ўсё лета *імігравалі* на дачу.
7. *Дэфіцыт* аўдыторый вымушае адміністрацыю арганізаваць заняткі ў дзве змены.
8. Пакоі інтэрната прыемна здзіўлялі хатнім *камфортам*.
9. У дзіцячыя гады ён спрабаваў займацца *версіфікацыяй*.
10. На выпускны вечар мы вырашылі *ангажаваць* прафесійны музычны калектыў.
11. Як прыемна жыць і працаваць у *кансэнсусе* з усімі!
12. Варта імкнуцца, каб наша прадукцыя карысталася *канстантным* попытам на рынку.
13. Паколькі памылак у рабоце было мала, іх *карэкцыя* не заняла шмат часу.
14. Толькі ў сталым узросце выявілася *аналогія* характараў братоў.
15. У мяне няма *патэнцыялу*, каб выканаць гэта.
16. Маці наклала *вета* на рашэнне бацькі купіць сыну камп’ютар.

Заданне 158. Пра які від дарэчнасці маўлення гаворыцца ў вершы С. Грахоўскага “Словы”?

Над намі словы ўладараць.
Мы чуем і гаворым іх.
Яны то здружаць, то пасвараць
Сяброў і ворагаў маіх.

Бо словы розныя бываюць.
Адны – агню стрымаюць шквал,
Другія словы забіваюць
Усё жывое напавал.

Ад слова сэрца халадзе,
Праходзіць сон і забыццё,
Ад слова рушацца надзеі,
Ад слова свеціцца жыццё.

Ад слова вырастаюць крылы,
А ў сэрца грукае любоў,
Ад слова прыбываюць сілы,
Дык не шкадуйце шчырых слоў!

А здатным толькі на дакоры
І гучна словамі грымець,
Каб не прыносіць людзям гора,
Было б найлепей анямець.

Заданне 159. Складзіце сінанімічныя пары.

Узор выканання: Тэмп – хуткасць.

Гіпербала, фрагмент, апагей, нюанс, антытэза, дэфект, ілюстрацыя, асістэнт, мадэрнізацыя, кампетэнтны, энергічны, праект, інцыдэнт, баталія, глабальны, кур’ёзны, манументальны, карэкцыя, лідар, інтэрвал.

Словы для даведак: удасканаленне, проціпастаўленне, буйны, прыклад, здарэнне, бой, перавелічэнне, кіраўнік, загана, план, смешны, адценне, дзейны, урывак, адлегласць, папраўка, росквіт, усеагульны, памочнік, дасведчаны.

Заданне 160. Растлумачце значэнне фразеалагізмаў. Вызначце ролю фразеалагізмаў у мове чалавека.

Збіць з панталыку, навастрыць вушы, заварыць кашу, блытацца пад нагамі, вадой не разліць, біць лынды, пераліваць з пустога ў парожняе, як кот наплакаў, даць маху, ахілесова пята, сем пятніц на тыдні, стаць на ногі, вачэй не зводзіць, чэрці адной шэрсці.

Заданне 161. Прачытайце прыказкі і сфармулюйце правілы, якіх раіць прытрымлівацца народная мудрасць падчас гутаркі.

1. Са свайго языка спусціш – на чужым не зловіш. Слоўка як птушка: выпусціў – не зловіш. Выказанага слова да губы не вернеш.

2. Усё знай – ды не ўсё бай. Многа ведай ды мала гавары. Трэба знаць, што казаць. Не ўсё тое казаць, што на рот лезе.

3. Ліхое слова пракаўтні. Як брыдкае слова сказаць, лепш язык выплюнуць. Перакусі, што маеш сказаць.

4. Слухаць добрай рады не шкодзіць. Хто ў другіх пытае, той розум мае.

5. Скажаў, як цвік у сэрца ўбіў.

Заданне 162. Прачытайце ўрывак з кнігі Б. А. Плотнікава “Кіраўніку аб мове”. Пра якія якасці маўлення ідзе гаворка? Як вы разумееце выдзелены ў тэксце выраз? Растлумачце лексічнае значэнне тэрмінаў **сілагізм, індукцыя, дэдукцыя, аналіз, сінтэз**.

Для таго каб аптымальна і ўсебакова выкарыстаць свае здольнасці, інтэлектуальны патэнцыял і духоўныя рэсурсы, умела прымяняць іх у сваёй штодзённай дзейнасці, кіраўнік павінен не толькі інтуітыўна, аўтаматычна, спантанна эксплуатаваць наяўныя ў яго свядомасці моўныя сродкі, але і тэрэтычна ведаць экспрэсіўныя ўласцівасці мовы, яе магчымасці ўплываць на іншых людзей, пераконваць іх, рабіць сваімі аднадумцамі ў канкрэтнай справе, знаць **арганізацыйныя і мабілізацыйныя асаблівасці мовы**, якія здольныя яднаць людзей і мэтанакіравана выкарыстоўваць іх агульныя магчымасці на карысць інтарэсаў фірмы, калектыву, прадпрыемства, установы і г. д.

Надзвычай істотным фактарам для маўленчай дзейнасці кіраўніка служыць аргументацыя асноўных момантаў, палажэнняў, частак свайго выступлення ці даклада, ці справаздачы і г. д. Чым больш шырока, разнастайна, дарэчна ўжывае кіраўнік розныя спосабы доказаў для сказанага ці напісанага, тым больш эфектыўным і пераканальным будзе яго маўленчы акт (вусны ці пісьмовы). У якасці аргументацыі вербальных дзеянняў прамоўцы служаць выкарыстанне канкрэтных фактаў (па магчымасці іх наглядная дэманстрацыя ці непасрэдна, ці праз малюнак, схему, іншыя ілюстрацыі), ужыванне сілагізмаў, а таксама іншых лагічных пасылак і заключэння (індукцыі, дэдукцыі, аналізу, сінтэзу і інш.), статыстычныя дадзеныя, гістарычныя экскурсы, вынікі спецыяльных апытанняў, думкі эксперта і ўвогуле аўтарытэтных і кампетэнтных асоб у пэўнай галіне ведаў, дарэчныя цытаты вядомых вучоных, дзеячоў культуры, палітыкі і інш.

Толькі на карысць выступлення можа паслужыць умелае выкарыстанне крылатых выразаў, афарызмаў, прыказак і прымавак, фразеалагізмаў, усяго спектра моўных тропай (параўнанні, метафары, эпітэты і інш.).

Неад’емнай часткай агульнай культуры, іміджу, аўтарытэту кіраўніка служаць граматынае і правільнае афармленне ім дзелавых папер, дакументаў, анкет і да т. п.; своечасовы і канструктыўны адказ на ўсе службовыя пісьмы, запыты, уведамленні, запрашэнні, віншаванні, рэкламацыі.

Заданне 163. Перакладзіце тэксты на беларускую мову. Падрыхтуйцеся да публічнага выступлення на тэму “**Маўленчы этыкет: правілы і парады**”.

I. Один из самых верных способов произвести впечатление опытного и профессионального человека – правильно выстроить структуру своего выступления. Нет ничего хуже оратора, который перескакивает с одной темы на другую, туда и обратно, пересыпает свою речь замечаниями типа “Ах, да, я забыл упомянуть...” и “Вообще-то, давно следовало бы сказать...” и т. п.

Когда времени у вас мало, то грамотная структура облегчит вам жизнь: проще будет подготовить выступление и не потерять хода рассуждений во время самого доклада. Логичная стройная композиция убедит членов аудитории, что подготовке выступления вы уделили немало времени и отнеслись к этому ответственно.

Существует простая структура, которую можно использовать в любых выступлениях независимо от темы, к кому бы вы не обращались. В таком виде вся ваша речь делится на четыре основных раздела, обрамляемых одной вводной и заключительной частями: введение, отправная точка, проблема, перспективы, предложение, резюме (Паводле матэрыялаў інтэрнэта).

II. Избегайте многословия в любой ситуации общения. Если вы хотите донести до слушателя какую-то мысль, не нужно лишних слов, отвлекающих внимание от главного предмета речи.

Перед тем как вступить в разговор, чётко сформулируйте для себя цель предстоящего общения.

Старайтесь всегда говорить кратко, понятно и точно.

Стремитесь к речевому разнообразию. Для каждой конкретной ситуации общения вы должны находить подходящие слова, отличные от тех, которые применимы в других ситуациях. Чем больше комплексов разнообразных слов для отдельных ситуаций у вас будет, тем выше станет ваша речевая культура. Если человек не умеет подбирать слова, отвечающие требованиям той или иной ситуации общения, значит, он не владеет культурой речи.

Научитесь находить общий язык с любым собеседником. Независимо от манеры общения визави, соблюдайте принципы культуры речи, будьте вежливы и дружелюбны (Паводле матэрыялаў інтэрнэта).

Заданне 164. *Падбярэце да рускіх этыкетных формул беларускія адпаведнікі. Раскажыце, у якіх абставінах камунікацыі яны ўжываюцца.*

Приятного аппетита! Приветствую вас! Добро пожаловать! Как вы себя чувствуете? Как жизнь? Что слышно у вас? Счастливого пути! До скорой встречи!

Заданне 165. *Па матэрыялах айчынных і сусветных сродкаў масавай інфармацыі падрыхтуйце наведанні пра эканамічныя падзеі ў Рэспубліцы Беларусь. Пры адказе імкніцеся захаваць высокую культуру прафесійнага маўлення.*

СПЕЦИАЛЬНЫЕ ТЕКСТЫ ДЛЯ ПЕРЕКЛАДУ

I. Профессия экономиста является одной из наиболее популярных в настоящее время. Правда, многие под этим термином нередко понимают различные специальности – экономику и управление на предприятии (по отраслям), экономическую теорию, экономику труда, мировую экономику, национальную экономику, математические методы в экономике, социальную экономику, статистику и т. д. Стоит отметить, что на 80 % учебные планы по этим специальностям одинаковые. Фактически, обучившись по одной из них, выпускник не имеет проблем с устройством на работу в любой из экономических областей. Однако почивать на лаврах – удел избранных. Как говорил об экономике выдающийся английский экономист Дж. Кейнс: «Предмет лёгок, но малочисленны те, кто добивается в нём успеха. Парадокс состоит в том факте, что экономист должен обладать редкой комбинацией талантов... Он должен быть математиком, историком, государственным деятелем, философом...».

II. Как в трудах классиков экономической теории, так и в современной литературе нет однозначного определения такого понятия, как предпринимательство, хотя оно вошло в экономический оборот в конце XVII века и, пока существует рыночная экономика, не сойдёт со сцены.

Рынок – среда существования предпринимателей, без предпринимательской деятельности невозможно функционирование современной рыночной экономики. В узком смысле слова под предпринимательством следует понимать особую инициативную экономическую активность дееспособных граждан, направленную на удовлетворение потребностей общества и населения и извлечение личной прибыли.

Предпринимательство – процесс создания чего-либо нового, обладающего ценностью; процесс, поглощающий время и силы, предполагающий принятие на себя финансовой, моральной и социальной ответственности; процесс, приносящий денежный доход и личное удовлетворение достигнутым.

III. Для того чтобы выполнять свои функции, государству необходимы средства. Конкретным их воплощением является бюджет. Основным источником доходов бюджета выступают налоги. Налоги – обязательные платежи, взимаемые государством с юридических и физических лиц с целью удовлетворения общественных потребностей.

Если в период рабовладения налоги взимались в виде натуральных вещественных податей, то по мере развития товарно-денежных отношений налоги приобретают денежную форму. С помощью налогов государство регулирует многие, в том числе и экономические процессы. Они помогают управлять различными видами деятельности: сдерживают развитие одних и поощряют развитие других, воздействуют на экономическую активность предпринимателей, регулируют платёжеспособный спрос и предложение.

Принято различать две основные функции налогов: фискальную и экономическую.

Фискальная функция выражается в формировании государственных денежных доходов. Они идут на содержание государственного аппарата, армии, здравоохранения, социальной сферы и т. д.

Экономическая функция налогов состоит в воздействии через налоги на общественное воспроизводство.

Значительное повышение налогов может сдерживать или делать бессмысленной предпринимательскую деятельность. Высокие налоги на сверхприбыль регулируют цены.

IV. Заработная плата представляет собой один из основных факторов социально-экономической жизни каждой страны, коллектива, человека. Высокий уровень заработной платы может оказать благотворное влияние на экономику в целом, обеспечивая высокий спрос

на товары и услуги. При общем высоком уровне заработной платы и тенденции к её повышению растёт спрос на большую часть товаров и услуг, которые покупают трудящиеся. Принято считать, что это явление ведёт к созданию новых и развитию уже существующих предприятий, способствует достижению полной занятости. Сторонники экономики с высокими заработками добавляют, что в развитых промышленных странах заработная плата одновременно является и основным источником доходов, и основным источником существования основной массы населения. Стимулирующее воздействие, которое она оказывает, не только более значительно, чем могут оказывать другие доходы, но и затрагивает всю экономику в целом.

Заработная плата должна быть достаточно высока, чтобы стимулировать спрос. Но если она будет чрезмерно высока, то есть опасность, что спрос превысит возможности производства, а это приведёт к росту цен, т. е. породит инфляцию.

V. В практике планирования наиболее часто применяются показатели годовой, месячной, дневной и часовой выработки, исчисленные по товарной продукции в стоимостном выражении.

Годовая (месячная) выработка рассчитывается путём деления запланированного объёма продукции (работ, услуг) на плановую среднесписочную численность промышленно-производственного персонала за планируемый период (год, месяц). Годовая (месячная) выработка характеризует использование рабочего времени за год, месяц.

Дневная выработка рассчитывается путём деления объёма продукции (работ, услуг) в планируемом периоде (год, месяц) на количество человеко-дней, которые должны быть отработаны промышленно-производственным персоналом в плановом периоде. Она характеризует эффективность использования рабочего времени.

Часовая выработка определяется путём деления объёма продукции (работ, услуг) на планируемый суммарный фонд времени промышленно-производственного персонала. Она характеризует часовую эффективность труда.

Необходимо отметить, что при расчёте дневной выработки в состав отработанных человеко-дней не включаются целодневные простои и невыходы, а при расчёте часовой выработки в состав отработанных человеко-дней не включаются внутрисменные простои.

VI. В странах с развитой рыночной экономикой маркетинговая деятельность подчинила себе деятельность предприятий, заставляя их быть активными в сфере не только предложения товара, но и спроса, что способствует укреплению связей между производством, обращением и потребителем.

Постоянно меняющаяся ситуация на рынке, успешная организация маркетинга требуют творческого подхода, особых навыков и знаний организации хозяйственной деятельности предприятия в рыночной системе. На первый план маркетинг в своём развитии выдвигает проблему менеджмента. Маркетинг как порождение рыночной экономики является в определённом смысле философией производства и полностью подчинён условиям и требованиям рынка. При этом сам рынок, его требования являются постоянно меняющимися, движущимися под воздействием научно-технических и социальных факторов.

VII. Организуя маркетинговую деятельность в своей фирме, её руководители применяют определённую стратегию маркетинга. Толковый терминологический словарь-справочник «Маркетинг» предлагает ей такое определение: «Стратегия маркетинга (англ. *Strategy of marketing*). Формирование и реализация целей и задач предприятия – производителя и экспортёра – по каждому отдельному рынку (сегменту рынка) и каждому товару на определённый период времени (долгосрочный, среднесрочный) для осуществления производственно-коммерческой деятельности в полном соответствии с рыночной ситуацией и возможностями предприятия. Разрабатывается на основе исследований и прогнозирования конъюнктуры товарного рынка, изучения товаров, покупателей, конкурентов».

Стратегия выхода на рынок определённой страны с определённым товаром является одной из наиболее распространённых стратегий международного маркетинга.

«В зависимости от принятой стратегии формулируются мероприятия маркетинговых программ. Они могут быть ориентированы: на максимум эффекта независимо от степени риска; на минимум риска без ожиданий большого эффекта; на различные комбинации этих двух подходов».

VIII. Менеджер – руководитель, лидер, старший управляющий, человек, который эффективно с минимальными потерями реализует увиденную или поставленную кем-то цель, имеющий, как правило, необходимую подготовку для осуществления деятельности в сфере управления, способный нести ответственность за принятие решения, за эффективное использование ресурсов, сырья и материалов, обладающий определённой хозяйственной самостоятельностью. Основные качества менеджера – компетентность, профессионализм.

Менеджер является координатором, организатором, администратором, плановиком, политиком, экспертом, представителем, регулятором, источником поощрений и наказаний, судьёй, лицом группы, диктатором, «отцом», человеком, отвечающим за всё. Для освоения работы менеджеру нужны знания в области планирования и организации производства, экономики, права, техники управления, контроля исполнения, диспетчирования, руководства людьми.

Согласно японской концепции менеджмента для управляющего важны не только экономические цели, но и средства их достижения, поэтому этика и нравственность менеджера играют не менее важную роль, чем его знания.

IX. Менеджмент можно разделить на административный и оперативный. Административный в большей степени занимается постановкой задач, а затем уже планированием, организацией работы, укомплектованием штата, руководством и контролем. Оперативный менеджмент в основном занимается надзором, мотивацией и взаимоотношением с работниками, чтобы привести их к хорошим результатам. Различные уровни менеджмента наглядно можно изобразить в виде пирамиды, где количество людей уменьшается по мере продвижения от неуправленческого уровня вверх. Венчает пирамиду главное должностное лицо – руководитель организации.

Менеджеры низшего уровня управления (начиная со старших рабочих) основное своё время отводят непосредственно работе с подчинёнными и контролю за их деятельностью.

Менеджеры среднего звена управления являются связующим звеном между руководителями высшего и низшего уровня управления. Они готовят информацию для принятия решений руководителями высшего звена и передают эти решения в виде конкретных заданий низовым линейным руководителям. Менеджеры высших звеньев управления больше занимаются постановкой задач, определением политики и программ, установлением оперативных задач и стандартов, составляют бюджет и контролируют его, составляют долгосрочные прогнозы.

X. Труд менеджера (или управленческий труд) выделился из общего процесса производства в результате разделения, специализации и кооперации производства. Управленческий труд направлен на организацию всех производственных процессов и обеспечение эффективного функционирования хозяйственной системы в целом.

В отличие от труда рабочего, занятого непосредственно в производстве материальных благ, труд менеджера имеет свои особенности. Во-первых, результаты труда менеджера в большинстве своём невозможно измерить прямо, например количеством выпущенных деталей, погонных метров материи, тонн стали и т. п. Труд руководителя цеха, мастера, директора, главного инженера невозможно оценить достаточно точно, потому что он проявляется в показателях работы руководимого ими подразделения, предприятия. Во-вторых, в сфере управленческого труда мы имеем дело со специфическими предметами,

орудиями, продуктами труда. Предметом труда в сфере управления выступает информация. Орудиями труда аппарата управления является организационная и вычислительная техника, используемая для обработки информации, продуктом является также информация в форме документов, решений, распоряжений.

XI. Система управления предприятием подразделяется на подсистемы и элементы, находящиеся между собой в определённых отношениях. Например, подсистемы производственных процессов; ресурсов (материальных, трудовых, денежных); поставщиков и потребителей продукции.

Система управления является иерархической, т. е. многоуровневой: в её структуре есть подсистемы различных уровней. Например, управление производством включает управление отдельными цехами, в состав которых входят производственные участки, образуя трёхуровневую систему управления.

Важнейшим свойством системы управления является её динамизм, т. е. способность воспринимать управляющее воздействие и переходить в новое состояние, а также её устойчивость, нечувствительность к некоторым посторонним влияниям.

В создании эффективной системы управления важная роль отводится человеческому фактору. Эффективная система управления строится с учётом ряда специфических требований, основные из которых: адекватность, адаптивность, гибкость, надёжность, пропорциональность.

XII. Управленческое решение служит средством разрешения проблемы. В обобщённом виде оно представляет собой предписание к действию, перечень мер, позволяющих привести систему в требуемое состояние или изменить само требуемое состояние. Под решением понимают подход к рациональному выбору как минимум из двух вариантов.

Принятие решений представляет собой подфункцию функций управления. Это процесс, который начинается с возникновения проблемной ситуации и заканчивается выбором решения – действия по устранению проблемной ситуации.

Выполнение функций управления можно представить в виде последовательно сменяющихся друг друга этапов действий: сбора, обработки и анализа информации о состоянии объекта управления и системы управления им; определения цели функционирования и выработки управленческого решения; доведения решения до исполнителя; реализации решения и изменений в системе.

XIII. Факторинг – вид услуг, предназначенный в основном для вновь входящих на рынок мелких и средних фирм в области финансирования. Суть факторинга заключается в покупке фирмой-фактором у поставщиков товаров краткосрочных обязательств по товарным поставкам. При проведении факторинга поставщик сообщает компании-фактору список своих торговых партнёров и предполагаемый объём поставок товаров. Фактор проверяет платёжеспособность каждого из покупателей и объявляет поставщику величину возможного кредитного лимита по каждому из них. В рамках этого лимита поставщик может осуществлять поставки товаров без риска неполучения платежа, так как если должник в установленный срок не погасит задолженность, то это сделает компания-фактор. По отгрузке товара продавец немедленно получает 70–90 % суммы, а остальное предоставляется клиенту, после того как покупатель оплатит счёт за вычетом процента за кредит и комиссии за услуги.

XIV. Бенчмаркинг – сбор и анализ информации о деятельности лучших предприятий партнёров и конкурентов, об используемых ими методах управления. Цель бенчмаркинга – повышение эффективности собственной деятельности и завоевание конкурентных преимуществ. Предметом бенчмаркинга являются технологии, производственные процессы, методы организации производства и сбыта продукции. Результаты бенчмаркинга наряду с результатами маркетинговых исследований используются при выработке целей и стратегий

деятельности организаций. Термин “бенчмаркинг”, характеризующий самостоятельный вид деятельности, появился в 70-е годы XX в., хотя и ранее успешно действующие организации активно изучали и брали на вооружение передовой опыт предприятий, партнёров и конкурентов, в частности использовали функционально-стоимостной анализ.

XV. Ноу-хау – знания и практический опыт технического, управленческого и финансового характера, которые представляют коммерческую ценность, применимы в производстве и профессиональной деятельности. Эта информация включает в себя незапатентованные технологические процессы и прочую информацию производственного и торгового характера, недоступную широкой общественности. Она может быть представлена в виде руководства, спецификации, формулы, рецепта, схемы организации производства, технологического процесса и других видах. Особенностью этого вида информации является его конфиденциальность и секретность. Ноу-хау широко используется в мировой практике при заключении договоров о техническом сотрудничестве, обмене и передачи технологии, лицензионных соглашениях, инженерно-консультационных услуг.

Включение в договоры пунктов о передаче ноу-хау ведёт к увеличению доходов продавца и к ускорению усвоения предмета соглашения.

XVI. Фирменный стиль – совокупность приёмов, обеспечивающих определённое единство выпускаемой продукции, имеющей отличие от изделий конкурентов. В систему фирменного стиля входят следующие элементы: товарный знак, зарегистрированный в установленном порядке и служащий для отличия товаров одной фирмы от другой; логотип – оригинальное начертание полного или сокращённого наименования фирмы; фирменный блок – объединённые в композицию знак и логотип. Фирменный стиль является особой разновидностью языка, на котором фирма обращается к своим реальным и потенциальным покупателям.

Логотип фирмы и наименование товара должны хорошо запоминаться и выглядеть привлекательно, благозвучно, не ассоциироваться с чем-либо неприличным. Это требование особо важно при переводе наименования на иностранные языки. Фирменный стиль помогает завоевать популярность, а значит, и обеспечить сбыт новых партий товара.

XVII. Услуги на мировом рынке – потребительские стоимости, которые поступают на внешние рынки и не приобретают овеществлённой формы. Мировой рынок услуг распадается на более узкие рынки – лицензий, ноу-хау, инженерно-консультационных услуг, транспортных, банковских, туристических и иных видов услуг. В состав услуг на мировом рынке включают транспорт, связь, торговлю, материально-техническое снабжение, бытовые, жилищные и коммунальные услуги, общественное питание, гостиничное хозяйство, туризм, финансовые и страховые услуги, финансы, науку, образование, здравоохранение, физкультуру и спорт, культуру и искусство, а также информационно-вычислительные, инженерно-консультационные, юридические биржевые и посреднические услуги, операции с недвижимостью, аренду оборудования, услуги по изучению рынка, организацию маркетинговой деятельности, рекламы и др.

В настоящее время более 23 % торговли приходится на транспортные услуги и столько же на туризм. Отмечается быстрый рост торговли на услуги по обмену научно-техническим и производственным опытом.

XVIII. Создание интернет-представительств в наши дни уже давно является нормой. Заявляя о себе или о своём новом продукте, компании необходимо создавать его максимальное информационное присутствие на рынке. И веб-сайт зачастую становится первоисточником информации, тем ресурсом, который даёт самое первое представление о компании или её продукте. Интернет-сайт как официальный источник информации будет способствовать

установлению и поддержке взаимовыгодных отношений между компанией и общественностью.

Особый интерес для компании, использующей интернет-технологии, представляют онлайн-интервью. Вопросы могут задавать не только представители СМИ, но и любые желающие. Данный процесс сложен в техническом отношении, но даёт большой резонанс, не зря к этой тактике прибегали многие политики.

XIX. ОАО «АСБ Беларусбанк» прекратил выдачу кредитов на покупку жилья только до конца года. В банке напомнили, что кредиты выдаются гражданам, нуждающимся в улучшении жилищных условий. Они предоставляются сроком до 20 лет, процентная ставка 20 % годовых за фактическое время пользования кредитом. Гражданам, не нуждающимся в улучшении жилищных условий, кредиты предоставляются сроком до 15 лет до 75 % стоимости строительства (реконструкции) или приобретения общей площади жилого помещения: ставка рефинансирования Нацбанка на дату заключения кредитного договора плюс 3 % годовых. В кредитном договоре указывается размер процентной ставки в абсолютном значении на дату заключения кредитного договора. При изменении ставки рефинансирования Национального банка размер процентной ставки по ранее заключённым кредитным договорам не изменяется, если иное не предусмотрено кредитным договором.

Многодетным семьям, имеющим трёх и более несовершеннолетних детей, нуждающимся в улучшении жилищных условий, кредиты предоставляются сроком до 20 лет по ставке 17 % годовых за фактическое время пользования кредитом. Совокупный размер предоставленного кредита на строительство (реконструкцию) или приобретение жилого помещения не должен превышать 90 % стоимости строительства (реконструкции) или приобретения жилого помещения (для многодетных семей – 95 %).

XX. Национальный банк ввёл ограничения, касающиеся выдачи кредитов юридическим лицам. Напомним, что ранее Нацбанк ввёл запрет на выдачу кредитов в валюте физическим лицам, предупредив, что вскоре ограничительные меры будут приняты и по валютным кредитам для юрлиц. Запрещать их, конечно, не предполагалось, а только ввести ограничения по выдаче.

Белорусские банки больше не смогут в полном смысле выдавать валютные кредиты юридическим лицам. Они лишь смогут оплачивать за них валютные счета. Это позволит Национальному банку взять под более жёсткий контроль валютный рынок страны и избежать спекулятивных махинаций на нём.

Суть документа заключается в том, что валютные кредиты компании-резиденты могут получить только для осуществления экспортно-импортных операций и для крайне ограниченного законодательством перечня случаев при внутренних расчётах в инвалюте. Широко распространённая практика получения валютного кредита с целью продажи валюты на бирже для получения белорусских рублей на осуществление текущей деятельности теперь полностью прекращена.

XXI. Белорусские банки получили право на оказание новой услуги для физических лиц: проводить проверку подлинности банкнот. Как сообщает управление информации Нацбанка, соответствующее решение принято постановлением Правления Национального банка в связи с многочисленными обращениями граждан.

Напомним, о готовящемся новшестве Нацбанк сообщил в конце декабря прошлого года. Проверить можно как белорусские рубли, так и иностранную валюту. Услуга не является обязательной, и каждый банк сам будет решать, оказывать её или нет. Чтобы определить, настоящие у вас деньги или фальшивые, необходимо обратиться в банк с заявлением. Его нужно написать в произвольной форме, кроме того, необходимо предъявить документ, удостоверяющий личность, и внести в кассу банка сумму вознаграждения (плату) за оказываемую услугу. Сколько будет стоить проверка денег на подлинность, каждый банк будет определять самостоятельно. Приносить деньги нужно в отделения банков, обменники

такую услугу оказывать не будут. В случае выявления банкнот, имеющих явные признаки подделки, либо банкнот, подлинность которых вызывает сомнения, кассовый работник сообщает об этом руководителю подразделения, а руководитель сообщает об этом в территориальные органы внутренних дел. Физическому лицу выдадут справку о выявлении сомнительных банкнот.

XXII. В конце 2014 года Нацбанк изменил принципы денежно-кредитной политики, и в частности взгляды на вклады в белорусских рублях. Были поставлены задачи существенно снизить ставки на депозитно-кредитных рынках и переориентировать вкладчиков на более длительные сроки. И если с решением первой задачи пока что проблем не возникает, то над второй Нацбанку ещё предстоит потрудиться. Свою роль в этом сыграет и гибкий обменный курс, который после перевода торгов в режим непрерывного двойного аукциона уже не будет таким предсказуемым, как курс доллара в прошлом году. Раньше вкладчики имели хороший ориентир для оценки доходности вкладов в белорусских рублях и время для принятия решения о том, продолжать ли хранить сбережения в национальной валюте. Но при гибком курсе, который может существенно как прибавить, так и убавить всего за несколько дней, делать это будет сложнее. В такой ситуации очевидно, что вклады на 1–3 месяца скоро станут более рискованными на коротких дистанциях и, возможно, невыгодными на длинных, учитывая падающую доходность по ним. Банковская же система получит более низкие и стабильные ставки и избавит себя от постоянных шоков в виде массовых переливов их клиентов из валюты в валюту. Но чтобы этого добиться, Нацбанку необходимо как минимум: сделать выгодными вклады на длительные сроки и рискованными на коротких сроках; лишить население надежды на возможное повышение ставок в будущем (до 40–50 %); быть готовым к возможному повышенному спросу на валюту.

УЗОРЫ АФАРМЛЕННЯ СПІСА ЛІТАРАТУРЫ

Прыклады апісання самастойных дакументаў*Выданні з адным, двума і трыма аўтарамі*

Дробышевский, Н. П. Ревизия и аудит : учеб.-метод. пособие / Н. П. Дробышевский. – Минск : Амаффея : Мисанта, 2013. – 415 с.

Гринин, Л. Е. Социальная макроэволюция: генезис и трансформации Мир-Системы / Л. Е. Гринин, А. В. Коротчаев. – Изд. 2-е. – М. : URSS, 2013. – 567 с.

Выданні з чатырма і больш аўтарамі

Инвестиции: системный анализ и управление / К. В. Балдин [и др.] ; под ред. К. В. Балдина. – 4-е изд., испр. – М. : Дашков и К°, 2013. – 287 с.

Закономерности формирования и совершенствования системы движений спортсменов (на примере метания копья) / В. А. Боровая [и др.]. – Гомель : Гомел. гос. ун-т, 2013. – 173 с.

Выданні з калектыўным аўтарам

Национальная стратегия устойчивого социально-экономического развития Республики Беларусь на период до 2020 г. / Нац. комис. по устойчивому развитию Респ. Беларусь ; редкол.: Л. М. Александрович [и др.]. – Минск : Юнипак, 2004. – 202 с.

Сборник правил перевозок и тарифов железнодорожного транспорта общего пользования / Белорус. ж. д. ; сост. Е. А. Гопова. – Минск : Пересвет, 2013. – 46 с.

Шматтомныя выданні ў цэлым

Багдановіч, М. Поўны збор твораў : у 3 т. / М. Багдановіч. – 2-е выд. – Мінск : Беларус. навука, 2001. – 3 т.

Гісторыя Беларусі : у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Современ. шк. : Экоперспектива, 2007–2011. – 6 т.

Асобныя тамы ў шматтомным выданні

Вялікае Княства Літоўскае : ВКЛ : энцыклапедыя : у 2 т. / Беларускі навук.-даслед. ін-т дакументазнаўства і арх. справы ; рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 2005–2006. – Т. 1. – 2005. – 684 с.

Гісторыя Беларусі : у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Современ. шк. : Экоперспектива, 2007–2011. – Т. 3 : Беларусь у часы Рэчы Паспалітай (XVII–XVIII стст.) / Ю. Бохан [і інш.]. – 2007. – 344 с. ; Т. 6 : Беларусь у 1946–2009 гг. / Н. Васілеўская [і інш.]. – 2011. – 727 с.

Зборнік артыкулаў, прац

Инновационное развитие общества в условиях интеграции правовых систем : сб. науч. ст. / Гродн. гос. мед. ун-т ; редкол.: Н. В. Сильченко (гл. ред.) [и др.]. – Гродно : ГрГМУ, 2013. – 454 с.

Марксизм: очерки марксистской политической экономии : сб. ст. / Междунар. ассоц. политэкономов-марксистов ; под ред. А. А. Ковалёва, А. П. Проскурина. – М. : Канон+, 2013. – 335 с.

Российское общество: социологические перспективы : сб. тр. / Рос. акад. наук, Ин-т систем. анализа ; редкол.: Б. В. Сазонов (отв. ред.) [и др.]. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 342 с.

Матэрыялы канферэнцый

Информационные технологии и управление : материалы 49 науч. конф. аспирантов, магистрантов и студентов, Минск, 6–10 мая 2013 г. / Белорус. гос. ун-т информатики и радиоэлектроники ; редкол.: Л. Ю. Шилин [и др.]. – Минск : БГУИР, 2013. – 103 с.

Международная научно-техническая конференция «Техника и технология защиты окружающей среды», Минск, 9–11 октября 2013 г. : материалы конф. / Белорус. гос. технол. ун-т ; редкол.: И. М. Жарский (гл. ред.) [и др.]. – Минск : БГТУ, 2013. – 208 с.

Методология и принципы ценообразования в строительстве. Инновационные технологии в строительной отрасли и их внедрение : материалы I Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 23–24 мая 2013 г. / Респ. науч.-техн. центр по ценообразованию в стр-ве ; редкол.: Г. А. Пурс [и др.]. – Минск : РНТЦ, 2013. – 153 с.

Дысертацыі

Врублеўскі, Ю. У. Гістарыяграфія гісторыі ўзнікнення і развіцця гарадоў на тэрыторыі Беларусі ў IX–XIII стст. : дыс. ... канд. гіст. навук : 07.00.09 / Ю. У. Врублеўскі. – Мінск, 2013. – 148 с.

Швачкина, М. В. Судебное рассмотрение дел по заявлениям на нотариальные действия и отказ в их совершении : дис. канд. юрид. наук : 12.00.15 / М. В. Швачкина. – М., 2013. – 221 с.

Аўтарэфэраты дысертацый

Горянов, А. В. Эволюция сельской дворянской усадьбы в конце XVIII – начале XX в.: по материалам усадеб князей Голицыных : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / А. В. Горянов ; Рос. акад. наук, Ин-т рос. истории. – М., 2013. – 40 с.

Сидоров, А. В. Функциональная активность нервных центров при объёмной передаче сигнала : автореф. дис. ... д-ра биол. наук : 03.03.01 ; 03.03.06 / А. В. Сидоров ; Ин-т физиологии НАН Беларуси. – Минск, 2013. – 44 с.

Падручнікі, вучэбна-метадычныя матэрыялы

Агапов, Е. П. Методы исследования в социальной работе : учеб. пособие / Е. П. Агапов. – 2-е изд. – М. : Дашков и К° ; Ростов н/Д : Наука-Спектр, 2013. – 223 с.

Амасович, Н. В. Моя семья : метод. рекомендации / Н. В. Амасович, Т. Г. Завадская. – Витебск : Витеб. гос. ун-т, 2013. – 27 с.

Экономика организации (предприятия) : метод. указания / Витеб. гос. технол. ун-т ; сост.: Л. И. Китаева, В. А. Пожарицкая. – Витебск : ВГТУ, 2014. – 57 с.

Архіўныя матэрыялы

Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Ф. 4п. – Оп. 1. – Д. 4329. Л. 2. Подлинник.

Государственный архив Гродненской области (ГАГр). – Ф. 125. – Оп. 2. – Д. 223–228.

Дэпаніраваныя навуковыя працы

Кузнецов, Ю. С. Измерение скорости звука в холодильных расплавах / Ю. С. Кузнецов, Н. Н. Курбатов, Ю. Ф. Червинский ; Моск. хим.-технол. ун-т. – М., 1982. – 10 с. – Деп. в ИНИОН РАН 10.03.2005, № 59159.

Шибко, Н. Л. Методика обучения русскому языку как иностранному [Электронный ресурс] / Н. Л. Шибко ; Беларус. гос. ун-т. – Минск, 2011. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM). – Деп. в ГУ «БелИСА» 28.02.2011, № 3-Б2011.

Аглядная інфармацыя

Настоящее и будущее осушенных болот Беларуси / В. С. Аношко [и др.]. – Минск : Беларус. науч.-исслед. центр «Экология», 2005. – 45 с. – (Обзорная информация / М-во природ. ресурсов и охраны окружающей среды Респ. Беларусь, БелНИЦ «Экология»).

Каталогі

Каталог древесных растений основных коллекционных фондов Беларуси / Центр. ботан. сад НАН Беларуси ; сост.: И. М. Гаранович [и др.] ; науч. ред. В. В. Титок. – Минск : Право и экономика, 2013. – 133 с.

Серыяльныя выданні

Дыяспара. Культуралогія. Гісторыя : матэрыялы IV Міжнар. кангр. беларусістаў «Беларуская культура ў кантэксце культур еўрапейскіх краін», Мінск, 6–9 чэрв. 2005 г. / Міжнар. асац. беларусістаў [і інш.] ; пад рэд. А. Мальдзіса, А. Смаленчука. – Мінск : Голас Радзімы, 2006. – Кн. 28. – 359 с.

Нехорошева, Л. Н. Инновационные системы современной экономики / Л. Н. Нехорошева, Н. И. Богдан. – Минск : Беларус. гос. экон. ун-т, 2003. – Вып. 9 : Экономика. – 209 с.

Эрингсон, Л. Тартуский университет в 1905 году / Л. Эрингсон // Учёные записки ; редкол.: Г. Мосберг (отв. ред.) [и др.]. – Тарту : Тартус. гос. ун-т, 1957. – Вып. 56. – 62 с.

Электронные ресурсы локального доступа

Идеологическая и воспитательная работа в учреждениях высшего образования: традиции и инновации [Электронный ресурс] : материалы заоч. науч.-метод. конф., 15–17 мая 2013 г., в рамках XV Респ. выст. науч.-метод. лит., пед. опыта и творчества учащейся молодежи «Я – грамадзянін Беларусі» / Респ. ин-т высш. шк. – Минск : РИВШ, 2013. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM).

Сапегіана: книжное собрание рода Сапег [Электронный ресурс] = Сапегіяна: кнігазбор роду Сапегаў / Нац. б-ка Беларусі, Рос. нац. б-ка ; сост.: Л. Г. Кирюхина, К. В. Суша ; под науч. ред. Н. В. Николаева, Т. И. Рощиной. – Минск : Нац. б-ка Беларусі, 2011. – 1 электрон. опт. диск (DVD-ROM).

Электронные ресурсы выделенного доступа

Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravo.by>. – Дата доступа: 28.05.2019.

Национальный статистический комитет Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://belstat.gov.by/>. – Дата доступа: 28.05.2019.

Карты

Европа [Карты] : [полит.-адм. карта] : полит. устройство на 1 мая 2013. – 1 : 10 500 000, 105 км в 1 см. – М. : АГТ Геоцентр, 2013. – 1 к.

Минск [Карты] : пл. города / сост. и подгот. к печ. Респ. унитар. предприятием «Белкартография» в 2005 г. – Обновлено в 2012 г. – 1 : 80 000, 800 м в 1 см. – Минск : Белкартография, 2013. – 1 к.

Технические регламенты

О безопасности оборудования, работающего под избыточным давлением : ТР ТС 032/2013 : принят 02.07.2013 : вступ. в силу 01.02.2014 / Евраз. экон. комис. – Минск : Экономэнерго, 2013. – 38 с.

Технические кодексы установившейся практики

Здания и сооружения объектов нефтехимической и нефтеперерабатывающей промышленности. Противопожарные нормы проектирования = Будынкі і збудаванні аб'ектаў нафтахімічнай і нафтаперапрацоўчай прамысловасці. Супрацьпажарныя нормы праектавання : ТКП 455-2012 (09100). – Введ. 01.04.13 (с отменой на территории РБ ВУПП-88). – Минск : Белнефтехим, 2013. – 38 с.

Стандарты

Промышленные каталоги. Общие требования = Прамысловыя каталогі. Агульныя патрабаванні : ГОСТ 7.22-2003. – Взамен ГОСТ 7.22-80 ; введ. РБ 01.07.04. – Минск : Беларус. гос. ин-т стандартизации и сертификации, 2004. – 3 с. – (Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу).

Узел крепления крановых рельсов к стальным подкрановым балкам. Технические условия : СТБ 2135-2010. – Введ. 01.07.11 (с отменой на территории РБ ГОСТ 24741-81). – Минск : Беларус. гос. ин-т стандартизации и сертификации, 2011. – 6 с.

Кирующие документы. Техника-эканамічныя нарматывы і нормы

Государственная система стандартизации Республики Беларусь. Порядок проведения экспертизы стандартов : РД РБ 03180.53–2000 : введ. 01.09.00. – Минск : Госстандарт : Беларус. гос. ин-т стандартизации и сертификации, 2000. – 6 с.

Нормативы расхода ресурсов в натуральном выражении на реставрационно-восстановительные работы по материальным историко-культурным ценностям. Сб. 115. Реставрационные работы по озеленению и благоустройству территории, садов, парков = Нарматывы расхода рэсурсаў у натуральным выражэнні на рэстаўрацыйна-аднаўленчыя работы па матэрыяльных гісторыка-культурных каштоўнасцях. Зб. 115. Рэстаўрацыйныя работы па азеляненні і добраўпарадкаванні тэрыторыі, садоў, паркаў : НРР 8.03.5115-2012 :

утв. М-вом архитектуры и стр-ва Респ. Беларусь 23.10.11 : введ. 01.01.12. – Минск : Минстройархитектуры, 2013. – 27 с.

Аўтарскія пасведчанні

Аспирационный счётчик ионов : а. с. SU 935780 / Б. Н. Блинов, А. В. Шолух. – Оpubл. 15.06.1982.

Карысныя мадэлі

Унифицированный тренажёр лётных экипажей летательных аппаратов : полез. модель RU 14689 / М. С. Данилов, Ю. А. Косарев, В. Ю. Луканичев, М. М. Сильвестров, В. В. Сомик. – Оpubл. 10.08.2000.

Заяўкі на вынаходства

Устройство для вычисления полиномиальных симметрических булевых функций : заявка ВУ 20120452 / В. П. Супрун. – Оpubл. 30.10.2012.

Патэнты на вынаходства

Способ определения содержания белка в семенах льна масличного : пат. ВУ 13275 / В. В. Титок, Л. В. Хотылева, Л. В. Корень, С. И. Вакула, В. Н. Леонтьев, Л. М. Шостак. – Оpubл. 30.06.2010.

Прэпрынты

Велесницкий, В. Ф. Конечные группы с заданными свойствами критических подгрупп / В. Ф. Велесницкий, В. Н. Семенчук. – Гомель : ГГУ, 2013. – 15 с. – (Препринт / Гомел. гос. ун-т ; № 2).

Картографирование структур белков и нуклеиновых кислот / И. В. Бедняков [и др.]. – Дубна : ОИЯИ, 2013. – 11 с. – (Препринт / Объед. ин-т ядер. исслед. ; P10-2012-138).

Прамысловыя каталогі, прэйскуранты

Открытое акционерное общество «Экзон» = Open joint-stock company «Ekzon» : кат. продукции. – [Б. м. : б. и., б. г.]. – 142 с.

Оптовые цены на редукторы и муфты соединительные : утв. Госкомцен Рос. Федерации 12.08.80 ; введ. в действие 01.01.82. – М. : Прейскурантиздат, 1981. – 60 с.

Прыклады апісання састаўных частак дакументаў

Састаўныя часткі кніг

Абросимова, М. А. Направления автоматизации / М. А. Абросимова // Информационные технологии в государственном и муниципальном управлении : учеб. пособие / М. А. Абросимова. – 2-е изд., стер. – М., 2013. – С. 44–46.

Бек, У. Перспектива космополитизма: социология второй эпохи модернити / У. Бек // Информационное общество: экономика, власть, культура : хрестоматия : в 2 т. / Новосиб. гос. техн. ун-т ; сост.: В. И. Игнатъев, Е. А. Салихова. – Новосибирск, 2004. – Т. 2. – С. 5–36.

Главы з кніг

Борхард, Ю. Восстановление производства / Ю. Борхард // Накопление капитала : пер. с нем. / Ю. Борхард ; под ред. Г. Б. Гермаидзе. – Изд. 2-е. – М., 2013. – Гл. 9. – С. 253–271.

Лемешевский, И. М. Экономическая безопасность Беларуси / И. М. Лемешевский // Национальная экономика Беларуси: основы стратегии развития : курс лекций / И. М. Лемешевский. – Минск, 2012. – Гл. 18. – С. 523–540.

Асобныя творы ў зборах твораў, выбраных творах

Белинский, В. Г. Рассуждение / В. Г. Белинский // Полн. собр. соч. : в 13 т. – М., 1953. – Т. 1 : Статьи и рецензии. Художественные произведения, 1829–1835. – С. 15–17.

Гілевіч, Н. Сон у бяссоніцу / Н. Гілевіч // Зб. тв. : у 23 т. – Мінск, 2003. – Т. 1. – С. 382–383.

Артыкулы са зборнікаў

Божанов, П. В. Направления развития транспортного комплекса Беларуси / П. В. Божанов // Современные концепции развития транспорта и логистики в Республике Беларусь : сб. ст. / Ин-т бизнеса и менеджмента технологий Белорус. гос. ун-та ; сост.: В. В. Апанасович, А. Д. Молокович. – Минск, 2014. – С. 56–64.

Пухнарэвіч, Т. Індустрыяльны турызм у Беларусі / Т. Пухнарэвіч // Гуманітарызацыя і культура : зб. студэнц. навук. пр. / Брэст. дзярж. ун-т ; рэдкал.: У. П. Люкевіч (старш.) [і інш.]. – Брэст, 2013. – С. 9–11.

Шаўроў, С. Рэформа зямельнага адміністравання ў Беларусі / С. Шаўроў // На шляху да эканамічнага росту: патэнцыял развіцця рынкавых інстытутаў у Беларусі : зб. арт. / рэд.-склад. У. Валетка. – Мінск, 2013. – С. 213–234.

Артыкулы з матэрыялаў канферэнцый, семінараў, тэзісаў дакладаў

Лукашевич, М. М. Текстуриный анализ. Алгоритм вычисления текстурных признаков / М. М. Лукашевич // Компьютерные системы и сети : материалы 48 науч. конф. аспирантов, магистрантов и студентов, Минск, 7–11 мая 2012 г. / Белорус. гос. ун-т информатики и радиоэлектроники ; редкол.: В. А. Прытков (гл. ред.) [и др.]. – Минск, 2012. – С. 12.

Мойсак, О. И. Концепции логистики в управлении материальными потоками / О. И. Мойсак // Наука – образованию, производству, экономике : материалы Девятой междунар. науч.-техн. конф., Минск, 27–29 янв. 2011 г. : в 4 т. / Белорус. нац. техн. ун-т ; редкол.: Б. М. Хрусталёв, Ф. А. Романюк, А. С. Калининченко. – Минск, 2011. – Т. 2. – С. 278.

Сёмин, А. А. Проблемы квалификации преступлений с административной преюдицией / А. А. Сёмин // Проблемы борьбы с преступностью и подготовки кадров для органов внутренних дел Республики Беларусь : междунар. науч.-практ. конф., посвящ. Дню белорус. науки, Минск, 25 янв. 2008 г. : тез. докл. / Акад. М-ва внутр. дел Респ. Беларусь ; ред.: Н. И. Минич [и др.]. – Минск, 2008. – С. 263–264.

Артыкулы з даведачных выданняў

Аляхновіч, М. М. Электронны мікраскоп / М. М. Аляхновіч // Беларуская энцыклапедыя : у 18 т. / Беларус. Энцыкл. ; рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск, 2004. – Т. 18, кн. 1. – С. 100.

Багадзяж, М. К. Радзівіл Альбрэхт Станіслаў / М. К. Багадзяж // Мысліцелі і асветнікі Беларусі, X–XIX стагоддзі : энцыкл. давед. / склад. Г. А. Маслыка ; гал. рэд. Б. І. Сачанка. – Мінск, 1995. – С. 277.

Водовозов, В. Социалистические партии / В. Водовозов // Энциклопедический словарь : [в 86 т.] / изд.: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон ; под ред. К. К. Арсеньева, О. О. Петрушевского. – СПб., 1900. – Т. 31 (61). – С. 35–62.

Артыкулы з часопісаў

Валатоўская, Н. А. Традыцыйны і сучасны вясельны абрад беларусаў і ўкраінцаў: агульнае і рознае ў сямейнай абраднасці славянскіх народаў / Н. А. Валатоўская // Нар. асвета. – 2013. – № 5. – С. 88–91.

Влияние магнитного поля на скорость ионной компоненты пучка частиц, образующихся при наносекундном вакуумном перекрытии диэлектриков / А. С. Гилев [и др.] // Изв. вузов. Физика. – 2012. – Т. 55, № 6. – С. 3–6.

Полоник, С. С. Теоретико-методологические основы обеспечения внешнеэкономической безопасности Республики Беларусь в условиях усиления международной конкуренции / С. С. Полоник, Э. В. Хоробрых, А. А. Литвинчук // Вестн. Полоц. гос. ун-та. Сер. Д, Экон. и юрид. науки. – 2013. – № 5. – С. 7–16.

Артыкулы з газет

Дубаневич, Л. Партизанский десант в Германию : [о комиссаре партизан. отряда А. Андрееве] / Л. Дубаневич // Белорус. лес. газ. – 2014. – 13 февр. – С. 10.

«Нацыянальную культуру нельга разумець спрошчана» : [Указам Кіраўн. дзяржавы А. Лукашэнкі прысуджаны пяць прэмій «За духоўнае адраджэнне»] / паводле паведамл. прэс-службы Прэзідэнта Рэсп. Беларусь // Культура. – 2014. – 11 студз. – С. 1, 2.

Артыкулы з выданняў, якія працягваюць выдавацца

Ерицов, А. М. Глобальные природные пожары / А. М. Ерицов // Сб. науч. тр. / НАН Беларусі, Ін-т леса. – Гомель, 2013. – Вып. 73 : Проблемы лесоведения и лесоводства. – С. 512–518.

Сільчанка, М. У. Праблемы тэорыі крыніц беларускага права / М. У. Сільчанка // Право и демократия : сб. науч. тр. / Белорус. гос. ун-т. – Минск, 2013. – Вып. 24. – С. 5–14.

Састаўныя часткі архіўных матэрыялаў

Об усилении использования научно-технических методов и средств в борьбе с преступностью : приказ М-ва внутр. дел СССР, 26 окт. 1948 г., № 454 // Архив Министерства внутренних дел Республики Беларусь. – Ф. 51. – Оп. 3. – Д. 14. – Л. 236.

Описание синагоги в г. Минске (план части здания синагоги 1896 г.) // Центральный исторический архив Москвы (ЦИАМ). – Ф. 454. – Оп. 3. – Д. 21. Л. 18–19.

Састаўныя часткі CD, DVD-ROM

Введенский, Л. И. Судьбы философии в России [Электронный ресурс] / Л. И. Введенский // История философии : собр. тр. крупнейших философов по истории философии. – М., 2002. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM).

Кирюхина, Л. Г. Национальная библиотека Беларуси как координационный и методический центр [Электронный ресурс] / Л. Г. Кирюхина, Л. А. Демешко // Публічныя бібліятэкі на пачатку XXI ст. : зб. арт. / Нац. б-ка Беларусі ; склад. В. А. Рынкевіч ; рэд.: М. Г. Алейнік, А. Я. Иванова. – Минск, 2008. – 1 электрон. апт. дыск (CD-ROM).

Састаўныя часткі электронных рэсурсаў выдаленага доступу

Жданухин, Д. Ю. Коллекторские агентства: основные черты деятельности, история появления и зарубежный опыт [Электронный ресурс] / Д. Ю. Жданухин // Юридическая Россия : Федер. правовой портал. – Режим доступа: <http://law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1233648>. – Дата доступа: 22.06.2016.

Загорец, В. Демографический переход: понятие, этапы и социально-экономическое значение [Электронный ресурс] / В. Загорец // Журн. междунар. права и междунар. отношений. – 2013. – № 1. – Режим доступа: http://www.evolutio.info/images/journal/2013_1/2013_1_zaharets.pdf. – Дата доступа: 22.06.2016.

Прыклады апісання афіцыйных дакументаў

Канстытуцыі

Конституция Республики Беларусь : с изм. и доп., принятыми на респ. референдумах 24 нояб. 1996 г. и 17 окт. 2004 г. – Минск : Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь, 2016. – 62 с.

Конституция Российской Федерации : принята всенар. голосованием 12 дек. 1993 г. : офиц. текст : с изм. от 30 дек. 2008 г. – М. : Айрис-пресс, 2013. – 63 с.

Кодэксы

Кодекс внутреннего водного транспорта Российской Федерации [Электронный ресурс] : 7 марта 2001 г., № 24-ФЗ : принят Гос. Думой 7 февр. 2001 г. : одобр. Советом Федерации 22 февр. 2001 г. : в ред. Федер. закона от 09.03.2016 г. // КонсультантПлюс. Россия / ЗАО «Консультант Плюс». – М., 2016.

Кодекс Республики Беларусь о земле [Электронный ресурс] : 23 июля 2008 г., № 425-З : принят Палатой представителей 17 июня 2008 г. : одобр. Советом Респ. 28 июня 2008 г. : в ред. Закона Респ. Беларусь от 31.12.2014 г. // ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2016.

Дэкрэты, Указы

О Парке высоких технологий [Электронный ресурс] : Декрет Президента Респ. Беларусь, 22 сент. 2005 г., № 12 : в ред. Декрета Президента Респ. Беларусь от 03.11.2014 г. // ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2016.

Об утверждении Директивы о стиле и методах работы Совета Министров Республики Беларусь по решению вопросов социально-экономического развития страны : Указ Президента Респ. Беларусь, 14 янв. 2000 г., № 18 // Нац. реестр правовых актов Респ. Беларусь. – 2000. – № 8. – 1/931.

Законы

Аб ратыфікацыі Пагаднення паміж Урадам Рэспублікі Беларусь і Урадам Кітайскай Народнай Рэспублікі аб паветраных зносінах : Закон Рэсп. Беларусь, 26 лют. 1997 г., № 22-3 // Ведымадзі Нац. сходу Рэсп. Беларусь. – 1997. – № 16. – Арт. 297–298.

О защите прав потребителей : Закон Респ. Беларусь от 9 янв. 2002 г. № 90-3 : в ред. от 8 июля 2008 г. № 366-3 : с изм. и доп. от 2 мая 2012 г. № 353-3. – Минск : Амалфея, 2013. – 59 с.

Пастановы

О принятии в собственность Республики Беларусь имущества [Электронный ресурс] : постановление Совета Министров Респ. Беларусь, 18 февр. 2014 г., № 137 // Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь. – Режим доступа: <http://pravo.by/main.aspx?guid=12551&p0=C21400137&p1=1&p5=0>. – Дата доступа: 22.06.2016.

Об утверждении основных показателей развития лесного хозяйства на 2014 год [Электронный ресурс] : постановление Совета Министров Респ. Беларусь, 24 дек. 2013 г., № 1124 // ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2016.

Канвенцыі, дагаворы, пагадненні, канцэпцыі

Конвенция Организации Объединённых Наций о договорах международной купли-продажи товаров [Электронный ресурс] : [заключена в г. Вене 11.04. 1980 г.] // КонсультантПлюс. Россия / ЗАО «Консультант Плюс». – М., 2016.

Договор о нераспространении ядерного оружия [Электронный ресурс] : одобр. резолюцией 2373 (XII) Генер. Ассамблеи, 12 июня 1968 г. // Организация Объединённых Наций. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/npt.shtml. – Дата доступа: 05.07.2016.

Соглашение между Правительством Республики Беларусь и Правительством Итальянской Республики о сотрудничестве в области образования [Электронный ресурс] : [заключено в г. Триесте 10.06.2011 г.] // КонсультантПлюс. Беларусь / ООО «ЮрСпектр», Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2016.

Концепция качества образования столичного региона на 2014–2018 годы (проект) / Ком. по образованию Мингорисполкома, Мин. гор. ин-т развития образования. – Минск : [б. и.], 2013. – 26 с.

Загады, раішэнні, распараджэнні

О ведении государственной статистики в 2016 году [Электронный ресурс] : приказ Нац. стат. ком. Респ. Беларусь, 17 дек. 2015 г., № 367 // Национальный статистический комитет Республики Беларусь. – Режим доступа: http://www.belstat.gov.by/upload-belstat/upload-belstat-pdf/prikaz-o_vedenii_sttastiki_22_2_2016.pdf. – Дата доступа: 22.06.2016.

О признании утратившими силу некоторых решений Минского областного исполнительного комитета [Электронный ресурс] : решение Мин. обл. исполн. ком., 11 нояб. 2011 г., № 1571 // ЭТАЛОН. Решения органов местного управления и самоуправления / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2016.

О сроках исполнения документов [Электронный ресурс] : распоряжение Гос. ком. по стандартизации, метрологии и сертификации Респ. Беларусь, 19 сент. 1997 г., № 12р // КонсультантПлюс. Беларусь / ООО «ЮрСпектр», Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2016.

Палажэнні

Типовое положение о мобилизационных структурах [Электронный ресурс] : утв. постановлением Правительства Респ. Таджикистан, 30 марта 2013 г., № 145 // Законодательство стран СНГ / ООО «СоюзПравоИнформ». – Режим доступа: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=60039. – Дата доступа: 21.06.2016.

Положение о порядке разработки, принятия, внесения изменений и отмены технического регламента Таможенного союза [Электронный ресурс] : [принято в г. Санкт-Петербурге

20.06.2012 г.] // КонсультантПлюс. Беларусь / ООО «ЮрСпектр», Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2016.

Пасланні, лісты

Лукашенко, А. Г. Обновление страны – путь к успеху и процветанию : послание Президента белорус. народу и Нац. собр., 19 апр. 2013 г. / А. Г. Лукашенко // Совет. Белоруссия. – 2013. – 20 апр. – С. 1–7.

О применении положений Указа Президента Республики Беларусь [Электронный ресурс] : письмо М-ва по налогам и сборам Респ. Беларусь, 20 нояб. 2013 г., № 2-2-12/422 // КонсультантПлюс. Беларусь / ООО «ЮрСпектр», Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2016.

Інструктыўна-нарматыўныя дакументы

Инструкция по делопроизводству в государственных органах, иных организациях : утв. М-вом юстиции Респ. Беларусь 19.01.09 : по состоянию на 22 апр. 2013 г. – Минск : Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь, 2013. – 109 с.

Инструкция по определению энтомологических показателей эпидемического сезона малярии : утв. М-вом здравоохранения Респ. Беларусь 02.05.13. – Минск : Респ. центр гигиены, эпидемиологии и обществ. здоровья, 2013. – 15 с.

Каментарыі да нарматыўна-прававых актаў

Воробей, Г. А. Комментарий к изменениям и дополнениям, внесённым в Бюджетный кодекс Республики Беларусь Законом Республики Беларусь от 15 октября 2010 г. № 175-3 / Г. А. Воробей. – Минск : Амалфея, 2012. – 96 с.

Привалов, И. Комментарий к постановлению Министерства финансов Республики Беларусь от 6 мая 2013 г. № 27 / И. Привалов // Консультант бухгалтера. – 2013. – № 9. – С. 17–23.

III. РАЗДЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ ДА ЗАЛІКУ

1. Сацыяльная прырода мовы. Функцыі мовы.
2. Беларуская мова ў індаеўрапейскай моўнай сям'і.
3. Праславянская мова і яе распад.
4. Вытокі беларускай мовы.
5. Роля беларускай мовы ў ВКЛ.
6. Стан беларускай мовы ў Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі.
7. Новая (сучасная) беларуская літаратурная мова.
8. Развіццё і функцыянаванне беларускай літаратурнай мовы ў другой палове XX – першай чвэрці XXI ст.
9. Лексіка і лексікалогія. Лексіка беларускай мовы паводле паходжання. Спрадвечна беларуская лексіка.
10. Запазычаныя словы ў беларускай мове. Лексічныя запазычанні са славянскіх моў.
11. Лексічныя запазычанні з неславянскіх моў.
12. Лексіка беларускай мовы паводле ступені ўжывання. Устарэлыя словы. Неалагізмы.
13. Лексіка беларускай мовы паводле сферы ўжывання. Дыялектная і сацыяльна абмежаваная лексіка.
14. Асноўныя разрады спецыяльнай лексікі. Структура і паходжанне тэрмінаў.
15. Утварэнне тэрмінаў. Сістэмныя адносіны ў тэрміналогіі.
16. З гісторыі беларускай навуковай тэрміналогіі. Развіццё і станаўленне беларускай эканамічнай тэрміналогіі. Сучасныя тэндэнцыі развіцця лексікі беларускай мовы.
17. Прадмет і задачы лексікаграфіі. Тыпы слоўнікаў беларускай мовы.
18. З гісторыі развіцця беларускай лексікаграфіі.
19. Сутнасць і аспекты білінгвізму. Спецыфіка білінгвізму ў Рэспубліцы Беларусь. Інтэрферэнцыя і яе віды.
20. Беларуская нацыянальная мова і формы яе існавання. Сістэма нормаў беларускай літаратурнай мовы. Варыянтнасць.
21. Арфаэпія як раздзел мовазнаўства. Вымаўленне галосных і іх спалучэнняў.
22. Вымаўленне зычных і іх спалучэнняў. Адхіленні ад нормаў беларускага літаратурнага вымаўлення і іх прычыны.
23. Агульная характарыстыка марфалогіі. Назоўнік (агульная характарыстыка). Тыпы назоўнікаў.
24. Граматычныя катэгорыі назоўніка. Катэгорыя роду.
25. Катэгорыя ліку і склону.
26. Сістэма скланення назоўнікаў у сучаснай беларускай мове.
27. Скланенне асабовых імён, прозвішчаў і географічных назваў.
28. Прыметнік (агульная характарыстыка). Тыпы прыметнікаў.
29. Фармальныя асаблівасці прыметнікаў. Ступені параўнання якасных прыметнікаў. Формы прыметнікаў са значэннем суб'ектыўнай ацэнкі і меры якасці.
30. Займеннік як часціна мовы. Тыпы займеннікаў. Асаблівасці скланення некаторых займеннікаў.
31. Лічэбнік (агульная характарыстыка). Тыпы лічэбнікаў паводле значэння і структуры.
32. Скланенне лічэбнікаў. Асаблівасці сінтаксічнай сувязі лічэбнікаў з назоўнікамі.
- Няпэўна-колькасныя словы.
33. Дзеяслоў (агульная характарыстыка). Інфінітыў. Асновы дзеяслова.
34. Пераходныя і непераходныя дзеясловы. Зваротныя дзеясловы. Катэгорыя стану і трывання дзеяслова.
35. Прэдыкатыўныя катэгорыі дзеяслова.
36. Спражэнне дзеясловаў. Ужыванне суфіксаў дзеясловаў.

37. Дзеепрыметнік як форма дзеяслова (агульная характарыстыка). Утварэнне і ўжыванне дзеепрыметнікаў. Пераход дзеепрыметнікаў у іншыя часціны мовы.
38. Дзеепрыслоўе як форма дзеяслова (агульная характарыстыка). Утварэнне і ўжыванне дзеепрыслоўяў. Пераход дзеепрыслоўяў у іншыя часціны мовы.
39. Прыслоўе як часціна мовы. Тыпы прыслоўяў паводле значэння.
40. Ступені параўнання прыслоўяў. Формы суб'ектыўнай ацэнкі і меры якасці.
41. Утварэнне прыслоўяў.
42. Пераход слоў іншых часцін мовы ў прыслоўі. Прыслоўі ў ролі іншых часцін мовы. Правапіс прыслоўяў і спалучэнняў, блізкіх да прыслоўяў.
43. Агульная характарыстыка сінтаксісу. Адрозненні ў будове некаторых словазлучэнняў у беларускай і рускай мовах. Каардынацыя дзейніка і выказніка ў сказе.
44. Функцыянальныя стылі маўлення. Паняцце функцыянальнага стылю. Класіфікацыя функцыянальных стыляў.
45. Навуковы стыль і яго функцыянальна-камунікатыўныя характарыстыкі. Сістэма моўных сродкаў навуковага стылю.
46. Структурна-семантычны аналіз навуковага тэксту. Функцыянальна-сэнсавыя тыпы тэксту.
47. Асноўныя жанры навуковага стылю і іх характарыстыка. Афармленне цытат. Даведчна-бібліяграфічны апарат навуковай літаратуры.
48. Разнавіднасці (падстылі) і функцыі афіцыйна-справавога стылю. Паняцце дакумента. Моўныя асаблівасці афіцыйна-справавога стылю і іх характарыстыка.
49. Службовы дакумент. Бланкі, рэквізіты, фармуляр. Групы афіцыйна-справавой дакументацыі.
50. Мова і кампазіцыя справавых лістоў.
51. Культура маўлення і яе асноўныя паняцці (тэрміны). Вербальная (слоўная) форма інфармацыі.
52. Правільнасць – цэнтральная камунікатыўная якасць культуры маўлення.
53. Дакладнасць, лагічнасць, дарэчнасць, багацце (разнастайнасць), выразнасць (вобразнасць), чысціня, сцісласць (лаканічнасць) маўлення.
54. Публічнае выступленне.
55. Маўленчы этыкет і культура зносін.

IV. ДАПАМОЖНЫ РАЗДЕЛ

Установа адукацыі
«Брэсцкі дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт»

ЗАЦВЯРДЖАЮ

Прарэктар па вучэбнай працы
М.У.Нярода

28.06. 2024 г.
Рэгістрацыйны № УД-24-1215/вуч.

Беларуская мова (прафесійная лексіка)

Вучэбная праграма ўстанова вышэйшай адукацыі
па вучэбнай дысцыпліне для спецыяльнасцей:

- 6-05-0412-03 Лагістыка
- 6-05-0412-04 Маркетынг
- 6-05-0411-02 Фінансы і крэдыт
- 1-28 01 02 Электронны маркетынг
- 6-05-0611-04 Электронная эканоміка (прафілізацыя – Эканоміка
электроннага бізнесу)
- 6-05-0611-04 Электронная эканоміка (прафілізацыя – Электронны
маркетынг)
- 6-05-0311-02 Эканоміка і кіраванне
- 6-05-0411-01 Бухгалтарскі ўлік, аналіз і аўдыт
- 6-05-1036-01 Мытная справа

Вучэбная праграма складзена на аснове адукацыйнага стандарту вышэйшай адукацыі (I ступені): АСВА 6-05-0412-03-2022 для спецыяльнасці «Логістыка» (пастанова № 460 ад 28 лістапада 2022); АСВА 6-05-0412-04-2022 для спецыяльнасці «Маркетынг» (пастанова № 460 ад 28 лістапада 2022); АСВА 6-05-0411-02-2022 для спецыяльнасці «Фінансы і крэдыт» (пастанова № 460 ад 28 лістапада 2022); АСВА 1-28 01 02-2022 для спецыяльнасці «Электронны маркетынг» (пастанова № 460 ад 28 лістапада 2022); АСВА 6-05-0611-04-2022 для спецыяльнасці «Электронная эканоміка» (прафілізацыя – Эканоміка электроннага бізнесу, прафілізацыя – Электронны маркетынг) (пастанова № 460 ад 28 лістапада 2022); АСВА 6-05-0311-02-2022 для спецыяльнасці «Эканоміка і кіраванне» (пастанова № 460 ад 28 лістапада 2022); АСВА 6-05-0411-01-2022 для спецыяльнасці «Бухгалтарскі ўлік, аналіз і аўдыт» (пастанова № 460 ад 28 лістапада 2022); АСВА 6-05-1036-01-2022 для спецыяльнасці «Мытная справа» (пастанова № 460 ад 28 лістапада 2022); тыповой вучэбнай праграмы «Беларуская мова (прафесійная лексіка)», зацверджанай Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь ад 02.09.2008, рэгістрацыйны нумар № ТД-СГ.015/тып і вучэбных планаў спецыяльнасцей, напрамкаў спецыяльнасцей, спецыялізацый.

СКЛАДАЛЬНІК:

Самуйлік Я.Р., дацэнт кафедры лінгвістычных дысцыплін і міжкультурных камунікацый, кандыдат філалагічных навук

РЭКАМЕНДАВАНА ДА ЗАЦВЯРДЖЭННЯ:

Кафедрай лінгвістычных дысцыплін і міжкультурных камунікацый
Загадчык кафедры В.І.Рахуба
(пратакол № 12 ад 08.06.2023);

Метадычнай камісіяй факультэта Л.А.Захарчанка
Старшыня метадычнай камісіі Л.А.Захарчанка
(пратакол № 5 ад 26.06.2023);

Навукова-метадычным саветам БрДТУ (пратакол № ад 20)

Меморандум УМО В.А.Сары

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Вучэбная праграма па дысцыпліне «Беларуская мова (прафесійная лексіка)» прызначана для выкарыстання на першай ступені вышэйшай адукацыі ў межах цыкла агульнанавуковых і агульнапрафесійных дысцыплін.

Авалоданне высокай моўнай культурай спрыяе не толькі лагічнасці, выразнасці, дакладнасці маўлення студэнтаў, але і садзейнічае выхаванню граматычных спецыялістаў – прадстаўнікоў розных сфер дзейнасці. Так, напрыклад, студэнты, якія рыхтуюцца да працы эканаміста, павінны найперш быць арфаграфічна пісьменнымі, валодаць тэрміналагічнай лексікай пэўнай галіны, а таксама мець высокі ўзровень маўленчай культуры. Менавіта таму курс «Беларуская мова (прафесійная лексіка)», уведзены на эканамічным факультэце, бачыцца актуальным, бо садзейнічае развіццю вуснай і пісьмовай мовы студэнтаў – будучых спецыялістаў.

Праграма курса «Беларуская мова (прафесійная лексіка)» накіравана на засваенне і прафесійнае прымяненне беларускай навуковай тэрміналогіі, выпрацоўку ў студэнтаў уменняў правільна ўспрымаць любую інфармацыю на беларускай мове, а таксама дакладна і асэнсавана выказаць любую думку, спрыяць павышэнню грамадскага прэстыжу беларускай літаратурнай мовы як мовы тытульнай нацыі ў Рэспубліцы Беларусь.

Асноўныя мэты выкладання дысцыпліны:

- выпрацаваць і замацаваць практычныя ўменні і навыкі граматычнага карыстання вуснай і пісьмовай мовай;
- фарміраваць устаноўкі на практычнае ўкараненне атрыманых студэнтамі ведаў у іх прафесійнай дзейнасці і іншых сферах сацыяльнай актыўнасці.

Задачы вывучэння дысцыпліны:

- сфарміраваць у студэнтаў разуменне неабходнасці ведаць і карыстацца беларускай мовай у прафесійнай дзейнасці;
- пашырыць у студэнтаў сістэму ведаў аб лексічным складзе, тэрміналогіі і маўленчай культуры;
- дапамагчы студэнтам усвядоміць месца беларускай мовы ў развіцці культуры і ў духоўным адраджэнні нацыі;
- выхоўваць любоў і павагу да мастацкага слова, духоўнай і інтэлектуальнай спадчыны беларускага народа, пачуццё нацыянальнай самапавагі і самаідэнтыфікацыі, імкнення да далейшага ўзбагачэння беларускай мовы;
- садзейнічаць падрыхтоўцы высокаадукаваных, творчых і крытычна думачых спецыялістаў, здольных вырашаць складаныя моўна-сацыяльныя праблемы бытавання беларускай мовы ва ўмовах дзяржаўнага білінгвізму.

У выніку вывучэння дысцыпліны студэнты павінны **ведаць**:

- ролю мовы і маўлення ў працэсе сацыяльных зносін;
- функцыі беларускай мовы як асноватворнага кампанента нацыянальнай культуры;
- месца і ролю беларускай мовы ў славянскай і еўрапейскай супольнасці народаў і моў;
- сістэму лексічных, граматычных і стылістычных сродкаў беларускай мовы;
- поўны набор прафесійнай лексікі;
- тэрміналагічныя слоўнікі і даведнікі па адпаведных сферах навукова-прафесійнай дзейнасці;

умець:

- граматычна карыстацца вуснай і пісьмовай мовай;
- адэкватна ўспрымаць прафесійныя тэксты і навуковую галіновую інфармацыю;
- перакладаць, анатаваць і рэферыраваць прафесійна арыентаваныя тэксты;
- складаць і весці на беларускай мове дзелавую дакументацыю, рыхтаваць публічныя выступленні і г. д.;
- выконваць тэсты і тэставыя заданні, якія садзейнічаюць замацаванню вучэбнага матэрыялу.

Патрабаванні да акадэмічных **кампетэнцый** студэнта.

У выніку засваення дысцыпліны студэнт павінен:

АК-8. Мець навыкі вуснай і пісьмовай камунікацыі.

САК-3. Валодаць здольнасцю да міжасобасных камунікацый.

Спецыяліст павінен быць здольны:

ПК-31. Весці перамовы, распрацоўваць кантакты з іншымі зацікаўленымі ўдзельнікамі.

Студэнты павінны набыць **навыкі**:

– рацыянальных і эфектыўных моўных паводзін у разнастайных сітуацыях прафесійных і дзелавых зносін;

– эфектыўнага карыстання моўнымі сродкамі беларускай мовы ў практычнай дзейнасці;

– адэкватнага перакладу навуковых, спецыяльных тэкстаў з рускай на беларускую мову і наадварот, улічваючы стылістычную прыналежнасць і асаблівасці лексіка-граматычнай будовы тэксту;

– кампрэсіі і разгортвання навуковай інфармацыі, анатавання і рэферыравання;

– граматычнага афармлення дзелавых дакументаў і лістоў;

– падрыхтоўкі і правядзення грамадскіх выступаў, дзелавых гутарак;

– талерантных моўных паводзін ва ўмовах дзяржаўнага білінгвізму.

Курс «Беларуская мова (прафесійная лексіка)» на эканамічным факультэце павінен сістэматызаваць і паглыбіць веды студэнтаў па фанетыцы і арфаэпіі, марфалогіі і правапісе, лексіцы і фразеалогіі беларускай мовы, каб павысіць іх моўную культуру і падрыхтаваць да выкарыстання беларускай мовы ў прафесійнай дзейнасці.

Праграма скіравана на замацаванне і паглыбленне ведаў студэнтаў на ўсіх моўных узроўнях, выяўленне спецыфікі беларускай мовы, авалоданне навуковай тэрміналогіяй адпаведна выбранай прафесіі, уменне карыстацца тлумачальнымі, перакладнымі і спецыяльнымі слоўнікамі і дапаможнікамі. З улікам таго, што на Беларусі ў якасці дзяржаўнай выступае не толькі беларуская, але і руская мова, у выкладанні курса значная ўвага павінна ўдзяляцца супастаўленню і выяўленню адрозненняў абедзвюх моў.

План вучэбнай дысцыпліны для дзённай формы атрымання
вышэйшай адукацыі

Код спецыяльнасці (накірунак спецыяльнасці)	Найменне спецыяльнасці (накірунак спецыяльнасці)	Курс	Семестр	Усяго вучэбных гадзін	Колькасць заліковых адзінак	Аўдыторных гадзін (у адпаведнасці з вучэбным планам УВА)					Акадэмічных гадзін на курсавай праект (працу)	Форма бягучай атэстацыі
						Усяго	Лекцыі	Лабораторныя заняткі	Практычныя заняткі	Семінары		
6-05-0412-03	Лагістыка	1	2	60	–	34	–	–	34	–	–	залік
6-05-0412-04	Маркетынг	1	1	60	–	34	–	–	34	–	–	залік
6-05-0411-02	Фінансы і крэдыт	1	1	60	–	34	–	–	34	–	–	залік
6-05-0611-04	Электронная эканоміка (прафілізацыя – Эканоміка электроннага бізнесу)	1	2	108	3	32	–	–	32	–	–	залік
6-05-0611-04	Электронная эканоміка (прафілізацыя – Электронны маркетынг)	2	4	108	3	32	–	–	32	–	–	залік
6-05-0311-02	Эканоміка і кіраванне	1	1	60	–	34	–	–	34	–	–	залік
6-05-0411-01	Бухгалтарскі ўлік, аналіз і аўдыт	1	2	60	–	34	–	–	34	–	–	залік
6-05-1036-01	Мытная справа	1	2	60	–	34	–	–	34	–	–	залік

План вучэбнай дысцыпліны для завочнай формы атрымання
вышэйшай адукацыі

Код спецыяльнасці (накірунак спецыяльнасці)	Найменне спецыяльнасці (накірунак спецыяльнасці)	Курс	Семестр	Усяго вучэбных гадзін	Колькасць заліковых адзінак	Аўдыторных гадзін (у адпаведнасці з вучэбным планам УВА)					Акадэмічных гадзін на курсы праект (працу)	Форма бягучай атэстацыі
						Усяго	Лекцыі	Лабораторныя заняткі	Практычныя заняткі	Семінары		
6-05-0311-02	Эканоміка і кіраванне	1	2	60	-	8	-	-	8	-	-	залік
6-05-0411-01	Бухгалтарскі ўлік, аналіз і аўдыт	1	2	60	-	8	-	-	8	-	-	залік

1. ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ

1.2. ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАНЯТКІ, IX ЗМЕСТ

Тэма 1. Уводзіны ў дысцыпліну «Беларуская мова (прафесійная лексіка)».
Беларуская мова і яе месца ў сістэме агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей.

Прадмет і задачы курса. Месца курса ў сістэме сацыяльна-гуманітарных навук, яго сувязь з іншымі дысцыплінамі (гісторыяй літаратурнай мовы, лексікалогіяй, стылістыкай і культурай маўлення). Метады навучання. Роля курса ў фарміраванні і развіцці сацыяльна-асобасных і сацыяльна-прафесійных кампетэнцый выпускнікоў ВНУ.

Мова і соцыум. Функцыі мовы ў грамадстве. Беларуская мова – форма нацыянальнай культуры беларусаў.

Паходжанне беларускай мовы і асноўныя этапы яе развіцця. Старабеларуская літаратурная мова XIV–XVI стст. Дзяржаўны статус беларускай мовы ў Вялікім Княстве Літоўскім. Нацыянальна-моўная палітыка Рэчы Паспалітай і яе вынікі. Новая (сучасная) беларуская мова XIX – пачатку XX ст. Беларуская літаратурная мова ў часы Расійскай імперыі ва ўмовах адсутнасці беларускай дзяржаўнасці. Развіццё і функцыянаванне беларускай літаратурнай мовы ў XX – першай чвэрці XXI ст.

Тэма 2. Лексічная сістэма беларускай літаратурнай мовы. Беларуская навуковая тэрміналогія.

Лексіка беларускай мовы паводле паходжання (спрадвечна беларуская і запазычаная). Змены ў лексічнай сістэме беларускай мовы: актыўная і пасіўная лексіка. Агульнаўжывальная лексіка і лексіка абмежаванага выкарыстання. Спецыяльная лексіка як частка лексічнай сістэмы сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Паняцце тэрміна. Тэрміналогія. Галіновыя тэрміналагічныя сістэмы. Узаемасувязь тэрміналагічнай і агульнаўжывальнай лексікі (тэрміналагізацыя і дэтэрміналагізацыя). Тэрміны, прафесіяналізмы, наменклатурныя назвы, іх дыферэнцыяцыя і адрозненне ад агульнаўжывальнай лексікі. Слова і словазлучэнне ў ролі тэрміна. Асаблівасці словаўтварэння беларускай тэрміналогіі (прадуктыўныя спосабы і сродкі). Тэрміны, запазычаныя з іншых моў, іх асваенне беларускай мовай.

З гісторыі беларускай навуковай тэрміналогіі. Асноўныя прынцыпы яе выпрацоўкі ў 20–30 гг. XX ст. Крыніцы фарміравання беларускай тэрміналогіі. Роля жывой народнай мовы ў складванні і развіцці беларускай тэрміналагічнай лексікі. Беларуская навуковая тэрміналогія на сучасным этапе.

Тыпы слоўнікаў. Тэрміналагічныя слоўнікі і даведнікі, іх роля і месца ў лексікаграфічнай сістэме беларускай мовы. Сістэма падачы тэрмінаў у тлумачальных і перакладных слоўніках, у слоўніках іншамоўных слоў.

Звесткі з гісторыі беларускай тэрміналагічнай лексікаграфіі. Тэрміналагічная лексікаграфія 20–30-х і 90-х гг. XX ст., першай чвэрці XXI ст.

Тэма 3. Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму.

Паняцце білінгвізму. Моўная інтэрферэнцыя як вынік білінгвізму. Віды інтэрферэнцыі.

Паняцце моўнай нормы. Арфаэпічныя нормы беларускай літаратурнай мовы і прычыны іх парушэння. Асаблівасці беларускага літаратурнага вымаўлення ў параўнанні з рускім.

Марфалагічныя нормы беларускай літаратурнай мовы. Назоўнік. Несупадзенне ў родзе, ліку і скланенні. Асаблівасці скланення прозвішчаў, імёнаў і геаграфічных назваў. Прыметнік. Утварэнне і ўжыванне формаў ступеней параўнання якасных прыметнікаў. Выкарыстанне злятывальных формаў у беларускай і рускай мовах. Прыналежныя прыметнікі, іх утварэнне.

Займеннік. Асаблівасці ўжывання асабовых, азначальных, адмоўных і няпэўных займеннікаў. Лічэбнік. Скланенне лічэбнікаў і асаблівасці іх ужывання з назоўнікамі. Дзеяслоў. Спецыфіка спражэння. Ужыванне суфіксаў дзеясловаў. Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе як формы дзеяслова. Асаблівасці іх утварэння і ўжывання ў беларускай мове. Спосабы перадачы дзеепрыметнікаў у складзе тэрміналагічных словазлучэнняў пры

перакладзе на беларускую мову. Прыслоўе. Асаблівасці ўтварэння і ўжывання формаў ступеней параўнання ў адрозненне ад рускай мовы.

Сінтаксічныя асаблівасці беларускай літаратурнай мовы. Адрозненні ў будове некаторых словазлучэнняў у беларускай і рускай мовах. Каардынацыя дзейніка і выказніка ў сказе.

Тэма 4. Функцыянальныя стылі маўлення.

Паняцце функцыянальнага стылю. Класіфікацыя функцыянальных стыляў (навуковы, афіцыйна-справавы, публіцыстычны, мастацкі, размоўны).

Навуковы стыль і яго асноўныя падстылі (уласна навуковы (акадэмічны), навукова-папулярны, вучэбна-навуковы і інш.). Функцыі навуковага стылю і яго адметныя лексічныя, марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці.

Афіцыйна-справавы стыль і яго асноўныя падстылі (канцылярскі, юрыдычны, дыпламатычны). Функцыі афіцыйна-справавога стылю і яго характэрныя асаблівасці.

Публіцыстычны стыль і яго асноўныя асаблівасці. Узаемапрацікненне стыляў.

Тэма 5. Навуковы стыль.

Асноўныя рысы навуковага стылю (падрыхтаванасць маўлення, пераважна яго пісьмовая форма ў выглядзе маналогу, лагічная паслядоўнасць выказвання, сцісласць пры інфарматыўнай насычанасці зместу).

Моўныя сродкі навуковага стылю (насычанасць тэрмінамі, перавага абстрактнай лексікі, пераважнае ўжыванне назоўнікаў, пашыранасць формы роднага склону, асаблівая функцыя займенніка *мы*, шырокае выкарыстанне дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў, пашыранасць складаназалежных сказаў з аднароднымі членамі, пабочнымі словамі і ўстаўнымі канструкцыямі, сродкі лагічнай сувязі паміж сказамаі і інш.).

Паняцце аб падмове навук: матэматыкі, хіміі, эканомікі, фізікі і г. д. Рэальны слоўнік кожнай падмowy. Выкарыстанне невербальных сродкаў (табліцы, графікі, схемы).

Жанравая разнастайнасць навуковага стылю (артыкул, даклад, рэферат, анатацыя, рэзюмэ і інш.), агульныя патрабаванні да іх напісання і афармлення.

Кампазіцыя пісьмовага навуковага тэксту і вуснага выступлення, іх афармленне. Рубрыкацыя навуковага тэксту. Абзац як структурная адзінка тэксту. Цытаты і спасылкі, іх афармленне.

Пераклад на беларускую мову навуковых тэкстаў.

Тэма 6. Афіцыйна-справавы стыль.

Асноўныя рысы афіцыйна-справавога стылю (пераважна пісьмовая форма функцыянавання, уніфікаванасць і стандартызаванасць мовы дакументаў, дакладнасць фармулёвак, лагічнасць маўлення, экспрэсіўная нейтральнасць, монасемічнасць лексікі).

Моўныя сродкі афіцыйна-справавога стылю (шырокае выкарыстанне наменклатурных назваў, пашыранасць аддзеяслоўных назоўнікаў, у тым ліку з прэфіксам *не-*, ужыванне назваў асобы паводле сацыяльнага становішча і сферы дзейнасці ў форме мужчынскага роду, абмежаванае выкарыстанне займеннікаў, пашыранасць інфінітыва, спецыфіка дзеяслоўнага кіравання, расшчапленне выказніка, рэгламентацыя парадку слоў у сказе, канструкцыі са складанымі злучнікамі і адыменнымі прыназоўнікамі. Выкарыстанне безасабовых канструкцый).

Віды афіцыйна-справавых тэкстаў (заява, даверанасць, аўтабіяграфія, дакладная запіска, тлумачальная запіска, кантракт, справавыя лісты і інш.), правілы іх напісання і афармлення.

Кампазіцыя афіцыйна-справавых тэкстаў. Загалолак і іншыя рэквізіты як элементы тэксту службовага дакумента. Роля клішыраваных выказаў у арганізацыі тэксту службовых дакументаў.

Пераклад на беларускую мову афіцыйна-справавых тэкстаў.

Тэма 7. Культура прафесійнага маўлення.

Мова і маўленне. Маўленне – маўленчая дзейнасць – агульная культура чалавека. Прафесійна арыентаванае маўленне.

Паняцце культуры маўлення. Асноўныя камунікатыўныя якасці маўлення: правільнасць, дакладнасць, лагічнасць, дарэчнасць, багацце (разнастайнасць), выразнасць, чысціня, сцісласць (лаканічнасць).

Правільнасць маўлення і моўныя нормы (арфаэпічныя, акцэнталагічныя (акцэнтныя), арфаграфічныя, словаўтваральныя, марфалагічныя, сінтаксічныя, пунктуацыйныя, лексічныя, фразеалагічныя, стылістычныя). Тыповыя маўленчыя памылкі, іх прычыны, спосабы выпраўлення.

Тэхніка і выразнасць маўлення (голос і маўленчае дыханне, дыкцыя, інтанацыя і інш.). Узаемадзеянне вербальных і невербальных (жэсты, міміка, рухі) сродкаў маўленчай дзейнасці.

Падрыхтоўка да публічнага выступлення. Асноўныя якасці-паказчыкі паспяховага выступлення. Маўленчы этыкет і культура зносін.

3.1. ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНАЯ КАРТА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЫ
для дзённай формы атрымання вышэйшай адукацыі

Нумар тэмы, заняткаў	Назва тэмы, заняткаў	Колькасць аўдыторных гадзін		Формы контролю ведаў
		Практычныя заняткі	Самастойная работа	
	Беларуская мова (прафесійная лексіка) – 34 гадзіны	34	26	Залік
1.1	Уводзіны ў дысцыпліну «Беларуская мова (прафесійная лексіка)». Беларуская мова і яе месца ў сістэме агульнаначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей. Прадмет і задачы курса. Мова і соцыум. Функцыі мовы ў грамадстве. Беларуская мова – форма нацыянальнай культуры беларусаў. Паходжанне беларускай мовы і асноўныя этапы яе развіцця	4	2	Падрыхтоўка дакладаў Індывідуальнае апытванне
2.1	Лексічная сістэма беларускай літаратурнай мовы. Лексіка беларускай мовы паводле паходжання, ступені і сферы выкарыстання	2	2	Выкананне практыкаванняў
2.2	Асаблівасці тэрмінаў. Слова і словазлучэнне ў ролі тэрміна	2	2	Індывідуальнае апытванне Выкананне практыкаванняў Праца са слоўнікамі
2.3	Паходжанне тэрмінаў. Асаблівасці словаўтварэння беларускай тэрміналогіі. 3 гісторыі беларускай навуковай тэрміналогіі	2	2	Індывідуальнае апытванне Падрыхтоўка дакладаў Выкананне практыкаванняў Праца са слоўнікамі
2.4	Тыпы слоўнікаў беларускай мовы	2	1	Індывідуальнае апытванне Выкананне практыкаванняў Праца са слоўнікамі

Нумар тэмы, заняткаў	Назва тэмы, заняткаў	Колькасць аўдыторных гадзін		Формы контролю ведаў
		Практычныя заняткі	Самастойная работа	
3.1	Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму. Паняцце моўнай нормы. Арфаэпічныя нормы беларускай літаратурнай мовы і прычыны іх парушэння	2	2	Індывідуальнае апытванне Падрыхтоўка дакладаў Выкананне практыкаванняў Праца са слоўнікамі
3.2	Марфалагічныя нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы (назоўнік, прыметнік, займеннік, лічэбнік)	2	1	Індывідуальнае апытванне Выкананне практыкаванняў Праца са слоўнікамі
3.3	Марфалагічныя нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы (дзеяслоў, дзеепрыметнік, дзеепрыслоўе, прыслоўе)	2	1	Індывідуальнае апытванне Выкананне практыкаванняў Праца са слоўнікамі
3.4	Сінтаксічныя асаблівасці беларускай літаратурнай мовы	2	1	Індывідуальнае апытванне Выкананне практыкаванняў Праца са слоўнікамі
4.1	Функцыянальныя стылі маўлення. Асаблівасці навуковага стылю мовы	2	2	Індывідуальнае апытванне Выкананне практыкаванняў Праца са слоўнікамі
4.2	Асаблівасці навуковага стылю мовы (працяг)	2	2	Індывідуальнае апытванне Выкананне практыкаванняў Праца са слоўнікамі
4.3	Пераклад з рускай мовы на беларускую навуковых тэкстаў	2	2	Пісьмовая праца Праверка перакладаў тэкстаў

Нумар тэмы, заняткаў	Назва тэмы, заняткаў	Колькасць аўдыторных гадзін		Формы контролю ведаў
		Практычныя заняткі	Самастойная работа	
				Праца са слоўнікамі
5.1	Асаблівасці афіцыйна-справавога стылю мовы. Паняцце дакумента. Групы афіцыйна-справовай дакументацыі	2	2	Выкананне практыкаванняў Праца са слоўнікамі
5.2	Справавыя лісты: моўнае афармленне і рэдагаванне	2	1	Выкананне практыкаванняў
5.3	Пераклад з рускай мовы на беларускую афіцыйна-справавых тэкстаў	2	2	Пісьмовая праца Праверка перакладаў тэкстаў Праца са слоўнікамі
6.1	Культура прафесійнага маўлення	2	1	Праца ў парах. Падрыхтоўка да публічнага выступлення

3.1. ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНАЯ КАРТА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЫ
для дзённай формы атрымання вышэйшай адукацыі

Нумар тэмы, заняткаў	Назва тэмы, заняткаў	Колькасць аўдыторных гадзін		Формы контролю ведаў
		Практычныя заняткі	Самастойная работа	
	Беларуская мова (прафесійная лексіка) – 32 гадзіны	32	76	Залік
1.1	Уводзіны ў дысцыпліну «Беларуская мова (прафесійная лексіка)». Беларуская мова і яе месца ў сістэме агульнаначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей. Прадмет і задачы курса. Мова і соцыум. Функцыі мовы ў грамадстве. Беларуская мова – форма нацыянальнай культуры беларусаў. Паходжанне беларускай мовы і асноўныя этапы яе развіцця	2	8	Падрыхтоўка дакладаў Індывідуальнае апытванне
2.1	Лексічная сістэма беларускай літаратурнай мовы. Лексіка беларускай мовы паводле паходжання, ступені і сферы выкарыстання	2	6	Выкананне практыкаванняў
2.2	Асаблівасці тэрмінаў. Слова і словазлучэнне ў ролі тэрміна	2	6	Індывідуальнае апытванне Выкананне практыкаванняў Праца са слоўнікамі
2.3	Паходжанне тэрмінаў. Асаблівасці словаўтварэння беларускай тэрміналогіі. 3 гісторыі беларускай навуковай тэрміналогіі	2	6	Індывідуальнае апытванне Падрыхтоўка дакладаў Выкананне практыкаванняў Праца са слоўнікамі
2.4	Тыпы слоўнікаў беларускай мовы	2	4	Індывідуальнае апытванне Выкананне практыкаванняў Праца са слоўнікамі

Нумар тэмы, заняткаў	Назва тэмы, заняткаў	Колькасць аўдыторных гадзін		Формы контролю ведаў
		Практычныя заняткі	Самастойная работа	
3.1	Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму. Паняцце моўнай нормы. Арфаэпічныя нормы беларускай літаратурнай мовы і прычыны іх парушэння	2	6	Індывідуальнае апытванне Падрыхтоўка дакладаў Выкананне практыкаванняў Праца са слоўнікамі
3.2	Марфалагічныя нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы (назоўнік, прыметнік, займеннік, лічэбнік)	2	4	Індывідуальнае апытванне Выкананне практыкаванняў Праца са слоўнікамі
3.3	Марфалагічныя нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы (дзеяслоў, дзеепрыметнік, дзеепрыслоўе, прыслоўе)	2	4	Індывідуальнае апытванне Выкананне практыкаванняў Праца са слоўнікамі
3.4	Сінтаксічныя асаблівасці беларускай літаратурнай мовы	2	4	Індывідуальнае апытванне Выкананне практыкаванняў Праца са слоўнікамі
4.1	Функцыянальныя стылі маўлення. Асаблівасці навуковага стылю мовы	2	4	Індывідуальнае апытванне Выкананне практыкаванняў Праца са слоўнікамі
4.2	Асаблівасці навуковага стылю мовы (працяг)	2	4	Індывідуальнае апытванне Выкананне практыкаванняў Праца са слоўнікамі
4.3	Пераклад з рускай мовы на беларускую навуковых тэкстаў	2	4	Пісьмовая праца Праверка перакладаў тэкстаў

Нумар тэмы, заняткаў	Назва тэмы, заняткаў	Колькасць аўдыторных гадзін		Формы контролю ведаў
		Практычныя заняткі	Самастойная работа	
				Праца са слоўнікамі
5.1	Асаблівасці афіцыйна-справавога стылю мовы. Паняцце дакумента. Групы афіцыйна-справовай дакументацыі	2	4	Выкананне практыкаванняў Праца са слоўнікамі
5.2	Справавыя лісты: моўнае афармленне і рэдагаванне	2	4	Выкананне практыкаванняў
5.3	Пераклад з рускай мовы на беларускую афіцыйна-справавых тэкстаў	2	4	Пісьмовая праца Праверка перакладаў тэкстаў Праца са слоўнікамі
6.1	Культура прафесійнага маўлення	2	4	Праца ў парах. Падрыхтоўка да публічнага выступлення

3.1. ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНАЯ КАРТА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЫ
для завочнай формы атрымання вышэйшай адукацыі

Нумар тэмы, заняткаў	Назва тэмы, заняткаў	Колькасць аўдыторных гадзін		Формы контролю ведаў
		Практычныя заняткі	Самастойная работа	
	Беларуская мова (прафесійная лексіка) – 8 гадзін	8	52	Залік
1.1	Лексічная сістэма беларускай літаратурнай мовы. Лексіка беларускай мовы паводле паходжання, ступені і сферы выкарыстання	2	14	Выкананне практыкаванняў
1.2	Асаблівасці тэрмінаў. Слова і словазлучэнне ў ролі тэрміна	2	14	Індывідуальнае апытванне Выкананне практыкаванняў Праца са слоўнікамі
1.3	Паходжанне тэрмінаў. Асаблівасці словаўтварэння беларускай тэрміналогіі. 3 гісторыі беларускай навуковай тэрміналогіі	2	14	Індывідуальнае апытванне Падрыхтоўка дакладаў Выкананне практыкаванняў Праца са слоўнікамі
1.4	Тыпы слоўнікаў беларускай мовы	2	10	Індывідуальнае апытванне Выкананне практыкаванняў Праца са слоўнікамі

ІНФАРМАЦЫЙНА-МЕТАДЫЧНАЯ ЧАСТКА

ЛІТАРАТУРА

Асноўная

1. Арфаэпічны слоўнік беларускай мовы / НАН Беларусі [і інш.] ; уклад.: В. П. Русак [і інш.] ; рэдкал.: В. П. Русак, Ю. С. Гецэвіч, С. І. Лысы. – Мінск : Беларус. навука, 2017. – 757 с.

2. Беларуска-рускі слоўнік = Белорусско-русский словарь : у 3 т. / НАН Беларусі, Ін-т мовы і літ. ; пад рэд. А. А. Лукашанца. – выд. 4-е, перапрац. і дап. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 2012. – 3 т.

3. Вучэбна-метадычны комплекс па вучэбнай дысцыпліне «Беларуская мова (прафесійная лексіка)» для спецыяльнасцей (накіраванні спецыяльнасцей): 1-25 01 08 «Бухгалтарскі ўлік, аналіз і аўдыт», 1-26 02 05 «Лагістыка», 1-26 02 03 «Маркетынг», 1-25 01 04 «Фінансы і крэдыт», 1-28 01 01 «Эканоміка электроннага бізнесу», 1-28 01 02 «Электронны маркетынг», 1-25 01 07 «Эканоміка і кіраванне на прадпрыемстве» / Брэст. дзярж. тэхн. ун-т ; склад.: Я. Р. Самуйлік. – Брэст : БрДТУ, 2021. – Лакальная сетка.

4. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі : Закон Рэсп. Беларусь, 23 ліп. 2008 г., № 420-З. – Мінск : Нац. цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. – 143 с.

5. Русско-белорусский словарь = Руска-беларускі слоўнік : в 3 т. / НАН Беларусі, Ін-т яз. і літ. ; под ред. А. А. Лукашанца. – 10-е изд., перераб. и доп. – Минск : Беларус. Энцыкл., 2012. – 3 т.

6. Самуйлік, Я. Г. Некоторые аспекты изучения русских и белорусских лексических единиц с национально-культурной спецификой в практике преподавания РКИ в техническом вузе / Я. Г. Самуйлік // Теория и практика обучения русскому языку как иностранному и другим лингвистическим дисциплинам в высшей школе : сб. науч. ст. / Брест. гос. техн. ун-т ; Брест. гос. ун-т ; редкол.: Н. Н. Борсук, З. М. Заика ; под общ. ред. Н. Н. Борсук. – Брест, 2019. – С. 58–68.

7. Самуйлік, Я. Р. Адметнасці ўжывання дыялектнай лексікі ў беларускай мове / Я. Р. Самуйлік // Теория и практика обучения лингвистическим дисциплинам в высшей школе [Электронный ресурс] : электрон. сб. науч. ст. / Брест. гос. ун-т; редкол.: Н. Е. Никитина, О. Б. Переход. – Брест, 2023. – Режим доступа: <http://rep.brsu.by:80/handle/123456789/9673>. – Дата доступа: 25.01.2024.

8. Самуйлік, Я. Р. Адметнасці ўтварэння ступеней параўнання якасных прыметнікаў у беларускай мове / Я. Р. Самуйлік // Коммуникативное пространство и информационное поле в языке и языковой деятельности : сб. материалов Респ. науч.-практ. конф., Брест, 24 марта 2022 г. / Брест. гос. ун-т ; науч. ред. Г. М. Концевая. – Брест, 2022. – С. 96–103.

9. Самуйлік Я. Р. Асаблівасці ўжывання дзеепрыметнікаў ў беларускай мове / Я. Р. Самуйлік // Коммуникативное пространство и информационное поле в языке и речевой деятельности : сб. материалов Респ. науч.-практ. конф., Брест, 25 марта 2021 г. / Брест. гос. ун-т ; науч. ред. Г. М. Концевая. – Брест, 2021. – С. 98–104.

10. Самуйлік, Я. Р. Асаблівасці функцыянавання прыслоўяў у беларускай мове: лінвадыдактычны аспект Я. Р. Самуйлік // Теория и практика обучения русскому языку как иностранному и другим лингвистическим дисциплинам в высшей школе : сб. науч. ст. / Брест. гос. ун-т, Брест. гос. техн. ун-т ; редкол.: А. А. Посохин, Е. А. Зуева ; под общ. ред. О. Б. Переход. – Брест, 2022. – Режим доступа: <https://lib.brsu.by/node/1965>. – Дата доступа: 26.09.2023.

11. Самуйлік, Я. Р. Беларуская мова (прафесійная лексіка) : практыкум для студэнтаў эканамічных спецыяльнасцей / Я. Р. Самуйлік. – Брэст : БрДТУ, 2022. – 104 с.

12. Самуйлік, Я. Р. Да сістэмных адносін у эканамічнай тэрміналогіі / Я. Р. Самуйлік // Дванаццатая Калеснікаўскія чытанні : зб. матэрыялаў Рэсп. навук.-практ. канф., Брэст,

28 кастр. 2022 г. / Брэсц. дзярж. ун-т ; рэдкал.: З. П. Мельнікава [і інш.]. – Брэст, 2023. – С. 230–235.

13. Самуйлік, Я. Р. Лексічныя запазычанні са славянскіх і неславянскіх моў у беларускай мове: дыдактычны аспект / Я. Р. Самуйлік // Актуальныя праблемы лінгвістыкі і лінгводидактыкі : сб. науч. ст. / Брэст. гос. техн. ун-т ; под общ. ред. Ю. Н. Чагайды. – Брэст, 2022. – С. 24–33.

14. Самуйлік, Я. Р. Моўная інтэрферэнцыя і асаблівасці выкладання лінгвістычных дысцыплін у Рэспубліцы Беларусь / Я. Р. Самуйлік // Коммуникативное пространство и информационное поле в языке и речевой деятельности : сб. материалов Респ. науч.-практ. конф., Брэст, 21 марта 2020 г. / Брэст. гос. ун-т ; науч. ред. Г. М. Концевая. – Брэст, 2020. – С. 109–115.

15. Самуйлік, Я. Р. Сацыяльна абмежаваная лексіка ў беларускай мове: дыдактычны аспект / Я. Р. Самуйлік // Актуальныя праблемы сучаснага літаратурнага працэсу: да 90-годдзя з дня нараджэння В. Я. Зарэцкай (Ляшук) : матэрыялы Рэсп. навук.-практ. канф., Брэст, 24 лістапада 2023 г. / Брэсц. дзярж. ун-т ; пад агул. рэд. З. П. Мельнікавай. – Брэст, 2024. – С. 174–180.

16. Самуйлік, Я. Р. Спецыфіка ўжывання дзеепрыслоўяў у беларускай мове / Я. Р. Самуйлік // Нацыянальна-культурны кампанент у літаратурнай і дыялектнай мове : зб. навук. арт. / Брэсц. дзярж. ун-т ; рэдкал.: Л. В. Леванцэвіч [і інш.]. – Брэст, 2022. – С. 153–158.

17. Самуйлік, Я. Р. Спецыфіка ўжывання неалагізмаў у беларускай мове / Я. Р. Самуйлік // Коммуникативное пространство и информационное поле в языке и речевой деятельности : сб. материалов Респ. науч.-практ. конф., Брэст, 16 марта 2023 г. / Брэст. гос. ун-т ; науч. ред.: Г. М. Концевая. – Брэст, 2023. – С. 95–101.

18. Самуйлік, Я. Р. Устарэлыя словы ў беларускай мове: лінгвадыдактычны аспект / Я. Р. Самуйлік // Нацыянальна-культурны кампанент у літаратурнай і дыялектнай мове : матэрыялы Рэсп. навук.-практ. канферэнцыі, Брэст, 24 лютага 2023 г. / Брэсц. дзярж. ун-т ; рэдкал.: Л. В. Леванцэвіч, Т. А. Кісель, Н. Р. Якубук. – Брэст, 2023. – С. 146–150.

19. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы : у 2 т. / уклад. І. Л. Капылоў [і інш.] ; пад рэд. І. Л. Капылова. – Мінск : Беларусь, 2022. – 2 т.

20. Уласевіч, В. І. Слоўнік новых запазычаных слоў беларускай мовы / В. І. Уласевіч, Н. М. Даўгулевіч. – Мінск : Беларусь, 2023. – 175 с.

Дадатковая

1. Аняменне : з хронікі знішчэння беларускай мовы : зб. арт. / Т-ва беларус. мовы ; рэдкал.: М. Майсеня (старш.) [і інш.]. – Вільня : Gudas, 2000. – 319 с.

2. Арлоў, У. Дзесяць вякоў беларускай гісторыі 862–1918: Падзеі. Даты. Ілюстрацыі / У. Арлоў, Г. Сагановіч. – 3-е выд. – Вільня : Наша Будучыня, 2002. – 222 с.

3. Беларускія пісьменнікі : біябіягр. слоўн. : у 6 т. / Акад. навук Рэсп. Беларусь, Ін-т літ., Беларус. Энцыкл. ; пад рэд. А. В. Мальдзіса. – Мінск : Беларус. Энцыкл, 1992–1995. – 6 т.

4. Конституция Республики Беларусь 1994 г. : с изм. и доп., принятыми на респ. референдумах 24 нояб. 1996 г., 17 окт. 2004 г. и 27 фев. 2022 г. – Минск : Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь, 2024. – 80 с.

5. Кривицкий, А. А. Белорусский язык: для говорящих по-русски / А. А. Кривицкий, А. Е. Михневич, А. И. Подлужный. – Минск : Выш. шк., 2008. – 383 с.

6. Образование в Республике Беларусь = Education in the Republic of Belarus : буклет / Национальный статистический комитет РБ ; [редкол.: И. В. Медведева (предс.) и др.]. – Минск : [б. и.], 2021. – 40 с.

7. Самуйлік, Я. Р. Роля мовазнаўчых прац Лаўрэнція Зізання ў развіцці і станаўленні адукацыі на ўсходнеславянскіх землях / Я. Р. Самуйлік // Брэстчына сквозь века к

современности : коллективная монография / под ред. М. П. Жигаловой. – Брест : БрГТУ, 2023. – Ч.1. – С. 188–194.

8. Самуйлік, Я. Р. Рэлігійная літаратура ў Вялікім Княстве Літоўскім у XVI ст. / Я. Р. Самуйлік // Адзінаццатыя Калеснікаўскія чытанні : зб. матэрыялаў Рэсп. навук.-практ. канф., Брэст, 29 кастр. 2020 г. / Брэсц. дзярж. ун-т ; пад агул. рэд. З. П. Мельнікавай. – Брэст, 2021. – С. 75–80.

9. Самуйлік Я. Р. Святы заступнік зямлі Берасцейскай Афанасій Філіповіч / Я. Р. Самуйлік // Этнасы і судыбы в современном социуме: теория и практика : коллективная монография / под ред. М. П. Жигаловой. – Брест : БрГТУ, 2023. – С. 92–104.

10. Старавойтава, Н. П. Беларуская мова: гісторыя і сучаснасць : вучэб.-метаад. дапам. / Н. П. Старавойтава. – Мінск : Беларус. дзярж. экан. ун-т, 2006. – 182 с.

4.3. Пэралік сродкаў дыягностыкі вынікаў вучэбнай дзейнасці

Для дыягностыкі і кантролю вынікаў вучэбнай дзейнасці студэнтаў выкарыстоўваюцца падчас працы на практычных занятках разнастайныя формы бягучага кантролю:

- вуснае і пісьмовае апытванне;
- вусны і пісьмовы пераклад тэкстаў розных стыляў і жанраў;
- тэставыя заданні;
- падрыхтоўка і абмеркаванне рэфератаў.

У якасці выніковай формы кантролю вучэбным планам прадугледжаны залік. Выкананне падчас практычных заняткаў вусных і пісьмовых заданняў – калектыўных і індывідуальных – аснова для атрымання станоўчай ацэнкі вынікаў вучэбнай дзейнасці студэнтаў.

Сродкі навучання

Мультымедычная ўстаноўка, слоўнікі.

4.4. Метадычныя рэкамендацыі па арганізацыі і выкананню самастойнай работы студэнтаў

Час, адведзены на самастойную працу, можа быць выкарыстаны студэнтамі на прапрацоўку наступных тэм (у адпаведнасці з п. 1 Змест вучэбнага матэрыялу, тэмай № 7 «Культура прафесійнага маўлення»):

– «Я хаджу закаханы ў твае краявіды...» да 90-годдзя з дня нараджэння Н. Гілевіча;

– «Пявучыя струны душы беларускай»: слова пра настаўніка беларускай мовы і літаратуры;

– «Ф. Дастаеўскі і Беларусь»;

– «Я хацеў бы спаткацца з Вамі на вуліцы»: да 130-годдзя з дня нараджэння М. Багдановіча;

– «Мой дэвіз – надзея і вытрымка»: па старонках жыцця І. Мележа. Да 100-годдзя з дня нараджэння беларускага пісьменніка;

– «Ён кожнаму з нас падарыў акулеры, якія дапамагалі бачыць свет смешным»: да 125-годдзя з дня нараджэння К. Крапівы;

– «Асобная мерка шчасця»: шляхамі жыцця З. Бядулі. Да 130-годдзя з дня нараджэння празаіка, паэта;

– «Стаў літаратарам, каб пракарміць сям'ю»: да 85-годдзя з дня нараджэння Б. Сачанкі.

Па вышэйакрэсленым тэмам прапануем:

– скласці тэматычную падборку літаратурных крыніц, інтэрнэт-крыніц;

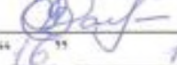
– падрыхтаваць паведамленне, прэзентацыю, напісаць эсэ;

– афарміць інфармацыйныя матэрыялы на стэнд.

Установа адукацыі
“Брэсцкі дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт”
Эканамічны факультэт
Кафедра лінгвістычных дысцыплін і міжкультурных камунікацый

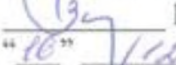
УЗГОДНЕНА

Загадчык кафедры

 В.І. Рахуба
“16” 12 2024 г.

УЗГОДНЕНА

Дэкан факультэта

 В.В. Зазерская
“16” 12 2024 г.

**ЭЛЕКТРОННЫ
ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС
ПА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЕ
“Беларуская мова (прафесійная лексіка)”**

для спецыяльнасцей (накіраванні спецыяльнасці):

- 6-05-0412-03 Лагістыка
- 6-05-0412-04 Маркетынг
- 6-05-0411-02 Фінансы і крэдыт
- 6-05-0611-04 Электронная эканоміка (*прафілізацыя – Эканоміка электроннага бізнесу*)
- 6-05-0611-04 Электронная эканоміка (*прафілізацыя – Электронны маркетынг*)
- 6-05-0311-02 Эканоміка і кіраванне
- 6-05-0411-01 Бухгалтарскі ўлік, аналіз і аўдыт
- 6-05-1036-01 Мытная справа

Складальнік: дацэнт Я.Р. Самуйлік, кандыдат філалагічных навук

Разгледжана і зацверджана на пасяджэнні Навукова-метадычнага савета ўніверсітэта
27.10.2024, пратакол № 2.

пер. н. ч. ч.к. 24/25-27